ЕЙДОС

Альманах теорії та історії історичної науки

Випуск 4

Київ
2009

EIDOS

Historiographic Almanac

Issue 4

Kyiv
2009

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України
НАН України

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редакційної Колегії.

Відповідальність за точність цитувань несе Автор

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4, к.504
E-mail:
institute@history.org.ua
Fax: (044) 279 63 62

**Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 13778-2752 Р
від 28.02.2008**

Вищою Атестаційною Комісією України альманах внесено до переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 16 грудня 2009 р. № 1-05/6)

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗМІСТ

6. Мова науки/мислення історика

7. Рев'ю

8. Агон

РЕДАКЦІЙНЕ СЛОВО

Відповідно до попередніх практик, що поступово перетворюються на певну традицію, публікації нинішнього випуску альманаху «Ейдос», передувало проведення 3-го Всеукраїнського методологічного семінару в Інституті історії України 25 листопада 2008 р. Тема семінару – «Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств», робота ж семінару була структурована наступним чином: дві тематичні секції та «круглий стіл», організовані у пленарному режимі.

Перша сесія (панель) під назвою *«Наукове співтовариство істориків: моделі інтелектуальних мереж, форми комунікацій»* відкривалась доповіддю Ірини Колесник у якій українська історіографія була представлена як модель інтелектуальних мереж.

Юрій Павленко у поданому сюжеті схарактеризував ієрархічні та мережеві структури інтелектуальних співтовариств Давнього Китаю, Індії та Античного світу. Якщо у Китаї домінували ієрархічні форми, в Індії існували мережеві структури, то в античній Греції переважав мережевий принцип побудови й функціонування філософських шкіл.

Цікавим, як завжди, був виступ Олексія Яся «Формальне і неформальне в конструюванні наукової спільноти», де зазначалось, що модель науки Т.Куна подібна до мафіозної спільноти. В українському культурному просторі автор виокремлює два типи інтелектуала: консерватор і романтик. Симптоматично, що програма українського романтизму (за мірками німецьких романтиків) виникла за 10 років до появи уваровської тріади (православ'я, самодержавство, народність). У цілому, XIX ст. О.Ясь кваліфікує як «утробний період», у межах якого визрівали різні моделі української історичної науки.

Міні-блок матеріалів Ярослава Калакури «Інтелектуальне співтовариство українських істориків: конфлікт поколінь і методологій» та Тетяни Попової «Дисциплінарне співтовариство історіографів: виклики Постмодерну», представлених на семінарі і в «Ейдосі», подають характеристику корпорації сучасних українських істориків.

Наступний мікро-ряд тем, заявлених на семінарі та в альманасі, присвячний аналізу таких складових корпорації істориків, як її внутрішня ієрархія, феномен наукової кар'єри історика, особливості корпоративної субкультури, зокрема етнологів. Йдеться про матеріали Віталія Андрєєва «Історик ‘другого плану’ в персональній ієрархії українського історичного співтовариства», Олександра Осіпяна «Наукова кар'єра американського історика: сучасні тенденції та перспективи». В сюжеті Олександра Прігаріна «Варіативність в етнологічній корпораціїУкраїни: антропологія академічної діяльності» подана типологія фахівців-етнологів, (які не мають навіть усталеної назви, будь-то «етнолог», «антрополог», «етнограф»). Автор співставляє колоніальний і романтичний типи представників етнологнічної корпорації. Колоніальний тип – це представник імперської науки й носій імперської ідентичності та культури, романтичний або антиколоніальний тип антрополога – репрезентант той же самої культури, що вивчається. Ego дослідника вивчається через автобіографію.

У виступі Олександра Удода «Офіційна політика пам’яті та виміри інтелектуальної свободи історика» йдеться про вибір Україною моделі політики пам’яті. Специфічними рисами політичної культури українців автор вважає пристосуванство, стратегії виживання, «малоросійський сервілізм». Особливість українського культурного простору, на думку О.Удода, полягає в його непризвичаєності до інтелектуального полюралізму.

Друга сесія (панель) методологічного семінару *«Типи наукових співтовариств та механізми їх функціонування»* починається сюжетом Сергія Посохова про університет як різновид інтелектуального співтовариства й т.зв. «університетський дух», ту саму невловиму матерію, котру створювала університетська корпорація із своїми правилами, законами, побутом та етикетом.

Мікро-серія виступів учасників семінару була присвячена проблемі наукових шкіл як форми інтелектуального співтовариства в галузі фізики, медицини, історичної науки: Юрій Храмов «Історія науки як історія наукових шкіл (на прикладі фізичних шкіл)», Юрій Дупленко «Довговічність та потужність наукової школи: питання кореляції», Олександр Рубльов «Львівська та «нова київська» школи М.Грушевського», Валентин Онопрієнко «Наукові школи: проблеми традицій та інновацій». Теоретичні

проблеми школи в науці заторкнув В.Онопрієнко, на думку якого школа – суто «радянський феномен», сенс якого становить сумісна робота лідера школи з учнями та послідовниками. Кожна школа має свої життєві цикли й старіє синхронно із стагнацією суспільства. Прикметно, що в західній соціології науки поняття «школа» не популярне. У виступі О.Рубльова проаналізовано рівні комунікації представників львівської та київської шкіл М.Грушевського, а також ієрархічні структури обох шкіл: старші учні (львівські вчені), середнє покоління (яке репрезентувало нову київську школу історика), наймолодша генерація, котра прийшла в науку напередодні розгрому Школи. 1926 р. дослідник вважає певною рискою у контактах західно-і східно-українських співтовариств істориків, межею між двома інтелектуальними проектами.

Різновидом інтелектуальних співтовариств Варфоломій Савчук вважає наукові, науково-технічні, медичні, технічні та краєзнавчі товариства на українськких теренах Російської імперії, що випливає з його виступу на семінарі й статті в «Ейдосі».

У щорічнику опубліковані також й матеріали виступів на семінарі Володимира Ващенка з проблем «інтелектуальної біографії» історика та Ігоря Лимана щодо феномену наукової співпраці від університетського співтовариства до подружньої пари.

Гендерні мотиви прозвучали у виступі Дарини Андросової-Байди «Кар'єрні стереотипии жінки-історика 1920-х рр. в Україні: механізм формування», зокрема про гендерну асиметрію у професійному середовищі істориків, розподіл ролей у суспільній та науковій сферах. Традиційно жінка не досягала такого високого статусу в науці, кар'єрі, як це вдавалось чоловікам. Такий стан речей пояснюється впливом професійних стереотипів й архетипів поведінки. Запорукою кар'єри жінки в науці слугувала підтримка чоловіків-метрів (чи-то батька-професора, чоловіка-вченого, наукового керівника). Складовою кар'єри жінки в науці, тобто входження й соціалізації її у професійному середовищі, від початку і дотепер, залишається протекція. У професійній ієрархії інтелектуального співтовариства для жінок більш характерною була горизонтальна мобільність, ніж вертикальна (рух по службовій дробині).

Завершальним акордом семінару стало проведення круглого столу *«Інтелектуальні співтовариства як форма розвитку української історичної науки»*. Основна ідея круглого столу – спроба верифікувати концепти «інтелектуальне співтовариство», «корпорація істориків» на грунті української культури та науки. Чи можливо взагалі уявити перебіг

української історичної науки як сукупність або чергу/послідовність, чи то мережу формальних і неформальних об'єднань та груп інтелектуалів? Варто згадати, що в умовах бездержавності, відсутності національно спрямованих культурних інституцій та навчальних закладів, саме неформальні інтелектуальні співтовариства, як-то земляцтва, гуртки, салони, політичні організації, закриті таємні товариства, культурні родинні клани виступали єдиним засобом легітимації українського культурного життя, духовно-інтелектуальної та наукової діяльності свідомого українства.

У матеріалі Геннадія Виноградова, представленому на семінарі та в «Ейдосі», релевантною є метафора «мовчазної меншості (як переспів/реприза відомої «мовчазної більшості» Арона Гуревича), яка («мовчазна меншість») і репрезентує середньовічну інтелектуальну еліту.

Предметом виступу Дмитра Вирського «Ранньомодерна історіографія у вітчизняному історіографічному процесі: недомальований портрет» стала «річпосполитська фаза» у вітчизняному історіографічному процесі. Власне, класична тріада, де **1-е** – то києворуське літописання – **2-ге** – конфесійно-православне / козацьке літописання – і **3-є** – академічна історіографія модерного національного відродження живе і процвітає. Телеологічний формат цієї періодизації мало кого зупиняє. Однією з найбільших жертв такого стану речей є річпосполитська історіографія України. Творена часто неетнічними українцями та й не те що українською, а навіть зазвичай не кирилицею, на потребу не локальноукраїнських, а загальнодержавних (річпосполитських) інтересів (радянська традиція додала б ще й «на користь шляхти, а не народу»), вона лишається майже не інтегрованою у «вітчизняний історіографічний процес» та витіснененою в царину т.зв. «джерел іноземців про Україну». Через те кожний відомий текст вивчається зазвичай як самодостатня одиниця, як акт суто індивідуальної творчості автора, без урельєфнення належності до певного історіографічного нурту та традиції. Не рідкість ситуація, коли відкрита джерелознавцями історіографічна пам'ятка практично ігнорується середовищем власне історіографів. Адже, така проблема як річпосполитська історіографії України не присутня в їх дослідницьких практиках. Від часів Баторія на історію існувала певна інтелектуальна мода, тому саме баторіанське покоління інтелектуалів й формувало історіографічне середовище. Корпорації річпосполитських істориків, зрозуміло, не було, існували окремі гуртки, придворні історіографи, мандрівники, військові, які зверталися до історичних сюжетів.

Людмила Посохова запропонувала тему «Православні колегіуми України кінця XVII-XVIII ст. як інтелектуальні співтовариства». На думку автора, колегіуми постають як центри провінційного інтелектуального

життя. Колегіуми виступали як навчальні заклади перехідного характеру щодо університетської стадії системи освіти в Російській імперії. Історія православних колегіумів в Україні дає багатий матеріал для вивчення типів культурної поведінки та характеру мислення українських інтелектуалів в імперських провінціях. Саме провінційні колегіуми давали унікальний сплав елітарної та народної культур.

Загальну лінію історії інтелектуальних співтовариств українців продовжує сюжет, запропонований Оленою Дзюбою «Інтелектуальне співтовариство українців у Петербурзі 1760-1770-х рр.: мережі зв'язків». Характер мережевих зв'язків українців, які жили й служили у Петербурзі, визначали такі ознаки, як клановість, земляцькі почуття, корпоративність «однокашників» (більшість з них були випускниками Києво-Могилянської академії чи Кенігсберзького університету). Однією з причин еміграції українських інтелектуалів, вважає О.Дзюба, був брак світських навчальних закладів в українських землях. Саме українська еміграція становила основу інтелектуального співтовариства українців в Петербурзі.

Одному з перших інтелектуальних співтовариств в Україні, був присвячений виступ Наталі Барабаш «Гурток «Попівська академія»: мережева модель 'колесо'». Культурно-просвітницьке об'єднання «Попівська академія», виникло на Слобожанщині наприкінці XVIII ст., інтелектуальним і організаційним лідером гуртка був Олександр Паліцин, а географічним центром – його маєток Попівка Сумського повіту Харківської губернії. Гурток О.Паліцина являв тип «незримого коледжу». При вивченні феномену незримих коледжів актуальним є інтерес до різних типів комунікаційних мереж, як-от: модель «павутина», при якій формуються перехресні напрямки спілкування членів групи, коли всі пов'язані зі всіма; модель «коло», де зв'язок реалізується в парах: А спілкується з Б, Б спілкується з В тощо; модель «колесо» з лідером у центрі і пов'язаними з ним особами. Врешті автор пропонує власну комунікаційну модель «вектор», що характеризується субординаційною системою комунікацій (проте дана модель притаманна формальним угрупованням). Для культурно-просвітницького гуртка «Попівська академія» властиві були різні рівні внутрішньої мережевої комунікації, що засвідчує характер та терміни перебування членів гуртка в територіальному центрі мережі (маєток «Попівка»). Йдеться про феномен «подвійного колеса» в даній інтелектуальній мережі: 1-й рівень містив склад тимчасових відвідувачів Попівки, членів гуртка, які були рівними між собою за соціальним статусом; 2-й рівень – це когорта «протеже» О.Паліцина, які жили в його маєтку, виховувались й потребували матеріальної підтримки. Модель «вектор» характеризує взаємини Паліцина

з його найближчим оточенням: Алфьоровим, Байковими, Ярославським, В.Кардашевським. У цілому, на думку Н.Барабаш, «Попівська академія»– спроба створення власного культурного простору через стратегії «внутрішньої еміграції». Відомо, що «Попівський пустинник» починав кар’єру у штабі П.Румянцева разом з О.Безбородьком та Д.Трощинським, і через конфлікт назавжди залишив службу. Сам Паліцин вказує на свідомо обмежене коло спілкування, формування якого він контролює самостійно, захищаючи себе від «незручних ситуацій».

Євген Луняк у виступі «Від гуртка інтелектуалів до політичної організації: еволюція історіографічного образу кириломефодіївців» запропонував свою візію відомої проблеми. Аналізуючи походження терміну «Кирило-Мефодіївське товариство» та шляхи формування історіографічного образу цього утворення, він доходить висновку, що «Кирило-Мефодіївське товариство» – це міф, сконструйований у кінці XIX ст.

У сюжеті Валентини Шандри «Генерал-губернаторства та українські інтелектуальні співтовариства: механізм взаємодії» поставлена проблема співпраці влади та інтелектуалів. Генерал-губернаторства (як інститут) на українських територіях створювали умови для інтелектуальної праці, спрямованої на збереження специфіки краю, про що свідчить виникнення у Київському генерал-губернаторстві Київської археографічної комісії (1843), на Півдні – Одеського товариства історії та старожитностей (1839), яким особисто опікувався гр. М.Воронцов, на Слобожанщині – Харківського історико-філологічного товариства (1880).

Запропонована Леонідом Зашкільняком тема «Українське історіографічне середовище Галичини на початку XX століття: між наукою і політикою» була розгорнута в статтю у нинішньому випуску «Ейдосу». Історіографічне середовище сформувалось наприкінці XIX ст. внаслідок перетинання двох інтелектуальних полів: модерного українського історіографічного середовища, де провідну роль відігравав М.Грушевський, і консервативної русофільської спільноти.

У повідомленні Віталія Тельвака «Михайло Грушевський та конфлікти у середовищі українських інтелектуалів (поч. XX ст.)» констатовано, що більшість конфліктів знаного історика мали особистісний характер. Улюблені учні отримували гроші, закордонні відрядження, що провокувало ситуацію напруги. Навіть конфлікт з І.Франком автор пояснює тим, що дружина Франка не любила Грушевського як попівського сина.

У виступі Оксани Юркової «Від 'наукових шкіл' до 'колективу виконавців': інтелектуальні та організаційні деформації історичної науки в Україні 1930-х рр.» простежено, як історики із самодостатніх авторів під тиском усіляких ідейних та організаційних обставин перетворювались на простих «виконавців». Навіть виникнення й поширення практики співавторства О.Юркова кваліфікує як суто «радянський феномен».

Цілком очевидно, що тематика чергового методологічного семінару в Інституті історії України стала своєрідним камертоном у справі формування авторського складу та проблематики четвертого випуску «Ейдосу». Зважаючи на теоретичну спрямованість, проблемне завдавання, тематичну цілісність кожного з випусків щорічника, Редакція вдається до практики замовляння статей і сюжетів. Сформувалось вже певне ядро авторського колективу, яке постійно поповнюється: Л.Зашкільняк, О.Ясь, Т.Попова, В.Андрєєв, С.Абросимова, О.Осіпян, В.Ващенко, В.Осін тощо. До кола відомих дописувачів «Ейдосу» належать московські колегі Лоріна Рєпіна, Сергєй Маловічко. Свєтлана Єрємєєва, а також казанські автори Алла Сальнікова та Свєтлана Малишева.

Розширенню кордонів співпраці сприяло залучення до альманаху таких відомих фахівців, як методолог Анатолій Лубський (Ростов-на-Дону) та лідер Омської історіографічної школи Валентина Корзун. Репрезентований на сторінках «Ейдосу» історіографічний збірник «Мир історика» є метафорою омської школи істориків і надає прекрасну нагоду ознайомитись з нею українському історіографічному загалу.

У 4-му випуску «Ейдосу» присутні матеріали польських авторів, зокрема Войцєха Вжосека (Познань) та Терези Хінчевської-Геннель і Томаша Вісліча (Варшава).

Традиційна для «Ейдосу» рубрика «Агон» у нинішньому випуску представлена дискусією довкола оцінок та інтерпретацій інтелектуальної спадщини Олександра Оглоблина.

У номінації «Рев'ю» подані: рецензія-полеміка Георгія Папакіна з Владіміром Козловим щодо сучасного розуміння предмету та завдань дисципліни археографії; рецензія-самопрезентація історіографічного збірника «Мир історика» омськими авторами Валентиною Корзун та Антоном Свєшніковим тощо.

З огляду ре-актуалізації проблеми вітчизняного метанаративу, т.зв. «великої історії», наш матеріал «Український гранд-наратив. Ретроспективи і перспективи» у третьому випуску альманаху набув подальшого опрацювання у вигляді плану-проспекту запропонованої нами структурної моделі історії України. Була зроблена спроба на різноманітному емпірич-

ному матеріалі подати певний фрагмент структурно-синергетичної схеми української історії з метою верифікації нових дослідницьких технологій й впровадження їх у сучасні практики українських істориків.

Усіх читачів «Ейдосу», хто не байдужий до секретів ремесла історика, теоретичних засад його праці й процедур мислення, запрошуємо до участі у роботі чергового методологічного семінару і відповідно наступному випуску альманаху, за темою «Історія науки як історія понять».

Ірина Колесник

МЕРЕЖЕВА ТЕОРІЯ. МЕРЕЖЕВА МОДЕЛЬ НАУКИ

Юрій Павленко
Київ

Ієрархічні та мережеві структури інтелектуальних співтовариств Давнини: Китай, Індія, Античний світ

Останнім часом увагу дослідників привертає питання мережевих (сітьових - далі обидва ці поняття будуть використовуватися як синоніми). Це цілком зрозуміло: утвердження мережево-інформаційного принципу самоорганізації економічного, суспільного, культурного, особливо- наукового, взагалі інтелектуального життя в кінці XX - на початку XXI ст. в планетарному масштабі стало принципово новим явищем в цивілізаційній історії людства. Класичним прикладом розробки цього питання є фундаментальне, в англомовній версії трьохтомне, дослідження М. Кастельса.[1]

Утім, принцип ієрархічності в економічному, суспільному та культурному (виключно з науковим) житті нікуди не подівся. В оновленій відповідно до реалій сучасності формі він існує і сьогодні, взаємодіючи, як і впродовж всієї історії людства, з принципом мережевості. «Ієрахізм» та «мережевість» не просто співіснують, а взаємодоповнюють один одного[2]. Вони можуть розглядатися як інваріанти світової історії, і не тільки в

---

[1] Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество, культура. - Москва, 2000; див. також: Гелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж. Глобальні трансформації. Політика, економіка і культура. - К, 2003.

[2] Павленко Ю.В. Сітьові та ієрархічні структури в соціокультурному розвитку людства// Collegium, № 24. – 2008. - С. 56 - 101.

соціально-економічній площині, де вони найкраще досліджені, а й в усіх інших сферах, у тому числі і в царині інтелектуальних співтовариств. Тут вони простежуються з найдавніших часів, мовляв, з доби перших цивілізацій, особливо з визначеного К. Ясперсом «вісьового часу» (VII - III ст. до н.е.)[3], коли в п'ятьох випереджаючих центрах розвитку людства, а саме в Греції, Іудеї (ширше - Палестино-Фінікії, як то обгрунтував І. М. Рассоха[4]), Ірані, Індії та Китаї виникають перші релігійно-інтелектуальні та власне філософські, певною мірою секуляризовані, як-то у Греції, Індії та Китаї, вчення. Їх творці й носії, особливо в трьох останніх випадках, і утворювали перші інтелектуальні співтовариства та спільноти, прототипами яких, хоча й з цілковитою релігійною домінантою, можуть розглядатися окремі сегменти жрецьких корпорацій попередньої доби, принаймні в Єгипті та Месопотамії.

Поняття спільноти не має чіткого визначення. З одного боку, його вживають для позначення особливих форм суспільної (в найширшому розумінні цього слова, у тому числі й інтелектуальної) взаємодії, а з іншого воно використовується для визначення чогось позитивного і цінного у відносинах певної сукупності духовно близьких людей[5]. Раніше спільноти були переважно пов'язані з конкретною територією мешкання їх представників, проте за античних часів саме інтелектуальні спільноти набувають екстериторіального характеру (піфагорійці, платоніки, перипатетики, стоїки тощо). У XX ст., особливо наприкінці його, за умов світової інформаціоналізації, останнє стає нормою. Інтелектуальні спільноти набувають виразно мережевого характеру, хоча раніше, принаймні за життя їх засновників-патронів, якими були Піфагор і Платон, Сідхартха Гаутама (Будда) або Конфуцій, вони мали вигляд скоріше ієрархічних структур.

Сьогодні мережеві та ієрархічні структури як такі зберігаються і взаємодіють, втім на якісно вищому рівні, ніж то було раніше. Принципово нові їх якості визначаються трьома головними обставинами. По-перше, ці структури функціонують і взаємодіють на глобальному рівні. По-друге, їх якість значною, хіба що не вирішальною мірою визначається можливостями сучасних електронно-інформаційних комунікацій. По-третє, рівень останніх якісно підвищує значення мережевих структур в усіх сферах людської життєдіяльності, хоча ієрархізм зберігає і надалі буде зберігати міцні позиції на всіх рівнях взаємодії людства, включно з планетарним.

---

[3] Ясперс К. Смысл и назначение истории. - Москва, 1991. - С. 39 - 50, 76 - 96 та інш.

[4] Рассоха И.Н. Финикия - первое в истории современное общество // Софія. - 2005, № 4. - С. 94 - 135.

[5] Енциклопедія політичної думки / за ред. Девіда Міллера. - К, 2000. - С. 379.

Отже, ієрархічні та мережеві структури є інваріантними по відношенню до всіх сфер розвитку людства, включно з її інтелектуальною складовою, що наскрізно проходять через всю історію людства. Поняття *інваріант* походить від латинського слова invarians (invariantis) - “незмінний”. В найзагальнішому плані під ним розуміють величини, співвідношення, властивості тощо, які не змінюються від тих чи інших перетворень змінних, пов’язаних з ними. Більш точно в сучасній науково-філософській літературі інваріантність визначають як властивість істотних для системи елементів, відношень, станів не змінюватись при її перетвореннях. Вона, таким чином, є визначальним моментом структури системи. Виділення відношень інваріантності дозволяє розвивати структурний підхід до дослідження різних об’єктів, загалом до організації теоретичного знання[6].

Визначення змісту поняття *ієрархія* (грецьке поняття ιεραρχια від ιεροζ - священний та αρχη - влада) великих труднощів не складає. Воно має церковне походження і вперше було використане загадковим християнським богословом приблизно початку V ст., який писав під псевдонімом Діонісій Ареопагіт[7]. Він пов’язував це поняття перш за все з світом духовним (“ангельським”). На його думку всі духовні істоти поділені на певні категорії відповідно до їх близькості до Бога і є посередниками між Ним та людиною. Кожний з цих розрядів, сприймаючи божественні вєдєніє та силу від вищого, передає їх нижчому. Церковна ієрархія, що походить від Ісуса Христа та сошестя Св. Духа на апостолів, є продовженням ієрархії небесної[8]. Відтак ієрархія є універсальною сакрально-церковною структурою, системоутворюючим каркасом, який через певну кількість проміжних ланок, що розподіляються по вертикалі, забезпечує кінцевий зв’язок між Богом і пересічною віруючою людиною.

В сучасній науково-філософській літературі під ієрархією розуміють принцип структурної організації складних багаторівневих систем, що полягає в упорядкуванні взаємодії між рівнями як руху від вищого до нижчого. В ієрархічно побудованій системі існує структурна та функціональна диференціація. Кожний рівень спеціалізується на виконанні певних функцій, а вищі рівні здійснюють функції узгодження та інтеграції[9].

Складніше визначитися з поняттям *мережева* (*сітьова*) система - хоча б тому, що це поняття є відносно новим і його зміст ще не набув

[6] Філософський енциклопедичний словник. – К, 2002. - С. 239.
[7] Дионисий Ареопагит. О церковной иерархии. Послания. - СПб.: Алтейя, 2001. - 281 с.
[8] Полный православный богословский энциклопедический словарь. В 2-х т. - Москва, 1992 (репр. переизд.). - Т. I. - Столб. 1032 - 1033. .
[9] Філософський енциклопедичний словник. - К, 2002. - С. 237.

рис чогось загальнозрозумілого. Проте поняття "сітьова економіка" і "мережеве суспільство" міцно увійшли в категоріальний апарат сучасних інформатики, економічної науки, політології та соціології. Морфологія сіті найкращим чином пристосована до проблем, пов'язаних із зростанням складності взаємодії необмеженої кількості функціонально залежних між собою об'єктів та до моделей, розвиток яких принципово не може бути передбачуваним. Парадигмою науково-філософського мислення стає, на погляд багатьох дослідників, "сітьова логіка", яка моделює сучасні системи і сукупності відносин, що базуються на інформаційних технологіях.

Динамічна мережа з її вражаючою складністю, яку можна охопити лише за допомогою потужної електронно-обчислюваної техніки, стає, як часто вважають, матрицею наукової парадигми XXI ст. Це відбувається саме тому, що "мережевий рій весь складається з країв, і тому є відкритим до будь-якого шляху, яким ви до нього підходите". Відтак "мережа є найменш структурованою організацією, про яку можна сказати, що вона має структуру взагалі"[10].

Отже, мережа є образом найбільш гнучкої з структурно упорядкованих, динамічних і принципово відкритих до різноспрямованих трансформацій множин. А мережева логіка, завдяки новим інформаційним технологіям, може ефективно втілюватися в усіх сферах людської, зокрема інтелектуальної, діяльності. Саме вона необхідна для постійного самооновлення і самовідтворення сучасної науки. Мережа, що складається з різноманітної множини автономних, але безліччю ланцюжків пов'язаних між собою суб'єктів і організацій, безперервно видозмінюється, трансформується і модифікується відповідно до зміни умов та власних, спонтанних (синергетичних) процесів, що відбуваються в її надрах.

Чисельні релігійно-інтелектуальні та власне інтелектуальні співтовариства були започатковані за доби "вісьового часу" у трьох найпотужніших духовних центрах середини I тис. до н.є., а саму в Греції, Індії та Китаї. Почнемо їх загальний огляд, за рухом Сонця, з Далекого Сходу.

Китай

Перше засвідчене інституціоналізоване інтелектуальне співтовариство Стародавнього Китаю - так звана "Академія" царства Ян (північний схід Піднебесної), що виникла у VII ст. до н.е. Інформації про неї обмаль. Відомо лише, що її представники займалися різними сферами

[10] Kelly K. Out of Control: The Rise of Neo-biological Civilization. - Menlo Park, CA, 1995.- P. 25 - 27.

природознавства головно в тих його аспектах, що мають безпосереднє практичне значення: геологія, мінералогія, географія, ботаніка в площині фармацевтики, медицина, агрономія тощо. Ідейним підгрунтям їх пошуків було традиційне, що мало глибоке міфологічне коріння і більш-менш оформлене за часів Шан і Раннього Чжоу, уявлення про Ян та Інь як дуальну основу першобуття, Небо і його "волю", п'ять базових стихій-першоелементів (вода, вогонь, дерево, метал, земля) тощо.

Але власне ідейно-філософські школи в Китаї, серед яких найвпливовішою була конфуціанська, заснована Кун-цзи, відомого на Заході як Конфуцій (551 - 479 рр. до н.е.), з самого початку мала виразні ознаки наукового співтовариства у вище означеному сенсі цього слова, виникають в середині І тис. до н.е. Старшим сучасником Конфуція, згідно китайської традиції, був Лао-цзи (Лаосі), від якого, як вважається, пішло вчення даосизму, що, поруч з конфуціанством, а з середини І тис. н.е. і буддизмом, відігравало провідну ідейну роль в духовній історії Китаю. У нього, безумов-но, були послідовники, але найвідоміший з них, Чжуан-цзи (прибл. 369- 286 рр. до н. е.), жив за кілька поколінь після нього і чи був між ними ланцюжковий, від вчителя до учня, спадковий зв'язок невідомо. До того ж навіть історичність самого Лао-цзи, тим більше те, що саме він був автором знаменитого і вельмишановного в Китаї та далеко за його межами трактата "Дао-де цзін" у деяких сучасних дослідників викликає сумнів[11]. Проте інші вчені цілком визнають реальність цієї постаті, факти його біографії, викладені видатним давньокитайським істориком Сима Цянем (II ст. до н.е), і приналежність йому названого тексту[12].

Як би там не було, якщо Лао-цзи і був історичною постаттю, придворним бібліотекарем та історіографом (власне я схильний поділяти ці традиційні погляди), якщо навколо нього і утворилося певне коло однодумців та послідовників, нічого достеменного про це ми не знаємо. Так само невідомо, чи утворилося інтелектуальне співтовариство навколо вже

[11] Быков Ф.С. Зарождение политической и философской мысли в Китае. - Москва, 1966. - С. 169 - 174; Васильев Л.С. Дао и Брахма: феномен изначальной верховной всеобщности // Дао и даосизм в Китае. - Москва, 1982. - С. 134 - 158; Даосизм. Опыт историко-религиеведческого описания. – С.-Петербург, 1993. - С. 136 - 137.

[12] Ян Хиншун. Материалистическая мысль в древнем Китае. - Москва, 1984. - С. 74; История китайской философии / пер. с кит. - Москва, 1989. - С. 46 - 47; Лукьянов А.Е. Становление философии на Востоке (Древний Китай и Индия). - Москва, 1992. - С. 123; Конисси Д.П. Философия Лаоси // Дао: гармония мира. - Москва - Харьков, 2000. - С. 389 - 421; Ден Лустхауз. Лао-цзы // Великие мыслители Востока / Пер. С англ. - Москва, 1999. - С. 17 - 25.

цілком історичної фігури Чжуан-цзи. Якщо і так (адже ж хтось мав записати його вислови та притчі, описати окремі епізоди з його життя), то, знову-таки нічого конкретного нам не відомо.

Інша справа - Конфуцій і його школа, з часом - конфуціанство як таке. У "вчителя Куна" було багато учнів, бесіди з якими відображені в книзі "Лунь юй", яка ними і була складена[13]. Цей текст містить безліч висловів, які дозволяють усвідомити сенс базових категорій традиційної китайської культури, що, у цілому, і грунтується головно на конфуціанстві.

Конфуціанське інтелектуальне співтовариство мало чітку структуру: вчитель - учні - їх учні і послідовники, які утворили власні школи як автономні інтелектуальні співтовариства в межах спільного конфуціанського дискурсу. Так, за свідченнями Хань Фей-зци, від учнів Конфуція пішло вісім течій, що мали всі ознаки інтелектуальних співтовариств. Серед них найвідомішими є школи, започатковані Цзи-си, Мен Ке та Сюнь Цзином. Подібну структуру мало і інтелектуальне співтовариство, що утворилося у V ст. до н.е. навколо іншого видатного давньокитайського мислителя Мо Ді (Мо-зци). Після його смерті його послідовники розділилися на три школи на чолі з його учнями: Сянлі, Сянфу і Ден Ліном. Подібні розгалуження на окремі школи рано чи пізно зазнавали й інші давньокитайські інтелектуальні співтовариства, зокрема даосів (даоцзя), легістів-законників (фацзя), натурфілософів (іньянцзя), номіналістів (мінцзя) [14].

У цілому, можемо констатувати, що в Давньому Китаї інтелектуальні співтовариства переважно виникали як утворені за ієрархічним принципом школи, на чолі яких стояли вчителі на зразок Кун-цзи або Мо-цзи.Однак, за умов утворення їх учнями окремих шкіл, ієрархізм, зберігаючись в межах кожної з останніх, доповнювався принципом мережевості на рівні відносин і взаємодії між окремими школами і напрямками в межах певного інтелектуального дискурсу. Можливо, певним винятком з цього правила був даосизм, проте його рання історія мало відома, а коли про нього з'являються достовірні свідчення (на початку нашої ери), він вже виступає переважно як релігійно-магічне вчення у вигляді двох основних течій: "У доу мі дао" ("Шлях за п'ять доу риса") та "Тайпін дао" ("Шлях великого спокою")[15].

[13] Переломов Л.С. Слово Конфуция. - Москва, 1992. - 192 с.; Конфуций. Я верю в древность.- Москва, 1995. - 384 с.; Ву Д. С. Конфуций (Кун Фу-цзы) // Великие мыслители Востока. - Москва, 1999. - С. 10 - 17; Степанянц М.Т. Восточная философия. - Москва, Восточная литература, 1997. - С. 251 - 252; Конфуций. Уроки мудрости. - Москва - Харьков, 2000; Конфуций. Изречениям. - Харьков, 2005.

[14] История китайской философии. - Москва, 1989. - С. 40.

[15] Сан Цзи. Религии Китая. - Пекин: Межконтинентальное издательство Китая, 2004. - С. 96.

Індія

Дещо іншу, але багато в чому подібну до давньокитайської, картину формування, розвитку та розгалуження на окремі напрямки інтелектуальних співтовариств спостерігаємо в Давній Індії. Спочатку, у VIII - VII ст. до н.е., бачимо окремі невеличкі інтелектуальні гуртки, розпорошені на величезній території північної (арійськомовної) частини Індостану. Як випливає з текстів упанішад[16] (це слово має значення "сидіти біля ніг вчителя"), перші з яких виникають у VII - VI ст. до н.е., вони складалися з наставника та його учнів. Відомі імена вчителів тих часів: Махідаса, Айтарея, Райква, Шанділья, Сатьякама, Джабала, Джайвалі, Уддалака, Шветакету, Бхараджваджа, Гарагяяна, Пратардана, Балакі, Аджаташатру, Варуна, Яджнавалкья, Гаргі та Майтреі[17]. Учні запитували, а вчителі відповідали на запитання та пояснювали священні тексти Вед під філософським кутом зору. В межах такого роду маленьких неформальних гуртків панував ієрархічний принцип. Але немає сумніву, що вони були пов'язані між собою спілкуванням і спадковістю, утворюючи широку розгалужену мережу. В її межах відпрацьовувалися не тільки певні інтелектуальні концепти, а й психо-фізичні практики, відомі під узагальнюючою назвою йоги. Це віддалено нагадує мережеву структуру даосів другої половини І тис. до н.е.

Приблизно з VI ст. до н.е. на цьому ґрунті починається кристалізація шістьох філософських та філософсько-практичних течій ведичної традиції (даршан), які традиційно розподіляються на три пари: веданта і пурва-міманса, санкх'я і йога, вайшешика і ньяя[18]. Відомі імена авторів сутр (тезового викладу) цих вчень Капіли (санкх'я, мабуть найдавніша з власне філософських течій Індії), Патанджалі (йога, яка також має у своєму практичному аспекті надзвичайно давні витоки), Бадараяни (веданта), Джайміні (пурва-міманса), Дігнага (ньяя) та Калідаса (вайшешика) тощо.

Але про інституціональні аспекти їх діяльності практично нічого не відомо і маємо лише здогадуватися, що навколо них гуртувалися учні та однодумці, тобто що вони були лідерами неформальних інтелектуальних співтовариств. Останні, припускаємо, мали швидше мережеву ніж ієрархічну структуру, принаймні менш ієрархізовану, ніж в аналогічних випадках у Китаї. Вочевидь, в своєму розвитку представники цих даршан

[16] Упанишады. - Москва, 2003.

[17] Радхакришнан С. Индийская философия. В 2-х томах. – Москва, 1993. - Т. I. - С. 117.

[18] Мюллер М. Шесть систем индийской философии. – Москва, 1995; Радхакришнан С. Индийская философия. В 2-х томах. - Москва, 1993; Шохин В.К. Брахманистская философия. Начальный и раннеклассический периоды. - Москва, 1994; Чаттерджи С., Датта Д. Индийская философия. - Москва, 1994.

розгалужувалися на окремі школи. Принаймні це добре відомо на прикладу веданти, яка у Ранньому Середньовіччі була представлена адвайта ведантою Шанкари та вішишта-адвайта ведантою Рамануджі з їх учнями та послідовниками.

Конкретніше, відповідно до джерельної бази можемо уявити інтелектуальні співтоватиства так званих "неортодоксальних", що не визнавали авторитету Вед, течій давньоіндійської релігійно-філософської думки: джайнів та, особливо, буддистів. Їх попередниками були мандрівні аскети і проповідники, чиї погляди чим більш дедалі розходилися з ведичною традицією, у тому числі у її пізній формі, представленій упанішадами. Упанішади називають їх парівраджаками (волоцюгами), а пізніші тексти - шраманами, вкладаючи в це слово приблизно той самий смисл. Вони не створювали шкіл і не укладали текстів, так що їх імена залишаються невідомими, за винятком хіба-що Паршванатха, попередника засновника джайнізма - Вардхамана, або Джини Махавіри[19]. Як мандрівні вчителі-проповідники вони не утворювали ніякої ієрархії ані між собою, ані між собою і слухачами, дехто з яких ставав їх послідовниками. Проте їх шляхи перетиналися, вони обмінювалися думками і досвідом. Відтак, їх досить аморфна спільнота створювалася і функціонувала суто за мережевим принципом.

Іншою була структура інтелектуальних, точніше - духовних спільнот джайнів та, особливо, буддистів. В обох течіях ми бачимо сангху – громаду на чолі з знаними духовно-організаційними лідерами. Першими з них були, відповідно, Махавіра та фундатор буддизма Сідхартха Гаутама - Будда. Проте структура джайніських та буддійських сангх була відмінною. Джайнська сангха об'єднувала аскетів, ченців, черниць, та мирян в єдине ціле, тоді як буддійська охоплювала лише тих, хто прийняв чернецтво, чітко протиставляючи їх мирянам[20].

Після нетривалого, але виразного та інтенсивного періоду становлення вчення та утворення базованої на ньому спільноти-сангхи на чолі з

Махавірою, джайнізм поступово розгалузився на дві окремі течії. Найближчі учні Джини, Кеші та Гаутама (не плутати з Сідхартхою Гаутамою - Буддою) прагнули зберегти єдність, але їх зусилля не мали успіху. Незабаром стався розкол, спровокований тим, що не всі джайни вважали за необхідне дотримуватися крайнього аскетизму для ченців та черниць, заповіданого Махавірою. Формальним приводом розділення

[19] Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. - Москва, 1993.

[20] Радхакришнан С. Индийская философия. В 2-х томах. - Москва, 1993. - Т. I. - С. 278.

стала другорядна деталь повсякденної практики: ортодоксальні джайни - дігамбари (“одягнуті повітрям”) вважали за необхідне відмову від будь-якого одягу, а їх опоненти - шветамбари (“одягнуті в біле”) не забороняли носити білий одяг. Між ними були й істотніші розходження - у ставленні до природи жінок, священних текстів тощо[21]. Проте істотних ідейних чи обрядових протиріч у дігамбарів та шветамбарів не було. Відтак можемо вважати що при наявності певних відмінностей вони утворювали досить гомогенне інтелектуальне співтовариство.

В межах обох течій джайнізма виразно переважав мережевий принцип взаємин як між членами громад, так і на міжобщинному рівні. Утім, в межах окремих сангх помітні і риси ієрархізму: ченці вважалися кармічно вищими за мірян, а духовним життям общин керували найавторитетніші аскети - ачарьї.

Багато в чому подібною до джайнської була буддійська спільнота на першому етапі свого існування. В організаційному відношенні між ними існувала та відзначена вище відмінність, що джайнські общини включали ченців й черниць та мирян обох статей, тоді як буддистські - лише тих, хто прийняв чернецтво, з поділом на чоловічі та жіночі монастирі. На відміну від джайнів, буддисти уникали крайнощів аскетизму, що відобразилося в доктрині “серединного шляху”. В ідейному відношенні вони з часом почали істотно, а потім і принципово розходитися між собою, утворюючи різні інтелектуальні спільноти.

За переказами, розбіжності в межах буддійської сангхи почалися ще за життя її фундатора: двоюрідний брат Сідхартхи Гаутами, Девадатта, виступав за більш аскетичний спосіб життя ченців[22]. Після смерті Будди суперечності набули й ідейного сенсу і значно загострилися. Концептуально головне розходження між ортодоксально та модерніськи орієнтованими течіями стосувалося питання про досягнення стану Будди, стану духовно-інтелектуального просвітлення. Перші стверджували, що це якість, яка здобувається виключно шляхом суворого дотримання визначених каноном чернечих правил. Другі вважали, що стан Будди є якість, притаманна від народження кожній людині, і що при належному розвитку вона може піднести кожного до найвищого духовного стану - татхагати[23].

Зазначені духовно-інтелектуальні напрямки раннього буддизму визначили його розгалуження на дві основні течії: південну - хінаяну, або

[21] Бонгард-Левин Г.М. Древнеиндийская цивилизация. - Москва, 1993. - С. 68 - 70.

[22] Лысенко В.Г., Терентьева А.А., Шохин В.К. Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма. - Москва, 1994. - С. 135.

[23] Радхакришнан С. Индийская философия.. - Т. I. - С. 498 - 499. .

“малу колісницю спасіння”, та північну - махаяну, “велику колісницю спасіння”. Їх спільним ідейним грунтом залишалися “шляхетні істини Будди”, висловлені ще самим фундатором вчення. Але чим далі, тим все збільшувалися розходження, особливо після того, як на теренах самої Індії буддизм майже зник і представники його північної та південної гілок фактично припинили навіть полемічне спілкування між собою. Їх шляхи розійшлися і вони утворили дві споріднені духовно-інтелектуальні спільноти, такі, що мають спільне коріння, але цілком автономні.

Представники хінаяни впродовж всієї її історії до сьогодення уключно дотримувалися доктрини, найближчої до раннього буддизму, що відбилося в текстах “Трипітаки” (“Три корзини мудрості”), або так званого палійського канону. Спілкування між їх територіальними групами, поширеними з Раннього Середньовіччя від Цейлону до В’єтнаму, було вкрай обмежаним, так що про якусь реально функціонуючу у єдиному режимі інтелектуальну спільноту “малої колісниці спасіння” говорити не доводиться. Значно більшої диференціації зазнала махаяна. У Середньовіччі вона набула доволі різних форм у Тібеті й Монголії, з одного боку (у вигляді ламаїзму), та в Китаї, Кореї та Японії (де бачимо безліч різних напрямків), з іншого.

Проте в ідейному відношенні диференціація буддизму на окремі школи, або інтелектуальні спільноти, відбулася на теренах самої Індії близько до межі ер. Останнє полегшувалося тим, що буддизм ніколи не був догматичною релігією і сам його засновник використовував критичний аналіз як шлях до істини, орієнтуючи учнів на їх власні спостереження та роздуми. Відтак вже ранній буддизм містив зародки, що могли бути розвинуті в різних напрямках.

Основними буддійськими школами перших століть нашої ери (які потім самі розгалужувалися на безліч гілок) були чотири, з яких дві належали до хінаяни і дві до махаяни. Хінаяніські школи це вайбхашики та саутрантики. Їх представники, попри другорядні відмінності, є реалістами, або сарвастивадинами, які вважають, що у часопросторі існує незалежний від нашої свідомості Всесвіт. Школи махаяни: йогачари та мадхямики. Перші стверджують, що свідомість є первинним, самостверджуючим началом, засадничим, самодостатнім принципом і формою реальності. Фідософія других - негативіська система, гіперкритична що до об’єктивної реальності та можливостей її пізнання. Тому мадх’ямиків інколи називали сарвавайнашиками, або нігілістами[24].

---

[24] Там само. - С. 523 - 524.

Ці чотири школи на теренах Індії перших століть н.е. утворювали реально діючі за мережевим принципом інтелектуальні співтовариства, репрезентуючи собою разом загальнобуддійську інтелектуально-духовну надспільноту. Ієрархізм ані між ними, ні в середені них не спостерігається, хоча, зрозуміло в кожній з них були свої корифеї та авторитети, як, наприклад, Асанга у йогачарів чи Нагарджуна у мадхямиків.

Таким чином, в історії давньоіндійських інтелектуально-духовних співтовариств переважав мережевий принцип. Між тим певна присутність ієрархізму демонструється фактом наявності корифеїв-засновників певних течій та голів окремих ашрамів (невеличких індуіських монастирів) та сангх, особливо буддійських. Проте в межах північного буддизму, махаяни, з Раннього Середньовіччя утворюється чітка суто ієрархічна структура. Йдеться про тибетсткий, згодом тібето-монгольський ламаїзм - явище, взагалі, не типове для буддійського середовища у цілому.

Античний світ

Наявність в Античному світі філософських, філософсько-наукових і власне наукових шкіл як інтелектуальних співтовариств загальновідома. Це усвідомлювали вже самі давні греки і римляни, які традиційно розрізняли ідейні спільноти піфагорійців, елеатів, кініків, платоніків, перипатетиків, стоїків, епікурейців та скептиків. В книзі "Про філософські школи", що до нас не дійшла, дехто Гіппобот, про якого нічого не відомо крім авторства цього трактату, розглядає дев'ять шкіл та вчень: мегарську, еритрейську, киренську, епікурейську, Аннікерідову, Феодорову, стоїчну (Зенонову), академічну (Платонову) та перипатетичну (Аристотелеву)[25]. Мабуть першу спробу більш-менш чіткої класифікації філософських шкіл та їх спадкових зв'язків здійснив Діоген Лаертський на початку III ст. н.е. Він поділяє давньогрецьку філософію на дві гілки, іонійську та італійську, прослідковуючи ланцюжки спадковості від вчителя до учнів, у яких були свої учні.

Діоген пише, що філософія мала два витоки: один - від Анаксімандра, а другий - від Піфагора. Анаксімандр вчився у Фалеса, а наставником Піфагора був Ферекід (Фалеса і Ферекіда, разом з Солоном, Періандром, Клеобулом та деякими іншими він відносить до категорії мудреців, які пе-редували власне філософам). Перша гілка філософії, іонійська, зветься

[25] Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. - Москва, 1979.

так тому, що вчитель Анаксімандра, як і сам останній, Фалес був іонійцем, уроженцем Мілета; друга - італійською, бо Піфагор мешкав переважно в Італії.

Ланцюжок спадковості іонійських філософів, за Діогеном, є таким: Фалес - Анаксімандр - Анаксімен - Анаксагор - Архелай - Сократ - численні учні Сократа (зокрема засновник вчення кініків Антісфен), серед яких найвидатнішим був Платон - Платон і його учні, зокрема Спевсип, продовжувач традицій Академії, за яким йшли Аркесілай та Карнеад, та Аристотель, від якого пішла школа перипатетиків, найзначнішим представником якої був Феофраст. Від Антісфена і кініків (Діоген Сінопський, Кратет Фіванський) Діоген протягує ланцюжок до Зенона Кітійського, фундатора школи стоїків (Клеанф, Хрісіпп). Італійська філософія представлена учнем Ферекіда Піфагором, за яким йшли його син Телавг, потім Ксенофан - Парменід - Зенон Елейський - Левкіпп - Демокріт, потім інші, менш значні, філософи і, нарешті, Епікур, від якого пішла школа епікурейців.

Усіх цих філософів Діоген Лаертський називає "догматиками" (ні в якому разі не в принижуючому значенні цього слова). Догматики для нього - всі ті, хто розмірковує над предметами, вважаючи їх збагненними. Їм він протиставляє скептиків (Піррон та його послідовники), тих, хто утримується від суджень, вважаючи речі незбагненними. Діоген коливається, чи можна вважати скептиків школою. Це школа, якщо вважати школою сукупність людей, які дотримуються певного тлумачення явищ. Але якщо вважати школою тих, хто дотримується певних, як ми би сказали сьогодні фундаментальних, базових положень ("догматів"), то скептиків не слід вважати школою, оскільки "догм" у них не було[26].

Власне кажучи, поділ філософії на іонійську та італійську є не дуже коректним, оскільки не відповідає якомусь усталеному критерію. Так, Ферекід та Піфагор походять з островів Егейського моря, Сіроса і Самоса, і в етнічному відношенні були іонійцями, як і Ксенофан, що був уроженцем власне іонійського міста Колофона. Відтак "італійську" філософію логічніше було б визначати як гілку "іонійської", поруч з іншою потужною гілкою останньої - "афінською": Сократ, Платон та Аристотель з їх численними учнями.

Більш влучним є класифікація етичних шкіл: академічної (що походить від Платона), кіренської (від Арістіппа Кіренського), елідської (від Федона Елідського), мегарської (від Евкліда Мегарського), кінічної (від Антісфена

[26] Там само. - С. 66 - 69.

Афінського), еретрійської (від Менедема Еретрійського), діалектичної (від Клітомаха Карфагенського), перипатетичної (від Аристотеля), стоїчної (від Зенона Кітійського) та епікурейської (від Епікура)[27].

Проте і ця класифікація також не є бездоганною. Власне "етичними" тут є лише кіренська та кінічна школи, тоді як представники елідської та еретрійської (їх здебільшого об'єднують в одну, елідо-еретрійську, оскільки учень Федона Менедем переніс її у своє рідне місто Еретрію на о. Евбея) шкіл займалися переважно логікою (діалектикою в античному розумінні цього слова), як і власне, виходячи з самої назви, представники "діалектичної" школи, фундатор якої Клітомах (пуннійське ім'я - Гасдрубал), учень "академіка" Карнеада, був головою Нової академії. Разом з тим Платон і "академіки", Аристотель та перипатетики, Зенон і стоїки та Епікур з його послідовниками приділяли увагу "фізиці" (натурфілософії) та "діалектиці" (логіці) не менше, ніж етиці. На такій самій підставі до "етичних шкіл" можна було б зарахувати піфагорейців та навіть скептиків, зокрема корифея скептицизма - Піррона Елідського.

Наведений вище, нашвидку, огляд філософських і науково-філософських течій та шкіл висуває досить складку проблему: за яким критерієм виділяти "інтелектуальне співтовариство"? За ідейним чи територіальним? Здавалося б, логічно керуватися першим, якого з XIX ст., від часів Г.В.Ф. Гегеля[28], тим більше після Т. Гомперца[29] та В. Віндельбанда[30], і дотримуються історики філософії[31].

Втім засмучує те, що представники великих, потужних вчень як в Античному світі, так і в Індії та Китаї були розпорошені на величезних територіях (скажімо, кініки, стоїки чи епікурейці - в межах всього елліністичного Середземномор'я та Римської імперії, не кажучи вже про конфуціанців і даосів, тим більше - буддистів) і мали між собою живе, безпосереднє спілкування головно в межах окремих місцевостей, переважно - великих (Афіни, Александрія, Антіохія, Рим; Паталіпутра, Бенарес; Лоян, Чанань тощо) чи просто більш-менш значних міст.

---

[27] Там само. - С. 68.

[28] Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. В 3-х книгах. Кн. 1 - 2. – С.-Петербург, 1993 -1994.

[29] Гомперц Т. Греческие мыслители. - Минск, 1999.

[30] Виндельбанд В. История древней философии. - К, 1995.

[31] Див, напр.: Рассел Б. История западной философии. В 2-х томах. - Т. I. - Москва, 1993; Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. В 4-х томах. - Т. I. - С.-Петербург, 1994; Асмус В.Ф. Античная философия. - Москва, 1976; Джохадзе Д.В. Основные этапы развития античной философии. - Москва, 1977.

З іншого боку, у таких славетних містах, як, скажімо, Афіни, Александрія або Рим, разом мешкали і постійно спілкувалися представники різних філософських і науково-філософських шкіл, тим самим утворюючи певне, сітьове, реально функціонуюче інтелектуальне середовище. Найвиразніше це ми бачимо в Афінах класичного (софісти і Сократ, Платон і фундатори різних сократичних шкіл) та елліністичного (платоніки-академіки, аристотеліки-періпатетики, кініки, стоїки, епікурейці) періодів. Подібну, хоча й не настільки виразну, картину спостерігаємо потім в Александрії та Римі. Аналоги знаходимо і на Сході, зокрема в Індії часів Вардхамана Джини Махавіри та Сідхартхи Гаутами Будди в Бенаресі та Паталіпутрі.

Отже, стосовно, принаймні, Давнини, а, мабуть, і пізніших часів, доцільно розрізняти такі види інтелектуальних континуумів як: інтелектуальне середовище, інтелектуальне співтовариство, інтелектуальна школа (релігійно-філософська, філософська, філософсько-наукова, пізніше власне наукова) та інтелектуальна спільнота.

Інтелектуальне середовище охоплює філософів, вчених, а також інших діячів та носіїв і трансляторів культури, взагалі освічених людей будь-якого фаху, до окремих можновладців включно. Найяскравіші приклади тому дають Афіни класичного та Александрія еліністиного періодів.

В першому випадку бачимо філософів: Анаксагора, Протагора, Сократа, Арістіппа, Антісфена, Платона, Аристотеля, Феофраста, пізніше - Спевсіпа, Карнеада, Аркесілая, Зенона Кітійського, Епікура; істориків: Геродота, Фукідіда, Ксенофонта; драматургів: Есхіла, Софокла, Євріпіла, Ксенофана; скульпторів: Фідія, Мірона, Праксітеля, Скопаса; живописців: Аполлодора, Зевксіда, Паррасія, Тіманфа;ріторів: Горгія, Антіфонта, Лісія, Ісократа, Демосфена, Есхіна; політичних і військових діячів: Арістіда, Фемістокла, Перікла з його подругою Аспазією, дещо одіозних Алківіада і Крітія, вже згаданих Демосфена та Есхіна.

Меншим різнобарв'ям могла пишатися Александрія. Її інтелектуальне середовище найяскравіше представлене вченими та поетами. Серед перших: математи Евклід, Ератосфен, Архімед Сіракузький, який тривалий час працював в цьому місті; географи та астрономи, що спиралися на математичні методи: вже названий Ератосфен, Арістарх Самоський, Гіппарх, пізніше, у II ст. н.е. - Птолемей; медики: Герофіл, Ерасістрат, Філін; механіки: Стратон, Гієрон, названий вище Архімед; філологи та літературознавці: Каллімах, Діонісій Фракієць, Дідім, Зенодот, Арістофан Візантійський, Арістарх Самофракійський; архітектори: проектувальник

Александрії та багатьох її монументальних споруд Дінократ, будівничий знаменитого маяка Сострат; міфограф Аполлодор; історик, єгиптянин Манефон; релігійний філософ I ст. н.е. іудей Філон.

Видатними представниками літератури були головно поети: вже згаданий Каллімах, визнаний корифей александрійської поетичної школи, Асклепіад Самоський, Аполлоній Родоський, Феокріт Сіракузький, Філет Косский, Леонід Тарентський, Мелеагр Гадарський; також трагіки, від їх творів залишилися лише назви та куці фрагменти Лікофрон, Александр Етолієць, Гомер Молодший, Софокл молодший, Сосіфей, Сосіфан, Діонісіад. До інтелектуального середовища Александрії належали і окремі царі, особливо Птолемей II Філадельф та Птолемей III Евергет, а також освічені урядовці та службовці. Життєвими центрами інтелектуального середовища Александрії були її славетні Бібліотека та Мусейон, своєрідний прообраз королівських академій наук початку Нового часу.

Спільним для членів інтелектуальних середовищ, і не тільки Античності, а й інших цивілізацій та часів, до сьогодення уключно, є певний дискурс, спільний лексикон, взаємозрозуміла схема розумових ходів. Як виглядає (хоча це положення мало б бути пробленим математично), оптимальною демографічною величиною для утворення власного інтелектуального середовища є кількість населення від сотні - двох тисяч до мільйона (в наш час - близько мільйона). В Давнину це були Менфіс та Фіви Єгипетські, Вавілон і Ніневія, потім Афіни, Александрія, Антіохія, Рим; на Сході Паталіпутра і Бенарес, Лоян і Чанань; в східнохристиянському світі Середньовіччя - Константинопіль і Фесалоніки (Солунь); в світі ісламу - Багдад, Каір, Кордова, Шираз та Бухара з Самаркандом; в католицькому світі - Флоренція та Венеція, Париж і Рим. Проте своє інтелектуальне середовище мали і окремі переважно освітні та духовні центри, як буддійська Наланда, православний Афон, університетські осередки середньовічного Заходу, як та Оксфорд, Кембрідж, Гьотінген тощо.

Персонально представниками певного інтелектуального середовища були як люди, що народилися у відповідному місті, так і ті, що переселилися до нього чи тривалий час в ньому мешкали. Арістіпп Кіренський чи Аристотель Стагірський не були за походженням афінянами, так само, як і Асклепіад Самоський або Архімед Сіракузький - александрійцями. Останнє особливо характерно для міст і містечок з виразним освітньо-науковим ухилом.

Серед представників певного інтелектуального середовища зовсім не обов’язково мала панувати згода і взаємопідтримка. Натомість, часто-густо між ними та школами часто-густо спостерігаємо конкуренцію, чвари і

ворожнечу. В Афінах це бачимо на прикладі суперництва сократичних шкіл на чолі з їх лідерами (Аристіпп, Антисфен, Платон), Платона з його учнем Аристотелем, потім стоїків та епікурейців; в політичному ракурсі - боротьба між Демосфеном та Есхіном, лідерами антимакедонської та промакедонської партій. В Александрії мабуть найяскравіший приклад дає суперництво і відверта ворожнеча у придворному поетичному середовищі, зокрема між Каллімахом та Аполлонієм Родоським. Проте підчас люди, що стояли на різних ідейних позиціях, могли бути і у цілком доброзичливих стосунках, як, наприклад, Сократ та Арістофан, що випливає з платонівського діалогу “Бенкет”.

* * *

Підводячи підсумки маємо констатувати, що вже в трьох провідних цивілізаціях Давнини з доби “вісьового часу”, а саме в Античному світі, Індії та Китаї існували інтелектуальні середовища, інтелектуальні співтовариства, інтелектуальні школи та інтелектуальні спільноти. Чітку межу між цими поняттями провести важко, але їх обсяги, до певної міри перехрещуючись, не збігаються.

Інтелектуальне середовище, як відзначалось вище, формується та функціонує в межах значного культурного і, як правило, багатолюдного осередку, здебільшого - великого і економічно, а то й політично могутнього міста. Приклади вже наводилися: Афіни, Александрія, Рим тощо. Проте вже у Давнину (буддійська Наланда в Індії), тим більше за доби Середньовіччя (китайський Шаолінь, православні Афон і Києво-Печерський монастир, що згодом отримав статус лаври, англійські Оксфорд і Кембрідж) окремі духовно-інтелектуальні середовища створювалися і на грунті найпотужніших релігійно-просвітницьких та саме освітніх центрів. Останні могли бути віддаленими від великих міст (як Афон), розташованими поблизу них (Києво-Печерсьий монастир) або пов’язаними з невеличкими містами (Оксфорд, Кембрідж, Гьотінген).

Інтелектуальне середовище, як було зазначено, не передбачає обов’язкової інтелектуально-духовної єдності його представників. В Афінах, наприклад, її взагалі майже ніколи не було. Проте ознакою інтелектуального середовища є постійне спілкування його представників, які, навіть полемізуючи між собою, мали спільні культурні засади, що і дозволяло їм спілкуватися.

Поняття *інтелектуальне співтовариство* має, на мій погляд, дещо інше, більш вузьке і, якщо так можна висловитися, “тепліше” значення. До нього, наприклад, ніяк не можна віднести запеклих ворогів, якими,

наприклад, в Афінах були Арістід і Фемістокл або Демосфен та Есхін, приналежних до одного інтелектуального середовища. Те ж можна сказати і про Калліма-ха та Аполлонія Родоського в Александрії. Проте до одного інтелектуально-го співтовариства можна віднести Перікла і Аспазію, Сократа та Євріпіда. Мабуть подібне можна сказати про більшість александрійських вчених, що групувались навколо Мусейона. Отже, в межах одного інтелектуального середовища може бути декілька інтелектуальних співтовариств, кожне з яких об'єднує людей різного фаху. Водночас люди одного роду діяльності (політики, філософи, поети) дуже часто ворогують між собою і, в межах одного інтелектуального середовища, належати до різних інтелектуальних співтовариств.

Поняття *інтелектуальна школа* (релігійно-філософська, філософська, науково-філософська, наукова) ще вужче. Воно передбачає ланцюгову спадковість вчителя та учнів, потім учнів, в межах певної системи ідейних парадигм. За часів Античності, як було відзначено вище, найпотужнішими і найвпливовішими такими школами були піфагорійська, елейська, платонівська ("академіків"), кінічна, аристотелівська (пери-патетиків), стоїчна, епікурейська та скептична.

Проте, при відповідній класифікації, ми стикаємося з низкою проблем. Так, від Сократа пішло кілька філософських шкіл: мегарська, елідо-еретрійська, кіренська, кінічна, платонівська, що були або мало пов'язані між собою (їх представники мешкали у різних, підчас досить віддалених містах), або відверто ворогували. Найвидатнішим учнем Платона був Аристотель, проте школи "академіків" та перипатетиків принципово відрізнялися і їх ніколи не об'єднували і не об'єднують в одну школу. У свою чергу в платонівській Академії спадковість була безперервною, але між поглядами її засновника та діячами Середньої та Нової академій різниця величезна: останні все більше схилялися до скептицизму. Проблематично, чи був якийсь ланцюжковий зв'язок між корифеєм скептицизму Пірроном Елідським та останнім (в межах Античної цивілізації) її видатним представником Секстом Емпіриком, що жив приблизно через чотири століття після нього, мабуть в Александрії. І такі приклади можна було б примножувати.

Відтак поняття інтелектуальна школа в широкому розумінні залишається не дуже чітко визначеним, на відміну від поняття наукова школа (особливо стосовно XIX - XX ст.), докладно розробленого Ю.О. Храмовим[32]. Деякі з виділених цим вченим ознак саме наукової школи спів-

[32] Храмов Ю. А. - К.:, 2006. - С. 1022 - 1031.

падають з характерними рисами інтелектуальних шкіл у цілому та філософських і науково-філософських шкіл Давнини зокрема. Проте аналіз співвідношення цих понять потребує окремого розгляду. Зараз достатньо сказати що інтелектуальні школи в їх найширшому розумінні функціонують в межах як інтелектуальних середовищ, так і інтелектуальних співтовариств, мабуть і ширше - великих інтелектуальних спільнот.

Поняття *інтелектуальна спільнота*, як констатувалось на початку статті щодо поняття спільнота, є мало визначеним і, відтак аморфним. Якщо погодитись, що його варто відрізняти від понять «інтелектуальне середовище», «інтелектуальне співтовариство» та «інтелектуальна школа», можемо дати наступну його характеристику. Інтелектуальні спільноти є особливими формами інтелектуально-культурно-духовної взаємодії у просторі і часі на спільному ідейно-ціннісному грунті. В Китаї, Індії та Античному світі вони формуються у другій половині І тис. до н.е. і з межі ер у Південній та Східній Азії виходять за рамки названих регіонів, відіграючи значну роль в утворенні Індійсько-Південноазійської (з її буддійсько-центральноазійською філіацією) цивілізації та Китайсько-Східноазійського цивілізаційного світу[33]. У першому випадку йдеться про буддизм з усіма його інтелектуальними надбаннями, у другому - перш за все про конфуціанство, а також китаїзований буддизм і даосизм. Така конфігурація зберігалась впродовж багатьох століть, у певному сенсі - і досі. Інтелектуальні спільноти Античного світу, як, наприклад, стоїчна (значно ширша ніж власне філософська школа стоїків) не пережили своєї цивілізації. Проте їх ментальність мала величезний вплив на подальші цивілізації, як аристотелізм - на інтелектуальні спільноти середньовічної Мусульманської, а від неї і Західнохристиянської цивілізацій.

Ясна річ, щодо співвідношення ієрархічних та мережевих структур в межах інтелектуальних співтовариств, середовищ, шкіл та спільнот то маємо констатувати їх взаємодоповнення в кожному випадку в кожній цивілізації, однак їх співвідношення повсюдно і в різні часи було не однаковим.

[33] Спеціально про класифікацію цивілізаційних спільнот див.: Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: философский анализ. - К, 2002. (Друге вид.: там само, 2004).

Анатолий Лубский
Ростов-на-Дону

Гуманизация исторической науки: становление когнитивной субъектности и сетевых структур

Современная историческая наука озабочена поиском путей эффективной институционализации. Институты в исторической науке – это на-бор формальных правил и неформальных ограничений, связанных с производством и трансляцией новых исторических знаний. Формальные правила имеют юридическую силу, например, это – правовые нормы, защищающие авторские права ученого на интеллектуальную собственность; требования ВАК, предъявляемые к диссертационным исследованиям; контракты на осуществление научной деятельности. Неформальные ограничения включают в себя нормы научно-исследовательской деятельности и так называемые кодексы научного поведения, принятые в данном научном сообществе.

Неформальные ограничения в исторической науке обусловлены в первую очередь профессиональной культурой того научного сообщества, к которому принадлежит ученый. Эта культура определяется особым стилем профессионального мышления историков, принадлежащих к данному научному сообществу, уровнем их профессиональных компетенций и профессионального мастерства. Неформальный характер ограничений научно-исследовательской деятельности и обусловленность их профессиональной культурой делает эти ограничения более стойкими во времени. В этом плане научные сообщества в исторической науке консервативны по своей природе и, как правило, застывают в своей неформально-институциональной матрице. Формальные правила научно-исследовательской деятельности, напротив, могут быть быстро изменяться, например, государством или заказчиком в контракте.

С позиций современной эпистемологии можно выделить три типа отношений между содержанием старых и новых институтов в исторической науке: 1) path determinacy – «пат-детерминация», институциональные изменения, которые полностью определяются прошлым; 2) path indeterminacy – «пат-индетерминация», институциональные изменения, независимые от прошлого, связанные с радикальной ломкой предшествующей институциональной системы; 3) path dependence – «пат-зависимость», институциональная зависимость новых институтов от старых.

Теория «path dependence» в настоящее время активно разрабатывается в рамках неоинституционализма, который изменяет представления о содержании институциональных изменений в исторической науке. Основу неоинституционализма составляет деятельностный подход, согласно которому институты как совокупности норм, определяющих модели научно-исследовательской деятельности в исторической науке, задаются не только профессиональной культурой научных сообществ, но и формируются спонтанно в процессе научных коммуникаций, а также навязываются социальными агентами, обладающими определенным капиталом власти, в том числе политического и символического характера. В качестве таких агентов обычно выступают лидеры в науке, научная бюрократия и ученые, профессионально занимающиеся методологической деятельностью. В русле неоинституционального подхода внимание акцентируется не на самих институтах в исторической науке, а на деятельности субъектов их поддерживающих или изменяющих. Поэтому при изучении институциональных изменений в исторической науке следует учитывать, что формальные правила и неформальные ограничения в ней изменяются, в конечном счете, под воздействием различных агентов, которые определяет и эксплицитный выбор формальных правил и трансформацию неформальных ограничений.

Специфика институциональных изменений в современной исторической науке непосредственно связано с процессом ее гуманизации. Проблема гуманизации гуманитарных наук, в том числе и исторической, была поставлена сравнительно недавно, и специалисты пока лишь приступили к ее разрешению в современной научно-исследовательской практике. Специалисты, занимающиеся проблемой гуманизации науки в целом, обычно исходят из того, что сущность гуманизма проявляется в отношении к человеку как к высшей ценности. Исходя из такого понимания гуманизма, они считают, что гуманизация науки состоит, с одной стороны, во все более полном использовании результатов и потенциальных возможностей науки в целях обеспечения благополучия людей; с другой – в совершенствовании

самой сферы науки с целью преодоления технократических тенденций, противоречащих свободному развитию личности ученого, и создания условий, наиболее отвечающих самореализации и увеличению его творческого потенциала[1]. Следовательно, под гуманизацией исторической науки можно понимать распространение в ней идей и принципов гуманизма. Однако при этом следует учитывать, что в современной науке существует множество концептов гуманизма[2].

Предложенная в данной статье концепция гуманизации исторической науки основывается на таком концепте гуманизма, сущность которого раскрывается не через отношение к человеку как высшей ценности, а в понимании человека как креативной личности. В рамках такого концепта гуманизма гуманизация исторической науки связана со становлением в ней особого типа ученного. Такого ученого, который является не просто творческой личностью, это ясно a priori, поскольку научное исследование – это всегда творчество, направленное на получение новых знаний, а креативной личностью. В научной литературе понятия «творчество» и «креативность» довольно часто используются как синонимы. Однако эти понятия следует различать: разница между творчеством и креативностью состоит в том, что творчество в науке заключается в производстве такого нового продукта, как научное знание, а креативность – это способность ученого создавать не столько новые научные знания, сколько новые способы их производства.

Оппозицией креативности в исторической науке служит научная репродуктивность, т.е. научно-исследовательская деятельность по заранее заданным методологическим шаблонам или схемам. Если такая деятельность приводит к получению нового исторического знания, то она вполне может быть признана творческой. Однако в основе такой деятельности лежит так называемая «вынужденная познавательная активность», и в этом плане творчество в исторической науке может быть не только «высоким», но и «средним», и даже «низким». Креативный ученый в исторической науке – это субъектный ученый, поскольку через разработку новых способов получения нового научного знания он реализует свою способность к самореализации в научном творчестве. Таким образом,

---

[1] Турченко В.Н. Гуманизация и гуманитаризация науки // Гуманитарные науки в Сибири. 1997. - № 1. - С. 60–65.

[2] Классификацию концептов гуманизма см.: Черный Ю.Ю. Современный гуманизм (обзор) // http://humanism.al.ru/ru/articles.phtml?num=000142. Алексеев В.М. Концепция гуманизма как черный пиар одних деятелей науки против остальных. Типология гуманистов по ортодоксии // http://theideology.narod.ru/endo/hu01.html

в рамках предложенного концепта гуманизации исторической науки речь идет о становлении прежде всего субъектного типа ученого, способного к креативной деятельности.

Проблема субъектности в науке еще не стала предметом специальных научных исследований. Более того, понятие субъектности до сих пор является достаточно новым и общепризнанного категориального статуса не имеет. В тех случаях, когда авторы используют понятие «субъектность», они ведут речь о некотором метафорическом качестве субъекта, которое принципиально отличает его от других субъектов, или о способности субъекта проявлять свою активность в соответствии с собственными целями, интересами и ценностями, направленную на изменение социальной среды.

Научная субъектность носит «отвечающий» характер. Она формируется как экзистенциально-рефлексивный ответ на вызовы «чужой» когнитивной инаковости. Именно в процессе нахождения такого ответа обретается респонзивная (отвечающая) рациональность[3] и формируется научная субъектность. В рамках такой рациональности формируется субъектная идентичность ученого, понимаемая как осознание им неповторимости и уникальности своего деятельностного потенциала в науке. Субъектная идентичность историка – это сопоставление ученым себя не только с «другими», но прежде всего с самим собой как субъектом профессиональной деятельности. Она проявляется в рефлексивном отождествлении историком самого себя с собственной познавательной активностью, с целью и про-цессом научно-исследовательской деятельности.

Наиболее интенсивно субъектная идентичность ученого проявляется в исторической науке в проблемных и кризисных ситуациях, вызывающих творческое напряжение, когда обращение ученого к своим внутренним креативным возможностям является основным условием поиска нестандартных способов научно-исследовательской деятельности. И в этом плане субъектность ученого в исторической науке проявляется прежде всего в свободе научного творчества, которая выражается в том, что креативный ученый, преодолевая «когнитивный прессинг» методологических стандартов научной деятельности путем самоутверждения и самоактуализации, становится «автономным исследователем» и присваивает себе право самостоятельно определять методологические основания своей профессиональной деятельности и создавать личностно-ориентированные

[3] Термин, введенный Б. Вальденфельсом (Вальденфельс Б. Мотив Чужого. Москва, 1991. - С. 134–138).

картины исторической реальности. Такой «автономный исследователь» не только воспринимает профессиональную культуру, но и противостоит ей, оказываясь по отношению к ней в позиции «вненаходимости». Его научная деятельность начинает носить проектный и конструктивный характер, а изучаемая историческая действительность становится такой, какой ее определяет ученый.

Формирование такого типа ученого в исторической науке было обусловлено теми изменениями, которые происходили в научном методологическом сознании во второй половине XX в. Эти изменения привели к тому, что современная историческая наука превратилась в полипарадигмальную научную дисциплину, в которой между собой конкурируют различные когнитивные практики, а сама историческая реальность растворяется во множестве теоретических конструктов, ценностных концептов, смысловых миров и метафорических значений.

Современные когнитивные практики в исторической науке можно свести к двум типам. Первый, как отмечают специалисты, берет за образцы модели мышления «строгих» наук и реализует варианты гносеологических и логико-методологических практик. Этот тип когнитивных практик базируется на двух когнитивных императивах. Первый заключается в требовании элиминации субъекта познания из его результатов, поскольку именно это рассматривается в качестве условия объективности научного знания. Второй императив, также гарантирующий объективность знания, состоит в требовании вооружения познающего субъекта научным методом, т.е. правильным способом описания и объяснения изучаемой действительности. Второй тип когнитивных практик, беря за образцы гуманитарные и художественные модели мышления, включает все богатство практик экзистенциально-антропологической традиции. Исходя из этого, некоторые исследователи в развитии современной эпистемологии выделяют две тенденции. Первая связана с построением эпистемологии как «строгой науки», стремящейся представить субъектно-объектные отношения во все более жестких абстракциях, где господствует анонимный гнет понятий, демонстративность научной мысли и технократизм. Вторая тенденция обусловлена стремлением не только сохранить субъект, но и представить его в теории познания как целостность, в единстве мышления, чувствования и деятельности, ориентированную на интеллектуальные игры и эвристичность[4].

[4] Микешина Л.А. Философия познания. Полемические главы. Москва, 2002. - С. 12–15.

Одной из особенностей сложившейся методологической ситуации в исторической науке является то, что «в современном научном мире, почти не осталось серьезных ученых, которые бы с такой страстью, как еще совсем недавно, отстаивали тезис о возможности и необходимости единого подхода к реальности, отражающего одну, единственно верную теорию, способную охватить и передать весь широкий спектр многообразного и многослойного мира реальности с его разнообразными особенностями, сложностями и противоречиями, не поддающимися никаким, даже самым основательным и тщательно продуманным, единым схемам и моделям развития»[5].

В результате в современном научном сознании ученых наметился переход от монистической интерпретации исторической реальности к плюралистической. Этот переход соответствует той эпистемологической тенденции, существующей в современном научном познании, в которой наука открывает для себя множество реальностей и движение идет от одной-единственной истины и одного изначально данного мира к процессу порождения многообразия верных и при том конфликтующих миров как самодостаточных и внутренне согласованных реальностей.

В рамках экзистенциально-антропологической традиции и плюралистической интерпретации исторической реальности в последнее время активно разворачиваются и процессы гуманизация исторической науки, хотя их генезис начался еще в первой половине XIX в. Это было время формирования неклассической модели исторического исследования, основой которой стал принцип номинализма. Предметный аспект этого принципа проявлялся в антропологизме, признающем «человеческое измерение» исторической реальности и в индивидуализме – интерпретации этой реальности как казуальной и уникальной. Методологический аспект принципа номинализма задавал для неклассической модели исторического исследования идиографическую когнитивную стратегию, цель которой – восстановление смысла чужой индивидуальности, ее коммуникативной и символической природы посредством аксиологического в нее «вживания».

Неклассическая модель исторического исследования возникла в русле неклассической рациональности, которая стала воспринимать историческую реальность в качестве сложного и индивидуального мира саморегулирующейся повседневности, основанием которой выступали различные картины мира и уникальные жизненные практики. В связи с

[5] Искандеров А.А. Два взгляда на историю // Вопросы истории. - 2005. - № 4. - С. 17.

этим изменилось представление и о предмете исторической науки, которая становится наукой о человеке в обществе как деятельном, мыслящем и чувствующем субъекте, авторе и актере повседневной жизненной драмы. Изменилось представление и роли ученого в историческом исследовании: ученый, намеревающийся раскрыть тайны этой драмы, должен завязать с ними культурный диалог, обратившись к ее участникам со своими «вопрошающими» вопросами. Столь долго доминировавший в историческом исследовании монологический принцип, при котором был слышен лишь голос ученого, наподобие нейтрального естествоиспытателя, описывавшего свой объект, сменяется диалогическим принципом: историк, как отмечают некоторые исследователи, вопрошает людей прошлого и внимательно вслушивается в их ответы. Эти ответы подсказывают ему новые вопросы, и так завязывается диалог[6].

В рамках неклассической рациональности историческое исследование интерпретируется как субъектно-субъектное отношение, как диалог культур. Классическая рациональность, провозглашая принцип «нейтральности» субъекта познавательной деятельности, игнорировала его деятельностно-субъектную природу и удаляла из процедур объяснения все то, что не относилось к объекту науки. Неклассическая рациональность, в которой деятельностная природа субъекта выступает в явном виде, предполагает осмысление соотнесенности объясняемых характеристик предмета научного исследования с особенностями средств и операций научной деятельности[7]. Поэтому в методологии неклассической науки большая роль в научном исследовании отводится субъекту познавательной деятельности. Представители этой науки считают, что эмпирическая действительность представляет собой необозримое многообразие, увеличивающееся по мере того, как в нее углубляются и начинают разделять на составные элементы. В силу этого историческое исследование становится не столько отображением, а преобразованием исторической реальности, и притом всегда упрощенным. Это, по мнению исследователей, является доказательством несостоятельности воззрения, будто историческая наука должна давать «отображение действительности», ибо сама наука возникает лишь благодаря производимому субъектом преобразованию.

В силу этого теоретики неклассической науки считают, что точка зрения ученого на то или иное историческое событие достаточно автономна

---

[6] Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». Москва, 1993. - С. 292–293.

[7] Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Вопросы философии. - 2003. - № 8. - С. 15.

по отношению к предмету исторического исследования, поскольку в сущности она сама создает этот предмет. Однако речь здесь идет не о произвольности исторических построений, а о том, что всякое научное описание имеет значение лишь для определенного круга людей[8]. В связи с этим в историческом познании была поставлена проблема «отнесения к ценности». «Отнесение к ценности» в неклассической науке выступает в качестве критерия отбора исторических фактов, но не как их «оценка», от которой ученый должен все-таки воздерживаться. Дело ученого – представить факты в их взаимосвязи и целостности, индивидуальности и неповторимости. Следовательно, в процессе исторического познания «речь может идти, – как писал Г. Риккерт, – только о субъективирующем истолковании смысла, но никогда не о субъективирующем понимании действительности»[9]. Это свидетельствует о том, что в рамках неклассической науки происходит отказ от того понимания научной объективности, которое сложилось в классической исторической науке и которое основывалось на идеальном представлении об историческом познания как отражении социальной реальности.

Представители неклассической науки считают, что такая объективность принципиально недостижима, ибо еще никому не удавалось избавится от «идолов собственного сознания». Поэтому объективность исторических знаний в рамках неклассической науки трактовалась как их общезначимость. Некоторые из представителей этой науки шли еще дальше, считая, что содержание исторического познания определяется индивидуальной точкой зрения самого исследователя, отдающего приоритет определенной системе ценностей. В частности, М. Вебер писал: «Качество данного процесса состоит не только в том, что ему как таковому «объективно» присуще. Оно гораздо больше определяется направлением наших познавательных интересов, ибо оно вытекает из того специфического культурного значения, которое мы в данном индивидуальном случае приписываем указанному процессу»[10].

Методологические позиции, из которых исходила неклассическая историческая наука, способствовали резкому повышению роли исследователя как субъекта историческогом познания. Поэтому сомнения, возникшие в неклассической науке относительно принципа «нейтральности субъекта» научного исследования, имели большое значение и в плане

[8] Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. С.-Петербург, 1911. - С. 192.
[9] Риккерт Г. О понятии философии // Логос. Кн. 1. - Москва, 1910. - С. 33, 41.
[10] Weber M. Gesammelte Aufsatze zur Wissenschaftslehre. Tubingen, 1922. S. 161.

гуманизации исторической науки, в плане становления в ней научной субъектности. Однако в целом представители неклассической науки не отказывались от возможности реконструкции прошлого в научном историческом исследовании. «Вовлеченность» субъекта научного исследования в его предмет (индивидуальную историческую реальность) путем «вживания» в иную культуру еще не означала элиминации самой исторической реальности, а предполагала ее интерпретацию и реконструкцию. В неклассической науке сохранился принцип разделенности субъекта и объекта исторического исследования и сложилось представление о возможности проникновения путем «вживания» (интерпретации) в жизненный мир чужой индивидуальности и воспроизводства его в форме, воспринимаемой культурной традицией познающего субъекта.

В предельной форме вопрос о гуманизации исторического познания был поставлен в постмодернизме. Постмодернистская модель исторического познания явилась порождением культуры Постмодерна как антитезы культуре, базирующейся на ценностях и идеалах Просвещения. Постмодернистская модель исторического познания признает многообразие порой несоизмеримых ценностных ориентаций, горизонтов ожиданий и спектров интересов субъектов когнитивной деятельности. Поэтому основой эпистемологических претензий постмодернизма выступают представления о том, что мир прошлого начинает существовать только в дискурсивных интерпретациях и лишь благодаря им.

Формой этих интерпретаций выступают тексты, поэтому постмодернисты в историческом познании главную роль отводят именно текстам, считая их единственно конкретной данностью, с которой имеет дело исследователи. В силу этого новое знание, как считают постмодернисты, появляется не в результате взаимодействия познающего субъекта и объекта, а в ходе дискурсивных практик, в результате диалога между текстами. В связи с этим в рамках постмодернистского стиля мышления процесс исторического познания рассматривается как диалог между текстами, в ходе которого возникает специфическая власть языка, способного своими внутренними средствами создавать самодовлеющий «мир дискурса», в котором презентуются представления авторов об исторической реальности, сопоставляются взгляды познающих субъектов на ту или иную проблему.

В рамках таких дискурсивных практик, как полагают постмодернисты, происходит рождение альтернативных представлений о прошлом, что делает невозможным существование каких бы то ни было общезначимых критериев истинности (ложности) исторических знаний. По мнению постмодернистов, можно сколько угодно анализировать и сравнивать

различные точки зрения, однако нет той архимедовой точки опоры, которая позволила бы судить, действительно ли одна из точек зрения представляет собой научную истину. Поэтому о природе самой истины, как считают постмодернисты, ничего нельзя сказать с определенностью, или, как писал Р. Рорти, «она такова, каковой нам позволят описать ее нам подобные»[11]. Поэтому с позиций постмодернизма ценность той или иной точки зрения определяется способностью ее, хотя бы временно, вызывать творческий порыв и облегчать коммуникацию между учеными.

В связи с этим один из основоположников постмодернизма Р. Рорти предлагает заменить модернистскую теорию познания, этот, по его словам, «предрассудок» эпохи Просвещения, претендовавший на получение объективной истины, «риторической философией», основанной на принципе «диалога – беседы». Поскольку категории науки и ее тексты не отражают окружающего мира, а являются порождением рефлексирующих субъектов, то истину, как полагает Р. Рорти, познать нельзя, но более или менее «правдоподобный отчет» о ней можно дать с помощью «диалогового метода»[12].

В целом для постмодернистов в историческом познании характерна тенденция к «свободному плаванию» без всякой привязки к «реальному» миру. С их точки зрения бессмысленно искать различия между историческими событиями и дискурсами, в которых они представлены. Поэтому в постмодернистской парадигме историческое знание рассматривается не как «отражение» внетекстовой реальности, а как субъективное выражение интересов и ценностей, стереотипов восприятия и мышления самого исследователя, «вписанного» в гипертекст современности. Постмодернисты в процессе исторического познания исходят из признания собственного «суверенитета» по отношению к производству знаний. Они выступают в роли интерпретаторов, задача которых состоит в том, чтобы облегчить коммуникацию между различными социокультурными сообществами.

В постмодернистской парадигме окончательно преодолевается разделенность субъекта и объекта исторического познания, поскольку признается непосредственная «вовлеченность» исследователя в изучаемые тексты. В постмодернизме до логического конца была доведена идея гуманизации и субъектности исторического познания, сформулированная в рамках неклассической исторической науки. В результате «субъектно-объектные» или «субъектно-субъектные» отношения в постмодернизме

---

[11] Rorty R. Philosophy and the mirror of nature. Oxford, 1980. P. 176; Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. Москва, 1999. С. 26–27.

[12] Rorty R. Philosophy and the mirror of nature... P. 365.

потеряли всякий когнитивный смысл и были заменены провозглашением субъекта в качестве репрессивной инстанции по отношению к производству знаний и альтернативных картин мира. В историческом познании исчезли всякие авторитеты, кроме мнения самого автора, опирающегося на принцип «affirmo – ergo est».

В связи с этим основу постмодернистской пардигмы исторического познания составляет идея конструктивизма. В отличие от объективизма, который придерживается принципа реконструкции, конструктивизм базируется на ином принципе: реальность производится множеством видов социальной практики, в том числе и познавательной, обусловленной культурой. Поэтому истинность или ложность исторических знаний зависит от социокультурных контекстов, в которых они выступают. Истинность или ложность исторических знаний определяется соответствием суждений социально санкционированным понятийным схемам, охватывающим всю сферу культурного опыта, которому приписывается статус фактуальности. Окончательным арбитром истинности (ложности) выступает общая система идей, образующих конкретную культуру[13].

В связи с этим когнитивная стратегия постмодернистской парадигмы исторического познания состоит в том, чтобы, завязав диалог с иными культурами (текстами) и «озвучить» эти культуры, которые без помощи историка остались бы «неуслышанными». Постмодернист, исходя из собственного «суверенитета» по отношению к производству знаний и значений, выступает в роли интерпретатора, задача которого – облегчить коммуникации между сообществами и традициями. Процесс проникновения в чужие культуры происходит одновременно с трансляцией собственного культурного опыта. Поэтому, в отличие от представителей неклассической науки, постмодернисты являются не просто зрителями, наблюдающими за развитием спектаклей на исторической сцене, но и их режиссерами.

Таким образом, в постмодернистской парадигме исторического познания абсолютизируется роль автора, работы которого, проникнутые духом интеллектуальной индивидуальности, представляют собой презентацию собственного опыта. Более того, по мнению постмодернистов, автор и не должен пытаться репрезентировать что-либо, кроме своей практики. В связи с этим постмодернизм, с одной стороны, – это предельная субъектность в производстве исторического знания. С другой – постмодернизм несет в себе печать дегуманизации исторического знания. Это обусловлено

[13] Агафонова М.Ю. Проблема насилия в познании. Ростов н/Д, 2002. - С. 43–49.

тем, что субъекты исторического познания, как полагают постмодернисты, никогда не свободны от мира, которому они принадлежит. Поэтому историческое познание, осуществляемое с помощью знаков и символов, всегда обусловлено исторической и культурной предрасположенностью историков и испытывает воздействие – часто бессознательное – человеческих интересов. Поэтому субъекты исторического познания, как считают постмодернисты, будут неправы, если возомнят, будто бы они способны преодолеть груз всех своих культурно-исторических предрасположенностей и человеческих интересов[14].

В связи с этим в постмодернистской парадигме исторического познания особое место отводится проблемам интертекстуальности. В широком смысле ннтертекстуальность – это «взаимозависимость между порождением или рецепцией одного данного текста и знанием участника коммуникации других текстов[15]. При этом предполагается, что в ходе интертекстуальности происходит как бы растворение суверенной субъектности автора текста в текстах-сознаниях, составляющих «великий интертекст»[16]. Поскольку смысл текста, обусловленный «великим интертекстом» (культурой сообщества, к которой принадлежит историк), связан с лингвистической структурой языка не меньше, а больше, чем с намерениями автора, то любое утверждение, будто автор может точно передать «свой» смысл читателю, повисает в воздухе. А это означает ничто иное, как понижение субъектного статуса автора текста.

Мир прошлого, пропущенный через призму интертекстуальности, представляет огромный текст, в котором все когда-то уже было сказано, а новое возможно только по принципу калейдоскопа: смешение определенных элементов дает все новые комбинации. Так, для Р. Барта любой текст– это своеобразная chambre d'echos («эхокамера»)[17]. В связи с этим автор текста, по мнению постмодернистов, не может поручиться, что правильно выразил свою мысль, он не в состоянии проконтролировать дальнейшую судьбу своего текста и защитить его от неправильного понимания. В связи с этим автор текста, по образному выражению М. Пфистера, «превращается в пустое пространство проекции интертекстуальной игры»[18]. Игры, носящей,

[14] Тарнас Р. История западного мышления. Москва, 1995. - С. 339–345.
[15] Beaugrand R.-A. de, Dressler W. Introduction to text lingustics. London; N.-Y. 1981. XVI. P. 188.
[16] Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. Москва, 1996. - С. 225.
[17] Barthes R. Roland Barthes par Roland Barthes. Paris. 1975. P. 78.
[18] Intertextualität: Formen, Funktionen, anglist. Fallstudien / Hrsg. Von Broich U., Pfister. M. Tübingen. 1985. XII. S. 8.

по мнению постмодернистов, бессознательный характер, и поэтому порождающей имперсональный текст, помимо сознательной волевой деятельности индивида. В этом смысле Р. Барт говорит о «смерти автора»[19]. Это, в конечном счете, и приводит к дегуманизации исторического познания и свертыванию научной субъектности.

Более последовательно проблема гуманизации исторической науки решается в рамках неоклассической модели исторического исследования, в которой научная субъектность приобретает новое качество. Эта модель формируется в контексте культуры «неоглобализма», которая рассматривает культурное многообразие как conditio sine qua non («непременное условие») существования «человечества в целом». Культура «неоглобализма», базирующаяся на методологии нового универсализма, характеризуется, с одной стороны, активизацией дихотомического стиля мышления, а с другой – стремлением к синтезу разных оппозиций: глобального и локального, универсального и уникального, гомогенного и гетерогенного, социоцентристского и антропоцентристского.

Неоклассическая модель исторического исследования складывается на основе критического, реалистско-синкретического стиля научного мышления. В рамках этой модели критике в первую очередь подвергается постмодернизм, который поставил под сомнение профессиональный статус самой исторической науки. Неоклассики, рассматривая постмодернизм как угрозу интеллектуальной деятельности в исторической науке, критикуют прежде всего его субъективистский, индивидуалистско-релятивистский стиль мышления, основанный на идеях конструктивизма. Неоклассики критикуют и неклассическую модель исторического исследования за односторонность ее номиналистско-идиографического стиля мышления, который способствовал распространению субъективизма и релятивизма в исторической науке в связи с популярностью в ней историко-культурной проблематики, приведшей по существу к отказу от объективно-каузального объяснения научных фактов.

Критике неоклассиков подвергается и классическая модель исторического исследования за крайний объективизм, элиминирующий специфику исторического познания, отвергающий всякую структурирующую роль текстов и языка в историческом исследовании. Критикуются также представления классиков о методологическом плюрализме как эпистемологическом недостатке исторической науки. В целом неоклассики критикуют представителей классической модели

[19] Barthes R. Image, Music, Text. Fontana. 1977. P. 42–48.

исторического исследования за то, что последние, выступая против постмодернистской академической моды, фактически проповедуют новейшую форму «когнитивного абсолютизма», в котором «очищенный» мир разума представляет собой абстрактный, теоретизированный мир, существующий по своим имманентным законам, а научная нейтральность и объективность выходят за пределы человеческого действия и приобретают форму религиозной веры. Поэтому классическая теория познания, считают неоклассики, не применима к «живому» историческому исследованию. Неоклассики полагают, что историческая эпистемология должна обращаться не к абстрактному субъекту научно-исследовательской деятельности, а к целостному человеку познающему и интерпретирующему, а богатство познавательного опыта ставит сегодня проблему возможного синтеза многообразных когнитивных практик на основе принципа доверия к субъекту исторического исследования.

Неоклассическая модель исторического исследования базируется на особом типе научной рациональности. Специфика этой рациональности, как полагают некоторые исследователи, заключается в том, что научное мышление в ней выступает не как констатирующее а как проектно-конструктивное когнитивное действие: рационален не тот, кто стремиться к адекватному отображению исторической действительности, а то. кто способен воссоздать такой образ этой действительности, в котором неразрывно слиты представления об исторической реальности с самой исторической действительностью как таковой. В связи с этим неоклассическая рациональность предполагает рефлексию и плюрализм различных позиций, и в этом плане можно говорить о рационально-рефлексивном научном сознании[20].

Неоклассическая рациональность в историческом познании – это рациональность, которая сформировалась в результате синтеза таких установок, как поиск истины в классической науке и установление зависимости объясняемых характеристик предмета исторического исследования от его методологии в неклассической, науке и дополнения этих установок осмыслением ценностно-целевых ориентаций субъекта научной деятельности в их соотнесении с социокультурным контекстом. Поэтому неоклассическая рациональность предполагает рефлексию над ценностными основаниями научно-исследовательской деятельности, выраженными в научном этосе[21]. В историческом познании неоклассическая

---

[20] Берега рациональности. Беседа с В.С. Швыревым // Вопросы философии. - 2004. - № 2. - С. 122–123.

[21] Степин В.С. Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность //

рациональность проявляется в интеграции истины и нравственности, а это дает возможность интерпретировать историческое исследование не только как целерациональную, но и ценностно-рациональную когнитивную деятельность.

Формирование неоклассической модели исторического исследования сопровождается переходом от одномерных интерпретаций исторической реальности к многомерным на основе синтеза «положительных» когнитивных установок классической и неклассической его моделей, а также с учетом всего того рационального, что содержится в постмодернизме. При этом в неоклассической исторической науке постепенно утверждается представление о методологическом синтезе как процессе «культурного диалога» и становления нового научного исторического знания, учитывающего «все существующие возможности и вбирающего в себя весь творческий процесс как таковой, а не его конечный результат»[22]. В связи с этим некоторые ученые считают, что методологическая критика в научном познании должна вестись не ради «отрицания и уничтожения оппонента, а ради помещения себя в его смысловой горизонт, а его – в собственный смысловой горизонт»[23]. Все это значительно расширяет горизонты для становления в исторической науке респонзивной, экзистенциально-рефлексивной личности как основы новой научной в ней субъектности.

В рамках становления этой субъектности в исторической науке начинает формироваться особый тип методологического сознания, который может быть описан следующими тезисами: 1) историческая реальность как внешний для исследователя «мир прошлого» сама по себе не дает никаких гарантий адекватности научного исторического знания; о ней можно говорить на разных языках, в контексте различных теорий, с учетом различных перспектив; 2) научное историческое познание, протекающее при определенных культурно-когнитивных условиях, обусловлено стилем исторического мышления сообщества, к которому принадлежит историк, и его интенциональными когнитивными установками; 3) исследователи, веря в целесообразность (или смыслосообразность) исторической реальности,

---

Вопросы философии. - 2003. - № 8. - С. 15.

[22] Ястребицкая А.Л. «Новая историческая наука» в контексте современной культурной традиции // Теоретические проблемы исторических исследований. - Вып. 1. - Москва, 1998. - С. 47.

[23] Баткин Л.М. Полемические заметки // 0диссей. Человек в истории. Представления о власти. Москва, 1995. - С. 209.

создают различные картину прошлого в виде системы когерентных понятий и логически непротиворечивых умозаключений так, что, будучи поставленными на место этой реальности, эти картины посылает такие же личные «послания» ученых, как и сам историческая реальность; 4) научные исторические знания как репрезентации исторической реальности не являются ее «репродукциями», «отражениями», поскольку эти репрезентации несут на себе «почерк» познающего; эти знания, зависимые от контекста и перспективы, имеют статус научных конструкций, они концептуально относительны, их нельзя априори защитить от скептических возражений; 5) историки, создающие картины прошлого, могут утверждать, не опасаясь фактических опровержений, что они в действительности познали некую сторону исторической реальности, хотя это утверждение не может быть никогда прямо доказано.

В рамках такого методологического сознания научное историческое исследование приобретает онтологическую «скромность»: оно утрачивает историческую реальность «саму по себе» в той мере, в какой эта реальность трансформируется в знаки, символические формы и тем самым в разные «картины исторической реальности», из которых ни одна не может быть признана единственно правильной. «Мир прошлого» начинает встречать ученых в разных ипостасях, которые историки выбирают для конкретной научной «встречи». Такое методологическое сознание позволяет по-новому реализовывать научную субъектность в конкретном историческом исследовании, последовательно преодолевая предшествующие когнитивные односторонности.

Гуманизация исторической науки в условиях информационно-коммуникационной революции сопровождается стремительной коллективизацией научной деятельности, развитием междисциплинарных научных исследований, что кардинально меняют лицо самой науки и менталитет научного сообщества. В условиях информационно-коммуникационной революции наметился также переход от иерархических отношения в научных организациях к сетевым как наиболее мобильным для работы в инновационной информационной среде и эффективным для адекватной обработки все возрастающих потоков научной информации.

Сетевые отношения в исторической науке создают благоприятные условия, с одной стороны, для объединения вокруг каждой перспективной идеи виртуальных творческих групп для решения конкретных научных проблем, с другой – для возникновения в виртуальной научной сети определенных «организационных» узлов, в которых небольшой штат административных сотрудников регистрирует государственные,

корпоративные или инициативные предложения по проведению исторических исследований, мобилизует финансовые ресурсы и распределяет финансовые потоки между «виртуальными» исполнителями, способными и желающими проводить эти исследования на условиях, предложенных заказчиками или инициаторами научных проектов. Такая система способна быстро и эффективно привлекать лучших специалистов для реализации этих проектов решения актуальных научно-исследовательских задач. Поэтому некоторые исследователи считают, что будущее исторической науки именно за такими «виртуальными» командами, созданными для решения конкретной научной проблемы на базе эффективно действующих в своих областях научных коллективов, которые могут обеспечить оптимальные условия исследования одновременно по всему спектру вопросов, связанных с поставленной задачей[24].

Таким образом, в современной исторической науке все большое значение начинают приобретать сетевые информационные и организационные структуры. Это во многом обусловлено не только широким распространением в исторической науке новых информационно-коммуникационных технологий, но и тем, что в ней формируется новый «креативный класс», представленный учеными-субъектниками. Эти ученые предпочитают заниматься профессиональной деятельностью в открытой и инновационной научной среде с безусловными приоритетами динамизма и обновления, которая в настоящее время представлена сетевыми организационными структурами, позволяющими исследователям выстраивать эффективные творческие горизонтальные связи. В результате в современной исторической науке формируется такое новое явление, как множественная научная субъектность.

Для понимания этого явления можно обратиться к идеям, связанным с формированиеми в информационную эпоху нетократии как новой элиты общества знаний. Нетократы – это те, кто обладает знаниями и распространяет их в потоке информации в Сети, благодаря которой «голоса с периферии становятся все слышнее и слышнее». Нетократы, располагающиеся на высшем уровни в Сети, – это та новая правящая элита, только которой доступно знание, являющееся их «валютой, топливом и адреналином»[25]. Центральными понятиями для понимания нетократии и ее ценностей являются честность и брутальность. Поэтому в сетях самого

---

[24] Арутюнов В.С. Еще раз о будущем российской академической науки // http://science.ng.ru/policy/2001-02-21/2_problem.html

[25] Лебедев А. Предисловие к русскому изданию // Бард А., Зодерквист Я. Nетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма. – С.-Петербург, 2004.

высокого уровня нет места для хвастовства и самонадеянности. Вместо этого наибольшее признание имеют открытость и щедрость.

Способности нетократов мыслить за пределами своего собственного Ego, строить целостности на членстве в группе, а не на индивидуализме (более по принципу электронных племен, чем электронного чванства) позволяет им контролировать развитие ситуации. Нетократу не нужны деньги, поскольку, как отмечают специалисты, самым ценным активом Сети является репутация, или капитал доверия. С ее помощью сети привлекают к себе внимание, а внимание в Сети гораздо более дефицитный ресурс, чем деньги. Внимание – единственная твердая валюта виртуального мира[26].

Главная ценность в обществе знаний состоит не в информации как таковой, а в умении ее сортировать и манипулировать этой информацией. Поэтому нетократам нет нужды беспокоиться по поводу зашиты своих авторских прав на интеллектуальный продукт. Им нет нужды вкладывать время и значительные усилия для создания систем шифрования и сетевой защиты своих знаний. Способности создавать связи и охватывать единым взором большие объемы информации не могут быть скопированы или украдены. Многообразие сетей, способность нетократов к креативным трансформациям, а также способность сетевого сообщества уклоняться от захвата и подчинения, делают нетократов, олицетворяющих множественную субъектность в науке неуязвимыми, свободными и непредсказуемыми.

В связи с проблемой нетократии как множественной субъектности особую актуальность в последнее время приобрел вопрос об открытом контенте как методологии генерации и распространения информации и знаний в открытой среде Интернета. Методология открытого контента обеспечивает кооперацию сетевых субъектников на основе внеэкономических ценностей и является формой социальной организации в обществе знания[27].

Вопрос об открытом контенте приобретает особое значение и в современной исторической науке, в которой стихийно возникают движения за коллективное создание и распространение интеллектуальных научных продуктов (информации, знаний, идей). Эти движения существует в

---

[26] Опенков М. Сетевые структуры и множественная субъективность // http://ifap.ru/library/book087.doc

[27] Куликова И.В. Открытый контент. Методология преумножения общественного достояния в обществе знания // http://reflexion.ru/Library/KulikovaI 2005.doc; Открытый контент. Инновации без интеллектуальной собственности. 25 декабря 2008 года, ЦЭМИ РАН (стенограмма круглого стола) // http://www.labrate.ru/20081225/stenogramma.htm.

виртуальной среде в виде открытых проектов: электронных энциклопедий и библиотек, открытых книг и сетевой литературы, банков идей и открытых научных публикаций, дискуссионных форумов и открытых семинаров, виртуальных творческих мастерских и научных инкубаторов. Участники проектов используют современные информационно-коммуникационные технологии и создают научные продукты, опираясь на принципы самоорганизации, свободного участия и кооперации, а также на представление о научном знании как об общественном достоянии. Особое значение проекты открытого контента приобретают в рамках неоклассической модели исторического исследования, базирующейся на многомерных методологических конструктах, выявлении и признания равноправия различных точек зрения, теоретических экспликаций, ценностных интерпретаций, концептуальных и метафорических обобщений.

Изучение сетевой организации исторической науки предполагает использование трех ключевых понятий: сетеобразование, сети и сетевые структуры. Сетеобразование, или формирование сети («networking»),– понятие, обозначающее активность, в результате которой создаются связи между людьми и организациями посредством регулярных встреч, конференций, новых коммуникационных технологий (например, с помощью, электронной почты и веб-форумов). Сети («networks») – понятие для обозначения связей между индивидами и организациями, признаками которых являются: формализация, регулярность и подчиненность принципу удовлетворения взаимных интересов. Сетевые структуры («network structures») – понятие, обозначающее устойчивые взаимодействия между участниками сети как единым целым[28].

При изучении сетевых структур в исторической науке методологически важной представляется идея о том, что в обществе знания бюрократия уступает место реальным «возмутителям спокойствия», информационным субъектникам, оперирующим в сетях, а традиционная бюрократическая организация – «самопрограммирующимся, самоуправляющимся единицам, основой для которых служат принципы децентрализации, участия и координации»[29]. Поэтому по контрасту с бюрократией, сетевые структуры

[28] Олескин А.В., Кировская Т.А. Иерархические и сетевые структуры в социуме и в биосистемах // http://www.sevin.ru/fundecology/biopolitics/bp05-3.html

[29] Уэбстер Ф. Теории информационного общества. - Москва, 2004. - С. 137; Castels M. Toward the Sociology of the Network Society // Contemporary Sociology. - 2000. - № 29 (5).- P. 166.

можно конституировать как многоцентровые системы со смягченной и расщепленной должностной иерархией (принцип многоначалия); широкой взаимоперекрывающейся специализацией всех членов сети; специальными мерами по максимальной стимуляции неформальных, личност-ных,взаимоотношений между этими членами на базе симпатий, сантиментов, перформансов и спонтанно складывающихся сетевых статусов.

При изучении сетевых структур в исторической науке можно использовать также такую типологию отношений между участниками сети и возможных поведенческих стратегий, которая включает: 1) деловые (инструментальные) отношения (формализованные отношения, установившиеся в соответствии со структурой сетевой организации и выбранным способом координации отношений внутри нее); 2) социально-эмоциональные отношения (неформальные отношения, ориентированные на общие интересы, симпатии, антипатии и т.д.); 3) отношения силы и зависимости (смешанные формальные и неформальные отношения, характеризующие степень влияния одного члена сетевой организации на другого в связи с его стремлением занять более высокую статусную позицию в ней[30].

Сетевые структуры в исторической науке при некоторых обстоятельствах имеют структуру «сетей малого мира». Как отмечают специалисты, характерная структура таких сетей – это кластеры с плотными графами внутренних связей. Особенность таких сетевых структур заключается в том, что к ним применимы сетевые технологии «массовой мобилизации»: если в такие сети «вбросить» яркие образы или идеи, они начинают очень быстро распространяться, наполняясь мобилизующим эффектом[31].

Сетевые структуры в исторической науке возникают как стихийно, так и конструируются сознательно, например, в рамках специально организованных сетевых научных проектов. Одним из примеров таких проектов является хирама (от англ. Hirama – HighIntensity Researchand Management Association), представляющая собой небольшой творческий коллектив, объединенный широко сформулированной научной проблемой. Каждый член такого коллектива может параллельно работать по всем или нескольким подпроблемам. За каждой из подпроблем закреплен

[30] Курочкин А.В. Институционализация сетей в управлении российской системой образования // http://politex.info/content/view/137/30/.

[31] Левкович-Маслюк Л. Сети, образы, мобилизация // Компьютерра. 28 сентября 2005 г. № 35.

креативный лидер, который не только коллекционирует и анализирует идеи всех участников хирамы по соответствующему направлению, но и предлагает для обсуждения и реализации оригинальные способы решения поставленных задач. В хираме имеется также психологический лидер, призванный налаживать отношения в коллективе, смягчать конфликты, способствовать успешной совместной работе в проекте. Сетевая структура может включать и лидера по внешним связям, координирующего контакты с другими сетевыми организациями. Возможны другие частичные лидеры (например, коммерческий лидер, организационный лидер и т.д.) – в зависимости от специализации данной хирамы[32].

Эффективными участниками таких сетевых структур в исторической науке могут быть только исследователи-субъектники, потребителями интеллектуальной продукции которых выступает научный консъюмтариат. Однако сетевые структуры в науке возникают и эффективно действуют только тогда, когда участвующие в сети акторы осознают, что они лишь маленькие фрагменты большой общей виртуальной команды. «Сетевые структуры, - как отмечают специалисты, - могут требовать самостоятельных действий индивидуальных членов, но при этом участники сети, когда берутся за решение сложных задач, неподъемных для независимо действующих организаций, трансформируются в новое целое»[33].

[32] Там же.

[33] Keast R., Mandell M., Woolcock G. Network Structures: Working Differently and Changing Expectations // Public Administration Review. 1997. Vol. 64. № 3. P. 27.

Ірина Колесник
Київ

Мережева модель науки (новий проект української історіографії?)

Творчество мыслителя является результатом
его прошлых сетевых взаимодействий
Рэндалл Коллинз. Социология философий

Методологічна травма історика

«Методологічна травма» – соціологічна категорія, що означає розгубленість дослідника перед вибором теорій, методів, стратегій власного дослідження. Методологічна травма – певна алюзія культурної травми, яка має особистісний та колективний рівні. Особистісний рівень методологічної травми/розгубленості асоціюється з «епістемологічною дилемою», яка завжди виникає перед творчою особистістю, в ситуації вибору нею дослідницької позиції. Колективний вимір методологічної травми корелюється з кризою групової, корпоративної ідентичності будь-то філософа, соціолога, історика, природознавця тощо[1].

Причиною методологічної травми експерти вважають інформаційний вибух і «травму постмодерну»[2]. Інформаційний вибух пов'язаний із лавиноподібним зростанням інформації через поширення інформаційних технологій, що призводить до певних циклів у змінах обсягів інформації. Кожні 5-7 років відбуваються такі зміни й як наслідок – динамічне старіння наявного знання та нагальна потреба в його поновленні/відновленні.

---

[1] Татарова Г.Г. Методологическая травма социолога. К вопросу интеграции знания // Социс. – 2006. – №9 – С.3,5.

[2] Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна // Информационное общество: Экономика, власть, культура. Хрестоматия. – Новосибирск, 2004. – Т.2.

Звісно, що кожний дослідник імпліцитно відчуває дискомфорт щодо наслідків інформаційного вибуху, «коливань» масивів знання, хоча не завжди усвідомлює це, тим більш артикулює наслідки методологічної травми. Її ознаками вважається брак необхідної літератури, нестача кадрів відповідного рівня кваліфікації, порушення внутрішньо-корпоративних, кросс-професійних комунікацій, свідома чи штучна «глухота» дослідників, які працюючи на одному предметному полі, але в різних дослідницьких стратегіях, не «чують» один одного.

Сучасний історик також латентно переживає методологічну травму. Члени корпорації історіографів (істориків науки) відчувають дискомфорт, пов'язаний із пошуком нових дослідницьких стратегій та моделей науки.

У межах класичної науки циркулювало декілька усталених образів історичної науки. Найпопулярнішій з-поміж них – дисциплінарний образ, тобто сприйняття науки як сукупності чи ієрархії історичних дисциплін. Не втратив своїх позицій і персоналійно-біографічний образ історичної науки (як суми творчих біографій істориків). Новаційним вважався погляд на історичну науку у двох ракурсах: як історію ідей та соціальну історію науки. Згодом погляд на науку як історію ідей трансформувався в образ культурно-інтелектуальної історії. Існують й периферійні образи науки, зокрема схоларний (наука як історія наукових шкіл) або наука як історія понять, наука як історія наукових співтовариств тощо. До речі, остання модель науки щонайбільш відповідає нинішній епістемологічній ситуації.

Відповідно до розподілу історії на три фази, аграрну, індустріальну та постіндустріальну, (в культурній площині – Премодерн, Модерн, Постмодерн), змінюються і образи науки, ідеали науковості, дослідницький інструментарій. Постіндустріальна фаза – це сучасне інформаційне суспільство, що народжує нові інформаційні технології, теорії, ідеї, практики.

Теорія мережевого суспільства (theory of network society) Мануеля Кастельса є доробком доби Постмодерну. Суспільство він сприймає не як систему, а рухливу і гнучку структуру потоків інформації і комунікацій. Мережеве суспільство постає як безшовна мережа взаємин, компонентів, між якими постійно відбувається обмін інформацією[3]. Базовими поняттями мережевої теорії є поняття «інформація», «культура», «комунікація».

У соціокультурній сфері мережева теорія апробована Рендаллом Коллінзом, який конструює свою соціологію філософій. В його інтерпре-

[3] Кастельс М. Информационная епоха: єкономика, общество, культура. – Москва, 2000; Manuel Castells. Materials for an exploratory theory of the network society // British Journal of Sociology. 2000. Vol. 51. № 1 (January/March). P.5-24.

тації історія філософії постає як історія міжособистісних взаємин друзів, колег, однодумців, партнерів та тісних гуртків й інтелектуальних співтовариств. В «Соціології філософій» (1998) Р.Коллінз репрезентує модель інтелектуальних мереж як засіб вивчення інтелектуальної історії. Дана модель містить три складових: 1. вертикальні лінії інтелектуальних зв'язків, т.зв. «міжпоколінних мереж» на зразок учитель-учні; 2. горизонтальні лінії інтелектуальних альянсів, груп, гуртів, гуртків сучасників, пов'язаних між собою мережею контактів; 3. структурне суперництво як складова моделі інтелектуальних мереж, лінії суперництва простежуються в усі часи на будь-якому локальному матеріалі[4].

Ясна річ, рефлексія щодо методологічної травми та подолання її наслідків сучасним істориком означає, на наш погляд, розв'язання «епістемологічної дилеми», тобто вибір методу. Наш вибір – метод мережевого аналізу історичної науки.

Мережева модель науки

У нинішній епістемологічній ситуації теорія мережевого суспільства перетворюється на метод дослідження. «Мережева цивілізація», «мережева економіка», «мережевий менеджмент» – ці слова увійшли до сучасного лексикону та практику в різних сферах життя та знання.

«Мережевий підхід» або принцип «мережі» передбачає об'єднання різноманітних складових, які раніше розглядалися ізольовано, автономно, навіть герметично, в єдину структуру взаємопов'язаних елементів, між якими постійно відбувається обмін інформацією[5]. Мережа постає як принципово новий простір – саме інформаційний простір.

Мережева модель науки означає інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств, наукових династій, професійної ідентичності, колективної психології, творчої лабораторії вченого, інновацій, інтерактивних ритуалів) в безшовну мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація. Утворення мережі і є новою моделлю вивчення історичної науки.

Мережева модель науки має різні структурні шари та виміри. Вузлові точки мережевої моделі історичної науки становлять у широкому сенсі 1. сфера історичної ідеології, продукування ідей-емблем, стереотипів,

---

[4] Коллинз Рэндалл. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения. – Новосибирск, 2002. – С.47-52.

[5] Дугин Александр. Сетецентричные войны // http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&sid=2893

теорій, схем, методів, вибудовування культурно-духовного ландшафту епохи (у термінах соціології – це культурний (КК) або символічний капітал); 2. організаційна сфера або «інституціональний капітал» (термін А.Свєшнікова), що репрезентує такі організаційні структури науки, як університет, Академія наук, кафедра, інститут, центр, вчені звання, наукові ступені, посади, платня; 3. царина міжособистісних контактів учених-істориків. Місце мислителя в системі науки визначається його мережевою позицією, тобто інтенсивністю інтелектуальних контактів та швидкістю обертання КК (обміном і розбудовою власного інтелектуально-теоретичного багажу).

Структурною характеристикою мережевої моделі науки є макро-мезо-мікро рівні дослідження. Мережеву модель можна спроектувати на процес історичного пізнання у цілому (макро-рівень); на національному, локальному рівні з урахуванням національних традицій, культурних цінностей та стереотипів (мезо-рівень); відносно конкретної особистості ученого, інтелектуальної спільноти, корпоративного об'єднання, гуртків, клубів інтелектуалів, академічної династії, напряму, школи в науці (мікро-рівень).

Мережева модель науки містить певні вертикальні та горизонтальні ієрархії інтелектуальних зв'язків в науковому просторі, репрезентує тяглість наукових шкіл, зміну поколінь, лінію зв'язків «учитель-учні». Ясна річ, що кожний дослідник, в тому числі історик, імпліцитно або рефлексивно ідентифікує себе з конкретною інтелектуальною традицією чи науковою школою. Схоларна ідентичність, до речі, слугує ознакою професіоналізму, рівня саморефлексії історика, який усвідомлює свою приналежність до певної професійної субкультури. Цікаво, що О.Оглоблин себе і М.Слабченка ідентифікує із поколінням «внуків Антоновича». З огляду на низку причин «ідеологічних, політичних і – нема де правди діти – персональних», він свою наукову генеалогію виводить від В.Антоновича, оминаючи М.Грушевського через Липинського, Довнар-Запольського чи Линниченка: «нас тягло до Липинського і через нього, а не через Грушевського й mutatis mutandis Довнар-Запольського чи Линниченка – до Антоновича». «Шлях до Антоновича, – уточнює О.Оглоблин, – безпосередній духовний зв'язок з ним – ми знайшли через Багалія, старшого за Грушевського учня Антоновича, здається найближчого до нього»[6]. Відомий історик, джерелознавець Микола Ковальський напівсерйозно, напівіронічно ретроспективно так вибудовував

[6] Оглоблин Олександер. Володимир Антонович та його історична школа // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріяли. – Нью Йорк-Київ-Торонто, 1995. – С.213.

свою інтелектуальну генеалогію: себе вважав учнем І.Крип'якевича, коли студіював у Львівському університеті, Крип'якевич був учнем Грушевського, який вийшов зі школи Антоновича. Словом, Микола Павлович відчував свій зв'язок з класичною традицією джерелознавства і київською школою документалістів, ланцюжок якої тягнувся від Антоновича, Грушевського, Крип'якевича до дніпропетровської школи джерелознавців.

Інноваційність мережевої моделі історичної науки полягає у синтезі соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів, що утворює міждисциплінарно-мережевий простір науки. Мережевий аналіз актуалізує антропологічну складову історіографії у центрі уваги якої опиняється не «безлюдна», деперсоніфікована історія ідей чи наукових інституцій, а суб'єкт/актор процесу пізнання, носій ідей і організатор науки, який постає у науковому повсякденні, у коловороті міжособистісних взаємин, котрі ліплять тіло і душу науки.

Цілком очевидно, що мережева модель науки має нелінійний характер. Темпоральність в науці, як, до речі, у суспільстві, має нелінійні конфігурації. Наука, як вважав Т.Кун, переживає мирні і революційні фази. Не певних історичних відрізках науковий процес розгорається за відповідним сценарієм, підкорюється закономірностям, законам розвитку знання. Нелінійність означає стагнацію, фази регресу, зворотного поступу, інтелектуальні перевороти, наукові революції (коперникіанська революція), усілякі, як зараз прийнято говорити, повороти (антропологічний, лінгвістичний, антропологічний тощо)[7]. Мережевий принцип нівелює міжпоколіннє протистояння в науці, сприяє синхронізації подій, подає наукове життя не як лінеарний, а швидше пульсуючий процес чергування поколінь, зміни і повернення ідей, конкуренції особистостей, ідей та методів.

Мережевий підхід збагачує можливості історико-наукового аналізу, розширює горизонт дослідження, дозволяє проникнути у творчу лабораторію вченого, розкрити механізми творчості, інтелектуальної взаємодії, мотивацію його наукової поведінки та діяльності. Мережева модель науки є відкритою структурою, яка знаходиться в режимі постійного доповнення та оновлення, завдячуючи обміну інформацією між користувачами даної мережі. Реконструкція науки як зведеної інформаційної мережі передбачає зміну ролей, коли історик науки із користувача даної інформації перетворюється на її постачальника. Мережева модель науки не обмежена жодними хронологічними, ідеологічними, політичними рамками і поглинає

[7] Зверева Г.И. Роль познавательных «поворотов» второй половины XX века в современных российских исследованиях культуры // Выбор метода: изучение культуры в России 1990-х годов: Сб. науч. ст. – Москва, 2001. – С.11-13.

будь-яку інформацію («ефект губки»), яка циркулює у структурах історичної науки. Словом, мережевий аналіз ре-актуалізує можливості деполітизації та деідеологізації історичного знання, якщо це не свідомий вибір історика.

Мережева модель історичної науки передбачає наявність конвенційних понять, нового термінологічного інструментарію. До мікроряду таких понять належать: «інтелектуальне співтовариство», «статусна ідентичність історика», «дисциплінарна специфіка кар'єри історика», «культура конфлікту», «історіографічний побут», «академічна повсякденність (габітус), антропологія академічного життя, «університетська», «професорська» культура тощо. У контексті мережевого підходу набувають відповідних конотацій й усталені, традиційні категорії історико-наукового аналізу, як-от «університет», «наукова школа», «наукова династія», «публікація», «дискусія», «наукова дисципліна», «наукова лабораторія історика», «інтелектуальна біографія».

Для постнекласичної науки та утвореного нею міждиціплінарно-мережевого простору властиві нові технології, види комунікації, засоби отримання інформації/знання. Новітні технології і форми інтелектуальної комунікації в просторі науки зіперті на досвід політичних практик, бізнес-організації, академічний менеджмент, тобто апарат та механізм управління знанням. До нових методологій міждисциплінарної комунікації у науковому просторі варто віднести утворення віртуальних або on-line-університетів, сучасних технологій проведення мережево-міждисциплінарних семінарів, конструювання команд інтелектуалів, мобільних проектних груп, неформальних об'єднань, запуск мережевих інтернет-видань, (наприклад, проект українського історіографічного порталу). Із бізнес-менеджменту сьогодні професійним середовищем істориків запозичуються методики управління, організації видавничої справи, організаційні стратегії[8]. Таким чином, у категоріях мережевого аналізу історіографія набуває постнекласичного характеру.

Понятійний апарат мережевого аналізу історичної науки

Інтелектуальне співтовариство, наукове співтовариство – це ключовий концепт мережевої моделі історичної науки. Концепт «інтелектуальне співтовариство» означає динамічну і гнучку мережеву структуру комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів[9]. Історики, як відомо,

---

[8] Див.: Москалев И.Е. Сетевые структуры дисциплинарного знания // http://iph.ras.ru/≈imosk/Seminar/moskalev/Moskalel.htm

[9] Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття //Укр. іст. журн. – 2008. – №1.

працюють гуртом, групами. Що являє собою співтовариство істориків. Корпорація істориків постає як мережа міжособистісних контактів, міждисциплінарних зв'язків. «Територію історика» становить єдиний інформаційний простір, у межах якого відбувається його професійна діяльність, кар'єрне зростання, побутове життя. Моделі мереж інтелектуальних комунікацій історика (як й інших груп інтелектуалів) мають різноманітні конфігурації. В спеціальній літературі представлені різні варіанти комунікаційних мереж, зокрема модель «павутина», коли формується мережа перехресних зв'язків, тобто усі учасники пов'язані між собою й з усіма (йдеться про великі професійні корпорації, наприклад, істориків, соціологів, філософів, етнологів, політологів); модель – «коло» означає, що зв'язок у такій мережі реалізується через пари (АБ, БВ, ВГ, ГД, ДА і т.д.), модель – «колесо», коли мережа утворюється з лідером у центрі і пов'язаними з ним людьми (типовий зразок такої мережі-«колеса» є наукова школа).[10].

Інтелектуальне співтовариство в просторі науки має різноманітні форми, як-то університет, кафедра, гуртки, формальні і неформальні угруповання, незримі коледжі, наукові династії, клуби інтелектуалів як майданчик для проведення дискусій.

Інтелектуальне співтовариство істориків структурується університетами, школами, формальними і неформальними об'єднаннями, групами, мережею міжособистісних зв'язків, структурним суперництвом. Творче та повсякденне життя історика передбачає наявність професійних угруповань/структур таких, як університет, кафедра, відділ, редакційні гуртки, семінари, конференції, а також неформальних об'єднань, як академічні професійні клани, землятцтва, гурт однокашників.

Існують столичні і периферійні корпорації істориків, які можуть суттєво різнитися, або навпаки на окремих стадіях зближуватися. Від столичних корпорацій локальні об'єднання істориків відрізняє брак «гучних імен», відсутність наукових шкіл, династій, звужені можливості комунікацій, слабка розвиненість неформальних мереж спілкування, обмежене поле професійних інтересів і досліджень (зазвичай офіціозного чи краєзнавчого характеру). Сценарій існування співтовариства істориків на периферії містить такі складові, як відсутність корпоративної солідарності, невеликий обсяг КК та уповільнені темпи його обертання, відсутність джерел фінансування з недержавних фондів, неконкурентоспроможність у змаганні за гранти та стажування за кордоном, професійний і територі-

[10] Карасик В.И. Язык социального статуса. – Москва, 1992 //http://philologos.narod.ru/texts/karasik/status00.htm

альний іммобілізм. Історик з периферії набагато рідше за свого столичного колегу виїздить за кордон, навіть за межі свого регіону. Щоправда, у періоди структурних змін ці відмінності у статусі столичних і периферійних істориків дещо нівелюються, стимулом слугують власні якості та фаховий рівень члена корпорації.

Спільним для корпорантів є групова солідарність, професійна культура, статусна ідентичність. Інтелектуальне співтовариство істориків, як, до речі, інших соціально-професійних груп філософів, соціологів, філологів, структуруються не лише групами, а також мережею комунікацій, ієрархіями зв'язків. Вертикальна ієрархія передбачає наявність зв'язків між поколіннями, лініями учитель-учні, родинно-династійними традиціями. Кожний історик ідентифікує себе з певною історіографічною традицією (казус Миколи Ковальського). Якщо не так, це означає, що історик несе на собі відбиток «безшколія» (С.Платонов), а відтак для нього немає шляху на вершини корпоративної ієрархії, де він завжди буде почуватися маргіналом.

Горизонтальні ієрархії істориків передбачають розподіл ролей і масок серед груп сучасників, відповідно до їх професійних якостей і місця в адміністративно-корпоративній ієрархії. Найвищу сходинку в корпоративній ієрархії посідає «культурна аристократія», яка в змозі генерувати нові смисли, ідеї, образи. До інтелектуальної аристократії, касти «високолобих» належать ідейні та організаційні лідери, фундатори наукових шкіл, династій, теоретики, генератори ідей (в українській інтелектуальній традиції до «високолобих» варто віднести В.Антоновича, М.Костомарова, П.Куліша, М.Грушевського, В.Липинського, Б.Крупницького, І.Лисяка-Рудницького). Наступна сходинка взаємин – лідер/учні, однодумці, колеги, партнери по обговоренню, які примикають до певної наукової школи.

Важливу роль в ієрархічних структурах вчених-істориків відіграють т.зв. історики «другого плану», ті які не продукують, а швидше артикулюють, поширюють у масовій і професійній свідомості, ідеї, схеми, формули, історіознання, що утворені «високолобими». Без істориків «другого плану» немає фактично науки, вони «плоть і кров» науки, завдяки ним формується культурно-інтелектуальний ландшафт науки конкретної епохи, утворюються стереотипи, підтримуються традиції. Без істориків «другого плану» нема і лідерів, тому що немає кому сприймати і транслювати нові ідеї, методи, концепції.

В ієрархічних структурах істориків-професіоналів існує нечисленна група маргіналів, які випереджають час, чиї ідеї не сприймаються чи відкидаються сучасниками як контр-продуктивні. Фундамент будь-яких соціально-корпоративних ієрархій становить пересічний історик, коло аматорів та ентузіастів (перебіжчики з інших «дисциплінарних таборів», як-от фізика, математика, філологія, соціологія, економіка тощо), які добре знаються на історію.

Наукове співтовариство, група партнерів, формальні і неформальні об'єднання, віртуальні коледжі, клуби по інтересам, студентські наукові гуртки у свою чергу структуруються мережами різноманітних зв'язків: професійних, культурних, наукових, товариських, повсякденних, родинних тощо. У Р.Коллінза є поняття «мережеві мапи» – схеми особистих знайомств, контактів інтелектуалів. Саме такі мережеві мапи у купі з іншими компонентами професійної діяльності історика, як культурний капітал (КК) та емоційна енергія (ЕЕ) визначають місце історика у професійному середовищі, малій групі чи вузькому оточенні.

Важливим інструментом конструювання корпоративно-професійного співтовариства істориків є структурне суперництво. Суперництво між професіоналами набуває різних форм: партнерство, співпраця, співавторство, конфлікт (особистого, соціально-психологічного, інтелектуального, навіть побутового характеру). Партнерство передбачає дружні особистісні стосунки, ідейне взаємопорозуміння, постійний обмін КК та ЕЕ між партнерами за інтересами. Різновидом партнерства (формального і неформального) може стати спільна інтелектуальна праця, (розподіл ролей и функцій у групі), або співавторство, епізодичне чи регулярне, як засіб роботи. Співавторство як «трансфер лояльності інтелектуалів» (А.Мушич-Громико) передбачає єдиний інформаційний простір, близькість ідейних позицій, єдиний інструментарій, дружні міжособистісні стосунки.

Суперництво може мати і форму конфлікту, прихованої конфронтації чи відкритого протистояння, навіть скандалу. Втім конфлікт, на думку Р.Коллінза є енергетичним джерелом творчості. Конфлікт у середовищі істориків буває міжпоколінний (одвічне протистояння батьків і дітей), ідеологічний або парадигмальний. Суперництво-конфлікт у корпоративному середовищі істориків може бути формальним и неформальним: спір, дискусія, полеміка, плагіат-скандал тощо.

Конфлікт у науковому середовищі часто реалізується у стратегіях замовчування, які контроверсійні власним PR-стратегіям самодостатнього інтелектуала (ефект Грушевського), або стратегіям репрезентації наукового продукту, завдяки підтримки певних корпоративних груп та утворенню

корпоративних брендів. Бренд постає як комплекс асоціацій, що виникають при згадуванні, сприйнятті чи обговоренні будь-якого об'єкту, просунутого на той чи інший ринок. Тим самим термін, запозичений з економічного менеджменту/брендінгу, цілком успішно працює на інтелектуальному ринку ідей, вчених і корпорацій. У корпоративному середовищі українських істориків блискучим PR-man'ом залишається М.Грушевський. який зумів створити власний бренд і вміло репрезентувати свої інституції та академічну школу в Україні й поза її межами. Через низку гучних PR-акцій, дослідницьких, інституціональних, видавничих проектів він створив новий академічний образ української історичної науки, відповідний європейським стандартам і з національною специфікою. Володіючи мистецтвом майстерно репрезентувати власні проекти, інституції та досягнення своїх численних учнів і послідовників, Грушевський зумів усе це переплавити у відповідному корпоративному середовищі на потужний символічний капітал, який і до сьогодні дає великі дивіденди. Зрозуміло, що корпорація істориків будь-якого рівня характеризується формальними і неформальними відносинами всередині корпорації, без яких професія історика взагалі не існує.

Статусна ідентичність визначає приналежність суб'єкта до професійної корпорації та його місце у професійному середовищі, мережі комунікацій.

Індексами соціально-корпоративного статусу історика є його місце в науково-адміністративній ієрархії: кафедра, відділ, центр, науковий ступінь, учене звання, посада, кількість праць, індекс цитування.

Високий адміністративний статус лише формалізує позиції історика та місце історика у професійному середовищі, а не перетворює його автоматично на лідера школи або групи, формальної чи неформальної, всередині корпорації. Часто генераторами ідей можуть виступати неформальні лідери (В.Липинський, І.Лисяк-Рудницький). Кореляція адміністративного статусу, інтелектуального потенціалу, особистих якостей історика, його лідерських здібностей спостерігається на прикладі успішних академічних шків (М.Грушевського, Д.Багалія).

Соціальним статусом визначається ставлення до інновацій в науці. Зазвичай спостерігається зворотна залежність: чим вищий адміністративно-корпоративний статус історика, тим менше відкритості у нього до змін, до нового у професійній сфері. І навпаки, порівняно низький статус у професійній корпорації (початківець, аспірант, інтелектуальний маргінал, учений-«міждисциплінарій») тим більш він відкритий до незвичайного, навіть провокативного в науці, радикальних змін ролей, масок, організацій-

них структур. Кількісний показник праць ученого при визначенні статусності поступається якісному рівню праць історика. У С.М.Соловйова власна бібліографія, як відомо, нараховувала 150 позицій, одну стрічку в якій посідала його 29-томна «История Росии с древнейших времен».

Індекс цитування визначає місце історика у мережі інтелектуальних комунікацій. Мережі цитування, як вважається, структурують інтелектуальне співтовариство і наукові дисципліни. Посилання у статті є показником КК її автора, як вважає Р.Коллінз. У природознавчих науках навіть підрахували, що 12 статей-«батьків» (тих, що використовує автор в своїй розвідці), можуть народити статтю-«нащадка» (Дерек Прайс). Мотиви цитацій, характер яких визначає опозиція своє/чуже – найрізноманітніші. І.Бєлєнький наводить таку класифікацію цитацій: «1. авторське цитування; 2. конструктивне цитування; 3. інформаційне цитування; 4. критичне цитування; 5. негативне цитування»[11]. Мережі цитувань констатують формування цитатної свідомості, поширення інтертекстуальних та інтерактивних практик між істориками завдяки інформаційним технологіям, використанню інтернет-ресурсу, що суттєво скорочує відстань між створенням інтелектуального продукту та його входженням у середовище споживачів цього продукту. Розгалужені мережі цитувань засвідчують формування статусної ідентичності, усвідомлення корпоративної єдності.

Показником групової ідентичності історика є індекси зовнішнього життя історика: соціальне походження, родина, спосіб життя, матеріальний статок, зовнішній вигляд, модель поведінки, політична культура, громадянська позиція, етикет, коло читання, мовні стратегії, відпочинок, хобі, колекціонування.

Індексами інтелектуального життя історика є рівні професійного успіху, розмаїття культурно-наукових світів історика, стиль мислення. Інтелектуальний успіх історика забезпечується рівнем освіти, зв’язком з певною історіографічною традицією, або приналежністю до наукової школи, знанням мов, контактами та входженням до європейського інтелектуального середовища, формальним/неформальним лідерством, авторитетом серед колег, наявністю інтелектуальної репутації, зв’язками із ЗМІ, існуванням власних проектів (груп, гуртків, видань, часописів, друкованих чи електронних), частотою закордонних відряджень, участю у спільних міжнародних проектах, тощо.

---

[11] Беленький И.Л. Ученый историк в системе научных коммуникаций. Научно-аналитический обзор. – Москва, 1983. – С.26.

Науковий світ історика розмаїтий і містить водночас декілька світів: історію як фах, історичну публіцистику, інтерес до філософії, літературні смаки та уподобання, історик також часто «примірює» роль політика, державного діяча, експерта. Чим більш світів історика, тим ширше горизонт його досліджень та інтересів, тим гармонічнішою стає його особистість.

Стиль мислення історика зумовлює його мовну поведінку, теоретичні преференції, вибір практик історичного письма. Стиль мислення напрямець корелюється з типами істориків. Існують різні класифікації типів істориків: історик –дослідник, генератор ідей, організатор науки, критик, історик-джерелознавець, історик-бібліограф, історик-археограф тощо. Серед істориків розрізнюють: історик-теоретик, історик-художник, історик-«рудокоп», який усе життя видобуває нові факти. До цього ряду можна додати: історик-іронік, історик-хронікер, історик-політик, історик-публіцист, історик-бізнесмен.

Структура наукової кар'єри історика. Р Коллінз окреслює таку послідовність у кар'єрі інтелектуала: 1. перша наукова публікація, що вводить автора у наукове співтовариство; 2. перебування у «проміжній групі» інтелектуалів; 3. п'ять років публікацій і входження до високопродуктивної групи або інтелектуального ядра конкретного наукового співтовариства; 4. лідерство в середині ядерної групи інтелектуалів; 5. закономірність криз і спадів у науковій кар'єрі через зміни статусу, дослідницьких технологій, конкуренцію, відсутність організаційних параметрів. Кризи перебудовують канали кар'єрного просування, реорганізують простір уваги[12].

Модель кар'єри історика як накопичення культурного (знання), символічного (престиж, добре ім'я, авторитет), інституціонального (науковий ступінь, звання, посада, платня) капіталу, подолання внутрішніх (ідейних) і зовнішніх (зміна групового, особистого, корпоративного статусу), криз, конфліктних ситуацій, побутового, особистісного, інтелектуального характеру; утворення вертикальних і горизонтальних ліній зв'язків, шкіл міжпоколінних зв'язків, контактів «віч на віч», переплетіння яких утворює ключові вузли мережі, мотором якої є особистість історика.

Культура конфлікту. За Коллінзом, конфлікт виступає джерелом творчої енергії інтелектуала Структурно конфлікт є складовою кар'єри історика.

[12] Коллинз Р. Указ соч. – С.96, 98, 105-106, також див.: Костина Т.В. Карьера в университете, или сколько лет должно быть профессору? // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Москва, 2007. – Вып.20; статья О.Осіпяна у даному виданні.

Тема академічного конфлікту достатньо нова навіть с точки зору класичної моделі науки (як історії ідей та інституцій). Російські дослідники Алєксандр Антощенко та Антон Свєшніков вважають конфлікт складовою процесу інституалізації історичної науки. Конфлікт в університетському середовищі визначають як «конфлікт вчених-інтровертів» (А.Свєшніков). Виникнення конфліктів пов'язують із психічними особливостями учених-інтровертів. Академічний конфлікт, на думку дослідників, – це боротьба людей, а не ідей. Через те мотиви конфлікту – здебільшого матеріальні, соціально-психологічні, побутові. Конфлікт в науці має свою структуру: предмет конфлікту – середовище – суб'єкт конфлікту. Конфлікт виконує певні функції та має внутрішню динаміку. Існують різні типи конфліктів у науковому середовищі: міжпоколінний; світоглядний конфлікт, що виникає між прибічниками різних парадигм, шкіл, теорій (наприклад, між історикамитрадиціоналістами та модерністами в сучасній історичній науці). Мотиви конфлікту, який може перетворитися на академічний скандал – це, як вважають дослідники, боротьба за переподіл інституціонального, символічного та економічного капіталу.

Суб'єкт конфлікту – постать «скандаліста», який своєю поведінкою провокує конфронтацію (як П.Мілюков для школи В.Ключевського, Л.Карсавін для школи І.Грєвса, Б.Чичерін проти більшості університетської ради, С.Томашівський – для школи М.Грушевського). Інший тип суб'єкту конфлікту – це т.зв. «латентний скандаліст», той, хто приховує свої антипатії та злобу, хто не бажає конфліктувати «за правилами» і лише при нагоді, виникненні зручної ситуації чи відповідної політичної кон'юнктури, вступає у боротьбу/конфронтацію (гоніння на «стару» професуру за радянських часів наприклад, М.Рубач проти М.Грушевського). Втім, на думку російських авторів, постать «скандаліста», тобто суб'єкта конфлікту– це не сукупність якостей особистості, а «результат сприйняття» його у корпоративній свідомості, «це ставлення до людини, її поведінки». Скандал/конфлікт, вважають А.Антощенко та А.Свєшніков – «яскравий вияв порушень норм поведінки» у професійному середовищі. Так, за незалежністю позиції Бориса Чичеріна стояло «барство»/шляхетність у позитивному сенсі слова, «Чичерін вносив поняття гідності у середовище доволі приниженої і різночинної за складом групи, якою були на той час професори університету»[13].

[13] Антощенко А.В., Свешников А.В. Конфликт без скандала.Internet chat on line или диалог в одном времени: переписка из двух очень далеких углов // Мир Клио. Сб. ст. в честь Лорины Петровны Репиной: В 2 тт. – Москва, 2007. – Т.2. – С.120, 121, 123, 126, 128-130.

Показово, що А.Антощенко та А.Свєшніков воліють довести (напевно, самим собі та оточенню) епістемологічну значущість вивчення історії конфлікту у науковому середовищі. Вони спростовують закиди у тому, що це не етично, не продуктивно, мовляв, «мелкотемье», «скатывание в бытописательство».

Проблему конфлікту в академічному середовищі можна розглядати не лише як повноцінну складову моделі науки, проте як мережу взаємопов'язаних елементів, між якими постійно відбувається обмін інформацією, а відтак спробувати розкрити механізм конфлікту. Існують певні конотації між поняттям «конфлікт» та «мережеві війни». Останні – це винахід американських воєнних аналітиків, утім «казус мережевої війни» можна інтерпретувати на матеріалі будь якої конфліктної ситуації, скандалу, конфлікту, конфронтації в університетському чи академічному середовищі інтелектуалів.

Мережу комунікантів (учасників конфлікту) характеризує відсутність вертикальної ієрархії, а лише вузлові точки зв'язків між собою, центру управління мережею зазвичай немає. Відносини між членами мережі мають неформальний характер. Мережеві війни, а відтак конфлікти у науковому середовищі, розгортаються завдяки тактикам «роїння» (від слова «рій», «роїтися»), за аналогією із бджолиним роєм, у якому одна бджола сама по собі не є серйозною загрозою, однак об'єднанні у рій вони становлять смертельну небезпеку.

Роїння/юрмління стає домінуючою технологією війни/конфлікту. Роїння – це візуально аморфний, але добре структурований спосіб нанесення удару з усіх напрямків у визначену точку (якою є суб'єкт чи об'єкт конфлікту), а потім знову розсіятися, зберігаючи при тому готовність, у черговий раз ще об'єднатись для нового удару. Перебіг і результат будь-якого конфлікту чим більш дедалі «залежить від інформації та комунікацій». З огляду на це психологічне знищення стає такою ж самою реальністю, як і фізичне[14].

Ясна річ, вивчення проблеми конфлікту, «культури конфлікту», як традиційним способом, так і під кутом зору мережевого аналізу, є своєчасним та інтелектуально доречним, якщо згадати формулу російських авторів: «конфлікт є фактором історіографічного побуту».

Історіографічний побут як концепт щойно входить у структури свідомості дослідників історії історичної науки. Семантично цей термін корелюється з поняттям «літературний побут», поширеним в літературній

[14] Див.: Шаракшанэ С. Сетевые войны // Эволюция. – 2008. –№ 4. – С.14.

історіографії 1920 – початку 1930-х рр. Термін «літературний побут» широко вживали Б.Ейхенбаум, С.Рейсер, М.Аронсон, Н.Бродський, В.Гіппіус, Н.Піксанов та ін. Так, Б.Ейхенбаум, керівник семінару з проблем «літературного побуту» при Інституті історії мистецтв в Ленінграді зовнішнє життя літератури називав «естрадою», а внутрішнє ототожнював із «літературним побутом», що еволюціонував від «домашності», «родинності» культури на зламі XVIII – XIX ст. до «салонності», салонно-гурткового життя (1 пол. XIX ст.), котре поступається літературному професіоналізму (з сер. XIX ст.)[15].

Термін «історіографічний побут» був запропонований у середині 1990-х рр. Юрієм Троіцьким[16] й доволі швидко увійшов у науковий обіг та інструментарій російських істориків науки[17]. Яка природа «історіографічного побуту»? На думку казанського дослідника Германа Мягкова, поняття «історіографічний побут» мобілізується у руслі антропологічної історіографії. Наталя Алеврас ототожнює «історіографічний побут» із «методикою комунікаційного аналізу». На наш погляд, «історіографічний побут» відбиває внутрішнє життя історичної науки, співтовариства істориків і структурується мережею міжособистісних зв'язків: інтелектуальних, адміністративно-корпоративних, професійних, приятельських, партнерських, групових, родинних, побутових тощо.

«Історіографічний побут» рифмується із мікрорядом таких понять, як «професорська культура», «історіографічна культура», «корпоративна культура», які загалом належать до т.зв. категорій змісту і потребують спеціального обґрунтування та конвенціональних домовленостей істориків-наукознавців. Категорія «історіографічний побут», що відбиває внутрішню сторону наукового життя, суголосна із поняттям «академічне повсякдення».

---

[15] Эйхенбаум Б.М. Предисловие // Аронсон М., Рейсер С. Литературные кружки и салоны /ред. и предис. Б.М. Эйхенбаума. – Ленинград, 1929. – С.8-9; Литературные салоны и кружки. Первая половина XIX века /Ред. вступ. ст. Н.Л.Бродского. – Москва; Ленинград, 1930 тощо.

[16] Троицкий Ю.Л. Историографический быт эпохи как проблема // Российская культура: модернизационные опыты и судьбы научных сообществ. Мат-лы Второй всерос. науч. конф. – Омск, 1995. – Т.2.

[17] Умбрашко К.Б. М.П.Погодин и «историографический быт» в России в середине XIX века // Российская культура: модернизационные опыты и судьбы научных сообществ. Мат-лы Второй науч. конф. – Омск, 1995. – Т.2; Корзун В.П. Научная школа в интерьере «историографического быта» (В.О.Ключевский, П.Н.Милюков С.Ф.Платонов, А.С.Лаппо-Данилевский) // Научные сообщества в социокультурном пространстве России (XVIII – XIX вв.). Мат-лы Третьей всерос. науч. конф. – Омск, 1998. – Т.1.

Академічне повсякдення варто розглядати як соціокультурне тло існування мереж наукових та міжособистісних комунікацій.

Сутність академічного повсякдення становлять архетипи взаємодії та інтелектуальні ритуали, що є символами групового членства, входження історика до певного наукового середовища. Університетські ритуали містять лекції, семінари, іспити, захисти кандидатських та докторських дисертацій, засідання учених рад університету, проведення семінарів, конференцій, організацію студентських гуртків, товариств, груп по інтересам[18]. За своїм усталеним сценаріям у кожному університетському середовищі проводяться святкові заходи, ювілеї, навіть траурні церемонії. Академічний сценарій радянської і пострадянської доби передбачає планову особисту та колективу наукову роботу, захисти дисертацій, вчені ради, конференції, зустрічі-дискусії науковців, спільні дослідницькі проекти, міжнародні комісії істориків, періодичні й продовжені видання, з нових форм – тимчасові мобільні дослідницькі групи для розв'язання конкретних проблем, закордонні відрядження, стажування, «грантова лихоманка». Сенс інтелектуальних ритуалів врешті зводиться, якщо пригадати Р.Коллінза, до обміну культурним капіталом та емоційною енергією.

Групи, фракції, мережі міжособистісних зв'язків історика в кінцевому розрахунку структурують його власний інтелектуальний простір та академічне повсякдення. Ідеї, насичені емоційною енергією історика (творчим ентузіазмом, інтелектуальним піднесенням), перетворюються на ідеї-символи, які створюють інтелектуальну напругу у співтоваристві й передаються його учасникам. Символи та емоції, вважає Р.Коллінз генерують енергію індивідуального мислення. Інтелектуальне життя, академічне повсякдення має свої рівні: а) інтелектуал як мікроядро; б) оточення інтелектуала, яке також має свої менші кола й утворює організаційні засади наукового життя (кафедри, колеги, учителі, покровителі, видавці, наукове чиновництво тощо).

---

[18] Див.: Вишленкова Е. Университетские ритуалы (на материалах Императорского Казанского угиверситета) // Харківський ітоpіографічний збірник. – Х., 2004. – Вип.7; Вішлєнкова Є. Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип.7. Університети та нації в Російській імперії. – Х., К., 2005; Вишленкова Е.А. Публичная и частная жизнь человека Казани XIX века // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2007. – Вып.7; Сальникова А.А. Частная жизнь человека в Казани, 1920-1990-е гг. // Адам и Ева. Альманах гендерной истории / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2004. –Вып.8.

На матеріалах історії історичної науки верифікується поняття «габітус», під яким розуміють поведінку вченого, що формується як за право-вими нормами, так і за неписаними правилами й традиціями певної корпорації, гуртом учасників комунікаційної мережі. Академічна повсякденність включає й такі явища, як плітки, чутки, інтриги, що доволі поширені у професорському середовищі, заочне обговорювання книжкових новинок, дисертацій, хабарництво, практики протегування, встановлення взаємин патрон/клієнт, родинність, на жаль, не в сенсі «продовженої геніальності», а радше як засіб отримання посад, грантів, адміністративних преференцій, «дарового докторства», коли автор посередньої роботи навіть не в змозі перетворити її на дослідження кваліфікаційного статусу. Усі ці явища не нові, ще французькі інтелектуали XII ст. переймалися проблемою синів та племінників, охочих до «дарових» докторських ступенів[19]. У дореволюційних російських університетах не рідкими були випадки присудження «дарового докторства» через протегування, родинність, а також практики написання дисертацій «майстрами пера». До речі, такса за написання магістерської дисертації в російських університетах наприкінці 1860-х рр. становила від 50 до 100 рублів[20].

В українській академічній повсякденності об'єктом звинувачень у хабарництві став М.Грушевський з боку учнів, представників його наукової школи у Львові.

Таким чином, увесь набір слів/понять у термінологічних рамках мережевого аналізу лише знаходиться на стадіях входження до наукового лексикону істориків і, звісно, потребує свого доопрацювання та поглиблення категоріальної свідомості взагалі.

Старі/нові категорії історіографічного аналізу: мережевий контекст

Університет. Чимало дослідників вважають, що університети є лідерами у структуруванні інтелектуальних співтовариств. У світлі мережевої теорії науки університет можна сприймати як уявну структуру груп, фракцій, шкіл, інституцій, дисциплін, як мережу мереж міжособистісних комунікацій, між якими постійно відбувається обмін інформацією.

---

[19] Ле Гофф Жак. Интеллектуалы в средние века / Пер. с фр. А.Руткевича. – [Б.м.] , 1997.– С. 160-164.

[20] Див.: Отечественные записки. – 1869. – №2; 1870. – №6. Раздел «Наша общественная жизнь»; [Майков А.А.] Даровое докторство (Письмо из Москвы) // Отечественные записки. – 1872. – №2. Цит. за: Антощенко А.В., Свешников А.В. Указ. соч. – С.131.

Університет можна уявити і як інтелектуальне співтовариство, утворене на підставі загальних цінностей, під впливом національних традицій та відповідної академічної культури з певним запасом і динамікою обертання символічного, культурного, інституціонального та економічного капіталу. Статусну ідентичність університетського співтовариства, що складається із двох субкультур: професорської та студентської, визначає «університетський дух».

Наукова школа – усталене, традиційне поняття класичної науки. Більшість дослідників схильні сприймати наукову школу як «об'єктивну даність», як «дослідницьку матрицю». Існує сила силенна моделей наукової школи як спільноти, чинниками формування якої слугують організаційні заклади, (інституції, часописи, кафедри), єдина наукова програма, спільні методи дослідження, єдине проблемне поле, коло інтересів т.ін[21].

З точки зору структуралістів, наукова школа – це не даність, а конструкт, ідеальний тип, тобто школа конструюється учасниками самої школи, чи виростає з «простору індивідуального досвіду», як вважав Бернар Лепті: мереж взаємодії індивідів[22].

[21] Класичне визначення наукової школи в українській історіографії в річищі позитивістського розуміння історії науки знаходимо у Любомира Винара: «На мою думку, історична школа, крім її засновника й керівника наукової праці та його учнів і співробітників, що належали до даної школи, має такі головні складники: 1) організаційну структуру (форма і організація наукової праці), яка включає науково-навчальні установи (зокрема університети)) і науково-дослідні осередки (наукові товариства, академії наук тощо); 2) спільність головних історіографічних концепцій засновника школи і його учнів; 3) спільність методології історичного досліду; 4) спільність історіософічних засад; 5) наукові видання, зокрема існування головного періодичного органу (журнал, наукові збірники тощо), які є форумом співпраці й наукової дискусії засновника школи і його послідовників; 6) інші складники історичної школи, пов'язані із специфічною тематикою (наприклад, регіональні досліди тощо)». Винар Любомир. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). – С.117-118. С.Міхальченко визначає два засадничих критерія школи: «педагогічний», (тобто зв'язок «учитель-учні») та «методологічний» (спільні методи, форми роботи, близька тематика досліджень). Взагалі поняття «школа» використовується з іменем засновника – школа В.О.Ключевського, В.Б.Антоновича, М.С.Грушевського тощо. Проте там, «где понятию 'школа' предшествует определение, это понятие, часто без изменения смыла можно заменить термином 'направление' (государственная школа – государственное направление)». Михальченко С.И. О критериях понятия «школа» в историографии // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф. (м. Харків 15-17 листопада 1995 р.). – Х., 1995.– С.57. Образ школи в українській історичній науці спробував реконструювати: Мєрніков Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип.1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997.

[22] Див.: Мягков Г.П. Научная школа на перекрестке «структуры» и воли // Политические

В літературі з схоларної тематики існує думка, що «шкільність» (приналежність до певної школи) та «індивідуалізм» у творчості вченого являють базові траєкторії його руху і як фахівця, і як людини певної епохи. Антропологічна реконструкція «життєдіяльності наукового співтовариства та його окремих членів створює додаткові можливості щодо осмислення внутрішніх комунікацій». Звісно, така позиція ставить схоларну проблематику на перетині антропологічної історіографії та мережевого аналізу. В умовах інформаційного суспільства, вверх візьмуть «структури», вважає Г.Мягков, посилаючись на М.Кастельса, з огляду на те, що мережі становлять нову морфологію нашого суспільства[23].

Мережевий підхід щодо розуміння наукової школи знаходимо у італійського соціолога Нііло Кауппі. Символічна влада лідера школи не обмежується власною харизмою, а означає спроможність лідера мобілізувати індивідуумів й перетворити їх на «мережу агентів». Вирішальним для наукової школи є міжособистісні взаємини[24].

На наш погляд, наукова школа – це рухлива структура мереж у мережі комунікацій. Наукова школа начебто просякнута лініями вертикальних і горизонтальних інтелектуальних, культурних, корпоративних, партнерських зв'язків. З огляду на такий підхід важлива оптика бачення (сприйняття школи, визначення вузлових точок школи, як-то: учитель-учні, проблематика, спільні стратегії дослідження, наукові програми, організаційні засади, міжпоколінні взаємини, традиції, інновації. Мережевий підхід тим самим нівелює поняття «конфлікту поколінь», зради, розколу школи, невдячності тощо.

Наукова дисципліна – традиційний для класичної науки концепт (навіть один з ключових через панування дисциплінарного образу науки в добу Модерну) також можна ре-актуалізувати з точки зору мережевого аналізу. Дисципліна, на думку деяких авторів, має мережеву структуру, чітко означену. Якщо розглядати наукові дисципліни з точки зору теорії організації соціальних систем, то можна дійти висновку, констатує І.Москальов, що «дисциплінарна наука всередині кожної дисципліни має мережеву структуру, що характеризується такими ознаками, як:

и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе. Мат-лы науч. конф.– Москва, 2007. – С.96. Див. також: Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». – Казань, 2000.

[23] Мягков Г.П. Научная школа на перекрестке «структуры» и воли. – С.98.

[24] Кауппи Нийло. Социолог как моралист: «практика теории у Пьера Бурдье и французская интеллектуальная традиция // Новое литературное обозрение. – 2000. – №45 / http://magazines.russ/nlo/2000/45/kauppi.htm

децентралізоване управління; неформальні відносини; горизонтальні зв'язки; самоорганізація». Мережева структура науки сприяє виникненню «міждисциплінарно-мережевого простору», якому притаманні усі риси мережевої організації[25].

У міждисциплінарно-мережевому просторі наука, наукова дисципліна –це комунікативні зв'язки та відносини. З огляду на це наукова публікація сприймається як комунікативний акт.

Публікація. Сучасні дослідники вважають, якщо наукова дисципліна утворюється із мережі комунікацій, то публікація виконує функцію елементарних комунікативних актів в науці (І.Москальов). Комунікативний акт – це процес передачі та сприйняття інформації в умовах міжособистісного й масового спілкування. Н.Луман фіксує три складових комунікації: інформація; сповіщення; розуміння[26].

Публікація у світлі мережевого аналізу – комунікативний акт, який здійснюється через цитати (публікація завжди пов'язана з іншими публікаціями і постає у свою чергу таким собі «збудником» нових публікацій). Через мережу публікацій і цитат можна досліджувати дисциплінарну науку, вважає І.Москальов.

Канали комунікації, тобто шляхи і засоби поширення інформації з-поміж комунікантів, – найрізноматніші: написання тексту, процедури мислення, формальне/неформальне спілкування, читання/зворотній зв'язок з читачем, публікація, що відчужує текст від автора, робить текст публічним.

В інформаційну добу формується і певна інформаційна культура, рисами якої стає інтертекстуальність, цитатна свідомість, усталені норми та етикет мовної поведінки, табу на плагіат.

Дискусія. В координатах класичної науки дискусія розглядається як одна із форм обговорення поряд з такими формами як спір, полеміка. Спір передбачає що кожний з учасників обговорення знаходиться на протилежних позиціях і не шукає компромісу. Полеміка, на відміну від спору, передбачає серйозну аргументацію сторін, які, щоправда, залишаються на протилежних позиціях. Дискусія як тип обговорення припускає, що в процесі обговорення шляхом обґрунтування та за допомогою аргументів, можна прийти до порозуміння, компромісу, навіть спільної точки зору.

---

[25] Москалев И.Е. Сетевые структуры дисциплинарного знания // http://iph.ras.ru/≈imosk/Seminar/moskalev/Moskalev.htm

[26] Луман Н. Понятие общества //www.iph.ras.ru/≈imosk

У дискурсі постнекласичної науки дискусія сприймається як різновид інтелектуальних ритуалів (Р.Коллінз) або комунікативний акт, тобто акт спілкування через передачу символів і смислів, мета яких взаємопорозуміння. Дискусії посідають важливе місце у мережевій моделі науки, вони сприяють накопиченню емоційної енергії, обміну КК в інтелектуальному співтоваристві, витвору нової мови науки, удосконаленню процедур аргументації, підвищенню рівня абстракції та рефлексії учасників дискусії.

Інтелектуальна біографія або «новий біографізм». В парадигмі класичної науки біографія сприймається як «особлива, самодостатня культурно-історична форма усвідомлення і трансляції індивідуального досвіду». І.Бєлєнький наголошує на амбівалентності біографії як жанру, тобто «двоєдинстві біографії» як «явища мистецтва» (художньої літератури) та «історичного дослідження». І.Бєлєнький окреслює і дисциплінарні рамки біографії – «біографіка» (термін виникає у 1920-х рр., втім «не прижився») та «біографічна свідомість». В українській культурно-інтелектуальній традиції усталеним вважається термін «біографістика»[27]. На думку російського дослідника, біографія, як культурно-історична форма містить водночас єдність науки і мистецтва. Разом з тим усіма визнається недосконалість біографічного методу, який часто-густо ототожнює твір з його автором. Йдеться також про «кризу біографії», навіть звучить мотив «її принципової неможливості»[28].

Інтелектуальна біографія як жанр біографії потребує підвищеної рефлексії та конвенціональних домовленостей дослідників науки[29].

---

[27] Чишко В.С. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія. Автореф. дис. … докт. іст. наук. – К., 1997; Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996; Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Х., 2003. – Вип.6.

[28] Беленький И.Л. Биография и биографика в отечественной культурно-исторической традиции // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л.П.Репиной. – Москва, 2005. – С.37-39, 46, 49.

[29] Backscheider Paula R. Reflections on Biography. Oxford: Oxford University Press, 1999; Goloni Paula. Biography: A critical tool to bridge the history of science and the history of women in science. Report on a conference at Newnham college. Cambrige, 10-12 september 1999 // Nuncius. 2000. 15. P.399-409; Hankins Thomas L. In defence of biography: The use of biography in the history of science // History of Science. 1979. 17. P.1-16; Krishnamurti Ramesh S. (Ed.) The Paulling Symposium: A Discourse on the Art of Biography, Corvallis or. Oregon state University Libraries, 1996; Shortland Michael and Richard Yeo (Eds). Telling Lives: Essays on Scientific Biography. Cambrige: Cambrige University Press, 1996; Yong

Інтелектуальна біографія – це історія ідей чи людей, а може ідей людей? На матеріалах історії економічної думки А.Нейман пропонує цілу типологію біографій інтелектуала-економіста[30]. Вочевидь, інтелектуальна біографія вченого, філософа, історика складається з декількох біографій, як-то: біографії особистості (історія ідей не можлива без ментальної історії їх автора)»; професійної біографії (входження у наукове співтовариство, соціалізація, професійні заняття, політична діяльність або діяльність державного діяча, публіциста, організатора науки, фундатора наукової школи); соціокультурної біографії («ситуаційної біографії», тобто біографії навколишнього культурно-інтелектуального середовища, в якому формується, живе й працює інтелектуал, біографії, котра включає економічну, соціально-політичну, культурну характеристики його епохи); наукової біографії (за термінологією А.Неймана, «бібліографічної біографії», що аналізує праці автора, відтворює історію їх написання, методологію дослідження, джерельну базу, понятійний апарат, міждисциплінарні зв'язки, еволюцію ідей, методів, принципів).

На нашу думку, до такої моделі біографії інтелектуала варто додати ще одну складову – «історіографічну біографію», що містить історію рецепції його праць сучасниками, партнерами, колегами, опонентами, а також наступними поколіннями дослідників, які продукують певні стереотипи, міфи, репутації.

Таким чином, інтелектуальну біографія можна уявити, як сукупність розпорошених, розрізнених елементів, які утворюють рухливу і динамічну мережу, що структурується потоками інформації та комунікаціями. Інтелектуальна біографія виконує різноманітні функції в історико-науковому дискурсі. Біографія історика розкриває механізми виникнення ідей, формул, розробки теорій, концепцій, методів. Друга функція біографії – зрозуміти мотивацію наукової діяльності, логіку кар'єри інтелектуала. Наступна функція інтелектуальної біографії полягає в тому, щоб прослідкувати, як поширювались ідеї історика у науковому середовищі, як саме відбувалась рецепція його ідей сучасниками і наступниками. Біографія інтелектуала подає багатий матеріал для розуміння процесів формування

Robert M. Biography: The basic discipline for human science // Free Associations. 1988. 11. P.108-130.

[30] Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж.М. Кейнса // История через личность: историческая биография сегодня.– С.333.

ним власної наукової школи, розкриває зв'язок з інтелектуальними традиціями, його власну наукову генеалогію (наявність чи відсутність певної школи), його влив на подальший перебіг науки.

Біографія виступає як інструмент вивчення творчої лабораторії історика. Якщо історію науки сприймати як «лабораторією мислі», то, як дотепно завважив Марк Блауг, кожний дослідник «завжди носить цю лабораторію з собою»[31].

Культурна лабораторія історика. Метафора наукової лабораторії як равлика, який усе своє (тобто запас знань) завжди носить з собою, видається влучної й доречною. Наукова майстерня, робітня історика розкриває механізм творчості через лінії його інтелектуальних зв'язків та альянсів. Вертикальна лінія означає наслідування інтелектуальної традиції, історіографічної культури у школах, групах спілкування, гуртках; горизонтальні – обмін інформацією, рецепцію нових дослідницьких стратегій та технологій в результаті комунікацій (безпосереднього спілкування, написання тексту, цитування, читання, мислення). На думку Р.Коллінза, інновації виникають саме у випадку неформального спілкування вчених, коли результати досліджень ще не опубліковані, а відбувається лише їх обговорення, т.зв «рефлексивні змагання» навколо певного предмету.

Наукова лабораторія містить різні сегменти дискурсивного простору історика, як-то: філософія, епістемологія, літературознавство, політика, публіцистика, стереотипи. Стереотип в науці, як його розуміє Войцєх Вжосек, є спрощеним, поспіхом прийнятим узагальненням; стереотип – це культурний феномен, складова мислення, синтетичне уявлення, семантика якого не підлягає верифікації. Семантика стереотипу визначається опозицією свій/чужий. В.Вжозек розрізнює такі види стереотипів: підсвідомі (історіографічна метафора, архетипи, парадигми); предметні стереотипи як складова частина історичної свідомості, тобто глибинні стереотипи; специфічні стереотипи, які визначаються культурною, національною залежністю/приналежністю історика. Цікаво, що нові стереотипи утворюються у періоди інтелектуальних криз та усвідомлюються стереотипи взагалі. У межах національної історіографії – «автобіографії народу» формуються стереотипи чужого/іншого – сусіда/ворога тощо[32].

---

[31] Цит. за: Нейман А.М. Указ соч. – С.333.

[32] Із виступу В.Вжозека «Историография как носитель национальной/националистической идеи» на Междун. науч. конф. «Теории и методы исторической науки: шаг в XXI век». Москва.12-14 ноября 2008.

Наукова династія з точки зору мережевої моделі науки репрезентує вертикальну лінію інтелектуальних зв'язків у певному історіографічному часопросторі та родинно-генеалогічному контексті. Родина інтелектуала сприймається як «вузол» – осередок специфічної мережі спілкування. Риси наукової династії зафіксовані в спеціальній літературі – це приналежність членів династії до одної інтелектуальної культури, спільність інтересів, подібність поведінкових та мовних моделей, способу життя, стилю мислення, сповідування єдиних культурно-національних, моральних цінностей, самобутня політична культура. Прикметне, що Валентина Корзун розуміє династію як феномен «продовженої геніальності» (випадок родини Лаппо-Данілєвських). В літературі існує поняття «піраміда спадкової геніальності» на прикладі чотирьох поколінь німецько-російської династії астрономів Струве[33] Саме такий ракурс створює можливість перенести акценти в дослідженні інтелектуальної мережі з трансляції ідей на такі індекси статусності, як тяглість традиції, професійних цінностей, архетипів спілкування, інтерактивних ритуалів.

На відміну від наукової школи в науковій династії долається (практично не існує) конфлікт поколінь через подібність культурно-інтелектуальних та життєвих світів інтелектуалів різних генерацій однієї родини чи сімейного клану. Справа в тому, що сама родина виступає каналом комунікації (засобом трансляції й поширення інформації) і створює механізм формування моральних, життєвих, корпоративних, інтелектуальних стереотипів різного рівня від підсвідомих, глибинних до предметних, специфічних. В інтерпретаціях В.Корзун родина Алєксандра та Івана Лаппо-Данілєвських постає як «унікально концентрована частина професорської культури із притаманним їй ритуалами та життєвим стилем»[34].

Словом, маємо підстави вважати, що старий/новий понятійний апарат мережевого аналізу науки організує певний інструментарій, необхідний для верифікації мережевої моделі науки на матеріалах історії української історичної науки.

Мережева модель української історіографії

Стратегії реконструкції мережевої моделі української історіографії полягають в утворенні «безшовної» структури різноманітних елементів

[33] Van de Kamp P. The Struve Succeion / Peter Van de Kamp // The Journal of the Royal Astronomical Society of Canada. – 1965. – Vol.59. – №3.

[34] Корзун В.П. Отец и сын в мире науки: А.С. и И.А.Лаппо-Данилевские // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе. Мат-лы науч. конф. – Москва, 2007. – С.214-217.

науки, між якими постійно перетікає/циркулює інформація, котрі існували і раніше, але вивчались ізольовано. Мережа містить такі компоненти, як історичні ідеї, ідеології, концепції, методи, індивідуальні та групові ідентичності істориків, цілий спектр численних культурних, національних, корпоративних лояльностей, наукові заклади та інституції, різноманітні типи інтелектуальних співтовариств, груп, гуртків в науці, наукові школи, професорські династії, різні канали комунікацій у середовищі істориків, університетське повсякдення, інтерактивні ритуали, вертикальні та горизонтальні ланцюжки зв'язків та внутрішніх корпоративних альянсів, культура конфлікту, підгрунтям якого слугує структурне суперництво в науці, структури кар'єри історика, «професійна культура». Цей тезаурус елементів, що складають тканину історичної науки, нескінченно можна продовжувати, змінювати, корегувати за рахунок обміну інформацією, міждисциплінарних впливів, припливу нових фактів, дослідників, оновлення дослідницького інструментарію etc., etc.

Принципове значення при структуруванні цих потоків інформації набуває визначення «вузлових точок» мережевої моделі науки. Такими «вузлами» мережі слугують *ідеологія* (або культурний капітал); *організаційна структура науки* (університети, кафедри, наукові співтовариства, академія наук, видання, часописи, наукові школи, неформальні об'єднання, мобільні команди дослідників, словом, інституціональний капітал); нарешті *конкретна особистість чи група учених* (школа, династія, «незримий коледж», гурток, партнери по обговоренню).

Структуроутворюючим компонентом мережевої моделі української історичної науки є інтелектуальне співтовариство. В умовах бездержавності, розривів в історії еліт, відсутності українсько орієнтованих культурно-освітніх, громадсько-наукових закладів, саме різноманітні за формою інтелектуальні співтовариства (літературно-просвітницькі гуртки, аристократичні салони, культурні сімейні клани українського дворянства, таємні політичні організації, редакційні гуртки, мережа громадівських культурницьких аполітичних осередків) виступали засобом легітимації національної культури та науки.

Першу лінію інтелектуальних зв'язків у мережевій структурі науки становила історія ідей, національна культурна традиція, наукові, культурні, моральні стереотипи, міфи, теорії, схеми, методи, мова науки, ідеї-емблеми, ідеї-проекти. Таким чином, один із вузлів мережі інтелектуальних зв'язків – історична ідеологія – розкручується у лінію утворення, накопичення і трансляції КК, тяглості традиції українського історіописання від давнини до сьогодення. З середини XVIII ст. літописно-антикварна тра-

диція поступається науковим стандартам лінеарно-раціоналістичного наративу, як моделі історичного письма доби Просвітництва. У 1770-х рр. у Петербурзі вузький гурток українських інтелектуалів, що скупчувався навколо фігури О.Безбородька, вже усвідомлював необхідність створення повної наукової історії Малоросії. Ця ідея була частково реалізована у «Записках о Малороссии» Якова Марковича-мол. (1798), що являла унікальний зразок просвітницької історіографії, реалізації вольтеріанського принципу «численних шухлядок» – задля опису «духу народів» – тобто внутрішнього життя народу, як-то природний ландшафт, історія клімату, одягу, їжі, оселі, етнічних типів, звичаїв, культурних традицій, релігійних вірувань, страв, знарядь праці, війська, економіки, фінансів, політичних подій тощо.

Через діячів Новгород-Сіверського гуртка інтелектуалів-патріотів, а також В.Капніста, Д.Трощинського справу утворення українського наративу продовжило культурне оточення Малоросійського військового генерал-губернатора кн. Н.Рєпніна-Волконського. Заслуговує на пояснення той факт, що саме в інтелектуальному оточенні кн. Н.Рєпніна з'явилися дві повні наукові історії Малоросії. Це випадковість, збіг обставин, «концентрація умів» чи вияв прагнення українських старшинско-дворянських еліт визначити історичні права України, її місце в культурно-історичному просторі імперії? Якщо «История Малой России» Дмитра Бантиш-Каменського, написана на замовлення та за підтримки, фінансової й наукової, кн. Н.Рєпніна, являла типово просвітницький проект, що поєднував імперську ідею з «малоросійською», то патріотичний наратив Миколи Маркевича «История Малоросии» мав вже романтичні імплікації і був радше національно-українським аніж імперським проектом.

Естафету українського історіописання через лінії культурних, товариських, професійних, зв'язків перебрали групи національно-романтичних гуртків молоді: гурток харківських романтиків (І.Срезневський, М.Костомаров, А.Метлинський), львівських романтиків – «Руська трійця» (М.Шашкевич, І.Вагилевич, Я.Головацький), Київський гурток 1840-х рр. (М.Костомаров, П.Куліш, О.Маркович, М.Гулак, В.Білозерський). Незримими, проте реальними нитями київський гурток інтелектуалів був пов'язаний з оточенням В.Антоновича, навколо якого кристалізувалася наукова школа, перша в історіографічних практиках українських інтелектуалів – «школа київських документалістів». Лінія інтелектуальної тяглості пов'язує В.Антоновича з його попередниками М.Максимовичем, М.Костомаровим, П.Кулішем, О.Бодянським. З «українською трійцею» (Куліш, Костомаров, Максимович) Антонович був

пов'язаний навіть інституціонально. Він посів кафедру історії в Київському університеті, яку «колись мав Костомаров, а фактичним засновником її був Максимович» (О.Оглоблин).

Ланцюжок інтелектуальних зв'язків перетворюється на важливий комунікаційний вузол у формуванні історичної ідеології. Завдяки працям М.Грушевського, який став фундатором і розробником нової ідеології української історичної науки. «Звичайна схема» М.Грушевського базувалася на двох засадничих ідеях великого наративу Модерну – ідея державності та історичної тяглості, відтак телеологічності державного проекту України.

Комунікативна лінія – соціалізації та професіоналізації історичної науки – репрезентована вертикальними і горизонтальними ієрархіями українських інтелектуальних співтовариств, що структурували інституціональний простір науки.

Для епохи кінця XVIII – початку XIX ст. властивий був салонно-гуртковий спосіб інтелектуального життя. Український інтелектуальний простір цієї доби репрезентований мережею різноманітних інтелектуальних співтовариств: культурно-просвітницьких гуртків (Попівська академія), аристократичних салонів (кн. Рєпніна-Волконського), патріотичними групами (Новгород-Сіверський патріотичний гурток) таємними декабристськими організаціями, масонськими ложами, резиденціями багатих дідичів-меценатів (Трощинський, Тарновський), гуртків інтелектуалів-різночинців з студентського, професорського та літературного середовища Харкова, Києва, що мали тісні зв'язки з гмінами, земляцтвами українців у північних столицях, аристократичними салонами (салон Трощинського/Хілкової, Софії Пономарьової-Позняк, салони Оленіних, Полторацьких, Н.Загрязької-Кочубєєв, М.Сперанського).

В середині XIX ст., коли салонно-гурткове життя у столицях повільно завмирає, поступаючись літературному професіоналізму та новим формам організації інтелектуальної праці, виникають інші різновиди інтелектуальних співтовариств, що утворюють нові мережі культурно-інтелектуальних, корпоративних зв'язків, зокрема редакційні гуртки (навколо «Основи», «Киевской старины»), попередниками котрих слід вважати такі видання, як «Российский магазин» Ф.Туманського, ЧОИДР О.Бодянського, діяльність яких спричинилася щодо становлення української археографії та історіографії.

Професіоналізація наукової праці та інституціоналізація історичної науки в українських губерніях Росії пов'язана із виникненням і динамічним поширенням наукових співтовариств (Одеське співтовариство історії та

старожитностей, 1839; Київська тимчасова комісія по збиранню давніх актів, 1843; Історичне співтовариство Нестора-летописця, мережі губернських архівних комісій).

Мережа українських громад, особливо діяльність Старої Київської громади сприяла поширенню та стандартизації історичної праці, що реалізовувалося у таких формах та заходах, як діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, одноденний перепис населення Києва, етнографічно-статистична експедиція П.Чубинського, ІІІ-й Археологічний з'їзд у Києві тощо.

Таким чином, ланцюг ідей (які співіснували, змінювали одна одну, знову поверталися до робочого інструментарію історика) виступає як структурючий елемент історичної ідеології. Парадигмальними, «вузловими точками», були просвітницький раціоналізм, національно-орієнтований романтизм, позитивізм (у вигляді народництва, обласництва), неоромантизм та методологічний плюралізм (національно-державницький проект М.Грушевського, державництво, теорія еліт В.Липинського).

Структуруючим елементом інституціонального простору української історичної науки в другій половині XIX ст. був університет з мережею кафедр, лабораторій, наукових шкіл, формальних і неформальних груп, професорських династій, наукових співтовариств. Завдяки зусиллям українських інтелектуалів протягом другої половини XIX ст. вибудовується «академічна лінія» української історичної науки: Південно-Західний відділ– НТШ – УНТ – ВУАН. До утворення цієї лінії наукових інституцій в українському культурному просторі існували нездійснені проекти, що підготували ґрунт для майбутніх інституцій, як, наприклад «академічні проекти» Федора Туманського щодо утворення у Новгород-Сіверському на початку XIX ст. академічного співтовариства та книжкової лавки[35].

На університетській фазі української історичної науки формуються перші наукові школи. Якщо сприймати школу як мережу інтелектуальних, корпоративних, міжособистісних зв'язків, то школа описується через модель-«колесо» з лідером школи у центрі. Школа В.Антоновича ідеологічно згуртувалася навколо територіально-обласної наукової програми досліджень українських земель-територій. Учні, однодумці В.Антоновича «починали» з т.зв. «обласних монографій», наукову програму школи становила «поважна серія монографій». Найстаршим учнем був Д.Багалій, він та Петро Голубовський писали історії Сіверської землі (1882); Михайло

[35] Див.: Оглоблин Олександер. Люди старої України та інші праці. – Острог; Нью-Йорк, 2000.

Грушевський – історію Київської землі, столичного княжого Києва (1892); Олександр Андріяшев і Петро Іванов – історію Волинської землі; Василь Ляскоронський – історію Переяславської землі (1897); Олександр Грушевський – історію Турово-Пинського князівства (1901); Митрофан Довнар-Запольський – історію Кривичської й Дреговицької земель – «своєї рідної Білорусі» (1891); Василь Данилевич – історію Полоцької землі (1896); Нікандр Молчановський – історію Подільської землі (1886); Микола Дашкевич та Іван Линниченко – чимало зробили щодо дослідження історії Галицької землі. Таку модель школи В.Антоновича пропонує О.Оглоблин[36]. Факт варіативності назви даної школи: «школа київських документалістів» (Л.Винар). «школа обласних досліджень» (О.Оглоблин) віддзеркалює епістемологічні пріоритети школи будь-то джерельно-архівні, чи то ідея єдності/соборності українських територій. Словом, і документалізм, і обласництво цілком вписувалися у позитивістський дискурс, як черговий (наступний за романтизмом) етап становлення українського історичного наративу – проекту Модерну.

Найуспішнішою з точки зору самопрезентації була школа М.Грушевського. Семантика назв школи Грушевського: «галицька школа істориків України» (Д.Багалій), «наукова школа українських істориків у Львові» (Олександр Оглоблин), «історична школа Грушевського» (Микола Чубатий), «історична школа Антоновича-Грушевського» (Олександр Домбровський; «історична школа М.Грушевського у Львові», «історична школа М.Грушевського у Києві», «львівська школа Грушевського», «нова київська школа» Грушевського, «школа національної історіографії Грушевського», «всеукраїнська школа української національної історіографії», «історіографічна школа Грушевського»[37], відбиває специфіку ідеології та організаційну статусність школи, а також її рецепцію та конструювання уявного образу школи відомого історика у свідомості сучасників. Обґрунтованою видається позиція Л.Винара, який реконструює складну структуру школи з чіткими хронологічними межами: львівська (1894-1913) та київська школи (1924-1931) Грушевського, які у своє чергу поділяються за функціональними, організаційними та топографічними ознаками на «субперіоди» – «львівсько-київська школа» (1908-1914) та «нова київська» школа з 1924 р.[38] Поділ школи Грушевського на дві частини засвідчує різні форми організації, моделі міжособистісних стосунків,

[36] Оглоблин Олександер. Володимир Антонович та його історична школа. – С.206.
[37] Див.: Винар Любомир. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський. – С. 117, 121, 130, 131, 135.
[38] Там само. – С.117.

взаємин із лідером, різні пріоритети наукової праці, ідеологічні преференції самого Грушевського та його інтелектуального оточення. «Ядро» львівської школи Грушевського й «авангард нової української історіографії», за версією Л.Винара, становили його учні: Мирон Кордуба, Степан Томашівський, Денис Коренець, Василь Гарасимчук, Степан Рудницький, Іван Джиджора, Омельян Терлецький, Богдан Барвинський, Іван Кревецький, Іван Крип'якевич, Микола Чубатий, Богдан Бучинський.

Київська школа Грушевського становила розгалужену мережу інсти-туцій та інтелектуальних зв'язків. Мережа організаційних установ школи мала внутрішні ієрархії відповідно академічним структурам. Так, Історична секція ВУАН на чолі з Грушевським складалась із науково-дослідних комісій, де працювали його численні учні, колеги, однодумці: 1. Комісія Києва і Правобічної України; 2. Комісія Лівобережжя і Слобожанщини; 3. Комісія Степової України; 4. Комісія Західної України; а також 5. Культурно-історична комісія; 6. Комісія історичної пісенності; 7. Комісія новішої історії України; 8. Комісія історії козаччини; 9. Комісія української історіографії; 10. Археографічна комісія. Ця низка комісій, за висновком Л.Винара, становила організаційно-тематичну мережу і науково-організаційну структуру історичної школи Грушевського[39].

До мережі установ Грушевського у складі ВУАН належала науково-дослідна кафедра, яка також мала свою внутрішню структуру і була скерована на підготовку нової генерації кадрів істориків та розробку наукової програми Грушевського. Науково-дослідна кафедра Грушевського включала низку секцій: 1. секцію методології (соціального структурування історії); 2. секцію соціально-економічної та політичної історії; 3. історико-культурну секцію, яка ділилася на дві підсекції – а) матеріальної культури, б) духовної культури. При науково-дослідній кафедрі Грушевського з 1925 р. функціонував Кабінет примітивної культури[40].

Цілком очевидно, що школа Грушевського мала мережеву структуру на зразок «мережа-колесо», з лідером в центрі, харизма якого перетворювала аморфну сукупність учнів і співробітників на інтелектуальне співтовариство із своїм способом життя, внутрішніми структурними ієрархіями, авторитарним стилем керівництва, інтерактивними ритуалами, архетипами взаємодії, статусною ідентичністю, психологічною солідарністю. Усі ці якісні характеристики мережі комунікацій дають підстави ідентифікувати таку структура як наукову школу.

---

[39] Там само. – С.121.

[40] Див.: Винар Любомир. Вказ. праця. – С.127-128; докладніше: Юркова Оксана. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930). – К., 1999.

Складовою «нової київської школи» Грушевського були його фундаментальні видавничі проекти: часопис «Україна», різноманітні продовжені та серійні видання «Науковий збірник історичної секції УАН» (14 вип.); збірка «За сто літ» (6 кн.), «Студії з історії України» (3 т.), «Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. Праці історичної секції» (5 т.), «Український археографічний збірник» (3 т.), «Український архів» (4 т.), регіональні випуски, присвячені Києву та Чернігову[41].

Зрозуміло, що між львівською та «новою» київською школою Грушевського існували певні ідейні, організаційні та психологічні відмінності. Різними, на перший погляд, видавалися наукові програми галицької та київської гілок Школи. Львівські дослідники зосереджувалися здебільшого на історично-хронологічних дискурсах, різних періодах української історії (Київська, середньовічна, козацька доба, Хмельниччина, Руїна, Гетьманська держава) та регіональному сегменті української історії (історія Галицько-Волинського князівства, Галичини від давнини до XIX ст.).

Роботи київських авторів акцентували просторово-територіальні чинники. Територіально-регіональна програма «нової київської» школи Грушевського охоплювала практично усі території та періоди історії України. На ідеологічні відмінності між школами В.Антоновича та М. Грушевського звернув увагу Л.Винар: «програма порайонного територіально-регіонального дослідження України Грушевського не була лише продовженням програми «обласного» дослідження його учителя Антоновича» і охоплювала територіальними дослідженнями усі українські землі в т.ч. Південну Україну, Закарпаття і Галичину.

Розбіжності між львівською та київською школами Грушевського варто шукати у їх внутрішній організації, статусності, відкритості до комунікації. Якщо львівсько-галицька школа нагадувала швидше, за визначенням Б.Крупницького, «майстерню, що мала допомагати шефові в його велетенській праці. … Ідеологічно Галицька школа Грушевського не завше йшла його слідами»[42]. Якщо структура львівської школи була простіша, а міжособистісні взаємин лояльніші, навіть припускали наукове вільнодумство й організаційну фронду, то «нова київська» школа являла модель авторитарної структури на чолі з харизматичним лідером, із властивою їй корпоративною замкненістю та закритістю. За визначенням Лева Окиншевича, позицію якого навряд чи можна вважати упередженою,

[41] Винар Любомир. Вказ. праця. – С.128-129

[42] Грицак Ярослав. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука. Мат.-ли наук. конф. присвячених, Михайлові Грушевському. Львів, 1994; Харків, 1996; Львів, 1996. – Л., 1999. – С.170.

створений Грушевським на відміну від «колишнього львівського гуртка учнів-істориків» осередок в ВУАН був «тісно поєднаний не тільки організаційною замкненістю і спільністю ідеології, цілком підпорядкованої ідеологічно-політичним концепціям свого керівника». Це був «слухняно-підпорядкований» гурт учнів, що «розвиває активну роботу, випускає численну продукцію»[43].

Дискусія Л.Винара із самим собою, а також між іншими істориками щодо народництва/неонародництва чи державництва Грушевського віддзеркалює глибинні соціологічно-класові стереотипи історичного мислення. Грушевський як текст прочитується кожним поколінням істориків наново.

Наукова школа Д.Багалія як мережа інтелектуальних зв'язків досліджувалась крізь інституціональні форми – науково-дослідну кафедру історії української культури (1021-1934)[44]. Як складові мережевої структури української історичної науки, існували і такі несталі види інтелектуальних співтовариств, як-то науково-дослідна кафедра М.Василенка при КІНО, гурток О.Оглоблина по вивченню економічної історії, який згодом трансформувався у школу Оглобнина[45].

Університетська фаза української історичної науки характеризується виникненням наукових шкіл та появою наукових династій, цілих історіографічних кланів: Антоновичів (В.Антонович, Катерина Антонович-Мельник, Дмитро, Марко Антоновичі); Лазаревських (Олександр та Катерина Лазаревські); Грушевських (Михайло, Олександр, Катерина Грушевські, Сергій, Ганна Шамраї)[46].

Мережева модель української історичної науки містить також і гендерний чинник – проблеми входження/соціалізації, професіоналізації,

[43] Цит. за: Винар Любомир Вказ. праця. – С.153.

[44] Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедрі історії української культури імені академіка Д.І.Багалія (1921-1934). – Харків, 1994.

[45] Ульяновський В.І. Науково-дослідна кафедра історії України академіка М.П.Василенка: нові матеріали // Ukrainica: архівні студії. – К., 1997. – Вип.1; Верба Ігор. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999. На думку І.Верби, гурток О.Оглоблина наслідував «кращі організаційні здобутки історично-економічної школи М.В.Довнар-Запольського, зокрема його історично-етнографічного гуртка» (с.115); Верба І.В. Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Мат-ли Всеукр. наук. конф (м. Харків 15-17 листопада 1995). – Х., 1995; Водотика С.Г. Взаємодія наукових шкіл української історіографії 1920-х років // Там само.

46 Як спробу рецепції феномену родинності в українській історичній науці див.: Верба І.В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х рр. // Укр. іст. журн. – 1996. – №5.

статусності, наукової кар'єри жінки-історика у чоловічому науковому світі. Цей процес входження жінки-історика в українську академічну науку розпочався в 1920-1930-х рр. і мав свою специфіку та неоднозначні результати. До першої генерації українських жінок в історичній науці належать О.Єфименко, К.Мельник-Антонович, К.Грушевська, Н.Полонська-Василенко, Н.Мірза-Авакянц, О.Багалій-Татаринова, К.Лазаревська, Г.Шамрай, М.Жуковська та ін.

Важливим компонентом мережевої моделі української історичної науки є академічна повсякденність із своїми ритуалами, архетипами взаємодії, науковим побутом, формальними та неформальними відносинами всередині корпорації та малих груп. З проблем академічної буденності актуальною є проблема корпоративних конфліктів, структурного суперництва в науковому середовищі. Найчастіше конфліктні ситуації в українській історичній науці пов'язані із іменем Грушевського, його оточенням[47]. На жаль, проблеми конфлікту, «культури конфлікту» і досі залишаються на периферії уваги дослідників історичної науки в Україні. Надто обережно заторкається проблема мотивації академічних конфліктів, постаті суб'єктів та об'єктів скандалу, реакції наукового середовища щодо конфліктних ситуацій в науці.

Складовою мережевої моделі науки виступає історіографічна біографістика. Нинішня стадія розвитку вітчизняної біографістики вирізняється накопиченням великого масиву фактографічного матеріалу: монографій, статей, розвідок, присвячених широкому колу українських істориків,

[47] Василь Горинь виділяє три конфлікти М.Грушевського із корпоративним середовищем на Галичині: 1). 1896-1898 рр., період т.зв «статутного непорозуміння» характеризується виникненням опозиції проти Грушевського в НТШ, а в 1901-1904 рр. проти київського професора була вже розгорнута «активна кампанія»; 2). другий конфлікт 1907-1908 рр., коли протистояння набувало політичного сенсу; 3). третій конфлікт 1911-1913 рр. Мотиви конфлікту Грушевського в НТШ, тобто галицькому інтелектуальному співтоваристві – найрізноманітніші від «своєрідності галичан, ментальності самого Грушевського, в рисах характеру, нервовій вдачі (самозадоволення, необмежені амбіції, недостатня самокритичність, непоступливість, егоцентризм, повна упевненість у своїй непомилковості, висування особистих інтересів, неповага до інших осіб, автократична натура…)», до причин політичного, організаційного, фінансового, характеру, стилю керівництва, моделі поведінки тощо. Горинь Василь. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць. – Л., 1995. – Вип.2. – С.144-145; також див.: Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. – 1991-1992. – Т.28-29. – Ч.110-115.; Бортняк Надія. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і українська історична наука. Мат-ли наук. конф., присвячених Михайлові Грушевському. – Л, 1999.

знаних і маловідомих, фахівців з різних сфер історичного знання. Разом з тим практично немає рефлексії щодо стану біографістики в історії та історіографії, відсутня експлікація поняття «інтелектуальна біографія», хоча на емпіричному та контекстуальному рівнях цей концепт використовується сучасними авторами[48]. Втім рідко, але можна зустріти «дещо упереджений і куценький огляд української біографістики». Не зважаючи на те, що автор цих слів не виокремлює жанр «інтелектуальної біографії», не можна не погодитися з ним, що «всяка особа, яка заслуговує на біографію, вже сама по собі є видатною»[49].

«Новий біографізм» дозволяє, на наш погляд, виокремити жанр «інтелектуальної біографії», яка сприймається як безшовна структура кількох біографій історика: персональної, наукової, професійної, соціокультурної, історіографічної, біографії його оточення через лінії міжособистісних зв'язків, між якими постійно відбувається обмін інформацією. «Інтелектуальна біографія представлена мережами у мережі, що цілком корелюється із мережевою моделлю науки.

Мережева модель історичної науки, напевно, – далека перспектива дослідника з минулого науки. На історика науки чекає розробка у концептуальній та емпіричній площинах таких сюжетів, як культурна лабораторія історика, університетська повсякденність, антропологія академічного середовища та наукового життя, розмаїття типів комунікації (коло читання, дискусія, інтерактивні ритуали) у структурах науки та знання, інтелектуальна біографія українського історика, наукових шкіл, династій, спосіб життя, побут історика, статусність, корпоративна ідентичність, такі феномени, як колекціонування, меценатство, благодійництво, бізнес у середовищі істориків, історик і мода, історик і стратегії самопрезентації, PR-акції, науковий менеджмент тощо.

Ясна річ, мережева модель науки відкриває несподівані горизонти досліджень, переосмислення усталених сюжетів і норм сприйняття минулого науки, актуалізує рефреймінг ідей, методів, стратегій.

---

[48] Наприклад: Грицак Ярослав. Іван Лисяк-Рудницький. Нарис інтелектуальної біографії // Сучасність. –1994. – №11; Санцевич А.В. Місце біографії історика в історіографічному дослідження // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип.1. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ, 1997. А.В.Санцевич фіксує усталений стереотип біографічного письма: «Більшість історіографів наводить біографію історика на початку книги, тобто канва життя передує розгляду процесу творчості» (с.347).

[49] Маслійчук В.Л. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) // Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень: Харківський історіографічний збірник. – Х., 2003. – Вип.6. – С.37, 38.

Переваги мережевого аналізу науки пов'язані із відмовою від жорстких ідеологічних схем, інституціональних форм продукування, функціонування та трансляції знань, а також незмінних стандартів праці інтелектуала й певної корпорації інтелектуалів. Мережеві технології ре-актуалізують соціологічний, антропологічний, мікроісторичний підходи щодо вивчення науки, витворюючи новий інструментарій (категоріальний апарат, методи, теорії). Мережева модель науки постає як відкрита система елементів інтелектуальної, персональної, соціальної, культурної, інституціональної, побутової історії науки, котра регулярно оновлюється, доповнюється, завдяки постійному циркулюванню потоків інформації та комунікації. Таким чином відбувається постійна зміна акцентів, поява нюансів, утворення нових образів та текстів-рецепцій. Запропонована мережева модель української історичної науки – швидше не модель, а етюд з приводу можливого та неможливого в історії науки.

Вадим Осин
Дніпропетровськ

Научные сообщества в эпоху большой науки: рационализация центробежных сил в социальных науках

Научные области далеко отстоят друг от друга.
Способ разработки ими своих предметов в корне различен.
Это распавшееся многообразие дисциплин сегодня
еще как-то скрепляется только технической
организацией университетов и факультетов
и сохраняет какое-то значение только в силу практической
целеустановки отраслей. Укорененность наук в их
сущностном основании, наоборот, отмерла.
М. Хайдеггер

Понятие «научного сообщества»: торжество интуиции

Обсуждению одного из способов рационализации центробежных сил в современных социальных науках необходимо предпослать указание на те формальные, а зачастую весьма подвижные и условные институты, в рамках которых и протекают интересующие меня процессы. Следует определиться с понятием «научного сообщества», и сделать это не так просто, как кажется на первый взгляд.

Путаница начинается уже с самого начала, в ходе эпонимических поисков. Е. З. Мирская указывает на известного химика: «Понятие научного сообщества как общности (коллектива), которая вырабатывает свои правила и линию поведения для членов общности, впервые в 40-х годах ввел М. Поланьи, а в 60-х оно стало фундаментальным представлением социологии науки» [1]. Э. М. Мирский придерживается другого мнения, согласно которому «представление о научном сообществе было введено

[1] Мирская Е. З. Р. Мертон и его концепция социологии науки // Современная западная социология науки. Критический анализ. – Москва, 1988. – С. 54.

Р. Мертоном для выделения предмета социологии науки в ее отличии от социологии знания» [2]. Правда, за несколько лет до этого, он в отношении «конкретных группировок ученых, объединенных содержанием своей работы» отмечал следующее: «Вышедшая в 1962 году книга Т. Куна "Структура научных революций" подсказала и очень удачный термин для обозначения подобных группировок – "научное сообщество"…» [3].

Возможно, что подобные противоречия объясняются известным различием между *открытием* и *обоснованием*, то есть актом первоначального и более-менее постоянного использования понятия одним ученым и закреплением за ним конвенционально установленного значения, принятого той или иной группой исследователей. Именно подобному конечному продукту обширной и длительной «научной агиографии» – научное сообщество есть своеобразное «царство целей», «которое будто бы не признает иных законов, кроме закона чистой и абсолютной борьбы идей, безошибочно направляемой внутренней силой истинной идеи» – П. Бурдье пытается противопоставить свое понимание научного сообщества, предполагающее что последнее есть место борьбы, «специфической ставкой в которой является монополия на *научный авторитет*» [4], без поддержки достаточно многочисленных ученых рискующее остаться всего лишь его (единичным) мнением.

Однако не стоит забывать и о преимущественно интуитивном постижении значения понятия «научное сообщество», под которым могут понимать и *школы*, и уже упоминавшиеся *группировки* ученых, и самые разнообразные *коллективы* исследователей. Скажем, Т. Парсонс и Н. Сторер перечисляют четыре главные особенности любой *профессии*, включая научую, за которыми легко угадывается пресловутое научное сообщество [5].

---

[2] Новая философская энциклопедия: в 4-х т. / Рук. проекта В. С. Степин, Г. Ю. Семигин.– Т. 3. – Москва, 2000. – С. 35.

[3] Мирский Э. М. Указ.соч. – С. 66.

[4] Бурдье П. Поле науки: пер. с фр. // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе. – Москва, 2005. – С. 16.

[5] «Во-первых, это профессиональная ответственность за хранение, передачу и использование специализированной суммы знаний и часто за расширение этих знаний как в эмпирическом, так и в теоретическом направлениях… Эта центральная характеристика тесно связана с другой – с высокой автономностью профессии в области привлечения новых членов, их подготовки и контроля их профессионального поведения… Третья особенность профессии… это установление между ней и ее общественным окружением таких отношений, которые обеспечивали бы ей поддержку, а равно и охрану от непрофессионального вмешательства в ее главные интересы… С этой характеристикой тесно связана потребность в такого рода вознаграждении, которое служило бы достаточным стимулом для профессионалов, будучи в то же время подконтрольно не

Но оно также угадывается и в *специальности*, теорию которой развивает Дж. Лоу: «Специальности рассматриваются как изменяющиеся во времени и с точки зрения содержания деятельности, и с точки зрения характеристик сетей их взаимодействия» [6]. Б. Гриффит и Н. Маллинз еще более усугубляют терминологическую путаницу, представляя себе «научное сообщество как целостность, связанную сетью знакомств, простирающихся во все стороны от отдельных специальностей» [7].

Неудивительно, что подавляющее большинство авторов, в чьих работах используется понятие «научного сообщества», вообще не стремятся к его экспликации, предпочитая, по всей видимости, контекстуальное определение формальному [8]. Возможно, по причине того, что строгое определение, охватывающее если не все, то большинство устоявшихся практик употребления данного термина, неизбежно будет выхолощено, мало что различать и нуждаться в постоянных дополнениях, как это произошло в следующем случае: «Совокупность ученых-профессионалов, организация которой отражает специфику научной профессии» [9].

Поскольку цель данной работы состоит не в терминологической, операциональной, содержательной или какой-либо еще дифференциации

столько посторонним, сколько самой профессии» (Парсонс Т. Научная дисциплина и дифференциация науки // Научная деятельность: структура и институты: пер. с англ. и нем. – Москва, 1980. – С. 28–29).

[6] Лоу Дж. Становление специальностей в науке: рентгенокристаллография белка // Научная деятельность: структура и институты: пер. с англ. и нем. – Москва, 1980. – С. 285.

[7] Гриффит Б. Ч. Социальные группировки в развитии науки // Коммуникация в современной науке: пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 135.

[8] Показательна в этом контексте позиция В. Д. Балакина, изучавшего немецкое «ученое сообщество» семнадцатого столетия. Так и не дав определения исследуемому, он позволяет каждому заниматься его реконструкцией. Для этого, в частности, отмечается одна особенность новой науки («собственные организационные формы, отвечающие пониманию свободного, приносящего пользу исследования»), далее научные сообщества, «не связанные ни с какими сословными интересами и не признававшие никаких социальных перегородок», приводятся в качестве примера этих «организационных форм». В конце раскрывается суть научных сообществ: «Университетские ученые, алхимики, астрономы, инженеры, архитекторы, врачи сотрудничали с чиновниками и ремесленниками в целях приумножения знаний. Идея ученого сообщества возникла не только из потребностей в защите от посягательств со стороны светских и церковных властей, но также из стремления к совместному поиску истины и исправлению общества посредством науки» (Балакин В. Д. Ученое сообщество в Германии начала XVII в. // Культура и общественная мысль: Античность. Средние века. Эпоха Возрождения. – Москва, 1988. – С. 221–222).

[9] Новая философская энциклопедия… С. 35.

понятия «научного сообщества», я воспользуюсь той интеллектуальной уловкой, что была некогда продемонстрирована Т. Куном. Последний, пытаясь разъяснить, что именно он имел в виду, когда говорил о научном сообществе, как бы невзначай указал на тесную связь между его тогдашней интуицией и сегодняшним устоявшимся знанием: «Позвольте мне кратко пояснить те интуитивные представления о научном сообществе, которые главным образом легли в основу предыдущих разделов книги. Это те самые представления, которые сейчас широко распространены среди ученых, социологов и многих историков науки» [10].

В своих «воспоминаниях» Т. Кун указывает, что «научное сообщество состоит из исследователей с определенной научной специальностью». Это предполагает, причем «в несравненно большей степени, чем в большинстве других областей», общность образования и профессиональных навыков. В свою очередь, это проистекает из усвоения одной и той же учебной литературы и извлечении из нее одних и тех же уроков. Поскольку «границы литературы отмечают границы предмета научного исследования», то «каждое научное сообщество… имеет свой собственный предмет исследования». Итогом становится рассмотрение членами научного сообщества, равно, как и посторонними, себя «в качестве единственных людей, ответственных за разработку той или иной системы разделяемых ими целей, включая и обучение учеников и последователей». В силу этого, «в таких группах коммуникация бывает относительно полной, а профессиональные суждения относительно единодушными». Вместе с тем, коммуникации между различными дисциплинами, обладающими своим собственным предметом, «иногда затруднительны», на что наслаивается и то, что научные сообщества «в этом смысле существуют, конечно, на множестве уровней» [11].

Таким образом, можно сказать, что научное сообщество представляет собой многоуровневую организацию разнообразных групп людей, объединяе-мых и одновременно разделяемых достаточно жесткими рамками, гарантирующих общность интересов и навыков, а также внешнюю и внутреннюю идентификацию. Именно эти характеристики я собираюсь рассмотреть в дальнейшем с тем, чтобы понять причины возникновения центробежных процессов в современных научных со-обществах, а также используемые стратегии их преодоления. Однако перед тем необходимо сказать несколько слов о контексте современных научных сообществ.

[10] Кун Т. Структура научных революций : пер с англ. / Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун – Москва, 2001. – С. 227.
[11] Кун Т. Указ. соч. - С. 227–228.

Большая наука: экспоненциальный рост

Некогда в Элладе, чуть более двух с половиной тысяч лет назад, было время, когда *всех*, сегодня весьма неточно обозначаемых собирательным термином «ученые», воспринимали в качестве единого целого, безотносительно к тому, поэт ли ты, занятый преподаванием основ нравственности, софист, профессионально научающий риторике, мудрец, пишущий конституции в помощь жителям полисов, физик, наблюдающий за тем, что на небе, или же бескорыстный любитель мудрости. Тому способствовало множество в общем-то случайных обстоятельств, начиная с *новизны* появления особой группы, преимущественно занятой «умственным трудом», что и обусловливало их целостность-со-стороны, и заканчивая *малочисленностью* и *пространственной близостью* этих людей, в значительной мере посредством системы личных связей гарантировавшей также единство внутреннее.

Сейчас же время другое, когда разрушена новизна явления, оборачивающегося чуть ли не религией, нет речи и о малочисленности и локальности научного. Последнее теперь выглядит совершенно иначе, а потому говорят уже не о малой науке, а о большой. У нее много характеристик, на которые *как бы* естественно указывают «эмпирические свидетельства статистики, почерпнутые из множества справочников по различным отраслям и аспектам науки» [12]. Но все они выводимы из одного лишь факта, и к нему же так или иначе сводимы.

Д. Прайс в своей знаковой книге *Малая наука, большая наука* (1963), что за сорок лет после своей публикации цитировалась не менее полутора тысяч раз, причем, как правило, в компании, которую безо всякой натяжки можно назвать *референтной* (Р. Мертон, Дж. и С. Коул, Т. Кун, А. Лотка, и др.) [13], отмечает, что «если найден более или менее удовлетворительный способ измерить какой-либо достаточно большой сегмент науки, то этот сегмент в нормальных условиях растет экспоненциально. Иными словами, наука растет по закону сложных процентов, умножаясь на какой-то постоянный коэффициент в равные периоды времени» [14].

[12] Прайс Д. Малая наука, большая наука // Наука о науке (сборник статей) : пер. с англ. – Москва, 1966. – С. 287.
[13] Furner J. Little book, big book: before and after Little science, big science: a review article, Part II / J. Furner // Journal of Librarianship and Information Science. – 2003. – № 35 (3) September. – P. 189–192. Прайс Д. Указ.соч. - С. 287.
[14] Прайс Д. Указ.соч. - С. 287.

Суть **экспоненциального роста**, прослеживаемого по росту литературы, кадров, разнообразных научных обществ [15] и т. п., «характеризуется либо периодом удвоения, либо периодом десятикратного увеличения» [16]. Удвоение происходит раз в 10, 15 и 20 лет, в зависимости от строгости избираемых критериев научности: при минимальных период роста составляет десять лет, а при максимальных – приближается к двадцати [17]. Отдавая себе отчет в том, что «в реальном мире не бывает так, чтобы вещи росли и росли до бесконечности» [18], Д. Прайс констатирует, что экспоненциальная кривая в

[15] В частности, «от 80 до 90 % всех когда-либо живших ученых живут и здравствуют в настоящее время… иными словами, любой делающий первые шаги молодой ученый, когда он после нормально прожитой жизни оглянется назад в конце ученой карьеры, обнаружит, что он был свидетелем от 80 до 90 % научных достижений всех времен и только от 10 до 20 % сделанного в науке предшествует его непосредственному опыту». Это, в свою очередь, поддерживается переходом «к новой форме университетов, число которых растет по экспоненте с удвоением в 66 лет, причем рост начинается как бы с 1450 года». Как итог, «с момента возникновения науки было опубликовано примерно 10 млн. научных статей, и к этому массиву мы добавляем (при удвоении каждые 10 лет, или из 6 % в год) около 600 000 новых статей в год. Это дает примерно 30 000 издающихся журналов…» (Прайс Д. Малая наука, большая наука… С. 284–285, 306, 347).

[16] Прайс Д. Указ.соч. - С. 288.

[17] Там же. - С. 301.

[18] Сказанное можно проиллюстрировать на двух следующих примерах. С одной стороны, непонятно, может ли кто-нибудь прочитать всю необходимую литературу, ведь «подсчитано, что сейчас ученому для того, чтобы написать одну оригинальную научную работу, необходимо прочитать в среднем 100 тыс. книг и статей по тематике своей работы, т. е. потратить на нее 10 лет» (Волков Г. Социология науки. Социологические очерки научно-технической деятельности. – Москва,: Политиздат, 1968. – С. 266)? С другой стороны, показано (в том числе и на материале социальных наук), что с момента начала работы, о которой идет речь в статье, и до момента публикации последней в среднем проходит 28 месяцев. При этом, «фазы, когда возможны сообщения о результатах и их интерпретация», достигают «за 15 месяцев до опубликования»; из оставшихся 13 расчетных месяца 8 приходятся на сам процесс публикации (Лин Н. Исследование коммуникационной структуры науки // Коммуникация в современной науке: пер. с англ.– Москва, 1976. – С. 317–318).

Другой пример касается расчетного времени собственно процесса научного творчества, который «занимает ныне в лучшем случае 5–10 % рабочего времени ученого, а большая часть его времени пока используется на поиск нужного материала в огромном количестве литературы, на переводы иностранных источников, составление библиографии, на конспектирование, математические подсчеты, на сбор и систематизацию фактов, на пересказывание уже известных положений в целях полноты картины или в порядке ссылок на авторитеты, на техническое оформление своих мыслей…» (Волков Г. Социология науки… С. 273). Вместе с тем, по данным Н. Лин, У. Гарвей и К. Нельсон, непосредственный процесс исследования занимает не меньше 54,5 %, а техническая работа – не более 37 % (Лин Н. Исследование коммуникационной структуры науки… С. 331). Далее я постараюсь показать причины, в силу которых и возможна подобная

конечном итоге превращается в логистическую [19].

Современные наукометристы, насколько можно судить, иногда ставят под сомнение эти выводы, часто более подходящей находя то кривую Гомперца, то степенную, хотя по последним данным, касающихся именно социальных наук, более адекватными представляются все же логистические модели [20].

Просмотр соответствующих графиков кривых на первый взгляд не способствует составлению собственного впечатления об оправданности той или иной интерпретации роста науки, прежде всего по причине их значительного сходства. Здесь следует иметь в виду, что ставкой в споре статистиков является не столько конкретная кривая, описывающая *уже* достигнутые наукой рубежи, сколько модель развития науки как таковой, где прошлое – не более чем один из этапов понимания настоящего и будущего.

В частности, «экспоненциальные кривые роста предполагают, что дальнейшее развитие зависит от достигнутого уровня», а «для моделирования процессов, которые сначала растут медленно, затем ускоряются, а затем снова замедляют свой рост, стремясь к какому-либо пределу, используются так называемые S-образные кривые роста, среди которых выделяют кривую Гомперца и логистическую кривую» [21]. Общим же для всех подобных техник регрессионного анализа является убеждение, согласно которому «будущее является хорошим предсказателем прошлого и что факторы, вынудившие переменные вести себя определенным образом в прошлом, будут продолжать [это делать] и в будущем» [22].

Экспоненциальный рост является своего рода предпосылкой возникновения современных научных сообществ [23], весьма отличных от ранее

трансформация экспоненциального роста.

[19] Прайс Д. Малая наука, большая наука… С. 301.

[20] Furner J. Little book, big book… P. 197.

[21] Федосеев М. Экономико-математические методы и прикладные модели / Москва, 1999.– 391 с. (http://masters.donntu.edu.ua/2006/kita/kiryan/library/art02.htm).

22 Furner J. Little book, big book… P. 199.

[23] Я отдаю себе отчет в том, что подразумеваемая в этой работе схема развития науки выглядит однолинейно и жестко каузальной, постулируя в качестве объясняющих факторов (экспоненциальный рост параметров научного) то, что само нуждается в объяснении. Не говоря уже о том, что процесс перманентных трансформаций следовало скорее понимать как открытый процесс с обратной связью, где самые различные «силы» обладают лишь статусом предпосылок каждый раз нового состояния. Причина подобного одностороннего взгляда – аналитическая, и первоначальное упрощение своей конечной целью имеет в будущем построение более приемлемой теории развития науки.

существовавших, как в плане неких объединяющих принципов, так и в смысле их более усложненной организации.

Научное сообщество: видимые и невидимые уровни структуры

Одной из наиболее очевидных характеристик современных научных сообществ является их подлинно многоуровневая структура, с присущей ей особой коммуникацией, специфическим этосом и «продуктами деятельности». Подобная организация складывается в конечном итоге из двух взаимосвязанных тенденций.

Одной из них является та, которую Д. Прайс назвал *кристаллизацией*: «Наука в различных проявлениях обнаруживает тенденцию к кристаллизации формы в том смысле, что большие ее отрасли растут за счет малых… И хотя на научной сцене во все возрастающем числе появляются новые дисциплины.., небольшое число уже существующих и больших по размеру научных дисциплин… продолжает естественный рост» [24].

Этим объяснением правит естественность, воплощенная в проведении даже не аналогии, а подлинного знака равенства между несколькими различными, особенно на первый взгляд, явлениями, укрупнением старых наук, появлением множества новых и особенностями урбанизации: «То обстоятельство, что общий рост науки увеличивает соответственно размеры больших отраслей и число малых, проявляя при этом тенденцию к кристаллизации, не такое уж необычное явление. То же самое происходит в процессе роста населения страны. Вместо того, чтобы равномерно распределяться по всей стране, растущее население кристаллизуется в блоки различных размеров – города» [25].

Подобно всякой динамично развивающейся и структурно усложняющейся организации, наука сталкивается с проблемой *объединяющей коммуникации*. Так, Р. Долби отмечал, что «историческая тенденция в развитии науки была направлена на редукцию разногласий, так что споров в науке XX века значительно меньше, чем прежде. Различные подсообщества ученых сегодня с большей вероятностью будут игнорировать друг друга, чем вступать в открытые конфликты» [26].

В качестве иллюстрирующего примера можно указать на хорошо знакомую мне область политологии, где кристаллизация обычно понимается как специализация. Сегодня принято «различать специализацию в

[24] Прайс Д. Малая наука, большая наука С. 332.
[25] Прайс Д. Малая наука, большая наука С. 333.
[26] Цит. по: Петров М. Предмет социологии науки / Петров М. К. Философские проблемы «науки о науке». Предмет социологии науки - Москва, 2006. – С. 340.

рамках формальной дисциплины и специализацию, происходящую на стыке различных субдисциплин» [27]. И политическая наука переживает оба указанных явления, в терминологии М. Догана – фрагментацию и гибридизацию, причем некоторые «гибридные области», наподобие политической психологии, политической социологии и политической экономии «уже давно признаны самостоятельными научными дисциплинами» [28].

Казалось, что гибридизация и фрагментация должны были бы взаимно уравновешивать друг друга, тем самым сохраняя вполне приемлемый уровень общения между различными научными сообществами. Однако на практике наблюдается нечто прямо противоположное: в политологии коммуникация между отдельными ее областями оставляет желать лучшего. В частности, специализация превращается в дезинтеграцию, которая «в последнее время в ряде случаев принимает такие формы, когда принадлежность отдельных направлений к дисциплине отрицается» [29]. М. Доган также приводит многочисленные свидетельства «взаимного пренебрежения» политологов, занимающихся изучением схожих проблем [30], вписывая это в общий контекст науковедческих исследований [31].

Более того, Г. Алмонд для описания взаимоотношений политологов использовал название театрального хита 1955 года, пьесы Т. Рэттигана *Separate Tables*; это труднопереводимое понятие означает практику обособленного обеда в пансионате и самим сценаристом использовалось для подчеркивания «одиночества человеческого существования» [32]. По мнению Г. Алмонда, одного из наиболее выдающихся политологов в истории этой *научной дисциплины* [33], в рамках единой политической науки можно выделить несколько направлений, образуемых в результате комбинации идеологических и методологических критериев. Отношения между четырьмя полученными в итоге «школами» протекают в таком ключе: «Глашатаи общественного выбора, чтобы найти место своему впечатляющему дедуктивному механизму, ищут убежище в реальности,

---

[27] Доган М. Политическая наука и другие социальные науки // Политическая наука : новые направления : пер. с англ. – Москва, 1999. – С. 114.
[28] Там же. - 126.
[29] Цит. по: Доган М. Политическая наука и другие социальные науки. - С. 115.
[30] Там же. - С. 120.
[31] Там же. - С. 117.
[32] Almond G. A. Separate Tables: Schools and Sects in Political Science / Almond G. A. A Discipline Divided: School and Sects in Political Science / G. A. Almond. – Newbury Park: Sage, 1990. – P. 13.
[33] Гудин Р. И. Политическая наука как дисциплина // Политическая наука: новые направления: Пер. с англ. – Москва, 1999. – С. 54–63.

“новом институционализме”; политические эконометристы хотят быть причастными к историческим и институциональным процессам; гуманитариев коробит нежелание “технарей” признавать политические ценности, и они страдают от чувства неприспособленности к миру, где царят статистика и техника; а радикальные или “критически настроенные” политические теоретики, уподобляясь ветхозаветным пророкам, осыпают проклятиями бихевиористов, позитивистов и само представление о профессионализме в политических науках, которое бы отделяло знание от действия» [34].

Отгороженность дисциплин обладает как позитивными, так и негативными сторонами. К числу первых можно отнести *более экономичную организацию усилий* исследователей, проистекающую из того, что обычно каждому научному сообществу свойственны особым образом понимаемый предмет и методы его постижения/концептуализации. В силу подобной общности, именуемой парадигмами, всегда можно осуществлять эффективную селекцию возможных направлений исследований, а через прекращение «бесплодных споров между различными школами… по поводу основных принципов» открывается возможность эзотерической работы [35]. Именно в рамках последней ученые могут «исследовать некоторый фрагмент природы так детально и глубоко, как это было бы немыслимо при других обстоятельствах», в силу чего «по крайней мере часть этих достижений всегда остается в силе» [36].

Однако сплоченное научное сообщество – это не только «эффективность и продуктивность исследований» [37]. Это также предполагает и *профессиональную солидарность*, что, конечно же, может способствовать повышению общих стандартов, принятых в той или иной дисциплине. Вместе с тем, поскольку замкнутость научных сообществ есть не что иное, как функция уже установленной монополии на научный авторитет, то идея «особой ролевой ответственности» может оборачиваться своей противоположностью.

---

[34] Almond G. A. Separate Tables: Schools and Sects in Political Science… P. 14. (Здесь я воспользовался прекрасным переводом этого отрывка из книги: Чилкот Р. Х. Теории сравнительный политологии. В поисках парадигмы / Р. Х. Чилкот : пер. с англ. – Москва, 2001. – С. 39–40).

[35] Кун Т. Структура научных революций. - С. 43–44.

[36] Кун Т. Указ. соч. С. 51.

[37] Кун Т. Указ. соч. С. 44.

В качестве своеобразного *экстремума* возьмем медицину, где «именно из соображений такой солидарности (Korpsgeist – **О. В.**) из университетов не увольняли старых профессоров, чьи знания давно устарели… Печальным примером такого отношения может служить случай, произошедший в родильном доме Венского Университета в 1844–1850 годах. Сотни матерей потеряли жизнь из-за эндемической родильной горячки, в то время как в других родильных домах университета, выполнявших функции школ по подготовке акушерок, смертность не была столь высокой. Заместитель главного врача доктор Земмельвейс беспрестанно указывал на источник беды и старался доказать несостоятельность своего начальника, профессора Иоганна Кляйна, против которого не предпринималось никаких действий, а университетская коллегия, состоявшая из честных и ответственных людей, предпочла не вмешиваться по соображениям Korpsgeist. Эта история… не так давно повторилась с профессором Фердинандом Зауэрбрухом (1875–1951), великолепным хирургом, чье завышенное мнение относительно своих профессиональных способностей приобрело характер патологии. В последние годы его карьеры пациенты один за другим умирали у него на операционном столе, но при этом никто не осмеливался вмешаться» [38].

Конечно, в остальных социальных науках дела обстоят вовсе не так трагично, хотя бы по той причине, что далеко не все они столь непосредственно связаны с вопросами жизни и смерти, а потому, в отличие от врачей, не имеют возможности, как гласит молва, хоронить свои ошибки. Тем не менее, следует также считаться с конструктивистским характером гуманитарной сферы исследований, вследствие чего изучение весьма вероятного влияния пресловутого Korpsgeist на конструирование и воспроизводство условий человеческой жизни может стать настоящей экзистенциальной проблемой.

Однако помимо тенденции кристаллизации/специализации, наиболее явной и в какой-то мере обманчивой, представители «науки о науке» своими многочисленными работами дают все основания говорить о наличии еще одной, модифицирующей и углубляющей интуитивное представление о **множестве уровней научного сообщества**. Я имею в виду выделение, помимо видимой структуры, также и незримых ее аспектов. С легкой руки Д. Прайса теперь принято говорить о *невидимых колледжах*, хотя

[38] Элленбергер Г. Ф. Открытие бессознательного. История и эволюция динамической психиатрии. Часть I: От первобытных времен до психологического анализа: Пер. с англ.– С.-Петербург, 2001. – С. 320.

«исторически это название восходит к группе связанных друг с другом ученых середины XVII столетия, которые затем формально организовали Лондонское Королевское общество» [39].

Другими словами, структура науки не просто становится и все более рыхлой, когда «большие отрасли поглощают научные кадры и даже предметы малых отраслей», и все более организованной, когда возникает все больше субдисциплин. Она также *является* все более невидимой и непрозрачной за счет образования т. н. **невидимых колледжей** , т. е. особой «внутренней группы» каждого научного направления [40].

Лица, входящие в эту группу, «составляют как бы ядро, объединяя всех более или менее известных исследователей данного направления, они оказываются в состоянии контролировать финансирование и лабораторное обеспечение исследований как на местах, так и в национальном масштабе. Они оказывают решающее влияние на престиж остальных ученых, на судьбу новых научных идей, так что в конце концов именно они обладают решающим голосом при определении стратегии научного поиска в данной области» [41].

Косвенно подобную трансформацию научных сообществ подтверждают данные, недвусмысленно указывающие на *увеличение удельного веса неформальной коммуникации*. По расчетам наукометристов, «около 80 %... информационного потока поступает к нему (исследователю – **О. В.**) от других исследователей на стадии, которая предшествует формальной коммуникации, по неформальным каналам – бесед за бокалом вина, конференций, семинаров, препринтов и других компонентов “невидимого колледжа”» [42].

---

[39] Прайс Д. Сотрудничество в «невидимом колледже» // Коммуникация в современной науке: пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 335.

[40] Прайс Д. Малая наука, большая наука… С. 355–358.

[41] Прайс Д. Сотрудничество в «невидимом колледже»… С. 336.

[42] Прайс Д. Тенденции в развитии научной коммуникации – прошлое, настоящее, будущее / Д. Прайс // Коммуникация в современной науке: пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 96. Более подробно об эмпирических свидетельствах существования «невидимых колледжей» и разнообразных способах сделать последние видимыми говорится в работах Д. Крейн (Крейн Д. Социальная структура группы ученых: проверка гипотезы о «невидимом колледже» / Д. Крейн // Коммуникация в современной науке: Пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 183–218), Прайс Д. Сотрудничество в «невидимом колледже // Коммуникация в современной науке: пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 335–350. О функциях и структуре неформальной коммуникации в науке, а также ее преимуществах в сравнении с формальной говорится в работе Мензел Г. Планирование последствий непланируемой деятельности в области научной коммуникации // Коммуникация в современной науке: Пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 110–13.

Валюта научных сообществ: статья как заявка на интеллектуальную собственность

Необходимым и сопутствующим условием усиливающейся специализации, а также смыслом деятельности любого научного сообщества, измеряемого сугубо формально, является написание научных работ, в своей совокупности формирующих учебную литературу, пресловутую общность образования и границ «предмета научного исследования». Кажется, что в условиях экспоненциального роста чуть ли не единственным эффективным формальным каналом, связующим ученых, может быть лишь *научная статья*. Однако некоторые данные, согласно которым «80 % ценности и функционального назначения статьи лежат вне области коммуникации» [43], заставляют более пристально взглянуть на эту своеобразную валюту научного сообщества[44].

Д. Прайс предполагает, что «возможно… научную статью пишут вовсе не потому, что кто-то нуждается в ее чтении» [45]. В обратное тяжело поверить, учитывая, что «менее 10 % наличного числа журналов оказалось бы достаточным для удовлетворения запросов на 80 %» [46]. Другими словами, «хотя существует 30 000 журналов, половина читателей использует только 170 наиболее популярных» [47]. Обращение к индексу цитирования дает схожие результаты, показывающие, что «число сносок на статью явно падает с возрастом», т. е., условно, в каждый отдельно взятый момент времени не меньше половины статей, старше двух с половиной и/или пяти лет, уже никем никогда не цитируется [48].

---

[43] Прайс Д. Тенденции в развитии научной коммуникации – прошлое, настоящее, будущее… С. 96.

[44] О неудовлетворительности измерения науки при помощи такого индикатора, как количество статей, было сказано немало; достаточно указать на данные, полученные Дж. Берналом, и на которые ссылается Д. Прайс: «Хотя примерно 70 % всех ученых работает в промышленности, они дают только 2 % научных статей и 33 % технических публикаций… В чистой науке научная публикация есть продукт в чистом виде, но в промышленности – только эпифеномен» (Прайс Д. Наука о науке /Д. Прайс // Наука о науке (сборник статей) : пер. с англ. – Москва, : Прогресс, 1966. – С. 251). Можно также было сказать и о неудовлетворительности выбора статьи как таковой, особенно в социальных науках, где в почете скорее монография.

[45] Прайс Д. Тенденции в развитии научной коммуникации – прошлое, настоящее, будущее. - С. 96.

[46] Прайс Д. Малая наука, большая наука. - С. 348.

[47] Там же. - С. 349.

[48] Прайс Д. Там же. - С. 351–354.

Но каким образом это можно объяснить? *Частично* – весьма специфическим характером научной статьи, цели которой изначально были далеки от информативных. Ведь «статья появилась в связи с тем, что развелось слишком много книг», а потому «первоначальная функция журналов была скорее социальной – показывать, что и кем делается, а не научной – публиковать сведения о новом знании» [49].

Отсюда, импульс появления современной научной статьи лежит в области социальной природы науки, ее возрастающей укорененности в обществе и, как следствие, распространении (части) общественных отношений, особенно тех, что связаны с правом собственности, и на сферу науки. То есть главным мотивом «было установление и сохранение интеллектуальной собственности. Статья была выражением прочувствованной учеными необходимости сделать заявку на новое знание, как на свою собственность...» [50].

Подобные функции привели к появлению у научной статьи нескольких отличительных черт, среди которых обычно принято указывать на отход от «старого времени», когда «ни Галилей, ни Гук, ни Кеплер не считали чем-то зазорным объявлять о своих открытиях в форме криптограмм с перемешанными буквами, что обеспечивало приоритет и вместе с тем не давало информации, которой могли бы воспользоваться соперники» [51]. Постепенно, особенно с конца девятнадцатого века, появляется «традиция открыто ссылаться на работы предшественников, по отношению к которым статья мыслится хорошо разработанным и существенным дополнением, в чем, собственно, и состоит смысл статьи. До этого времени не было ничего похожего на это "срастание", "стыковку" знания...» [52]. Кроме того, научная статья приобретает особый стиль [53], когда «ее нормальным тоном становится тот искусственный тембр безличного языка, который, как предполагалось, должен защитить науку от субъективности» [54].

[49] Прайс Д. Там же. - С. 337.

[50] Прайс Д. Там же. - С. 339. Имеются в виду случаи множественных открытий и провоцируемых тем самым споров о приоритете, в свою очередь обусловленных тем, что «хотя некоторые открытия, вроде рентгеновых лучей или кислорода, заставали людей врасплох, все же гораздо большее число открытий в той или иной степени не были неожиданными и в направлении этих открытий велись поиски одновременно несколькими людьми» (Прайс Д. Указ. соч. - С. 340).

[51] Прайс Д. Там же. - С. 342.

[52] Прайс Д. Там же. - С. 339.

[53] Показательно, что среди «видов модификаций, вызываемых обратной связью допубликационных сообщений», первое (43%) место занимает изменение стиля (Лин Н. Исследование коммуникационной структуры науки - С. 332).

[54] Прайс Д. Тенденции в развитии научной коммуникации – прошлое, настоящее,

Таким образом, читать *все* статьи по теме вовсе не обязательно, поскольку интересного в них может быть очень мало – и это по определению. Масштабное исследование Н. Лин, У. Гарвей и К. Нельсон в этом убеждает еще больше; в частности, оказывается, что полезную информацию из статей извлекли лишь 28 % опрошенных ученых [55]. Более того, в более позднем издании *Малой науки, большой науки* приводятся данные, согласно которым «10 % всех статей в некоторых областях науки никогда не цитируются, а возможно, никогда и никем и не читаются» [56]. И это – не говоря уж о том, что даже в физике, наиболее кодифицированной и близкой к кумулятивному идеалу науке «из всех статей… 75 % цитировались только однажды… и лишь около 1 % – шесть раз и более» [57].

Стоит ли в таком случае удивляться, что современным исследователям присуще «сильнейшее желание писать статьи, но гораздо меньшее желание их читать» [58]?!

будущее. - С. 95. Более детальный обзор эволюции научной статьи по критериям стиля, презентации и аргументации на протяжении XVII–XX ст. дан в работе А. Гросса, Дж. Хармона и М. Рейди (Gross A. G. Communicating Science. The Scientific Article from the 17th Century to the Present / A. G. Gross, J. E. Harmon, M. Reidy. – Oxford University Press, 2002. – 267 p.). Там же содержится интересная концептуальная интерпретация изменений, которые претерпела научная статья в указанный период, основанная на комбинации трех теорий, Ст. Тулмина, Д. Халла и К. Гирца (Gross A. G. Communicating Science. The Scientific Article from the 17th Century to the Present. - P. 214–228).

[55] Лин Н. Исследование коммуникационной структуры науки - С. 329.

[56] Цит. по: Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Пер. с англ. – Новосибирск, 2002. – С. 73.

[57] Коул Дж. Схемы интеллектуального влияния в научных исследованиях // Коммуникация в современной науке: Пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 414.

[58] Прайс Д. Малая наука, большая наука - С. 343. Сказанное о характере научной статьи позволяет указать путь к разрешению парадокса, указанного ранее: каким образом ученые умудряются НЕ тратить 10 лет на то, чтобы подготовиться к написанию всего лишь одной статьи? Вспоминая также и ухудшение коммуникации между дисциплинами, можно предположить, что невиданное умножение научной литературы, делающее не совсем понятным, кто же в современных условиях вообще может проводить собственные исследования и оформлять их в различного рода публикации, если последние удваиваются каждые десять-пятнадцать-двадцать лет, является обманчивым. Значительная неинформативность литературы и отгороженность научных областей предполагают изначальное игнорирование множества работ, безотносительно к тому, полезны они для понимания той или иной проблемы или нет.

Научное сообщество: за пределами естественного распределения способностей

Научное сообщество – это не просто совокупность ученых-профессионалов, объединяемых идейно и организационно, но также разнообразными ожиданиями других групп относительно того, что проводимые исследования, охватывающие сферу компетенции той или иной дисциплины, будут выполнены на высоком уровне. Это, в частности, подразумевает выгодно отличающуюся одаренность соответствующих ученых; однако наукометрические измерения не способствуют принятию столь оптимистичного взгляда.

Так, отмечается, что попытки интенсифицировать развитие науки оборачиваются в конечном итоге продуцированием **большего числа посредственных ученых, нежели выдающихся**: «Речь идет лишь о том, что попытки получить больше ученых увеличивают численность в более низких рангах быстрее, чем в более высоких. Таким образом, хотя число ученых крупного калибра всегда можно увеличить, такое увеличение идет за счет снижения общего стандарта науки» [59].

Здесь существует множество индикаторов, помимо уже рассмотренного индекса цитирования (и его зависимости, в частности, от возраста статьи). Можно также указать на известную гипотезу Х. Ортеги-и-Гассета, в соответствии с которой «современная наука находит место для интеллектуально-нормального человека и позволяет ему успешно работать в ней… Большинство ученых содействует общему продвижению науки, подобно пчелам в сотах».

Много для опровержения этой гипотезы сделали братья Коулы, которые, «используя данные о цитировании научных статей… показали, что крупные исследовательские результаты не только достигнуты представителями научной элиты, но и опираются на их собственные предыдущие работы. Масса же “рядовых” ученых существенно не содействует научному прогрессу и потому может быть сокращена без ущерба для развития науки» [60]. Несмотря на все трудности, сопровождающие эту

[59] Прайс Д. Малая наука, большая наука - С. 373.

[60] Игнатьев А. А. Еще раз о «гипотезе Ортеги» (сводный реферат) / А. А. Игнатьев // Проблемы эффективности научных исследований: Реф. сб. – Москва, 1991. – С. 70. Одно из ранних исследований Дж. Коула, посвященное научному сообществу физиков, демонстрирует, что последние «в социальной системе своей дисциплины непропорционально часто прибегают к работам выдающихся ученых. Даже физики, удаленные от основных исследовательских центров, значительно чаще пользуются работами, создаваемыми в ведущих подразделениях, и прочими работами высшего качества, чем продукцией своих коллег в небольших университетах и колледжах» (Коул

гипотезу [61], от обратного можно утверждать, что ее верификация показала, *насколько узок круг тех, кто проводит исследования, (действительно) заслуживающие и/или заслужившие внимания*, чем не может похвалиться подавляющее большинство ученых в любой дисциплине.

Еще один индикатор непропорционального увеличения числа посредственных ученых часто видят в практике соавторства. То есть «в настоящее время только одна статья из четырех подписана тремя или большим числом авторов, но если эта тенденция сохранится, то к 1980 году более половины статей будут относиться к этой категории и мы будем постепенно двигаться к бесконечному числу авторов на статью» [62].

Объяснение Д. Прайса выдержано в духе теории социального обмена, поскольку предполагает наличие некоего обмена между способными и/или высокопродуктивными учеными и теми, кто не отличается ни тем, ни другим качествами. Словом, он постулирует «постоянное стремление к повышению продуктивности наиболее выдающихся авторов и к увеличению числа авторов с минимальной продуктивностью». Поскольку рост по экспоненте на практике невозможен, то «чем-то, естественно, приходится жертвовать». И выглядит распределение жертв следующим образом: «Наиболее выдающиеся авторы увеличивают продуктивность, становясь лидерами научных коллективов… Малопродуктивная группа становится своего рода источником… Возникновение класса частичных авторов… удерживает в хвосте распределения значительно большее число минимально продуктивных авторов, то есть обеспечивает больший объем науки» [63].

Дж. Схемы интеллектуального влияния в научных исследованиях - С. 421).

[61] О некоторых из них см.: Осин В. В. Процессы конституирования и воспроизводства в науке: исследование вариаций контент-анализа. – Днепропетровск, 2007. – С. 459–461.

[62] Прайс Д. Малая наука, большая наука - С. 361.

[63] Там же - С. 361. Я не думаю, что это единственное объяснение. В частности, если воспользоваться введенным Дж. Лоу разграничением специальностей на те, в которых преобладает механическая или органическая солидарность, можно предположить, что значительная доля соавторства в современной науке в тех или иных отраслях актуализируется различными причинами.

Объяснение Д. Прайса подходит, насколько я могу судить, для областей с доминированием механической солидарности, предполагающей «формирование и сохранение отношений, которые зависят от признаваемых стандартов и примеров и, следовательно, от сравнительно высокой степени согласия относительно теории и метода» (Лоу Дж. Становление специальностей в науке: рентгенокристаллография белка - С. 289–290). Думаю, что в этих условиях значительного единогласия, спровоцированного ограниченностью методов/техники (на что указывает Дж. Лоу в исследовании, посвященном нескольким направлениям рентгенокристаллографии белка: Лоу Дж. Становление специальностей в науке: рентгенокристаллография белка - С. 318) и, в свою очередь, провоцирующего

Подобные *индикаторы* свидетельствуют о неких дисфункциях в **распределении одаренных индивидуумов**, по причине чего современные научные сообщества, вероятно, не могут в полной мере гарантировать надлежащее выполнение взятых на себя (социальных) обязательств. Этот отход от «нормального распределения способностей» Д. Прайс описывает следующим образом: «В полях научной деятельности когда-то реализовывалось естественное распределение людей по различным дисциплинам в соответствии с их склонностями, капризами судьбы и настроениями. Сейчас по этим полям общество разбрасывает различного рода приманки и капканы, с тем чтобы привлечь людей в определенные области и задержать их там. Таким образом, различные естественные силы оказываются подчиненными закону предложения и спроса, и распределение меняется настолько радикально, как если бы ничего другого на этих научных полях уже не оставалось, кроме рыночной ситуации постоянного по объему предложения и все растущего спроса» [64].

Здесь сразу же отмечу ту непонятную непоследовательность автора, который почему-то запамятовал о социальной обусловленности науки и ее составляющих научных сообществах, а потому априорно и имплицитно по существу постулирует некое мифическое *естественное* распределение способностей, нарушенное в эпоху пресловутой большой науки. Возникает закономерный вопрос, а было ли оно вообще, нечто естественное в науке, всегда зависимой от культуры?

Подразумевается, возможно, то, что укорененность науки в обществе не всегда была одинаковой, возрастая, с ретроспективной точки зрения, по мере приближения к дню сегодняшнему, а потому есть основания предполагать, что раньше в науку шли действительно увлеченные, без нее

резкое неприятие инноваций, и становится более вероятным появление немногих лидеров и значительного числа им следующих.

Совсем другую картину можно наблюдать в дисциплинах, что основаны на органической солидарности, которую «в науке можно определить как аспект разделения труда, когда ученые вступают в отношения друг с другом, поскольку один выполняет работу, которую другой не в состоянии выполнить для собственных нужд» (Лоу Дж. Становление специальностей в науке: рентгенокристаллография белка - С. 290). В этом случае соавторство определяется не стремлением запретить рост малопродуктивных ученых «до тех пор, пока они не достигнут зрелости, то есть будут в состоянии дать ценную собственную статью» (Прайс Д. Малая наука, большая наука - С. 361). Здесь, полагаю, имеют место скорее партнерские отношения между учеными, уже написавшими «ценные собственные работы». Подобную ситуацию можно легко проследить в тех социальных и гуманитарных исследованиях, которые предполагают математическое моделирование и/или статистический анализ.

[64] Прайс Д. Малая наука, большая наука - С. 374.

себя не мыслящие и ничего корыстного от нее не ожидающие люди. В эпоху же пресловутой большой науки рекрутирование ученых и формирование соответствующих научных сообществ осуществляется не по *как бы* естественным склонностям, а в точке, где пересекаются способности индивида и его подверженность влиянию со стороны социальной престижности той или иной научной дисциплины в данный момент времени. Ведь не секрет, что в США и Англии «отмечается значительное отклонение от расчетных темпов роста подготовки кадров для медицины, ряда технических наук и образования, что, видимо, связано с повышенной тягой в физику, математику и астрономию» [65].

Подобная реконструкция, при всех ее недостатках, обладает несколькими скрытыми преимуществами, среди которых следует указать на альтернативное («логистическому застою») объяснение причин появления и дальнейшего увеличения числа достаточно посредственных ученых. Ответственной за это можно объявить конкурентную борьбу, где на первый взгляд, выигрывают те области, что обеспечили максимальный из возможных приток новичков. Учитывая, что побеждают, как правило, наиболее престижные области, то естественно предположить, что в дальнейшем их достижение может обернуться их же поражением, т. к. будет наблюдаться перекос в сторону привлечения индивидуумов, чьи способности могут не (совсем) подходить для этой дисциплины. Более того, подобная интерпретация может способствовать лучшему пониманию как постоянного увеличения объема «старых» научных областей, в конкурентной борьбе оказывающихся в несколько более привилегированном положении, так и постоянного появления «гибридных» областей, являющихся результирующей множества усилий по установлению отраслей, максимально подходящих способностям тех, кто в других во всем были бы посредственными учеными…

Гипотеза о недоверии: укорененность науки в обществе

Давно известно, что наука имеет не только социальные функции, но также и социальные корни; социология науки и научного знания, весьма аморфная дисциплина, давно пытается заявить свои эксклюзивные права на изучение *динамической взаимозависимости* «между наукой как постоянной социальной деятельностью, в которой рождаются культурные и цивилизационные продукты, и окружающей социальной средой» [66]. Хоть

[65] Там же.

[66] Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Пер. с англ. – Москва, 2006. – С. 743.

с тех пор, как были высказаны эти претензии, прошло немало времени, однако в силе остается перекос, зафиксированный более полувека назад: «Однако вплоть до самого времени взаимности этих связей уделялось неравномерное внимание: если влиянию науки на общество его уделялось много, то влиянию общества на науку – мало» [67].

Попытаемся взглянуть на (современные) научные сообщества с той точки зрения, что предполагает влияние на них общества; сейчас самое время внести необходимые поправки с тем, чтобы вернуть организациям ученых хотя бы часть их *социально-внутреннего* контекста.

Экспоненциальный рост, наиболее примечательная черта науки до недавнего времени, не мог не оказывать влияния на научные сообщества, и характер этого воздействия мыслился *как бы* естественно, в полном соответствии с ходом рассуждений Г. Спенсера при проведении аналогии между обществом и (биологическим) организмом. Сходство обнаруживается в том, что до какой-то границы бесконтрольный рост (организма, общества, науки) провоцирует усложнение структуры, а также усиливающуюся дифференциацию функций, выполняемых все более мелкими частями (организма, общества, науки), образованными в период усложнения структуры, вызванной не требующим пояснений ростом, заканчивающимся лишь по достижении состояния зрелости, что предшествует упадку [68].

Последуем за этой аналогией, поскольку, кажется, в данном случае именно она открывает возможность исследования влияния общества на науку. При этом большинство ранее отмеченных фактов, вроде снижения информативности научных публикаций, будут выступать в качестве индикаторов наличия некоей причины, позволяющей более удовлетворительным образом объяснить особенности коммуникации между- и внутри научных сообществ.

---

[67] Мертон Р.Там же.

[68] Последний, напомню, указывая на черты сходства, отмечал, что «живые существа, а равно общества, по сравнению с… неодушевленными вещами, обнаруживают массовый прирост столь очевидным образом, что мы справедливо можем считать этот признак характерным для первых двух». Однако, «помимо увеличения в размерах, растет и сложность их строения. Низшее животное, а также зародыши высшего, обнаруживают лишь немного различных частей; но при большем объеме увеличиваются и дифференцируются его части. То же самое происходит и с обществом». В свою очередь, «прогрессирующая дифференциация структуры всегда сопровождается прогрессирующей дифференциацией функций» (Спенсер Г. Общество есть организм // Зомбарт В. Социология: Пер. с нем. – 2-е изд. – Москва, 2003. – С. 36).

Отсюда, предварительная гипотеза такова: *если в обществе и науке происходят одинаковые процессы, то можно предположить, что проблемы, с которыми сталкивается сегодняшняя наука, во многом будут аналогичны тем, что имеют место в обществе.*

Эмпирический базис гипотезы составляют, с одной стороны, экспоненциальный рост параметров научного и (возможно) вызванное этим усложнение структуры научных сообществ. Аналогом подобных изменений с другой стороны может выступить понимание современного общества, что характеризуется: «**а.** меньшим числом статусных позиций, охватываемых одной ролью; **б.** большим количеством ролей; **в.** большей усложненностью и дифференциацией ролевых систем внутри отдельно взятой статусной позиции; **г.** большим числом референтных групп» [69]. Теперь взглянем на процессы, укорененные, по всей видимости, в саму природу общественного, таким образом осознанного.

Известный американский социолог А. Селигмен выдвинул гипотезу, согласно которой «чем более дифференцированной является система и чем активней будет вызванный этой дифференциацией рост числа ролей, тем больше будет вероятность того, что какой-то конкретной роли (или набору ролей) будет придана определенная степень лабильности, а значит, увеличится вероятность – а может быть и необходимость – взаимоприспосабливания ролевых ожиданий. А *увеличение неопределенности и взаимоприспособляемости ролевых ожиданий увеличивает вероятность возникновения доверия как формы социальных отношений. Следствием этого должно также стать и увеличение вероятности появления недоверия* (курсив мой – **О. В.**)» [70].

Другими словами, «факторами, порождающими потребность в доверии, являются те системно структурированные пределы, которые ограничивают уверенность в условиях высоко дифференцированных современных систем» [71]. Это происходит по причине того, что «участники бесчисленных интеракций воспринимают друг друга как обитателей совершенно разных, потенциально противоположных или враждебных символических миров.., и действия каждого из этих миров чреваты опасностью для всех остальных» [72].

---

[69] Селигмен А. Проблема доверия / Пер. с англ. – Москва, 2002. – С. 38
[70] Там же - С. 39.
[71] Там же - С. 41.
[72] Там же - С. 202.

В итоге, «утрата… коллективного единения, чувства целого была заменена новым видом ассоциации индивидов, более приватным союзом, основанным на идее дружбы. Утрата на социетальном уровне была компенсирована обретением на индивидуальном уровне возможности установления качественно нового типа отношений между индивидами, отношений, основанных на доверии и явивших себя в виде дружеских уз» [73].

Отсюда, я предполагаю, что **взаимодействие научных областей и отношения внутри последних протекают между двумя едиными в своей противоположности полюсами, недоверием и доверием**. Первое является следствием утраты современными учеными чувства некой общности принадлежности к единому коллективу, основанному на однозначно понимаемых принципах и скрепляемых, подобно античным союзам, дружбой равных. Второе есть попытка исследователей, разделяемых специализацией труда, достигшей, в сравнении со всем предшествующим, высшей степени, дополнить, как говорит А. Селигмен, *уверенность* в имеющемся институте науки подлинно социальными отношениями, в силу своего приватного характера принимающего формы дружбы и доверия.

Взяв эту гипотезу за основу, можно вполне осуществить соответствующую интерпретацию науки, показав, каким образом двигаются в полях доверия/недоверия исследователи, как их мотивация и коммуникация определяется своеобразными силовыми линиями, пролегающими меж двух этих полюсов.

Если, скажем, отталкиваться от результатов ранее упомянутых наблюдений науки за наукой, то теперь уже достаточно легко увидеть необходимость в установлении доверительных отношений в факте повышения (до 80 %) удельного веса неформальной коммуникации в процессе получения необходимой для проведения оригинальных исследований информации. И это именно необходимость, поскольку в условиях едва ли не экспоненциального роста литературы, производимой все более отгороженными и замкнутыми в своей специализации учеными, способность доверяться и завязывать дружески-научные связи становится одним из важнейших факторов, позволяющих исследователям писать вопреки всему – обилию информации, собственной некомпетентности и дисциплинарным монополиям.

Исходя из недоверия, продуцируемого структурной дифференциацией общества, можно попытаться понять, почему в области, где главный эмоциональный импульс должен был бы состоять в поиске истины и/

[73] Там же - С. 42.

или адекватного понимания «мира» (и таковое состояние, с небольшими оговорками, было свойственно научным сообществам до наступления Нового времени), научные статьи *с самого начала превратились* в своеобразный конкурс заявок на интеллектуально-частную собственность. Хотя и до сих пор признается, по крайней мере на декларативном уровне, что «право собственности в науке сводится рациональными основаниями научной этики к самому минимуму» [74].

Наконец, совместное действие двух этих противоположных и связанных тенденций, доверия и недоверия, можно увидеть в существовании невидимых колледжей и происходящей именно на этой основе постоянной гибридизации и фрагментации научных областей. В этом случае, в частности, четко видно противопоставление двух, как минимум, групп ученых, «всех остальных» и «подлинно знающих», тех, что объединены общностью интересов, взглядов, мировосприятия и, как следствие, дружескими, доверительными узами.

Все подобные интерпретации могут показаться надуманными, прежде всего по причине того, что основываются на данных, полученных в рамках совсем другой перспективы, а потому, в соответствии с канонической версией, не имеют смысла и значимости за ее пределами. Главный же урок постулирования подобного, во многом гипотетического влияния обществ на науку, заключается в принятии взгляда, согласно которому *значительная часть проблем науки представляет собой проблемы этические*, а потому предлагаемые способы их решения бессмысленны, поскольку исходят из неверных допущений.

В качестве примера можно рассмотреть избитую тему разобщенности научных областей. В этой связи обычным стало указание на процессы дезинтеграции науки, приводящие к необходимости междисциплинарного синтеза. Но его практическая возможность весьма невысока, учитывая уже сложившееся недоверие к синтетическим работам, а также сложности коммуникации, вызванные концептуализацией одной и той же проблемы различными науками [75]. Еще один часто повторяемый совет, оптимизация,

[74] Мертон Р. Социальная теория и социальная структура… С.775.

[75] Не говоря уже о стойком неприятии любой помощи со стороны. Показательным в этом случае выступает остракизм, которым вирусологи встретили некогда заявление одного молодого Нобелевского лауреата по физике «о своем желании переключиться на некую специальную подобласть вирусологии… многие вирусологи восприняли это как оскорбление, по-видимому, почувствовав в предложении этим ученым своих высоко оцененных талантов им в помощь намек на то, что они сами не справляются со своим делом» (Сторер Н. Отношения между научными дисциплинами // Научная деятельность: структура и институты: пер. с англ. и нем. – Москва, 1980. – С. 96).

также маловероятна, поскольку в основании существующей разобщенности науки лежит вовсе не острая необходимость в дисциплинарном разграничении. Речь, скорее, идет об уже имеющейся (социальной) дифференциации, приводящей к постоянному выделению «внутренних групп» в рамках каждой специальности, в свою очередь, провоцируемому появлением множества достаточно посредственных ученых, а также дальнейшему установлению между различными невидимыми колледжами связей, часто приводящих к образованию новых дисциплин [76]. И так до бесконечности.

Видно, что в саму структуру научного заложено недоверие. Оно становится желательным, приобретает утонченную форму конкуренции, а последняя обычно приветствуется, поскольку в сравнении с ее «позитивными функциями в науке дисфункции выглядят явно менее значительными» [77]. Такого рода негативные последствия – споры относительно приоритета и скрытное поведение [78] – считаются неважными, так как их обратная сторона «связана с новаторством и дифференциацией на уровне отдельных ученых», с бóльшей продуктивностью и с бóльшей гибкостью, «с новаторством и поддержанием на высоком уровне академических стандартов» [79].

Обратная сторона, как правило, не столь привлекательна, поскольку продуктивность, экспоненциальный рост литературы и прочих релевантных параметров выливается в итоге в избыточность. Избыточность, что оборачивается непропорциональным увеличением числа ученых в низких рангах, снижением информативности научных статей, а также ухудшение междисциплинарной коммуникации, что делает достаточно призрачными шансы на адекватное понимание проблем, которые исследуются с разных точек зрения. Не говоря уже об экономической составляющей, когда «современное положение дел в науке таково, что потери научной информации неизбежны и растут вместе с ее ростом. В США, например,

---

[76] Дж. Бен-Дэвид и Р. Коллинз дают прекрасный пример такого рода процессов, предпочитая, правда, рассуждать в терминах «интеллектуальных идей» и «способствующих их распространению социальных факторов» (Бен-Дэвид Дж. Социальные факторы при возникновении новой науки: случай психологии // Логос. Журнал по философии и прагматике культуры. – 2002. - № 5–6 (35) – С. 79–103).

[77] Хэгстром У. Соперничество в науке // Научная деятельность: структура и институты: пер. с англ. и нем. – Москва, 1980. – С. 357.

[78] Там же. - С. 351.

[79] Там же. - С. 356.

в ряде случаев считается более экономичным вновь произвести все исследование, чем установить, не было ли оно уже произведено раньше» [80].

Нетрудно заметить, что имеет место разновидность известного парадокса системного анализа, по условиям которого можно предвидеть неудачу любой попытки улучшить науку, предпринятую в ее рамках, поскольку требуется сначала (!) изменить (социальную) систему, по отношению к которой наука выступает ни чем иным, как одной из подсистем [81].

[80]Волков Г. Социология науки. Социологические очерки научно-технической деятельности- С. 266. Влияние недоверия прослеживается и в следующей, достаточно типичной. Американский исследователь О. Эвери впервые показал, что наследственная информация содержится именно в ДНК. Но его статью, озаглавленную, как Исследование химической природы вещества, вызывающего трансформацию пневмококков. Провоцирование трансформации фракцией дезоксирибонуклеиновой кислоты, выделенной из пневмококка, тип III (1944), читали в основном не те, кто был способен оценить сделанное открытие (генетики), а химики и биологи, свое внимание, не очень пристальное, сосредоточившие на чистоте экспериментов и прочих показательных моментах (Вайятт Г. В. Когда информация становится знанием? // Коммуникация в современной науке: Пер. с англ. – Москва, 1976. – С. 374–389). И это при том, что резюме работы было написано в полном соответствии с тогдашними требованиями, подразумевавшими «лишь беспристрастное изложение фактов», чем невыгодно, как оказалось, отличалось от более признанных авторов, у которых «изложение фактов перемежается с их интерпретацией» (Вайятт Г. В. Когда информация становится знанием? - С. 383).

[81] В качестве примера того, к чему приводит преодоление (дисциплинарного) недоверия, можно сослаться на открытие пространственной структуры ДНК в 1953 году. Напомню, что генетики к работе О. Эвери, сделанной не в их области и изначально не предполагавшей обнаружение гена, отнеслись недоверчиво, и следы этого можно встретить и сегодня, когда указывается, что О. Эвери «почти удалось раскрыть секрет жизни, но он все еще мыслит категориями химии» (Ридли М. Геном: автобиография вида в 23 главах / Пер. с англ. – Москва, 2008. – С. 23). Однако на такие мелочи, как дисциплинарные ограничения, могли не обращать внимание, по всей видимости, только маргиналы, наподобие Дж. Уотсона и Ф. Крика, орнитолога и физика по образованию соответственно. Не обремененные грузом (дисциплинарного) недоверия и вообще недовольные магистральными подходами к раскрытию сути гена, Дж. Уотсон и Ф. Крик смогли оценить последствия зафиксированного факта: «Бактериолог Освальд Эвери проводил в Нью-йоркском Рокфеллеровском институте свои опыты, которые показали, что наследственные признаки могут быть переданы от одной бактериальной клетки другой при помощи очищенного препарата ДНК… опыты Эвери заставляли предположить, что все гены состоят из ДНК. А раз так, для Фрэнсиса это означало, что не белки сыграют роль Розеттского камня в раскрытии секрета жизни» (Уотсон Дж. Двойная спираль. Воспоминания об открытии структуры ДНК / Пер. с англ. – Москва, 1969. – С. 18–19). Отринув недоверие эти, по выражению Э. Чаргаффа, одного из наиболее выдающихся генетиков того времени, «клоуны от науки» (Уотсон Дж. Двойная спираль. Воспоминания

Рационализация центробежных сил в социальных науках: валидность

В связи с принятием представления, согласно которому (значительная) часть проблем науки есть проблемы этические, возникает вопрос об основаниях распространенной ныне практики ранжирования дисциплин по степени их престижности, воплощения идеалов научности и/или «бóльшей ценности». Здесь нет точной шкалы и часто ограничиваются общим и ни к чему не обязывающим указанием на то, что «всякая дисциплина не только сравнивается с другими научными дисциплинами, но и оценивается представителями этих дисциплин и организаций» [82]. Основания классификации могут быть весьма разнообразными, начиная с традиционного противопоставления наук о природе наукам о духе и заканчивая присвоением рангов внутри любой из областей.

С одной стороны, сам факт такого рода построений отражает *недоверие* одних научных сообществ по отношению к другим, и последнее требует определенных стратегий для своего преодоления, поскольку разъединяет исследователей, заставляя их отвергать научность результатов своих коллег, игнорировать общность разрабатываемых проблем и альтернативность подходов. Действиям, приводящим к повышению статуса дисциплин, посвящено не так уж и мало работ [83].

С другой стороны, не следует упускать из вида, что в случае недоверия традиционно используемое объяснение, дефицит ресурсов, включая монополию на научный авторитет, на которые претендуют многочисленные научные сообщества, не столь уж важен, как *вероятная низкая оценка когнитивных способностей «иных» исследовательских групп*. И последняя может быть совершенно искренней, первичной и в какой-то мере структурообразующей по отношению ко всем сопутствующим мотивам.

Отсюда, проблема заключается в следующем: если, скажем, социальные науки включают в себя большое число научных сообществ, относящихся друг к другу с недоверием, то за счет чего достигается *взаимная легитимация* научных сообществ в социальных науках? При этом, надо понимать, что

об открытии структуры ДНК - С. 145), смогли раскрыть секрет жизни, попутно получив Нобелевскую премию»…

[82] Шпигель-Резинг И. Стратегии дисциплины по поддержанию своего статуса // Научная деятельность: структура и институты: Пер. с англ. и нем. – Москва, 1980. – С. 138.

[83] Каради В. Стратегии повышения статуса социологии школы Дюркгейма // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе. – Москва, 2005.– С. 221–268; Шпигель-Резинг И. Указ. соч. – С. 107–160.

аналог решения схожей проблемы в случае общественных институтов, их сравнительная эффективность, оборачивающаяся *уверенностью*, для науки не подходит, поскольку в случае многих социальных и особенно гуманитарных наук понятие «эффективности» есть ни что иное, как эвфемизм.

Мой ответ заключается в том, что **представители социальных наук стремятся рационализировать этическую по сути проблему недоверия способом, что мог бы гарантировать «нормальный» уровень проявления когнитивных способностей ученых**, безотносительно к тому, исследуют они разные проблемы или одни и те же, но с различных точек зрения.

Другими словами, (общественные) науки, подобно всякой системе, вынуждены контролировать импульсы, грозящие им разрушением, а такие реакции в обязательном порядке предполагают выработку механизмов, обеспечивающих остановку центробежных сил в той точке, где высокий уровень недоверия в среде ученых и между научными дисциплинами все же не означает полного отрицания чувства общей коллективной принадлежности.

Я предполагаю, что одним из подобных механизмов является выработка методологического стандарта, позволяющего изначально заложить определенный тип ответа на поставленные вопросы. Концепция **валидности**, чье распространение совпало с окончательной трансформацией малой науки в большую, а также присуще – за исключением, пожалуй, психологии – пока что скорее области методологии, дает тому хороший пример.

Этимологически понятие «валидности» весьма неоднозначно. Дж. Пэйн, в частности, указывает на то, что «оно принадлежит к той же категории, что и “уместный”, “подходящий”, “оправданный”… “эффективный”, “разработанный” или “основательный”» [84]. В свою очередь, основная сложность с подобными терминами и оборотами заключается в том, что сами по себе они в значительной мере бессмысленны, поскольку в обязательном порядке требуют дополнительного уточнения. Другими словами, говоря о валидности и подразумевая ее многочисленные и достаточно разнородные синонимы, сразу же понимаешь неизбежность дальнейшего уточнения: «“уместный – для чего”, “оправданный – каким стандартом”, “основательный – на каком базисе”. В обычном разговоре

[84] Payne J. L. Foundations of empirical political analysis / J. L. Payne. – Chicago : Markham Publishing Company, 1973. – P. 58.

стандарты, необходимые для придания смысла подобным словам, вводятся имплицитно… так что мы никогда не замечаем их абсолютной необходимости. Отсюда, мы склоняемся к трактовке слова, наподобие "валидный", как если бы оно было самодостаточным прилагательным, вроде "зеленый"» [85].

Тем не менее, вопреки всем смущающим обстоятельствам, современным ученым удалось достигнуть консенсуса в понимании этого понятия. Так, Л. Уайт и Р. Кларк под «валидностью» понимают «степень, с которой индикатор рассказывает вам то, что вы хотите узнать о понятии…» [86], а Р. Бернштейн и Р. Дайер утверждают, что «*валидными* измерениями являются те, что измеряют качество, данное в определении (as it was defined)» [87]. Л. Харрисон говорит о том, что «измерение валидно, если оно в действительности измеряет то, что требуется измерить» [88]. Дж. Маннгейм и Р. К. Рич указывают, что «валидность» есть «степень соответствия меры (показателя) тому понятию, которое она (он) призвана отражать» [89]. Г. Кинг, Р. Кеохейн и С. Верба отмечают, что «валидность относится к измерению того, что мы думаем измерять» [90]. A. Peräkylä отмечает, что проблема валидизации касается того, «назвал ли исследователь измеряемое правильным именем» [91]. Для C. Nachmias и D. Nachmias'a основополагающий вопрос процесса валидизации – «измеряется ли то, что предполагалось измерять» [92].

Подобное понимание может быть названо *номиналистическим*, поскольку речь прежде всего идет о стремлении удостовериться в том, что (эмпирические) индикаторы изучаемого феномена, выбранные тем или иным ученым, соответствуют определению изучаемого феномена,

---

[85] Payne J. L. Foundations of empirical political analysis… P. 58

[86] White L. G. Political Analysis. Technique and Practice / L. G. White, R. Clark . – Monterey, California : Brooks / Cole Publishing Company, 1983. – P. 71.

[87] Bernstein R. A. An Introduction to Political Science Methods / R. A. Bernstein, J. Dyer. – Prentice Hall, 1979. – P. 35.

[88] Harrisson L. Political Research: An Introduction / L. Harrisson. – Routledge, 2001. – P. 25.

[89] Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования / Пер. с англ. – Москва, 1997. – С. 526.

[90] King G. Designing social inquiry. Scientific inference in qualitative research / G. King, R. O. Keohane, S. Verba. New Jersey: Princeton University Press, 1994. – P. 25.

[91] Peräkylä A. Reliability and Validity in Research Based on Transcripts / A. Peräkylä // Silverman D. (Ed.) Qualitative research. Theory, Method and Practice. – SAGE Publication, 1998. – P. 207.

[92] Nachmias C. Research Methods in the Social Sciences / C. Nachmias, D. Nachmias. – 2nd ed. – New York: St. Martin's Press, 1981. – P. 138.

данному тем же ученым. Показателен в этом контексте следующий пример: «Если вы определили “консерватизм” как “степень согласия с принципами, истолковываемыми Рональдом Рейганом”, валидное измерение должно установить, в чем заключаются эти принципы, а затем установить степень, в которой каждый индивидуум согласен с ними. Это может включать краткие тезисы из спичей Рейгана и задавание вопроса каждому лицу, согласен он или она, не согласен или нейтрален по отношению к каждому тезису» [93].

Однако подобная установка обладает несколькими интересными **импликациями**, одним из которых представляется *значительно большее внимание, уделяемое исследователями проницательности друг друга, нежели продвижению в деле понимания разнообразных явлений*.

То есть понятие «валидности» направлено скорее на достижение тщательного операционализма, высокой степени соответствия неких (эмпирических) индикаторов определению изучаемого феномена, а уж во вторую очередь – на сам феномен. И. Джанис прямо указывает, что логика валидизации любого исследования предполагает игнорирование нетестируемых гипотез [94].

Однако возникает закономерный вопрос, а в чем тогда заключена *значимость* концепции валидности? Ведь ее применение исключительно в случае тестируемых гипотез пересекается с другим понятием, надежности/объективности, направленность которого совершенно в другом: «Объективность здесь отсылает к анализу, осуществляемому на основе явно сформулированных правил, предоставляющих разным исследователям возможность получения из одних и тех же сообщений или документов одинаковых результатов» [95].

Ответ можно обнаружить при обращении к классификации ви-дов валидности. Наиболее полная первоначально была разработана Д. Т. Кэмпбеллом и Дж. Стэнли для оценки психологических экспериментов [96],

[93] Bernstein R. A. An Introduction to Political Science Methods. – P. 35.

[94] Janis I. L. The Problem of Validating Content Analysis / I. L. Janis // H. D. Lasswell (Eds.) Language of Politics. Studies in Quantitative Semantics / N. Leites. – Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press, 1965. – P. 82. Й. Галтунг был одним из немногих исключений, рассматривавших валидность не просто как проблему «редукции к вопросу о корреляции» (Galtung J. Theory and Method of Social Research / J. Galtung. – Oslo: Universitetsforlaget, 1970. – P. 122).

[95] Nachmias C. Research Methods in the Social Sciences… P. 255.

[96] Кэмпбелл Д. Эксперименты и квазиэксперименты // Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях: Пер. с англ. – С.-Петербург, 1996. – С. 34–192.

а впоследствии адаптирована многими способами Дж. Мангеймом и Р. Ричем [97], С. Сарантакосом [98], Д. Райфом, С. Лэйси и Ф. Фико [99]. Общим является, как правило, убеждение в практической невозможности прямой валидизации [100], в силу чего разрабатываются различные способы косвенной, начиная от постулирования правила, согласно которому степень валидности зависит от числа связей, зафиксированных в ходе измерения [101], и заканчивая пресловутой триангуляцией подходов [102].

Разрабатываемые способы валидизации предполагают умение эксплицировать все допущения теории и соответствующим образом верифицировать ключевые понятия так, чтобы они допускали возможность установления взаимных связей. Кроме того, предусматривается постоянное согласование множества *теорий* и *понятий*, измеряющих искомые явления, причем согласование это может носить как положительный, так и отрицательный характер (конструктная и дискриминантная валидизации соответственно). Наконец, успешная валидизация напрямую зависит, с одной стороны, от социальной роли, выполняемой исследователем и гарантирующей знание контекста, а с другой – от умения контролировать влияния общества с тем, чтобы они не способствовали воспроизведению представлений, санкционирующих статус-кво.

В таком случае, в основе предлагаемого ранжирования заложена прежде всего возможность и/или необходимость *квалификации умений исследователей контролировать различные переменные, которые могут повлиять на концептуализацию изучаемого явления*.

В частности, ученому *необходимо* развить в себе навыки выделения из множества факторов, определяющих историю феномена, наиболее важных. При этом, вся совокупность фиксируемых причин *должна быть* объединена причинными связями, которые формулируются «только после

[97] Мангейм Дж. Б. Политология. Методы исследования… С. 102–110.

[98] Sarantakos S. Social Research / S. Sarantakos. – 2 nd. ed. – MACMILLAN PRESS, 1998.– P. 78–83.

[99] Riffe D. Analyzing Media Messages: Using Quantitative Content Analysis in Research / D. Riffe, S. Lacy S., F. Fico. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1998. – P. 135–150.

[100] Мангейм Дж. Б. Указ. соч. - С. 99–100. Последние, вроде очевидной, исходящей из «непосредственной очевидности показателя» и прагматической, когда «валидность измерения оценивается на основе данных о том, насколько хорошо оно позволяет предсказывать поступки и события», чрезвычайно редки и скорее постулируются, нежели обосновываются и разрабатываются.

[101] Janis I. L. The Problem of Validating Content Analysis - P. 81.

[102] Davidson J. Methods, Sex and Madness / J. Davidson, D. Layder. – ROUTLEDGE, 1998.– P. 53–55.

самой доскональной и тщательной оценки под девизом осторожности, что в более широком смысле означает постоянное внимание к деталям». Это, в свою очередь, подразумевает *способность* исследователя в процессе объяснения отбрасывать все акциденции и на основе действительно существенных признаков образовывать классы (изучаемых) явлений. Не говоря уже об *умении* формулировать гипотезу и отказываться от нее, если наблюдение, предполагающее выбор адекватных методов исследования, ее не подтверждает; в противном же случае необходимо найти в себе силы для осуществления (альтернативной) интерпретации полученных данных с тем, чтобы потенциально выдвинуть новые гипотезы, могущие в перспективе привести к формулированию теории или к модификации старой. Наконец, все ранее сказанное возможно лишь тогда, когда ученый так сильно дистанцируется от исследуемого, что становится способным перемещаться между несколькими (уровнями) «реальности». Подобный *навык* можно установить на примере процесса операционализации, прямо предусматривающим свободный переход от концептуального уровня к практическому, и наоборот.

Таким образом, **концепция валидности предусматривает определенное представление об интеллекте, которым должен обладать любой ученый**, и не более [103]. Все остальное – множество зачастую несовместимых результатов, оригинальность и плодотворность гипотез,

[103] Причем последний совпадает с мышлением на стадии «пропозициональных/формальных операций», описанным Ж. Пиаже. Именно здесь «наблюдается появление нового свойства – способности мыслить гипотезами. Такое гипотетико-дедуктивное рассуждение…создает возможность принять любые данные как нечто чисто гипотетическое и строить рассуждение относительно них» (Пиаже Ж. Логика и психология// Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Пер. с англ. и фр. – Москва, 1994. – С. 603). Кроме того, теперь «для установления или проверки действительных соотношений между предметами мысль более не двигается от актуального к теоретическому, а сразу начинает с теории» (Указ. соч. - С. 603–604). В целом же, последняя стадия «включает в себя два важных приобретения. Во-первых, логику высказываний, которая является формальной, независимой от содержания и представляет собой общую структуру, координирующую различные логические операции в единую систему. Во-вторых, серии операциональных схем, не имеющие очевидной связи ни друг с другом, ни с логикой высказываний» (Там же. - С. 606).

Отсюда и вырисовывается окончательный образ интеллекта: «Мышление на определенном уровне достигает состояния равновесия», свойствами которого являются: одновременно мобильность и постоянство, «так что структура операциональных целостностей сохраняется при ассимиляции новых элементов»; обратимость, «именно это, впрочем, и составляет содержание определения состояния равновесия, которое дается в физике…» (Там же.– С. 103).

проницательность и утонченность объяснений – становится не столь уж важным в сравнении с необходимостью демонстрации главного: **приемлемого** уровня функционирования когнитивных способностей ученых. Подразумевается, что *это и будет искомым modus vivendi множества научных сообществ, именно это и должно снять проблему недоверия не столько посредством установления дружеских связей, сколько внесением все большей рациональности/уверенности в сферу науки.*

Такова прежде всего *подразумеваемая* старо-новая общность общественных наук, то интеллектуальное единство, что в конечном итоге позволит упразднить воззрение, согласно которому конкурирующие исследователи просто не в состоянии понять друг друга в силу того, что воспринимают мир по-разному и при описании его говорят, буквально, на разных языках. После этого, по всей видимости, ученые действительно смогут найти точки соприкосновения и принять некую совокупность фактов в качестве достоверной и/или логичной, после чего взаимодействие в целях достижения истины станет необратимым. Это, в свою очередь, отсылает к вполне определенному представлению о «реальности», на самом деле имеющей мало общего с плюрализмом, сегодня столь желательным…

Концепция валидности: фальсификация

Однако рационализация этических проблем издавна, еще со времен Сократа, сопровождалась сложностями; и концепция валидности не представляет собой исключения. Я утверждаю, что *существующее представление о валидизации не позволяет отличать логичность мышления, продуцируемых схем и классификаций от их обыденных, житейских аналогов*.

В качестве своеобразного теста, фальсифицирующего некоторые импликации понятия «валидность», рассмотрим одно исследование из области политической истории. Так, Б. Н. Миронов, демонстрируя типичные ошибки, совершаемые в ходе контент-анализа [104], уничтожающей критике подверг исследование Анонима, выполненное «с целью более глубокого понимания идеологии и движущих сил пугачевского движения»; контент-анализу подверглись 46 указов и манифестов, изданных на протяжении всех трех этапов т. н. крестьянской войны. Были выделены следующие категории: «император», «командный состав повстанческой армии», «дворянство», «казаки и солдаты», «нерусские народы», «калмыки», «вольность», «свобода вероисповедания», «жалование и довольство»,

[104] Миронов Б. Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях. – Ленинград, 1990. – С. 18–23.

«организация войска», «земля и угодье» и «крестьянство» [105].

Оставляя в стороне упрек, касающийся неправильного выбора единицы счета, основное внимание сосредоточим на особенностях формирования категорий, однозначно квалифицированных в качестве крайне неудачных. Скажем, Б. Н. Миронов в вину никому не известному автору ставит то, что хотя категории анализа «сами по себе важны, но вместе они не образуют никакой связной системы» [106], поскольку их «укрупнение» приводит к такому набору, в котором легко различимы кластеры категорий («классы», «лозунги», или «требования восставших», «социальные силы крестьянской войны»), пусть даже и с одним членом («император», «командный состав повстанческой армии» и «организация войска»), сформулированные по правилам, и, соответственно, кластеры, состоящие из категорий, самим фактом своего появления отрицающих какое бы то ни было следование общепринятым требованиям («нерусские народы», «калмыки» и «крестьянство») [107].

Логика Б. Н. Миронова такова: «Автор исследования пошел на поводу у источника, естественным образом отражающего логическую нечеткость мышления, свойственного крестьянам и казакам 18 века», (а посему) более уместным представляется использование традиционного монографического подхода «к каждому указу и манифесту» [108]. В такой форме была утверждена невалидность контент-анализа, проведенного с грубым нарушением всех основных норм, регулирующих деятельность исследователя в этой области.

Самое удивительное, однако, заключается не в игнорировании существующих запретов, а в наличии вполне легального и легитимного способа их обойти, притом с полным сохранением всей существующей системы категорий. Если бы Аноним отдал свое исследование на рецензирование другу, или более опытному, но благожелательно настроенному коллеге, то по прошествии определенного времени вполне мог бы убедить более обширный ученый ареопаг в валидности проведенного контент-анализа. Для такой трансформации вполне хватило бы и изменения цели исследования на, скажем, «изучение менталитета участников пугачевщины», и ее небольшой корректировки, наподобие «исследования социально-когнитивных аспектов пугачевщины».

[105] Там же. - С. 22.

[106] Там же. - С. 21.

[107] Там же. - С. 21–22.

[108] Там же. - С. 22.

В таком случае и категории, выявляемые при самом непосредственном участии источника, и характер их (не)взаимосвязанности, и невозможность соблюсти требования, обычно выдвигаемые в такого рода предприятиях, – все это приобрело бы принципиально иное освещение. Тогда по наличию тех или иных категорий в манифестах и указах можно было бы составить представление как об особенностях мышления их составителей, так и о вещах, их действительно интересовавших. По крайней мере, частая квалификация контент-анализа как метода, всей своей сущностью предназначенного для описания, не противоречит вышеуказанной трактовке: ведь даже отсутствует необходимость что-либо менять в «методике».

Но что еще более поразительно, так это способность трансформировать исследование таким образом, что оно находит подтверждение собственной валидности. Например, автор все еще рассматриваемой работы вполне был бы способен на такую валидизацию последней.

В обширной историографии, пишет он, посвященной грандиозному крестьянскому движению восемнадцатого века, сложились две точки зрения на проблему мотивов последнего. Согласно первой, как правило высказываемой современными историками, менталитет Е. Пугачева и его соратников не простирался далее сиюминутных целей и обстоятельств; кроме того, они в силу своего происхождения и культуры просто и не были способны на всеохватное и системное видение ситуации. Наряду с тем в историографии утвердился взгляд, разделяемый учеными, с достаточной степенью уверенности могущих быть отнесенными к марксистской перспективе, по которому некоторым наиболее выдающимся представителям крестьянского движения удалось подняться над требованиями момента и вполне осознанно выдвигать лозунги, прямо направленные на уничтожение феодального строя, олицетворяемого императором.

Учитывая сложность переживаемого сегодняшним обществом этапа, характеризуемого напряженной конфронтацией между старым и новым, целесообразной представляется подлинно эмпирическая проверка этих допущений с тем, чтобы установить историческую истину, раз и навсегда рассудить противоборствующие стороны, а также в корне пресечь потуги любителей нездоровой сенсационности и альтернативности исторического развития, столь многочисленных в наше нелегкое время.

Таким образом, выдвигаются следующие гипотезы: если мышление Е. Пугачева и его соратников характеризовалось цельностью и сознательностью, то применение научных методов к сохранившемуся корпусу

манифестов и указов, охватывающих весь период крестьянского восстания, позволит сформировать и соответствующую систему категорий; в противном случае подобной системы категорий в релевантных источниках обнаружить не удастся. То же самое можно сказать и относительно соблюдения требований полноты и исчерпаемости при составлении перечня категорий.

Первым шагом на пути их проверки является выявление, или описание, научных фактов, относящихся к данному случаю. Методом, позволяющим это осуществить, является контент-анализ, имеющий, несмотря на сравнительно недолгую историю, устойчивую и плодотворную традицию применения в нашей науке.

...Как видно, список категорий, сформированных таким образом, чтобы описать структуру источника, дает некоторые основания в пользу сторонников первого взгляда. Сказанное, в частности, касается невозможности интеграции всех категорий в цельную и сколь-нибудь логичную систему. Кроме того, наличие целого ряда взаимопересекающихся категорий («нерусские народы», «калмыки» и «крестьянство»), может указывать и на неотрефлексированность логического мышления руководителей восставших, и на преобладание сиюминутных мотивов. К примеру, исключение «калмыков» из числа «нерусских народов» может быть продиктовано помощью, оказанной первыми в ходе восстания, а также стремлением заручиться последующей поддержкой последних...

...Вместе с тем еще раз хотим подчеркнуть, что целью данного исследования является лишь сбор фактов, как можно более полный, а не их содержательная и всесторонняя интерпретация, заняться которой возможно лишь после долголетней и кропотливой работы не одного поколения профессиональных ученых...

Ситуация, представленная выше, в терминах достижения адекватности результата вполне может быть описана как *конструктная валидизация*, когда перед началом исследования ученый рассуждает примерно таким образом: если и А, и В, и С являются валидными измерениями для X, то оценки любого конкретного объекта в измерениях А, В и С должны быть очень близки. Подставляя вместо А, В и С тот или иной операционализм (сформулировать его на основании представленных выше гипотез не очень сложно), а также дополняя всю эту схему привлечением других источников, часто самого общего характера (например, сведениями о составе восставших, участия в их рядах представителей нерусских народностей и т. п.), работу, первоначально ничего, кроме омерзения, не вызывавшую, вполне еще могут посчитать чрезвычайно валидной

и профессиональной. Не думаю, что какие-то необычайные трудности ожидают тех, кто попытается осуществить дополнительную валидизацию все того же «исследования».

Отсюда, один из уроков заключается в том, что если не все, то очень многие принципиально ошибочные измерения можно переориентировать так, что при отсутствии каких бы то ни было изменений они, тем не менее, будут считаться вполне валидными. А потому концепция валидности, как рациональный способ прекращения действия центробежных сил, присущих современным научным сообществам (социальных наук), не может быть признана удовлетворительной.

ТИПИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ СПІВТОВАРИСТВ

Сергій Посохов
Харків

Університет як тип інтелектуального спів-товариства: міркування про «університетський дух»

Аксіоматично звучить вислів про те, що університет – це не будівля, а, перш за все, люди. Не дивно, що досить поширеними є такі висловлювання як «університетський дух», «університетський світ», «університетська корпорація», «університетське середовище», «університетське співтовариство». До певної міри ці поняття взаємопов'язані, але цей зв'язок, як і сенс цих понять, ще далеко не визначені.

Спробуємо висловити свої міркування з цього приводу. Але спочатку вважаємо за доцільне розглянути історіографічну ситуацію. Зокрема, цікаві приклади надає історіографія університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., де зазначені поняття використовуються досить часто.

Почнемо з «університетської корпорації». Це слово зустрічається в літературі частіше за інші, при чому в найрізноманітнішому контексті. На нашу думку, воно є ключовим для з'ясування такого аморфного поняття як «університетський дух».

Палка дискусія щодо розуміння сутності університетської корпорації розгорнулася вже під час обговорення проекту університетського статуту на початку 1860-х років. Тоді пролунали не просто різні, а інколи протилежні думки з цього приводу. Характерне для свого часу визначення терміну

«корпорація» навів А.М. Бекетов. На його думку, громада перетворюється на корпорацію, коли отримує від держави особливі права та привілеї, які захищають її корисну для держави діяльність від інших (більш чисельних та сильних) громад тієї ж держави[1]. Але дехто бачив корпорацію не лише через призму юридичного підходу. Зокрема зазначалося, що сутність корпорації полягає у «збереженні переказів», в «асиміляції», яка здійснюється через вплив старших членів корпорації на молодших[2]. М.І. Пирогов шкодував, що університети лише по назві корпорація, бо вони позбавлені традицій та переказів. Тобто у такому варіанті корпорація ставала скоріше моральною категорією. Відповідно, більше уваги на формальну сторону справи приділяли ті, хто хотів розширення прав як університетів, так і політичної свободи взагалі. За збереження й розвиток духовної єдності університетської корпорації здебільшого виступали прихильники існуючого ладу. І хоча зазначені погляди будуть існувати впродовж всієї другої половини XIX – початку XX ст., поступово, в ході дискусії, визначиться панування першої із позицій, тобто «корпорації прав». В основі підходу – ворожість до «зовнішньої сили» – держави, намагання досягти повної екстериторіальності у відносинах із нею.

Існували розбіжності й щодо розуміння складових університетської корпорації та її походження: чи є вона єдиною, чи розпадається на професорську та студентську; чи можна взагалі казати про студентську корпорацію; чи має університетська корпорація корені в місцевому середовищі, чи є штучним явищем, тощо.

Зрозуміло, що прихильники «корпорації прав», в кожному університеті бачили дві корпорації (професорську та студентську[3]), а прибічники «духовної корпорації» - спільну університетську корпорацію (не урівнюючи професорів та студентів, але розмірковуючи про спільні перекази та корпоративний зв'язок[4]; останній виступав показником слабкості чи сили цієї університетської корпорації[5]). Ці два погляди на корпорацію, знаходили відображення в публіцистиці, хоч автори не завжди були послідовними. З часом, характерним стало відокремлення, чи то протиставлення викладацької та студентської корпорацій, що було притаманне радикально

---

[1] Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – С.-Петербург, 1862. – Ч. 2. – С. 189.

[2] Замечания на проект общего устава императорских российских университетов. – С.-Петербург, 1862. – Ч. 2. – С. 289.

[3] Там само. – С. 197.

[4] Там само. – С. 289.

[5] Там само. – С. 297.

налаштованим авторам. Примітною стає тенденція виокремлювати групи всередині і студентського, і викладацького середовища, фіксувати протиріччя між ними. Такий стан думок фіксував не лише пошук університаріями власної ідентичності, а й певну кризу свідомості в університетському середовищі.

Радянська публіцистика та історіографія 1920-х – 1940-х років відрізняється надто критичним ставленням не лише до організаційних форм, традицій та правил університетського життя, а й до носіїв цих традицій. Для багатьох радянських авторів навіть слово «корпорація» стало синонімом чогось віджитого, напівфеодального. Так, зазначалося, що «жерці науки» професори та слухачі-студенти виокремлювалися «в особливу корпорацію або касту з особливими традиціями, почестями та привілеями», що для вступу до такої корпорації вимагався «окрім родових та станових умов, цілий церемоніал»[6]. Відповідним був висновок про те, що «університет був особливим світом, світом феодально-дворянських привілеїв та відживаючих традицій»[7]. Цікаво відзначити, що у цьому випадку, негативно оцінювалися не лише станові обмеження та привілеї, а й «традиції». Заступник наркома освіти України Я. Ряппо писав, що задля переходу до соціалізму «конче потрібно подолати й усунути старий побут, перекази й ідеологію минувшини»[8]. Таким чином, «університетська корпорація» зазнала негативної оцінки і в юридичному значенні, і в моральному. Цей автор був переконаний, що ані радянське студентство, ані радянські професори не повинні складати «особливу касту або корпорацію», вони мають стати «невід'ємною частиною організованого в профспілки робітничого класу та трудового селянства, вони мають складати невід'ємну частину радянської громадськості»[9].

Таким чином, у радянській літературі цього періоду було відкинуто поняття «університетська корпорація» як таке (або використовували його як синонім замкнености, кастовості), лише інколи застосовувався термін «корпорація» щодо студентства (розуміючи під ним не стільки наявність певних прав, скільки позначаючи спільність дій та інтересів, заборонені студентські організації). Типовим для зазначеного часу став негативний образ «старої професури», а також протиставлення студентів професорам.

[6] Ряппо Я. Об управлении высшей школой // Путь просвещения. – 1924. – № 4-5. – С. 18.
[7] Там само.
[8] Ряппо Я. П. Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. – Х., 1926.– С. 3.
[9] Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции (1920 – 1924): Сб. ст.– Х., 1925. – С. 6.

Заперечення викликала не тільки система «особливих прав» університетів, а й університетська культура взагалі. Лише наприкінці 1930-х – на початку 1940-х років з'явилися більш зважені оцінки щодо «старого університету», починає відроджуватися образ університетського середовища, як такого, що протистояло самодержавству. Відповідно, університет поступово почали переводити з реакційного до прогресивного «табору».

Поняття «корпорація» й у післявоєнний період здебільшого використовувалося мимохідь, часто без будь-яких пояснень. Однак прикметою часу стало застосування слова в позитивному контексті. Тезу про те, що студентство прагнуло до корпоративного устрою можна неодноразово зустріти в наукових працях. Проте, далеко не завжди можна з'ясувати, що мається на увазі під терміном «корпоративний устрій». В деяких випадках, очевидно, так як і раніше, мова йде про право студентів на створення власних організацій. Зокрема, зауваження про те, що «студенти були позбавлені будь-яких корпоративних прав», яке доволі часто зустрічається в літературі, слід розуміти саме в такому сенсі (бо студенти все ж таки мали певні права як окрема соціально-професійна група).

Радянські дослідники другої половини XX ст. почали згадувати як позитивний факт «корпоративні інтереси» (які виявлялися незалежно від різноманітності складу студентства), «почуття корпоративної солідарності» (як «передумову та причину студентського руху»), врешті-решт «студентський рух як рух корпоративний» (в останньому варіанті зазначалося, що Лютнева революція стала «останнім акордом» такого руху)[10].

Наприкінці радянського історіографічного періоду й професорська корпорація все більше набувала позитивних ознак. Принаймні, при згадуванні слова «корпорація» почали акцентувати увагу на її професійних, а не політичних ознаках: «Служіння науці, постійний науковий пошук лежав в основі діяльності корпорації вчених»[11], «Специфіка наукового знання, схожі умови науково-педагогічної праці й більш-менш рівні можливості академічної кар'єри професорів та викладачів перетворювали їх на безстанову професійно-корпоративну групу буржуазної інтелігенції й стимулювали опозиційні настрої, які панували в російському академічному корпусі»[12]. Як бачимо, класовий підхід, принаймні відповідну риторику,

[10] Гусятников П.С. Революционное студенческое движение в России, 1899 – 1907 гг. – Москва, 1971. – С. 17, 22, 211.

11 Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. – Москва, 1976. – С. 52.

[12] Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века. – Москва, 1991. – С. 227.

збережено, але акцент дещо змінився – визнається як професорська, так і студентська спільність із своїми особливими ознаками, настроями та прагненнями. Здебільшого згадка про «корпорацію» супроводжується позитивним контекстом. Спостерігаються моменти, коли професорська та студентська корпорації де-факто визнаються складовими університетської корпорації, з рештою пішло у минуле пряме їх протиставлення. І все ж, невизначеність змісту такого поняття як «корпорація» свідчить про те, що відповідний історіографічний процес тоді не набув завершеності.

У сучасній історичній літературі, присвяченій університетам Російської імперії, зустрічаємо чимало протиріч щодо визначення понять «корпорація» та «корпоративність». З одного боку, йдеться про «корпоративну культуру»[13], з іншого – про «корпоративні права»[14], в одному випадку згадуються окремо «професорська корпорація»[15] та «студентська корпорація»[16], в іншому – використовуються такі терміни, як «університетське середовище», «університетське населення»[17], „корпоративний устрій університетів"[18], „університетська корпорація"[19], «університетська людина»[20]. Так само, одні автори пишуть про те, що відбувався «природній процес

---

[13] Горин Д. Г. К вопросу о „профессорской культуре" России XIX – начале XX в. // Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX веков. – Брянск, 1996. – С. 47.

[14] Иванов А. Е. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905 – 1907 годов // Отечественная история. – 1995. – № 6. – С. 100; Щетинина Г. И. Идейная жизнь русской интеллигенции: конец XIX – начало XX века. – Москва, 1995.– С. 149; Антощенко А. В. История одной отставки // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории. – Москва, 2002. – Вып. 4. – С. 248.

[15] Горин Д. Г. К вопросу о „профессорской культуре" России XIX – начале XX в. // Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX векав. – Брянск, 1996.– С. 46.

[16] Иванов А. Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба. – Москва, 1999. – С. 255; Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. – Москва, 2004.

[17] Иванов А. Е. Эхо японской кампании в университетах Российской империи // Российские университеты в XVIII – XX веках. – Воронеж, 1998. – Вып. 3. – С. 102.

[18] Ружицкая И. В. М. А.Корф в государственной и культурной жизни России // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 57.

[19] Малышева С. Ю., Сальникова А. А. Конфликт университетских культур в 1917 – 1920-е годы // Историки в поиске новых смыслов. – Казань, 2003. – С. 378.

[20] Камышанченко Н. В., Бердник А. Н. Университетский город в России и его традиции (середина XVIII – начало XX века) // Университетский город в России и его традиции. – Белгород, 2001. – С. 28.

формування корпоративної солідарності університантів»[21], про «корпоративну свідомість (ідентичність)»[22], «університетський локус як простір існування університаріїв»[23], інші – зазначають, що, мовляв, у 1861 р. «одним махом був знищений увесь корпоративний дух в університетах»[24]. Відповідно, в першому випадку корпоративність виглядає як іманентна ознака університетського життя, у другому, – як явище обумовлене зовнішніми факторами. Дехто асоціює «корпорації» та «корпоративні права» з реальними студентськими організаціями[25] чи органами професорського самоврядування[26], а хтось вважає, що корпорації – це одночасно й «видиме», й «уявне» співтовариство[27] й наголошує, що «в організації корпорації є сильними неформальні зв'язки»[28].

Як пояснити такі суперечливі, часом взаємовиключні, твердження? По-перше, це пов'язано з багатозначністю поняття «корпорація». По-друге, «корпоративність» можна поєднувати з різними, а то й протилежними за змістом, суспільними явищами. У певному розумінні «корпоративні права» суперечать «громадянським правам» і являють собою явище (чи залишок) станового суспільства (фактично так вважали М. І. Костомаров, М. А. Корф та ін.). Не дивно, що американський історик С. Кессоу пише про «традиційні принципи становості та корпоративності»[29]. У зв'язку з цим вимоги надати особливі корпоративні права не можна без обмовок називати „прогресивними". Саме тому І. В. Ружицька зазначає, що з

---

[21] Иванов А. Е. Студенческая корпорация: законодательно-правовая диспозиция // Уроки Вульфсона. – Казань, 2003. – С. 175.

[22] Вішлєнкова Є. Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Університети та нації в Російській імперії. – Х.; К., 2005. – С. 178; Вишленкова Е. А., Малышева С. Ю., Сальникова А. А. Terra Universitatis. Два века университетской культуры в Казани. – Казань, 2005. – С. 10.

[23] Малышева С. Ю., Сальникова А.А. Конфликт университетских культур в 1917 – 1920-е годы // Историки в поиске новых смыслов. – Казань, 2003. – С. 379.

[24] Олесич Н. Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета. – С.-Петербург, 1999. – С. 101.

[25] Иванов А. Е. Университетская политика царского правительства накануне революции 1905 – 1907 годов // Отечественная история. – 1995. – № 6. – С. 100.

[26] Косінова Г. О. Харківський університет наприкінці XIX – на початку XX ст.. – Автореф. ... дис. канд.. іст. наук. – Х., 2004. – С. 2.

[27] Вишленкова Е. Университетские ритуалы (на материалах Императорского Казанского университета) // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2004. – Вип. 7. – С. 4.

[28] Вишленкова Е. А., Малышева С. Ю., Сальникова А. А. Terra Universitatis. – С. 85.

[29] Кэссоу С. Университетский устав 1863 г.: новая точка зрения // Великие реформы в России, 1856 – 1878. – Москва, 1992. – С. 327.

огляду на політичні реалії російського життя того часу, «треба визнати, що корпоративність гарантувала університетам більшу самостійність й незалежність від центральної влади»[30].

Корпоративність у вільному від станових ознак суспільстві виявляється у дотримані «певних корпоративних правил», зазвичай на рівні форми. Цікавими в даному відношенні є міркування Л. І. Добровольської: «Однією з відмінних рис, характерних для розвитку країни на цьому етапі [друга половина XIX – початок XX ст. – С. П.] було виникнення й розвиток значної кількості громадських організацій різноманітної орієнтації: наукових, благодійних, релігійних, професійних, спортивних та ін. Природнім бажанням членів таких об'єднань, вступ до яких не залежав від класової чи національної приналежності, було виділитися з загальної маси, показавши при цьому свою приналежність до даного колективу... Ту ж ідею корпоративності, те ж бажання об'єднатися ми знаходимо у людей, які не перебували в будь-яких товариствах, а пов'язані теперішньою чи колишньою службою, навчанням тощо»[31].

Насправді університет може розглядатися і як формальне, і як неформальне об'єднання (у першому варіанті як соціально-професійна група, «інтелектуальна спільнота», «інститут», у другому – як ідейне співтовариство, «інтелектуальне співтовариство», «союз»)[32].

В цілому в літературі спостерігається певна еволюція поглядів на корпоративність. що Все частіше йдеться про традиції, символи, ритуали, групові інтереси тощо, від міркувань про права професорів та студентів поступово переходять до аналізу внутрішніх складних стосунків в університетському середовищі.

Так, А.Є. Іванов у праці «Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации» (М., 2004) визначає студентство як «корпоративно-академічне співтовариство». При цьому він виокремлює не лише «вузько педагогічний та навчально-організаційний сенс» поняття, а й «корпоративно-соціокультурний», в першу чергу, «соціально-творчі форми колективної самоорганізації молоді». Нижче пише про «субкультуру студентського співтовариства»,

---

[30] Ружицкая И. В. М. А. Корф в государственной и культурной жизни России // Отечественная история. – 1998. – № 2. – С. 57.

[31] Добровольская Л. И. Знаки и жетоны Петербургского университета // Очерки по истории Санкт- Петербургского университета. – С.-Петербург, 2000. – Т. 8. – С. 142.

[32] Про інтелектуальні співтовариства див.: Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Укр. іст. журн. – 2008. - №1.

«світосприйняття учнів вищої школи», «духовні цінності та ідейні орієнтири, ментальні життєві психологічні настанови, загальнокультурні запити», «корпоративно-духовні устремління інтелігентної молоді»[33], що засвідчує підвищення уваги саме до «культурного компоненту».

Очевидно, у такий спосіб можна визначити й «професорську корпорацію». Дехто вже поставив проблему «критеріїв цієї корпоративної культури» («корпоративної субкультури»)[34]. Зокрема, Д. Г. Горін зазначає, що однією з найбільш значущих цінностей у професорському середовищі XIX – початку XX ст. була людська особистість, індивідуальність, вільна від догм, забобонів та традицій станового суспільства[35].

Щодо «університетської корпорації», то в деяких працях зустрічаються твердження, що «університет був особливим світом зі своєю системою стосунків, цінностей, традиціями», а «глибина та міцність духовного та морального впливу породжувалися особливими стосунками всередині університетської корпорації – стосунками як в студентському середовищі, так і між викладачами та студентами, між вчителями та учнями»[36]. Так О. А. Вішлєнкова зазначає, що наприкінці XIX ст. «вихованці та викладачі Казанського університету трактували свою корпорацію як органічну частину єдиної університетської культури світу»[37].

Звісно, переведення проблеми «корпоративності» з організаційно-правової площини в культурну не знімає старі проблеми, а й додає нових. Зокрема, постають питання, як формувалося таке корпоративне середовище (тобто про форми соціалізації), як з часом засвоювався корпорацією новий соціокультурний дискурс, чи відбувались конфлікти «старої» та «нової» університетських культур (конфлікт ідентичностей), як виявлялися корпоративні протиріччі, чи існувала корпоративна культура

---

33 Иванов А. Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века. – С. 8 – 9.

34 Горин Д. Г. К вопросу о „профессорской культуре” России XIX – начале XX в. // Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX веков. – Брянск, 1996. – С. 42, 47; Вишленкова Е. А., Малышева С. Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis. – С. 93 і далі.

35 Там само.

36 Краснова Ю. В. Идеал преподавания: преподавание на историко-филологических факультетах Московского и Санкт-Петербургского университетов в воспоминаниях современников (70-е гг.. XIX – начало XX в.) // Вестник Челябинского университета. Сер. 1. История, 2002. – № 2. – С. 101, 103.

37 Вішлєнкова Є. Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Університети та нації в Російській імперії. – Х.; К., 2005. – С. 184.

окремого університету? Не менш цікавими є питання щодо «ступеню» корпоративності університетів як таких, відмінності університетів від ін-ших інтелектуальних співтовариств, внутрішньої структури університетської корпорації (скажімо, дехто додає до неї й «університетських служителів»[38]) тощо.

Цікавими видаються спостереження О. А. Вішленкової. Зокрема її тези про те, що «статути університету, декларуючи соціальні привілеї вихованців і професорів, не захищали їхньої корпоративної честі; право на такий захист доводилося обстоювати в різних інцидентах, у зіткненнях із зовнішнім світом, у конфліктах із владою»[39]. Важливим є момент протиставлення як фактор формування корпорації: «Корпоративна свідомість виявлялася в протиставленні себе іншим. Якщо спочатку студенти гуртувалися в суперечках з викладачами, а в середині століття – у конфліктах з поліцією та офіцерами, то в 1860-х р. студентське „ми" формувалося в інтелектуальних диспутах із собі подібними»[40]. До того ж, що «поліетнічність не завадила формуванню університетської корпоративності", про «паралельні процеси творення етнічної та корпоративної ідентичності в університеті»[41]. Втім, ці тези виступають скоріше напрямками подальших досліджень, аніж аргументованими висновками.

Таким чином, при розгляді проблем університетської корпорації в літературі останніх років очевидним є акцент на стані свідомості, на тих аспектах повсякденності, які виводять у річище культурної історії і дозволяють вже не так абстрактно, як колись, сприймати так званий «університетський дух».

Втім, зазначений історіографічний процес лише розпочався. Яскравим прикладом нової університетської історії стала книга, що вийшла друком у 2005 році у Казані де розглядаються особливості формування та існування університетської корпорації в Казані, культура стосунків університетських людей, якість і стиль університетського життя, університетські ритуали, символи, міфи, а також історія університету як історія пам'яті корпорації (при цьому зазначається, що колективна пам'ять

---

[38] Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis. – С. 117.

[39] Вішлєнкова Є. Корпоративність і етнічна ідентичність Казанського імператорського університету // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Університети та нації в Російській імперії. – Х.; К., 2005. – С. 176 – 177.

[40] Там само. – С. 178.

[41] Там само. – С. 180.

складається з суми персональних історій, відчуттів й оцінок[42]). Отже, показано як університетське повсякдення «входило в плоть та кров» університетської людини, впливало на форми мислення і поведінки. Завдання дослідження - «дати узагальнений антропологічний образ корпорації»[43], значною мірою, виконано. Звичайно, можна сперечатися щодо ступеню «імпровізації» в межах такого підходу, проте, на нашу думку, завдання реалізовано, а книга має стати зразком для аналогічних досліджень на матеріалах інших університетів.

З-поміж важливих висновків зазначеної праці, є й такий: «На формування університетської корпорації впливало багато факторів: сприйняття університету в суспільстві, нестабільні принципи вибору закладу для навчання дітей й для служби університетських випускників. Вплив також здійснювали інтереси держави в справі освіти. Але ще більший вплив на формування корпорації здійснювало уявлення про ідеальних учнів та тих, хто вчить, прийняті в даний момент норми поведінки університетської людини, очікування студентів та викладачів»[44]. Відповідно, корпорація визначається як така, що «об'єднана не лише офіційним статусом, функціями та повноваженнями, але й спільною свідомістю, спільною гордістю за своє колективне минуле»[45].

Зустрічається й такий вислів як «корпоративні стандарти»[46]. Одночасно, зазначається, що університетське середовище ніколи не було єдиним, давало чимало прикладів відступу від правил[47]. Останнє виявлялося інколи в полярних варіантах повсякденності (зразки «еталонної» - «маргінальної» або екстравертної – інтравертної культури)[48].

Показно також, що в університетській системі є внутрішнє протиріччя, засноване на дидактичній, бюрократичній, віковій, культурній, символічній владі викладацької «меншості» над студентською «більшістю»[49]. Відповідно в університетському середовищі склався подвійний стандарт моралі та поведінки: один – для професорів, інший – для студентів. Втім, зроблено

[42] Там само. - С. 8; також див.: Вишленкова Е., Малышева С., Сальникова А. История университета как история памяти корпорации // Ab Imperio. – 2004. - № 3.
[43] Там само. - С. 10.
[44] Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis. - Казань, 2005.– С. 86.
[45] Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis. - Казань, 2005.– С. 121.
[46] Там само. – С. 164.
[47] Там само. – С. 257.
[48] Там само. – С. 311.
[49] Там само. – С. 194.

спроби визначити й деякі спільні риси «університетської людини», загальні ознаки «університетського духу». Кінцевий висновок такий: академічні норми та професійна етика, що домінували в життєвому просторі та системі цінностей університету, забезпечували міцність корпорації[50]. Йдеться про спільні інтереси, культурні запити, «мову університетських комунікацій», «міфи про героїв», етику корпоративних стосунків, особливості публічного та приватного життя («університетський стиль життя», певні норми повсякденності) тощо.

Ознаками університетського інтелектуала автори вважають: лібералізм (опозиційність владі), терпимість, внутрішню свободу й гідність, «незалежність думок», відданість університету, претензію на елітарність і, одночасно, демократизм тощо[51]. Наголошується, що російський університет подарував феномен російської інтелігенції – людей з специфічною соціальною психологією та світоглядом[52].

Разом з тим деякі якості вважаються неприпустимими для університетської людини. Так, дослідники зазначають, що для університетської культури, переважно, виховної, дуже небезпечним є цинізм[53].

Ясна річ для суспільної свідомості вже давно університетський вчений став уособленням моральності й гідності. Цей образ протистояв образу людини, яка може торгувати цінностями, для якої головне гроші, яка схиляє голову перед сильним, і готова виконувати будь-які вказівки влади. Ми переконані, що тривалий час моральний фактор, пов'язаний з університетським середовищем, сприймався не менш важливим для суспільства ніж університетська наука. Звичайно, образ університетського середовища був дещо міфологізованим. Втім, порівняння дореволюційного та радянського університетів змушує не сприймати такі твердження як аксіоматичні. Відомо, що з 1920-х років, із встановленням тотального контролю за ВНЗ, вільнодумство залишило їх стіни. Не дивно, що й пізніше схильних до дисидентства виявилося більше саме поміж творчої інтелігенції.

Очевидно, що міркування про «університетський дух» мають іти поруч не лише з визначенням конкретних соціокультурних умов існування університетів, з'ясуванням «обличчя» того чи іншого університету, виявленням університетських мереж чи спільнот, а також із визначенням мети та завдань так званого «класичного» університету». Наскільки цей

---

[50] Там само. – С. 321.
[51] Там само. – С.165 – 167, 184, 186, 187, 193, 426 та ін.
[52] Там само. – С. 184.
[53] Там само. –С. 124.

університет є унікальним явищем серед численних вищих навчальних закладів та наукових установ? Цікавими є питання про еволюцію завдань та місії університету, про ознаки університету як інтелектуальної спільноти (співтовариства) що й стали системоутворюючими? Очевидно також, що визнання тих чи інших норм залежало від інтелектуального стану самої спільноти (співтовариства).

Над осмисленням «ідеї університету» працювали видатні філософи, деякі тверджeня яких і сьогодні виглядають незаперечними[54]. Так, дійсно, в університеті науки представлені у своїй єдності, що породжує розуміння обмеженості, відносності власного наукового досвіду; тут панує дух в бік теоретизування, що обумовлює традиції вільнодумства та критичного розуму; науковість в університеті виступає як форма освіти, звідси наголос на новації та оригінальність думки.

Чимало дослідників стверджувало й продовжує стверджувати, що університети являли і являють собою взірці громадянського суспільства, що вони були і є осередками "автономії розуму" і т.п. Проте, слід пам'ятати, що університет є динамічним явищем, що з середини XX ст. на зміну елітарному університету прийшов масовий «посткласичний» університет.[55]

Нові потреби індустріального суспільства перетворили його на «фабрику інтелекту». Глобалізація та інформатизація стали потужними чинниками впливу на еволюцію університету: з'являються нові колективні ідентичності, відбувається зміна форм інтелектуальної комунікації. Все це неминуче має позначитися й на корпоративній ідентичності. Й хоча ідеали класичного університету зберігають силу, відбувається поступовий відхід від принципів Гумбольдта, а просвітительські цінності вже виглядають дещо застарілими.

Як відомо, на певному етапі, коли релігія вже не могла виконувати інтегруючу роль у суспільстві, її функції взяла на себе наука. Остання претендувала на "вірне" рішення, вона давала підстави для оптимізму, але і цей етап минає (на фронтоні одного з старих американських університетів є такий вислів: «Ми будемо знати істину для того, щоб у майбутньому зробити нас більш вільними»; сьогодні він вже не виглядає таким незаперечним як тоді, коли його написали). Проблема якості освіти не випадково відтепер стоїть так гостро, бо поширеним явищем стає комерціалізація університетів. Університети поринули у вир тих практичних завдань (й освітніх, й наукових), які дають швидкі гроші, фундаментальність

[54] Див.: Ідея університету: Антологія. – Львів, 2002.
[55] Див.: Поляков Н.В., Савчук В.С. Классический університет: от идей античности к идеям Болонского процесса. – Днепропетровск, 2007.

стає надто дорогою, стримуючим фактором у конкурентній боротьбі на освітньому та науковому просторі. Мобільність молодих інтелектуалів, панування в їх середовищі культу «громадянина світу» здається нівелювали роль університетів як осередків формування національної еліти. Орієнтація випускників на швидку кар'єру, серед іншого, обумовила занепад тих наукових напрямків, які вимагають повної самовіддачі на тривалий час.

Поступово зростаюча сервісна функція університету визначила посилення сервілізму як явища у стосунках університету з владою: чимало політиків використовують університети для свого піару. Натомість гуманістична функція університету переживає кризу, оскільки відбувається переосмислення фундаментальних цінностей людства, цивілізацій, культур. В умовах соціального «пресингу» деякі представники університетського середовища надають перевагу замкненому способу життя, відгородженню від суспільства і вважають таку лінію суто університетською. Зрозуміло, все це не може не позначитися на тих цінностях та настановах, які сповідують університетські інтелектуали. Відбувається процес трансформації університетської ідентичності. В деяких своїх проявах це несе загрозу не лише самим університетам як таким, але й нашому суспільству (принаймні на його шляху до т. зв. «громадянського суспільства»).

Отже, якщо спитати пересічного студента чи викладача, що таке «університетський дух», відповідь скоріше за все буде такою: збереження університетських традицій. Втім, ніж думати про те, як зберігати та примножувати такі університетські традиції, спочатку слід відповісти на запитання: що являє собою сучасний „університетський простір", які ми можемо назвати в університеті „місця пам'яті", які університетські ритуали чи символи ми можемо вважати усталеними, і які слід ввести, врештірешт, що можна сьогодні вважати суто «університетською традицією»? Від відповіді на ці питання значною мірою залежить майбутнє нашої університетської корпорації.

Валентин Оноприенко
Київ

Научные школы: проблема традиций и инноваций

Обычно науку понимают как исключительно инновационный институт общества. На самом же деле в науке чрезвычайно велика и многообразна роль традиций. Даже самые кардинальные сдвиги в науке могут быть поняты и раскрыты только с учетом разнообразных форм традиций. Традиция – это особый способ хранения и передачи социального опыта, перемещающегося от поколения к поколению, т. е. особый механизм социального наследования. В отношении развития науки актуальны проблемы возникновения тех или иных традиций, их видоизменения, распространения на новые культурные ареалы, взаимоотношения традиций и инноваций, преемственности в развитии знания[1]. Не только методологи науки, но и сами ученые постоянно обращаются к таким вопросам: как сложилась конкретная наука или программа, как вообще возник такой социальный институт, как наука, рассматривают способы бытия традиций, влияния, заимствований и т. д.

Эта проблема имеет разные слои. Социальные её аспекты не всегда можно отделить от методологических. Оппозиция в методологическом плане новаций и традиций, новаций и стереотипов порождает в социальном плане противостояние креативного, индивидуально-поискового и корпоративного, присущего определенным группировкам в науке. Можно сказать, что и в науке, как в любой деятельности, своеобразно переплетаются продуктивная, нацеленная на обновление, ориентация и репродуктивная деятельность в рамках заданных образцов.

Принадлежность ученого к определенной исследовательской группе фактически обязывает его исповедовать нормы и формы научного дискурса,

[1] Степин В.С., Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники. – Москва, 1996.

сложившегося в этой группе. Об этом хорошо сказано А.П.Огурцовым: «Одним из центральных понятий современной социологии знания и социальной реконструкции истории науки является понятие консенсуса, достигаемого внутри исследовательской группы. Выдвижение этого понятия в центр методологии социальной истории науки влечет за собой целый ряд явных и неявных следствий. Прежде всего научное знание трактуется в этом случае как система убеждений, поддержанная членами какого-то коллектива и характеризующая мир природы в естественных науках или социальный мир в социальных науках. Эти убеждения ничем не отличаются от идеологии. Они точно так же приобретают идеологическое, познавательное инструментальное значение, как идеологические убеждения. Научные группы объединяет не только приверженность канонам научных методологических процедур, но и приверженность относительно системы убеждений, усваиваемых членами коллектива и реализующихся в их деятельности. Эти убеждения относятся и к характеру изучаемого предмета, и к значимости используемого категориального и методологического инструментария, и к самой исследовательской программе… Тем самым научное знание лишается своей объективности и истинности и редуцируется к совокупности взглядов, разделяемых членами группы и получающих общеобязательный характер…»[2].

Научная школа на постсоветском пространстве превратилась в определенный бренд, который нередко заменяет вообще понятие науки и научного труда. На Западе часто говорят, что научная школа – это специфический советский феномен, хотя понятно, что научные школы существуют и в западной науке. После распада Союза всплеск словоупотребления на тему школ в науке достиг апогея. Так, только в НАН Украины в 1990-е годы насчитали сотни школ. И это в условиях, когда сама наука, научный потенциал, сократились почти вдвое. Все это ведет к девальвации и мифологизации этого понятия. Термин «научная школа» всегда нес на себе отпечаток метафоры, что стимулирует попытки отыскать в такой метафоре конкретный конструктивный смысл. На мой взгляд, сделать это можно на базе концепции научного сообщества, разработанной в социологии науки.

Проблема научного сообщества была впервые поставлена и начала интенсивно исследоваться в рамках возникшей в 1950-е годы на Западе социологии науки, хотя специфика научного труда и профессии ученого

[2] Огурцов А.П. Социальная история науки: стратегии, направления, проблемы // Принципы историографии естествознания. XX век. – С.-Петербург, 2001. – С. 63–64.

рассматривалась и ранее[3]. Первая концепция социологии науки появилась в рамках структурно-функционального направления в социологии и связана с пониманием науки как особого социального института с его нормами и ценностями, которые регулируют поведение ученых. К важнейшим функциям науки как института относятся публикация научных результатов, установления отношений между учеными по поводу этих результатов, которые бы обеспечивали компетентную оценку и вознаграждение итогов научной работы. Именно эти функции, которые придают научной деятельности характер организованной социальной активности, прежде всего и определяют проблемное поле социологии науки.

В социологии науки определяющим направлением является ориентация на изучение профессионального поведения ученых, открывшая возможности эмпирического исследования многих сторон развития науки. Рассмотрение функционирования науки как социального института показало регуляцию совокупностью обязательных норм и ценностей, определяющих поведение ученых. К важнейшим функциям науки как института относятся публикация научных результатов, установление отношений между учеными по поводу этих результатов, которые бы обеспечивали компетентную оценку и вознаграждение результатов научной работы. Именно эти функции, придающие научной деятельности характер организованной социальной активности, определяют прежде всего проблемное поле социологии науки[4].

Исследование профессиональных характеристик научной деятельности – норм, функций, конкуренции, социального контроля, стратификации, карьеры – важный аспект социологии науки, закрепленный методическим аппаратом и инструментарием, такими базисными понятиями, которые существенно дифференцируют, разнообразят представление о научном труде, как переговоры для удостоверения нового знания, консенсус между различными профессиональными группировками по поводу нового знания, стратификация профессиональных групп в науке, соперничество между учеными и группировками в науке и т. д.[5]

---

[3] Вебер М. Наука как призвание и профессия // Вебер М. Избранные произведения. - Москва, 1990. - С. 707-735.

[4] Мирский Э.М. Наука как социальный институт // Основы философии науки: Учебное пособие для вузов. – Москва, Екатеринбург, 2005. – С. 305–382.

[5] Мирский Э.М. Развитие мертоновской парадигмы в 60–70-е годы // Социология науки: Хрестоматия / Сост. Э.М. Мирский. www.courier.com.ru/top/cras.htm; Онопрієнко В. Наукове співтовариство. Вступ до соціології науки. – К., 1998; Оноприенко В. Науковедение: поиск системных идей. – К., 2008.

Позже в социологию науки вошли информационные аспекты деятельности ученых, возник новый предмет исследований – научные коммуникации, а вместе с ними и особое социологическое направление исследований, которое сосредоточило внимание на структуре и динамике научных дисциплин, специальностей, исследовательских полей и программ. Позже возникли программы исследования науки, которые непосредственно опирались на количественные методы (наукометрическая программа и цитат-анализ), получили распространение наблюдения за поведением ученых в разных организационных контекстах (в университетах и исследовательских институтах, в научно-технических проектах, прикладных лабораториях), что расширило практическое применение социологии науки. В 1970-е годы нормативная парадигма социологии науки была заменена когнитивной социологией науки, которая поставила целью включить в социологический анализ само содержание научного знания. Теперь не только отношения между учеными, их деятельность в науке, но и продукты этой деятельности – научные знания – стали подвергаться социологической интерпретации.

Социологические подходы к науке разрабатывались в работах Д.Бернала, П.Сорокина, Т.Парсонса, Д.Холдейна. Впервые на проблему научного сообщества обратили внимание Л.Флек и Ф.Знанецкий: индивиды и интеллектуальные коллективы, которые специализируются на культивировании научного знания, выполняют определенные социальные роли и имеют определенный социальный статус.

Первая социологическая концепция науки, которая стала доминирующей парадигмой, обоснована американским социологом Р.Мертоном и его учениками: функционирование науки как социального института регулируется совокупностью обязательных норм и ценностей[6]. Эта концепция решительно повлияла на институциализацию проблемы научного сообщества: разработку вопросов его структуры, «невидимых колледжей», сети социальных связей и коммуникаций, социальной стратификации в науке, науки как социальной системы и др.

Изучение этих проблем оказалось в значительной мере связанным с пониманием концепта «научное сообщество». Социологическое исследование науки сделало возможным рассмотрение понятия научного

[6] Merton R. K. The sociology of science. – Chicago, 1973. – 605 p.¬; Hagstrom W. O. The scientific community. – N. Y., 1965. – 304 p.; Сторер Н. Социология науки // Современная американская социология. - Москва, 1980. - С. 56-106; Mulkay M. J. Methodology in the sociology of science // Socio¬logy. - 1975. - Vol. 9. - P. 207-220; Mulkay M. Norms and ideology in science // Soc. Scien. Inform. P. - 1976. - Vol. 15. - № 3. - P. 637-656.

сообщества с конструктивных позиций, в то время как ранее оно использовалось лишь метафорически. Научное сообщество определяется как социокультурная группа ученых, которые работают в одной научной дисциплине или занимаются одной проблемой и объединены системой коммуникаций[7].

В рамках "нормативной" социологии науки, которая рассматривает науку как социальный институт, акцентировалось внимание на анализе научного сообщества как своеобразной профессиональной корпорации со своими законами, нормами, правилами деятельности и поведения. Действительно, научное сообщество функционирует благодаря собственной разработанной системе норм и тем самым способствует профессионализации ученых и формированию характерной для исследовательской деятельности ценностной ориентации. Потому всегда актуальные проблемы формирования научного сообщества, вхождения в научное сообщество, признание научным сообществом вклада отдельного исследователя.

Согласно Р.Мертону, целостность научного сообщества связана с ориентацией его членов на определенный комплекс ценностей и норм, характеризующих науку как социальный институт. Выразителями таких норм выступают формы разрешения, запрета; системы указаний, предоставление преимуществ. Эти императивы, которые передаются установками и примером, а также подкреплены санкциями, составляют своеобразный этос науки – основу профессионального поведения, профессиональной этики[8].

Императив универсализма связан с внеличностным характером научного знания. Утверждения науки касаются объективно существующих явлений и взаимоотношений. Они универсальны потому, что справедливы везде, где существуют аналогичные условия, и потому, что их истинность не зависит от того, кем они выражены. На ценность научного вклада не влияет национальность ученого, принадлежность к социальному классу или же его человеческие качества. Эти характеристики не могут быть основой для определения истинности научного знания. Универсализм обусловливает интернациональный и демократический характер науки.

---

[7] Келле В. Ж. Научное сообщество // Современная западная социология: словарь. - Москва, 1990. - С. 207-208.

[8] Merton R. K. Paradigm for the sociology of knowlege // Sociology of science: Theoretical and empirical investigations. - Chicago; London, 1973. - P. 7-40; Merton R. K. Priorities in scientific discovery: a chapter in sociology of science // Amer. Sociol. Review. - 1957. - Vol. 22. - P. 635-639.

Императив коллективизма обязывает ученого немедленно передавать научные результаты для общественного использования. Научные открытия являются продуктами социального сотрудничества и принадлежат сообществу. Потребность ученого как-то воспользоваться своей интеллектуальной “собственностью” удовлетворяется лишь через признание и уважение, которые он получает как автор открытия. Отсюда повышенное внимание к вопросам научного приоритета. Р.Мертон считал, что признание авторитета является связывающим звеном между удовлетворением индивидуальных потребностей автора и его научным достижением. Таким образом, именно признание оказывается внутренней движущей силой социальной системы.

Императив бескорыстия требует от ученого планировать свою деятельность так, как будто постижение истины является единственным его интересом. Требование бескорыстия предостерегает от поступков, которые могут привести к более быстрому или более широкому профессиональному признанию в самой науке. Как ориентационная норма, императив бескорытия утверждает, что для научного работника недопустимо приспосабливать свою профессиональную деятельность к целям достижения личной пользы.

Императив организованного скептицизма представляет собой особенность метода естественных наук. В согласии с ним, по отношению к любому предмету необходимо проводить детальный объективный анализ. Поскольку работа ученого базируется на результатах предыдущих исследований, умышленный или неумышленный отход от истины оказывается преступным по отношению к развитию науки. Никакой вклад в знание не может быть принятым без тщательной всесторонней проверки. Норма скептицизма обязывает научного работника подвергать сомнению как собственные, так и чужие открытия и выступать с публичной критикой любой работы, если он обнаружил ее ошибочность.

Мертоновская парадигма открыла возможности эмпирического исследования многих сторон научного сообщества: конкуренции и сотрудничества в научной работе; факторов, которые влияют на получение профессионального признания, и др. Особо интересной оказалась попытка сторонников мертоновской концепции социологии науки отделить организационные формы научной деятельности от организационных форм деятельности бюрократических учреждений. Поиск такой оппозиции бюрократии заключался в попытках сформулировать определенные фундаментальные детерминанты профессионального поведения, которые можно было бы сопоставить или противопоставить детерминантам поведения, присущим представителям бюрократических организаций.

Изучение научного сообщества – это прежде всего исследование шаблонов поведения, свойственных ученым, и факторов, которые влияют на их поведение. Потому особенно важно понять, каким образом люди становятся учеными и как они учатся поддерживать шаблоны поведения, характеризующих их как научных работников. Нормы, которые регулируют поведение ученых, находятся в непосредственной корреляции с общей целью науки – расширением достоверного знания. Эта цель определяет собой как бы меру социального здоровья науки, а также объясняет, почему и каким образом ученый принимает характерные шаблоны поведения и поддерживает им нормы и ценности науки. Цель профессии– расширение достоверного знания – связана с личной мотивацией каждого ее представителя: стремлением к признанию достижений. В результате выстраивается полный набор атрибутов науки – от ее ценностей, которые транслируются в процессе специального обучения, к механизмам оценки достижений с точки зрения удовлетворения потребностей социальной системы.

Еще одна особенность концепции Р.Мертона при рассмотрении проблемы научного сообщества – поиск механизма, с помощью которого получение научного знания через стремление к профессиональному признанию трансформируется в цель деятельности отдельного ученого. Культура профессии, а не ее преходящие организационные формы определяет поведение ученого, поддержание им тех или других норм. Именно культура профессии способствует суверенности поведения ученого относительно непосредственного профессионального окружения, поддерживает его стремление к активному участию в обмене своих результатов на профессиональное признание, оправдывает его попытку оценивать работы коллег и добиваться оценки собственных работ как вклада в знание независимо от точки зрения своих сотрудников или же корифеев профессии. Р.Мертон стремился продемонстрировать приоритет профессиональных ценностей и норм науки по сравнению с любыми ее организационными формами: последние далеко не всегда являются функциональными, то есть способствуют выполнению функций соответствующего социального института.

Каждый ученый одновременно является членом иерархии группировок внутри дисциплинарного научного сообщества. Пока его личная оценка результатов собственных работ совпадает с ориентациями конкретного окружения, он полностью идентифицирует себя с группировкой некоторого исходного уровня. Но если эти оценки начинают существенно отличаться, и ученый рискует быть отторгнутым группировкой данного уровня, он всегда

может апеллировать за пределы непосредственного профессионального окружения, выбирая ценности другой интеллектуальной группы, вплоть до уровня дисциплинарного сообщества включительно.

Новым импульсом для обсуждения проблем научного сообщества стало изучение информационных процессов, которые происходят в самом научном сообществе. Оно развернулось в середине 60-х годов в связи с созданием базы данных на основе цитат-анализа и ее более поздних модификаций. Это был поворот к синтетическим исследованиям обменных процессов в научном содружестве. Впоследствии стало понятным, что для развития науки необходимы все возможные виды обмена информацией между учеными. Стало возможным рассмотрение отношений между учеными не путем обмена результатами их деятельности с делением вознаграждений за результатами труда, а через обмен самой деятельностью, когда ее результат еще не гарантирован. В результате такого подхода создание научного знания рассматривается как коллективный процесс. К таким обязательным элементам науки как профессии, как профессиональная культура и автономия, прибавляются структуры профессионального взаимодействия, коммуникации[9]. Одна из таких структур - "невидимый колледж" - идея Прайса о временном объединении исследователей, которые интенсивно обмениваются информацией, работая над значимой проблемой[10].

Социологическое осмысление процессов и структур научной коммуникации позволило сначала чисто эмпирически перейти к исследованию научной деятельности как системе, которая имеет собственные особенности организации, функционирования и внутреннего развития. Ученый выбирает то или иное сообщество, если убежден, что в составе именно этого сообщества он достигнет больше профессионального успеха, чем работая самостоятельно или же в составе иной группировки. Позиция ученого в борьбе за профессиональное признание в значительной степени зависит от того, насколько быстро он получает информацию о

---

[9] Гарвей У. Д. Коммуникация - суть науки // Роль коммуникаций в распространении научно-технических достижений. - Москва, 1986. - С. 63-81; Гриффит Б.У., Маллинз Н.У. Социальные группировки в развитии науки // Там же. - С. 93-109; Коул Дж.Р. Схемы интеллектуального влияния в научных исследованиях // Коммуникация в современной науке. - Москва, 1976. - С. 390-425; Дюментон Г.Г. Сети научных коммуникаций и организация фундаментальных исследований. - Москва, 1987.

[10] Прайс Д.Дж. Тенденции в развитии научной коммуникации - прошлое, настоящее, будущее // Коммуникация в современной науке. - Москва, 1976. - С. 93-109; Крейн Д. Социальная структура группы ученых: проверка гипотезы о "невидимом колледже" // Коммуникация в современной науке. - Москва, 1976. - С. 183 - 218.

состоянии дел на переднем крае исследований, а также от оперативного и квалифицированного обсуждения промежуточных результатов его личной работы.

В работах 50-х – начала 60-х годов Р.Мертон ставит перед собой задачу исследовать не то, что должен делать ученый, а то, что он "реально делает", обнаружить "патологии" научной конкуренции, подозрительности, зависти, скрытого плагиата и т.д. Согласно Р.Мертону, «патология» науки делает свой вклад в мотивацию ученого, в результате чего возникает "амбивалентность"– двойственность и противоречие мотивов и, соответственно, поведения. Исследуя приоритетные конфликты и многократные открытия, Р.Мертон убедился, что реальные взаимоотношения между людьми науки существенно отличаются от предусмотренных нормами.

В своей повседневной профессиональной деятельности ученые постоянно находятся в напряжении выбора между полярными императивами необходимого поведения. Так, ученый обязан: как можно быстрее передать свои научные результаты коллегам, но вместе с тем он должен не спешить с публикациями. Он должен быть восприимчивым к новым идеям, но не поддаваться интеллектуальной "моде"; стремиться добывать знание, которое будет высоко оценено коллегами, но работать при этом, не обращая внимания на оценки других; защищать новые идеи, но не поддерживать безрассудных выводов; прилагать максимум усилия, чтобы иметь полную информацию о работах, которые ведутся в его отрасли, но также помнить, что эрудиция иногда замедляет творчество; быть очень тщательным в формулировках и деталях, но не быть педантом, поскольку это может повредить содержанию; всегда помнить, что знание универсально, но не забывать, что любое научное открытие почетно для нации, представителем которой оно осуществлено; воспитывать новое поколение ученых, но не посвящать преподаванию чересчур много усилий и времени; учиться у выдающегося мастера и подражать ему, но не походить на него[11].

Отсюда вытекало, что Р. Мертон прекрасно понимал, что поведение каждого ученого в любой ситуации определяется прежде всего его характером, собственным опытом, научной и социальной интуицией и т.п. Именно им предложена модель ролевого распределения ученых.

Особое значение имела разработанная Р.Мертоном проблема движущей силы профессиональной деятельности ученого. Амбивалентно мотивированный ученый стремится не только развивать научные знания, но и самоутвердиться в глазах своих коллег, причем таким образом, чтобы

[11] Современная западная социология науки. - Москва, 1988. – С. 187.

совместить эти две цели: развивая знание, добиваться самоутверждения. Выстраивается цепь: мотивация – вклады – признание – научная карьера. Научный работник, который сделал ряд значительных вкладов, получает признание, ценность взносов аккумулируется, и тем самым он продвигается в своей научной карьере.

Формирование сообщества ученых, работающих в одной предметной или проблемной области и связанных друг с другом системой научных коммуникаций – важнейшая особенность науки как сферы деятельности. Понятие научного сообщества используется для характеристики спонтанно возникающей структуры научного труда, отвечающей особенностям и содержанию исследовательской деятельности и позволяющей рассматривать ученого как относительно самостоятельную единицу, свободную в выборе проблем для исследования. Перед каждым исследователем в начале его деятельности стоит проблема вхождения в научное сообщество, а впоследствии – перманентное удостоверение научным сообществом результатов его исследований. Научное сообщество – носитель профессиональных норм и ценностей, стереотипов профессионального поведения, которые оно активно навязывает своим членам. Научное сообщество задает определенную «матрицу» (парадигму, по Т. Куну) и для научных результатов, и в этом плане оно может стимулировать исследования, но также может тормозить или отвергать исследования или результаты, которые противоречат этой «матрице».

Основная из функций научного сообщества – создание нового знания. Научное сообщество квалифицирует те или иные исследовательские результаты как научный вклад, оценивает характер и значение вклада, сделанного в науку. С помощью специальных когнитивных и социальных механизмов обеспечивается восприятие членами научного сообщества новых идей, развертывается дискуссия относительно их оценки. Научное сообщество призвано гарантировать преемственность и поступательность научного познания. Для того чтобы новое знание было включено в научный оборот, начало функционировать, оно должно быть ассимилировано научным сообществом: зафиксировано, понято, оценено и использовано.

Научное сообщество достаточно консервативно и предпринимает специальные меры, чтобы оградить себя от непрофессионалов. Поэтому нормативная его функция всегда актуальна, связана с созданием собственной системы социального контроля и возможностью применять соответствующие санкции для обеспечения выполнения этих норм.

На постсоветском пространстве актуальность проблематики научного сообщества и «невидимого колледжа» связана со спецификой

организации советской науки, с жесткой ее централизацией и подчинением административной системе, что способствовало бюрократизации научной системы, монополизации одних научных направлений, блокированию других, ориентации на внурилокальное развитие и сужение международных контактов. В итоге это обостряло проблему коммуникаций, снижало уровень результатов, деформировало систему норм и ценностей в научном сообществе.

Важной задачей, стоящей ныне перед государствами, возникшими после распада СССР, найти путь в мировое научное пространство, международную систему научных коммуникаций, активно сотрудничать с зарубежными научными организациями, принимать участие в международных исследовательских программах. В связи с этим приобретает особую актуальность задача исследования принципов и механизмов функционирования научного сообщества. Исследование внутренних механизмов функционирования науки дает возможность четко представлять кардинальные отличия науки как профессии от детерминант поведения, характерных бюрократическим организациям. Это подчеркивает значение профессиональных ценностей и норм науки, их приоритет в сравнении с любыми организационными формами, которые далеко не всегда функциональны.

Суть научных школ состоит в том, что совместная исследовательская работа лидеров науки с одаренными учеными следующих поколений обеспечивает высокую продуктивность поисковой деятельности и эффективную передачу профессионализма, опыта, традиций. Научная школа считается таковой, если в ней представлены три основные функции – образовательная, исследовательская и инновационная. Причем требование новизны относится к содержанию самой научной программы[12].

Потенциал ученого имеет две составляющие – профессиональную опытность (традиции) и интеллектуальную мобильность (новационность), которые альтернативны: нарастание опыта подрывает мобильность, а повышение мобильности мешает накоплению опыта. Поэтому любая стратегия развития науки требует выбора между ними. Россия, СССР, страны постсоветского пространства отказались от мобильности и отдали предпочтение опыту. США выбрали мобильность, теряя преимущества стабильных коллективов.

---

[12] Мирская Е.З. Научные школы как форма организации науки (социологический анализ проблемы) // Науковедение. – 2002. – № 3. – С. 8–24.

Научные школы в Советском Союзе сформировались в послевоенный период на фоне интенсивного развития науки, этому способствовали многие факторы. На протяжении первых десятилетий это были молодые школы, вписанные в новые институциональные структуры. Пока их проблематика была новой нараставшая «опытность» (накопление традиций) обеспечивали их преимущества. Но это происходит только до тех пор, пока программа школ носит новационный характер. Однако в неизменных организационных структурах она неизбежно стареет и рано или поздно превращается в тормоз.

Школа – организм со своим жизненным циклом, к тому же, как правило, краткосрочным. В когнитивном плане на ее живучесть оказывает решающее значение новационность ее программы, но не менее важны и социальные факторы – исчерпание образовательного и коммуникационного ресурсов школы.

Вообще системообразующим элементом научной школы выступает ее программа, поэтому нельзя сводить специфику школ лишь к взаимодействию учителя и учеников, хотя такое взаимодействие несомненно чрезвычайно важно. Программа школы не всегда представлена в явном виде, иногда требуются немалые усилия, чтобы ее реконструировать. Но именно на основе программы школы следует проводить ее идентификацию и описывать ее динамику: взаимодействие программ образует самые разные коллизии, весьма значимые для развития науки. Между одновременно существующими школами в одном направлении науки всегда есть «конфликт интересов», существует реальное напряжение, конкуренция, борьба за финансирование, кадровое обеспечение, ресурсные и публикационные возможности.

Не менее важно, что научная школа – это не организационное, а скорее социально-психологическое явление. И в этом плане роль лидера школы чрезвычайно велика: именно он выступает в роли идеолога и координатора программы, распределяет роли и задания между членами школы, осуществляет контроль, организует экспертизу результатов, через него осуществляется признание вкладов исследователей. Если лидеру присуща сильная харизма, он нередко выступает гарантом успеха возглавляемого им направления, а в случае его смерти совсем нередки случаи, когда научное направление начинает стагнировать, а то и прекращает свое развитие.

Концепция научного сообщества была сформулирована в социологии науки в основном на базисе естественных наук. Безусловно, есть различия между естествознанием и гуманитарными науками. В естественных наук критерий новационности имеет фундаментальное значение: здесь знания

и парадигмы быстро стареют и меняются, поэтому и жизненный цикл научных школ здесь достаточно краток. Понятно, что адепты школы стремятся продлить ее существование, и нередки случаи, когда школа начинает тормозить развитие науки.

В гуманитарных науках, ориентированных на приращение культуры, более значимы традиции, критерий новационности не столь актуален, поэтому жизненный цикл школ здесь более долог. Тем не менее и здесь конец школы неизбежен.

В любом случае конец школы вовсе не драматичен. Существуют такие варианты: худший – школа рассеивается, дав тем не менее своим участникам опыт работы с крупным ученым-новатором; чаще всего в наших условиях школа превращается в исследовательский коллектив, долго сохраняющий хорошие научные традиции; счастливым концом школы является образование новой проблемной области или нового научного направления на базе формирования «дочерних» школ[13].

Когда говорят о достаточно длительно существующих школах, на самом деле имеют в виду длящуюся научную традицию, но не реально действующий научный коллектив. Научные школы, сформировавшиеся в СССР в послевоенный период, начали стареть в 1980-е годы вместе с процессом стагнации общества.

Появление множества научных школ на современном этапе связано не только с ошибками их идентификации, но и с тем, что часто игнорируется важнейший принцип: школы – это неформальные объединения в науке. Их же часто полностью идентифицирует с существующими научными учреждениями. Тем самым отрицается принципиальное положение мертоновской концепции научного сообщества – отличие профессии ученого от бюрократии. Наша наука бюрократична, это произошло в советские времена и многократно усилилось в постсоветские. Отчасти это связано также с формированием в послевоенный период так называемой «большой науки», но главным образом с бюрократической, практически неизменяемой организацией науки.

Научная школа – одна из форм самоорганизации науки, форма кооперации исследовательского труда, которая способна обеспечивать эффективное сочетание преемственности и инновативности в научной деятельности. Особенно эффективна эта форма в неустановившихся проблемных областях, «ростовых точках» науки, где эти новаторские коллективы активно действуют, но они еще не доказали своей результативности и будут оценены только со временем.

[13] Там же.

В зарубежной социологии науки понятие «школы» фактически не используется. Это связано не только с тем, что мы выбрали курс на опытность (традиционность) организационных структур науки. За рубежом считают недостатком школ некритическое принятие учениками идейной системы лидера, в связи с чем истолковывают их как обособленные, нетолерантные образования. Им противопоставляются солидарные группы, во главе которых находится не один лидер, а несколько, или невидимые колледжи, которые действительно многое дают в процессе формирования новых проблем или направлений[14].

Научные школы необходимо рассматривать в ряду других форм самоорганизации науки, прежде всего сопоставлять их с «невидимыми колледжеми». «Невидимый колледж» – понятие социологии науки, корелят понятия «научное сообщество». «Невидимый колледж» (invisille college) – разновидность научного сообщества, группа ученых, находящихся друг с другом в непосредственных и неформальных научных контактах по поводу разрабатываемой проблемы и обменивающихся информацией по новейшим результатам ее исследования. Именно неформальность общения, процесса обмена информацией, идеями, взглядами, спонтанность научной коммуникации – наиболее яркая черта «невидимого колледжа». Коммуникации между учеными являются необходимым условием институциализации научной дисциплины, представляют собой важнейший механизм самоорганизации науки, формирующийся спонтанно, независимо от целей, намерений и мотивов исследователей. Нередко «невидимый колледж» рассматривают как начальный этап институциализации научной проблемы или новой научной отрасли, когда доминируют именно механизмы самоорганизации получения нового знания и не возникли формальные организационные формы, которые в любом случае сковывают инициативу исследователей. Роль научного сообщества, научной школы и «невидимого колледжа» особенно велика в профессионализации молодых ученых, в усвоении норм, правил и шаблонов поведения в сообществе, формировании у них мотивационной системы ценностной ориентации в исследовательской деятельности.

Следует подчеркнуть, что научные школы – только одна из форм самоорганизации процесса производства знаний, причем форма дополнительная, так как наука развивается продуктивно и там, где научных школ не существует.

[14] Мирская Е.З. Научные школы: история, проблемы и перспективы // Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки. – Москва, 2005. – С. 244–265..

В последние годы появилась тенденция представлять историю науки как историю научных школ. Такой поход может быть лишь одной из линий или версий историко-научного исследования. Но предпринимая его, следует стремиться к реконструкции многообразия, реальной динамики и противоречий взаимодействия научных школ, не замалчивать фактов монополизации конкретними школами целых направлений, вытеснения из них инакомыслящих и т. д. В этом случае можно получить объемную, с реальными противоречиями картину историко-научного процесса, что позволит глубже понимать и природу феномена науки.

Варфоломій Савчук
Дніпропетровськ

Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації

Громадсько-наукові об'єднання є тим елементом, який входить до поняття «громадські об'єднання», що постають неодмінною складовою громадянського суспільства. Детально ці питання розглянуті в низці праць, що, зокрема, аналізуються в дослідженні Туманової[1]. Громадянське суспільство є таким тільки у тому разі, коли у ньому активно відбувається процес формування добровільних громадських організацій. Так, американський історик Дж.Бредлі під громадянським суспільством розуміє «асоціації й інституції, що не були частиною держави, котрі складали основу для впорядкованих, легальних і колективних дій»[2].

Якщо застосувати такий підхід до Російської імперії, то друга половина XIX ст. була періодом, коли в державі формувалося громадянське суспільство і важливими його структурами виступали громадські організації та громадськість. Громадські організації були репрезентовані різними структурними об'єднаннями, серед яких однією з основних форм були товариства.

Існує низка визначень поняття «товариство» як в правових документах Російської імперії, так і запропонованих сучасними дослідниками. Укладачі проекту «Гражданского уложения» у 1899 р. поняття «товариство» сформулювали як «разрешенный надлежащей властью союз лиц, в числе не менее семи, которые, не имея целью получение прибыли, избрали предметом своей деятельности благотворительность, развлечения (клубы,

---

[1]Туманова А.С. „Общественные организации" и «общественность» как исследовательские категории для изучения общества императорской России // Модернизация государства и права России в XIX-XX вв.: исторический опыт и современные проблемы. – Тамбов, 2006. – С.30-35.
[2] Bradley J. Subjects into Citizens: Society, Civil Society and Autocracy in Tsarist Russia // American Historical Review. – 2002/ №4 (Oktober)/ – Vol.107. – P.1094.

общественные собрания), развитие наук, искусств, физических сил и ловкости (спорт) и другие общеполезные цели»[3]. Нагадаємо, що цей до-кумент так і залишися проектом, оскільки «Гражданское уложение», яке передбачалося ввести в дію у 1903 р., так і не було введено. В «Іменному височайшему указі правительственному Сенату про тимчасові правила про товариства та союзи» від 4 березня 1906 р. зазначалося: «обществом, по смыслу настоящего узаконения, почитается соединение нескольких лиц, которые, не имея задачи получения для себя прибыли от ведения какого-либо предприятия, избрали предметом своей совокупной деятельности определенную цель. а союзом – соединение двух или нескольких таких обществ, хотя бы через посредство их уполномоченных»[4].

Сучасний дослідник історії громадських організацій А.Д.Степанський визначає їх як добровільні, самокеровані, оформлені належним чином об'єднання громадян, що регулярно діють з метою досягнення певних політичних, соціально-економічних і культурних цілей невиробничого і некомерційного характеру[5].

Важливу роль у процесі формування громадянського суспільства відігравало наукове співтовариство.

Організація науки, тенденції її розвитку, процеси самоорганізації наукового співтовариства – одна з найважливіших проблем як історичних, зокрема історико-наукових досліджень. У монографії «Методологические вопросы науковедения» (2001) звертається увага на те, що «предметом историко-научных исследований все в большей степени становится развитие специфических отношений, порождающих новое знание. В сферу историко-научного исследования все чаще попадают такие темы, как развитие форм общения ученых, история научных школ, коммуникаций, публикации, история норм и критериев ценностей в научном сообществе, социальная ответственность ученых и т.д.»[6]. Рівні організації наукового співтовариства, форми спілкування вчених можуть бути різноманітними, що засвідчує процес виникнення, організації та діяльності громадсько-наукових об'єднань.

---

[3] Гражданское уложение. Проект Височайше учрежденной Редакционной комиссии по составлению Гражданського уложения. – С.-Петербург, 1899. – Кн. пятая, Т.4, гл.XIX (Ученые, благотворительные и иные общеполезные общества). – С.551-552.

[4] *Полное* собрание законов Российской империи. – Собр.III. – Т.26, № 27479. – Ст.1.

[5] Степанский А.Д. Общественные организации России на рубеже XIX-XX веков. – Москва, 1982.

[6] Методологические вопросы науковедения/ под ред. В.И.Оноприенко. – К., 2001. – С.41.

Громадсько-наукові об'єднання є по-перше, об'єднаннями недержавними, а по-друге, певними структурними одиницями. У дореволюційній Росії, термін «громадський» застосовувався і для тих недержавних організацій, які були репрезентовані органами місцевого самоврядування і навіть станового[7].

Громадсько-наукові товариства – це лише один з можливих кластерів множини громадсько-наукових об'єднань. Вони можуть поділятися й на інші групи таких об'єднань: гуртки, «незримі коледжі», союзи, асоціації тощо. Зупинюся лише на одній формі таких об'єднань –громадсько-наукових товариствах. Значення їх для розвитку науки в Російській імперії у пореформений період важко переоцінити. Д.І.Менделєєв писав: «Якщо наукові дослідження в Росії почали позитивно цікавити вчених усього світу, то цьому надзвичайно багато сприяв розвиток й утворення у нас вчених товариств»[8]. Їх роль була важливою і на теренах тих національних територій, які входили до складу Російської імперії.

Український історик Н.Полонська-Василенко поряд з науковими товариствами, метою яких було дослідження минулого України в царині археології, історії, мистецтва, історії звернула увагу й на роль природничо-наукових товариств, зокрема дослідників природи. Нна її думку, «праці всіх цих товариств, звичайно, друкувалися російською мовою, наслідком їх діяльності залишилися сотні томів різних видань... Заслуги всіх цих товариств перед українською наукою колосальні...»[9]. Зрозуміло, як кожна певна наукова структура, громадсько-наукові товариства розвивалися у часі, мали період бурхливого розвитку, інтенсивної діяльності, період отримання нового статусу і т.п. Але, саме в період другої половини XIX – початку XX століття в Російській імперії розвиток громадсько-наукових товариств був особливо бурхливим і приніс багато плідних результатів.

Повна класифікація громадсько-наукових об'єднань відсутня й досі. Хоча треба визнати, що свого часу (70-ті – 80-ті рр. минулого століття) значний внесок у класифікацію громадсько-наукових об'єднань було зроблено такими істориками як О.В.Соболєва, А.Д.Степанський, Г.Є.Павлова. М.С.Бастракова. А.Д.Степанським наукові товариства розглянуті як елемент надбудови самодержавної держави, ним піддано глибокому аналізу процес диференціації громадських організацій різного

[7] Туманова А.С. Указ. соч. – С.31.
[8] Менделеев Д.И. Какая же академия нужна в России // Новый мир. – 1966. – №12. – С.182.
[9] Полянська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т.2. – С.382-383.

типу, в тому числі громадсько-наукових[10]. Вперше в радянській історіографії А.Д.Степанський класифікував наукові товариства дореволюційної Ро-сії, розглянув їх соціально-економічні позиції, взаємовідносини з владою тощо. Роль наукових товариств як особливої форми дослідницької діяльності у пореформеній Росії розглянуто О.В.Соболєвою в її ґрунтовній монографії «Организация науки в пореформенной России»[11]. Відомий дослідник історії Російського технічного товариства М.Г.Філіпов піддав аналізу діяльність й інших крупних науково-технічних товариств – наукових та науково-технічних товариств, що базувалися в основному у Москві та Петербурзі[12]. Але база для типологізації громадсько-наукових об'єднань на той час була далеко не повною.

У свій час М.Г.Філіпов, розглядаючи ступінь вивченості історії науково-технічних товариств дореволюційної Росії, відзначив порівняно слабку вивченість радянською історіографією питання про діяльність науково-технічних товариств периферії, так званої провінції. Відсутність таких досліджень, детальний розгляд, в основному, діяльності тільки товариств Москви і Петербургу, звужували можливості об'єктивного аналізу економічного, наукового і культурного розвитку як Російської імперії в цілому, так і її складових, які нині виступають як незалежні держави. дореволюційної Росії. Досліджувалися й інші товариства Російської імперії, зокрема лісові, астрономічні. То ж підстави для класифікації були, утім ця класифікація базувалася на досвіді громадсько-наукових об'єднань, зосереджених переважно у центральних регіонах Росії.

Діяльності громадсько-наукових об'єднань в Україні стала предметом дослідження сучасних українських вчених Р.В.Кучера, В.І.Онопрієнка, О.Я.Пилипчука, Т.О.Щербань, Л.П.Депенчук, О.Реєнта, В.С.Савчука, школи Ю.О.Храмова. Нові дослідження збагачують історіографічну традицію вивчення громадсько-наукових об'єднань, в першу чергу природничо-наукових і актуалізують питання типологізації та типології громадсько-наукових об'єднань.

Типологізація може застосовуватися як певна пізнавальна процедура в будь-якій галузі наукового знання, коли дослідник мусить дати упорядкований опис виділеної ним множини об'єктів. Результатом типологізації є

---

[10] Степанский А.Д. Самодержавне и общественные организации России на рубеже XIX – XX векав. – Москва, 1980. – 96 с. Його ж. Общественные организации России на рубеже XIX – XX веков. – Москва, 1982.

[11] Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России. – Ленинград, 1983. – 264 с.

[12] Филиппов Н.Г. Научно-технические общества России: 1866-1917. – Москва, 1976

певна класифікація, типологія, групування об'єктів дослідження. Досить часто поняття типологія і класифікація ототожнюються. Так, сучасний філософський словник відправляє при з'ясуванні поняття «типологія» до визначення поняття «класифікація»[13]. Разом з тим, термін «класифікація» може означати і сам процес, і результат процесу, в той час як термін «типологія» є результатом процесу типологізації. У цілому, класифікація, групування є процедурами упорядкування даних, що передує їх аналізу. Відповідні процедури характерні і для типологізації, але типологізація передбачає більш високий рівень узагальнення. З іншого боку, типологію можна розглядати як не строгу класифікацію. Таке припущення базується на прктиці «існування об'єктів, що відносяться одночасно до декількох типів або таких, які не відповідають жодному з виділених типів, тобто є атиповими». Типологія, яка є наслідком проведеної типологізації, базується на понятті «тип», що виступає як певна теоретична модель. Функціональна значимість поняття «тип» пов'язана «з розумінням його як особливого методологічного засобу, за допомогою якого будується теоретична картина того чи іншого фрагменту дійсності. При цьому поняття типу може виступати не як безпосередньо взяте з реальності, а як результат теоретичного конструювання (конструкт). На цій підставі в межах деякої множини виокремлюється певний об'єкт, який розглядається у якості представника усієї множини (типовий об'єкт)»[14].

Для визначення типології громадсько-наукових товариств, тобто їх типологізації, необхідно з'ясувати процедури, за якими повинна проводитися така типологізація. Наведене визначення громадського товариства (за А.Д.Степанським) є підставою для усвідомлення основних рис наукових товариств як громадських об'єднань і критеріїв їх типологізації. Існує декілька характерних рис, які виокремлюють громадські товариства з загалу інших об'єднань. Зокрема, відсутність комерційних цілей в діяльності товариства є критерієм вилучення з нашого розгляду акціонерних, кооперативних та інших товариств подібного типу.

Першою процедурою, на наш погляд, є виокремлення з усього загалу громадських спілок товариств некомерційного спрямування. Справа в тім, що різноманітних громадських об'єднань у Російській імперії було дуже багато і їх чисельність визначалася тисячами (тільки благодійних

---

[13] *Абушенко В.А.* Классификация // Новейший философами словарь/ Сост. А.А.Грицанов. – Минск, 1998. – С.316-317; *Його ж.* Типологизация // Там же. – С.715-716.

[14] Скакун О.Ф. О термино-понятиях «типология», «типологизация», «тип» в сравнительном правоведении // электронный ресурс: http://comparativelav.org.ua/ dopovidi/1_2.doc

товариств у 1902 р. нараховувалося 4 762[15]). Паралельно виникали інші видив некомерційних організацій. Так, на рубежі XIX-XX вв. в Росії діяло 180 наукових та понад 300 культурно-просвітницьких товариств. Зокрема, за даними міського довідника Москви, у 1912 р. в ній було більш ніж 600 товариств, клубів й інших громадських об'єднань, що охоплювали широкий діапазон благодійної технічної літературної, спортивної, артистичної, культурно-просвітницької і наукової сфер діяльності[16].

Другою процедурою є виокремлення з загалу громадських об'єднань таких, які можна віднести до громадсько-наукових. Критерієм слугує аналіз їх статутних завдань і цілей. Якщо у статуті товариство розглядається як «добровільне об'єднання осіб, що мають на меті допомогу нужденним у тому чи іншому відношенні», то зрозуміло, що таке товариство не може бути віднесене до громадсько-наукових об'єднань. Але бувають випадки й більш складні, коли назва об'єднання нічого не говорить про його наукову та науково-просвітницьку спрямованість, або ставить наукову діяльність однією з цілей поряд з іншими.

Відтак, ретельне вивчення статутних завдань є необхідною процедурою типологізації, що проводиться. Прикладом може служити Кримський гірський клуб. Наприкінці 80-х років XIX ст. у середовищі природодослідників Півдня України набула популярності ідея створення спеціального товариства, предметом діяльності якого були б гори. Наприкінці 1889 р. вона знаходить втілення. Статут Кримського гірського клубу був розроблений відомими вченими Ф.М.Каменським та Ю.О.Листовим. У ньому було зазначено, що «Кримський клуб є вчене товариство, яке нічого спільного з клубами, що практикують у Росії не має, як, зокрема, з клубами дворянськими, комерційними, англійськими тощо»[17]. Членами-засновниками Кримського гірського клубу (КГК) були крупні вчені та природознавці, такі як геолог П.Я.Армашевський, О.І.Войєйков, І.В.Мушкетов, Р.О.Прендель, Ю.О.Листов; біологи Ф.М.Каменськїй, А.Х.Стевен та інші представники наукової та технічної інтелігенції – Г.Д.Романовський, Л.П.Долинський, О.В.Тілло, П.О.Шостак та деякі представники крупного дворянства й владних структур – граф М.Я.Ростовцев, І.І.Курис (предводитель Херсонського дворянства) та інші.

[15] Правовые основы деятельности некоммерческих организаций во второй половине XIX века // Юрист-онлайн. – электронный ресурс: http://www.shkolny.com

[16] Брэдли Дж. Общественные организации и развитие гражданского общества в дореволюционной России // Общественные науки и современность. – 1994. – №5. – С.79.

[17] Мельников Н.П. Крымский горный клуб. – Одесса, 1891. – С.1.

Цілями КГК відповідно статуту були: «1) наукове дослідження Таврійських гір і розповсюдження зібраних про них відомостей; 2) заохочення до відвідування і дослідження цих гір і забезпечення перебування в них природознавців і художників, які відправляються в гори з науковою або з артистичною метою; 3) підтримка місцевих галузей сільського господарства, садівництва і місцевої гірничої промисловості; 4) охорона рідкісних гірських видів рослин і тварин»[18]. У статуті КГК цілком достеменно простежується зв'язок з іншим громадсько-науковим об'єднанням – Новоросійським товариством природодослідників. У статуті КГК 1890 р. параграф «Закриття клубу» визначав, що у цьому випадку «все його майно після погашення боргів переходить у власність Новоросійського Товариства Природодослідників» і призначається на наукові цілі, що безпосередньо відносяться до вивчення фізіографії Криму»[19].

Історичні типи громадсько-наукових об'єднань формувалися відповідно до розвитку суспільства. У працях дослідників громадсько-наукових об'єднань, згідно з хронологією їх виникнення, проводилася і типологізація. Так, М.С.Бастракова виділяє наукові та науково-технічні товариства, що підрозділялися «на два типа – товариства, що мали на меті проведення досліджень в якійсь галузі, і професійні асоціації спеціалістів»[20]. Неповнота такої типології очевидна, крім того, поняття «асоціація» і «товариство» в певному сенсі розрізняються.

А.Д.Степанський виокремлював гуманітарні, природничо-наукові, медичні, технічні, сільськогосподарські, географічні і краєзнавчі товариства. Тобто він відштовхувався від функціонального-дисциплінарного призначення товариства. Цей критерій є плідним і дійсно дозволяє здійснити типологізацію громадсько-наукових об'єднань на наступному процедурному етапі. Щоправда, з такої типології громадсько-наукових об'єднань випадають деякі товариства. Наприклад, до якого типу товариств слід віднести Українське наукове товариство, що складалося з природничої, технічної, медичної, історично, філологічної секції тощо?[21] Словом, воно не вкладається в класифікацію А.Д.Степанського. Відтак, необхідно вводити новий тип наукового товариства – як от «універсальне наукове товариство».

[18] Устав Крымского горного клуба // Записки Крымского горного клуба. – 1891. – Вып.1.– С.III.

[19] Там само. – С.Х.

[20] Бастракова М.С. Организационные тенденции роусской науки в начале XX в. // Организация научной деятельности. – М., 1968. – С.150-186.

[21] Онопрієнко В. Українське наукове товариство / Онопрійко В., Реєнт О., Щербань Т. – К., 1998. – 242 с.

Третя процедура випливає з зауваження А.Д.Степанського важливості вивчення організаційного оформлення системи наукових товариств. Так, Г.Є.Павлова відмітила, що ще в першій половині XIX ст. «ясно вимальовувалися два типи наукових товариств – об'єднання, що знаходяться при університетах і вищих навчальних закладах і самостійні установи»[22].

Шерег дослідників, в тому числі і автор цієї статті, виходячи з організаційних форм діяльності наукових і науково-технічних товариств виокремлюють три типи: 1) об'єднання, що знаходяться при університетах і вищих навчальних закладах, 2) самостійні товариства локального типу, що не мають первинних структур (відділень, філій, відділів тощо) в інших місцевостях (містах), і 3) самостійні установи, що мають розгалужену мережу відділень, відділів, філій на території Російської імперії. Характерним прикладом останнього типу є Російське технічне товариство, що мало декілька десятків відділень. Причому центральне його відділення знаходилось у Петербурзі та Москві, частіше у Петербурзі. Це не дивно, тому що «уряд намагався не допускати організацій або союзів, що розповсюджували свою діяльність на всю або значну частину імперії»[23].

Причиною такої заборони, як свідчать архівні документи, було те, що «такі філіальні відділення, представляючи з себе цілу мережу установ, відкриття і діяльність яких не регламентуються ніякими визначеними постановами, легко можуть в окремих випадках під впливом зло налаштованих керівників ухилитися від виконання прямих задач товариства і стати небезпечним знаряддям якоїсь злочинної організації»[24].

З урахуванням процедур типологізації проведених автором цієї розвідки, випливає й відповідна організаційна типологія системи громадсько-наукових об'єднань Російської імперії.

Типологія громадсько-наукових об'єднань Російської імперії
за управлінсько-організаційними критеріями

1. Товариство, центральне відділення якого знаходиться у Петербурзі або Москві з філіями або відділеннями у різних регіонах Російської імперії.

2. Незалежне, самостійне, локальне товариство, не зв'язане з вищими навчальними закладами, розповсюджене як в столиці, так і на периферії.

---

[22] Павлова Г.Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. – Москва, 1990.
[23] Степанский А.Д. Самодержавне и общественные организации России на рубеже XIX – XX веков. – Москва, 1980. – 96 с.
[24] Центральний державний історичний архів Росії. – Ф.1288, оп.15, спр.82. – Арк.2.

3. Громадсько-наукове об'єднання (товариство), що виникло при університеті або вищому навчальному закладі.

4. Незалежне, самостійне громадсько-наукове об'єднання з центральним відділенням, розташованим на периферії, яке має мережу відділень у різних регіонах Російської імперії.

Застосування цієї типології до аналізу громадсько-наукових об'єднань дозволяє не тільки проаналізувати їх сукупність, але й припустити існування четвертого типу. Відмінною ознакою останнього типу товариств, який був запропонований нами як певний теоретичний конструкт, є те, що цент-ральне відділення знаходилося не в Петербурзі (Москві), а в інших містах Російської імперії, тобто в провінції. Таким чином, типологізація громадсько-наукових товариств за певними критеріями і послідовністю процедур дозволяє виокремити ще один тип громадсько-наукових об'єднань, який раніше фактично не згадувався і не розглядався в спеціальній літературі.

Так, у 1908 р. засновники товариства природознавців Ставропольської губернії звернулися до Новоросійського товариства дослідників природи з проханням надати їх товариству статус філії НТДП. Однак Новоросійське товариство дослідників природи відмовило їм саме на підставі положень, що забороняли створення таких відділень.

І все ж одне таке громадсько-наукове об'єднання нам вдалося знайти[25]. Вище йшлося про Кримський гірський клуб, створений в Одесі (сферою його досліджень був Крим). Подальше розширення сфери його дій знайшло своє відбиття в змінах статуту, який перезатверджувався декілька раз. У 1894 р. новий статут визначив клуб як самостійне громадсько-наукове об'єднання, причому з тексту статуту були вилучені положення, що формально пов'язували КГК и Новоросійське товариство дослідників природи, хоча неформальна єдність залишилася. Змінився і пункт про цілі клубу, згідно якого основним напрямом діяльності стало всебічне наукове вивчення не тільки Таврійських гір, але й передгірських місцевостей, степів та морів[26].

---

[25] Савчук В.С. Крымско-Кавказский горный клуб: к вопросу о типах дореволюционных научных обществ // Вісник Дніпропетровського університету. Серія „Історія та філософія науки і техніки. – 1996. – Вип.2. – С.105-111.

[26] Савчук В.С. Естественнонаучные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Дн-ск. – С.43.

Таблиця 1

Структура Кримсько-Кавказького гірського клубу до 1917 р.

	Відділення	*Дата відкриття*	*Дата закриття*
1	Одеське	6 травня 1890 р.	
2	Севастопольське	16 квітня 1891 р.	1908 р.
3	Ялтинське	22 квітня 1891 р.	
4	Катеринославське	22 лютого 1902 р.	1905 р.
5	Гагринське	12 квітня 1903 р.	18 вересня 1910 р.
6	Бессарабське	21 квітня 1901 р.	21 березня 1910 р.
7	Бакинське	29 травня 1908 р.	26 січня 1914 р.
8	Ризьке	13 жовтня 1911 р.	1914 р. (у зв'язку з війною)
9	Феодосійське	2 серпня 1916 р.	
10	Анапське	Знаходилося в стадії організації у 1916 р.	

Наприкінці XIX ст. товариство перейшло з МВС у підпорядкування Міністерства державного майна і землеробства. Це сприяло новим змінам у статуті КГК. Основним (у порівнянні з статутом 1895 р.) було те, що клубу було надано право відкривати відділення на всій території Російської імперії. Фактично з цього моменту КГТ можна віднести до типу самостійних громадсько-наукових об'єднань з центральним відділенням у провінції (Одеса) і мережею відділень у різних регіонах держави. Остання зміна статуту КГК відбулася у 1905 р. На той час клуб уже мав відділення в Гаграх. Таким чином, в сферу його діяльності залучався й Кавказ. Головними були зміна назви та розширення пункту статуту, що визначав цілі об'єднання. Клуб мав ціллю «всебічне наукове висвітлення Таврійських і Кавказьких гір та передгірь, що прилягають до них, степів і морів» і дістав назву – «Кримсько-Кавказький гірський клуб»[27].

З моменту відкриття і до 1917 р. ККГК мав у своєму складі дев'ять відділень, доля яких складалася по різному. Відділення, що знаходилися за межами Криму, припиняли своє існування через деякий час. Найбільш життєздатним виявилося Ялтинське відділення ККГК. Наведена нами структура ККГК свідчить про широке поширення його діяльності на

[27] Устав Крымско-Кавказского горного клуба. – Одесса, 1907. – 10 с.

території Російської імперії. Поступово це громадсько-наукове об'єднання з локального виросло в міцне наукове і науково-просвітницьке товариство, що мало державний масштаб і користувалося міжнародним авторитетом.

У підсумках, спробуемо узагальнити процедури типологізації як методологічного засобу, що дозволяє стиснути інформацію про громадсько-наукові товариства; структурувати весь масив наукових товариств на підставі певних критеріїв на усталені групи; запропонувати їх типологію на засадах здійсненої типологізації.

Процедури типологізації громадсько-наукових об'єднань

1. Визначення масиву громадських об'єднань, що підлягають аналізу.
2. Розробка системи критеріїв першого порядку, за якими будуть відокремлюватися громадсько-наукові об'єднання від загального масиву громадських організацій.
3 Розподіл масиву громадсько-наукових об'єднань за узагальненими типами (дивись схему).
4 Складання ієрархічно побудованої системи критеріїв другого порядку, які відносяться безпосередньо до узагальнених типів громадсько-наукових організацій і базуються на взаємодії загального й особливого у їх функціонуванні.
5. Деталізація для кожного ієрархічного рівня критеріїв типологізації громадсько-наукових об'єднань: за функціонально-дисциплінарним та організаційно-управлінським принципами тощо.
6. Розподіл на відповідні групи об'єктів дослідження (дивись схему).
7. Використання процедур типологізації для отримання нових знань при вивченні громадсько-наукових об'єднань (за рахунок накопичення емпіричних даних).

На наш погляд, функціонально-дисциплінарний та організаційно-управлінський принципи (як вони позначені у нашому дослідженні) є чи не найґрунтовнішими для типологізації громадсько-наукових об'єднань. Але це не означає, що ієрархічна система критеріїв не може бути добудована іншим дослідником, відповідно до завдань його дослідження. Тобто, ми вказуємо лише на методологічні можливості такого підходу, а не його універсальність.

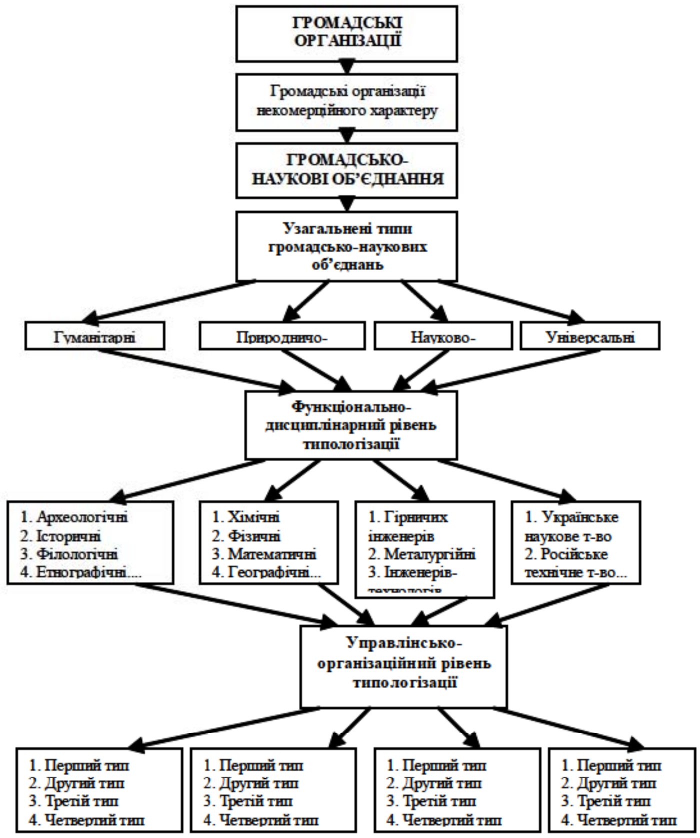

Схема. *Типологізація громадсько-наукових об'єднань*

Светлана Еремеева
Москва

**Приютинское братство: Думать, чтобы жить.
Жить, чтобы думать**

В начале 80-х годов XIX века в стенах Санкт-Петербургского университета сформировался очередной дружеский кружок студентов. Это было довольно аморфное образование начала 80-х годов, ничего оригинального на момент создания не представляющее. «Вчера вечером я был у Ольденбургов. […]наш кружок, то есть варшавские студенты и я, собираемся иногда у них, кое-что читаем и часто о многом рассуждаем. Вначале собрания эти велись даже довольно правильно, но теперь собираемся мы редко – экзамены на носу – и далеко не в полном составе, что, впрочем, случалось, и раньше. […] настоящего кружка людей, хорошо знающих друг друга, еще далеко нет»,[1] – писал один из участников этого союза Дмитрий Шаховской в письме 1882 года. Постепенно, в результате все более близкого знакомства и совместной деятельности в студенческом научно-литературном обществе и группе по изучению и распространению народной литературы, симпатии росли, дружеские связи укреплялись, состав кружка уточнялся, и спустя несколько лет, в начале 1886 года не столько оформилась, сколько осозналась как уже существующая новая форма дружеских отношений, получающая название Приютинского братство.

История создания братства всегда была очевидна. Она сразу же была описана несколькими свидетелями и непосредственными участниками. Момент возникновения нового образования был зафиксирован точно. Толчком послужила лекция Вильяма Фрея (В.К. Гейнса), основателя

[1] Шаховской Д. Письма о братстве. Публикация Ф.Ф.Перченка, А.Б.Рогинского, М.Ю.Сорокиной // Звенья. Вып.2. – Москва,-С.-Петербург, 1992. – С.184-185.

коммун в Америке и пропагандиста Религии Человечества, приехавшего в Россию для знакомства с Л.Толстым. Фрей, в силу своего радикализма, смог выговорить то, что петербургскими студентами лишь смутно ощущалось. «Фрей произвел, - писал в январе 1886 г. Федор Федорович <Ольденбург> Дм.Ив. Шаховскому, - громадное впечатление именно потому, что он вы-разил вполне определенно и ясно то, о чем мы думали раньше; нет в сущности ни одного слова нового»[2]. Произнесенные слова материализовались. Братья Ольденбурги и их друзья супруги Гревсы воодушевились, и, собравшись на другой день вечером, после возбужденного обмена впечатлениями, решили создать братство из членов своей компании. Собственно, слово «братство», вокруг которого кристаллизовался процесс, и было «вброшено» Фреем; Приютинским же оно стало в память о прежнем дружеском образовании, связанным с мечтой о покупке общего имения для общения и убежища – Приютина.

Состав братства определяется довольно быстро. В него входят В.Вернадский с женой (Н.Старицкой), Д.Шаховской с женой (А.Сиротининой), И.Гревс с женой (М.Гревс), братья С.Ф. и Ф.Ф.Ольденбурги, А.А.Корнилов. Так что вопрос, кто и когда объединился в Приютинское братство легко решаем. Сложнее другое - **что** же все-таки образовалось, поскольку братство, в отличие от «кружка по изучению…» - беспредметно, оно объединяется вокруг чего-то иного.

После лекции Фрея и принятого решения едва ли не все бросились писать письма отсутствовавшему Д.Шаховскому, пытаясь ему и себе объяснить случившееся. Главным содержанием этих сообщений, однако, оказывается момент воодушевления и чувство необыкновенной симпатии друг к другу. Самими участниками основы нового объединения определяются вполне туманно как этические. Однако для них самих если не смысл, то ощущение необходимости этого нового образования вполне внятен. Д.Шаховской проникается энтузиазмом момента и, получив письмо о Фрее, пишет А.Сиротининой 24 января 1886 г.: «Только братство может выручить. Одному нельзя жить среди людей, которых жизнь кажется бессмысленной и которых жизнью решился не жить. Только в братстве это можно»[3]. В результате именно не присутствовавший на судьбоносной лекции Шаховской составляет письменный манифест братства «Что нам делать и как нам жить» - первый и главный программный документ, у которого сразу и навсегда среди членов братства установился статус общезначимого.

---

[2] Цит. по: Корнилов А. Воспоминания о юности Федора Федоровича Ольденбурга // Русская мысль. - 1916. Кн.VIII. – С. 69.

[3] Шаховской Д. Письма о братстве. – С.200.

Сплочение вокруг идеи братства происходит при негативной идентификации – Д.И.Шаховской формулирует основные положения: 1.Так жить нельзя. 2. Все мы ужасно плохи. 3.Без братства мы погибнем. Эту трояку формулу никто из братьев никогда оспаривать не будет – из нее, несмотря на всю невнятность, всегда будут исходить.

Не в силах сформулировать четкие принципы своего существования, члены братства, однако, с самого начала подчеркивают свою особость, непохожесть на другие современные им кружки, что для постороннего наблюдателя вовсе неочевидно. Братство дистанцируется от радикальных движений по принципиальным соображениям. Шаховской считает, что революционное движение направлено лишь на изменение внешних форм, в то время как необходимы глубинные изменения. И эти изменения должны начинаться с себя, а поскольку для отдельного человека это почти непосильная задача, то именно для решения ее люди и должны объединяться в братства. «Теперь нужно братство, как свободное и любовное соединение людей, преследующих одни цели и работающих вместе. […] Так люди соединяются в братства, чтобы помогать друг другу жить и работать лучше. И раз братство образовалось, у него должно быть хотя бы смутное представление о том, как лучше жить»[4]. Вот это главный акцент – **как** лучше жить. Само название «Что нам делать и как нам жить» - обманчиво, поскольку под словом «делать» здесь вовсе не понимается некая социальная деятельность, а имеется в виду деятельность по строительству своей жизни. Очень общий рецепт сводится к тому, чтобы как можно больше отдавать миру и как можно меньше брать от него, это и является, по Шаховскому, нравственным началом жизни.

Вопрос, как жить, в этом кругу на ближайшие пять лет станет предметом постоянного обсуждения. Первое время образования братства главная работа его участников сосредотачивается внутри самого братства, и направлена она на выработку концепции идеальной личности, которая должна послужить образцом в дальнейшей жизни.

Очень трудно иметь дело с незафиксированном в пространстве объектом – невозможность точно определить его заставляет сомневаться в самой реальности его существования. И это проблема не только тех, кто пытается описать происходившее много лет спустя. Время от времени участники кружка, особенно в молодые годы, констатировали, что вот наконец-то Приютино практически состоялось – то в Малашкине (имении Шаховского), то в Вернадовке (имении Вернадского). Довольно быстро, впрочем, эта

[4] Там же. – С.201.

мысль сменялась пониманием того, что это была всего лишь «репетиция», а настоящее Приютино еще впереди. Однако в рефлексии по этому поводу уже в зрелые годы, члены братства определяют Приютино однозначно как существовавшее и существующее. Сама попытка локализовать Приютинское братство во времени и пространстве оборачивается значимой неудачей, постепенным осознанием ненужности подобной операции. Приютино – идеальная структура, коллективная (общая) по определению, и эта структура проявляется в пространстве общения, в пространстве диалога и полилога, который постоянно ведут участники братства. Однако, чтобы осознать это, членам братства потребовались многие годы. Приютинское братство оказывается средой, в которой происходит возрастание личности. Средой, казалось бы, частной, имеющей отношение прежде всего к личной жизни человека, однако именно через эту его личную жизнь оказывающей воздействие на все его мировоззрение и жизнь в целом. Личная жизнь сама по себе становится объектом человеческого творчества, и, как выясняется, иногда - коллективного.

Это очень своеобразный культурный опыт, представляющий интерес не только практикой своей, но и результатами. Одна особенность братства бросается в глаза сразу – долговечность: оно просуществовало с января 1886 года до конца жизни последнего своего члена – им оказался В.И.Вернадский, умерший в 1945 г. Причем даже оставшись физически в этом мире последним, он все равно продолжал ощущать себя членом этого союза. Другая особенность, возможно, не так очевидна, но еще более интересна: сохранение эвристического потенциала членами братства до глубокой старости. И реализуется этот потенциал прежде всего в сфере науки. Их отличало своеобразие отношений с наукой: широта интересов, недогматичность сознания, творческая работоспособность до глубокой старости, умение переключаться не просто с одной проблемы на другую, а уходить под влиянием внутренних или внешних причин в смежные (иногда и вовсе ненаучные) области, а затем снова возвращаться к прежним занятиям.

Долгая жизнь членов братства могла складываться по-разному, и само существование братства (регулярно сопровождавшееся размышлениями о том, что братства больше нет, сменявшимся столь же регулярным пониманием, что «без братства мы погибнем») вовсе не было однородным. Но примечательно то, что, в конце концов, все члены братства оказались связанными с наукой и само братство представляется с точки зрения нашего времени союзом ученых, объединенных долгими дружескими отношениями и декларировавшими эти отношения жизненно важными для себя.

Союз представителей интеллигенции на началах, определяемых как общинные, в конце XIX века не уникален. Но Приютинское братство представляет собой едва ли не единственный пример таких отношений в ситуации, когда члены братства остаются в своей профессиональной деятельности интеллектуалами, добивающимися значительных успехов в научной работе и карьере. Обычно интеллигентские общины создавались тогда для того, чтобы заняться совершенно им чуждым делом – сельским хозяйством. Искус «быть ближе к народу» приютинцы преодолевали не один год.

Кто же составлял ядро братства? И что представляли собой его члены в начале жизненного пути?

Владимир Вернадский в 1885 году закончил естественное отделение физико-математического факультета и поступил на должность хранителя минералогического кабинета С.-Пб. Университета. Оставленный при кафедре для приготовления к профессорскому званию, в 1887 он сдал магистерские экзамены, а в 1888 был отправлен на два года за границу для продолжения образования, после возвращения был приглашен на работу в Московский университет и годом позже защитился. В 1897 году защитил докторскую диссертацию и стал профессором.

Иван Гревс окончил курс в 1884 году кандидатом, под руководством профессора В.Г.Василевского написав работу «Римско-Византийское государство по законодательным сборникам V-VI вв.», оставлен при кафедре. Начался период активного преподавания в гимназиях, кадетских корпусах, женских учебных заведениях. В 1888-1889 сдал магистерские экзамены и в 1890 читал лекции в университете по всеобщей истории в звании приват-доцента. Двухгодичная учебная заграничная командировка продлилась с 1890 до 1892, когда он снова вернулся в университет и на ВЖК. 1894-1895 – снова перерыв на командировку. В мае 1900 происходит защита магистерской диссертации «Очерки по истории римского землевладения».

Александр Корнилов в 1885 окончил юридический факультет, написал магистерскую диссертацию «О значении общинного землевладения в аграрном быту народов», но вместо продолжения учебы поступил на государственную службу: принял место комиссара по крестьянским делам в Царстве Польском (в его функции входило разрешение земельных споров между помещиками и крестьянами и наблюдение за крестьянским самоуправлением). В 1888 году во время поездки к Ф.Ольденбургу в Тверь познакомился с И.И.Петрункевичем – одним из либеральных земских лидеров и с этого момента активно участвовал в земском движении.

В 1891 году вышел в отставку, разочаровавшись и в государственной службе, и в самой идее государственной опеки над крестьянами. К 1893 относится его первая научная публикация «Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском». Друзья (в первую очередь В.Вернадский) убеждали его посвятить себя научной деятельности и искать места в университете. По семейным обстоятельствам в 1894 году он занимает место чиновника особых поручений при иркутском генерал-губернаторе, и лишь в 1900 году окончательно выходит в отставку и переходит на «поприще общественной и литературной деятельности».

Сергей Ольденбург окончил университет в 1885 году кандидатом и был оставлен для приготовления к профессорскому званию под руководством профессора И.П.Минаева; зимой 1887 сдал магистерский экзамен и был отправлен за границу, проведя ближайшие два года в Париже, Лондоне и Кембридже. Вернувшись в 1889, начал читать лекции по санскритской словесности на факультете Восточных языков в качестве приват-доцента. Диссертацию на степень магистра о «Буддийских легендах» защитил в 1894 году, с марта 1897 г. стал и.д. экстраординарного профессора, а осенью 1899 г. покинул университет, продолжив свою научную карьеру в Академии Наук.

Федор Ольденбург, окончивший учебный курс в 1885 году, собирался стать учителем древних языков в гимназии и писал работу по Платону; весной 1886 года представил первую часть своей работы в качестве кандидатского сочинения, остальное же должен был написать в случае, если пожелает остаться при университете. Осенью 1887 принял место педагога в тверской школе Максимовича, готовившей учительниц для народных школ, где и прослужил до конца жизни.

Дмитрий Шаховской окончил университетский курс в 1884 г. и получил приглашение остаться при университете; в 1884-1885 гг. работал над кандидатским сочинением о «Домострое», а также занимался изучением славянских языков и сербской литературы под руководством профессора И.В.Ягича на кафедре славянской филологии. Знакомство с активными земскими деятелями и приглашение заведовать училищами в Весьегонском уезде Тверской губернии изменили его судьбу. Осенью 1885 года он поступает на службу, которая продолжается три с половиной года. В 1889 Шаховской принимает на себя управление наследственными имениями в Ярославской губернии; обладание земельным цензом дает ему возможность непосредственного участия в земской деятельности, которая и становится для него основной на ближайшие 10 лет.

Все участники братства имели возможность остаться при университете и оказались, в рамках самих же для себя установленных правил, перед нелегким выбором: практическая работа ближе к народу или избрание науки полем своей дальнейшей деятельности. После окончания учебного курса почти никто не принимает решения о дальнейшей работе сразу. Около года все ведут своеобразную пара-студенческую жизнь: работая в научном обществе, в кружке народной литературы, комитете грамотности, кружке по изучению Спенсера и кружке для изучения текущих вопросов, организованном Вернадским.

Первый отъезд (Шаховского в Весьегонский уезд) обсуждается и одобряется всей компанией – это рассматривается как практическая работа на ниве народного просвещения, соответствующая тем жизненным принципам и задачам, которые разделяются друзьями. Но вообще решения о том, чем заниматься в «настоящей», взрослой жизни принимались мучительно – спустя почти год после окончания университета Федор Ольденбург пишет Шаховским в марте 1887 г.: «Древним языкам мне учить положительно не хочется, тем более, что и тут пришлось бы еще много учиться. Итак, вопрос о том, что предпринимать, опять выплывает… Будь место вроде Митиного (Шаховской – С.Е.), возможно, я бы не задумываясь поехал. […] Перебираешь в голове всевозможные профессии, доходя до разных фантазий вроде торговли или книгами, или произведениями кустарной промышленности (в фантазии особенно заманчиво последнее)…»[5]

Процесс выбора происходит не так легко и у тех, кто, казалось бы, сразу решает остаться в университете. При этом они выбирают науку вообще, а не конкретную специальность, и идет поиск если не оправданий, то, во всяком случае – дополнительной аргументации для занятий наукой. Особенно неутомим в этом В. Вернадский. Наука рассматривается им как приоритетная область приложения усилий, поскольку это, в определенной степени, средство строительства себя, которому отдается предпочтение перед религией и философией: «цельную, ясную цель жизни, цель деятельности на пользу людей, на достижение известного идеала, я думаю, дает наука. Она должна дать такую цель, которая бы вполне удовлетворяла скептический ум, чтобы сомнение свободно здесь гуляло, а цель оставалась. В религии исключается сомнение, и потому она так мертва по своим продолжительным <u>положительным</u> результатам, в философии одно сомнение царствует, но, кроме него, целый ряд ложно установленных,

[5] Цит. по: Корнилов А. Воспоминания о юности Федора Федоровича Ольденбурга. – С. 77.

вследствие недостатка знания перегородок, а только в одной науке есть полная свобода сомнению наряду с положительными результатами. Это сомнение – сила созидающая»[6], - пишет он 3 июля 1886 года своей жене.

Наука для Вернадского лишь одна из альтернатив, выбранная сознательно. «Я вполне сознаю, что только немногим из многих мечтателей удалось чего-нибудь добиться, и потому я говорю, что, может быть, я никуда не гожусь, и потому у меня являются дни отчаяния, дни, когда я вполне и мучительно больно сознаю свою неспособность, свое неумение и свое ничтожество. И тогда я не хочу быть ученым, я стремлюсь к другой деятельности, но и ее я рисую бурной, блестящей, иногда печальной, но бурной и огромной, потому что и в этих сомнениях я все же остаюсь тем же бедным мечтателем-сумасбродом»[7], - год спустя, 2 июля 1887, ей же.

И когда, казалось бы, все решения приняты, близится к концу заграничная стажировка, пишется диссертация (тема ее постоянно меняется), то и тут всплывают неожиданные признания: «Странная судьба. Больше всего прельщали меня, с одной стороны, вопросы исторической жизни человечества и, с другой – философская сторона математических наук. И я не пошел ни по той, ни по другой отрасли. Не пошел по исторической, потому что хотел раньше получить подготовку естественноисторическую и потом перейти на историю, не пошел по математической, потому что не верил и не верю в свои математические способности»[8]. (3 января 1889 г.).

Это проблемы не только Вернадского. Из заграничной же учебной командировки востоковед Сергей Ольденбург пишет своему учителю, профессору И.П.Минаеву, 10 августа 1887 года: «Моя отдаленная цель заниматься историей, т.е. постараться внести то, что я могу, в понимание человеческой прошлой жизни, необходимого для выяснения основных задач, нужных человечеству, - наука вообще (история часть ее) имеет конечной целью выяснение мира и его задач вообще и в частности человеческих, с тем чтобы найти условия наилучшей, честнейшей жизни»[9].

Наука для членов Приютинского братства – это способ помыслить человечество вообще, помыслить широко и свободно, причем убеждение в том, что это - уникальная возможность, с течением времени у посвятивших себя науке лишь укрепляется: поэтому в конце 80-х годов именно у

---

[6] Вернадский В.И. Письма Н.Е.Вернадской (1886-1889). - Москва, 1988. – С.60.
[7] Там же. – С.107.
[8] Там же. – С.233.
[9] Цит. по: Серебряков И.Д. По страницам архива академика С.Ф.Ольденбурга // Сергей Федорович Ольденбург. – Москва, 1986. – С.106.

Ольденбурга и Вернадского возникают серьезные нарекания к Ивану Гревсу, у которого преподавание отнимает столько сил и времени, что на науку их почти не остается.

В конце концов именно наука окажется тем Делом, о котором мечтали в начале своей взрослой жизни вчерашние студенты и отсутствие которого чуть не стало причиной конца братства в ранние 90-е. Но с этой мыслью смирились не сразу. Период мечтаний быстрее всего кончался у Вернадского – абстрактные разговоры о том, что же есть «дело» его начали раздражать первого – он пытается объяснить, что дело определяется не предметом, на который оно направлено, а отношением к самому процессу. «Не надо смотреть узко на «дело», не надо оценивать все одной меркой. Все это следствие излишней теоретичности в общих суждениях, известного стремления приложить к сложным жизненным явлениям нашу узкую, одностороннюю мерку. […] Пойми, что не может быть для всех людей приложена одна рамка «дела», что многообразны потребности жизни и что разные проявления являются «делом»»[10] (7 апреля 1889 г., жене).

Кризис братства в какой-то момент опознается в этом исчезновении Дела – как сверхзадачи – из жизни. Пропадает вера в прежние идеалы, ощущение растерянности становится общим. Прекращаются разговоры о Приютине как реальном месте. Зато ведутся бесконечные разговоры о том, есть ли все-таки Приютинское братство, было ли оно вообще…

В ретроспективе понятно, что в 90-е годы все уже случилось. Братство состоялось и сформировалось. Окончательно определился состав. Исчезла мечта о Приютине как о конкретном месте рая на земле. Братство стало пониматься и приниматься как внутренняя структура духовно и интеллектуально близких равномасштабных людей. Выработались имплицитные представления о норме личности. Определился приоритет свободы личности и творческое поле, на котором личность могла быть прежде всего реализована – это наука (даже для тех, пожалуй, кого чувство долга вело пока по другому пути – для Шаховского, Корнилова и Федора Ольденбурга).

А.Корнилов, который сам еще не окончательно распрощался с государственной службой и иллюзиями, связанными с нею, в 1893 году пишет Вернадским (они в этом кружке были главными денежными донорами за счет доходов с имения), рассуждая о том, что нужно помочь Ивану Гревсу еще год провести за границей: «Вы дадите ему возможность стать на ноги и может быть обеспечите его дальнейшую карьеру. Я совершенно

[10] Вернадский В.И Письма Н.Е.Вернадской (1889-1892). - Москва, 1991. – С.21-22.

уверен, что карьера Ивана может быть весьма выдающеюся и что он может столько внести в дальнейшее развитие научной мысли, также столько способствовать развитию человеческого сознания вообще, что тут есть, о чем позаботиться…»[11]

Д.Шаховской, практик и идеолог земского движения, в письме 6 апреля 1894 г. неожиданно признается: «Для меня политика сама по себе– совершеннейшие пустяки. Для меня важно (кажется) только одно: рост сознания»[12].

В.Вернадский, который по выбранному пути идет увереннее и быстрее остальных, выходит на следующий уровень осмысления: «Все сильнее … меня начинает охватывать раздумье об известной большей целесообразности жизни. До сих пор я как-то жил, больше приспособляясь к окружающим течениям, и не являлся ясным и определенным борцом как в научной, так и в общественной жизни. Как-то жизнь казалась так разнообразной и, в сущности говоря, так мало интересовала по сравнению с мелочной умственной деятельностью, что я только подчинялся ей, выбирая, а не создавая себе дорогу. Не могу сказать, чтобы я теперь с охотой вступил на новый путь, но я думаю, что хочешь не хочешь – а так или иначе это придется. Придется прекратить – невольно – известное дилетантское отношение к жизни и к науке и начать созидательную и воинственную деятельность. Надо лишь для этого почувствовать себя на своих ногах, так как мне противна всякая мысль о чужой одежде»[13] (16 декабря 1896).

В пределах Приютинского братства шли поиски себя. «…Лет тому назад, так называемая Варшавская Компания вместе с некоторыми [сблизившимися] с нею петербуржцами основали «идеальное Приютино»»[14], – Иван Гревс в 1887 году находит для Приютина точное слово. Может быть, именно эта программная идеальность и мешала воплотить идею Приютина в конкретном месте и времени. Приютино, как выяснилось позднее, при попытках его осуществления, было не место, а ситуация. Ситуация, определяемая и 80-ми годами XIX века, предполагающими для этически ориентированных людей оппозицию к власти со всеми вытекающими отсюда последствиями. И самим кругом объединившихся людей, принадлежащих к одному поколению и одному социальному

[11] ААН. Ф.518. - Оп.3. - Д.814. - Л. 28 и об.

[12] Шаховской Д. Письма о братстве. – С.221.

[13] Вернадский В.И. Письма Н.Е.Вернадской (1893-1900). - Москва, 1994. - С.226.

[14] Письма Ф.Ф.Ольденбурга, В.И.Вернадского, И.М.Гревса и А.А.Корнилова о проекте организации Братства «Приютино» / Публ. и ком. А.В.Лубкова // Идейное наследие русской философии. - С.-Петербург, 2000. –С.157

слою: «генеральские сыновья», проникнувшиеся демократическим идеями и любовью к народу, по более позднему определению Гревса, что предполагало «благоприобретенные с детства сознание долга и духовную благовоспитанность» и «сердечную деликатность». Хорошее образование в этом кругу сочеталось с верой в науку и в жизнь - «в них росла бодрая надежда, что наука освещает жизнь, культура ее движет», что порождало отсутствие «разъедающего дуализма в душе», противопоставляющего будущее и настоящее, следствием чего оказывался оптимизм. «Пока компания не вошла еще в жизнь и вращалась больше в сфере студенческих теоретических интересов, такой оптимизм покоился на вере в светлое будущее родины, а также в указанном верующем отношении друг к другу»[15]. Но так об этом времени участники братства будут вспоминать гораздо позже.

А в конце XIX века время сомнений продолжалось долго. Туманность искомой истины, неясность смысла и целей братства при ощущении притягательность их, ставили вопрос о совместимости самого братства с реальной жизнью. Собственно, все это и приводит довольно скоро, уже в 1887 году, неутомимого Шаховского к мысли о том, что братства нет. И все начинают обсуждать эту тему. Самым мудрым тогда оказывается Федор Ольденбург: говоря о двух видах деятельности (направленной на непосредственное настоящее, потребности жизни и минуты versus направленной на отдаленные или идейные цели), Федор защищает право молодости пренебрегать иногда хлебом насущным, ибо «потом, как старше становятся люди, тем менее им [неразб] для этого, благодаря этому люди практики совершенно и отрицают такую деятельность, в основании отрицая и Приютино»[16]. Приютино важно перспективой своей, заложенными в нем потенциальными возможностями, которые могут реализоваться в будущем, а реализация возможна лишь при наличии сильной идеи (то есть у Приютина должен быть свой собственный смысл, чтобы оно могло материализоваться). Братство – насущное условие самой будущей жизни, как некая путеводная звезда; личные идеалы каждого, связанные с семейной жизнью, работой и общественной деятельностью, возможны лишь тогда «когда у нас будет свой идеал жизни, который мы могли бы указывать. Как средство для меня таким идеалом является мысль о братстве человечества и организация отдельных братств, т.е. частно сплоченных групп людей»[17].

[15] Гревс И.М. В годы юности (За культуру) // Былое. – 1921. – №16. – С.150.
[16] Письма Ф.Ф.Ольденбурга, В.И.Вернадского, И.М.Гревса и А.А.Корнилова. – С. 149.
[17] Там же. – С. 150.

Бесконечная реакция будет продолжаться потом многие годы: как только один перестает рассуждать о кризисе братства, это начинает делать другой. Похоже, что ощущение реального существования братства зависело от индивидуального и ситуативного понимания, что такое братство. Во второй половине жизни, обращаясь к братству в ретроспективе, все его члены сходились во мнении, что братство, несомненно, было (продолжая неуверенно сомневаться, есть ли оно в настоящем).

В конце 80-х - начале 90-х мечты о существовании идеального места, где существует правильная жизнь и происходит нравственное обновление, реального места, в котором можно было бы найти убежище от жизненных невзгод, своеобразного полигона для выработки новых форм жизни, были не так уж редки. В одной «интеллигентной колонии» 1 января 1887 года произносится речь, где звучат такие слова: «Цель наша – осуществить такую общину, в которой человек, при содействии своих товарищей-единомышленников, мог бы идти к нравственному совершенствованию: каждый человек в отдельности, а следовательно и вся община вместе. […] . Мы же считаем необходимым нравственно совершенствоваться человеку для другиx же людей, для того, чтобы примером своих влиять на всех, соприкасавшихся с ними, для того, чтобы развивать в себе такие стороны и свойства, которые могли бы лечь в основание иной, более гармоничной, братской жизни между людьми. Община наша должна быть такова, чтобы всякий нравственно удрученный, усталый и измученный в житейской борьбе человек, мог найти в нашей среде приют и отдых …»[18].

Разговоров было много. И была опасность укрыться за этими разговорами и удовлетвориться ими. Нужно было искать способы противодействовать этой интеллигибельной эфемерности существования. У формально неструктурированного Приютинского братства существовали две «точки сборки» - сознательно и ответственно поддерживаемая переписка, имевшая определенные ритуалы (например, круговых писем, дописываемых и пересылаемых друг другу), и ежегодные встречи 30 декабря (отсутствующего по уважительным причинам опять же заменяло письмо с подробным подведением итогов).

По воспоминаниям Шаховского до 1913 года новогодние собрания приютинцев проходили каждый год. После этого они прекратились. Вопрос об их возобновлении возник лишь в 1924. Казалось бы, братство перестало существовать? Однако оно возродилось в неожиданном поле - именно в этот перерыв членами братства и были написаны воспоминания

[18] Соловьев Е.А. В раздумье: Очерки и рассказы из жизни русской интеллигенции. - С.-Петербург, 1892. – С. 131-132.

о своей молодости. Причем написаны на очередном жизненном переломе практически для каждого, после периода конкретной политической деятельности, т.е. очередного социального эксперимента по реализации внутренних принципов во внешней жизни. Принимавшие активное участие в создании нелегального «Союза освобождения» и затем кадетской партии, на которую возлагались немалые надежды, приютинцы к этому времени успели разочароваться в таком пути реализации своих идеалов. Разочарование это не полное (они уже умеют считаться с реальностью) – с кадетской партией не порывают, но ищут применения себе как бы на периферии ее деятельности. А.Корнилов был секретарем партии кадетов с ее основания в 1905 году до 1908 года, когда он ушел с этого поста под благовидным предлогом семейных обстоятельств (в 1915 году он вернется). В.Вернадский, принимавший в свое время участие непосредственно в партийном строительстве, к этому моменту сконцентрировался на строительстве высшей школы (что обернулось постом товарища министра Просвещения в кадетском правительстве в 1917 году). Д.Шаховской, после подписания в 1906 году выборгского воззвания депутатами I Думы лишенный возможности заниматься политикой, с головой ушел в кооперативное движение (которое шло под патронатом кадетов, однако же, было весьма своеобразной формой общественной работы). И.Гревс в 10-е годы сосредотачивается на преподавании и все больше движется в сторону церковной религиозности. В этот момент переосмысления и появляются воспоминания, которые переакцентируют происходившее, адаптируя прошлое к новой действительности и новому опыту. Это не просто взгляд назад, это и осмысление последних 25 лет.

Воспоминания актуализируют прежние ценности, что должно помочь преодолеть разрыв как во времени, так и между членами группы. Так получается, что вспоминают о своей юности Д.Шаховской (1913), В.Вернадский(1916), А.Корнилов (1916), И.Гревс (1918). И вспоминают они об одном и том же.

Все эти мысли о начале пути содержат в себе общий комплекс событий и общий комплекс мотивов. Событийный ряд включает в себя: приход в университет (переходный момент становления личности) – Студенческое Научно-Литературное общество – сходка 1982 года – Кружок по изучению народной литературы – ситуация окончания университета– образование братства. С университетом было очень сложно расстаться как с породившей и порождающей средой, в которой научились правильно существовать, и искалась альтернатива этой среде. Система мотивов тоже общая: высокий статус юности – университет как место

обретения свободы - идеалистичность стремлений – поиск форм личностного строительства и наука - необыкновенность дружеского союза и его членов – поиск места в жизни и проблемы профессионализации – квазирелигиозное чувство как мировоззренческая основа – растерянность перед «настоящей» жизнью и страх спасовать перед ней…

Каждое последующее воспоминание как бы расширяет предыдущее и, в результате, самыми подробными оказываются последние по времени написания мемуары Гревса. Он словно уже может себе позволить быть наиболее открытым, кроме того, именно его мемуары пишутся уже после революции и потому выполняют функцию фиксации невосстановимого опыта. Переход после гимназии в университет отмечен для Гревса, прежде всего, неумением пользоваться свободой учения и некой растерянностью перед агрессивностью студенческой среды. «Я переживал тягостную раздвоенность между Сциллою революции, которая принималась насильственно, и Харибдою науки, к которой не мог подступить»[19]. И в то время, когда «воля боролась между наукою и политикою, а жизнь раздиралась непрошенным мучительным вопросом, чему же отдаться»[20], происходят встречи, которые Гревс описывает как судьбоносные. Это встреча с Федором Ольденбургом («В студенческой толпе Федор духовною наружностью выделялся, как белый голубь среди ворон»[21]) и Дмитрием Шаховским («Сразу я почувствовал исходившую от него большую умственную и моральную силу»[22]).

Встречи были ключевыми в то время, «пока сердце колебалось между наукою с положительным делом в жизни и разрушительною политикою с отрицанием (лучше – непониманием) великого значения научного труда для приобретения жизненного закала и тем более самодовлеющей ценности науки»[23].

Наука предстает в воспоминаниях как краеугольный камень мировоззрения, точка отсчета. Неразрывная связь этического аспекта с научным станет отличительной чертой всех последующих объединений друзей (Научно-литературное общество, кружки, Приютино). Наука не является одной из частностей жизни, занятия наукой определяют способ жить вообще, слово «свобода», которое, в конце концов, оказывается ключевым словом мемуаров Гревса, постепенно находит объект, к которому

[19] Гревс И. Из университетских лет. «Студенческое Научно-Литературное Общество» в Петербурге в 1880 годы. // Былое. 1918. №12. - С.49.
[20] Там же. – С.49.
[21] Там же. – С.50
[22] Там же. – С.50.
[23] Там же. – С.50-51.

оно будет словно прикреплено намертво. «Свобода» появляется как атрибут университетской жизни вообще, переходит в характеристику ольденбурговского кружка, а затем становится определением именно науки. Главный сюжет воспоминаний Гревса есть его движение от радикальных групп, к которым он примыкал постольку, поскольку считал это должным, в сторону науки, ставшей жизненным выбором. От временного к вневременному. От понимания студенчества (и своего места в нем, соответственно) как наиболее «передового» отряда современности, ориентированного на революционное изменение будущего, к пониманию его как резерва науки, обеспечивающей эволюцию общества.

Наука и политика, существовавшие в студенческой среде как соперничающие приоритеты, для Гревса оказываются, в связи с рассказом об НЛО, символами свободы и несвободы. Наука рассматривается Гревсом как оптимальная среда для строительства личности, а созвучный этому тип человека внутри науки – как идеальный.

Интересно, что для каждого члена братства оказывается обязательна характеристика по отношению к науке – и тогда, во времени вспоминаемого, и сейчас во времени вспоминающего.

Сергей Ольденбург «любил науку всей душой и надеялся пробивать в ней новые пути», его предмет «стал для него предметом глубокой научной страсти», позднее – идеальный объединитель и руководитель «очень больших и сложных дел научных, политических и общественных»[24]. По поводу Шаховского Гревс замечает: «Я совершенно убежден, что в нем жил крупный, настоящий научный талант», но этот талант не угас и сейчас «когда насильственные трагические перерывы в его позднейшей политической деятельности оставляли его не раз сброшенным с дороги, и он возвращался к научной работе …удивительно, с какой легкостью он входил в работу, будто обнаруживая долгий опыт постоянного исследовательского труда. […] Выдающаяся острота его научного взора для меня несомненна»[25]. Вернадский, для которого во время написания воспоминаний подтверждения научных заслуг не требуется, «уже тогда был определенно выраженный, очевидно, очень талантливый будущий научный исследователь»[26]. Корнилов - «По занятиям своим … был юрист-историк, с любовью углублявшийся в науку во время студенчества, много от нее научившийся, никогда вполне ее не покидавший во все периоды своей разнообразной, содержательной, всегда стойкой общественной и политической деятельности. […] В

[24] Гревс И.М. В годы юности (За культуру)… С.142-143.
[25] Там же. – С.143.
[26] Там же. – С.144.

последние годы он опять вернулся к науке, как любимой работе»[27]. И, естественно, вне всякой конкуренции уже покойный к этому времени Федор Ольденбург: «Громадный …ум и удивительная совесть, неустанный труд, постоянное искание, замечательное понимание вопросов науки, сплетений жизни, характеров людей, необычайная альтруистическая любовь и чувство правды»[28].

Кем же стали в жизни члены братства?

В.И. Вернадский. 1863-1945. Биогеохимик, кристаллограф. Профессор Московского университета в 1898-1911 г. Академик Петербургской АН с 1912 г. Первый президент АН УССР (1919 г.). Организатор и директор Радиевого института (1922-1939), Биогеохимической лаборатории (с 1929 г.).

И.М. Гревс. 1860-1941. Историк-медиевист, профессор Петербургского университета и Высших женских курсов. После революции был отстранен от преподавания. Организатор Петроградского научно-исследовательского экскурсионного института (1921) и идеолог краеведческого движения, расцветшего в России 20-х годов. В 30-е годы возвращается к преподаванию в Ленинградском университете.

А.А. Корнилов. 1862-1925. Юрист, историк, один из организаторов кадетской партии и ее секретарь в 1905-1908 гг. и 1915-1917 г., профессор Петербургского политехникума (Петроградского Политехнического института), создатель первого учебника по истории России XIX века.

С.Ф. Ольденбург. 1863-1934. Историк, востоковед, профессор Петербургского (Ленинградского) университета, академик (1900), непременный секретарь Петербургской (затем – Российской) Академии Наук в течении 25 лет, создатель русской школы индологии, активный член кадетской партии, депутат IV Государственной Думы, министр народного просвещения во Временном правительстве (июль-август 1917). Одна из ключевых фигур, обеспечивавших первое десятилетие советской власти относительную автономность науки в красной России.

Ф.Ф. Ольденбург. 1861-1914. Педагог, деятель народного образования – в течение 27 лет руководил учительской семинарией им. Максимовича в Твери, земской деятель.

Д.И. Шаховской. 1861 – 1939. Земской деятель в 80-х-90-х годах, несколько позже один из организаторов «Союза освобождения» и один из создателей и бессменный член ЦК конституционно-демократической

---

[27] Там же. – С.145.
[28] Там же. – С.149-150.

партии; секретарь I Государственной Думы; один из организаторов кооперативного движения; член Временного правительства (в мае-июле 1917 г. – Министр государственного призрения). В послереволюционное время – исследователь творчества П.Я. Чаадаева, обнаруживший и подготовивший к публикации все 8 философических писем. В июле 1938 г арестован, в апреле 1939 г. – расстрелян.

Конечно, Приютинское братство 20-х годов XX века мало чем напоминало объединение вчерашних студентов 80-х годов XIX века. Только персоналии остались те же. И отношение к жизни эти люди смогли сохранить прежним. Но сами люди менялись, и их союз как бы рос вместе с ними. Может быть, долговечность братства поддерживалась именно его гибкостью, способностью к трансформациям, соответствующим развитию его членов. И одновременно: неизменностью базовых принципов. Когда после перерыва (и после двух революций) братство вновь начинает собираться, Д.Шаховской пишет «послание к нашему дню 30 декабря 1925», отмечая, что «пора братству, как пора и русской интеллигенции вообще, заделать снова свое основное дело – осмысливать жизнь»[29].

Похоже, такое относительно герметичное интеллектуальное сообщество, построенное на принципах мировоззренческой близости, общей картины мира и науки, давало возможность продуктивной и долговременной научной работы в сравнительной независимости от внешних обстоятельств. Всей своей жизнью члены братства продемонстрировали способ существования в значительной мере автономного от социальных катаклизмов и власти. Чему способствует ориентация в принятии жизненных решений на репрезентативную группу, а не на более широкие и далекие контексты социальной и политической действительности. А поддерживающей и порождающей средой в этом случае оказывается особое коммуникативное поле, постоянно создаваемое и возобновляемое членами этого сообщества.

Приютинское братство определяется как место формирования идентичности своих членов. Эта идентичность носит идеальный и умозрительный характер – она складывается из конструируемых представлений о должном, из совместно вырабатываемых норм, следование которым и определяет возможность членства в братстве. Приютинское братство - не только дружеский союз людей одного поколения, но и жизнестроительная структура, внутри которой вырабатывались основные личностные ценности его членов. Братство не регламентировало характер

[29] ГАРФ. – Ф.5102. – Оп.1. – Д.1297. – Л.1.

социальной и научной деятельности его членов, но определяло отношение к этой деятельности и задавало границы возможного и невозможного.

Приютинское братство «включительно», а не исключительно для культуры России своего времени по поставленным задачам и способам их описания, но уникально по решению. Возникшее в русле общей тенденции поиска выхода из системного мировоззренческого кризиса интеллигенции конца XIX века, Приютинское братство на общий вопрос дало свой ответ. Уникальное той степенью рефлексии, которая задавалась членами братства, оно не могло быть повторено: опыт межличностных отношений в отличие от социальных институтов не репродуцируется.

Им было уже под семьдесят, а мучить продолжало все то же. Д.Шаховской пишет В.Вернадскому в 1931 году: «Одному нельзя обнять мир. Приходится так или иначе взяться за руки многим – и всегда (теоретически) можно составить такую длинную цепь, которая охватила бы по крайней мере весь земной шар. Наука и создает такую цепь. Создает – да не очень. Не вполне. Есть прорывы. И держатся люди за руки часто не любовно, а… всячески, но не любовию. Да и руки в науке слишком заняты, каждая пара (рук) своим и не очень-то склонны отдаваться в чужие руки. Есть, конечно, и много других путей и способов соединения рук: религия, философия, семья, род, государство… Но, мне кажется, наш юношеский инстинкт верно указал нам еще один, своеобразный давний, но недостаточно оцененный человеческим сознанием путь – *братства*»[30].

---

[30] Шаховской Д. Письма о братстве – С.266-267.

Олена Богдашина
Харків

Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст.

Безумовно, головним об'єктом вивчення історії організації науки залишаються макронаукові колективи. Для другої половини XIX – початку XX ст. такими головними науковими інституціями на українських землях були: Київський університет св. Володимира та Історичне товариство Нестора-літописця при ньому, Харківський і Новоросійський університети, Ніжинський історико-філологічний інститут та історико-філологічні товариства при них, університет імені Франца І та Історичне товариство у Львові, Ставропігійський інститут і Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Чернівецький університет. Члени цих макронаукових груп проживали в одних і тих же університетських містах, часто спілкувалися між собою та співпрацювали в одних і тих самих навчальних, наукових і громадських установах.

Проте історію науки можна досліджувати не лише за університетськими корпораціями та науковими установами, перспективним є вивчення мікронаукових груп. Зазвичай до наукового мікросоціуму відносять локальні наукові співтовариства: невеликі за кількістю офіційні колективи (кафедри, відділи), напівофіційні (наукові школи), неофіційні («незримі коледжі»). Інколи і сім`я науковця набуває форми мікронаукової групи.

Якщо наукові школи в історіографії стали предметом серйозного дослідження особливо в останні десятиліття[1], то роль офіційно неоформле-

1 Білокінь С. Київська школа М.С.Грушевського // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.106-131; Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія (1921-1934 рр.). – Харків, 1994. – 196 с.; Ващенко В.В.

них наукових співтовариств, сім`ї та найближчого наукового оточення висвітлювалась значно менше. Дослідження наукових контактів у мікронаукових групах потребує чітко визначених підходів і залучення методик психології та соціології. Метою цієї статті є визначення різних

Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський): Навч. посібник. – Дн-ськ, 1998. – 140 с.; Його ж. Вплив вербально-комунікативних особливостей історика на виникнення та існування історіографічної традиції (Харизма В.Антоновича) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – Дн-ськ, 1997. – С.421-433; Верба І.В. Роль представників та послідовників школи В.Б.Антоновича в житті та творчій діяльності Н.Д.Полонської-Василенко // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1994. – С.217-223; Винар Л. Ранні історичні праці М.Грушевського і Київська історична школа В.Антоновича // Укр. історик. – 1966. – Ч.3-4. – С.20-32; Водотика С.Г. Формування історичних шкіл в Україні (на прикладі школи Д.І.Багалія) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1998. – Вип.4. – С.279-294; Його ж. Наукові історичні школи й провідні тенденції розвитку історичної науки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2002. – Вип.6. – С.121-137; Гутнов Д.А. О школах в исторической науке // История мысли. Историография. – Москва, 2002. – С.93-118; Зербіно Д. Наукова школа: Лідер і учні (нова концепція). – Львів, 2001. – 208 с.; Кіян О. Генезис категорії „Київська історична школа" в історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – 1999. – Вип.9. – С.154-165; Його ж. Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. – К., 2005. – 492 с.; Кіян О. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи // Укр. іст. журн. – 2006. – №2. – С.159-173; Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 рр.). – К., 1973. – 171 с.; Коцур А.П. Українські національні історичні школи та вітчизняна історіографія (методологічно-історіософський аспект) // Наук. зап. з української історії. Зб. ст. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип.IX. – С.68-72; Мерніков Г.І. Риси наукової школи в українській історіографії другої половини XIX століття // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.1. – Дн-ськ, 1997. – С.332-346; Його ж. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст.: проблеми теорії та історіографії: Автореф. дис…канд. іст. наук: 07.00.06. – Дн-ськ, 1997. – 17 с.; Микулинский С.Р. Очерки развития историко-научной мысли. – Москва, 1988. – 384 с.; Михальченко С.И. Киевская школа: Очерки об историках. – Брянск, 1994. – 76 с.; Його ж. Киевская школа в российской историографии: В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики. – Москва, 1997. – 228 с.; Його ж. Школа профессора университета св. Владимира В.Б.Антоновича // Российские университеты в XVIII-XIX веках. – Воронеж, 1998. – Вып.3. – С.149-161; Мягков Г.П. «Русская историческая школа»: методологические и идейно-политические позиции. – Казань, 1988. – 198 с.; Його ж. Научное сообщество в исторической науке: Опыт русской исторической школы.– Казань, 2000. – 298 с.; Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // 125 років Української академічної традиції, 1861-1986. – Нью-Йорк, 1993. – С.105-122; Педич В.П. Львівська історична школа М.Грушевського (1894-1914): Автореф. дис…канд. іст. наук. – К., 1996. – 23 с.; Його ж. Історична школа М.Грушевського у Львові та народницький напрям в українській історіографії В.Антоновича // Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999. – С.72-78; Школы в науке: Сб. ст. – Москва, 1977. – 523 с.; Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.). – К., 1999. – 432 с. та ін.

видів наукових контактів у мікрогрупах української історичної науки (другої половини XIX – початку XX ст.), їх ролі у сприйнятті позитивістського наративу.

Наукові контакти історика ми поділяємо (при всій умовності будь-якої класифікації) на офіційні, напівофіційні та неофіційні; довготривалі та короткотривалі; близькі («теплі» – термін з психології) та дальні («холодні»). Крім того наукові контакти можуть бути як позитивними, так і негативними для творчості та кар`єри їх учасників. Наприклад, позитивним був вплив М.С.Грушевського на становлення І.П.Крип`якевича як гімназиста, а потім студента Львівського університету. Водночас спілкування з М.С.Грушевським мало для його учнів та співробітників очолюваних ним установ й негативні соціально-психологічні та організаційні наслідки. Так, стиль спілкування видатного історика з оточенням часто приводив до непорозумінь, навіть конфронтації (яскравий приклад – відкритий конфлікт з С.Томашівським у НТШ 1913 року)[2].

Для мікронаукових груп характерні довготривалі, позитивні наукові контакти. Такі близькі, позитивні контакти мають бути за часів дитинства (Драгоманови, Лазаревські, Ковалевські, Грушевські та ін.) або у період університетського навчання. Без них становлення фахового історика практично неможливо.

У сприятливих умовах перебували з дитинства Д.Бантиш-Каменський, брати М. і О.Грушевські, інші, бо саме у сім`ї, насамперед завдяки батькові, відбувалося їх становлення як науковців. Високоосвічені батьки витрачали значні кошти на освіту дітей та купівлю книг.

У сироти Д.Багалія таких сприятливих родинних умов, отже первинної мотивації наукової творчості у дитинстві не було. Його інтерес до історії формувався під впливом вчителя давньогрецької мови прогімназії О.О.Русова та вчителя історії 2-ї Київської гімназії Н.С.Тумасова. Проте стати науковцем Багалій вирішив лише під впливом В.Б.Антоновича під час навчання у Київському університеті.

Саме у середній, а особливо вищій школі формується світогляд, відбувається засвоєння нових ідей та знань, змінюється цінності та форми поведінки. Так, популярний серед студентства професор Київського

---

[2] Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин з Михайлом Грушевським// Михайло Грушевський і українська історична наука: Зб. мат. конф. – Львів, 1999. – С.186-192; Грицак Я. Конфлікт 1913 р в НТШ//Укр. історик. – 1991-1992. – №3-4; 1-4. – С.319-333; Винар Л. Михайло Грушевський і загальні збори НТШ в 1913 р. // Укр. історик. – 1984.– Ч.1-4. – С.64-81; Герич Ю. До біографії М.Грушевського (Дещо про конфлікт в НТШ і про «донос», якого не було) // Укр. історик. – 1972. – Ч.1-2. – С.66-83.

університету П.В.Павлов мав глибокий вплив на формування світогляду багатьох студентів 1860-х років (зокрема В.Б.Антоновича, В.С.Іконникова, І.В.Лашнюкова, О.В.Романовича-Славатинського). Для Києва він «був тим, чим Грановський для Москви, Каченовський для Харкова – сіячем істини та добра»[3]. П.В.Павлов «під час загальної хвороби мовчання … мав громадянську мужність висловлювати вільне слово»[4]. Більш того, він скеровував студентство на культурно-просвітницьку роботу серед простого народу: «поширення знань неминуче трансформує наше напівазіатське суспільство»[5]. Так, під керівництвом «спостерігача» П.В.Павлова В.С.Іконніков, І.В.Лашнюков та інші брали активну участь в організації недільних шкіл[6].

Під впливом професора Д.І.Каченовського (який був «перехідною» постаттю від гегельянства до позитивізму) та інших викладачів Харківського імператорського університету студенти юридичного факультету (М.М.Ковалевський, А.М.Стоянов) стають прихильниками ідей О.Конта. М.М.Ковалевський писав про Д.І.Каченовського: «Його ерудиція була велика та солідна, виклад талановитий і красномовний. У Росії я не слухав

---

[3] Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность // Вестн. Европы. – 1903. – Кн.2. – С.619.

[4] Там само. – С.620.

[5] Пантелеев Л.Ф. Воспоминания. – Москва, 1958. – С.229.

[6] Див.: Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX века до 1917 года. – Москва, 1983. – С.31; Ионова Г.И. Воскресные школы в годы Первой революционной ситуации (1859-1861) // Ист. зап. – Москва, 1956.– Т.57. – С.181; Дронов И.Т. Первые воскресные школы в России // Вопр. истории. – 1970.– №6. – С.198-199.

Повністю підтримую слова В.Т.Зонова про Д.І.Каченовського: «Його симпатії до позитивізму очевидні. Своїми працями він у певній мірі підготовлював наукові кола Росії для широкого сприйняття ідей О.Конта, Д.С.Мілля та інших основоположників позитивізму». Зонов В.Т. Идейно-теоретические основы исторических исследований М.М.Ковалевского (70 – 90-е годы XIX в.) // Тр. Томского гос. ун-та им. В.В.Куйбышева.– Т.209. – Вып.6. – 1969. – Сер. ист. – С.138. Про вплив Д.І.Каченовського своїми блискучими лекціями, взагалі своєю особистістю на студентів юридичного факультету Харківського університету, в т.ч. М.М.Ковалевського, А.М.Стоянова, див.: Ковалевский М.М. Д.И.Каченовский. Характеристика Д.И.Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями // Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского. Торжественное заседание Юридического общества при императорском Харьковском университете 22-го ноября 1903 года. – Харьков, 1905. – С.29 та ін.; Де-Пуле М.П. Харьковский университет и Д.И.Каченовский // Вестн. Европы. – 1874. – №2. – С.570; Стоянов А.Н. Воспоминания о Д.И.Каченовском // Зап. Харьков. ун-та. – 1894. – Вып.1. – С.12.

кращого професора»[7]. Д.І.Каченовський зачаровував своїх учнів блискучими лекціями та особистим спілкуванням[8]. Професор публічно критикував політику російського уряду, висловлювався за демократичні реформи: розширення виборчого права та місцевого самоуправління, політичні свободи й конституційну монархію на кшталт англійської. Д.І.Каченовський цитував праці О.Конта (з критикою «Курсу позитивної філософії») і Дж.Ст.Мілля, відкрито проявляв антипатію до німецької метафізики та симпатію до українофільства[9]. Виходячи з ліберальних переконань, у 1860-роках він був професором-спостерігачем в одній з недільних шкіл Харкова[10].

І.В.Лучицький першим з учених Російської імперії прочитав курс про О.Конта та Г.Спенсера студентам Київського університету (1877)[11].

У мікрогрупах найбільш придатною для вивчення наукових контактів є ланка науковий керівник-учень, яка при певних умовах виростає до феномену наукової школи. При такому типі контактів відбувається остаточне формування світогляду, активне засвоєння методології та методики наукових досліджень, визначається учителем та реалізується учнями групова дослідницька програма (наприклад, магістерські роботи з історії окремих областей учнів В.Б.Антоновича). Науковий керівник сприяє формуванню первинного проблемного кола наукових інтересів молодого вченого, яке часто на довгі роки залишається визначальним.

У процесі вербального та невербального спілкування відбувається передача концептуальних і фактичних знань. Так, О.В.Романович-Славатинський підкреслював, що більшість знань з філософії історії (питання всесвітньої цивілізації, історичної причинності) було отримано

---

[7] Ковалевский М.М. Мое научное и литературное скитальчество // Рус. мысль. – 1895. – янв. – С.64.

[8] Характерне зізнання М.М.Ковалевського про Д.І.Каченовського: «Його розмови настільки ж повчальні, як і його лекції», див.: Ковалевский М.М. Д.И.Каченовский. Характеристика Д.И.Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. – С.24.

[9] Каченовский Д.И. О современном состоянии политических наук на Западе Европы и в России: Речь, написанная для произнесения в торжественном собрании императорского Харьковского университета 1862 года. – Харьков, 1862. – С.20, 34, 41, 49-51, 56-59, 68-71; Ковалевский М.М. Д.И.Каченовский. Характеристика Д.И.Каченовского в связи с личными о нём воспоминаниями. – С.24-25, 27-30; Ястржембский В.А. Д.И.Каченовский как учёный и преподаватель // Памяти Дмитрия Ивановича Каченовского. – С.10.

[10] Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – Харків, 2004.– С.193.

[11] Погодин С.Н. Иван Васильевич Лучицкий (1845-1918) // Новая и новейшая история. – 2000. – № 6. – С. 181.

ним з курсу російської історії П.В.Павлова[12]. Крім передачі знань від учителя до учня, напрацьовувалися навички роботи з літературою і джерелами, засвоювалися норми професійної та соціальної поведінки.

Члени наукових мікросоціумів, особливо офіційних колективів та наукових шкіл, мали дотримуватися певних «правил гри». Відомо, як негативно В.Б.Антонович та його оточення зреагували на публікацію розгромної рецензії І.А.Линниченка на компілятивну магістерську дисертацію Д.І.Багалія, який зумів списати навіть у свого наукового керівника. Однак у фактичній науковій ізоляції від школи опинився не винуватець Д.І.Багалій, а інший учень В.Б.Антоновича – І.А.Линниченко[13].

На відміну від офіційних наукових колективів, у наукових школах і «незримих коледжах», контакти носять менш субординаційно та ієрархічно визначений характер. Водночас формальна належність до школи відомого вченого призводить до підвищення статусу окремого учня, який не завжди зробив якийсь внесок у розвиток науки.

Для наукових школах та «незримих коледжів» характерне внутрішньо групове спілкування, особливо з лідерами. Комунікація між «своїми» забезпечує можливість запрошення до напівзакритих наукових конференцій за участю VIP-person, престижних журналів та інших дослідницьких проектів. Крім того, індекс внутрішньо групового цитування і рецензування праць представників шкіл та «незримих коледжів» традиційно є більш численним, ніж цитування поза межами даного мікросоціуму.

Неофіт сприймає позитивні якості дослідницької програми школи спочатку зі слів наукового керівника, спираючись на його авторитет та довіру. Ефективність навчання значною мірою залежить від взаємодії учителя та учнів.

За умови визнання учнем вчителя не лише як вченого, а й як громадського діяча з високими моральними якостями, вплив наукового керівника відчувається не лише у творчості неофіта, але і в інших сферах його публічного, навіть приватного життя.

Школа – це співтовариство людей, які (принаймні в основному) дотримуються загальновизнаної у даній групі парадигми. Часто це приводить до обмеження наукових контактів з представниками тих наукових мікрогруп, які дотримуються інших ідей.

[12] Див.: Романович-Славатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность // Вестн. Европы. – 1903. – Кн.2. – С.620.

[13] Див. детальніше: Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Укр. археограф. щорічник. – 2004. – Вип.2. – С.92-103.

Феномен Київської документальної школи слід розглядати саме як систему довготривалих, ближніх, позитивних наукових контактів В.Б.Антоновича зі своїми учнями[14]. У лекційних курсах, які студенти згодом літографували, В.Б.Антонович піднімав питання філософії історії, антропології тощо[15]. Іноді сам брав участь у пошуках необхідних матеріалів для наукових досліджень своїх учнів[16]. Професор неодноразово надавав власні книги або писав своїм учням розписки, за якими вони могли брати книги в університетській бібліотеці під особисту відповідальність В.Б.Антоновича[17]. Він постійно спрямовував наукову працю своїх учнів, давав консультації та поради, навіть книги зі своєї бібліотеки та власні архівні виписки[18]. Тісні взаємини між професором та його студентами переростали в багатолітню дружбу та наукову співпрацю, про що свідчить його листування, не зважаючи на поодинокі особисті конфлікти та відмінності характерів і поглядів. Саме педагогічна робота вченого в університеті допомогла йому створити першу в українській історіографії наукову школу.

У рамках «незримого коледжу» неофіційні контакти і обмін науковою інформацією не означають обов'язкове сприйняття дослідницької програми їх лідера (на відміну від наукової школи). Таким «незримим коледжем» можна вважати «Російсько-українську історичну школу». Причому коло контактів учасників «незримого коледжу» ніколи не співпадає ніколи не співпадає з колами інших учасників. Спілкування з неформальними лідерами стимулювало творчу мотивацію, сприяло підвищенню неофіційного статусу інших членів групи. Контакти учасників «незримого коледжу» за

---

[14] Див. детальніше: Богдашина О.М., Портретна Т.В. Педагогічна діяльність В.Б.Антоновича як важливий чинник розвитку української історичної науки кінця XIX–початку XX століття (за спогадами його учнів та знайомих) // Історія та географія: Зб. наук. пр. – Харків, 2005. – Вип.18. – С.110-118.

[15] Єгунова-Щербина С. Пам'яті В.Б.Антоновича (Сторінки споминів) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т.1. – К., 1997. – С.375; Ситник О. Роля Володимира Антоновича в формуванні Михайла Грушевського як історика // Укр. історик.– 1991-1992. – №3-4, 1-4. – С.172-173; Ващенко В.В. Вплив вербально-комунікативних особливостей історика на виникнення та існування історіографічної традиції (Харизма В.Антоновича) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дн-ськ, 1997.– Вип.1. – С.424.

[16] Ситник О. Роля Володимира Антоновича в формуванні Михайла Грушевського як історика. – С.173.

[17] Данилевич В. В.Б.Антонович, как професор // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т.1. – С.387.

[18] Невидані спогади В.Г.Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т.1. – С.393-394.

формою подібні до інших наукових мікросоціумів: особисте спілкування, співавторство, листування.

Зазвичай ці контакти були «теплими» та позитивними, довготривалими. Знайомство М.М.Ковалевського з багатьма відомими мислителями, в т.ч. К.Марксом (навіть називав себе його учнем[19]), Ф.Енгельсом, Г.Спенсером, Е.Дюркгеймом, В.С.Соловйовим, М.І.Карєєвим, В.О.Ключевським, І.І.Мечніковим, П.М.Мілюковим, С.А.Муромцевим, К.А.Тімірязевим, П.Б.Струве[20] сприяло його зростанню, як науковця. Крім того, таке широке коло наукових контактів М.М.Ковалевського зумовлювало енциклопедичність та глибину його праць.

Розширенню кола учасників «незримого коледжу» сприяла і практика закордонних наукових відряджень. Перспективні випускники університетів направлялися Міністерством народної освіти Російської імперії (серед них О.Г.Брікнер, М.Ф.Владимирський-Буданов, М.І.Зібер, М.М.Ковалевський, І.В.Лучицький, В.К.Піскорський, Ф.Я.Фортинський та ін.) на стажування до європейських університетів (Німеччини, Франції)[21].

---

[19] Ковалевский М.М. Мое научное и литературное скитальчество // Русская мысль. – 1895. – №1. – С.67.

[20] Енциклопедія історії України. – Т.4. – К., 2007. – С.377.

[21] Див. детальніше: Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української культури XVII-XX століть. – К., 2002. – С.280-294; Стельмах С. Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. – 2004. – Вип.16: Німці в етнокультурному просторі України. – С.148-152; Його ж. Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX століття // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Шевченка. – Сер.: історія. – 2000. – Вип.46. – С.5-10.

Ад`юнкт Харківського університету М.Н.Петров отримав величезне враження от викладання Л. фон Ранке німецької історії: «розповідь його могла слугувати взірцем історичного викладання. Професор до такого ступеню близько знайомий, проникнутий своїм предметом та приймає у ньому таку душевну участь, що, слухаючи його, можна було подумати, що оповідач сам був не лише свідком, але й учасником подій, що розповідаються, та коротко, особисто знав всіх діячів, що приймали участь в них». Див.: Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н.Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии в 1858-1860 г. – Харьков, 1861. – С.17. Порівн.: Брикнер А.Г. О так называемых исторических семинариях при университетах Германии // Журн. мин-ва народного просвещения. – 1870. – Ч.XII. – С.147-180; Бузескул В.П. Леопольд Ранке (Некролог) // Бузескул В.П. Исторические этюды. – СПб., 1915. – С.172-186; Лучицкий И.В. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге: Отчет магистра Лучицкого // Университетские известия. – 1874. – №2. – С.55-68; Його ж. Отчёт о занятиях за границей магистра Лучицкого // Университетские известия. – 1874. – №5. – С.293-322; №6. – С.293-322; Фортинский Ф.Я. Из Геттингена. Отчёт о командировке // Журн. мин-ва народного просвещения. – 1875. – Ч.10. – С.78-90; Його ж. Практические занятия в Ecole des chartes и в Ecole des hautes etudes в Париже

М.Н.Петров, В.П.Бузескул, О.В.Романович-Славатинський проходили стажування у засновника документалізму в європейській історіографії, професора Берлінського університету Леопольда фон Ранке та (чи) у семінарах І.Г.Дройзена, Т.Моммзена. На своїх знаменитих семінарах, які відвідували молоді науковці зі всієї Європи та Росії, іноземний член-кореспондент Петербурзької Академії наук Л. фон Ранке показував блискучі приклади роботи з писемними джерелами. В.К.Піскорський стажувався у професора Сьорбони, загальновизнаного фундатора методики джерелознавства Ш.-В.Ланглуа[22]. Один з небагатьох неокантіанців Б.О.Кістяковський після навчання у Берлінському (у Г.Зіммеля) та Страсбурзькому університетах практично щороку відвідував Німеччину, де спілкувався з керівником своєї дисертації В.Віндельбрандом, а також з Г.Ріккертом, М.Вебером[23].

Фактично в європейській історичній науці співіснувало дві впливові течії: німецька, яка поєднувала ідеалістичний підхід до філософії історії з суто позитивістськими принципами дослідження історичного процесу та класичний англо-французький позитивізм. Провідні ідеї обох течій були примітні в творчості науковців України.

Через неформальний характер стосунків певного значення набували особистісні симпатії. На відміну від наукових шкіл, а тим більше офіційних наукових колективів, між учасниками «незримого коледжу» не існувало тривалих та серйозних наукових чи міжособистих конфліктів. У противному випадку, відбувається вихід частини членів з «незримого коледжу» та, зазвичай, формування паралельної групи.

Малодослідженою залишається роль жінок і дружин в насиченому науковому житті своїх чоловіків-вчених. На сімейно-побутовому рівні жінки не лише створювали умови для своїх видатних «половин», а й часто виступали секретарями, переписувачами, бібліографами, редакторами, інколи перекладачами тощо. Водночас цікаво простежити, як життя поруч з відомими істориками впливало на наукову творчість самих жінок. Серед останніх – М.В.Лучицька, К.М.Грушевська, А.Л.Іконникова.

// Журн. мин-ва народного просвещения. – 1876. – Ч.1. – С.1-17; Його ж. Научно-историческая деятельность професора Георга Вайца по поводу последних томов его „Deutsche Verfassungsgeschichte” // Университетские известия. – 1879. – №3. – С.65-78; №4. – С.79-112.

[22] Новикова О.О. В.К.Піскорський. Біографічний нарис// Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина. – К., 1997. – С.23.

[23] Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник. – К., 2002. – С.94-95.

У літературі ще мало приділяється уваги іншим членам сім`ї історика. Так, І.Б.Матяш показала роль М.С.Грушевського у становленні своєї єдиної доньки Катерини як науковця[24], проте мало досліджено питання як відчували себе О.С.Грушевський та інші члени сім`ї у тіні свого відомого родича, як це вплинуло на їх життя та творчість.

Таким чином, контакти у системі «наукових шкіл» та «незримих коледжів», і в такому мікронауковому соціумі як сім`я були найбільш позитивними для наукової творчості історика, сприяли підвищенню фаховості досліджень, зокрема поширенню стандарту використання документального методу історіописання (Київська документальна школа та Російсько-українська історична школа).

Зрозуміло, що наведені історіографічні факти є лише частиною мозаїки під назвою «сітьові структури національної історичної науки».

[24] Матяш І. «Зірка першої величини». Життєпис К.М.Грушевської. – К., 2002. – 232 с. та ін.

Алла Атаманенко
Острог

Українські інтелектуальні співтовариства в західній діаспорі: спроба типологізаці

До роздумів над темою спонукала публікація відомої дослідниці теоретичних аспектів історії науки Ірини Колесник про інтелектуальні співтовариства як засіб легітимації культурної історії України у XIX столітті в "Українському історичному журналі"[1]. Не вдаючись в складнощі теорії і добре усвідомлюючи, що діємо за принципом "стратегії привласнення" (за влучним виразом російських дослідників Ірини Савельєвої та Андрія Полєтаєва), спробуємо типологізувати інтелектуальні співтовариства в західній діаспорі та окреслити особливості їх функціонування. При цьому наголос буде зроблено на наукові установи та об'єднання як найбільш важливу форму існування інтелектуальних співтовариств.

Термін "діаспора" походить з грецької і означає "розсіяння". В західній історіографії частіше застосовується до єврейського етносу, представники якого в 6 ст. до н.е. були виселені з території Палестини. В сучасній українській науці термін застосовується до етнічних груп, що мешкають поза межами своєї етнічної території і мають різний ступінь самоорганізації. Іноді розрізняють поняття "еміграція" / "імміграція" та "діаспора", враховуючи відсутність або наявність громадянства країни поселення. Найбільшими діаспорами в світі вважаються єврейська, вірменська, китайська, грецька, українська, російська та ін. Всі існуючі сьогодні визначення поняття "українська діаспора" можна узагальнити за досить широкими визначеннями: "Українці (особи українського походження), які проживають за межами України" або "зарубіжні (закордонні) українці".

[1] Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб леґітимації культурної історії України. XIX століття // Укр. іст. журн. – 2008. - №1. – С. 169-194.

Кількість українців чи осіб українського походження поза Україною сьогодні визначається цифрою від 12 до 20 мільйонів. Цифра приблизна через низку причин, серед яких – спосіб обрахунку в різних країнах під час переписів населення та значна кількість нелегальних еміґрантів. В різні історичні періоди кількість українців поза Україною коливалася і сьогодні визначити її точні значення на різний час можна лише приблизно.

Існує поняття "хвилі української еміґрації", пов'язане з визначенням змісту та хронологічних рамок масового виїзду українців за межі батьківщини. Хвиль еміґрації переважно нараховують чотири. Перша – від кін. XIX – до першої світової війни. Переселенці в пошуках кращого життя переважно виїжджали з території Закарпаття, Буковини, Галичини та незначна кількість українців з підросійської України до Канади, США, Аргентини та ін. країн. Друга "хвиля" масової еміґрації припала на період по першій світовій війні та українським Визвольним змаганням 1917 – 1921 рр. Більшість еміґрантів виїжджали до країн Європи – у Чехію, Францію, Німеччину, Італію, Польщу тощо. Третя "хвиля" масової еміґрації на Захід відбувалася під час і по Другій світовій війні і була викликана значною мірою політичними причинами. Від 1945 до початку 1950-х років близько 250 тис. українських еміґрантів перебували в т.зв. "таборах для переміщених осіб" (displaced camps), створених в американській, англійській та французькій окупаційних зонах Німеччини та на території Австрії. На початку 1950-х років почалося переселення більшості їх поселенців до США, Канади, Австралії, Аргентини, Бельгії, Франції, Англії та інших країн. Четверта "хвиля" еміґрації на Захід, яка розпочалася в середині 1980-х років, сьогодні ще не закінчила свого формування. Її поява пов'язана в першу чергу зі складною соціально-економічною ситуацією в Україні, відкритістю українських кордонів. Загальна кількість представників – від 2 до 7 млн. Частина представників четвертої "хвилі" перебувають в країнах поселення нелегально або ще планують повернення на батьківщину.

Українська еміґрація та діаспора, особливо представники політично і національно свідомих другої та третьої хвиль, з чіткою національною ідентичністю, створили розгалужену систему політичних, громадських, наукових та інших установ і зв'язків, що уможливлює застосування т.зв. мережевого підходу як по вертикалі (застосовуючи хронологічний підхід), так і по горизонталі (міжособистісні, міжорганізаційні зв'язки) для їх дослідження.

На нашу думку, може існувати кілька підходів / рівнів (до) типологізації інтелектуальних співтовариств в еміґрації та діаспорі. З одного боку, їх можна розглядати *загально* як такі, що впливають на формування ідеологій

та громадського життя (тоді перелік таких співтовариств й аналіз різного рівня зв'язків є дуже широким і різноманітним). З іншого – розглядати на основі виокремлення лише наукових співтовариств, як з одного боку, соціокультурного тла, так і – з іншого боку – прояву функціонування історичної науки чи українознавства, що дозволить зробити подібний аналіз *в історіографічному контексті*. При цьому, зрозуміло, потрібно враховувати взаємозв'язки між обома рівнями, які, безперечно, існували на кожному з етапів діяльності еміґрації та діаспори (найяскравішим прикладом такого зв'язку може слугувати вплив В'ячеслава Липинського на формування державницької ідеології та напряму історичних досліджень). Значну частину політичних та громадських діячів протягом всього XX століття можна віднести до категорії інтелектуалів, а частина вчених належала до різних політичних сил і партій, хоча представники науки в діаспорі другої половини XX століття в цілому намагалася відмежуватися від політичних впливів. Варто зауважити, що інтелектуальні співтовариства еміґрації та діаспори різних рівнів (наукові інституції, навчальні заклади, політичні партії, літературні та художні об'єднання тощо) досліджувалися істориками, філологами, літературознавцями, але не було зроблено відповідного узагальнення.

Отже, інтелектуальні співтовариства еміґрації та діаспори загалом, застосовуючи підхід М. Вебера, вдало розвинутий для "довгого" XIX ст. І. Колесник, можна поділити на основні категорії / типи. На принципі "інституту" – із застосуванням тої чи іншої "міри" елементів примусу – були базовані:

1. *Політичні об'єднання і партії*. Для міжвоєнного періоду головними в еміґрації були партії, "вивезені" з України (УПСР, прихильники Державного Центру УНР в екзилі), так і ті, що сформувалися в еміґрації (гетьманці та ін.), з 20-х років починається формування більш структурованих політичних організацій (зокрема, Організації Українських Націоналістів), які пізніше мали поширення і в Україні, і в діаспорі.

2. *Наукові інституції та вищі навчальні заклади* – науково-дослідницькі інститути, навчальні заклади, кафедри українознавства в неукраїнських вищих навчальних закладах.

3. *Середні (суботні, недільні) школи українознавства*.

4. *Періодичні видання*. Належали різним політичним середовищам, громадським організаціям, науковим установам. Могли видаватися не лише українською, а й іншими мовами – переважно країн поселення.

5. *Економічні об'єднання – кредитні спілки, допомогові організації*. Однією з найбільших і найвідоміших є Український народний союз,

заснований ще в XIX ст. як Руський народний союз (США), котрий має поважну кількість членів та понад століття видає газету “Свобода”. Відомою своєю діяльністю та власним журналом є українська кредитна спілка в Рочестері (США).

Діяли за принципом союзу – добровільного об’єднання (хоч і були наявні незначні елементи примусу (зокрема, наявність статутів)):

1. *Професійні товариства* – об’єднання за добровільним принципом. Мета діяльності – взаємна підтримка членів, обмін професійною інформацією. Приклади – Українська американська асоціація університетських професорів, Українське лікарське товариство, Об’єднання українських професіоналістів та підприємців та ін. Видавали свої бюлетені та інші інформативні видання.

2. *Церковні організації* різних конфесій (на рівні церква – парафіяни). Крім релігійно-духовної – проводять виховну та освітню працю, а також часами більше, ніж інші, виконують функції земляцтв, бо гуртують коло себе місцевих вихідців з України.

3. *Жіночі, молодіжні та спортивні організації.* Серед перших – зокрема, союзи українок в різних країнах. З молодіжних організацій однією з найвідоміших є Пласт, а також існують/існували організації з різним політичним зафарбуванням.

4. *Наукові товариства* – Українське історично-філологічне товариство в Празі, Українське генеалогічне та геральдичне товариство (США), Українське історичне товариство (США, Європа, Австралія), Наукове товариство ім. Шевченка (Європа, США, Канада, Австралія), Українська вільна академія наук (США, Канада, до сер. 1980-х років – Європа) та ін. Діяльність їх членів підпорядкована статутам, може включати також матеріальні зобов’язання (членські внески), але об’єднання є цілком добровільним для членів. Частина таких об’єднань має однією з підстав об’єднання територіальний принцип (або за землею походження (напр., Товариство дослідників Волині), або за країною (регіоном) проживання (“канадське”, “американське” та ін.). Подібні об’єднання мають свої видання.

Отже, ми спробували врахувати формалізовані (інституційовані) співтовариства. Українці поза Україною, крім того, створюють співтовариства у формі дружніх, сімейних (родинних) зв’язків тощо. Важливо враховувати й те, що членами формалізованих співтовариств можуть бути й особи неукраїнського етнічного походження, які, між тим, мають чітку українську ідентифікацію. Фактор мови переважно є також об’єднуючим, але в побутових умовах, а часом і на офіційному рівні непоодинокими є

випадки використання інших мов (зокрема, можливе спілкування мовою країни поселення або російською для вихідців з радянської України). Чинником, що визначає належність до українства, є усвідомлення себе частиною (членом) українського співтовариства. Тому значна частина представників четвертої хвилі еміграції, на жаль, не має чітко визначеної української ідентичності й відносить себе до "совєтських" людей, не стає членами українських організацій, відвідує російську православну церкву тощо. Інша частина прагне якнайшвидшого входження до спільнот країни поселення. Втім, чимала частина інтелектуалів все ж ідентифікує себе як членів української (одночасно з іншими – в чому немає нічого негативного) спільноти. Таким чином, в еміґрації, як і в будь-якому іншому співтоваристві, через осіб-членів (індивідуальності) часто відбувалося "переплетення" чи "пересікання" різних інтелектуальних співтовариств. Зрозуміло, історик часто був одночасно членом кількох наукових (різних рівнів) організацій та інституцій, міг належати до певної політичної сили, громадської організації, співпрацювати в різних виданнях, мати родинні, товариські зв'язки, відвідувати церкву.

"Історіографічна модель" (розроблена радянським дослідником науки А. Сахаровим[2]), передбачає поруч з аналізом економічно-соціальних та політичних умов функціонування науки, урядової наукової політики, стану освіти, тощо, обов'язкове вивчення рівня та напрямів розвитку історіографії в країні, де жили і працювали історики, основних течій світової історіографії, а також історіографічної ситуації в Україні, що мала значний вплив на розвиток української зарубіжної історіографії й великою мірою визначала тематику історичних досліджень. Тому наукові співтовариства складали важливу частину української історичної науки.

Для аналізу структури наукового життя поза Україною визначимо основні періоди її існування. На сьогодні існує кілька періодизацій розвитку української науки в еміґрації. Крім того, в дослідженнях часто використовуються означення, пов'язані з періодизацією ("міжвоєнна історіографія", "історіографія таборового періоду", "повоєнна історіографія" тощо). Таким чином, цими означеннями в основу періодизації покладено важливі історичні події, що стали "розділовими" для розвитку української зарубіжної історичної науки. Періодизація розвитку історіо-

[2] Сахаров А.М. О предмете историографических исследований // // История СССР.– 1974.– №3. – С. 104. Див.: Колесник І. Українська історіографія (XVIII – поч. XX століття). – К., 2000. – С.124.

графії традиційно пов'язується також із генераціями українських істориків[3], характеристика наукової творчості вчених також подається на основі територіального розподілу, а часто ці критерії поєднуються. Пропонуємо періодизацію розвитку української зарубіжної науки, основним критерієм якої є зміни в соціокультурному середовищі її функціонування, пов'язані з основними подіями світової історії, які викликали нові наукові явища, а також спробуємо подати характерні ознаки кожного з періодів.

І. 1918 – 1939 – міжвоєнний період. В цей час наукове життя зосередилося переважно в Європі (Чехія, Польща, Німеччина, Італія та ін.), де осіла значна кількість українських еміґрантів. Було засновано низку наукових інституцій та навчальних закладів, в яких проводилися історичні дослідження. В меншій мірі були розвинуті історичні українознавчі дослідження в Канаді та США. В Канаді діяла Колегія Св. Андрія, там же та в США працювали окремі українські дослідники (зокрема, В. Галич) Канаду з лекціями з історії України та історії жіночого руху відвідав Д. Дорошенко, були плани створення кількох українських наукових інституцій в США, зокрема Українського наукового інституту. В цей період діє кілька наукових співтовариств – у вигляді формалізованих наукових товариств та установ, та як безпосередні наукові і дружні зв'язки між істориками. Серед наукових товариств цього періоду варто відзначити Українське богословське наукове товариство, Українське історично-філологічне товариство в Празі. Діють також наукові інститути (Варшавський, Берлінський), навчальні заклади, які виконують навчальні і дослідницькі функції (Український вільний університет та ін.).

Період може бути поділений на дві частини, розділовою межею між якими є кін. 20-х – поч. 30-х рр. – згортання українізації й початок переслідувань українських вчених в Україні, що спричинило припинення наукових контактів. Перший підперіод пов'язаний із досить плідною науковою співпрацею між істориками в еміґрації та на українських землях (Наддніпрянщині і Галичині) переважно в наукових виданнях, другий підперіод – з припиненням таких зв'язків. В цей період в еміґрації розгортається співпраця між українськими та західними дослідниками, відбувається формування державницького напряму української історіографії, широка тематика наукових досліджень пов'язана з розвитком схеми/концепції історії Центральної та Східної Європи М. Грушевського.

[3] Див. праці діаспорних істориків О. Оглоблина, М. Чубатого, Л. Винара та ін., з останніх досліджень – О. Яся та ін.

II. Вересень 1939 – весна 1945 – Друга світова війна в Європі.

1) 1939 – 1944 – припиняється діяльність українських наукових установ в Польщі (як на польських, так і українських землях) – Українського наукового інституту у Варшаві, певний час історики продовжують працювати в Чехії (напр., діє і публікує дослідження Українське Історично-Філологічне Товариство в Празі), в Німеччині, в Італії, Франції. Під час радянсько-німецької війни продовжуються контакти між дослідниками на окупованих німцями українських землях та в еміґрації. Невдовзі після входження Галичини до складу радянської України припиняється діяльність Наукового товариства ім. Шевченка, яке мало широкі міжнародні контакти.

2) 1944 – весна 1945 – ряди еміґраційних істориків поповнюються за рахунок втікачів з радянської України (зокрема, на запрошення Д. Дорошенка до УВУ в Празі приїздять О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, П. Курінний та ін.), з Галичини (О. Пріцак, О. Домбровський та ін.), які разом із своїми колегами зі "старої еміґрації" весною 1945 р. опиняються переважно в Німеччині.

III. 1945 – 1952 – таборовий (т.зв. DP) період[4] *(1945 – 1952)*[5]. В таборах для переміщених осіб в різних окупаційних зонах Німеччини опинилися історики різних поколінь, з різних частин України та з різних країн. Зменшується кількість опублікованих досліджень, що можна пояснити як переважною відсутністю джерел для праці вчених істориків, так і обмеженими умовами книговидання. Але праці, що друкуються, продовжують державницький (національно-державницький) напрям. Відбувається зародження або відродження діяльності наукових установ – Української вільної академії наук та Наукового товариства ім. Шевченка, які об'єднують істориків у відповідних секціях. Проводяться наукові конференції, на яких вислуховують доповіді, частина яких у вигляді авторефератів пізніше публікується на сторінках видань, зокрема УВАН – "Бюлетень" та "Літопис", НТШ – "Сьогочасне і минуле" та ін., або у вигляді

---

[4] Назва походить від англійського Displaced Persons – переміщені особи. Термін є усталеним в світовій історіографії, див.: Wyman M. DP. Europe's Displaced Persons, 1945 – 1951. – London; Toronto: Associated University Press, 1989. – 257 p.; The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II / Ed. by V. Isajiw, Yu. Boshyk, R. Senkus. – Edmonton, 1992.

[5] Про цей період розвитку української науки див.: Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945 – 1952 // Ethnic Forum. – 1988. – Vol.8. - #1. – P. 40-72 та окремо; Wynar L. Ukrainian Scholarship in Postwar Germany, 1945-52 // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons... – P. 311-337 та ін.

статей – в періодичних виданнях, переважно – газетах. Функціонує низка наукових інститутів. Між окремими інтелектуальними співтовариствами виникають незначні непорозуміння (напр., між вихідцями з Галичини та радянської України в контексті діяльності УВАН і НТШ).

IV. 1952 – 1991 – "діаспорний" період. Л. Винар ділить його на два основних підперіоди (розподілом є 1965 р., коли було створено Українське історичне товариство (далі – УІТ)). Відмінність між двома підперіодами полягає в тому, що до 1965 р. українські історики працювали в межах неспеціалізованих наукових інституцій – Українській вільній академії наук, Науковому товаристві ім. Шевченка та ін. Не існувало спеціалізованого наукового історичного видання. Після 1965 р. більшість представників української зарубіжної історіографії на Заході об'єдналися в професійне товариство, мали власний фаховий журнал, де друкували результати досліджень. УІТ стало афілійованим членом Американської історичної асоціації (American Historical Association – AHA), співпрацювало з американською славістичною асоціацією, проводило спільні конференції з українськими і неукраїнськими науковими установами.

Серед українських наукових співтовариств цього періоду вирізняються також Канадський інститут українських студій (заснований й 1976 р.), Український науковий інститут Гарвардського університету (заснований у 1968 р.), Українська вільна академія наук (розпочала діяльність у США в 1950, в Канаді – в 1949 рр.), Наукове товариство ім. Шевченка (розпочало діяльність у США в 1947 р.), Український вільний університет та ін. Почалося створення українознавчих кафедр в університетах Канади та США.

Деякі із співтовариств цього періоду були складовими частинами американської та канадської науки (КІУС, ГУРІ, кафедри українознавства).

V. Від 1991 р. до сьогодні – період співпраці істориків діаспори та України. В цей період виходять спільні видання, праці вчених друкуються без залежності від країни перебування, підписані угоди про співпрацю між українськими науковими установами в діаспорі та науковими інститутами Національної академії наук України, українськими університетами. Українські "материкові" дослідники завдяки одержанню грантів на наукові дослідження та викладання поза Україною підвищують свою кваліфікацію на українознавчих кафедрах неукраїнських університетів та УВУ.

Вважаємо за потрібне зробити кілька термінологічно-змістовних зауваг, що стосуються наукових співтовариств. Більшість наукових співтовариств в еміґрації та діаспорі в назві мали епітет "українське". Причину його появи добре пояснено колишнім ректором Українського вільного

університету Володимиром Яневим щодо Українського богословського товариства: "Товариство називалося початково – на Рідних землях, коли не треба було уточнення, – Богословське Наукове Товариство (БНТ). Щойно при відновленні діяльности поза межами України назву уточнено на Українське Наукове Богословське Товариство (УБНТ), щоб відрізнити його від аналогічних наукових установ інших національностей"[6]. Зрозуміло, що в умовах багатоетнічних країн таке уточнення було потрібним. В той же час існували застереження щодо часто вживаного вислову "українська наука"[7], ґрунтовані на запереченні існування "української ядерної фізики" чи "української психології"[8]. Одначе вираз сьогодні є усталеним в історіографії. В історіографії діаспори стосовно всіх наукових співтовариств переважно вживається як узагальнюючий, термін "наукові установи", не зважаючи на відмінності в організації. По-суті, більшість наукових співтовариств поза Україною є товариствами – добровільними об'єднаннями, що фінансуються за рахунок членських внесків, пожертв та, іноді – одержання ґрантів від держави або відповідних неполітичних фондів як неприбуткові організації. Лише частина з них (ті, що є структурними підрозділами університетів) фінансується частково (наукові інститути, кафедри) університетом, або за допомогою цільових фондів, зібраних українцями, і є науковими установами в материковому розумінні.

Враховуючи, що більшість українських вчених належала до українських наукових установ і товариств (стосовно яких також вживався термін "наукові установи"), вважаємо, що доцільним буде розглянути останні як місце для реалізації наукової творчості. Традиційно установи поділяють на такі основні категорії: 1) українські наукові установи і товариства; 2) українсько-американські, українсько-канадські та ін. наукові установи. В 2005 р. Л. Винар уточнив поділ стосовно установ, що існували по Другій світовій війні:

1) Українські наукові установи, які мають свої власні статути, свої пляни діяльности та свої наукові серійні або несерійні видання;

2) Українські високі школи – університети […];

3) Українознавчі наукові центри, які діють при американських і канадських університетах […];

[6] Янів В. Нарис історії Українського Богословського Наукового Товариства // Янів В. Студії та матеріяли до новішої української історії / Український вільний університет. Передм. Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С.3.

[7] Богачевська М. Передумова наукових товариств – наука // Сучасність (Мюнхен). – 1980.– №1. – С.96.

[8] Там же.

4) Професійні українські організації, які займаються академічною і науковою діяльністю;

5) Координаційна надбудова українських наукових установ – Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців[9].

Ця типологізація Л. Винара дозволяє охарактеризувати діяльність інституцій з точки зору їх організації та функцій. Відома дослідниця М. Богачевська-Хомяк в 1980 р. на сторінках "Сучасності" в рамках дискусії про існування та функції еміґраційних наукових організацій, започаткованої статтею Я. Падоха, підняла питання про мету існування українських наукових товариств. Вона пропонувала поділити організації, пов'язані з наукою, на дві категорії:

1) університети, які вважає найпомітнішою формою організованого наукового життя і наголошує на трьох способах зв'язку з ними українців поза Україною (а) через автономні українознавчі інститути чи навчальні програми; б) через курси, що включають українознавчу тематику; в) "працювати в університеті і вважати себе за українця");

2) наукові товариства, що своїм походженням чи своїми зацікавленнями пов'язані з українством. Тут вона відзначає "передові" (НТШ і УВАН), професійні (УААУП, ТУБА, УІТ, УСІ), організації сприяння культури (АДУК)[10]. При цьому до професійних товариств дослідниця віднесла як дійсно професійні ненаукові організації – Українську американську асоціацію університетських професорів, Товариство українських бібліотекарів Америки, так і наукові (скоріше, професійно-наукові) – УІТ та Український соціологічний інститут, що діяв у США.

Ми спробуємо структурувати установи не лише на основі загальнонаукової діяльності, а з точки зору належності до певної форми інтелектуального співтовариства. Головна відмінність між ними полягає не скільки в формах діяльності, як в засобах фінансування, легітимації діяльності та форм звітності. Більшість українських наукових товариств / установ діяла на основі добровільних членських внесків та пожертв, іноді – ґрантів, їх діяльність унормовувалася переважно статутами. Враховуючи те, що членство в них було цілком добровільним, не примусовим і завжди могло бути перерваним за бажанням індивідума, мотивувалося швидше

[9] Винар Л. Дослідження української наукової діяспори: вибрані проблеми // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції "Українська діаспора: проблеми дослідження" / Відп. ред. І. Пасічник, Л. Винар. Ред. А. Атаманенко. – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – С.26-27.

[10] Богачевська М. Передумова наукових товариств – наука // Сучасність (Мюнхен). – 1980. – №1. – С.93-94.

внутрішнім / індивідуальним, а не зовнішнім / організаційним примусом, відносимо їх до інтелектуальних співтовариств, що діяли за принципом союзу. До них належать:

1) наукові товариства, як загальні, так і зі спеціалізацією в одній з наукових ділянок (напр., Українське історично-філологічне товариство в Празі, Українське історичне товариство, Українське генеалогічне та геральдичне товариство, Українська вільна академія наук, Наукове товариство ім. Шевченка, Українське Родознавче товариство, науковий осередок отців Чину св. Василя Великого в Римі та ін.);

2) музеї (напр., Музей Визвольної боротьби в Празі, Український музей-архів в Клівленді, Український музей сучасного мистецтва (Чикаґо) та ін.);

3) професійні товариства, які час до часу друкують наукові дослідження (Українська американська асоціація університетських професорів, Українське лікарське товариство та ін.);

4) координаційні органи українських наукових установ (Український академічний комітет під керівництвом Олександра Шульгина, під час т.зв. Ді-Пі періоду (1945 – 1952) в Центральному Представництві Української Еміґрації в Німеччині (ЦПУЕН) під керівництвом Дмитра Дорошенка діяв Відділ культури і освіти, який також намагався координувати працю наукових установ, сьогодні – створена в 1978 р. при Світовому Конгресі Українців Світова Наукова рада);

5) архіви, що організовані на основі добродійної / добровільної / безоплатної або на основі символічної оплати праці наукових чи професійних об'єднань та музеїв, побудованих за принципом інтелектуальних союзів (напр., архіви УІТ, УВАН, УІФТ в Празі та ін.). Безперечно цінними є також приватні архівні колекції, які не зберігаються централізовано.

До інституту (фінансування від держави, поєднане – від держави та громади, або з допомогою українських політичних сил, звітність – відповідним установам чи організаціям-“протекторам” та внутрішня), можна віднести:

1) наукові дослідницькі (чи з викладанням) інститути (напр., Український науковий інститут в Берліні, Український науковий інститут у Варшаві, Український Соціологічний інститут (Відень), Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського (США) та ін.);

2) українські навчальні заклади, викладачі яких виконували й дослідницькі функції (напр., Український вільний університет (УВУ) (Відень, Прага, Мюнхен), Український католицький університет ім. Климентія Папи (Рим), Український Високий педагогічний інститут ім.

Драгоманова (Прага) та ін.) Частково їх праця підтримувалася урядами країн розміщення. Функціонування цих установ відбувалося переважно за рахунок пожертв української громади, але вони були офіційно визнані урядами країн розміщення[11] і мали від останніх додаткове фінансування.

3) українознавчі наукові центри канадських та американських університетів, кафедри українознавства (пропонуємо саме таке формулювання назви, бо воно точніше віддзеркалює сутність явища. Приклади: Український Науковий Інститут Гарвардського Університету (Harvard Ukrainian Research Institute, Кембридж, США), Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету (Canadian Institute of Ukrainian Studies, Едмонтон, Канада), Українознавча програма Ілінойського університету (Урбана-Шампейн, США), українознавчі (іноді профільовані) кафедри в університетах). Ці установи є складовою частиною університетів і підзвітними адміністрації останніх[12], а їхнє функціонування відбувається або завдяки пожертвам української громади, які накопичені в фондах університету (УНІГУ), або поєднанню таких пожертв з університетськими чи державними дотаціями (КІУС та ін.) чи університетськими коштами, що уможливлює різні форми праці і цілком вписується в харитативні традиції західного суспільства.

4) архіви, збереженість фондів яких пов'язана з діяльністю державних інституцій (університетів, державних архівів: архіву Української колекції Центру дослідження імміграційної історії Міннесотського університету (Міннеаполіс, США), Бахметєвської колекції Колумбійського університету (Нью-Йорк, США), архіву Українського Діоцезіального Музею і Бібліотеки у Стемфорді (США), українських фондів Державного архіву Канади та ін.).

Запропонована структура / типологізація української зарубіжної історичної науки, безперечно, вимагає уточнення і доповнення. Ми підійшли до її побудови з точки зору інституційної, національної, але не індивідуальної. Саме тому вона не враховує внесок українських дослідників в українську (одночасно з іноземною) історіографію, зроблений персонально в американських чи європейських університетах,

11 Зокрема УВУ 16 вересня 1950 р. був офіціально визнаний приватним університетом Баварським урядом, що було підтверджено в 70-х роках. Див.: Янів В. Український Вільний університет // Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Т.ІІ (9). – Париж; Нью-Йорк, 1980. – С. 3418-3419; Yaniv V. Ukrainian Free University // Encyclopedia of Ukraine / Ed. by Danylo Husar Struk. – Vol. V. St-Z. – Toronto, 1993. – P. 382-384.

12 Винар Л. Дослідження української наукової діяспори… – С. 27.

в славістичних та інших центрах і асоціаціях, в совєтознавчих інституціях. Тобто, ця структура не враховує мережевих горизонтальних зв'язків між окремими дослідниками, які могли належати одночасно до кількох наукових інституцій, або не належати до жодної, спілкуватися (на різних рівнях) з іншими дослідниками.

Кілька спостережень про членів наукових співтовариств, зокрема, істориків. Серед них були представники різних наукових генерацій / поколінь, різних конфесій, вони походили з різних регіонів України, а частина була народжена поза батьківщиною. З плином часу до генерацій вчених в еміґрації додаються нові покоління дослідників – або народжені поза Україною, або вихідці з України, представники т.зв. четвертої, сучасної, хвилі еміґрації. Більшість членів наукових співтовариств були / є фахівцями з відповідною освітою. Вища спеціальна освіта, в залежності від належності до певної генерації та регіону, була одержана ними або в Україні, або закордоном, але переважна більшість дослідників змогла її використати повною мірою, враховуючи надбання як радянської (довоєнної й повоєнної), так і світової освітніх систем.

Мотивація праці представників української зарубіжної історіографії була пов'язана з: 1) усвідомленням свого історичного коріння, зацікавлення історією батьківщини, що спонукало обрати спеціалізацією саме українознавчу проблематику; 2) потребою особистої самореалізації (особливо це відноситься до істориків старшого покоління, які переважно не мали можливості фахової праці в умовах життя поза Україною). До речі, проблема мотивацій не лише творчості, а й організаційної діяльності (і не лише в еміграції) все ще вимагає дослідження (не лише істориків, а й психологів, соціологів – бо є на перетині наук). Належність до українства визначалася характером творчості. Погоджуємося з досить відомою сьогодні точкою зору О. Оглоблина, який, розглядаючи проблему культурного процесу в Україні XIX – XX століть, висловився щодо критеріїв визначення приналежності певній національній культурі творів мистецтва, літератури тощо. На його думку, все, що було створене на українській землі, силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ) незалежно від їх етнічного походження й характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить до України. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору[13]. Тезу щодо селекційного критерію можна значною

[13] О. Оглоблин. Проблема схеми історії України 19 – 20 століття (до 1917 року) // Український Історик. – 1971. – Т.VIII. – Ч.1-2 (29-30). – С.11.

мірою застосувати і до закордонної науки, маючи на увазі діячів, котрі мали коріння в Україні (бо діячі, які повністю не були пов'язані з Україною, при занятті української історією, літературою чи мовою вважаються україністами, а не українськими істориками). Якщо вчений висвітлював історичний процес з точки зору, непритаманної українській історіографії, то опинявся в інонаціональному інтелектуальному співтоваристві[14]. Але одночасно з належністю до української науки, вчені, що працювали закордоном, належать до американської, канадської, французької та інших історіографій, а в межах останніх такі дослідники набувають статусу "україністів", таким чином поширюючи здобутки україністики на західні наукові співтовариства і власним прикладом або безпосередньо, залучаючи дослідників неукраїнського походження до вивчення відповідних наукових проблем.

Одночасно серед українських вчених зарубіжжя частина або постійно, або на певних етапах діяльності не мала можливості праці у вищих навчальних закладах чи наукових установах. До таких дослідників належали не лише представники старшого (для початку 1960-х років) покоління, а й багато молодші вчені[15]. Але і в цій ситуації вони продовжували дослідницькі практики в інтелектуальних співтовариствах. Зрозуміло, що це не було легко фізично, але давало моральну сатисфакцію. Значною була кількість дослідників, які працювали в системі неукраїнської освіти та науки. Більшість дослідників старшого з повоєнних поколінь друкувала свої праці переважно у виданнях українських наукових установ. Молодші тогочасні покоління активніше ставали частиною західного наукового життя і друкували дослідження як в українських, так і в інших виданнях. Більшість їх були знайомі – якщо не безпосередньо, то в межах фахового "цеху". В еміграції вчені певного фаху складали відносно вузьке коло (хоч і розкидане територіально не лише по різним містам і країнам, а й континентам), тому контакти між ними відносно скоро встановлювалися в першу чергу шляхом листування. Іноді особа-лідер ставала таким об'єднуючим чинником (напр., О. Оглоблин зумів поєднати навколо себе істориків, що працювали в УВАН, пізніше – Гарвардському українознавчому інституті та інших установах, які всі стали членами Українського історичного товариства). О. Оглоблин (як і ряд багато молодших істориків)

[14] Див.: Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Національна академія наук України, Інститут історії України. Гол. ред. В. Смолій. – Вип.2. – К., 2006. – С.266.

[15] Наприклад, І. Лисяк-Рудницький певний час працював контролером у транспорті. Див.: Симоненко Р. Іван Лисяк-Рудницький // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії XIX – XX ст. – Вип. 15. – К., 2005. – С.576.

був яскраво вираженим лідером, який, до речі, міг як об'єднувати навколо себе людей, так і викликати незадоволення своїми певними діями у іншої групи осіб, що не належали до його кола.

В еміґрації наукових лідерів, можливо, було більше, ніж в тогочасній Україні, наукове життя якої строго регламентувалося. На гіпотетичному рівні можна припустити, що серед рис характеру значної частини представників старшого та середнього поколінь еміґрантів, які наважилися покинути "в краю" майже все – друзів, майно, бібліотеки, архіви, а часом – навіть найближчу родину – і вирушити в невідомість цілком свідомо – мали мати сміливість та достатньо значне "еґо", а не лише бажання покинути батьківщину для збереження власного життя. В середовищі інтелектуальної еміґрації панував дух служіння науці, і бажання самореалізації формувалося на певному тлі. Саме цей чинник спричинив появу низки інституцій, видань, які сприяли як індивідуальному особистісному розвиткові, так і розвитку організацій. Лідер мав мати високорозвинені інтелектуальні та організаційні здібності, чітке уявлення про мету діяльності, наполегливість та ім'я у суміжних (українських та інонаціональних) інтелектуальних співтовариствах. Коло вчених, що об'єднувалися біля нього, могло бути неформальним або інституційно оформленим.

Отже, щодо вивчення діяльності членів різних наукових осередків можна застосувати психологічну категорію колективної творчості, в першу чергу на рівні розвитку мережевих систем, тому що вони були достатньо добре ознайомлені з науковим доробком колег, спілкувалися за допомогою листування (іноді не зустрічаючись роками), обмінювалися думками під час конференцій, конгресів та різноманітних зустрічей.

Серед членів наукових співтовариств, що діяли за принципом союзу (добровільного об'єднання без примусу), зустрічаємо й нефахівців, яких можна поділити на кілька основних категорій: 1) прихильники науки (переважна більшість їх підтримувала матеріально – через внески чи добровільні пожертви – діяльність фахових вчених); 2) любителі (аматори), які не мали відповідної спеціальної освіти, але завдяки самоосвіті працювали достатньо кваліфіковано в обраній галузі, що визнавалося фахівцями; 3) т.зв. "також історики" – особи, які не мали відповідної кваліфікації та здібностей, але, відчуваючи "потреби дня", писали праці, що мали переважно патріотично-національний характер (нефаховість і, навіть, "шкідливість" для наукового розвитку їхніх праць сучасники часто відзначали в рецензіях). Проблема існування "нефахівців-дослідників" притаманна не лише українській еміґраційній науці, а й іншим націо-

нальним історіографіям в еміґрації – зокрема, польській[16]. Не варто також забувати й те, що фахівці-історики часами зверталися до публіцистики[17], хоча в цьому випадку не викликають сумнівів приведені ними в якості арґументів історичні факти.

Між вченими, як і між представниками інших професій, існували не лише формальні, а й неформальні людські відносини. Вони дружили, спілкувалися на "позанауковому" рівні, часом між ними виникали конфлікти. Причини останніх були різними, але переважно пов'язаними з особистими / особистісними / людськими якостями і, відповідно, діями, які проектувалися на діяльність наукових установ. Деякі конфлікти виникали через світоглядні відмінності, зокрема, між поколіннями[18], що розуміли й сучасники. Так, О. Оглоблин в своїй доповіді в УВАН, виголошеній 9 черв-ня 1962 р., докладно зупинився на вадах сучасної йому історіографії, окремо звернувшись також до проблеми поколінь, як вади ідеологічного характеру. Він відзначив певний розрив між *старшим і молодшим поколінням* – і навіть між окремими групами в межах молодшого покоління[19]. Недоліками цього [молодшого на той час. – А.А.] покоління, на думку вченого, було кілька рис: відмова від попередніх здобутків (від т.зв. "старого"), "служіння чужим богам" ("побожне схиляння перед чужим тільки тому, що воно чуже, й зневага до свого рідного, бо воно надто своє"[20]), брак любові до предмету, заміна критицизму скептицизмом. Молодші історики мали свої причини для незадоволення старшим поколінням. "Відтінок" цього незадоволення старшим поколінням, що, діяло в рамках українських наукових інституцій, відчувається у фразі М. Богачевської стосовно історичного виміру: "…Та це вже друга тема, *яку моє покоління звичайно обговорює не українською мовою* [курсив наш. – А.А.]". Незадоволення старшим поколінням відчувалося й під час дискусії в УВАН

[16] Stobiecki R. Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945 r. –Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2005. – S.21.

[17] Там само. – С.266-267.

[18] Див.: Ясь О. Українська зарубіжна історіографія 1945 – 1991 рр.: проблема поколінь та організація дослідницької праці // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Число 5. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.10. У 2-х частинах. Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. – К., 2000. – С.352-391.

[19] Оглоблин О. Сучасна українська вільна історіографія // Український історик. – Т. XLIII. – Ч.1-3. – С.38.

[20] Там же.

у США, що відбулася у грудні 1964 р.[21] В реальному ж житті складалося так, що переважна більшість представників молодшого покоління, зрозуміло, більше, ніж старші, заангажована в західному науковому світі, не зважаючи на занятість в університетах, все ж працювали в українських наукових товариствах, що свідчить про тимчасовість "генераційних" непорозумінь.

В цілому можна стверджувати, що українська еміґраційна наука як прояв діяльності інтелектуальних співтовариств різних форм, позитивно себе зарекомендувала в світовій науковій спільноті, про що свідчать численні дослідження вчених різними мовами, рецензії на них, участь українців у американських, канадських, європейських наукових конференціях, міжнародних конгресах тощо. Інтелектуальні співтовариства складалися з окремих осіб, вивчення доробку, діяльності, особистості яких має самостійне значення, бо їх діяльність може вписуватися, або виходити з загального контексту наукового життя, а відтак – вони додають нові аспекти щодо існування інтелектуального співтовариства.

[21] Документ про діяльність Академії (1964): резюме дискусії // Вісті УВАН у США / Ред. О. Домбровський. – Т.3. – Нью-Йорк: УВАН у США, 2004. – С.176.

КОРПОРАЦІЯ ІСТОРИКІВ – КУЛЬТУРНО-ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Татьяна Попова
Одеса

Дисциплинарное сообщество историографов на исходе Постмодерна (фрагменты размышлений)

Fortis imaginatio general casum[1]

В мире все знают, как познать непознанное,
но никто не знает, как познавать уже известное.
Чжуан Цзы

Фрагмент первый: хрестоматия и повседневность

Интеллектуальное сообщество, объединяющее представителей интеллектуального труда, включает в свой репертуар видов – научное сообщество. Многоуровневый подход к рассмотрению научного сообщества позволяет выделить его типы: 1) национальное - сообщество ученых в пределах национальных государств; 2) дисциплинарное и субдисциплинарное - сообщества ученых, представляющих относительно автономную область знания; 3) проблемно ориентированное - круг специалистов, изучающих определенную научную проблему; этот тип включает меж(-интер-)дисциплинарные сообщества, если проблема находится на пересечении различных дисциплинарных территорий. Ви-

[1] Сильное воображение порождает событие (лат.).

довыми вариантами научного сообщества могут выступать «научный коллектив» любой научной структуры; «научная школа», «невидимый колледж», «научное движение» и др.

Дисциплинарные сообщества обычно имеют транснациональный характер и позиционируют себя с конкретной научной дисциплиной, одна из версий которой может быть представлена следующим образом. Это определенная форма организации научных исследований, соответствующая конкретному уровню развития научного знания и научной деятельности, на котором отдельная научная область складывается в социокогнитивную систему, характеризующуюся следующими параметрами: 1) оформлением научного сообщества специалистов в данной области знаний, идентифицирующих себя со *своей* дисциплиной; 2) формированием в научном сообществе конвенциональных основ в понимании содержания своей научной специализированной деятельности, выработкой общепризнанных канонов научных исследований (парадигмы), дисциплинарно-научных идеалов и норм; 3) формированием системы специализированных научных учреждений со своей идеологией и этосом; 4) возникновением системы профессионального специализированного образования, в которой закрепляется «учебный лик» данной научной дисциплины, создаются нормативные компендиумы и осуществляется передача традиций в процессе подготовки новых поколений специалистов-профессионалов; 5) складыванием специализированной системы информационно-коммуникативных связей (научные формы общения – конференции и проч.; комплекс изданий, в том числе – научная периодика и др.); 6) обретением т.н. «гражданского статуса» - утверждением «имени» данной научной дисциплины и ее признанием как относительно автономного профессионального образования членами научного сообщества в целом, культурными и политико-идеологическими структурами конкретного социума; 7) способностью научного сообщества данной дисциплины вырабатывать стратегии по поддержанию своего профессионального статуса.

Социально, а затем, - антропологически ориентированные «повороты» в научном познании обусловили изменение исследовательского фокуса: категория «научное сообщество» стала ведущей характеристикой научной дисциплины, аккумулирующей в себе и проецирующей через себя остальные параметры. Научная дисциплина как объект анализа уступила место дисциплинарному научному сообществу. Вместе с тем, естественная органичность и нерасторжимость этих категорий обусловила тот факт, что в современных условиях, когда на фоне геополитических

и культурно-исторических трансформаций, происходит трансформация дисциплинарных миров, сопровождающаяся «междисциплинарной агрессией», антисциентистскими интенциями, столкновениями различных дисциплинарных традиций и т.п., традиционные дисциплинарные научные сообщества соответственно пребывают в состоянии неопределенности, поиска идентичности, «берега», к которому, наконец, можно пристать, в этом затянувшемся «переходном» периоде: от «модерна» к «постмодерну», от «постмодерна» к «постпостмодерну», или информационно-манипуляционной стадиальности.

Историографы - представители дисциплинарного сообщества историков исторической науки (познания) - оказались в еще более сложной ситуации: институционализация историографии как автономного субдисциплинарного ландшафта в системе исторических дисциплин (в том виде, в каком она сложилась к рубежу 1980-1990-х гг. - с широким проблемным полем, включающим когнитивные и социокультурные параметры истории исторической науки /исторического познания/) имела место только в «восточном варианте»: университетская практика Российской империи, затем конституирование историографии как специальной исторической дисциплины в советскую эпоху составили наследство, полученное национальной наукой Украины, России и других стран «постсоветского» пространства (частично, государств бывшего «социалистического лагеря»). В западной традиции проблемное поле истории исторического познания и науки обычно распределяется между несколькими дисциплинами: философией истории, теорией истории, эпистемологией истории, интеллектуальной историей, социальной историей, а также историей, философией, социологией науки и проч.

В ситуации «вхождения в мировой историографический процесс» науки *Восточных* регионов (в целом) историография как научная дисциплина оказалась в своеобразном положении. С одной стороны, она сохраняет свой официальный дисциплинарный статус: по нормативным документам – министерским и университетским учебным планам программам и т.п.; по наличию структур – кафедр, отделов; по формам коммуникации – специализированным изданиям, конференциям и проч.; по системе подготовки специалистов, наличию и появлению новой дидактической литературы и т.д. С другой стороны, «расплывается» понимание дисциплинарного содержания, специфики историографии как формы исторической рефлексии, варьируется дисциплинарное «имя», специалист-историограф теряет свою идентичность, приобретая маргинальный статус, а научное сообщество историографов - контуры своей дисциплинарной территории.

Помимо «региональных проблем» историографическое (как историко-научное) пространство подвержено «агрессии» явлений, имеющих общенаучный характер. Эти явления - интеллектуального плана - могут быть выражены в тезисах: 1) тезис об антисциентистских ориентирах развития историописания; 2) тезис о выполнении постмодернистской программы и необходимости перехода от философии языка (проблемы «текста») к философии сознания и философии опыта (проблеме соотношения «языка» и «опыта»); 3) тезис о замене дисциплинарной организации науки – проблемной (т.е. об «исчерпанности» дисциплины как таковой), который неразрывно связан с предыдущими.

За последние лет тридцать на мировое научное сообщество (и *наше,* в особенности) обрушился перманентного характера удар в виде глобального массива информации, противоречивой по структуре, но в целом ломающей «хрестоматийный» облик науки.

«Подрыв» авторитета науки как особого автономного когнио-социокультурного феномена со своей функциональной предназначенностью – поиском истины, установленного со времен Аристотеля,- произошел благодаря включению в интеллектуальное пространство принципиально новых идей. Наиболее значимыми для нас на «общенаучном» уровне стали концептуальные построения представителей постпозитивисткой философии науки К.Поппера, Т.Куна, П.Фейерабенда, И.Лакатоса и др. Объединив две ветви рефлексивного знания – историографию науки и философию науки, они показали относительность «водоразделов» внутри рефлексивного поля и результативность исследований в едином пространстве «истории и теории»; выдвинули тезис о «теоретической нагруженности» эмпирики, доказав, что теория оказывает значительное влияние на эмпирический базис науки, конструируя по сути собственную «эмпирическую предметность» и определяя, тем самым, диапазон «научных фактов» и репертуар их интерпретаций; выступили против классического «кумулятивизма» и предложили новые модели развития науки, обозначив в качестве приоритетной сферы - изучение институционального и социокультурного контекста ее функционирования (кардинальные изменения в восприятии облика науки, стандартов и идеалов научной рациональности научным сообществом); акцентуировали роль научного сообщества в создании «дисциплинарной матрицы» и дисциплинарно-репрессивных механизмов, регламентирующих границы и функционирование научной корпорации; поставили под сомнение «жесткий» подход к установлению демаркационных линий между наукой и «не-наукой»; обосновали положения о несоизмеримости научных теорий,

методологическом анархизме, принципиальном плюрализме и проч. Эти идеи существенно расширили представление о детерминантах научной деятельности, о новых ракурсах ее познания и т.п., но одновременно категорически отказали Науке в ее предназначении быть «носителем истины», подвергнув радикальной трансформации весь дисциплинарный ландшафт научного знания.

Это наступление на Храм науки в целом не обошло и историческую науку. Бесконечные «познавательные атаки» со стороны иных сфер социогуманитаристики можно, однако, рассматривать не только в плане «активизации» дряхлеющего историописания со стороны более «передовых» интеллектуальных ландшафтов. Эту картину стоит воспринимать и как кардинальное изменение в позиции самой исторической профессии. От узкого предназначения быть «поставщиком» эмпирики на рынок философских и социальных наук История, избрав «стратегию присвоения» (обращение историков к теориям разных социальных и гуманитарных наук на основе активного внедрения междисциплинарных методик), включила новые идеи из арсенала «общего рынка» в свой интеллектуальный инструментарий. Одновременно, извечная проблема «второсортности» социогуманитарного знания (читай – исторического) по сравнению с естествознанием (собственно – «наукой») потеряла свою остроту, т.к. постпозитивистская теория науки своим острием была нацелена на все «научное знание». Осмысление новых подходов к анализу объектов исторического познания способствовало изменению представлений о характере знания о прошлом, о самой социальной (исторической) ре-альности. «Прошлое» как объект познания уже не выступает в качестве того, «что было на самом деле», не рассматривается даже в форме «реконструк-ции» этого прошлого; мы говорим сейчас лишь об «образах», «репрезентациях», «конструкциях»[2]. Наша профессиональная история, претерпев эволюцию - от «событийной» к «структурной», затем к ренессансу «нарративной», стала все более утверждаться в статусе «интерпретативной» (П.Рикер).

В этой обстановке, отделив науку-исследование» от «науки-мировоззрения», историю «академическую» от «школьной» и «истории памяти», констатировав как «неизбежное зло» наличие Клио как двуликого (только ли?) Януса[3], историки, «расслоившись» на сообщества «по интересам», сохраняют сегодня свою дисциплинарную идентичность в

---

[2] См.: Савельева И.М., Полетаев А.В. История в пространстве социальных наук // Новая и новейшая история. – 2007. - № 6. - С.15.

[3] См.: Яковенко Н. Одна Клио, две истории // Отечественные записки . – 2007. - № 1 (33).

значительной мере по факту принадлежности к формально-официальным структурам. В то же время, молодое поколение проявляет устремленность к идее творческого потенциала научного историописания[4].

Две полярные позиции традиционно (с периодическим обострением противостояния) определяют восприятие истории как знания: на одном полюсе – стремление к сохранению автономии профессионального (дисциплинарного) статуса истории как науки, на другом – стремление к нивелированию демаркационных линий: в рамках дисциплинарных разграничений, профессионального и непрофессионального знания, научного и иных форм познавательной деятельности. Между этими полюсами – множество вариантов «той истории», которая, по мнению ее репрезентантов, смогла бы наиболее оптимально ответить на вопросы, сформулированные в свое время П.М.Бицилли:

Как «путем исторической рефлексии» овладеть «пестротой эмпирической данности», учитывая ее «абсолютную текучесть»? Как подойти к «исторической данности», неизбежно «интегрируя» ее, определяя любое явление координатами места и времени, понятиями – «среды», «эпохи», «нации», «расы», «культурного момента» и подобными абстрактными обобщающими категориями, и одновременно не «впасть в догматизм», не «умертвить живую ткань истории»? Как постичь реальный исторический процесс – «иррациональный» и «хаотичный», его элементы - в их неразрывности, единстве и неповторимости своеобразного воплощения; каким образом передать это в повествовательной форме научного исторического произведения? Как преодолеть антиномию историзма – противоречие между объективным историческим процессом и его «изображением» в историографии?[5] - вопросы для историка – вечные, детерминирующие перманентность «кризиса» науки.

---

[4] Автор статьи на протяжении последних десяти лет, начиная курс для студентов-историков третьего семестра «Основы научных исследований», в качестве предварительно-ознакомительной самостоятельной работы предлагает тему: «История – это наука или искусство?». Эволюция восприятия этой проблемы у студентов заключается в том, что акцент на научный статус истории был преобладающим в 90-х - начале 2000-х гг.; в последние четыре-пять лет большинство студентов заменяют разделительный союз «или» соединительным «и», обосновывая свой взгляд идеей творческого по сути характера исследовательской работы историка.

[5] См.: Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. – Прага, 1925. - С.31-32, 34, 292.

Многочисленные «вызовы» (пользуясь растиражированной метафорой А.Дж.Тойнби), а для науки – эпистемологические акцентуализации определяли стержневое направление переднего края науки в поисках ответа на эти вопросы. Современное интеллектуальное сообщество на исходе эпохи «постмодерна» подверглось очередному «вызову» – *эстетическому*. Проблема *«чувственного восприятия»* как средства постижения исторической действительности (наряду с многообразными аспектами значения эстетики) оказалась в центре внимания гуманитариев. Новый «вызов» - это следующий логический шаг в процессе «критической саморефлексии», который обычно соотносят с 70-90-ми годами XX в. и связывают с реформационным наступлением постмодернизма. «Новые интеллектуалы», предложив для анализа в качестве ключевой метафору «Sensation» (наследие Й.Хейзинги[6*]), актуализировали «образно-художественное индивидуальное восприятие мира как способ постижения исторической реальности»[7]. Соотношение сциентистских и художественно-творческих компонентов в историописании с целью постижения и приближения к исторической реальности – вопрос в историографии отнюдь не новый, имеющий необозримый специально-литературный ландшафт. Ответ на него во многом связан со спецификой историографической и шире – культурной ситуации. Взгляд на эту проблему трех значительных фигур мирового интеллектуального сообщества позволяет сфокусировать внимание на вопросах профессиональной автономии истории, дисциплинарности в целом, когерентности дисциплинарных сообществ в наше время.

Фрагмент второй: перекличка эпох и поколений

П.М.Бицилли (1920 – е годы). «Художественное» и «научное» познание прошлого для П.М.Бицилли - два вида творчества, развитие которых осуществлялось одновременно «по пути “реалистического” воспроизведения конкретной действительности» в форме «повествовательной истории». Однако «повелительные» практические и теоретические потребности способствовали тому, что «histiore narrative» деградировала в «исторический роман» и, в конце концов, «безраздельно восторжествовала» «научная», «рефлектирующая», «объясняющая» ис-

[6] Й.Хейзинга заимствовал это понятие для создания своей концепции «исторического ощущения» у теоретика литературы Л. Ван Дейсселя (1864-1952), представителя сенситивизма, который считал, что задача литературы – дать «ощущение» мира.

[7] См.: Зверева Г.И. (РГГУ) Понятие «Исторический опыт» в «новой философии истории» // Теоретические проблемы исторических исследований. - Вып. 2. – Москва, 1999. - С. 104-117. //http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Ed2/nuitr6.htm/

тория - историография приблизилась к «науке» как «к системе понятий», с помощью которых разум пытался постичь («умерщвленную» им в процессе анализа) действительность[8].

П.М.Бицилли четко определяет разницу между художником и историком по четырем параметрам: объекту, материалу (источникам), методам постижения, задачам: *1*. Художественный объект – это воплощенная в красках, звуках, словах и проч. «художественная идея», форма выражения «духа» художника; художественное творчество состоит собственно в «стилизации объектов». В историографическом произведении в качестве объекта выступает реальный объект - «дух эпохи». ***2.*** Для художника предметы или события являются «сырым материалом», которым он пользуется для того, чтобы создать собственные объекты – символы. Историк же «связан фактами», для него эти предметы и события – «сами символы», в которых уже другие воплотили самих себя, свои переживания, свой дух. ***3***. Художник постигает закономерные связи мира бессознательно («или он – не художник»), в то время как «единственной задачей» историка является «осознание» причин создания в конкретной среде определенных ценностей – символов, «истолкование» психологической культуры, выявление в ней единичного, неповторяемого, специфического. ***4.*** Деятельность художника – создавать символы, ибо он – «творец символов»; деятельность историка – раскрывать смысл этих символов.

Не отрицая «творческой» основы историографической деятельности, которая заключается в стремлении к проникновению в смысл индивидуально-неповторимого, к историческому пониманию во всей его полноте («история есть творческое воспроизведение преображенной сознанием действительности»[9]), П.М.Бицилли, тем не менее, не считает возможным отождествлять науку и искусство. «Историк» должен отдавать себе отчет в границах, отделяющих «вымысел» от «истины»: для него «реально данная действительность» является не только «отправным пунктом», но и «пределом его творчества», специфика которого заключается, во-первых, в «разложении данных» (реконструируемых на основании источников событий, продуктов культурной деятельности и т.д.) на элементы; во-вторых, в изучении этих элементов с их формальной стороны; в-третьих, во вторичном воссоздании «убитого анализом объекта» (личности, «культурной среды», «эпохи» и т.д.).

---

[8] См.: Бицилли П.М. Очерки теории исторической науки. – С. 217-218, 222-223, 291

[9] . Там же. – С. 37

Сущность всякой науки, констатирует П.М.Бицилли (вторя Б.Спинозе) в том, что «разум осиливает, убивая»[10]. Несмотря на этот вывод, П.М.Бицилли уверен в том, что научная «точка зрения» утверждается «самой жизнью, т.е. деятельностью познающего субъекта в мире и на мир», а потому «законна в своих пределах», как и любая иная форма познания.

Историческая наука подчинена основным параметрам научного знания, но, входя в класс идиографических наук, имеет свою специфику. «Теоретическое своеобразие» исторического понимания (мышления) обусловлено «специальным содержанием» самой человеческой истории как истории культуры. «Историческое понимание» как понимания жизни культуры - это особый вид понимания: поскольку «интуитивно человеческий дух в состоянии проникать лишь в то, что является продуктом человеческого же духовного творчества», постольку исторический метод, в конечном счете «основывается на интуиции»[11], которая коренным образом отличается от «интуиции повседневной», и не может быть отделена от рационально-дискурсивных методов исследования.

Задолго до Р.Коллингвуда, назвавшего позитивистскую историографию историей «ножниц и клея», П.М.Бицилли скептически отнесся к приему «мозаического склеивания источников»: нельзя работу исследователя «сводить» только к проверке отдельных утверждений, к исправлению «ошибок памяти» или «тенденциозного вранья». Главное в научном творчестве историка – это выделение «из объекта исследования исторического объекта», т.е. – «духа» эпохи (культурной среды и т.п.), ее «стиля», иначе говоря, - *эстетико-индивидуализирующий анализ* символики исторических фактов. «Современная историография, - замечает П.М.Бицилли, - никогда не отказывалась от своей задачи эстетического воссоздания прошедшего…»[12].

П.М.Бицилли противопоставляет два вида исторического понимания: первое основано на «исторической метафизике» (идее детерминизма, исключающего случайность и свободу творчества) и выдвигает в качестве самой важной теоретической проблемы - проблему объяснения «долженствования», т.е. закономерной необходимости случившегося, используя «исторические понятия»; второе, «новое», основанное на «*критическом реализме*», стремится освободиться от «гипостазирования» исторических понятий, однако, применяя эти понятия (необходимые

---

[10] Там же. – С.227.
[11] Там же. - С. 236, 296.
[12] Там же. - С. 201, 223-225, 154.

науке для определения всего «бесконечного разнообразия конкретной реальности»), выдвигает одновременно «идею личного творчества как единственного реального двигателя исторического процесса»[13].

Сторонник «нового исторического понимания», П.М.Бицилли видит его основы не в философских абстракциях, мировоззренческих платформах, а выводит его из анализа духовного мира реальных личностей, у которых мировоззрение неотделимо от мироощущения: «…было бы правильнее, - пишет он, - говорить не об историческом мышлении, но о переживании или восприятии исторического: мы имеем здесь дело скорее с не всегда отчетливо сознаваемыми тенденциями, нежели с теориями, являющимися плодом рефлексии»[14]. Это «новое понимание» («ведущую тенденцию» в современной ему историографии) П.М.Бицилли связывает с наследием «романтики и германской философии духа» начала XIX века, а также с именами В. Дильтея, Б.Кроче, К.Фосслера, У. Джеймса, А.Бергсона.

Утверждая тезис о специфике исторического познания, П.М.Бицилли признавал, что оба способа исторического познания – и научное (рационально-дискурсивное), и «историческая интуиция» – ограничены в своих возможностях. В области духа реально лишь то, что «переживается», поэтому интуиция дает до известной степени «дробное, неполное представление об историческом бытии», т.к. само это бытие дисгармонично, нецелостно, хаотично. Иррациональность истории порождает то, что мысль историка все время обречена перебегать от одного полюса к другому (от «личности» к «среде» и т.п.), поэтому рационализировать полностью исторический процесс также невозможно. Историк должен осознавать границы своей науки и «мириться» с «неполнотой» воссоздания прошлого: он не должен впадать в фактографизм, с одной стороны, а с другой - не должен переходить границы науки в область художественного творчества – становиться «выше», а значит, «вне» истории, хотя именно там возможна вся полнота ее постижения (в этом смысле П.М.Бицилли ставит «роман» выше «монографии»). Иррациональность реальности «оправдывает» «научную историю» с «грубостью» ее языка, оперирующего понятиями, адекватно не соответствующими исторической действительности в ее постоянной «текучести», поэтому гносеологический анализ понятий должен устанавливать их «научную ценность» и одновременно очерчивать «границы их применения». «Неадекватность» научного «образа мира» его «подлинному лику», настаивает П.М.Бицилли, не умаляет роли научной историографии.

[13] Там же. - С.29-30.
[14] Там же. – С. 30, 244.

Для П.М.Бицилли каждый человек, в том числе – исследователь – с эстетико-индивидуализирующей точки зрения представляет собой «совершенно исключительное явление». В эту «исключительность» входит и его индивидуальный «стиль», поэтому каждый творческий акт также «единый» и «абсолютно неповторимый». Непосредственно воспринимаемый исследователем мир «исторического» бытия – «хаотичен и бессвязен»; для преодоления этой «хаотичности» ученому непосредственно дано только одно – «это отношения людей и вещей между собою в пространстве и времени»[15].

Одним из первых П.М.Бицилли поставил методологическую задачу установление «шкалы категорий» культурных явлений, наиболее «прозрачно» отражающих «дух эпохи». В отличие от Я.Буркхардта, отдававшего приоритет искусству, П.М.Бицилли более плодотворным считал «филологический метод (т.е. подход)»: суть его - в анализе языка, «самого гибкого из орудий, служащих духу». П.М.Бицилли признавал гениальность Дж.Вико именно за то, что тот первым понял историю как науку о духе и определил значение языка как «исторического источника».

Артур М. Шлезингер-младший (1960-е годы). Крупнейший американский историк в своем программном докладе, прочитанном 23 апреля 1963г. в Колумбийском университете, представил, по сути, стратегию развития исторической науки на переломе эпох. Его исходная мотивация – обеспокоенность современным ему, кризисным состоянием исторической науки, важнейшим показателем которого стала утрата историей своего престижа и влияния в интеллектуальном сообществе.

Развитие истории как знания рассматривается А.М.Шлезингером как длительный путь, с приобретениями и потерями: от «иронической истории», своеобразной «маргинальной формы литературного выражения» в XVIII веке, в следующем столетии она становится «центральной» формой, в которой «люди пытались воплотить свой опыт»[16]. Именно XIX век создал «*романтическую историю*» с ее восприятием исторического процесса как живого, органического, с ее «видением» прошлого как драмы, которую надо «воссоздать». «Риторическое оформление», изобразительный и театральный эффект от изображаемых событий, «яростная пристрастность» способствовали тому, что «видение господствовало над фактами», но при этом исторические сюжеты не фальсифицировались. «*Видение истории*»,

[15] Там же. – С.71-75. См. подробнее: Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007.

[16] Шлезингер-мл. А.М. Историк как художник // Новая и новейшая история. – 2007. – № 6 . - С.135

акцентирует А.М.Шлезингер, определяло организацию и интерпретацию исторического материала.

На смену этому поколению «классиков» (Т.Б.Маколей, Т.Карлейль, Ф.Паркмэн, У.Х.Прескотт и др.), историков-непрофессионалов, пришло новое поколение – университетской профессуры. Профессионализация исторического знания, распространение культа позитивизма в науке «породило новую впечатляющую модель истории» - «техническую» (technical history - термин Герберта Баттерфилда), или «*фактологическую историю*». Ее центральная задача – переход от повествования к анализу, от стремления показать, *как* происходило, к задаче ответить на вопрос – *почему*.

«Ироническая отстраненность» интеллектуалов XVIII в., затем «яростная пристрастность» романтиков сменилась позицией «нейтрального наблюдателя»: «скрупулезный и спокойный анализ фактов», тезис: «ис-тория – не отрасль литературы», с последующим отказом от эмоционального изображения, пробуждающего воображение читателя, стали нормативами профессионального историописания. «Трудно переоценить вклад» фактологической истории с ее аналитическим подходом, расширением диапазона исследований, специализацией, с перенесением акцента «с описания на объяснение», на выявление причинно-следственных связей, с созданием академической традиции «использования приемов формальной критики источника», заключает А.М.Шлезингер. Однако за этот рывок вперед была заплачена своя цена. По сути, было утрачено «искусство создания исторических сочинений»: «упадок нарратива» привел к утрате умения поникнуть в «дух времени», что было свойственно романтической истории; «с усилением специализации и ростом профессионализма история стала сухой и безжизненной»; в результате историческая наука практически потеряла свое влияние на интеллектуальную общественность.

Автономизация истории - ее отделение «как от искусства, так и от опыта» - способствовала попытке замещения ее «*профетической историей*» (сеющей, по убеждению А.М.Шлезингера, «зло, неразбериху и фанатизм»), появлению историков-пророков (Маркса, Шпенглера, Тойнби, Троцкого и др.), которые использовали возможности искусства для эсхатологических построений[17]. Этот факт особенно тревожил А.М.Шлезингера: 1960-е гг. характеризовались новым мощным всплеском интереса к марксизму (во многих странах Европы и Америки – к его троцкистской модификации). Бесспорный талант историков-пророков использовать «воображение»

[17] Там же. – С.140-141.

и «интригу», создавать картину доступного и яркого видения прошлого способствовал привлекательности этого вида истории для разных слоев общества.

Будущее профессиональной истории, по мнению А.М.Шлезингера, это – превращение ее в «*рациональную историю*» (наименование было заимствовано у голландского историка П.Гейла), в которой должны органично соединиться искусство историописания (литературное творчество) с нормативами профессионального исторического исследования. Подчиняясь собственным правилам и преследуя собственные цели, история неразрывно связана с «миром письменной словесности» и представляет собой «младшую ветвь» литературного искусства. Любое «…историческое сочинение, существующее в письменном виде, - убежден А.М.Шлезингер, - есть приложение эстетического видения к хаосу фактов; при этом от качества видения зависят как весомость, та и живость данного труда»[18]. В связи с этим все исторические тексты – это, прежде всего «произведения искусства», в которых прежние поколения воплотили свои «версии прошлого». Подчеркивая специфику работы историка, связанную с источником («свидетельствами»), А.М.Шлезингер обращает внимание на то, что понятие «свидетельства» уже включает в себя «критерий относительности». Поэтому действие, совершаемое историком, - это всегда «выбор» (для А.М.Шлезингера - синоним слова «интерпретация»); а «интерпретация означает ощущение», играющее существенную роль в определении значимости вещей. В этих действиях историк-ученый ничем не отличается от романиста или поэта: он также «продвигается вперед сквозь хаос», отбирая необходимые ему факты. Таким образом, выход из кризиса исторической науки, обретение ею престижного социального статуса, А.М.Шлезингер связывает с созданием новой - «*рациональной истории*», которая должна опереться на «сильные стороны романтического видения», с одной стороны, и достижения фактологической истории – с другой: соединить нарратив и анализ для обеспечения «эмоциям и духу времени» законного места «в историческом повествовании». При этом «формальный и аналитический материал» должен соответствовать уровню современного исторического знания, а внимание историка необходимо сфокусировать на проблемах «структуры текста»[19].

Франклин Рудольф Анкерсмит (2000-е годы). На исходе XX столетия П.Бурдье категорически заявил, что «…«постмодернисткий» бред является последним аргументом, способным подорвать доверие

[18] Там же. – С.134.
[19] Там же. – С.141.

к науке, и особенно, социальной»[20]. Ф.Р.Анкерсмит, профессор Гронингенского университета (Голландия), напротив, убежден в том, что новый вариант истории историописания, предложенный лингвистической философией истории (в частности, «плодотворная работа Хейдена Уайта в области тропологии исторического текста»), представляет собой по образному выражению Фукидида – «достояние навеки». Однако за этот эпистемологический прорыв была заплачена большая цена - в итоге появилась история, для которой нет ничего вне текста.

Модернистскому мышлению было свойственно стремление к постижению реальности – в этом заключался смысл исторического познания. Постмодернистская практика привела к неутешительному выводу - профессиональная историография есть коллекционирование тропов, сюжетов, повествований, без надежды узнать, о чем (или о ком?) они повествуют. Но «реальность как *таковая*», убежден Ф.Р.Анкерсмит, всегда опережает и превосходит мир, данный нам в языке и через язык. Тем не менее, следствием «лингвистического поворота» была постановка новых вопросов: способен ли историк совершить побег из «тюрьмы языка» (метафора Ф.Ницше), вступить в реальные, подлинные и «опытные» («experiential») отношения с прошлым - «в отношения, которые не замутнены историографической традицией, дисциплинарными допущениями или лингвистическими структурами…»[21]. До сих пор не «прошлое», а «теория» была тем зеркалом, в котором историки узнавали себя и друг друга; в современной историографической ситуации быстрое «умножение теорий» привело к тому, что каждый ученый стал располагать собственной эпистемологической моделью понимания прошлого, а это означает, по мнению Ф.Р.Анкерсмита, «конец эры «теории». Перспективу развития науки он видит в отказе от «теоретического универсализма» и в выдвижении на первый план «личного опыта прошлого»[22].

Ф.Р.Анкерсмит, один из «классиков» постмодернизма», внесший свою лепту в «лингвистический вызов», именно под влиянием «ответа» на этот «вызов» (передний край европейской и американской науки 70-90-х гг. XX в.) делает новый решительный «поворот»: он переключает фокус исследовательского поиска от «языка» к «опыту», считая (вторя Б.Спинозе), что это «переключение внимания» отражает «широкие изменения в

[20] Бурдье П. Наука о науке и рефлексивность // «Социологическое пространство Пьера Бурдье» // http: // bourdieu.name/content/nauka-o-nauke-i-refleksivnost
[21] См.: Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. – Москва, 2007. – С.23.
[22] Там же. - С.430.

современной культуре, которые можно было описать как движение от всеобъемлющих систем значения к значению, ограниченному конкретными ситуациями и событиями»[23].

«Опыт» - новая, ключевая, категория философа; с ее помощью можно «взорвать матрицу, в которую теория поместила значение»[24]. «Теория», по Ф.Р.Анкерсмиту, это – метафора, олицетворяющая в широком смысле дисциплинарные предписания и ограничения, в том числе – в области языка, т.е. категориального аппарата – системы значений («теория» в данной интерпретации напоминает «дисциплинарную матрицу» Т.Куна.- Т.П.), в узком – конкретно «лингводетерминизм». В борьбе между «теорией» и «опытом» решающую роль Ф.Р.Анкерсмит отводит «субъекту»: современный «постструктуралистский мир», в котором «язык говорит человеком», а «субъект» - «Автор» - лишь «атрибут языка», должен уступить место новому миру, в котором произойдет взаимообразное «повторное открытие» - «опыта» и «субъекта»[25].

Ф.Р.Анкерсмит замечает, что, начиная с 1970-х гг. в историографической практике уже было предпринято обращение к «опыту» и его истории: такие «разновидности историописания», как - история ментальности, история повседневности и в значительной мере – культурная история, а также новейшие тенденции современного историописания – история памяти, проблема Холокоста и его репрезентаций и т.п. отразили перенос исследовательских акцентов на вопросы *восприятия* (курсив мой. – Т.П.) людьми прошлого своего мира и проблему отличия их опыта от опыта современников. В последней по времени философской литературе, по его мнению, также произошла переориентация акцентов – с философии языка на философию сознания. Стремление проникнуть сквозь вуаль языковых форм в мир как *таковой* приводит Ф.Р.Анкерсмита к выводу о том, что, учитывая взаимосвязь трех базовых понятий - опыта, сознания и языка (по схеме: опыт знакомит с миром; сознание предлагает репрезентации мира, с которым мы знакомимся благодаря опыту; эти репрезентации выражаются с помощью языка), следует констатировать: «сознание и его репрезентации мира не могут существовать без опыта» и именно опыт побуждает ставить вопросы о природе и истоках исторического сознания[26].

---

[23] Там же. – С.19; Спиноза Б. Этика, доказанная в геометрическом порядке / Пер. с лат. Н.А.Иванцова // Спиноза Б. Избранные сочинения. – Минск, 1999. – С.399.

[24] Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. – С.20.

[25] Там же. – С.20-21.

[26] Там же. - С.26, 37-38.

Проблему «опыта» Ф.Р.Анкерсмит рассматривает в широком контексте: его интересуют вопросы соотношения историописания («творец» со своим сознанием /мышлением/ и его «творения» /труды/) и прошлого; он хочет реабилитировать смысл историописания, вернуть значимость его субъекту – историку, увидеть вместо метафоры «Автор» – живую, чувствующую личность исследователя. Поскольку познание включает три главных составляющих: 1) субъекта, 2) его восприятие мира, 3) объекты мира, которые даны субъекту в опыте и посредством опыта, постольку траекторию между субъектом и объектом Ф.Р.Анкерсмит отождествляет с историческим опытом: траектория между историком и прошлым «есть место, где рождается историческое сознание и историописание <…> это территория исторического опыта»[27].

Сравнивая науку и искусство (которому современная наука, замечает философ, уступила «значительную часть своих владений»), Ф.Р.Анкерсмит именно в произведениях искусства видит «выраженное художником аутентичное восприятие (experience) мира», именно искусство он в первую очередь роднит с «опытом». Однако, стремясь «реанимировать» понятие «опыта» для расширения познавательных возможностей научной деятельности, Ф.Р.Анкерсмит обращает внимание на то, что наш разум, обитая «в мире возможных предметов интеллектуального опыта», может не хуже, нежели органы чувств, «работать как вместилище опыта»[28]. Поскольку процесс познания включает в себя «переживание прошлого», которое происходит аналогично тому, как «переживаются» произведения искусства, постольку в процессе познания прошлого следует «реабилитировать» романтический мир «чувств и настроений», определяющих наше отношение к прошлому (ибо, если вспомнить Ж.-Ж. Руссо, «чувствовать – значит думать»). «Интеллектуальную бюрократию» теории, считает Ф.Р.Анкерсмит, должен сменить «романтизм» такого подхода к прошлому, «который полностью захватывает личность историка, а не только (и даже не в первую очередь) формальную сторону его или ее познавательных способностей»[29]. При этом он против альтернативности, противопоставления «исторического опыта» и «научного историописания»: прийти к романтизму можно только через «рационализм» и «теорию», а само понятие исторического опыта «имеет смысл лишь при наличии профессионального историописания»[30]. Для Ф.Р.Анкерсмита наиболее яркими фигурами, представ-

[27] Там же. – С.361-362.
[28] Там же. – С.27.
[29] Там же. – С.427, 31-32.
[30] Там же. – С.245.

ляющими новое понимание истории выступают Я.Буркхардт и Й.Хейзинга. Оба историка не стремились отказаться от классического дисциплинарного историописания, сложившегося в X1X в., но пытались обратить внимание на то, что при написании истории ученый должен «использовать всю свою личность». История делается не только документами, «но *еще* (курсив Ф.Р.Анкерсмита. – Т.П.) и историками»: отношение исследователя к собственному времени, его внутренние чувства и переживания, решающие факты его биографии и т.п. – все это должно оцениваться как «важнейшее снаряжение историка, пытающегося проникнуть в тайны прошлого»[31]. Историк неизбежно ощущает себя частью того, что описывает, но, решая различные исторические проблемы, он неизбежно вкладывает в это решение (повествование, нарратизацию) собственное переживание прошлого, свой исторический опыт, который выражает «слияние объективного и субъективного опыта прошлого». Ф.Р.Анкерсмит убежден в том, что любое повествование представляет собой историю самого историка, историю его жизни, поэтому «личные переживания» необходимы для того, чтобы он был «открыт опыту прошлого»[32].

Поворот от «языка» к «опыту» совсем не означает для Ф.Р.Анкерсмита изъятие «языка» из сферы познавательного интереса. Напротив, поскольку у опыта нет «собственного голоса» и он зависит от языка – «системы социализированных значений», постольку теоретик истории должен выяснить, «что представляет собой опыт прошлого, скрывающийся под языком, которым пользуется историк?»[33]. Если «повествование представляет язык, а опыт – реальность», то для повествования о прошлом, «необходим *язык*, а опыт по своей сути есть опыт *реальности»*[34]. Собственно Ф.Р.Анкерсмит выстраивает новую теорию – теорию «соотношения языка и реальности в рамках историописания»[35]. Непрозрачность отношений между языком и реальностью означает «возвышенную неопределенность» в отношениях между ними: именно в этот момент «прошлое входит в наше сознание» и «*создается* в этой неопределенности», облекаясь позже в понятия (язык), поэтому историописание предстает как «бесконечный эксперимент в области связывания языка и мира». Ф.Р.Анкерсмит сравнивает язык с краской для написания картины: «…как краска, которой пользуется художник, - язык используется для выражения или материали-

[31] Там же. – С.267.
[32] Там же. – С.267-268, 369.
[33] Там же. – С.26, 36.
[34] Там же. – С.248.
[35] Там же. – С.249.

зации (эстетического) опыта историка», следовательно, «история историописания – это, по большому счету, глава из книги по истории эстетики»[36]. ««Красота» истории историописания» для него – решение эстетической проблемы: «как верно соотнести язык с реальностью, как облечь в слова тот способ, с помощью которого мы восприняли реальность…»[37]. Поэтому «неожиданное выдвижение эстетики» (превращение эстетической проблематики в приоритетную сферу современной философии и гуманитаристики в целом) для него не случайно – это все тот же поворот к «опыту»[38], к новым граням эпистемологического многогранника.

Фрагмент третий: комментарии и ремарки

Комментарии: Размышления П.М.Бицилли относятся к эпохе завершения институционализации исторической науки, оформления ее как автономной области знания и социального института. Процесс «размежевания» научных сфер для П.М.Бицилли – закономерен: каждому виду познавательной деятельности он придает статус самостоятельности и самодостаточности «в своих пределах». Отделение историописания-историографии от историописания-искусства для него – явление естественное, связанное с расширением многообразия форм «реалистического» воспроизведения прошлого, в границах которых устанавливаются собственные «правила» в поиске реалистической картины мира. Признавая приоритет искусства в постижении исторической реальности и неизбежную ограниченность научного познания, он, тем не менее, принимает «законность» «научной» истории, оправдывает «грубость» ее «языка» иррациональностью самой реальной истории («хаос», «текучесть», «пестрота» данности). Стратегия поиска П.М.Бицилли нацелена на анализ специфики «исторического понимания» (сознания, мышления) и в связи с этим – на расширение исследовательских подходов историка-ученого как специалиста в *своей* – научной – области. Приняв концепт «критического реализма» как «нового исторического понимания» в русле новейших для его времени тенденций гуманитаристики, не забывая, одновременно «классиков» - Г.- В. Лейбница, Дж.Вико, Г.-В.-Ф. Гегеля, акцентуализируя «романтизм», - он ищет новые возможности познания той, безусловной для него, исторической реальности, которая предстает перед ним в образе «Хаоса». «Упорядочение»

---

[36] Там же. – С.202-204.

[37] Там же. – С.204.

[38] Там же. – С.26-27.

этого хаоса с помощью рационально-дискурсивных методов познания и его «восприятие» на основе интуиции, эстетико-индивидуализирующего анализа – в этом методологическая устремленность ученого. «Эстетическое воссоздание прошлого» для П.М.Бицилли - важнейшая задача историографии, которую должен решать историк в результате «личного творчества», тем более что с позиций эстетико-индивидуализирующего подхода (непременного для истории как идиографической науки) историк сам представляет собой «исключительное явление» со своим «индивидуальным стилем», поэтому и его «творческий акт» - неповторимый результат «истинной природы исторических individual». Для ученого бесспорным является факт «несовершенства» выразительных средств научной истории, условности понятий, которыми она оперирует. Выход из этой данности он видит в постоянном гносеологическом анализе понятий, в пересмотре их «научной ценности», в понимании «границ» их использования. Признание значимости языка как культурного явления, наиболее «прозрачно» отражающего историческую реальность, и, в то же время, осознание относительности этой «прозрачности» во многом детерминировали обращение ученого к филологической и лингвистической проблематике. Внесенный им в эту сферу науки вклад позволяет бициллиеведам констатировать приоритет Петра Михайловича во многих вопросах социолингвистики, разработки стилистического анализа текста и проч.[39]

А.М.Шлезингер выстраивает свою стратегическую линию развития исторической науки в эпоху, когда историография в качестве самостоятельной (институционально оформленной) дисциплины прошла уже более чем полувековой путь, проявив на этом пути бесспорные профессиональные достоинства и выявив «потери», среди которых, в первую очередь, - утрата «видения» истории, способности пробуждать у читателя не только разум, но и чувства; «келейность» субдисциплинарных сообществ, говорящих на собственном языке. Но А.М.Шлезингер не считает необходимостью крушение дисциплинарных границ: история остается для него автономной профессией, которая, подчиняется собственным правилам и преследует собственные цели, хотя ее связь с «миром письменной словесности» - бесспорна. «Оздоровление» профессиональной исторической науки А.М.Шлезингер, также как и П.М.Бицилли, усматривает в расширении приемов историописания, в изучении средств передачи результатов научного

[39] См.: Каганович Б.С. Русские медиевисты первой половины XX века. – С.-Петербург, 2007. – С.197-213; Бирман М.А. Штрихи к портрету ученого // Бицилли П.М. Избранные труды по средневековой истории: Россия и Запад / Сост. Ф.Б.Успенский; Отв. ред. М.А.Юсим. – Москва, 2006. -С.715-716 и др.

анализа в тексте. В то же время, в отличие от своего предшественника, четко разделявшего «монографию» и «роман», А.М.Шлезингер квалифицирует историописание как «младшую ветвь» литературного творчества. Для него создание новой – «рациональной истории» связано с включением «эмоций» в историографические тексты, представляющие со-бой произведения искусства, автор которых обязан органично соединить в себе историка и художника. Придавая особую значимость языку исторического текста, А.М.Шлезингер четко обозначает проблему изучения «структуры текста» как новый фокус научной рефлексии.

В «эпоху» Ф.Р.Анкерсмита Храм Науки исчерпал устремленность к «размежеванию», и в неразрывном единстве центробежных и центростремительных сил все более стала заявлять о своей привлекательности вторая составляющая: дисциплинарно очерченные границы, как и виды познавательной деятельности, становились все более зыбкими и подвижными, уступая место, с одной стороны, единому рефлексивному пространству, с другой – неограниченной территории интеллектуально-рационального дискурса и эмоционально-эстетического восприятия. Ф.Р.Анкерсмит в отличие от своих предшественников – «объективистов», признающих реальность исторической действительности, занимает двойственную позицию: он против крайностей «лингводетерминизма», приведшего историописание к очередному витку агностицизма, но для него уже не существует реальность как *таковая* (хотя он употребляет это понятие и готов признать наличие реальности a priori). Пользуясь метафорой Р.Барта, он предпочитает говорить об «эффекте реальности», ее «конвенциональности», о «подражании» (обыгрывание тойнбианского «мимезиса») реальному как в искусстве, так и в историографии. Кризис историописания («тупик») он связывает с «дисциплинарными предписаниями», с «закреплением субъекта», наконец, с засильем «теории». «Закрепление субъекта» происходит в результате «строгой регламентации исторического субъекта, его языка, используемых им теорий, академических институтов, в которых он работает, и т.д.»[40]. По сути – это «образ» дисциплины. Выступая против «теории», Ф.Р.Анкерсмит понимает под ней, прежде всего «лингводетерминизм» (шире – нарратологию): «на протяжении более тридцати лет теория оставалась наиболее эффективным средством закрепления субъекта». Он даже упре-кает наиболее «честолюбивых из современных историков», которые «в надежде сказать что-нибудь новое стали приверженцами теории». Это

[40] Анкерсмит Ф.Р. Возвышенный исторический опыт. - С.429.

напоминает бунт против вчерашних единомышленников. Но острие критики философа направлено на те «крайности» постмодернизма, которые, изъяли из сферы своих интересов, по мнению Ф.Р.Анкерсмита, более широкую - насущную для историографии - проблему взаимосвязи «исторической реальности» и «текста, написанного историком». Филигранно выполнив задачу, по сути, сформулированную А.М.Шлезингером, постструктуралисты «препарировали» текст и гипертрофировали его самодостаточность. Но этот «прорыв» (в большей мере – «шаг конем»), предложив блистательные методики познания исторического текста, не приблизил ученых к решению главной проблемы – какова реальность, скрытая за «текстом», и как ее можно выразить. «Навязав» «лингводетерминизм» в качестве оптимальной исторической теории, постмодернисты, выступая против «дисциплинизации» (а, по сути – против предшествующих модернистских теорий), сами оказались приверженцами «жесткого» «прикрепления» познающего субъекта. Заслуга Ф.Р.Анкерсмита в том, что он одним из первых, преодолев «синдром корпоративности» («закрепление» членов научного сообщества), указал на явное противоречие в логике своих единомышленников-оппонентов. Однако, что предпринимает сам Ф.Р.Анкерсмит? – вместо «старой», он предлагает «новую теорию» - «соотношения языка и реальности в рамках историописания». Выступая против закрепления субъекта теориями, Ф.Р.Анкерсмит ориентирует на создание новой дисциплинарной практики исторического познания, в качестве основы которой он рассматривает своего рода симбиоз герменевтики Гадамера и аристотелизма[41]. Философ не упраздняет также профессиональную науку - само понятие исторического опыта для него «имеет смысл лишь при наличии профессионального историописания». Его стратегическая линия – в предоставлении полной свободы познающему субъекту, который, будучи «профессионалом», должен ориентироваться на выработку собственного эпистемологического кредо.

Ф.Р.Анкерсмит в еще большей степени проблематизирует эстетическую составляющую историописания: его метафоры - «картинность», «живописание» и т.п. - развивают идею «видения» истории в историческом тексте, актуализированную А.М.Шлезингером. Как и его предшественники, профессиональные историки, философ не просто обращает свой взгляд на эпоху романтизма, но ностальгирует по этой эпохе. «Опыт» Ф.Р.Анкерсмита также «неуловим» и трудно поддается определению, как «мироощущение» у П.М.Бицилли, также связан с неким особым состоянием эмоционального

[41] См.: Анкерсмит Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры //http://achronicle.narod.ru/ank2.html

напряжения интеллектуально-чувственного характера, присущим процессу индивидуального творчества. Также как П.М.Бицилли (следуя за К.Фосслером) называет язык – «зеркалом», отражающим культуру, Ф.Р.Анкерсмит, заимствуя метафору Р. Рорти (к идеям которого он чувствует особую интеллектуальную симпатию), сравнивает язык историка с зеркалом прошлого, считая, что именно от языка зависит, насколько точно зеркало отразит прошлую реальность[42]. Его исследовательские ориентиры, в конечном счете, нацелены на поиск средств достижения адекватности «языка» (которым историк должен выразить свое глубинное /на основе возвышенного исторического опыта/ проникновение в прошлое) самой «реальности».

Как здесь не вспомнить Ф.И.Тютчева?..

У П.М.Бицилли и Ф.Р.Анкерсмита еще одна[43] идея, пребывающая в одной плоскости интерпретации: идея соотношения «старого» и «нового» понимания у первого, «модерна»-«постмодерна», или «историзма»-«постмодернизма», у второго. П.М.Бицилли достаточно четко осознает, что выражения «старое» и «новое» историческое понимание - весьма относительны. Это - различные подходы к истории и, в то же время, «неразрывно» связанные два «полюса исторического восприятия», две тенденции, в равной мере присущие «нашему сознанию», которые рождаются одновременно, в эпоху романтизма, и в течение последующего времени сосуществуют, находясь в «неустанной» борьбе. К аналогичному выводу приходит Ф.Р.Анкерсмит, пожалуй, первым предпринявший попытку осмыслить проблему «модерн»-«постмодерн» в контексте истории историописания через призму оппозиции-дихотомии «историзм»-«постмодернизм». Анализ сходства и различий этих интеллектуальных систем привел его к выводу о том, что «постмодернизм есть радикализация историзма», поскольку в значительной степени (Ф.Р.Анкерсмит опять использует выражение Р.Рорти) «теории постмодернизма зависят и даже кормятся от их модернистских двойников»; следовательно, заключает философ, «модернист-историст и постмодернист могут жить» на одной «интеллектуальной территории»[44].

---

[42] См.: Бицилли П.М. К вопросу о характере русского языкового и литературного развития в Новое время. – София, 1936. – С.3; Анкерсмит Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры //http://achronicle.narod.ru/ank2.html

[43] К сожалению, в рамках статьи не представляется возможным более детально дать картину «пересекающихся» воззрений; автор уверен в том, что читатель-коллега сам увидит бросающиеся в глаза параллели.

[44] См.: Анкерсмит Ф. Р. История и тропология: взлет и падение метафоры //http://achronicle.narod.ru/ank2.html

Ремарка: В этом контексте весьма интересным представляется образ «междисциплинарности» как «особой техники мышления» (- онтологического явления), с присущей ей структурированностью (по аналогии с научной дисциплиной), функциональностью и источниками, среди которых – социокультурная реальность, наука как система дисциплин и личность ученого[45]. Этот подход, делая акцент на интеллектуальную оппозицию «монодисциплинарность/междисциплинарность» как специфических «техник мышления», отнюдь не исключает обязательного наличия «дисциплинирующих механизмов», «предписаний», «нормативов» в параллельном (конкурентном) со-существовании обеих мыслительных форм.

Ремарка: Если учесть тот факт (уже отмеченный в литературе: Л.П.Репина и др.), что новые «проблемные поля» стремятся к официальному оформлению в соответствии с хрестоматийными дисциплинарными образами, то вопрос об «отмирании» дисциплинарной организации науки становится весьма спорным. Не стоит забывать и о том, что, акцентуируя инновации, мы постоянно пребываем на «переднем крае» науке, упорно забывая, что наука как сложно структурированное, полисистемное образование включает в себя: 1) «передний край», всегда организованный проблемно и работающий в режиме инноваций - генерации идей; 2) собственно дисциплинарное ядро со своей дисциплинарной матрицей - «общим рынком» для данной области знания, фондом освоенных и принятых инноваций; 3) арьергард – хрестоматийно-учебную, дидактическая ипостась науки, наиболее консервативную составляющую, предназначенную для передачи апробированных традиций новым поколениям специалистов.

В соответствии с модернистским историческим пониманием, основанным на фундаменталистском типе мышления, с его безальтернативной методологией (или «историзм», или «постмодернизм» и т.п.), научную дисциплину обычно воспринимали как «репрессивно-ограничительную» систему, предусматривающую господство одной «теории». Собственно, и построения Т.Куна с его парадигмально-нормальной наукой отвечали этому образу, за что подверглись критике в тот период (перелом 1960-1970-х гг.), когда тенденция, выросшая из эпохи Модерна и ориентированная на плюралистичность в качестве исходного исследовательского концепта, обусловила формирование нового типа исторического понимания – полифундаменталистского с принципом дополнительности, альтернативной

[45] См.: Колесник І.І. «Міждисциплінарність» як концепт // Харківський історіографічний збірник. – Х., 2008. - С.23-34.

методологией, научной толерантностью и проч. В условиях плюрализма и мультиметодологизма может быть следует говорить о новом типе дисциплинарности – полипарадигмальном, хотя и ранее, как в границах одной национальной историографии, так, тем более, в межнациональных пространствах, одновременно действовали многочисленные научные сообщества, «закрепленные» конкретной системой «предписаний», что и определяло, в конечном счете, постоянно действующий фактор конкурентной борьбы в научной сфере. Эпоха «Постмодерна» также не замыкается на «постмодернизме»: в наше время широко распространены практики макроанализа, традиционного «историзма» и т.д. Эта реальность детерминирует неоднородность дисциплинарного сообщества – выделение в нем различных страт со своей **СПЕЦИФИЧЕСКОЙ «(СУБ)-(МЕЖ)-(ИНТЕР)-ДИСЦИПЛИНАРНОЙ МЕНТАЛЬНОСТЬЮ».**

Ремарка: Сегодня «передний край» приобрел значительное ускорение в выработке новых идей, которые не успевают адаптироваться в дисциплинарном «жестком ядре». Отсюда - значительный разрыв между тремя составляющими науки: «передним краем», «дисциплинарной матрицей» и ее дидактической составляющей. Не успел «Автор» «умереть» (т.е. этот тезис еще не был освоен различными уровнями научного сообщества по существу), как Автора не просто возродили, но актуализировали значимость «индивидуального начала» в сотворении «историографического текста». Попытки преодоления этого разрыва проявляют себя в историографической практике по трем линиям: во-первых, на основе «формально-конъюнктурного» подхода расширяется практика жонглирования именами «титульных лидеров», цитатничества по сути одного и того же сакраментального набора; во-вторых, реальным стремлением к «обновлению» категориального аппарата и исследовательских процедур на основе рефлексии инноваций; в-третьих, неприятием, игнорированием непрерывно меняющегося облика профессиональной историографии, стойким сохранением привычного арсенала позитивистского академизма. В этом контексте - не преобладает ли декларативность над действительным утверждением «полифундаменталистского мышления»? И «крайне левые» (причем, в большей мере – адепты, нежели отцы-основатели) - на «переднем крае» науки - не утверждают ли свои открытия в нигилистическом противостоянии с «традиционными»? Внедрять новые идеи всегда проще, «если воспринимать их как протест против старых» (И.Валлерстайн). В связи с этим и тезис «интердисциплинарности» превращается подчас в обязательную декларацию передовых позиций, в

методологическое клише, напоминая нечто из прежней жизни, а «монстр дисциплинарности» заставляет многих отказываться от привычной корпоративности.

Не стоит забывать и о том, что «вестернизация науки» привела к забвению (принижению, отрицанию и т.п.) отечественных традиций. Устремленность в сторону «переднего края» *западной* науки способствовало «смешению понятий», неспособности определиться с историографическим контекстом. Одновременно, настоятельно выполняемая программа «вхождения в мировое историографическое пространство», по сути, сняла с повестки дня такие, на наш взгляд, насущные в этих условиях проблемы, как: изучение механизма «столкновения» различных научных традиций и его результатов; анализ собственного опыта историописания, выявление его реальных достижений; конструирование компаративистских схем «западных» и «восточных» научных традиций (в том числе – традиций в области «дисциплинарных миров») с целью определения общих тенденций развития и национально-региональной специфики; выявление «общего достояния» «западной» и «восточной» науки с целью преодоления синдромов «противостояния», «ассимиляции», «провинциальности», «научной фанаберии» и проч.; исследование истории дисциплинарных сообществ и т.п. Решение этих проблем возможно на основе разнообразных антропологически ориентированных подходов, в том числе – на основе теорий сетевых коммуникаций.

Ремарка: В XX веке, по мнению многих ученых, история вступила в «*историографический этап*» своего существования, предусматривающий историографический анализ в качестве императива профессиональной деятельности историка, а трансформация информационного общества в «манипуляционное» и начавшийся переход к «постпостмодерну» породили новую проблемную ситуацию, которая потребовала переключения «дисциплинарного типа» мышления на «рефлексивный» – «критический»[46]. В современном научном «хаосе» (эпистемологичес-ком, терминологическом, концептуальном и проч.) только одна «уста-новка» имеет «смыслообразующую» перспективу - установка на *саморефлексию личностную* - осмысление траектории собственного «исторического опыта» и, соответственно, профессионального опыта, и *саморефлексию дисциплинарную* - осмысление, анализ своей профессии, ее истории, ее дисциплинарного бытия, механизмов функционирования дисциплинарных

---

[46] Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания: Материалы XX Международной научной конференции. Москва, 31 января – 2 февраля 2008 г. – Часть П. – Москва, 2008. - С.729.

сообществ. В этом плане, действительно, следует говорить о необходимости смены «дисциплинарного» (догматического) типа мышления - «рефлексивным» (критическим). Но и эта «установка» неизбежно потребует новых «стандартов», конкретных методик, подходов, экспликацию категорий («генеалогию» идей и понятий) и т.п. - всего арсенала профессионального инструментария. Приведет ли изучение этих направлений к выводу о возможности профессии без предписаний и институциональной паутины, или эпифеномен новых открытий окажется непредсказуемым для тех, кто находится в постоянном поиске освобождения от «интеллектуальной бюрократии» или «эпистемологического воздержания»? Откроет ли нам история профессии и профессионалов новые возможности в понимании горизонтов собственных возможностей – возможностей познающего субъекта, или новое направление станет разворачиваться по привычным тропам «предписаний»? Возможно, конституирование самой «дисциплинарной истории» потребует ее трансформации в социокогнитивную систему, интегрированную в конкретный социокультурный контекст, и новое сообщество задумается о параметрах собственной когерентности и дисциплинарной идентичности…

Определяя эту риторическую перспективу, не стоит забывать об одном– о постоянно действующем *законе гипертрофии эпистемологической акцентуализации*.

Светлана Малышева, Алла Сальникова
Казань

Российская университетская корпорация XX в. как социокультурный феномен: традиции и инновации, преемственность и разрывы

Российская университетская корпорация на всем протяжении ее существования, безусловно, может рассматриваться, как целостное явление, как единый социокультурный феномен. Причем, термин «культура» в данном случае подразумевает некий «общий концепт» – понятие для обозначения стиля жизни определенной человеческой общности. Этот стиль жизни разделяется подавляющей частью членов данного сообщества, которые постоянно воспроизводят его в своей повседневной практике. Культура в данном понимании имеет всеобъемлющий характер и выполняет важные функции: она образует и держит структуру, которая соединяет социальные практики, представления и ценности в единый сплоченный ансамбль, «изменчивый и сохраняющий все присущие ему оттенки, как в нашем восприятии, так и в восприятии современников»[1].

Одновременно феномен университетской культуры представляет собой сложное многокомпонентное образование, складывающееся из множества культур. Это множество порождено самой неоднородностью университетского сообщества, структурированного по социальным, национальным, половозрастным и другим признакам.

Развитие университетской культуры в России вполне укладывается в рамки концепта longue duree, как явление «большой длительности», претерпевшее существенные трансформации на различных хроноло-

---

[1] Смелова М.Н., Ястребицкая А.Л Коммуникация и повседневность в позднее Средневековье и раннее Новое время // Культура и общество в Средние века – раннее Новое время: Методология и методики современных зарубежных и отечественных исследований. – Москва, 1998. - С. 233.

гических этапах своего существования. Трансформации российской университетской культуры во времени обуславливались многими факторами, как внутренними, так и внешними. В периоды наиболее драматических социально-политических потрясений и обусловленного ими насильственного воздействия на университетскую культуру извне эти трансформации приобретали характер «слома» – разрыва установившихся традиций и сформировавшихся связей внутри университетской корпорации.

XX столетие ознаменовалось, по крайней мере, двумя глубокими культурными разрывами, обозначавшими обретение университетской культурой принципиально новых качеств. Речь идет о сломе университетской системы России в первые годы после революции 1917 г., а также о трансформациях советской университетской системы в перестроечный и постперестроечный период. Разумеется, каждый из названных культурных разломов был вызван и обусловлен разными обстоятельствами, порожденными соответствующими историческими эпохами. Это обуславливает их специфику и отличительные черты каждого из них. Однако ряд присущих им общих характеристик позволяет проводить параллели между теми процессами, которые имели место в университетах раннесоветской России, и тем, что происходило в российских университетах на рубеже 1980-х-1990-х годов.

В периоды культурных разрывов «старая» и формировавшаяся «новая» университетские культуры вступали в конфликт, подчас столь острый, что он ставил под сомнение единство университетской корпорации. Причем, конфликт «старой» и «новой» культур канализировался и внутрь самих этих культур, которые оказывались сегрегированными ввиду раздробления университетской корпорации, ее студенческой и преподавательской составляющих, что неизбежно обостряло этот конфликт и выливалось в новые противоречия.

Проявления конфликта наблюдались как в предметно-материальных реалиях (трансформация университетской системы, изменения в составе университетской корпорации), так и на ментальном, семантико-семиотическом уровне (изменение поведенческих тактик и стратегий, корпоративного сознания университетского человека, символического универсума членов университетского сообщества). Университетский локус как пространство обитания университариев, их питание, одежда, повседневная трудовая и учебная деятельность, способы времяпровождения, а также формы общения и особенности взаимоотношений, ценностные установки, манеры поведения, жесты, мимика, речь – все

оказывалось вовлеченнным в противоборство двух культур и испытывало на себе его нередко необратимые последствия. Однако в этом противоборстве были и весьма конструктивные элементы – элементы культурного диалога, позволявшие университетской культуре выживать и сохраняться как целостному феномену.

В XX веке понятия «университет» и «корпорация» были разведены. Университет обрел устойчивое значение государственного образовательного учреждения, а само слово «корпорация» растворилось в обезличенном термине «советская вузовская интеллигенция».

Процесс «вхождения» российских университетов в советское политическое пространство предполагал изменение их «анатомии», внутренней структуры, состава. Новой власти казалось, что преобразовать университетское сообщество на социалистический лад не сложно. В самом деле, российская профессура (не говоря уже о студенчестве) традиционно отличалась широтой и прогрессивностью взглядов, живо откликалась на революционные начинания, находилась в привычной оппозиции к им-перской власти. Поэтому на первых порах ее вполне можно было «использовать» в советской школе, а впоследствии заменить «буржуазных» преподавателей «красными» профессорами. «Новое» студенчество, как представлялось большевикам, должно было формироваться из рабоче-крестьянской массы. Саму же структуру университетов предполагалось приспособить к утилитарным потребностям социалистического строительства и нацелить на подготовку не «кабинетных» ученых, а будущих строителей коммунизма.

Реальность внесла коррективы в планы большевиков. Перестройка университетского организма оказалась делом трудным. Навязываемые извне нормы и ценности выглядели сомнительными и противоречили тем, что жили внутри университетской корпорации. Корпоративные установки оказались сильнее и устойчивее, чем политическая конъюнктура, прорастали в новых людях, в новых поколениях.

Серьезные изменения в жизни университетской корпорации произошли и в 1990-е гг. Причем эти процессы тогда не были завершены и с большей или меньшей степенью интенсивности продолжались и продолжаются по настоящее время. Сегодня еще достаточно трудно судить об их итогах и результатах. Мало кто, вероятно, сомневается в том, что советская высшая школа будет окончательно повержена, а университетская корпорация изменена не только структурно, но и содержательно. Но что появится из-под глыб? Об этом пока остается только догадываться.

На примере Казанского университета – одного из старейших классических университетов России, расположенного в центре полиэтничного, мультикультурного и мультиконфессионального региона – Среднего Поволжья, – можно проследить, как мучительно трудно происходило обретение одним из старейших университетов страны качеств советского вуза в первые годы после революции 1917 г., а также как осуществлялось изживание «советскости» в перестроечный и постперестроечный период. Процессы, происходившие в Казанском университете, расположенном не в столичных городах страны, а в провинции, как нельзя лучше демонстрируют специфику, с одной стороны, властных стратегий в отношении университетов, а с другой стороны, рецепцию указанных стратегий со стороны университетской корпорации и техники выживания университетского человека в экстремальных условиях.

К реформированию высшей школы советская власть приступила весной 1918 г. Сохранявшаяся структура Казанского университета, практически не изменившийся профессорско-преподавательский состав, осуществленный по старым правилам прием студентов на первый курс, использование прежних учебных планов и программ – все свидетельствовало о том, что в 1917-1918 учебном году ничто не потревожило спокойствия университетского сообщества, и оно продолжало жить, как казалось тогда, в раз и навсегда установленном, отлаженном ритме[2]. «До него не было никому дела, – вспоминал профессор Казанского университета М.К.Корбут, – а сам он отнюдь не интересовался принятием на себя каких бы то ни было обязательств»[3]. Хотя с января 1918 г. в университет поступали отдельные документы, исходившие из отдела высших учебных заведений Наркомпроса, они носили не директивный, а по преимуществу разъясняющий или констатирующий характер[4].

Время «красногвардейской атаки» на «старую» школу еще не наступило. Его приближение ускорила нараставшая в России гражданская война. События лета – осени 1918 г. в Казани, связанные с почти единогласной поддержкой антибольшевистского правительства с центром в

[2] См.: Обозрение преподавания в императорском Казанском университете в 1917-1918 уч.г. – Казань, б.г.

[3] Корбут М.К. Казанский государственный университет им. В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет: 1804/1805 – 1929/1930. - Т.2. – Казань, 1930. - С.301.

[4] Национальный архив Республики Татарстан (далее – НАРТ). - Ф. Р-1337. - Оп. 1,. - Д.4. – Л.53.

Самаре – Комитета членов Учредительного собрания (Комуча), – Советом Казанского университета и последующим уходом с отступающей белой армией многих профессоров, преподавателей и студентов, породили агрессивную реакцию советской власти. Большевики решили полностью обновить университет.

После выхода постановления Совнаркома «О преимущественном приеме в высшие учебные заведения представителей пролетариата и беднейшего крестьянства» (1918)[5] уже произведенный на основании оценок в аттестатах и результатов конкурсных экзаменов набор был аннулирован, а прием был продлен сначала до 15 октября 1918, а затем до 1 января 1919 г. Реально же запись студентов шла весь год. Количество заявлений возросло почти в 2 раза, и все желающие были приняты. «О такой колоссальной нагрузке, как в ту пору, – писал профессор Н.А.Ливанов, – я не знал ни раньше, ни позже. Читаешь, бывало, в самой большой аудитории, рассчитанной на 400 студентов, а набирается вся тысяча»[6].

В октябре-декабре 1918 г. профессорский совет получил декреты СНК, предписывавшие перенести занятия на вечернее время («в целях дать возможность всем трудящимся обучаться в высших учебных заведениях») и отменить дипломы[7]. Все экзамены упразднялись, сессии и баллы отменялись; вопрос о переводе студента на следующий курс решался по обоюдному согласию с преподавателем. СНК РСФСР рекомендовал при зачислении студентов в университеты придерживаться принципа «классового отбора». Однако успехи новой власти по «пролетаризации» студенческого контингента оказались не столь очевидными и стремительными, как бы ей того хотелось. Из 1885 студентов, зачисленных в университет в 1917 г., детей дворян и чиновников оказалось 554, лиц духовного звания - 370, почетных граждан и купцов - 167, мещан и цеховых - 472, казаков - 16, крестьян - 288[8]. И все эти в большинстве своем «классово чуждые» люди продолжали учиться в университете в последующие годы.

Для советской власти такой расклад был и неожиданным, и нежелательным. Большевики уготовили университетам особую роль в деле строительства советской России и социалистической культуры. Предполагалось, что советская высшая школа будет не только «кузницей»

---

[5] Собрание декретов и постановлений Рабоче-крестьянского правительства по народному образованию: Вып.2. – Москва, 1921. - С.8,14,72.

[6] Казанский университет: 1804-1979. Очерк истории. – Казань, 1979. - С.103.

[7] НАРТ.- Ф. Р-1337 - Оп. 2. - Д.9 - Л.28.

[8] Отдел рукописей и редких книг Научной библиотеки им. Лобачевского Казанского государственного университета (далее – ОРРК НБЛ КГУ). - Ед. хр .6746. - Л.1.

высокопрофессиональных, квалифицированных кадров, но и местом приложения, освоения и совершенствования советской культуры, а «новые» университарии – не просто ее носителями, а, по существу, ее реальным воплощением. В действительности же проблема освоения и присвоения этой «новой культуры» оказалась весьма актуальной и трудноразрешимой как для каждого отдельного российского «университетского человека», так и для университетской корпорации в целом. Особенно остро вставали эти вопросы на уровне каждодневного существования университетских людей, на уровне повседневных практик их общения и взаимодействия. «Старая» культура – культура российской интеллектуальной элиты – оказалась слишком глубоко укорененной и, как выяснилось, отчасти даже весьма привлекательной для новой рабоче-крестьянской студенческой массы, чтобы быть немедленно замещенной и вытесненной советским социокультурным дискурсом.

Университетская корпорация: преподаватели и студенты.

Прежде всего, когда речь заходит о существовании и сосуществовании двух культур, нужно остановиться на характеристике их носителей. Носителем «новой» культуры, в соответствии с представлениями большевиков, на первых порах должна была явиться буквально атакующая университетские аудитории рабоче-крестьянская «масса», а позднее - по мере их подготовки и появления – новые, «красные» профессора, постепенно сменяющие прежних, «буржуазных» преподавателей. Однако вскоре выяснилось, что в первые годы советской власти таковых в стенах Казанского университета оказалось довольно мало: результаты «первого свободного демократического» приема 1918 г. показали, что, несмотря на предоставление реальных льгот, рабоче-крестьянская молодежь шла в университет крайне вяло и неохотно. Происходило это во многом потому, что полученные юридические привилегии не были подкреплены у этих молодых людей фактическими преимуществами в знаниях, позволявшими выдерживать конкуренцию с молодежью непролетарской. В силу исключительно слабой (а подчас - и вовсе никакой) подготовки «новые» студенты долго в университете не задерживалась. «Пока были только лекции – ничего, - вспоминал впоследствии народный комиссар просвещения А.В.Луначарский, - отдавят друг другу бока, но слушают, а когда дошло до лабораторий, до анатомического театра, дело пошло хуже»[9]. В студенческой среде в те годы был распространен такой анекдот:

[9] Луначарский А.В. Ленин и народное образование. – Москва, 1960, – С.44.

на робкий вопрос студента-пролетария: «Что такое интеграл?», старый профессор хватался за голову и стонал: «Милейший, в Германии даже лошади интегрируют».

Кроме того, нежелание городских и сельских пролетариев посылать в университет своих детей имело ментальные основания. В семьях рабочих и крестьян существовала собственная система ценностей, свои традиционные представления об образовании детей и их будущем. Университету среди них, как правило, не было места. Принято было отдавать учиться не в университет, а «ремеслу». Особенно строгие патриархальные традиции сохранялись в отношении девочек. Приписываемые им гендерные функции жен и воспитательниц детей оставались главными по сравнению с профессиональной карьерой. Что касается крестьянской молодежи, то в единоличном крестьянском хозяйстве она была главным работником, расстаться с которым было просто немыслимо. Нельзя не учитывать и того факта, что наиболее активная и грамотная часть «новой пролетарской молодежи» воевала тогда на фронтах гражданской войны.

В итоге, в 1918 г. «рабоче-крестьянская прослойка» среди студенчества Казанского университета составляла всего 8,5%[10]. Однако и эта цифра вряд ли соответствовала действительности. В ряде служебных автобиографий того времени прослеживалась так называемая «ложная самоидентификация», когда из конъюнктурных соображений в анкетах в графе «социальное происхождение» указывались не социальный статус и классовая принадлежность родителей, а их профессия, либо собственное политическое кредо абитуриента. Так, вместо «из дворян» или «духовенства» абитуриент писал: «отец – учитель» или «по убеждениям – пролетарий».

К 1920 г. «пролетарская» прослойка в Казанском университете возросла и составила 33%. Однако такая интенсивная «пролетаризация студенчества» произошла, прежде всего, за счет открытия рабочих факультетов (рабфаков), созданных в соответствии с Декретом СНК от 17 сентября 1919 г. Нарком просвещения А.В.Луначарский образно назвал рабфаки пожарными лестницами, по которым пролетарская молодежь проникает в вузы, минуя предусмотренные архитектурой прежней образовательной системы длинные коридоры[11]. Комплектование рабфаков осуществлялось через систему разверстки и откомандирования: посту-

[10] Султанбеков Б.Ф. Научная интеллигенция Поволжья в годы гражданской войны // Интеллигенция и революция, XX в. – Москва, 1985 - С. 228.

[11] См.: Луначарский А.В. К десятилетнему юбилею рабфаков // 10 лет строительства рабфаков. – Москва; Ленинград, 1929. - С.23.

павшие предоставляли рекомендации профсоюзов, фабзавкомов, партийных, советских органов, подтверждавшие «чистоту» их происхождения.

Студенчество университета раскололось на два антагонистических мира. Рабфаковцы презирали студентов других факультетов, обзывали их «мещанами», «обывателями», «отсталыми элементами» и избегали контактов с ними. Особой нетерпимостью и революционным максимализмом отличались студенты, прошедшие через горнило гражданской войны. «Обыватели» тоже не оставались в долгу, и вслед рабфаковцам летело: «дрянь», «чернь», «шваль», «быдло». Они были такие разные – эти студенты первых лет советской власти, носители двух традиций, двух культур. Одни, «новые» – голодные, плохо одетые, в большинстве своем – малограмотные, но полные революционного энтузиазма и неистребимого желания учиться, хотя учение давалось им крайне тяжело. Некоторые из них даже своим внешним видом стремились продемонстрировать приверженность новым революционным идеалам – по воспоминаниям современников, они носили шинели, кожаные куртки, кители, бушлаты, браунинги на ремне[12]. Другие – застенчивые деревенские мальчики, - выглядели нищими в своей самодельной одежде. Так, в 1925 г. будущий профессор В.С.Абрамов приехал из чувашской деревни сдавать вступительные экзамены в лаптях; другой будущий профессор и ректор Чувашского университета С.Ф.Сайкин сдавал экзамены в галошах, надетых на белые шерстяные носки домашней вязки[13]. Студенты из «бывших» – тоже не очень сытые в это суровое время, с шиком донашивали старую университетскую форму – мундиры, шинели, фуражки – предмет их особой гордости, столь ненавистный «пролетарскому студенчеству» символ «старого мира», ощущали свое превосходство от приобщенности к «прежней» культуре и гордились этим.

В условиях этого культурного разлома непросто складывались отношения «новых» студентов с профессорами и преподавателями Казанского университета. В первые годы советской власти в числе последних было немало лиц, отличавшихся крайне негативным отношением к новому строю, не желавших видеть на студенческой скамье пролетарско-крестьянский элемент и считавших принципиально невозможным научить этих людей чему-либо. Отношение таких профессоров к «новому» студенчеству сформулировал в одной короткой фразе профессор медицинского фа-

---

[12] Тефанова Т.А. Из истории геологического факультета КГУ // ОРРК НБЛ КГУ. - Неописанная рукопись. С.4. См. также: Шаламов В. Двадцатые годы // Записки очевидца: Воспоминания, дневники. – Москва, 1991. - С.554.

[13] Ключевич А.С. Воспоминания химика-выпускника КГУ // ОРРК НБЛ КГУ. - Неописанная рукопись. - С.10.

культета Г.Я.Трошин, выступая в 1922 г. перед выпускниками последнего революционного набора 1917 г. Он сказал: «Вы - последние могикане. Вместе с вами кончится настоящее студенчество. Остальные - шваль. Погибает Россия»[14]. Открывшийся в Казанском университете рабфак наиболее реакционная часть университетской профессуры называла «исчадием ада», явившимся для «разрушения российской науки»[15].

Обострению конфликта способствовало введение в 1920 г. во все органы университетского управления студентов-пролетариев. Большинство университетских профессоров с возмущением отнеслись к этим нововведениям и избрали по отношению к новым членам Совета тактику бойкота. Бывало, что профессора собирались на заседание Совета до назначенного часа, решали все вопросы, а при появлении студентов ректор провозглашал: «Прошу садиться, господа». И, сделав паузу, добавлял: «Благодарю вас. Заседание прошу считать закрытым»[16].

Даже к 1929 г. рабочие и крестьяне составляли лишь половину от общего числа студентов КГУ. Студенческий контингент по-прежнему оставался очень разнородным – никакой «унифицированной советскости» и «унифицированной» университетской культуры, к которой так стремились власти, в это время не существовало. Вопреки ограничениям, в КГУ по-прежнему обучалось много «бывших» - дети служащих, преподавателей, специалистов. Это способствовало не только сохранению старых университетских династий, но и сохранению «старой» культуры, носителями и хранителями которой являлись эти люди.

В то же время культурный разлом прошел и по преподавательской корпорации. Немалую роль в этом сыграла советская власть, сознательно старавшаяся расколоть университетское преподавательское сообщество, в том числе путем разрушения сложившихся научных и административных иерархий. В октябре 1918 г. декрет СНК упразднил ученые степени доктора и магистра, звания адъюнкта и приват-доцента, отменил деление корпорации на заслуженных, ординарных и экстраординарных профессоров, адъюнкт-профессоров и доцентов. Все лица, ведущие преподавание в вузе, получили единое звание профессора, а приват-доценты, не имеющие трех лет педагогического стажа, были названы просто «преподаватели».

[14] Корбут М.К.Казанский государственный университет им. В.И.Ульянова-Ленина за 125 лет: Т.2. – С..330.

[15] Известия ВЦИК. - 1922. - 3 февраля.

[16] Из интервью с Н.Н.Ступишиным. - 19 октября 1998 г.

Новая власть считала, что таким образом приват-доценты избавятся от унизительного положения «вьючных лошадей профессуры»[17].

Одновременно с этим университет должен был провести перевыборы всех профессоров, прослуживших 10 или 15 лет. Для подтверждения научных званий был объявлен Всероссийский конкурс, и его участники должны были представить в свою защиту рекомендации известных ученых.

Широко развернутая акция не удалась: «старые» профессора были переизбраны, а пополнившие ряды профессуры приват-доценты оказались «неблагодарными» и не демонстрировали преданности обласкавшей их власти. Подтверждением тому явились события 1922 г., вошедшие в историю под названием «профессорская забастовка» в Казанском университете. Это был протест профессоров против унизительного материального и социального положения университета.

К тому же довольно скоро выяснилось, что проведенная унификация научных званий не отвечает университетским реалиям - «уравниловка» периода военного коммунизма подходила к концу. «Положение о высших учебных заведениях» СНК РСФСР от 19 сентября 1921 г. ввело новую педагогическую иерархию: отныне профессорско-преподавательский состав делился на профессоров, ведущих основные лекционные курсы; преподавателей, ведущих вспомогательные курсы; и научных сотрудников, помогающим профессорам и преподавателям обеспечивать учебный процесс.

Впрочем, какие бы реформы не проводила новая власть, вплоть до конца 1920-х гг. студентов учили преподаватели, имевшие за плечами школу Императорского университета. Их ряды сильно поредели. Многие не пережили голода периода гражданской войны. В 1924-1925 учебном году в составе корпорации насчитывалось всего 48 профессоров и 24 доцента. Совокупно их было меньше, чем в середине XIX века. Преподавателей явно не хватало, и ряд учебных курсов был снят с расписания. Учебная нагрузка педагогов была огромной, ведь приходилось «совмещать четыре-пять и более должностей и обязанностей»[18].

---

[17] Народный комиссариат по просвещению: 1917-октябрь 1920 (краткий отчет). – Москва, 1920. - С.55.

[18] История Казанского государственного университета им. В.И.Ульянова-Ленина. - Казань, 1954. - С.140.

По своему социальному положению практически все профессора и преподаватели принадлежали к «бывшим». К 1930 г. рабочая прослойка среди сотрудников КГУ составляла всего лишь 3,3%, включая обслуживающий персонал. 60% научных работников были выходцами из служащих (такая формулировка очень часто маскировала дворянское происхождение), около 10% - из духовенства[19]. Власти стремились предпринять меры, чтобы заменить «буржуазную» интеллигенцию трудовой. Особое внимание было обращено на социальное происхождение лидеров университета. В 1928 г. впервые ректором КГУ стал коммунист П.Н.Галанза, не имевший, правда, рабоче-крестьянского происхождения. Все следовавшие за ним ректора были непременно выходцами из рабочих и крестьян: Г.Б.Богаутдинов – участник гражданской войны, человек, занимавший до этого ряд высоких должностей в системе правоохранительных органов, затем его сменил проверенный Н.-Б.З.Векслин, а с 1935 г. – Г.Х.Камай – сын грузчика, активно занимавшийся в молодости агитационно-пропагандистской работой. С 1937 г. до 1951 г. ректором КГУ был К.П.Ситников – выходец из казаков, бывший член революционного комитета казачьей станицы, комиссар продотряда, красноармеец, сотрудник ЧК. Все эти люди, разумеется, являлись членами партии большевиков. Согласно новому ритуалу отношений с верховной властью, вновь избранный ректор должен был «представиться» в республиканском Наркомпросе[20]. В 1930-е годы университетская корпо-рация окончательно лишилась права выбирать своего лидера, ректор просто назначался «сверху», низводился до положения чиновника, который был не столько представителем интересов университета, сколько проводником политики центральной и местной власти. Кроме того, в состав Совета Казанского университета в 1930-е годы входили, кроме (ди)ректора и заведующих (деканов) факультетов, также представители Исполнительного бюро Пролетстуда, студенты, представители Татарского обкома ВКП(б), ЦИК Советов республики, обкома ВЛКСМ, Наркомпроса, Наркомздрава, Наркомюста ТАССР, Татарского СНХ, четырех профсоюзов, нескольких заводов, Секции научных работников. Лишь во второй половине 1930-х годов, когда была ликвидирована эта чудовищная громоздкость и в Совет стали входить только университетские люди, стало возможным его нормальное функционирование.

Между тем, среди рядовых преподавателей партийная прослойка была весьма немногочисленна: к сентябрю 1937 г. только 8% научных сотруд-

---

[19] Об этом см.: Сидорова И.Б. От «великого перелома» к началу стабилизации: 1930-1940 гг. // Очерки истории Казанского университета. – Казань, 2002. - С.189.

[20] Ключевич А.С. Воспоминания химика – выпускника КГУ. – Казань, 2002. - С. 40.

ников университета состояли в ВКП(б). Преподавательская корпорация в 1930-е годы отличалась гетерогенностью. Контрасты проявлялись и в образовательном уровне, и в поведенческих нормах, и в политических пристрастиях и исповедуемых ценностях. Удивительную картину являли собой отдельные сотрудники рабфака и кафедр общественных наук – среди них встречались люди со средним и даже с 8-летним образованием, без знания иностранных языков. Они так не соответствовали образу дореволюционного преподавателя университета. Однако «бывшим» приходилось учиться жить в новых условиях, рядом с новыми коллегами. Но и в этих условиях они осуществляли не только трансляцию научных знаний, но и высокой общечеловеческой культуры, жизненных ценностей и идеалов, обеспечивая, таким образом, столь необходимую для нормального развития культуры непрерывность процесса научного и социального наследования.

Конец 1920-х–1930-е гг. ознаменовались переломом в отношении преподавателей к советской власти. Изменения в поведенческих стратегиях студенчества произошли намного раньше. Уже в 1919-м – начале 1920-х гг. студенты под руководством партийцев и органов «Пролетстуда» пытались оказывать воздействие на «несознательных» преподавателей. Правда, отдельные проявления оппозиционности в это время все же проявлялись, особенно в отношении «раскулачивания». Но в 1930-е гг. в университет пришли «свежие» преподавательские кадры – убежденные комсомольцы и коммунисты. Отныне они задавали тон в университетских общественно-политических делах и событиях. «Красные» профессора воспринимали советскую власть как «свою», доверяли ей безусловно, оправдывая все её действия. Это уже был иной тип лояльности, который может быть обозначен как «преданность».

Закреплению моделей лояльного поведения содействовали специально проводимые в стенах университета мероприятия и складывавшиеся советские ритуалы. Они должны были способствовать «единению» университетских людей с советской властью. К таким ритуалам относился введенный в 1930 г. во всех академических группах «политчас», переросший впоследствии в «политдень». «Единению с властью» способствовало также (нередко формальное) вхождение университетских людей в органы и институты власти[21], а также регулярные визиты в

[21] Например, в 1954 г. профессор биофака И.Г.Валидов стал членом Центральной избирательной комиссии по выборам в Совет Национальностей по РСФСР. Должность ректора, как правило, сопровождалась участием в работе ряда партийно-советских

университет представителей местного и центрального руководства[22]. Власть (в лице не только партийно-советского местного и центрального руководства, но и парткома и комитета комсомола университета) приобщала преподавателей и студентов к советским политическим ценностям, инспирируя бесконечные поиски «врагов народа»[23]. Многократное воспроизведение этих ритуалов не просто доказывало лояльность участников к власти, но оказывало на них чуть ли не гипнотический эффект.

Существенное обновление профессорско-преподавательского контингента в 1930-е гг. сказалось не только на взаимоотношениях преподавателей с властью, но и на их отношениях с учениками. Советские профессора и доценты были членами тех же партийных и комсомольских организаций, что и студенты. Соответственно, их объединяли не только общие научные пристрастия и интересы, но и политические идеалы, жизненные ценности, и даже близкий возраст и образ жизни. Естественно поэтому, что в предвоенном университете бытовали отношения политического и профессионального сотрудничества. Профессора и студенты совместно участвовали в политических, общественных и спортивных мероприятиях. И это сокращало культурную дистанцию между ними. Кроме того, наличие параллельной, политической иерархии делало корпоративную структуру университета весьма подвижной. Студент мог быть партийцем с многолетним стажем, а преподаватель – «молодым коммунистом», что заставляло его относиться к своему ученику с особым почтением.

органов. Так, ректор КГУ М.Т.Нужин являлся членом пленума Татарского обкома КПСС, делегатом XXII съезда КПСС, депутатом Верховного Совета ТАССР и РСФСР и т.д.

[22] В октябре 1928 г. на открытии факультета советского строительства, который должен был стать кузницей кадров советских работников, присутствовало все высшее руководство Татарской республики: нарком юстиции Филиппов, прокурор республики Лесовов, члены ТатЦИКа, руководящие работники ОГПУ (Краснов П.А. Записки горного экономиста // ОРРК НБЛ КГУ. - Ед. хр. 10083. – Л.4).

[23] Одним из самых громких дел о «врагах народа» в КГУ стало дело о «контрреволюционной террористической организации правых», руководителем которой объявили В.Н.Слепкова, профессора-биолога. Слепков был арестован и расстрелян, расстреляли или приговорили к большим срокам заключения и некоторых его учеников. По обвинению в троцкизме аресту и расстрелу подвергли преподавателей гуманитарных и общественных дисциплин – историков М.К.Корбута, Н.Н.Эльвова; были приговорены к заключению в тюрьмах и лагерях историк Е.С.Гинзбург, зав.кафедрой диалектического материализма Т.С.Ищенко и его преемник на этом посту - Д.М.Пронин и др. В покровительстве троцкистам был обвинен и репрессирован бывший директор Казанского университета Н.-Б.З.Векслин. Все обвинения, предъявленные этим людям, как правило, являлись надуманными и имели под собой политическую подоплеку, будучи результатом беспощадного и чудовищного прагматизма государства, оправдывавшего провалы собственной политики поиском «внутренних врагов».

Многое в новых отношениях преподавателей со студентами шокировало старых профессоров, например, терпимость декана историко-филологического факультета А.П.Плакатина к тому, что за стенкой его кабинета пляшут и поют студенты, что каждый из них может взять ключ от деканата за картиной в факультетской аудитории. В «старые добрые» времена как-то немыслима была пикировка между деканом и воспитанниками. А тут Плакатин попросил вошедших учащихся снять верхнюю одежду и добавил шутливо: «А то вы как извозчики!», а студенты ему со смехом в ответ: «Сам как извозчик!»[24].

От «великого перелома» к стабилизации: трансформация университетской идентичности.

Одним из последствий вторжения политики в университетскую жизнь стала трансформация университетской идентичности. Взращенная десятилетиями и исповедуемая университетской корпорацией оппозиционность по отношению к государственной власти стала опасной уже в 1920-е гг., что показали санкции советской власти в отношении руководителей «Казанской забастовки» профессоров 1922 г. – их аресты и даже высылка из России в Германию. А в 1930-е–1940-е гг. она была выкорчевана из университетской среды посредством массовых репрессий. Но университетские люди не были только страдательным объектом развернутой борьбы «всех со всеми». Университетская история знает не только случаи вынужденной (например, под «физическим воздействием» следователей НКВД), но и инициативной (доносы, публичные выступления на собраниях по разоблачению «врагов народа») «сдачи» властям коллег. Разрушительной для университетской культуры стала распространенная в советской стране практика поиска и разоблачения «врагов» в собственной среде. Корпорация прошла через все круги разоблачительных кампаний – борьбы с оппортунизмом, шпионажем, а уже после Великой Отечественной войны – с космополитизмом и «низкопоклонством перед Западом», с «вейсманизмом-морганизмом» (кампания против генетики)[25]. Зараза

[24] Акулинина Е.Н. Воспоминания // ОРРК НБЛ КГУ. - Ед.хр.10086/1. - Л.5.

[25] Так, на заседании Ученого Совета КГУ 23 января 1948 г. в присутствии представителя Минвуза СССР лично ректором К.П.Ситниковым был «проработан» и осужден («за умаление классовой борьбы и преклонение перед Западом») заведующий кафедрой литературы КГУ профессор А.Н.Вознесенский. Впоследствии он был отстранен от заведования (Ионенко С.И. Первое послевоенное десятилетие: 1946-1954 гг. // Очерки истории Казанского университета. - С.262). Другой пример: жупел «главы казанских вейсманистов-морганистов» (с легкой руки преподавателя пединститута В.Н.Федоровой, опубликовавшей в 1948 г. статью в газете «Красная Татария», и некоторых его коллег

страха и агрессии поразила все уровни университетской иерархии – от профес-соров до студентов. «Бдительные» комсомольцы доносили на своих сверстников и учителей, воспроизводя «модели поведения» старших товарищей. Это было трудное и жестокое время в жизни университета.

Участие его людей в «охоте на ведьм», в чистке собственной территории едва ли можно отнести только за счет этической дефективности членов университетской корпорации тех лет. Людьми двигали разные мотивы и соображения. Были те, кто таким образом устранял научных конкурентов; те, кто ценой чужой жизни спасал себя и своих близких; и те, кто действовал из «чистых» побуждений, желая избавить любимый университет от внутренних врагов. Идеология политической власти и порожденный репрессиями страх разрушили сформировавшуюся в имперский период идентичность университетского человека. Новая же выстраивалась с опорой на феномен «советскости». В представлении преподавателей и студентов 1930-х – 1940-х гг. университет был советским трудовым коллективом, а университетский патриотизм являлся локальным вариантом «советского патриотизма»[26]. Его центральным стержнем была вера в правоту правящей власти, безоговорочная поддержка всех ее начинаний, в том числе в области науки и образования. При всем том новая идентичность включала

по университету – например, И.Г.Валидова), достался старейшему профессору Н.А.Ливанову (который, кстати, никогда не занимался генетикой). В эти трудные годы «облысения биологии», по выражению профессора Ливанова, его освободили от должности заведующего кафедрой, директора созданного им в 1946 г. Биологического института Казанского филиала АН СССР, председателя Общества естествоиспытателей при Казанском университете, его аспирантов заставили сменить руководителя и тему (Гаранин В.И. Биофак, сороковые годы // ОРРК НБЛ КГУ - Ед. хр. 10064. - Л.7; Порфирьева Н.А.: О профессоре Николае Александровиче Ливанове // ОРРК НБЛ КГУ. - Ед.хр.10067. - Л.9). Весной 1948 г. в «низкопоклонстве перед Западом» обвинили профессора-почвоведа М.А.Винокурова (в его монографии отсутствовал классовый подход к почвоведению!), в 1949 г. профессора-астронома Д.Я.Мартынова (его уже частью напечатанную монографию уничтожили) (Ионенко С.И. Указ. соч. - С. 263-264).

[26] Спустя годы, один из преподавателей, сочувствуя арестованным в 1930-х гг. студентам-физикам, имевшим несчастье побеседовать с обвиненным в шпионаже профессором М.Матисоном, всё же верил, что в Казани, действительно, «проходили встречи оппозиционеров, националистов и действовали иностранные резиденты и вредители» (Романов И.М. Зарисовки с натуры // Музей истории КГУ. - Ф. «Романов». - Л.7).

преданность alma mater и ее интересам[27]. Только теперь университетские интересы неизменно сопрягались с государственными.

Значительную роль в формировании правил внутренних отношений в университете стали играть партийная, комсомольская и профсоюзная организации. Объективно их деятельность способствовала консолидации университетского сообщества. Именно они инспирировали новые для академической среды ритуалы, утверждающие ее лояльность к правящей власти: публичное обсуждение общественного поведения и личной жизни университетского человека, проведение политических праздников и траурных шествий, публичного контроля за чистотой политического мировоззрения. С одной стороны, эти ритуалы организовывали внеучебную жизнь преподавателей и студентов, а с другой – открывали доступ политической власти во все сферы жизни университетского человека. В советские годы в университете сосуществовали две лестницы социального восхождения – научная и политическая. Успех в одной из них создавал предпосылки для продвижения по параллельной стезе. Вплоть до момента крушения советской системы партийно-комсомольские «погоны» в университетской среде почитались отнюдь не меньше, чем научные достижения.

Таким образом, после революции 1917 г. стиль жизни университетского человека начал постепенно меняться, приспосабливаясь к новой реальности и все отчетливее наделяясь элементами «советскости». Иначе и быть не могло, поскольку университетское сообщество не было отграничено от окружающей его радикально преобразуемой действительности, а каждый его представитель так или иначе соприкасался с имевшими место быть преобразованиями и, по большому счету, являлся их объектом. Другое дело, что изменение стиля жизни могло осуществляться университетскими людьми сознательно, а могло происходить помимо их желания и воли, под давлением складывавшихся условий и обстоятельств.

Стиль жизни университетского человека в советский период – это сложный, подчас странный и причудливый конгломерат традиций, правил и норм нового, «советского» поведения и устойчиво сохранявшихся (а иногда

---

[27] В своей преданности интересам университета университетские люди порой доходили до крайностей. Так, в конце 1940-х гг. И.М.Романов и Л.В.Попов отправились в командировку в Москву. Но университет не смог вовремя перевести им командировочные. Тогда, чтобы выполнить возложенное на них поручение и как-то просуществовать в столице, командированные заложили в ломбард последнее, что у них было - протез ноги Романова! (См.: Романов И.М. Зарисовки с натуры. - Л. 27).

и свято хранимых), трудно искореняемых и разделяемых абсолютным большинством преподавателей и студентов специфических особенностей собственно «университетского» бытования.

Утрата «советскости»?: Культурный разрыв рубежа 1980-х - 1990-х годов

Культурный разрыв конца 1980-х - начала 1990-х гг. был обусловлен демонтажом прежней политической системы и болезненными процессами конструирования новой, постсоветской реальности. Университетские люди и корпорация в целом оказались перед необходимостью определить свое отношение к этим процессам и заново переосмыслить собственную идентичность.

На смену декларируемой лояльности к советской власти (за которой, впрочем, могло скрываться как восторженное приятие, так и скрытая оппозиционность, циничный прагматизм или явная отстраненность и индифферентность) пришел целый набор многообразных поведенческих стратегий и тактик университетских людей в отношении к власти, в значительной мере обусловленный их политическими взглядами или подчеркиваемой аполитичностью. На соотношение этих поведенческих стратегий в немалой степени влияла и влияет государственная политика как в социальной сфере в целом, так и в сфере высшего образования и науки, в частности. В 1990-х гг. университетские люди весьма болезненно воспринимали неопределенность "статуса принадлежности" университета со всеми вытекающими из этой ситуации последствиями. В 1990 г. Татар-стан принял Декларацию независимости, обретя государственный суверенитет внутри России. В условиях разделения административных полномочий и неясности финансовых взаимоотношений Федерации и республики Татарстан Казанский университет оказался "пасынком" властей как всероссийского, так и татарстанского уровня. Представители федеральной власти были не прочь возложить заботу об университете на Татарстан, представители же последнего смотрели на университет с подозрением, считая его форпостом пророссийских настроений в республике. Нормализация отношений Российской Федерации и Республики Татарстан, как ее субъекта, сгладили это противоречие. В начале XXI в. весьма неоднозначную реакцию университетского сообщества вызвало решение российского руководства о присоединении вузов России к Болонским соглашениям. С принципиальной необходимостью более интенсивного включения российских вузов в процесс глобализации образования и науки вряд ли кто спорит. Однако университетское сообщество разделилось

в своих оценках готовности и своевременности “болонизации” российского высшего образования. Критики этого шага справедливо указывали и указывают на то, что по своей материально-технической базе университеты России не готовы к включению в Болонский процесс. Так, огромной проблемой многих вузов, в частности, и Казанского университета, является острая нехватка рабочих и учебных площадей. Сокращение лекционных часов за счет поощрения самостоятельной работы студентов и аспирантов и увеличения часов консультаций преподавателей представляется весьма проблематичным в условиях, когда не только аспиранты, но и профессора не имеют собственных рабочих кабинетов, и все члены кафедры имеют в своем распоряжении лишь одну комнату, в которой к тому же одновременно ведутся занятия и консультации. Много споров и недовольств вызывает и переход к балльно-рейтинговой системе оценки знаний студентов. И это далеко не все проблемы, которые превращают декларации о “болонизации” российских университетов в простую формальность. Одной из тактик сопротивления внедрению Болонской системы, которые практикуют не только отдельные преподаватели, но и целые университетские подразделения, стало ее формальное принятие, когда реорганизация учебного процесса существует только в официальной отчетной документации.

Но наиболее острый культурный разрыв как между поколениями университариев, так и внутри университетского сообщества в конце 1980-х-начале 2000-х гг. произошел на уровне повседневного быта и стиля жизни университетского человека, когда был перевернут ставший традиционным за десятилетия советской власти университетский уклад, ментальные установки и идентичность.

Часть университетской корпорации не желала и не желает отказываться от советского прошлого и советской идентичности, позиционируя себя как “советских интеллигентов” – представителей прекрасного мира, унесенного ветром политических перемен. Весьма болезненно воспринимаются этими людьми, например, попытки отказа от университетских символов советской эпохи. Так, скандал, разгоревшийся вокруг снятия советских орденов Казанского университета с его фронтона во время реконструкции главного здания к 200-летию КГУ, завершился водворением этих символов на место. Попытки лишить Казанский университет имени В.И.Ульянова-Ленина (бывшего в советские времена его «козырной картой» и «охранной грамотой») или присвоить ему имя его основателя – императора Александра I, – также остаются безуспешными, как неприкосновенен и ленинский мемориал Музея КГУ. Однако многие из университетских советских символов с течением времени деполитизируются, обретая

сакральный статус символического капитала корпорации. Так, весьма удачный в художественном отношении памятник студенту В.И.Ульянову около главного здания университета (который в первые перестроечные годы вызывал нервное раздражение университетских радикалов – к его подножию даже швыряли импровизированный символический терновый венок) постепенно деперсонифицируется, воспринимаясь уже рядом постсоветских поколений питомцев университета, как памятник «простому казанскому студенту».

Советское прошлое и прежняя университетская советскость - не просто предмет ностальгических воспоминаний и сожалений, но и элемент современной университетской идентичности, своеобразный коммуникативный капитал, обладатель которого может рассчитывать на поддержку виртуального, а порой и реального сообщества соратников по «общему прошлому». Прежние партийно-комсомольские связи и ныне продолжают «работать» в университетской среде, влиять на кадровые и иные решения, а при Ассоциации выпускников КГУ даже создан и действует «Клуб комсомольского актива».[28] Обладатели этого коммуникативного капитала порой придерживаются различных политических пристрастий, некоторые не приемлют коммунистических взглядов, и романтический флер советского прошлого порой выглядит для них не столь привлекательно, как вполне прагматические выгоды поддержки товарищей по этому общему прошлому.

Большинство тех, кто тоскует по советскому прошлому университета, вспоминает, в частности, о довольно высоком общественном статусе и весьма неплохом (по меркам советского времени) достатке доцента и профессора. Ностальгия по советскости обусловливалась и резким падением этого статуса и уровня жизни университетского преподавателя в конце 1980-х–1990-е гг.

В начале 1990-х гг. из свободной продажи исчезло почти все - продукты питания, промышленные товары. Товары не продавались, а распределялись по «трудовым коллективам». И в университете на каждом факультете выстраивались длинные «виртуальные» очереди на приобретение бытовой техники, мебели, одежды. Раз в году председатели профсоюзных бюро участвовали в проводившемся розыгрыше посуды, мебельных гарнитуров; каждый факультет получал не более 1-2-х наименований комплектов товаров. Затем эти товары разыгрывались или распределялись среди членов факультета. Люди не отказывались ни от чего.

[28] Федорова Н.А., Ермолаев А.И. Университет накануне XXI века: 1980-2000 гг. // Очерки истории Казанского университета. - С. 329.

Экономические реформы в стране сопровождались не только острым дефицитом товаров и продовольствия, но и резким вздорожанием жизни, инфляцией и, наконец, дефолтом «черного» августа 1998 г., когда преподаватели, как и все, доверившие свои сбережения государству, в одночасье лишились своих накоплений. Зарплата, исчислявшаяся до дефолта сотнями рублей, вдруг превратилась в сотни тысяч, но эти сотни тысяч теперь мало что значили. Каждый день в магазинах продавцы переписывали ценники на товарах. Жить на зарплату преподавателя стало невозможно, к тому же она выплачивалась нерегулярно, с большими задержками. Многим семьям педагогов нередко не на что было купить основные продукты питания. 14-летняя дочь одного из университетских сотрудников написала в школьном сочинении в те годы: «Мама всегда говорит, что, когда меня еще не было (т.е. в советское время), они жили очень хорошо. Иногда я чувствую, будто это я во всем виновата. Теперь мама говорит, что мы должны экономить на каждой копейке. Раньше я думала, что в жизни не самое главное - деньги, но в нынешнее время я все больше думаю, что я не права».[29] Не каждый мог отнестись философски к таким рассуждениям ребенка...

Оставшись без стабильного государственного содержания и лишившись трудовых накоплений, люди могли рассчитывать только на себя, свои силы и витальные способности. Часть преподавателей ушла из профессии, избрав более доходный способ заработка, другие уехали из России, третьи, отложив научные интересы, устраивались на работу в несколько мест сразу. В лучшем случае они читали лекции и вели занятия параллельно в разных вузах, лицеях, гимназиях, школах, давали частные уроки, чаще – параллельно с работой в вузе трудились «не по профилю», в том числе и на физических работах. Подспорьем в деле содержания семьи стало и «натуральное хозяйства» - огороды и дачные участки, на которых проводили лето преподаватели и их домочадцы, выращивая и заготавливая продукты питания.

Те же проблемы пришлось решать и студентам университетов. Выжить на стипендию было невозможно, а во многих семьях сократились финансовые возможности по содержанию неработающих сына или дочери. Совмещение учебы и работы даже студентами дневных отделений стало реалией студенческой жизни, с которой пришлось мириться пре-подавателям и на которую вынуждены были закрывать глаза руководители факультетов и вузов. Существенно сократилось число студентов: если в 1979 г. в Ка-

[29] Цит. по: Сальникова А.А. Российское детство в XX веке: История, теория и практика исследования. – Казань, 2007. – С.216.

занском университете обучалось 10691 человек, то к 1991 г. это число сократилось до 9428 и продолжало сокращаться на протяжении всех 1990-х гг.[30] Вследствие недостаточного финансирования на многих факультетах Казанского университета закрылись вечерние отделения, был ликвидирован ряд невостребованных в новых политических условиях специальностей (например, на историческом факультете - специальности «научный коммунизм» и «история КПСС»). Падал престиж образования, сокращалось число абитуриентов. Если в советские времена выпускники университета искали способы уклониться от принудительного распределения на работу по специальности, то теперь устроиться по специальности было весьма проблематично. В результате обладатели университетских дипломов работали где угодно - там, куда смогли устроиться.

Университетская корпорация оказалась в те годы под угрозой размывания. Поколение преподавателей 1990-х гг. раскололось. Тем преподавателям, что остались в профессии и в России, довелось пережить политическую нестабильность, финансовые катастрофы, падение престижа вузовского преподавания и науки, резкое снижение жизненного уровня, даже обнищание, вести борьбу за выживание. Не выдержав таких условий жизни и труда, многие преподаватели ушли в другие сферы деятельности, например, в частный бизнес. На некоторых факультетах предпринимательство буквально «вымыло» из корпорации целое поколение тех, кому в 1990-е гг. было немногим более 30 лет. Некоторые из этих людей преуспели, многие разорились, единицы вернулись в университет.

Низкий уровень жизни, отсутствие условий для проведения научных исследований побуждали университетских ученых покидать Россию и эмигрировать в те страны, где они могли бы реализовать свой научный потенциал. В эти годы наблюдался практически массовый выезд ученых за рубеж. Особенно сильно были обескровлены в те годы естественнонаучные факультеты, в частности, физический, химический, механико-математический, факультет вычислительной математики и кибернетики. Статистика свидетельствует, что только химический факультет более 60 % своих аспирантов готовил «на экспорт». В Израиль, США, Канаду, Германию, Францию уезжали молодые и талантливые ученые, те, кто со временем мог составить славу университета, обрасти учениками и поддержать таким образом преемственность университетских научных школ.

30 История Казанского университета. – Казань, 2004. - С. 517; Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis: Два века университетской культуры в Казани. – Казань, 2005. - С. 147.

Университет накануне XXI века: “Qua Vadis?”

К началу XXI в. ситуация в Казанском университете, как и в других вузах страны, в значительной степени стабилизировалась, о чем свидетельствует и рост числа обучающихся: если в 2001 г. в КГУ обучалось 8651 студент, то сегодня – уже более 17000[31]. Немалую роль в процессе этой стабилизации сыграло укрепление политической и экономической мощи России и включение ее в процессы мировой глобализации. Сгладить остроту дилеммы «наука или хлеб насущный» в Казанском университете помогло открытие в 1998 г. благодаря помощи Института «Открытое Общество» (Фонд Сороса) Интернет-Центра: доступ к информационным ресурсам дал возможность и преподавателям, и студентам участвовать в системе грантовой поддержки научных исследований. Грантовая поддержка и выход в сеть Интернет помогли университетским людям не только удержаться в науке, не только сократить разрыв между международным уровнем исследований и своим собственным исследовательским уровнем, но и создать для себя и своей семьи приемлемые условия существования. В университете появился новый тип ученого – зарабатывающего научными исследованиями, открытого для сотрудничества, «человека мира». Сократилась «утечка умов», кроме того, она компенсируется сегодня и встречными движениями - международным студенческим и преподавательским (visiting lecturers) обменом, стажировками российских преподавателей и аспирантов в европейских и американских научных центрах, сотрудничеством с зарубежными учеными и научными организациями. Нередко эмигрировавшие в предыдущие годы за рубеж ученые продолжают сотрудничать со своими коллегами по университету, участвуя в совместных международных программах и грантах, образуя реальные и виртуальные научные коллективы и сообщества. Результатом международного сотрудничества стали многочисленные научные совместные публикации, издание работ казанских ученых за рубежом, чтение ими лекций в зарубежных университетах. Ныне Казанский университет как никогда раньше ощущает себя органичной частью мирового университетского научного и культурного сообщества.

Однако культурный разрыв внутри университетской корпорации вряд ли следует считать исчерпанным и преодоленным. Он продолжает существовать и на профессиональном, и на бытовом уровне. В профессиональном плане культурная дифференциация преподавательской корпорации идет острее всего по линии включенности/невключенности

[31] Вишленкова Е.А., Малышева С.Ю., Сальникова А.А. Terra Universitatis. - С. 147.

их в систему грантовой поддержки и участия/неучастия в международном научном сотрудничестве. Одним из препятствий для ликвидации этого культурного разрыва является даже не качество научных исследований тех и других, а языковой и психологический барьер, который не могут или не хотят преодолеть некоторые члены корпорации, а также различия в ценностных установках и жизненных приоритетах, сложившихся у членов университетского сообщества. Альтернатива получения дополнительного заработка путем участия в грантовом проекте или занятия репетиторством зачастую решается в пользу последнего как материально гораздо более выгодного.

Еще более, чем профессиональный критерий, культурную дифференциацию университетской корпорации – как преподавательской, так и студенческой ее составляющих, – обусловливает критерий качества повседневной жизни. Причем, уровень жизни преподавателя мало зависит от его научного звания или занимаемой должности – нередко молодой и мало известный в научном мире доцент живет куда лучше маститого профессора. Дело в том, что одни преподаватели продолжают жить только на заработную плату, другие сочетают работу в ряде вузов, третьи пополняют свой бюджет за счет грантов и гонораров. Однако вписаться в рынок образовательных услуг и научиться выгодно продавать интеллектуальный капитал смогли немногие, некоторые параллельно с работой в вузе трудятся в коммерческих банках и фирмах, имеют собственный бизнес. Эти многообразные способы выживания, необходимость вращаться в совершенно разных социальных сферах и коллективах обусловливают и разные уровни и образы жизни, поведенческие стратегии и тактики и ментальные установки университетских преподавателей. Одни ютятся в малометражных «хрущевках», другие проживают в элитных двухуровневых квартирах и коттеджах. Одни толкаются в общественном транспорте, другие ездят на работу на автомобилях престижных марок. Одни довольствуются летним отдыхом на дачных участках, другим доступны самые комфортабельные курорты мира.

Это же расслоение наблюдается и в студенческой среде: одни студенты живут на скудную стипендию, поддерживая свой бюджет «финансовыми вливаниями» родителей, другие сочетают учебу с работой в государственных учреждениях и частных компаниях, третьи уже в университете начинают успешно вести собственное дело. Нынешняя студенческая среда Казанского университета весьма неоднородна. В одной аудитории рядом сидят те. кто весьма ограничен в средствах, и те. кто приехал на лекцию на

дорогой иномарке. Машины, шубы, драгоценности, мобильные телефоны внезапно изменили облик и буквально за несколько лет разрушили традиционный российский образ «бедного студента».

Время «дикого капитализма» в России, как назвали эти годы современники, изменило и традиционно сдержанное отношение университетских людей к миру вещей и повседневных благ. Так, приметой расслоения студенческой среды стало не просто появление символов «престижности», но и конструирование из них пограничной, гибридной идентичности. Многие питомцы университета ощущают себя не только студентами, но и бизнесменами, моделями, менеджерами и пр. И одежда выполняет важные функции этого конструирования, позволяет поддерживать конструируемый статус. Эта культурная дифференциация обуславливает и разграничение повседневных внеучебных, досуговых пространств обитания. Так, сегодня «бедные» и «богатые» студенты покупают не просто различающиеся по цене, качеству и приращенной символической стоимости («фирменности» или «крутизне») вещи, но делают это и в разных пространствах: одни - на вещевых рынках, другие - в дорогих бутиках. Состоятельные студенты, особенно так называемые «мажоры» (дети крупных политиков, администраторов и бизнесменов), предпочитают обедать в расположившихся вокруг университета ресторанах и дорогих кафе. Основная же масса студентов питаются в университетских столовых и прочих недорогих заведениях.

Сегодня повседневность казанских университариев распалась на множество «повседневностей», слабо пересекающихся между собой. Такая культурная дифференциация представляет собой своеобразный феномен. Нечто подобное существовало накануне революции 1917 г., однако разность уровня жизни и культурных практик была обусловлена тогда в значительной степени местом в научно-педагогической иерархии и научной специальностью (юристы и врачи в дореволюционной России были состоятельнее других коллег по университету за счет частной практики), что не разрушало идентичность университетского человека. Ныне занимаемое университетским человеком положение в сложившейся иерархической структуре отнюдь не всегда соответствует его реальному качеству жизни. Этот факт, а также включенность университетского человека в целый ряд параллельных социальных и профессиональных «реальностей» не может не разрушать сложившуюся университетскую идентичность.

Заключение

Таким образом, на протяжении XX в. в России проходил поиск новой университетской идентичности и вписывание ее в новый политический пространственный контекст, - поиск, осуществляемый в категориях традиции и новации, преемственности и разрыва. Сложная диалектика этих категорий нашла свое отражение в конструировании и в репрезентации советской и постсоветской университетской культуры, в структурировании, реструктурировании и переосмыслении сущности и назначения самой университетской корпорации как ее основного носителя. Сохранение и изменение, принятие и непринятие, присвоение и отторжение образовывали единое целое, вызывая и взаимообуславливая друг друга. Преемственность университетской культуры в широком смысле - это наследование некой «генеральной линии», связывающей воедино все периоды университетской истории прошлого века. Несмотря на тот значительный разброс социокультурных ценностей, который продемонстрировало университетской сообщество на протяжении рассматриваемого периода, ценностно-смысловое ядро университетской культуры трансформировалось очень медленно. В значительной степени оно было защищено интеллектуальной традицией и эмоционально-нравственными установками, присущими как всей университетской корпорации, так и каждому ее представителю в отдельности. Именно поэтому нельзя говорить о простом отбрасывании тех мировоззренческих и семантико-семиотических структур, в которых выступало прежнее культурное содержание.

Преемственность в российской университетской культуре XX столетия сопровождалась и ее разрывами. Основные точки разрыва - 1917 и 1991 гг. - были теснейшим образом сопряжены с общеполитической ситуацией в стране и во многом стимулированы «извне»: умело манипулируя идеологическими стереотипами, власть конструировала культурные маркеры, призванные упрочить ощущение новой советской/постсоветской университетской идентичности и в то же время противопоставить ей чуждый имперский/советский университетский феномен. Несмотря на казалось бы принципиальные отличия, оба разрыва проявлялись в отказе от предыдущей модели функционирования университетской культуры и носили «революционный» характер, что явно ощущалось уже в момент их манифестации и еще более отчетливо осознавалось впоследствии. «Слом» культурной традиции неизбежно сопровождался

значительными (в отдельных моментах – почти полными) изменениями в составе, структуре и качественном содержании самой университетской корпорации.

Однако, несмотря ни на что, университетская корпорация выжила. Ведь именно в единстве и нерасторжимости преемственности и разрывов, сочетании традиций и новаций заключен феномен ее жизнестойкости, ее гибкость, вариативность и вместе с тем органичная целостность.

Ярослав Калакура
Київ

Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій

Українська історична наука переживає своє друге народження, відновлює та примножує власні національні традиції, доволі інтенсивно інтегрується у європейський та світовий історіографічний простір. Цей процес відбувається суперечливо, складно, непослідовно, а часом і болісно. XX ст. для української історіографії стало “золотим” з огляду її професіоналізації, підготовки дослідницьких і педагогічних кадрів, формування наукових осередків (заснування історичних інститутів та фахових видань), утвердження національного обличчя. Водночас вона зазнала великих втрат у результаті насадження тоталітарного режиму, партійно-класового підходу до історії, розгортання репресій і переслідувань інакодумаючих, еміграції знакових постатей за кордон, перетворення значної частини істориків в ідеологічних «бійців» та «захисників» комуністичної системи.

На зламі століть і в першій третині XX ст. склалися історичні наукові школи Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Дмитра Дорошенка, Івана Крип’якевича, Олександра Оглоблина та ін., у дослідницьких програмах яких переплелися традиції романтизму і лібералізму, позитивізму і марксизму, народницького, державницького та соціально-економічного напрямів. Випробуванням для українських істориків стала доба тоталітаризму, яка призвела до монізму в методології, замкнутості в просторі, замовної тематики досліджень і, зрештою, до втрати багатьох ознак науковості історії. Своєрідним порятунком щодо збереження національних традицій української історіографії стали осередки історичної науки в діаспорі, зокрема, діяльність Наукового товариства

ім. Т.Шевченка, Українського вільного університету, українських наукових інститутів у Варшаві та Берліні, Української вільної академії наук, Українського історичного товариства, часопису "Український історик" та ін.

З погляду методології, на час проголошення державного суверенітету України (липень 1990 р.) в історіографічній ситуації домінувало одне, вульгарне марксистсько-брежнєвське трактування історії, діяло партійно-директивне визначення тематики праць і цензурно-замовна система їх підготовки, а дві третіх усіх істориків займалися викладанням і дослідженням історії КПРС на відомій методологічній основі. Відтак, у контексті проведення семінару "Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств" видається своєчасною проблема *оцінки інтелектуального стану сучасного співтовариства українських істориків, спадкоємності і аналізу взаємин у ньому представників різних поколінь, ментальних та ідейних уподобань, а відтак конфліктних явищ на тлі зміни методологій.*

Сучасні автори[1], хоч і не дають вичерпних відповідей на питання щодо критеріїв та механізмів зміни наукових генерацій істориків, характеру конфліктів у сфері методології. Утім, інструментом дослідження виступає інтелектуальна історія, що актуалізує як спеціальний предмет науковий інструментарій, культуру і психологію творчості, суспільну свідомість і громадянську позицію історика[2].

Мета пропонованої статті полягає у спробі осмислити інтелектуальний стан корпорації нинішніх українських істориків, виявити провідні тенденції їх методологічної переорієнтації, рівень професійної та методологічної підготовки нової генерації істориків, характер співпраці науковців різних поколінь і методологічних спрямувань.

---

[1] Див.: *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000; *Историческая* наука и историческое сознание: к постановке вопроса. – Томск, 2000; *Мягков Г.П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы». – Казань, 2000; *Коломийцев В.Ф.* Методология истории. – Москва, 2001; *Селунская Н.Б.* Проблемы методологии истории. – Москва, 2003; *Калакура Я.* Українська історіографія. Курс лекцій. – К., 2004; *Його ж.* Історичні засади українознавства. – К., 2007; *Лубский А.В.* Альтернативные модели исторического исследования. – Москва, 2005; *Новый* образ исторической науки в век глобализации и информатизации (Под ред. Л.П.Репиной). – Москва, 2005; *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія.- Львів, 2007; та ін.

[2] *Репина Л.П.* Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы // Диалог со временем. Альманах ителлектуальной истории. – Москва, 2000; *Kelley D.R.* Prolegomena to the Study of Intellectual History// Intellectual News. – 1996. – № 1.

Обмежимося тут лише постановкою проблеми і окресленням підходів до неї. Автор статті, як людина, котра упродовж чотирьох десятиріч безпосередньо пов'язана з університетської системою підготовки та перепідготовки істориків, намагається викласти низку критичних зауважень і пропозицій щодо удосконалення цієї роботи під кутом зору: молодій генерації українських істориків – нове методологічне мислення.

Який зміст вкладається у саме поняття "інтелектуальне співтовариство істориків"? Атже, коли мова йде про інтелектуальне співтовариство істориків, то, очевидно, маються на увазі не механічне віднесення до нього усіх дипломованих спеціалістів за фахом "історія", а насамперед тих, котрі проявили себе у сфері інтелектуальної праці на ниві історичної науки або долучилися до цієї роботи. У нашому випадку, це, як правило, ті історики, котрі мають наукові ступені або вчені звання, а також їх здобувачі: докторанти, аспіранти, пошуковці, наукові співробітники, викладачі. Звичайно, тут вказані лише формальні ознаки, які потребують істотного доповнення і конкретизації.

Що являє собою нинішня корпорація істориків України в кількісних параметрах та інтелектуальному вимірі? За неповними даними, у наукових, архівних, музейних, бібліотечних та інших установах, у вищих навчальних закладах працює понад 5,8 тис. професійних істориків, у тому числі майже 380 докторів наук і більше 3,6 тис. кандидатів наук. Тобто історики вищої кваліфікації становлять майже 70 відсотків, що майже в два рази більше, ніж їх було в середині 1980-х рр.

Заслуговує уваги віковий ценз істориків. Серед докторів наук особи віком до 40 років становлять не більше 15 відсотків, натомість старших 60 років – понад 50 відсотків, і лише решту, тобто 35 відсотків представляє найбільш продуктивна частина істориків найвищої кваліфікації. Більш втішною є вікова ситуація в середовищі кандидатів наук: до 40 років – трохи більше половини, понад 60 років – до 25 відсотків і майже стільки (23 проценти) становлять кандидати наук у віці від 40 до 60 років. Такий стан склався історично, на нього безпосередньо впливає зростання за останнє двадцятиріччя мережі наукових установ і навчальних закладів (станом на 1 січня 2008 р. в Україні 192 університети, 57 академій та 123 інститути), розширення аспірантури і докторантури, збільшення спеціалізованих учених рад.

За напрямом історія (всесвітня, історія України, історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, архівознавство, етнологія, воєнна історія, історія науки і техніки, українознавство) створено і функціонує 39 спеціалізованих учених рад. У середньому за минулі

3-5 років в Україні щорічно захищається до 30 докторських та 250-260 кандидатських дисертацій з історичних наук[3]. Звичайно, наявність наукового ступеня чи вченого звання не завжди є адекватним відображенням інтелектуального рівня їх носіїв, але вона відбиває тенденції. Одним з показників якісних зрушень у складі істориків є названий І.І.Колесник "ефект інтелектуального конформізму"[4], який пов'язаний із зростанням інтересу науковців до теорії історії та історіографії. До речі, ми є свідками помітного збільшення числа докторських і навіть кандидатських дисертацій за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, а також видання різноманітних термінологічних словників та довідників з історичної науки[5].

Як організована в Україні підготовка фахівців з базовою і вищою історичною освітою? У системі Міністерства освіти і науки підготовку за рівнем бакалавр історії здійснює 44 виші III-IV рівнів акредитації, за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліст – 22 університети, магістеріум з історії має 21 університет. У вузівській аспірантурі навчається 195 осіб на стаціонарі та 73 заочно, в докторантурі – 22 особи. Якщо до цього додати академічні інститути та вузи комунальної і приватної форм власності, то можна з впевненістю сказати, що підготовка істориків носить масовий характер, образно кажучи, вона поставлена на конвеєр.

Очевидно, звідси і випливає більшість проблем щодо якості фахівців, їх інтелектуального іміджу, насамперед методологічної озброєності. Першопричина недоліків криється у тій системі освіти та її організації, яку ми успадкували від тоталітарної доби і за якою формування творчої особистості завжди було другорядним.

Наші університети, задекларувавши перехід на Болонський процес, на індивідуалізацію навчальної роботи, фактично все залишили без глибинних змін. Історичні факультети так і не спромоглися опрацювати якісно нові навчальні плани і програми, обмежившись "ремонтом" і частковим оновленням старих. Кількість студентів у розрахунку на одного викладача у багатьох вишах не тільки не зменшилася, а навпаки – зросла. Надто

---

[3] Усі відомості про кількісний і якісний склад істориків, захист дисертаційних робіт розраховані автором на основі відомостей, почерпнутих у Міністерстві освіти і науки України, Президії НАН України та Вищій атестаційній комісії.

[4] Див.: *Колесник И.И.* История исторического познания в постсоветском научном пространстве: методологические и социальные функции // Українська історична наука на порозі XXI століття. Харківський історіографічний збірник. – Вип. 2. – Харків, 1997.– С.76-77.

[5] Див.: *Історична* наука: термінологічний та понятійний довідник. – К., 2002; Історіографічний словник. – Харків, 2004 та ін.

великим є аудиторне навантаження викладачів, включаючи й професорів, незадовільним залишається технічне забезпечення навчального процесу (брак комп'ютерних класів, нової навчальної і методичної літератури, відсутність спеціалізованих аудиторій, наочних посібників тощо).

Навіть Київський національний університет імені Тараса Шевченка, який має особливий статус і деяку автономію, не може слугувати зразком належної методологічної підготовки майбутніх істориків. Насамперед, ми не можемо похвалитися *якісним набором студентів*. Певна частина першокурсників – це випадкові для історичної науки люди, з вузьким кругозором і невисокою загальною культурою, вони професійно не зорієнтовані, чимало з них взагалі не пов'язують своє майбутнє з професією історика. Основною формою навчального процесу все ще залишається *лекція*, питома вага семінарських занять, практикумів роботи з історичними джерелами, архівними документами, підготовки археографічних та історіографічних оглядів і т.п. досить мізерна. Достатньо ознайомитися з бакалаврськими, дипломними, магістерськими роботами, їх тематикою, науковим рівнем та якістю, щоб мати уявлення про формування інтелектуального образу історика нового тисячоліття. На жаль, недоліки навчальної роботи із студентами та магістрантами переносяться на аспірантуру і негативно відбиваються на якості дисертаційних робіт, а відтак всієї наступної дослідницької та педагогічної діяльності.

Ось тут ми і підійшли до *ключової проблеми – діалогу поколінь і конфлікту методологій*. Варто нагадати, що під конфліктом у науці розуміють зіткнення протилежних поглядів, ідей, думок, інтересів, серйозні концептуальні розбіжності, гострі дискусії. Це можуть бути і внутрішні, так би мовити індивідуальні суперечності самої людини, її свідомості, світогляду. Не раз виникали і виникають суперечності, навіть конфліктного характеру, на рівні поколінь, ота одвічна проблема "батьків і дітей". На історичному полі все ж переважають наступність, своєрідна естафета поколінь, оскільки нова генерація дослідників формується під наставництвом своїх учителів – представників старшого покоління через успадковану систему підготовки істориків, а також у наукових школах.

Можна погодитися з думкою І.І.Колесник, що конфлікти методологічного характеру – це механізми розвитку, поступу, джерело думання і пошуку нових рішень. У такому контексті можна вичленити декілька зіткнень: а) конфлікт між старою системою підготовки істориків і принципово новими вимогами, які висуває життя; б) конфлікт між носіями консервативних підходів до організації історичної освіти і завданнями модернізації освітньої і наукової діяльності; в) конфлікт між носіями старої,

марксистської методології і молодою генерацією істориків, відкритих до новітніх методологічних течій; г) конфлікти регіональних підходів до трактування історії України (Схід-Захід). Треба визнати, що коріння цих конфліктів криється у тенденціях розвитку самої науки, живучості успадкованих стереотипів або накиданих ідеологем, у культурній конфронтації поколінь, яка, зазвичай, має природний характер. Кожне нове покоління по-новому осмислює історичні події і факти, а представники старшого покоління часом не сприймають цих новацій і навіть висловлюють своє незадоволення або й обурення.

У сучасних українських реаліях склалося так, що домінуюча частина наукових наставників і вихователів сформувалися у старій системі цінностей і залишилися у полоні старої методології, нерідко виступають носіями, а інколи й захисниками багатьох її рудиментів. Ось тут і криється причина консервації догм та історичних стереотипів в підготовці нової генерації істориків. У середовищі частини пострадянських істориків панує атмосфера методологічної невизначеності, розгубленості, ностальгії за минулим. Ця атмосфера підсилюється політичною та економічною кризами, що поглиблює кризу світоглядну. Методологічний консерватизм багатьох представників історичної науки мого покоління виявляється в неприйнятті новацій у сфері новітньої понятійно-категоріальної термінології, не кажучи вже про історичну антропологію, постпозитивізм, ідеологію постмодерну. Дається взнаки брак оригінальної методологічної літератури і незнання іноземних мов більшістю істориків.

Серйозним джерелом конфліктів у середовищі істориків є успадкована від минулого надмірна політизація та ідеологізація історії. В Україні що не партія, то своє трактування історії. Деякі історики наймаються у лідерів політичних партій, підлаштовуються під їхні ідейні, а частіше меркантильні уподобання, намагаються вислужитися і догодити їм. Вони й продукують і поширюють на шкоду науці і суспільству різного роду інсинуації, спотворення, перекручення, що ігнорують і факти, і здоровий глузд.

Звідси така розкиданість у підходах до етногенезу українського народу, Української революції, голодомору тощо. Тет саме в оцінках багатьох українських діячів, зокрема київських і галицько-волинських князів, гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, політиків Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Павла Скоропадського, лідерів ОУН, командирів УПА

і т.д. Лунають пропозиції про узгодження оцінок з істориками Російської Федерації, Польщі, але ми самі не можемо дійти згоди між собою, а значить і з суспільством.

У нашому цеху істориків все ще існує комплекс меншовартості та провінційності. Торкнуся лише одного такого прояву. Не менше чотирьох поколінь українських істориків брали за зразок і орієнтир парадигми і напрацювання російських, а відтак московських радянських істориків. Все почалося від В.Татищева, М.Карамзіна, М.Погодіна, С.Соловйова, В.Ключевського, згодом на М.Покровського, М.Нєчкіної, Д.Лихачова у контексті їх трактування історії України. На жаль, ця традиція оглядатися на "старшого брата" досі не перервана. Йдеться не тільки про «брата» російського, але й західного. Маємо численні факти механічних запозичень з праць сучасних російських і західних істориків, штучного перенесення їхніх оцінок на український конкретно-історичний та історіографічний ґрунт, особливо для праць, присвячених радянській добі. Сказане дуже небезпечно з огляду історіографічної ситуації в Російській Федерації, оскільки можлива реанімація сталінізму, повернення до великодержавницьких шовіністичних стереотипів та ідеологем.

Останнім часом ми стали свідками потужних атак на український національний наратив, лунають звинувачення в україноцентризмі та хуторянстві. Тут дуже важливо придивитися, хто, звідки і на чиї гроші висуває ці звинувачення, які цілі переслідуються при цьому.

Які висновки і пропозиції напрошуються із сказаного?

По-перше, співтовариство українських істориків – це велика за чисельністю і потужна за інтелектуальним потенціалом корпорація науковців, спроможна на належному рівні динамічно інтегрувати українську історіографію у європейський і світовий історіографічний простір, утвердити у ньому свою нішу, національну самобутність та значимість.

По-друге, в нинішньому методологічному та історіософському середовищі українських істориків домінує плюралізм, де зіткнулися і переплелися усі модифікації позитивізму, марксистського соціологізму, проростають елементи модерну і постмодерну. Разом з тим методологічна невизначеність значної частини істориків, яка нерідко видається за свободу творчості, насправді створює серйозну перешкоду консолідації науковців, негативно відбивається на якості досліджень, а в кінцевому рахунку на рівні історичної свідомості суспільства.

По-третє, інтелектуальний потенціал української історіографії використовується далеко не ефективно. Наукові сили істориків розпорошені, вони зосереджені на дрібних, не завжди актуальних проблемах, відсутні

й належні суспільні та індивідуальні стимули історичних студій. Історики, які працюють у вищій школі, надто переобтяжені навчальною роботою, а їх наукові студії недостатньо стимулюються та не заохочуються. Внаслідок цього реальний приріст знань на багатьох напрямах історичної науки надто скромний і малопомітний в контексті європейської історіографії. Занадто домінує в українській історіографії колоніальний образ історії України, концепції поразок і невдач, яка затіняють природний поступ українського народу, що помітно шкодить утвердженню іміджу України в світі і консервує комплекс меншовартості у суспільній свідомості українців. Український гранд-наратив потребує оновлення теоретичного, методологічного та світоглядного підґрунтя, нового бачення історії українського народу. В зв'язку з цим заслуговує уваги модель української історії, яку винесла на обговорення І.І.Колесник на 2-му методологічному семінарі «Нова історіографічна культура та український гранд-наратив»[6].

По-четверте, стримуючим чинником розвитку української історичної науки є суттєві недоліки і прорахунки в організації, формах та методах підготовки професійних істориків, консерватизм в оновленні змісту навчальних планів та програм. Досі відсутня державна програма розвитку історичної науки, підготовки та перепідготовки кадрів істориків, вкрай незадовільно використовуються можливості навчання майбутніх фахівців у провідних зарубіжних університетах. З різних причин рідко запрошуються для читання лекційних курсів та проблемних лекцій авторитетні західні історики.

По-п'яте, зростанню методологічної озброєності істориків могли б сприяти добре продумана система методологічних та історико-теоретичних семінарів, конференцій, дискусій, а також підготовка відповідної наукової та навчальної літератури. Практично, окрім посібника Л.П.Зашкільняка[7] та випусків «Ейдоса» – альманаху теорії та історії історичної науки[8], у нас надзвичайно мало відповідних праць з методології історії. Не приділяють належної уваги методології історіописання наші фахові журнали та неперіодичні видання. І все ж, українська історична наука, її академічні та університетські осередки, насамперед Інститут історії України НАН України, перебувають у стані поступу, вони, хоч і суперечливо та болісно, але долають лінійне історіографічне мислення та стереотипи методологічного монізму.

[6] Див.: *Колесник І.* Український гранд-наратив: ретроспективи і перспективи // «Ейдос». – Вип.3. – Ч.1. – К., 2008. – С.153-177.
[7] Див.: *Зашкільняк Л.О.* Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007.
[8] Див.: *Ейдос*. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип.1-3. – К., 2005-2008.

Олександр Прігарін
Одеса

Факт(ор) в етнологічному дослідженні: про варіативність стратегій в антропологічній корпорації I

Усі факти можна розподіляти на
факти, які підходять; факти,
які не підходять та такі факти,
які нібито й не факти зовсім.
Один з персонажів М.Є.Салтикова-Щедріна

Перетворення означуваного в
означаюче і є формула ментального бриколажу.
К. Леві-Строс

Сучасний корпоративний ландшафт невизнання «етнофакту»

В умовах сучасної кризи антропології[1] відбувається пошук найбільш ефективних шляхів подальшого розвитку корпорації. В українськoї науці практично відсутні не те що рефлексії щодо даної проблеми, але навіть не має її визнання. Формально та механічно всі перейшли на рейки «*етнології*» та зажили своїм райдужним життям[2].

---

[1] Для нас синонімічними є назви «народознавство», «етнографія», «етнологія», «антропологія». Специфіка визначення, безумовно, існує і є принциповою, але саме від визначення кола питань, у т.ч. й того, які тут окреслені, залежить, чи будуть існувати ці різні дисципліни.

[2] Хочу бути коректним, тому все те, що сказане у тексті, стосується і мене особисто, як представника етнологічної науки України (можна вважати дану студію спробою «автоетнографії» зсередини). Також конкретні приклади із сучасних етнографічних праць були прибрані, щоб уникнути звинувачень про тимчасові вподобання або, навпаки, та зосередитися на полеміці заради майбутнього.

Безумовним слід вважати «*розквіт*» етнології як наукової галузі, дисципліни освіти та суспільно-популярного сегменту знання. Легалізація та емансипація етнологічної специфіки пізнання, можливо, виступає найвищим здобуттям останнього десятиріччя ХХ – початку ХХІ ст. Зроблено чимало гідних досліджень та узагальнень, але тут ми дозволимо себе критично поставитися до рефлексій щодо академічного пошуку. Власно із цього можна побачити співіснування різних напрямів у сучасної української етнології як складової світової науки. Така постановка питання вимагає вирішення широкого кола проблем. Своє завдання тут ми бачимо лише у тому, щоб сконцентруватися на синтезі різних методів, що дозволяють характеризувати, чим виступає корпорація, представники якої водночас ефективно розв'язують питання етнічних процесів, виразності культурно-побутових традицій та стереотипності людських уявлень і поведінки. Якщо в інших національних традиціях, це може належати до різних дисциплін, то у нас внаслідок історичної спадщини всі ці студії об'єднанні в єдине етнографічно-етнологічне товариство.

Прикро, але нечітко окресленими та мало обговореними залишилися практично всі теоретико-методологічні засади дослідницької стратегії, як на рівні окремих індивідуальних проектів, так і цілих центрів, груп, інститутів. Прикриваючись оболонкою «*постмодерну*» (лаючи його та ховаючись від нього), ми запропонували «*свято розмаїття*» та… ЗАСПОКОЇЛИСЯ! Зрозуміло, що після тоталітарної єдності, ситуація оп'янила – залишилися лише формальні ознаки дисертаційного дослідження! Супер!!! Написав і добре!

Разом з тим саме від вирішення цих болючих питань залежить, чим буде наша наука в майбутньому? Або ми продовжимо традицію «*кладосховища*» артефактів (диваки чимось краще філателістів або нумізматів), або ж ми станемо «*авангардом ідеологічного фронту*» і будемо забезпечувати еліти потрібними їм висновками із квазі- та навколонауковими міркуваннями. Через ці коливання все менш зрозумілими стають перспективи фундаментальності та академічності етнології, на жаль…

Яскравий приклад – «*теорія етносу*». Хіба що ледачий не виказував неповагу до Ю. Бромлея та не посміхався над «*радянщиною*» його концепцій. При всьому тому, всі залишилися не лише у риториці, але й у семантичному полі його спадщини.

Одним із шляхів виходу з цього парадоксу є критичний підхід та дотепність. Пафос сучасних студій можливий лише при серйозному перегляді спадщини і наявності чітких оцінок – не може людина однаково

захоплено посилатися на П.Чубинського, А. ван Ґеннепа та не посилатися, але активно користуватися працями Ю. Бромлея.

Парадоксально, проте етнографічна наука виникла і залишається ІСТОРИЧНОЮ субдисципліною, основним завданням якої є забезпечення гуманітаристики особливим типом джерел, що визнаються усіма сусідніми корпораціями. При цьому в етнології джерелознавчі роботи були та залишаються випадковими (щоправда, цю тенденцію слід вважати загальносвітовою). Вочевидь, бракує нам праць, в яких би обговорювалися рівні, направленість та специфіка етнологічного пізнання.

В обставинах еволюції сучасної антропологічної епістемології вкрай важко буде, на наш погляд, розвиватися надалі без обговорення проблем розуміння «***етнофакту***» – елементарної одиниці наукового пошуку етнолога (за аналогією з «*історичним фактом*» або «*артефактом*» в археології[3]). У близькій фольклористиці ці моменти вирішуються на рівні жанрового різноманіття: хронікат, меморат, фабулат тощо[4]. Враховуючи інформатизацію суспільства та науки, визначення елементарних одиниць– *„етнобіта", що у своїй сукупності утворюють особливий тип етнографічного джерела (етнофайл)* – стає передусім завданням не абстрактно-теоретичного характеру, а нагальною проблемою практик сучасної етнології.

Ставлення українських антропологів до проблеми перетворення факту дійсності в емпіричні підвалини етнологічної науки є безпосередньо предметом нашої уваги. В контексті вивчення варіативності польової «*поведінки*» у середині корпорації[5] нами запропоновано ввести до розуміння телеоспрямованності дослідницьких практик вектор-критерій «*кредо» – виявлення принципів і характеру збору емпіричного матеріалу антропологом, спрямованість і ангажованість введення корпуса джерел у науковий обіг, соціальна необхідність польової роботи*». Внаслідок цього, було виведено три типи-моделі відповідно до *„кредо"* етнологів:

---

[3] Наприклад: Генинг В.Ф., Генинг В.В. Очерки философии социоархеологии. Проблема обоснования социоисторических исследований в археологии. – К., 1992; Клейн Л.С. Археологические источники. - С.-Петербург, 1995.

[4] Не кажучи вже про детальні класифікації (див., наприклад: Чистов К.В. К вопросу о принципах классификации жанров устной народной прозы [1964] // Чистов К.В. Фольклор. Текст. Традиция. – Москва, 2005. – С.44-51).

[5] Попередні результати ми мали можливість оприлюднити: Прігарін О.А. Про варіативність польової «поведінки» в етнології: критичний погляд на евристичні можливості // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – Вип.26. – К., 2008. – С.67-77; Пригарин А. Модели исследовательских стратегий в этнологии: вызов поля и индивидуальный опыт // Антропология академической жизни / Под ред. Г.А. Комаровой. - Москва, 2008. - С.141-161..

колоніальний, романтичний та медіативний. Застосування концептуальної ідеї М.Фуко про «*настановчий дискурс…, як комунікативний згусток, що забезпечує принцип обміну думками на користь наперед установлених орієнтирів, істин чи аксіом*»[6], дозволив нам довести продуктивність такої класифікації.

Тепер ми свідомо зосередилися лише на операційних процедурах «*здобуття*» факту (гносеологічний аспект). Окремий корпус питань виникає у постпольовій практиці, вони вже чітко стосуються епістемології та мають розглядатися спеціально. Поки що для нас важливими є нюанси «*переходу*» факту життя до дослідницького обігу, іншими словами: яким чином об'єктивна даність перетворюється на фундамент пізнання в етнологічній науці. На відміну від багатьох сучасних гуманітарних дисциплін поняття ***«критики джерел»*** у нас, безумовно, має «*до-джерельний*» зміст. Інакше не можливо собі уявити наукову процедуру вибору певних комплексів чи елементів культури (конкретної хати, тих або інших спогадів, певних фотографій т.п.) для реконструкцій конкретної культурної традиції.

Саме у цих процедурах вибору із живої реальності окремого етнобіту та шляхах його репрезентації в академічному дискурсі простежується ефективність запропонованої класифікації етнологів. Якщо у історика чи археолога факт привласнюється, то у нашої польовій науці – він СТВОРЮЄТЬСЯ (у будь-якій конотації)! Щоправда, деміургічний привід інколи присутній у дисциплінарному обігу вказаних корпорацій, але його прояви лише підкреслюють колишню реальність, яку вже не змінити. Антрополог же постійно має справу з тією «*об'єктивністю*», за допомогою якої він свідомо конструює та продукує власні гносеологічні уподобання. Мабуть, як ніяка інша гуманітарна наука етнологія починається і закінчується суб'єктивними факторами Картини Світу. Саме тому, напевно, доводячи свою правомірність та легітимність, представники нашого цеху перманентно прагнуть представляти свої результати як „найбільш об'єктивні".

Навіть природа «*етнографічного факту*» не виступає аксіоматичною. Радикальними слід визначити точки зору постмодерністських «*агностиків*» та реліктових позитивістів. Перші вважають, що факту без дослідника не існує взагалі, що він повністю залежить від інтерпретатора культури. Па-

[6] Фуко М. Археология знания. – К., 1996. – С.26-28 (майже тотожне розуміння, але для суспільства в цілому зустрічається у П'єра Бурдьє: habitus або стиль поведінки – «набір схем, які дають змогу членам певного соціуму створювати безліч практик, пристосованих до безлічі ситуацій» (Бурдьё П. Практический смысл. — С.-Петербург, 2001. – С.118)).

радокс багатозначності знімається, якщо розвести структурне наповнення поняття „*факту*". У ньому поєдналися три різних рівня: шлях комунікації (засіб отримання знання про минуле або культуру), реальне явище (онтологічна даність) та фундамент пізнання (гносеологічний інструмент). Еклектичне застосування цих складових приводить до суперечних характеристик саме природи та семантичного поля фактографічних підвалин етнології. Можна розставити акценти і використати ту або іншу конотацію, але феномен етнофакту, на наш погляд, саме можна пояснити на підставі синтезу цих трьох окремих понять.

Трансдисциплінарні перспективи розуміння «етнофакту»

Теоретичний контекст сьогоднішньої історіографії разом з викликами часу ще раз підкреслюють необхідність корпоративного визначення «*етнофакту*». Зараз це стає можливим завдяки запозиченню досвіду із суміжних дисциплін, а також внаслідок інформатизації всіх галузей суспільства.

1. В історичному джерелознавстві можна вважати загальновизнаними наступні рівні «*історичного факту*»[7]: а) **факт-подія**, фрагмент минувшини; б) **факт як інформація**, що відображається у контексті джерела (месседж або свідчення); в) **факт-знання**, який вже перетворився після певних рефлексій у свою контекстуальність у теорії, гіпотезі або концепції. Процитуємо одного з авторів: «*В історичній науці факт розглядається у двох сенсах: 1) як явище, що мало місце в історії; 2) як його відбиття в історичній науці (факт - знання). Але між ними існує тісний зв'язок. Друге неможливо без першого. Самі по собі «голі факти» як «фрагменти дійсності» можуть нічого не говорити читачеві. Тільки історик дає факту певний зміст, що залежить від його загальнонаукових і ідейно-теоретичних поглядів. Тому у різних системах поглядів той самий історичний факт маєрізне тлумачення, різне значення. Таким чином, між історичним фактом (подією, явищем) і відповідним йому науково-історичним фактом знаходиться інтерпретація. Саме вона перетворює факти історії у факти науки. Чи не означає така наявність різних інтерпретацій історичних фактів, що історичної істини немає або її обмаль? Ні, не означає. Просто міняються наші уявлення про істину. Рух науки йде як би від неповної, відносної істини до більш повної.. Але абсолютної істини, як відомо, не існує, тому, поки живе суспільство, не буде написано й «останнього*

[7] Шмидт С.О. Путь историка: избранные труды по источниковедению и историографии.– Москва, 1997; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – Москва, 2003 та інші. // Історіографічний словник. – Харків, 2004. – С.94-95.

розділу» історії»[8]. Факт є «*витвір пізнавальної процедури – отже, перетворюється з реального («твердого») на уявний*», – відмічає Наталя Яковенко у своєму «*Вступі до історії*»[9].

Аналогічно це дуже співзвучно сучасному розумінню в етнології. Де, «*коли мова йде про методологічний простір, визнається, що він складається з: а) онтології даної культури (константи, концепти культури) б) уявного світу значень в) етнологічного мислення самого етнографа, який здібний фіксувати як онтологію культури, так і світ її значень. У результаті він повинен бути професійно чутливим до змістів, що перманентно розширюються, культури. Але такого центру, звідки вони виходять, не існує. Є соціальна реальність, у якій взаємодіють різні коди буття*»[10]. Сенс цього спостереження коректно перенести до професійного пошуку джерел: від логіки науки до виявлення закономірностей або детермінантних зв'язків у життєвому різноманітті й, згодом, до збагачення академічної парадигми.

2. Той перехід, який зараз у загальному методологічному дискурсі визначається як «*постмодерн*», більшістю гуманітарних корпорацій сприймається як зміна акцентів у значенні емпіричного матеріалу[11]. Ін-

[8] Личман Б.В., Скоробогатский В.В., Постников С.П. История России с древнейших времен до второй половины XIX века. Курс лекций
Уральский государственный технический университет. - Екатеринбург, 1995//www.abc-people.com/typework/history/hist2.htm; Многоконцептуальная история России. - Часть I. С древнейших времен до конца XIX века. Учебное пособие / Под ред. Б.В. Личмана.- Екатеринбург: Урал. гос. техн. ун-т. 2000 // www.abc-people.com/typework/history/hist5.htm#01.

[9] Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.33-34.

[10] Чеснов Я.В. Этнологическое мышление и полевая работа // Этнографическое обозрение.– 1999. - №5. – С.23.

[11] Можна розвести стадіально, за етапами розвиток науки (див.: Дротянко Л.Г. Постнеклассическая наука в контроверзі модерн-постмодерн // Наука та наукознавство.– 1999. – №1. –С.36-47; Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Пам'ять століть. – 2000. – №4. – С. 3-13; Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // Україна модерна. – Число 4-5 за 1999-2000. – Львів, 2000. – С. 289-316; Колесник І. Українська історіографія в полі інтелектуальної історії: Modern or Postmodern // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2005. – Вип.1 – С.227-245; Попова Т.Н. Маленькие заметки о больших проблемах: историографическая ситуация на пути к «постмодерну» // Человек в истории и культуре.– Одесса-Терновка, 2007. – С.561-573 та інші). У своєму випадку, ми намагаємося сприймати це все синхронно, як спільну спадщину тому, що інваріант підходів водночас майже однаково впливає на формування сучасного етнологічного письма. Для нашої корпорації на сучасному етапі виявилися корисним різні хронологічні прояви уявлень про методи та теорії пізнання (корпоративна своєрідність «постмодерну»).

новація переносить семіотичну насиченість з «*джерела*» на «*інформацію*». «*Якщо раніше вважалося*, – вказують сучасні автори, – *що кожне джерело несе у собі конкретну та фіксовану інформацію, то тепер акцентують увагу на тому, що один й той самий документ або річ може бути джерелом* ***різної*** *інформації*»[12]. В етнології цей перехід співпав з процесом трансформації дискриптивно-компіляційної епістеми в аналітичну.

3. Якщо не будуть вирішені питання своєрідності «*етнографічних даних*», окреслене коло евристичного потенціалу та методів верифікації корпоративних джерел, то ми втратимо свою галузь знань. Зарозумілість, з якою до нас зараз ставляться представники оточуючих корпорацій, породжена власне такою ситуацією. Ми були і залишимося «*казкарями, що транслюють байки*», до того часу поки будемо ставитися до наших джерел поверхово, не застосовуючи певних чітких гносеологічних інструментів критики та ідеалізуючи власні спостереження.

Вже зараз ми фактично втратили квантитативні методики, передавши їх соціології, сучасність у вигляді «*живих традицій*» перейшла у розпорядження політологів. Специфіка етнографічних матеріалів сприймається як безпосередні свідчення фахового спостерігача. Але захопившись минулим, ми майже повністю відмовилися від теперішніх практик, хоча спогадами про минуле більш ефективно займаються фольклористи та усні історики. Така природа уваги не стільки розширює наші хронологічні межі, скільки звужує дослідницькі перспективи. Кінцем ХХ - початком ХХІ століття будуть займатися наступні покоління етнологів (Дай, Боже, вони ще будуть!), слушно закидаючи нам за брак джерел з відображенням теперішніх реалій.

4. В історико-етнологічних працях майже відсутні чіткі, операційно ефективні дефініції «*інформація*», «*свідчення*», «*дані*»[13] тощо. Всі вони, як правило, використовуються інтуїтивно та формально (особливо з огляду «*ВАКівських вимог*»). На жаль, на це впливає відсутність належної фахової підготовки: в радянські часи «*етнологами*» ставали представники різних напрямків наукового цеху, і ця традиція без кореляції продовжується по сьогодні. Популярність та престижність «*антропологів*» на захід від кордонів колишнього Радянського Союзу у нас вже поступово з'являється, а ось кадрова професійність? Наша корпорація нерідко ставала притулком

[12] Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. – Том.1. Конструирование прошлого. – С.-Петербург, 2003. – С.303.

[13] Виняток становлять т.зв. «кліометри» (наприклад: Миронов Б.Н. История в цифрах: математика в исторических исследованиях. - Ленинград, 1991; Бородкин Л.И. и др. Историческая информатика: курс лекций. – Москва, 1996 та інші).

для невдах з різних дисциплінарних напрямів. Прикро, але в таких умовах Міністерство освіти з 2008 року припинило практику етнологічних наборів, яку проводили поодинокі класичні університети.

Проте є й об'єктивні обставини – незавершеність саметеорії інформації. Цю незавершеність не будуть вирішувати програмісти, доки ми самі не підкажемо їм алгоритм та специфіку нашого наукового пошуку! У цьому ми дуже схожі на істориків в цілому – „підвищено емоційні та вразливі". Наш основний предмет уваги обговорюється усіма, кому не ліньки, – від фізиків до ліриків – а ми не лише терпимо це, але й прислуховуємося до порад сторонніх! Одним із виходів з даної ситуації є розробка особливого підходу, який би переконливо доводив, що специфіка етнологічного пізнання існує.

5.У теорії інформації всі дані прийнято розглядати у бінарній системі (0 або 1). Дана система утворює спільні підвалини для розуміння як людиною, так і комп'ютером (хоча це навряд чи є «*розуміння*»). Ця система обов'язково містить[14]: 1) **систему-об'єкт,** в межах якої адресат задає апріорний розподіл можливостей його стану (у випадку повного незнання всі положення об'єкту можливі для адресату). 2) **сигнал/месседж**, який передається каналом повідомлення та змінює той розподіл. Різниця між апріорним та апостеріорним й є інформацією або у традиційному вимірі – **джерелом**.

Дисциплінарна ситуація в етнології: «*Кореспондент*» – «*Респондент*» – «*Поле як канал комунікації*» – «*Дані, які ми отримуємо*» (вони завжди на декілька порядків більше, ніж ми транслюємо їх далі). Ускладнюється вся ця система «*шумом*» природним та власно дослідницьким. Виявляється, що специфіка створення джерел для себе має вибірковість, яка стає професійною необхідністю. Відповідно, праві автори[15], які категорично стверджують, що етнографічне джерело – лише результат апріорних зусиль етнологів! Ми заперечуємо культурам репрезентувати себе самостійно і виступаємо важливими «*перекладачами*» академічних тематик для загалу.

Таким чином, вкрай потрібно визнати зміст та структуру «*етнофакту*», враховуючи досвід сусідніх дисциплінарних історіографій. Перспектива цього підкреслюється як можливістю інтеграції етнопізнання

[14] Майминас Е.З. Процессы планирования в экономике: информационный аспект. – Москва, 1971. – С.241, 244-245.

[15] Clifford J. The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art.– Cambrige: Harvard University Press, 1998; Маєрчик М. Польові дослідження: проблема достовірності й порозуміння // НТЕ. – 2003. – № 5-6. – С. 82.

до гуманітрано-наукового поля, так і розширенням евристичного потенціалу корпоративної практики. Слід визнати специфіку джерельно-пошукової праці та інтерпретаційної критики етнографа, яка полягає у співавторстві із випадковою об'єктивною реальністю. Розробка джерелознавчих питань має відповідати загальній концепції системи інформації, згідно з якою слід визнавати етнографічне поле як систему-об'єкт, де сигналами виступають як спостереження фахового етнолога, так і месседжі носіїв традицій. У результаті такого діалогу між представниками двох кодів (академічного та народного) утворюється «*етнографічне джерело*» – дані, які у своїх структурах створюють конкретні хронологічно-територіальні версії візій про культуру та минувшину. Тобто, варіативність етнологічних стратегій, точніше, усвідомлення цієї варіативності є важливою складовою гносеологічного процесу нашої корпорації.

Колоніальні дискурсивні версії етнографічного факту або «Чи є наука до поля?»

Особливість такого підходу найбільш визнана в етнології. Згідно з ним, до факту ставляться як до чогось об'єктивного та абсолютного. «*Позитивізм XIX-го сторіччя зробив спробу заради «об'єктивного факту» поставити етнографа у позицію «внутрішнього спостерігача»*, - вказує один із сучасних вчених, - *У результаті ми одержали «нерозуміючу» етнологію та кризу у XX-му столітті кращих шкіл польових досліджень. В Англії функціоналізм Броніслава Маліновського залишився вищим досягненням позитивізму, але таким, що швидко себе вичерпав на етнологічному поприщі...Побудова тексту етнографа відрізняється від принципів його польової роботи. Різноманітні старі описи європейських мандрівників фіксували так званий «зовнішній побут» екзотичних суспільств. У подібних описах були представлені тільки експозиції матеріалу, але не цілісні фрагменти й не жанри. До речі кажучи, вихоплені зі свого контексту «дані» пішли на побудову еволюціоністських схем, популярних і по цю пору*»[16]. З позицій позитивістського номологізму (номотатізму) – від загального до дрібного – факти потрібні лише для того, щоб з'ясувати якусь цілісну концепцію або гіпотезу. Як тільки ця «*гра у бісер*» розпадається, емпірика залишається зайвою.

Парадокс у тому, що представники такої моделі нарочито декларують свою неупередженість до поля. Але, готуючись до експедиційних досліджень, обов'язково розробляються наукові програми, де міститься: проб-

[16] Чеснов Я.В. Этнологическое мышление и полевая работа // Этнографическое обозрение.– 1999, №5. – С.25.

лематика, тематичне коло та способи і форми розв'язання[17]. Саме бажання «*не вигадувати велосипеду*» вже ангажує польовика. Наприклад, до його зав-дань не входило студіювання матеріальної культури, а під час експедиції він потрапляє до унікальної пам'ятки побуту – старовинної двохкамерної хати, яку він свідомо не помічає - ?! Таких приємних сюрпризних знахідок чимало у досвіді кожного з етнографів.

Протягом еволюції теорії пізнання структура етнофакту починає ускладнюватися. Різноманіття даних, що включалися у інтерпретаційні схеми, породили метафору-евфемізм про дуальні рівні емпірики – побутовий та академічний. Ось, як ці погляди описував Ю.І. Семенов: «*Про те, що таке факт, існує безліч точок зору. Одна з них полягає в тому, що факт є явище дійсності. Друга - факт являє собою образ дійсності. Третя розрізняє два види фактів: факт-реальність і факт-знання. Не вдаючись у дискусію, відзначимо лише, що факт, як він мислиться всіма вченими, володіє двома, здавалося б, несумісними особливостями. Перша - його об'єктивність. Факт, узятий сам по собі, не залежить від людини та людства. Факти, як кажуть, уперті. Друга особливість факту полягає у тому, що він існує у свідомості людини. Саме у свідомості факти «зберігаються», «накопичуються», «обробляються», «витлумачуються», а іноді й «підтасовуються»*»[18]

Таку схематичність, точніше об'єктивність факту заперечував С.В. Соколовський, відмічаючи його гносеологічний параметр: «*Недостатньо сказати, що факти існують самі по собі, вони завжди належать якійсь науковій традиції, напрямку, школі, концептуальній схемі і т.п.*»[19]. Більш «*м'яко*» про це говорив філософ О.Л. Никифорів: «*наукові факти певним чином* ***автономні відносно теорії і деякої мірою залежать від неї***» [виділення наше – О.П.][20].

Повна «*об'єктивність*» етнографії це такий саме міф, як і незаангажованість історика. Дивно, що покоління, яке виросло на ленінському принципі «*партійності*», з таким захватом переконує, що таке можливо! «*Етнографічних реалій*» немає там, де нема етнолога! Він їх вигадує разом з носіями традицій, яку він вивчає. Його матриця пізнання

---

[17] Глушко М.С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч.посібник. – Львів, 2008. – С.74.

[18] Семенов Ю. И. Этнология и гносеология // Этнографическое обозрение. - 1993, № 6.- С.3.

[19] Соколовский С.В. Третий путь, или попытка объяснения в разделенном сообществе // Мир России. – Москва, 1994. - Т. 3, № 2. – С.135.

[20] Никифоров А.Л. Философия науки: история и методология. - Москва, 1998. – С.159.

накладається на аутентичну практику, і «*хата діда Панаса*» стає «*типовою українською хатою Середньої Наддніпрянщини*». Навіть фотографія та детальні заміри не є цією хатою, а є лише засобом відображення, форматом відбитку реальності!

Зупинимося на «*домислі*» етнолога. Він не лише припустимий, але він стає необхідною інтелектуальною операцією перетворення дійсності на факт-знання. Інакше, хата діда Панаса не була б привласнена дисциплінарно, а продовжувала свій побутовий контекст. Це зусилля маскується заради того, щоб подолати «*гігантський розрив між забобонами окремої людини або людського співтовариства й, наприклад, закономірностями світової системи. За рахунок цієї текстуальної стратегії глобальні пояснювальні схеми - закони економіки, принципи функціонування держави, ринкові відносини, і т.п. - виявляються пов'язаними з непідлеглими абстрагуванню й редукції спостереженнями за приватним життям у конкретному місці. Саме так ці «приватні спостереження», що фіксуються у щоденниках етнографів, перетворюються у «наукові факти»*»[21]. Фіктивність факту породжується як раз саме цим. Тому мають рацію ті, хто визнає, що «*етнографічний «факт» мало відрізняється від «вимислу». Однак відбувається це не стільки тому, що «неможливо простежити все життя сторонньої людини у всіх її деталях», скільки тому, що етнограф, дотримуючись канонів дисципліни, змушений домислювати до власних приватних спостережень уявлення про їхню цілісність - культуру, суспільство, світову економіку, історію, життя - які він не тільки не може охопити поглядом, але структури яких споконвічно наділені, завдяки своїй «неспостереженності», неабиякою часткою фіктивності*»[22].

Навіть, якщо не виводити проблему ангажованості автора до риторики фантазій, все одно залишається пізнавальна матриця, за якою намагається працювати вчений. І іншого ефективного шляху, крім номотетичних узагальнень, наука ще не вигадала. В контексті даного процесу йде синтез, в основі якого знаходиться намагання з'ясувати закономірності загального характеру за допомогою вдалої схеми, під яку вже підбирається решта фактів, що доводять продуктивність даної теорії або, навпаки, знищують її.

---

[21] Із посиланням на Р. Торнтона (холізм в етнографії, за його висловам, є «риторичним імперативом», центральною конвенцією класичної етнографії): Соколовский С.В. Этнография: стиль, жанр и метод (размышления по поводу статьи С.Н. Абашина «Свой среди чужих, чужой среди своих») // Этно-журнал. 2003 //www.ethnonet.ru/lib/1103-03.html.

[22] Там саме.

«*Порівняльна соціологія, галуззю якої виступає соціальна антропологія…*, – стверджував ще сто років тому А. Редкліфф-Браун, – *теоретичне або номотетичне дослідження, мета якого досягнути узагальнень, які прийнятні. Теоретичне розуміння конкретних інститутів – це їх інтерпретація у світлі таких узагальнень*»[23]. Тобто, такий підхід має прямі аналогії у практиці природознавчих наук – фізик-експериментатор за допомогою приборів перевіряє свої припущення, гіпотези та концепції. Так саме у гносеологічному розрізі відбувається пошук закономірностей у емпіричному різноманітті культур в етнології. У такий засіб, особливе значення набуває апріорне знання, яке наповнюється конкретними аргументами саме у контексті польової комунікації.

Отже, колоніальні транслятори периферійної емпірики в етнології – це модель, при якій факти нібито виступають абсолютними даними самого життя, хоча вони повністю втрачають науковий сенс без інтерпретаційної обгортки. Таким чином, етнофакт при такому підході виступає органічним поєднанням концепції (контексту логіки дослідника) із конкретикою поля (фрагменти реальності). Тобто, він виступає двохкомпонентним поєднанням традиції, яка вивчається, із ракурсом того, хто вивчає.

Романтичний шлях ідеографії або «Чи є наука після поля?»

Другий традиційний шлях здобуття та привласнення фактів, в етнології – це ідеалізація локального, випадкового, феноменального. Конкретика у такому підході домінує над концептуальністю. Етнолог виступає лише засобом передання життєвих реалій, які він фіксує, описує та узагальнює.

«*В антропології, принаймні у соціальній антропології, вчені-практики займаються етнографією. Починати ж розбиратися з тим, що являє собою антропологічний аналіз як галузь знання, треба з уявлення, що таке етнографія або, точніше, що значить* ***займатися етнографією*** [виділене К. Гирцем – О.П.]. *І отут, треба відразу помітити, справа не у методі*»[24]. Два рівня наукової стратегії активно транслюється протягом останніх п'ятидесяті років (майже двадцяти – в українському випадку). Наприклад, ще К.Леві-Стросс сформулював: «*Етнографія… відповідає першим стадіям вишукування: спостереженням, опису, польовим дослідженням. Основний вид етнографічного дослідження – монографія. З монографією*

[23] Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функція в примитивном обществе. – Москва, 2001.– С.10.

[24] Geertz Clifford. The Interpretation of Cultures. Selected essays by Clifford Geertz. - New York: Basic Book, Inc., Publibers, 1973. - P.5.

пов'язані класифікація та музейна справа. Етнологія – перший крок до синтезу, без відмови від безпосереднього спостереження»[25]. Або ще одне, сучасне: «*Між етнографом і досліджуваним народом немає посередника у вигляді літопису, правового документа або свідчення очевидця. Етнограф сам очевидець і джерело знання. Етнологія починається там, де дослідник перестає говорити словами туарега або нівха й переходить на мову узагальнень і зіставлень. Для етнології точкою відліку є позиція самого дослідника, а метою - подання авторських ідей і схем*»[26].

Ідіографія – старий та перевірений шлях наукового пошуку. В обставинах студіювання культурного різноманіття населення Землі він отримав крім суто дослідницьких завдань ще й значні гуманістичні преференції. Нерідко праці етнографів ставали єдиним джерелом інформації про ту чи іншу етнічну спільноту. І самі народи з часом починали звертатися до подібних описів захищаючи та відроджуючи свої традиції. Знанням екзотичної емпірики надавалися таким чином, крім пізнавальних, ще й функції адвокатів та апологетів.

Інтуїтивно, більшість польовиків не декларують себе етнологами, віддаючи перевагу «*етнографії*» або «*народознавству*». Протестуючи проти єдиного центру, концепції, гіпотези, вони підбирають аргументи із таких самих комплексів, що і номотетичні дослідники. Для деконструкції схеми її свідомо наповнюють новим обсягом матеріалу, що демонструє її негідність, при цьому дослідники, як правило, оперують такими фразами: «*факти свідчать…*» або «*наші спостереження спростовують…*» Докази від ново введеної емпірики якось не враховують тієї логічної пастки, що попередні висновки були зроблені в іншому контексті (етнічному, регіональному, локальному або соціальному) і іншим суб'єктом.

Але без детального знання реальності важко собі уявити сучасні дослідження культур. Спираючись на непорушність фактографічної істини, крає- та народознавці не можуть залишатися без концепцій. Їх вони обирають задля більш ефективного показу своїх матеріалів, хоча обізнаність таких польовиків у широті інтерпретаційних можливостей значно обмежена.

Ідіографічний шлях привів до виявлення та фіксації дрібниць, на основі яких вже вибудовувалися узагальнення. Домінанта факту над концепцією, емпірики над теорією – зміст і сенс польової роботи такого типу. Для таких вчених поле – «*усе*» у всіляких конотаціях. Це не заважає

[25] Леви-Стросс К. Структурная антропология. – Москва, 1983. – С.313-314.

[26] Головнёв А. В. Парадоксы народоведения // Вестник Уральского отделения РАН. - Екатеринбург, 2004. - № 2(8). - С. 31.

їм бути ангажованим самим же полем або уявленнями про нього. З таких збирачів народної стародавності вийшло чимало захисників «*народного*» стилю або конкретних народів. Часом вони не помічали, що починають говорити ЗА свій об'єкт дослідження, замість того, щоб надати йому слово. Парадокс полягає в академічній мімікрії такого роду жанру – суб'єктивна практика всіляко ховалася за процедурами об'єктивізації – «*не тільки перетворюючи всіх представників досліджуваних етнографами співтовариств в об'єкти, але й ретельно маскуючи сліди присутності автора у фінальному описі. Читач у підсумку одержував «об'єктивний» портрет описуваного етнографом суспільства, котрий створював ілюзію, що досліджувані (досліджуване) говорять від самих себе й самі*»[27].

Дуже часто у таких студіях, які базуються на емпіричній локальності, вводяться масштабні чи глобальні категорії. Репрезентація факту відбувається шляхом його універсалізації. Як це не парадоксально, але для такого письма характерна нарочита «*об'єктивність*» знань, спостережень, висновків. На сучасному етапі вони нерідко продовжують традиції «*новомови*» чи «*новояза*» радянської максимально деперсоналізованої і стандартизованої гуманітарної науки.[28]. Відбулася своєрідна інверсія понять – більшість знаходяться у полоні старого понятійного апарату, який вже давно може бути спростований їх власними дослідженнями. Можна розглядати це як яскравий приклад реліктів у контексті «*теорії залишків*» Е. Тайлора.

У такій спосіб розрізняються факти-знання та факти-концепти. Тобто, романтичний підхід – увага до першого, але абсолютизація конкретики. Це своєрідне прагнення «*життя стати наукою*».

Повертаючись до теорії інформації, з'ясуємо парадокси. На рів-ні таксонів-значень виходить, що всі складові створення/пізнання етнографічних фактів, можуть бути розцінені як гносеологічні. Проілюструємо це на хрестоматійних матеріалах П. Чубинського.

1. Його праця розглядається як канал трансляції системи-об'єкту (українська культура 1870-х рр.). Сам текст – месседжем. У результаті, ми зменшуємо свої незнання про українські традиції 1870-х рр.

2. Ми залишаємося системою-«*приймачем*», а транслятором стає українська культура 1870-х рр., але розглядаємо авторів (які працювали під керівництвом Павла Платоновича), як елемент цієї системи. У такому виг-

[27] Соколовский С. В. Автоэтнографические этюды о власти и вещности // Bulletin anthropology, minorities, multiculturalism. New series. – Вып. 1 (7), № 1-3. – Краснодар, 2006. – С.192.

[28] Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.285.

ляді – текст є повідомленням про саме автора як представника народницько-романтічної еліти.

3. І, нарешті, самі тексти виступають системою – закінченою, стаціонарною, позбавленою динаміки.

Ось й повертаємося до проблеми авторства етнографічного джерела. Знов таки, бачимо, контекстуальність та оказіональність не лише діалогу, але й закінченого джерела. Змісти, які закладені носіями культур; змісти, які відзначені кореспондентом; змісти, які бачить читач…

Ще одна гносеологічна властивість «*етнографічного факту*» міститься знов таки у контексті. Нерідко доводилося чути, «*а скільки… поселень, місцевих мешканців, хат тощо потрібно обстежити, щоб дані отримали статус репрезентативних*»? Питання, з одного боку, зайве, оскільки можна побудувати концепцію на мікрорівні (чому мікроісторія вже визнається, а локальна (реальна) спільнота не може виступати предметом дисертаційне-дослідницького проекту - ?!), з іншого, таке питання може вивести нас на цікаві узагальнення. Сама якість етнографічних фактів виводить їх у формат масових та формулярних джерел. І в цьому плані без корпоративно-колективної роботи не обійтися – ось чому більшість етнографічних праць має колективний характер.

Такий ідіографічний підхід стає запорукою ідеалізації факту/випадку. Виділення у ньому специфічних і типологічних рис і робить таку методу науковою. Однак для цього конче необхідно мати багату ерудицію та досконало володіти критикою джерел. Формальною перешкодою виступає мова – у такому розумінні вона враховується як жива система в різноманітті діалектів і говорів. Тому такі описи видають безліч ідіоматичних форм. «*В етнографічному дослідженні ми зобов'язані максимально використовувати натуральну* [native] *мову. В описі ми повинні представити код мови так широко, як це тільки можливо*»[29]. Поглиблений досвід проникнення до нюансів однієї мови явно не сприяє просторово-тимчасовій широті охоплення самого явища.

«*Закоханість*» у конкретний народ та його культуру веде до звуження компаративних конструкцій і домінування етнічної парадигми в інтерпретації. Унікальність і феноменальність бачиться у всьому «*своєму*». Така позиція приводить до надмірної «*етнографізації*» (у значенні – дескриптивна метода) і архаїзації. Дослідники-романтики вважають, що варто описувати символи, стереотипи і явища вже ті, що давно закріпилися в якості «*національних*», ніж звернутися до сучасного існування культури

[29] Spradley J.P. The Ethnographic Interwiew. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1979.– P.24.

в складному хитросплетенні реалій. З останніх для аналізу вибираються лише ті, які перевірені «*традицією*» – звідси особлива симпатія до попереднього досвіду, як до чіткої моделі культури та її комплексів, які свідомо обмежені етнічною складовою. Сучасна епоха у дослідників-романтиків емоційно пофарбована зітхально-ностальгічними переживаннями через те, що глобалізація та її прояви сьогодні стирають нібито існуючі кордони народів та культур.

Маркером таких побудов і публікацій зараз є категорії «*традиційності*». Особливу прихильність у такому письмі отримують домодерні форми і явища. При цьому, звичайно, навіть не припускається крамольна думка про умовність цієї дослідницької схеми. Немає нічого більше небезпечного, ніж категорія пізнання, яка згодом починає усвідомлюватися як реальність. Вона перетворюється із засобу відображення у саме зображуване. Це як дзеркало у порожній кімнаті – поки немає спостерігача, там порожньо. У романтичній практиці таке «*дзеркало*» зливається і з предметом, і зі стратегією антрополога.

Ще одна характерна риса подібних досліджень пов'язана з ідеалізацією поля як складу артефактів (*скарб*). Такі «*колекціонери*» народного або національного (нерідко – синонімічне у таких конструктах) мають слабкість у передачі польових даних без належного рівня критики, перевірки на відповідність тощо. Така гіперавтентичність поля сприймається ними як даність, яка не потребує наукової обробки.

Граючи найважливішу функцію адвоката й апологета конкретної культури, дослідники-романтики озброїлися антиколоніальними та постмодерними стилями. Вони стали дуже доречними в контексті інтуїтивного розуміння феноменальності «*свого рідного*» предмета вивчення. При цьому багато хто із представників подібного письма виступають радикально проти «*різноманіття*» методів і підходів. Зазнавши гніту тоталітарної твердості, вони сприйняли її як основний інструмент своєї власної позиції. Відбулася своєрідна інверсія форми (периферія сама стала центром), але зі збереженням колишніх якостей.

«*Розчинення*» у полі дослідника приводить до переваги екстенсивних і дескриптивних підходів. Суть роботи зводиться до накопичення знань про конкретну культуру і являє собою ніщо інше, як енциклопедію варіативності при стійкому етнічному стержні. Навіть історико-генетичні або ретроспективні аналогії нерідко грішать поверхневим поглядом: навіщо сьогодення освоювати інструментарієм археології або лінгвістики?! Адже й так вочевидь, що джерела даного обряду або орнаменту сягають до

верхнього палеоліту! Звідси й слабкість асоціативних побудов – аналогії з іншими народами лише підкреслюють винятковість свого предмета уваги.

Різних рівнів особисте марнославство автора – від етнографічного краєзнавства до загальнонаціонального. Успішність особистої кар'єри може привести такого романтика до розряду «*класиків*», і його приватно-локальні спостереження стають визначальними для даного етносу в академічній картині в цілому.

З точки зору ставлення до «*критики джерел*», то такий романтизм базується на уявленні про унікальність та феноменальність конкретики. Власне реальність сприймається як джерело, ототожнюється об'єкт та суб'єкт пізнання без розуміння специфічності каналу зв'язку. Випадок виступає не стільки як *case*, скільки як певний «*тип*», на жаль, без належних інтерпретаційних операцій.

Медіативні погляди на синтетичну природу етнофакту або «етика - гуманізм крізь пізнання»

Як це не парадоксально, але в етнології аксіологічна шкала визначає основу гносеологічної ефективності. Сам засіб пізнання шля-хом безпосереднього контакту суб'єкту та об'єкту дослідницького проекту обумовлює відбір емпірики, його репрезентацію та інтерпретацію. Не визнавати цього факту, означає «*бути ангажованим*» або культурою, яку вивчаєш, або умовним академічним кредо.

Цей гуманізм проходив крізь всі напрямки пошуку адекватних наукових стратегій в етнології XX століття. Починаючи від еволюціоністів і закінчуючи сучасними структуралістами, всі шукали місце своїм уподобанням, враженням та емоційним аспектам свого поля. «*Розуміння – це і є мислення, що відрізняється від стандартного, формально-логічного,* – вказував один із талановитих вчених, – *проблемою розуміння займається спеціальна наука герменевтика. Етнографічна герменевтика це обов'язок розуміти, інтерпретувати та пояснювати інститути конкретного суспільства, не наносячи йому шкоди. Мова не йде, звичайно, про соціальні інститути, які можуть бути поганими або застарілими, але про людей. В етнографічному вивченні та в етнологічному поясненні те, чого не можна подумати, стає вітальним імперативом: не можна подумати про використання результатів дослідження на шкоду людям, що дали*

інформацію. Етнологічне пояснення у герменевтичному змісті не тільки пошук простих причинно-наслідкових обґрунтувань, але й терпимість, яка заснована на гуманістичному світогляді»[30].

Це стало передумовою виникнення та поширення ще одного типу дослідника – медіатора. Він припускає розуміння процесу збору емпіричного матеріалу як роботи із взаємними перекладами відразу у двох кодах (мінімум) культури – досліджуваної та академічної. Для медіатора і емоційно, і прагматично обидві сторони діалогу виступають родинними і «*своїми*». На рівні метафори з медичної психіатрії – це шизофренія, при якій особистість виявляється зануреною відразу у два (а може і більше) варіанти свідомості. Прагнення бути прозорим для своєї корпорації поєднується з аналогічною чесністю зі своїм предметом дослідження.

Спілкування з іноетнічним оточенням надає вченому не тільки джерела, але й жадає від його оціночно-пізнавальних суджень. Важливість етичних аспектів польової роботи стає усе більше значимими для нашої корпорації[31]. А сьогодні, коли комунікаційні ресурси скоротили максимально дистанцію між академічним центром і експедиційною периферією, подібний діалог загрожує перерости в перманентний. Отут уже не буде можливості ділити свої особистісні орієнтири на польовий і академічний побут. Стирання цих меж ілюструє досвід одного етнолога – О.С.Данілко, яка, постійно спілкуючись зі своїми респондентами-старовірами, змушена була змінити номер свого телефону, оскільки він закінчувався на «*666*». Ці ж самі старовіри, потрапивши на одну наукову конференцію, були здивовані звичним для етнографів формулюванням теми «*... за даними поля*» - «*Адже ми не у полі живемо?!*»

Звичайно ж, етнолог не зобов'язаний перетворюватися в етнофора! Але враховувати «*як слово наше відгукнеться*» зобов'язаний! Тому багато хто з моїх колег зараз активно зайнялися посередництвом: і не тільки між світом науки та носіями окремих традицій, але також між ними і зовнішнім світом у цілому. Активний під час польової роботи інформант нерідко міняється із інтерв'юером місцями, коли настає його черга запитувати та наполегливо одержувати відповіді. Дивним образом може відбутися трансформація, у процесі якої антрополог починає вивчати сам себе, свої реакції, рефлексії на «*виклики поля*».

[30] Чеснов Я.В. Этнологическое мышление и полевая работа // Этнографическое обозрение.– 1999, №5. – С.26.

[31] Боряк О. Емпіричні дослідження як «ризик шкоди»: теорія і практика впровадження принципів етики польової роботи // Народна творчість та етнографія. – 2003, № 5-6. - С.70-81.

«*Факти-переживання для етнографа не тільки стають блоком аналітичних процедур. Власні професійні зусилля етнографа - це теж факт переживання, коли його інформанти і він сам стають сценічними персонажами. Своєю появою він провокує емоції, уяву і рефлексію інформантів*»[32]. Так сучасний етнолог описує ситуацію, яку ще наприкінці XIX століття відчував, скоріше за все, М.Ф. Сумцов. Одна із найкращих праць його не випадково мала назву «*Культурные переживания*»[33]. Можливо, що це метафора стосується не тільки модної тоді теорії залишків (*пережитков*), але і є емоційно забарвленим співчуттям етнографа досліджуваній культурі.

Якщо для «*колоніального*» або «*романтичного*» польовика базовою фігурою виступає *ідеальний* інформант, з усіма його уявними якостями, то етнограф-медіатор буде спілкуватися з кожним, без вибору *саме того* інформанта. Таке дослідження передбачає максимально повний набір поглядів. В одному із підручників по етнолінгвістиці «*підказується*»: «*Інформатором може бути виключно постійний корінний житель села. Вік його повинен бути не менше 50 років. Бажано* ***підбирати*** *інформатора без або з мінімальною освітою, але не в якому разі не філологічною і не педагогічною. Інформаторами* ***повинні*** *бути у більшості випадків жінки, хоча можуть бути й чоловіки, залежно від теми розмови...*»[34] [виділено мною - О.П.]. Якщо є чітке завдання фіксувати релікти, то підхід зрозумілий (хоча автор призиває й до аналізу сучасного положення мовних реалій). Чи можна при такому «*підборі*» зрозуміти реальне функціонування «*традиційних*» уявлень і лексем? Адже предмет науки проступає бріколажними взаємозв'язками різних поколінь і територіальних груп (синхронні та діахронні аналогії). Варто все ж таки звернуться до комплексного опису різних соціокультурних середовищ, можна й треба записувати і серед освічених, і молодих, і навіть чоловіків з педагогічною освітою!

Подібний жанр діалогу був завжди, але лише зараз він може бути легалізований і включений до наукового обігу як ефективний засіб отримання емпіричних даних. Адже, навіть зміст і форма питань відбивають коло знань і інтересів співрозмовника. Природно, що відповіді на деякі

---

32 Чеснов Я.В. Этнологическое мышление и полевая работа // Этнографическое обозрение.– 1999, №5. – С.26.

33 Сумцов Н.Ф. Культурные переживания. – К., 1890 (вперше була надрукована у «Киевской старине». – 1889, № 1 -12; 1890, № 1 – 2, 4-7, 10).

34 Конобродська В. Курсова і дипломна робота з етнолінгвістики: Навчальний посібник.– Житомир, 2003. – С.18.

з них порушують споконвічну цілісність і природність «*поля*». Але чи потрібно суворо дотримуватися академічної дистанції, якщо перед нами живі люди з унікальними долями?!

Необхідно відмовитися й від „*підозри*", і від „*ідеалізації*" поля й перейти до нормального людського діалогу з ним. Тим більше, що саме така позиція дозволяє не тільки корелювати, але й породжувати проблемно-тематичні напрямки досліджень.

Жанровим показником медіативного письма є чітка вказівка на розподіли дослідницького ego, польового матеріалу та контексту, у якому він отриманий. Якщо не можливо позбавитися суб'єктивності, то може варто її окреслити?! Ситуація, при якій факт життя „*перетворюється*" у гносеологічний конструкт дозволяє відбити автентичність збору матеріалу. Навряд чи від цього наука стане більш „*об'єктивною*", але артикуляція позиції авторів і ситуацій дозволяє наблизитися до ідеалу, що декларується можливо більше, ніж квазінаукова абстрактність.

З цього можна виявити природу «*етнографічного факту*» як сукупності апріорного знання (етнологічне мислення, академічне кредо), безпосереднього каналу-контексту отримання інформації (поле як діалог носіїв традицій з їх дослідниками) та даних-результату (концепти та реалії культури). Всі складові синтезуються таким чином, що польова система отримання етнографічного джерела стає прозорою. Синтез змістів (культури, вченого та їхньої «*зустрічі*») стає гносеологічною підвалиною медіативного пізнання та відповідної версії критики джерел – надання всім співавторам рівних прав на кореляцію.

Подібні маргіналії давно присутні в академічній науці як курйози або анекдоти із польової практики. Чому ж зараз в епоху плюралізму або постмодерну (кому як подобається) наша корпорація не візьме це на озброєння та не легалізує подібне письмо?! Одні побачать у ньому навмисну суб'єктивність, інші ж, навпаки, будуть звинувачувати у надмірній об'єктивізації процесу пізнання на основі феноменальності. Можливо! Однак пафос і тих і інших розкриє необхідність такого підходу. У першому випадку опоненти забудуть, що дослідник завжди прагнув стати власне «*полем*», а у другому – що поле завжди прагнуло «*достукатися*» до умовного центру, у т.ч. за допомогою науки. Варто відмовитися від прагнень говорити замість людей або академічних установ, або фольклорно-театральними стилізаціями. Можна й треба надати слово їм – і дослідникові, і респондентові, і контексту!

Саме це може підірвати і демонтувати споконвічну етнографічну опозицію «*ми*» і «*вони*»[35]. Етична чуйність і відповідальність перед людьми, яких ми вивчаємо, позбавили науку своєрідного академічного «*снобізму*». А тепер саме час використати такий інтуїтивний досвід як складової дослідницької практики. Перебуваючи водночас у полі і в ученій корпорації, ми демонструватимемо не тільки доброзичливість і вихованість, але й відвертість в обох вимірах. Цей переворот очевидний у переміщенні акцентів на психологічні, інтерактивні аспекти етнографічного дослідження[36].

Медіативне письмо може спиратися на герменевтичний метод «*досвіду та інтерпретації*»[37]. При цьому обидва етапи усвідомлюються як важливі для кінцевого результату розуміння культури. У практиці акцент змістився на другий елемент, відзначаючи досвід лише як процес одержання емпірики. У категоріях цього методу рівнозначними стають і дискурс (реальна зустріч досліджуваного й ученого), і текст (фіксована форма такої зустрічі). У результаті, «*не етнограф вивчає дійсність тубільця, а разом зі своїм респондентом вони синтезують цю реальність*»[38]. Тому варто концентрувати свою увагу на обставинах запису, особистісних ознаках двох співавторів у конкретний момент.

В умовах гуманістичних гасел ми бачимо жанр антрополога саме таким – медіатівним, а у польовому дослідженні повинні стати важливими всі учасники отримання та репрезентації джерел. Якщо ми не можемо позбутися особистісних якостей, варто їх залучити до наукового процесу, змушуючи виконувати обслуговуючі функції. Тоді не треба буде шукати прихований зміст і мотив серед своїх колег по цеху або носіїв конкретних культур, «*підозрюючи*» і одних, і інших у бажанні приховати «*істину*».

«*...Принцип поліфонії, який будується саме на «наданні голосу» різноманітним Іншим, як можна краще відповідав завданням етнографів*, – пише С.В. Соколовський, – *голоси інших, втім, майже завжди у тій або іншій мірі були присутні в етнографічних публікаціях, приглушено звучали у цитатах, примітках і посиланнях, однак регістр, або діапазон цих «голосів» був, як правило, вузький: це були «свої Інші» - колеги, представники суміжних*

[35] Pocock David. Understanding Social Anthropology / Royal Anthropology Institute. - London and New Brunswick NJ: The Athlone Press, 1998. – P.214-228; Никитина С.Е. О «нас» и о «них» // Живая старина. - 2001, №1. - С.5-6 і ін.
[36] Пондопуло А.Г. От этнографии-описания к этнографии-диалогу // Одиссей: Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. - Москва, 1991. - С. 115-124.
[37] Clifford J. The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art.- Cambrige: Harvard University Press, 1998.
[38] Маєрчик М. Польові дослідження: проблема достовірності й порозуміння // Народна творчість та етнографія. – 2003, № 5-6. - С.84.

областей знання і, у значно меншій мірі - голоси тих, про чию культуру чи суспільство оповідали етнографи. Нова експериментальна етнографічна література саме і ставила своїм завданням подолання диктату автора за рахунок надання текстового простору іншим «голосам» і інтерпретаціям, виробленим, насамперед, досліджуваними, у діалогах з етнографом або один з одним. Настільки радикальний переворот у техніці репрезентації не міг не позначитися на виборі жанрів і методів польової роботи; цей же поворот знаменував собою теоретичний розрив із традиційною описово-монологічною традицією, що опирається на протиставлення суб'єкта й об'єкта, що вивчають і кого вивчають, що оповідають і що мовчать– із цією дотепер неподоланною спадщиною колоніального дискурсу залишається зараз практика антропологічних досліджень»[39].

Повертаючись до усвідомлення факту у такого роду дослідженнях, потрібно визначити, що він визначається мінливими змістами, бо йому надаються властивості динамічної системи. Крім того, розуміючи, що у Світі носії культури зараз активно приймають участь у житті традиції, необхідним вважається коректна можливість їхнього права голосу у побудові етнографічного факту. Досягнення таких методологічних ландшафтів на практиці здійснюється наступними засобами:

1) відмова від гасла об'єктивістського внутрішнього спостереження та введення колективної етнологічної інтерпретації герменев-тичної спрямованості; припускання участі етнофору у тлумаченні своїх культурних традицій, а отже - у породженні факту.

б) перехід від фактографічного враження об'єктивіста до факту-переживання – поважне ставлення до цілісності факту у контекстах побутування (реальний) та фіксації (академічний); традиційна фрагментарність в етнографів завжди загрожувала перетворитися у випадковість і породжувала звинувачення в емпіризмі та в «*етнографізмі*».

в) польовий діалог як канал отримання інформації, гідної для верифікації, повинен бути легалізований як самостійний жанр творчості, якщо різноманіття об'єктів опису ще сприймається (що спільного між папуасами та українцями - ?!), то різниця жанрів-описів (наприклад, вчителя чи священика) викликає стурбованість про зникнення дисципліни.

---

[39] Соколовский С.В. Этнография: стиль, жанр и метод (размышления по поводу статьи С.Н. Абашина «Свой среди чужих, чужой среди своих») // Этно-Журнал. 2003. //www.ethnonet.ru/ru/pub/1103-03.html.

Ці моменти наближають нас до використання специфічної етнологічної гносеології – факт життя перетворюється на одиницю пізнання шляхом фіксації його водночас у двох контекстах: академічних орієнтирах та функціональному навантаженні дійсності. При тому, він не втрачає якостей реальності та не отримає занадто абстрактної форми, під яку підлягають безліч зовсім інших проявів народної культури. Він є типовим лише у тому випадку, коли інтенсивність зв'язків простежується і у межах традиції, і у вимірах науки.

Особливо слід характеризувати факти-деструкції. «*У момент збору даних цілісна етнологічна інтерпретація через факти-деструкції організовує всю решту фактів, виявляючи їхню таксонометричність і відповідний науковий потенціал. Факти-деструкції передають іншим категоріям фактів свій аналітично-організуючий сенс. У процедурах інтерпретацій факти-деструкції, входячи до відомих науці контекстів, вже не виступають атомарностями, але структурами, що працюють за принципом топічності*»[40]. Вони водночас і заважають побачити емпірику, і допомагають сформувати погляд на неї. Така діалектика виявляє, що етнолог має не лише зустрітися з явищем, але й розпізнати у ньому максимальне повний набір векторів для розуміння традиції.

Хрестоматійним для етнографії є посилання на повну фіксацію речі у сукупності її взаємозв'язків у практиках людини (повсякденної, ритуальної тощо). Але все одно глибина та інтенсивність даних ліній залежала не стільки від культури, яку вивчали, скільки від підготовлености алгоритму дослідника. Операційно не можливо собі уявити процедуру фіксації, яка б передавала всю повноту подібних зв'язків. Навіть тепер в умовах розвитку цифрових технологій ми все одно отримуємо дещо плоскінну модель у редакції вченого-спостерігача.

Отже, етнографічний факт виявляється складною та рухливою системою. Він перманентно існує усередині дослідницької процедури та, разом з тим, не втрачає свого реального («*об'єктивного*») виміру. У пізнавальному плані медіативної антропології факт виступає каналом-мережою, яка не лише поєднує життя з наукою, але і відбирає шляхом різних уподобань дослідника та респондента, емпірику, одиниці якої отримують різні таксонометричні статуси. Якщо віддати цю важливу функцію репрезентації етнологу, то ми отримуємо фрагментарність культури, але цілісність концепцій, які, на жаль, не завжди адекватно віддзеркалюють реальні традиції. З іншого боку, якщо повністю передавати

---

[40] Чеснов Я.В. Этнологическое мышление и полевая работа // Этнографическое обозрение.– 1999, №5. – С.24.

Картину Світу етнофору, то ми знов таки опинимося у локальному баченні даних. Ось чому лише намагання синтезувати «*інтереси*» всіх учасників польової технології в етнографії дозволяє створити джерела, гідні для пізнання феноменального та тотального у культурних проявах. «*Вивчення частковостей*, - стверджував Ф.Барт, - *дає можливість розглядати явища з найбільшою наближеністю до них*»[41]

Шляхами подальшої інтерпретація – замість висновків

Таким чином, methodenstreit (спор про методи) в етнології має продовжуватися. І, як в аналогічних ситуаціях в інших дисциплінах, він виходить за межі власної корпоративної стратегії. Ця дискусія відбиває критичний погляд на історіографічний досвід розвитку уявлень про можливості та прийоми науки. При чому, звернення до колишніх здобутків йде заради потенціалу на майбутнє – чи можуть етнологи, зберігаючи своє романтичне або колоніальне ставлення до «*факту як маркера істини*», забезпечити еволюцію специфічного варіанту теорії пізнання ?!

Аналіз ставлення до розуміння та використання етнографічних фактів, даних, джерел тощо, показує можливість визначити три основні моделі. Потрібно усвідомити, що вони в жодному разі не є стадіальними, хоча і відбивають популярність та моду в окремі етапи розвитку народознавчої науки – вони продовжують співіснувати, переконуючи у своєї ефективності. Особисті спостереження дозволяють мені припустити, що таке співіснування функціонує не лише у практиці корпорації в цілому, але, навіть, на індивідуальному рівні.

Важливими особливостями етнологічної гносеології є той факт, що джерело породжується безпосереднім контактом професіонала-збирача з певною етнічної культурою або соціальною практикою, при чому обидва боки мають чітко усвідомлювати мету даного діалогу. Результат такого співавторства – сукупність характеристик явища або процесу, які мають виступати обов'язково релевантними одиницями пізнання певної традиції шляхом відображення принципово важливих її властивостей. Поняття «*етнографічний факт*» має чіткі технічні моменти атрибуції (час, географію та контекст збору, чітко окреслену мету та позицію дослідника). Разом з тим, у широкому розумінні цього поняття важливим є всі структурні складові: інтенсивність у реальності, сприйняття його місця у свідомості респондента, форми та якості репрезентації, обставини та контекст фіксації, знаходження у науковій схемі дослідника.

[41] Барт Ф. Личный взгляд на современные задачи и приоритеты в культурной и социальной антропологии //Этнографическое обозрение. – 1995, № 3. - С.47.

Можливо, що корисним буде відмовитися від абсолютизації чи, навпаки, зневаги «*етнографічних фактів*», бо вони лише є інструментом пізнання, його джерелом, а не є самим життям. Включення до поля виступає лише можливістю зрозуміти повсякдення, і задля того, щоб простежити евристичний потенціал «*мирної течії*» культури, потрібно мати фахові знання, вміння та інтуїцію. Саме підготовка до поля дозволяє вибудувати концептуальну проекцію наших вражень, які, у свою чергу, стануть витоками для завершення апостеріорного наукового знання!

На підставі цього, можна стверджувати, що сучасне етнологічне товариство України об'єднує не метод, об'єкт чи тема досліджень. Парадоксально, але дещо еклектичне поєднання спирається на суб'єктивне позиціювання дослідника, декларативних форм ідентичності. І, навіть в цьому, спостерігається різноманіття форм: народознавець, етнограф, етнолог, антрополог (у значенні – культурний або соціальний) тощо. Можливо, що ці три моделі ставлення до емпіричних даних науки і складають виразність етнологічної корпорації – феноменальність пошуку паралельно із гуманітарними узагальненнями щодо культур співіснують із намаганням сформувати специфічний жанр гносеології.

Віталій Андрєєв
Херсон

Історик «другого плану» в персональній ієрархії українського історичного співтовариства

Наука должна быть веселой,
увлекательной и простой.
П. Капица.

Господи, помоги мне не сойти с ума в
этом клозете!
Ф. Раневская.

Лицом к лицу
Лица не увидать.
Большое видится на расстоянье.
С. Есенин.

За останні десятиліття в інтелектуальній історії відбулося становлення так званої «історії інтелектуалів», що ставить в центрі своєї уваги дослідження самих мислителів та їх міжособистісних зв'язків, актуалізує інтерес до «людського виміру» в інтелектуальній історії. Йдеться не про тривіальне відтворення індивідуальної долі, а про історичне дослідження неперервного руху людини своїм життєвим шляхом, з її різноманітними інтеракціями у змінному соціально-інтелектуальному просторі. Сучасні дослідники, визначаючи місце того чи іншого мислителя або науковця в інтелектуальній історії, все більше усвідомлюють необхідність дослідження біографій, адже зробити це, спираючись лише на їх тексти, неможливо.

Таким чином, наріжним каменем біографічного підходу в інтелектуальній історії є розуміння нерозривного зв'язку між життям та творчістю особистості, між фактами її психологічної та інтелектуальної біографії[1].

Отже, без біографічного виміру інтелектуального життя неможливо повне розуміння і самих ідей. Більше того, їх розуміння виявляється неповним або, навіть, перекрученим і без визначення постатей «першого» та «другого плану». Йдеться про людину, яка знаходиться за межами кола відомої номенклатури «визначних дослідників», що відіграють перші ролі і заповнюють собою простір так званої Великої науки, а про «рядових», що скромно та сумлінно працюють у тіні корифеїв[2]. Обличчя науки визначається не лише її «першими», усім відомими діячами, які висувають власні концепції, створюють наукові школи і напрямки, працюють на керівних посадах у навчальних та наукових закладах. Якщо вдатися до метафор і порівняти науку та театр (кінематограф), вченого та актора, то побачимо, що досить часто в науці, як і в театрі або кіно, всупереч посередності або відвертій бездарності «фронтменів» та «перших» картину (виставу) «створюють» саме актори «другого плану» (думаю, що тут є доречним пригадати таких визначних акторів як Ф. Раневська, Р. Зелена, Б. Брондуков, що майже завжди були «фоном», але часто визначали успіх вистави або кінострічки). Іноді буває і так, що так звані «перші», використовують «других» підживлюючись їх ідеями, буває паразитують на них та навіть, користуючись своїм статусом, утискають. В силу низки причин та життєвих обставин часто імена багатьох талановитих учених «другого плану» не є широко відомими, а їх погляди та відкриття, історичні схеми і концепції забуваються.

---

[1] Репина Л.П. Биографический подход в интеллектуальной истории // «Философский век». – Вып. 32: Бенджамин Франклин и Россия. – Т. II. – С.-Петербург., 2006. – С.101-102.

[2] Див. Андрєєв В., Немченко Л. Микола Тищенко: нові матеріали до біографії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2001. – С.265; Трапш Н.А. «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки) // Человек второго плана в истории. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 15-17; Репина Л.П. Биографический подход в интеллектуальной истории. – С.103-104; Андрєєв В.М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини XX ст.? (досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) // Український історичний журнал.– 2007. – №4. – С.103-104

На мій погляд, яскравим прикладом визначних істориків «другого плану» яких «не почули» сучасники, були П. Біцилі[3] та В. Петров (думаю, що цей список імен можна значно розширити). Так, Петра Біцилі сьогодні називають попередником Ж. Ле Гофа та А. Я. Гуревича. Учений видав свою книгу «Елементи середньовічної культури» одночасно з роботою всесвітньовідомого голландського дослідника Й. Гейзинги «Осінь Середньовіччя», але, на відміну від свого концептуального однодумця, залишився «забутим істориком»[4].

Українського письменника, історика, етнографа, археолога та філософа Віктора Петрова називають українським Мішелем Фуко, що на двадцять років «випередив» загальновідомого французького філософа-постструктураліста. Проте, М.Фуко, як текст, продовжує жити і зараз, про нього написано тисячі розвідок та десятки монографій. В.Петров же є маловідомим не тільки у науковому світі Заходу, а й на своїй батьківщині, про нього не написано жодної узагальнюючою монографії, а його інтелектуальна спадщина вкрита забуттям[5]. Безумовно ці непересічні особистсті і талановиті учені випередили свій час, але, на відміну від своїх більш щасливих коллег, в силу різних факторів, у тому числі й життєвих колізій та обставин, не були вповні оцінені сучасниками і благополучно опинилися у когорті «забутих».

Утім, без таких «зірок другої величини», істориків «другого плану» неможливо уявити простір інтелектуального життя з його різноманітними зв'язками та опосередкуваннями у цілому і, зокрема, осягнути становлення та розвиток української історичної науки. Отже, йдеться про персональну ієрархію історичного співтовариства. Ієрархія, стратифікація існує у будь-якому суспільстві та співтоваристві, у тому числі й науковому – це даність. Науковець реалізується або не реалізується лише у співтоваристві –

його визнають або не визнають, його ідеї, думки сприймаються або не сприймаються, його праці є затребуваними або не затребуваними, його, кінець кінцем, помічають або ні. Але все це, на мій погляд, не впливає на результати та значущість його роботи.

---

[3] Попова Т. П.М.Бицилли: размышления о творчестве // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. І.Колесник. – Вип. 1. – К., 2006. – С.98-125..

[4] Там само. – С. 98-99

[5] Фізер. І. Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів// Наукові записки. – Т. 17. – Філологія. Національний університет «Києво-Могилянська Академія». – К., 1999. – С.42-44.

Отже, тут я хочу звернути увагу на таку суттєву обставину, що реальне місце ученого у структурі професійного співтовариства, визначається не з огляду на його наукові досягнення, (їх більш-менш об'єктивна оцінка, як правило, відбувається в ході подальшого розвитку знання), а за допомогою комплексного аналізу соціокультурної ситуації, в рамках якої здійснювалася його практична діяльність. Такий погляд на будь-яке наукове співтовариство передбачає вивчення певних особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі, з'ясування реального співвідношення обраної істориком проблематики та магістрального напрямку сучасної історіографії, визначення рівня сприйняття науковим співтовариством творчих досягнень ученого. Йдеться про так званий план сучасності (синхронію)[6].

Крім того, на мій погляд, місце у персональній ієрархії наукового співтовариства також залежить від особистісних (моральних, психологічних та фізіологічних) якостей ученого, його здатності до самопрезентації, створення свого власного образу як науковця з певними стратегіями поведінки і, навіть, зовнішністю, що відповідають певній добі, типу дослідника. Так, наприклад, за різними типологіями наукових співпрацівників, нішу «істориків другого плану» у персональній історіографічній ієрархії часто заповнюють так звані «учені одинаки», які не люблять працювати у колективі, уникають керівних посад та ухиляються від необхідності іти за чиїмось вказівками і будь-кому підкорятися але часто нездатні до самопрезентації та самопіару[7].

До того ж, «першими» часто стають «комбінатори», які здатні об'єднати навколо себе «учених-носіїв нових ідей» й подібні типи учених «менеджерів», «організаторів» та «ділків» та ін.[8] Серед них, на відміну від «істориків другого плану» часто зустрічаються особи, здатні вигідно себе подати і створити собі позитивний імідж.

Проте єдиних, сталих критеріїв визначення учених «першого» та «другого» плану у науковому співтоваристві не існує, адже людині (ученому), для того, щоб реалізуватися та зайняти певне місце у науковому співтоваристві, у різні часи були необхідні і різні якості, і стиль поведінки. Тобто, виділені в ході конкретного дослідження ознаки стратифікації

[6] Репина Л.П. Биографический подход в интеллектуальной истории. – С.104-105.
[7] Див. Павлова О. Тип ученого // Історіографічний словник: навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / С.І.Посохов, С.М.Куделко, Ю.Л.Зайцева та ін.; За ред. С.І.Посохова. – Х., 2004. – С. 287-292.
[8] Там само.

наукового співтовариства будуть «діяти» лише у межах певного історичного періоду та середовища і відповідно їх зміні будуть змінюватися й критерії.

Такм чином даний підхід щодо вивчення персональної ієрархії наукового співтовариства передбачає ряд дослідницьких процедур:

1) визначення характеру особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі;

2) з'ясування реального співвідношення обраної істориком проблематики та магістрального напрямку сучасної історіографії;

3) аналіз рівня сприйняття науковим співтовариством творчих досягнень ученого;

4) відтворення особистісного портрету дослідника та реконструкція його психофізіологічних характеристик.

Комплексне вирішення цих завдань дозволить встановити місце конкретного ученого у структурі наукового співтовариства, що виникало у межах відповідної історичної доби.

Виникає питання: яке співвідношення особливостей української історіографії та персональної ієрархії українського історичного співтовариства. У різні часи українські землі були пов'язані з різними народами, імперіями і знаходилися у сфері їх впливу (політичного, економічного, культурного, релігійного і т.д.). В такому контексті повинні розглядатися і зовнішні впливи на український інтелектуальний простір, що найчастіше мали нерівноправний характер. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Україна остаточно була інкорпорована до складу Російської та Австрійської імперій і перетворена на провінцію. Саме у таких умовах тривалої бездержавності та інституціональної нелегітимності культурно-освітніх установ відбувалося становлення наукових форм історичного знання в Україні. Українська історіографія перетворювалася на регіональну, а українські інтелектуали були приречені існувати у рамках імперських наукових інституцій. Національна історія (ширше – українознавство), якщо не заборонялася, то знаходилася за межами магістральних напрямків розвитку імперських історіографій. Наприклад, в російській історичній науці приорітет віддавався комплексному дослідженню російської історії і тому провідні (перші) позиції в системі персональної історіографічної ієрархії посідали М. Щербатов та І. Болтін. Крім того, їх становище також визначалося близкістю до придворних кіл, що забезпечувало вільний доступ до архівних матеріалів та широкі можливості для публікації своїх

творів[9]. Українські історики (українознавці) автоматично опинялися на маргінесі і заповнювали собою вакантні місця «другого плану» тогочасної науки – вони досліджували українську, а відтак регіональну, місцеву історію, тобто зверталися до нетрадиційної в межах імперського дискурсу тематики досліджень.

Таким чином, наприкінці XVIII – початку XIX ст. визначення «істориків другого плану» базується на двох основних критеріях – приналежності до регіональної історіографії і зверненні до нових, нестандартних проблем, що знаходилися за межами сталої та визнаної науковим співтовариством тематики.

У таких умовах на теренах України у XIX ст. відбувається процес самоорганізації українського інтелектуального простору – формується тип українського інтелектуала-опозиціонера, виникають нові, так би мовити альтернативні, форми існування національної науки, по суті нове українське інтелектуальне співтовариство, до якого входили й історики (українознавці) із своєю структурою та персональною ієрархією.

Осередками інтелектуальної, в тому числі й історичної праці, виступали аристократичні салони, панські маєтки, літературно-наукові гуртки, громади, фамільні клани, професорські корпорації, наукові школи тощо. Таке розмаїття форм інтелектуальних співтовариств, родинно-сімейно-сусідських, культурно-громадських, науково-корпоративних, освітніх об'єднань і груп створювало умови для легітимації українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурному полі[10]. Так, ідея пов-ної критичної історії України виникла у середовищі освічених «петеребурзьких малоросів» – О. Безбородька, В. Рубана, Г. Калиновського, Д. Трощинського, Я. Марковича. Перша наукова історія України Д. Бантиш-Каменського була створена у гуртку кн. М. Рєпніна. Осередками романтичного напрямку в українській історіографії були харківські гуртки 1820-х рр., в першу чергу – «гурток харківських романтиків» (І. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський). Народницький напрям формувався у працях українських науковців та літераторів, які згуртувалися навколо українознавчого видання «Основа». Завдяки

---

[9] Див. Милюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли. – С.-Петербург, 1913; Пештич С.Л. Русская историография XVIII века. – Москва, 1965. Часть 2; Шанский Д.Н. Что должно историку: Михаил Михайлович Щербатов и Иван Никитич Болтин // Историки России. XVIII – начало XX века. Москва, 1996; Шанский Д.Н. Из истории русской исторической мысли. И.Н. Болтин. Москва, 1983; Трапш Н.А. «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии… – С. 17.

[10] Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України XIX ст. // Укр..іст. журн. – №1. – 2008. – С.170

діяльності професорської корпорації, до складу якої входили В. Антонович, П. Житецький, М. Довнар-Запольський, Ф. Вовк, М. Володимирський-Буданов, Д. Багалій, М. Грушевський та ін., українська історіографія набула статусу національної. Перші наукові школи з'явились на базі Київського і Львівського університетів та НТШ[11].

Проте у російській історіографії протягом XIX ст. принципові основи усталеної персональної історіографічної ієрархії не зазнали суттєвих змін, що визначалося загальними тенденціями розвитку науки. Так, у центрі уваги більшості істориків залишалися важливі події російської історії, що визначили магістральний шлях її розвитку – формування національної державності, монголо-татарська навала, петровські реформи тощо. Загальний напрям творчої діяльності учених було задано «Историей государства Российского» Н. Карамзіна. У полеміці, присвяченій оцінці результатів праці М. Карамзіна брали участь М. Погодін, М. Каченовський, Н. Устрялов, які становили своєрідну еліту дослідницького співтовариства Російської імперії першої половини XIX ст. До того ж, у центрі уваги наукової спільноти знаходився і принциповий діалог «західників» та «слов'янофілів»[12]. Отже, «на другому плані» знов опинялася регіональна (українська) історіографія. Загалом, в цей час розмаїте співтовариство «істориків другого плану» характеризує приналежність до провінційної історіографії та певна опозиційність до існуючого політичного режиму, що підживлювалася українською національною ідеєю.

Подібна ситуація для української історіографії зберігалася і у другій половині XIX – на початку XX ст. Проте, заради справедливості необхідно відзначити, що в цей же час повноправними «істориками першого плану» змогли стати провінційні дослідники, серед них і представники української історичної науки – М. Костомаров та Д. Багалій.

---

[11] Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С.248.

[12] Див. Лотман Ю.М. Сотворение Карамзина. – Москва, 1987; Козлов В.П. «История государства Российского» Н.М. Карамзина в оценке современников. Москва, 1989; Соловьев А.Н. Бессмертный историограф. Николай Михайлович Карамзин. // Историки России. XVIII – начало XX века. – Москва, 1996; Трапш Н.А. «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии… – С. 18.

См., например, Шикло А.Е. А был ли Нестор?: скептическая школа в русской историографии. // Историки России. XVIII – начало XX века. Москва, 1996; Дурновцев В.И., Бачинин А.Н. Прагматический бытописатель: Николай Герасимович Устрялов. // Историки России. XVIII – начало XX века. Москва, 1996; Дурновцев В.И., Бачинин А.Н. Разъяснять явления русской жизни из нее самой: Михаил Петрович Погодин. // Историки России. XVIII – начало XX века. Москва, 1996.

Утім, в перші десятиліття XX ст. відбулися і певні зміни у зв'язку з певної методологічною та тематичною диференціацією наукових студій. Крім того, відродження української державності у 1917 році розкривало широкі перспективи для розвитку історіографії, збільшило інтерес до національної історії, пожвавило розвиток історичних досліджень, зокрема питань української державності в минулому. Отже, у межах окремих проблем і галузей історичних досліджень з'являються власні лідери. Так, безумовно «першими» у персональній ієрархії українських учених були – М. Грушевський, Д. Багалій (історія України, української культури та історіографії, соціально-економічна історія XVII-XIX ст.), М. Василенко (історія української державності XVII–XVIII ст., історія українського права), М. Яворський (офіційний лідер марксистської історіографії України у 1920-х роках), М. Слабченко (історія народного господарства України, соціально-економічна історія Запорожжя, українське право Козацько-гетьманської держави), Д. Яворницький (історія запорозького козацтва), Д. Дорошенко (українська історія та історіографія) та інші визнані лідери.

Українське історичне (інтелектуальне) співтовариство, що було динамічним та відкритим, у зазначений час витворило власну внутрішню персональну ієрархію, котра базувалася не лише на відповідності обраної дослідницької проблематики до магістрального напрямку офіційної історичної науки та приналежності до певного дослідницького середовища – «наукової еліти», а швидше - своєрідній інтелектуальній опозиційності до імперських режимів, реальному змісті практичної діяльності ученого та його особистих якостях.

Олександр Осіпян
Краматорськ

Наукова кар'єра американського історика: сучасні тенденції та перспективи

Протягом 1950-1960-х рр. кількість студентів та докторантів в університетах США зросла в 4 рази. Це стало наслідком створення пільгових умов для ветеранів Другої світової та Корейської воєн, а також руху за громадянські права для расових та етнічних меншин і жінок. Серед нових студентів та докторантів було багато вихідців із нижчих прошарків суспільства, дітей та онуків іммігрантів.[1] Постійно зростала кількість жінок, які здобули ступінь доктора історії[2]:

Таблиця 1. Кількість жінок серед нових докторів історії

рік	Абсолютна кількість	Відносна кількість (%)
1950	29	11
1970	137	13
1989	192	37

Збільшувалась і кількість нових докторів історії з числа представників меншин: з 3,9 % 1975 р. до 6,9 % 1990 р.[3]

Походження нових студентів та докторантів значною мірою визначало й вибір ними тематики досліджень. Їм не до вподоби була традиційна патріотична історія США як безперервна історія успіху та прогресу

[1] Appleby J.O., Hunt L., Jacob M. Telling the Truth about History. – New York, London: W.W. Norton and Company, 1994. – P.146, 171.
[2] Ibid. – P.147.
[3] Ibid.

монолітного американського суспільства. На 1960-1970-і роки припадає бурхливий розвиток так званої соціальної історії, в центрі уваги якої було дослідження історії аутсайдерів – бідняків, упосліджених та іммігрантів.[4] За 20 років між 1958 та 1978 рр. кількість дисертацій на теми соціальної історії збільшилась в 4 рази, перевищивши політичну історію.[5]

1950-1960-і роки були періодом зростання як у сфері вищої освіти, так і престижу історичної професії.[6] Отже, новоспечені доктори без проблем знаходили роботу. Проте з 1970-х ситуація почала змінюватись на гірше – кількість нових робочих місць для істориків суттєво зменшилась.[7]

В першій половині 1970-х у США в середньому захищалась 1200 дисертацій з історії на рік. Проте з 1976 р. ця цифра почала стрімко падати, сягнувши приблизно 530 дисертацій, захищених 1982 р. Після періоду стагнації, який тривав до 1989 р., почалось зростання, яке 2000 р. сягнуло позначки близько 1050 нових докторів з історії. У 1972-1988 рр. кількість вакансій коливалась у межах від 750 до 450 місць. З 1992 р. кількість вакансій майже постійно зростала з 600 до 1030 (2006 р.), проте, майже завжди була нижчою від числа нових докторів історії (єдиний виняток 1987-1991 рр.).[8]

2006 р. у США захищено 45 596 дисертацій. З них 973 дисертації з історії, що становить 2,1 % від загальної кількості. Переважна більшість нових докторів історії отримала ступінь через 12 років після здобуття бакалаврату (undergraduate degree) і через 10 років після початку докторантських студій (doctoral school). Середній вік нових докторів становив 35 з половиною років. З них жінки складали 40,9 %, іноземні громадяни – 13,5 %. Серед 807 громадян США 139 (тобто 14,1 %) були представниками меншин.[9]

54,4 % нових докторів історії заявили під час анкетування, що вже мають роботу, ще 28 % не були працевлаштовані, нарешті, 17,6 % зазначили, що продовжать дослідження на пост-докторських програмах (postdoctoral studies), ще обговорюють контракт або ж не мають певних планів на майбутнє.[10]

---

[4] Ibid. – P.157.

5 Ibid. – P.147.

[6] Evans J.R. In Defence of History. – London: Granta Books, 2000. – P.37.

[7] Hunt L. Has professionalization gone to far?// Perspectives. – 2002. - №2 [http://www.historians.org/Perspectives/issues/2002/0202/0202pre1.cfm]

[8] Townsend R.B. Number of history PhDs rising again, but job openings keep pace// Perspectives.– 2008. - №1 [http://www.historians.org/Perspectives/ issues/2008/0801/0801new1.cfm]

[9] Ibid.

[10] Ibid.

Таблиця 2. Розподіл захищених докторських дисертацій з історії за напрямками, та перспективи працевлаштування[11]

Напрямки	Захищено дисертацій 2006 р. (%)	
Історія США	40,2	27
Історія Європи	22,5	19
Історія Азії	8	11
Історія Латинської Америки	5	5
Історія Африки	3	4
Тематична, світова та інші різновиди історії	22	35

Професор Каліфорнійського університету (Лос-Анджелес) Лінн Хант (2002 року президент Американської асоціації істориків – American Historical Association) вважає, що у 1990-х роках історики втратили інтерес до великих теорій, і дебати навколо них затихли. Тим паче, що теорії, як правило, вже настільки глибоко інтегровані в історичні дослідження, що історики їх вже не помічають, вони стали їх повсякденним практичним знаряддям. «Більшість істориків товчуть воду у ступі, чекаючи на нову велику теорію, яка раптом з’явиться на поверхні». Прийшов час еклектизму: «Різні проблеми часто вимагають застосування різних методів та підходів, і жоден метод не може претендувати на те, щоб дати відповідь на будь-яке питання, яке ми могли б поставити». «Чи перейшли ми від епохи парадигм до епохи плагіату?» - питає дослідниця. Збільшується кількість синтетичних та енциклопедичних видань з історії: «Енциклопедії з'являються як гриби після дощу».[12]

Професор Роберт Дарнтон[13] також вважає, що після століття великих теорій від марксизму та соціал-дарвінізму до структуралізму та постмодернізму, більшість істориків втратила віру у якісь загальні закономірності. «Навпаки, ми зосередились на особливому, іноді навіть мікроскопічному (*мікроісторія*, як це називають в Італії), не тому що

[11] Ibid.

[12] Hunt L. Where have all the theories gone?// Perspectives. – 2002. - №3 [http://www.historians.org/Perspectives/issues/2002/0203/0203pre1.cfm]

[13] Роберт Дарнтон – професор Прінстонського та Гарвардського університетів, директор Гарвардської бібліотеки. У 1987, 1997-1998 рр. президент Американської асоціації істориків.

ми вважаємо, що зможемо побачити всесвіт в одній піщинці, а тому, що ми розвинули велику чутливість до особливостей, які відрізняють одне суспільство чи одну субкультуру від іншого».[14] На думку професора Каролін Уолкер-Байнам, на сучасному етапі ми спостерігаємо занепад європоцентризму. Майбутнє за мультикультуралізмом та постколоніальними дослідженнями, за глобальним розумінням історії.[15] З кінця 1990-х років в університетах США суттєво зростає попит на спеціалістів з історії Азії (тобто Далекого Сходу, Індії та Індокитаю), меншою мірою на – тих, хто вивчає Близький Схід, Латинську Америку та Африку.[16] Посилив свої позиції презентизм – більше уваги приділяється історії ХХ століття, особливо періоду після Другої світової війни.[17]

Суттєві зміни відбуваються в університетському житті. За період з 1976 по 1989 рр. кількість студентів зросла на 25 %, викладачів – на 30 %, адміністрації – на 43 %, а професіоналів не-викладачів (nonfaculty professionals) – на 123 %. Багато викладацьких посад з професорських перетворено на асистентські (adjunct) та «за сумісництвом» (part time), щоб зекономити на зарплатні, проте збільшується кількість заступників деканів, проректорів та віце-президентів.[18] Кількісні зміни потягли за собою якісні. «Немає нічого дивного, що в нашій децентралізованій системі вищої освіти не уряд, а саме велика корпорація[19] стала моделлю управління [університетом]».[20] Коледжі та університети заклопотані залученням пожертв та інвестицій, відповідно, підвищенням власних рейтингів. З цією метою за великі гроші запрошуються академічні зірки, щоб підняти ці рейтинги. З іншого боку, все більше курсів навантажується на асистентів і, навіть, магістрантів (graduate students). Викладачі, які хочуть, щоб з ними знов уклали контракт, мають отримати високий рейтинг під час анкетування студентів. Задля цього, вони ставлять студентам високі бали, щоб навзаєм отримати високу оцінку своїх педагогічних талантів.[21] Студенти-історики

[14] Darnton R. History lessons// Perspectives. – 1999. - №2-3 [http://www.historians.org/Perspectives/Issues/1999/9909/9909PRE.CFM]

[15] Walker-Bynum C. The last Eurocentric generation// Perspectives. – 1996. - №2-3 [http://www.historians.org/Perspectives/issues/1996/9602/9602PRE.CFM]

[16] Hunt L. Is European history passé?// Perspectives. – 2002. - №11 [http://www.historians.org/Perspectives/issues/2002/0211/0211pre1.cfm]

[17] Hunt L. Against presentism// Perspectives. – 2002. - №5 [http://www.historians.org/Perspectives/issues/2002/0205/0205pre1.cfm]

[18] Hunt L. Democracy and hierarchy in higher education// Perspectives. – 2002. - №4 [http://www.historians.org/Perspectives/issues/2002/0204/0204pre1.cfm]

[19] Тут мова про приватну фірму як зразок для організації діяльності університету.

[20] Ibid.

[21] Ibid.

переважно думають не про те, як краще пізнати історію, а що саме з навчальних курсів знадобиться їм на майбутньому робочому місці, особливо практичні навички. Вони вважають, що участь у студентських, регіональних та національних конференціях, написання доповідей, публікація статей та викладання вже з першого року магістратури, допоможуть їм у майбутньому працевлаштуванні. Багато хто навіть відмовляється від річної стипендії для написання дисертації заради викладацької посади. «Моє резюме виглядатиме краще, якщо я зможу показати, що я вже вів мій власний семінар», - кажуть вони.[22]

Дуже показовими у цьому плані є трансформації, що відбулися протягом останніх 15-20 років у соціальній історії. На думку представника середнього покоління Сігурдура Магнуссона[23], молоді соціальні історики уникають оригінальних ідей і у всьому наслідують вже створені зразки. Він вважає, що причиною цього є, по-перше, інституціоналізація соціальної історії, а саме – академічна верхівка визначає «територію дисципліни» на підставі вузьких інституційних інтересів. Вихід за ці межі є ризиком для науковця, який хоче обійняти посаду в цій ділянці. Отже, конкуренція на професійному ринку праці є другою причиною, яка змушує молодих істориків уникати ризиків експериментування, оскільки вже сформувався стандартизований образ того, що є «доброю соціальною історією». За таких умов, молоді науковці обирають безпечні теми дисертацій, які добре «продаватимуться» на професійному ринку. Конкуренція між інститутами в університеті також призводить до обмеження розмаїття підходів і простору для експериментування. Третьою причиною стагнації є успіх соціальної історії за межами академічного середовища. Сформувався стійкий попит на продукцію, виготовлену соціальними істориками:

підручники та навчальні матеріали;

синтезуючі огляди та нариси, що узагальнюють здобутки соціальної історії;

енциклопедії та довідкові видання, присвячені різноманітним напрямкам та жанрам соціальної історії;

книжки та статті на окремі теми соціальної історії, розраховані на широкий читацький загал;

---

[22] Hunt L. Has professionalization gone too far?

[23] Сігурдур Магнуссон – ісландський історик, який навчався в університеті Carnegie Mellon (США), де 1993 року захистив дисертацію. Є засновником і головою асоціації незалежних дослідників «Reykjavik Academy» (www.akademia.is) та Центру мікроісторичних досліджень (www.microhistory.org).

«індустрія історичної спадщини» (the heritage industry), пов'язана з неймовірним зростанням освітнього та культурного туризму, приводить до збільшення кількості музеїв та історичних меморіалів, присвячених ролі «низів» (the ordinary people) в історії, їх життю та заняттям.[24]

Протягом трьох десятиліть (з кінця 1950-х до кінця 1980-х) соціальна історія була на передовій розвитку історичної науки в США, поборюючи консервативні сили в професійному середовищі. Безумовно, історична наука виграла завдяки оригінальним ідеям, які принесли соціальні історики. Проте, після епохи новацій, боротьби і перемог прийшов період застою. В кінці 1980-х на початку 1990-х соціальні історики не використали шанс співпраці з новим явищем в академічному світі – постмодернізмом. З колишніх бунтарів соціальні історики перетворились на істеблішмент. Почалося окопування на досягнутих позиціях, було втрачено дух авантюри і пошуку, почався захист «своєї території». Цьому посприяла й атака з правого флангу, а саме з боку Конгресу США в середині 1990-х, відома як дискусія щодо національного стандарту викладання історії у вищій школі та коледжах (the National History Standards). Соціальні історики об'єдналися на захист своїх дослідницьких практик. Дисципліна була усвідомлена як щось цілісне і самодостатнє. Відповідно, ця замкненість в собі вже не сприяла пошуку нових шляхів.[25]

Ці процеси співпали у часі зі скороченням кількості посад істориків в університетах США. Відтепер, оголошення про вакансії на університетські посади є досить стандартизованими і майже одностайно демонструють попит на істориків певного професійного ґатунку, здатних читати визначене коло курсів у ділянці своєї спеціалізації. Аналіз оголошень із запрошенням на інтерв'ю наводить Магнуссона на думку, що оригінальність та новації не заохочуються, а роботодавцям/університетам потрібні одноманітні соціальні історики, які, отже, перетворюються на клонів.[26]

Таким чином, так звана «криза історичної науки», про яку на Заході точиться стільки дискусій, має і соціальний вимір. Скарги на відсутність нових великих теорій та пошук або очікування на нові парадигми, що мають прийти на зміну «збанкрутілим», значною мірою, зв'язані не тільки з проблемами теоретичного характеру, але також із процесами, які мають місце у професійному середовищі. Для багатьох представників самого

24 Magnusson S.G. Social history as "Sites of Memory"? The institutionalization of history: microhistory and the grand narrative// Journal of Social History. – 2006. – Vol.39. – №3 [http://www.historycooperative.org/journals/jsh/39.3/magnusson.html]
25 Ibid.
26 Ibid.

академічного середовища очевидним є те, що пріоритети та стратегії кар'єрного росту, ситуація на історіографічному ринку та ринку праці, соціальне замовлення, політична кон'юнктура, уявлення про престиж дисципліни та її місце в ієрархії університету можуть як сприяти оновленню історичного знання на певному етапі, так і призводити до втрати зацікавленості в експериментуванні – на іншому.

Лиман Ігор
Бердянськ

Працюючи у співавторстві: погляд на створення колективного «наукового продукту»

Напевно, кожен з «практикуючих істориків», наскільки б він не був занурений у свою більш чи менш вузьку проблематику, не маючи часу «у гору глянути», час від часу все ж «піднімає голову», намагаючись проаналізувати тенденції, осягнути процеси, які відбуваються в історичній науці в цілому і учасником яких він є. Зокрема, він замислюється над тим, наскільки індивідуальним залишається процес вироблення «наукового продукту», як змінюється роль у цьому процесі наукових співтовариств, всілякого роду об'єднань науковців у всьому їхньому різноманітті— починаючи від академічних інституцій і закінчуючи сімейними тандемами.

Втім, методологія колективної праці в історичній галузі для багатьох досі залишається незбагненною. Ця проблема, між іншим, була піднята вже в першому випуску «Ейдосу». Там В. Андреєв слушно зауважив, що «механізм створення колективної наукової продукції в історії поки що не став предметом окремого дослідження (ні історіографії, ні інтелектуальної історії, ні соціальної психології, ні наукознавства), хоча у перспективі оволодіння цими навичками могло б збільшити обсяг якісної наукової продукції»[1].

Тож пропоную погляд на проблему що називається «зсередини», очима особи, яка колись досить підозріло ставилась до ідеї «колективної наукової праці» (не уявляючи способів «безболісного» для справи і

[1] Андреєв В. Інтегральний напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій, відповідальний редактор І. Колесник. — Вип. 1. — К., 2005. — С. 21.

кожної персони узгодження підходів, методів, організаційних моментів тощо), а тепер опублікувала більше дюжини книг у співавторстві («співупорядництві»).

До певного моменту я сам належав до категорії істориків, які не брали участі у колективних проектах, що передбачали постійну тісну взаємодію і взаємоузгодження дій всіх учасників. Тут не йдеться про написання статей до енциклопедій, адже цей специфічний «науковий продукт» часто не передбачає ні особистого знайомства, ані навіть заочного спілкування з іншими членами авторського колективу. Достатньо було додержуватись заданих вимог до форми статті.

Не схильний вважати стовідсотково «колективними» і створені за моєї участі «колективні монографії» - «Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття»[2] та «Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття)»[3]. Адже до кожної з цих книг я просто написав по кілька розділів, тематика та хронологія яких мені була задана. Хоча, з іншого боку, «колективність», у цих роботах все ж є. Але вона полягає не в методиці написання їх розділів, а в складі авторських колективів: абсолютна більшість авторів обох книг належить до однієї наукової школи професора А.В. Бойка. Причому школи із всіма необхідними ознаками цього «багатовимірного феномену»[4]. Адже тут є наявність зв'язки «вчитель — учні», спільної проблематики (історія Південної України), єдиних методологічних принципів, концепцій; є згуртування навколо організаційної структури (точніше, кількох структур, кожна з яких очолена А.В. Бойком: кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького) та часопису («Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII – XIX століття»).

Зізнаюсь, що колишнє небажання «зливатися» у авторському колективі з іншими певною мірою давало ознаки і пізніше, хоча і в дещо своєрідній формі: я досі не допускаю співавторів у свої дослідження з для мене «святої святих» — історії Церкви, виступаючи одноосібним автором монографій

[2] Бойко А., Грушова Т., Ігнатуша О., Лиман І., Мільчев В., Рощина Л., Шиян Р. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XX століття. — Запоріжжя, 1999.

[3] Нариси з історії Нікопольського району (від найдавніших часів до початку XX століття).— Київ-Нікополь-Запоріжжя, 2002.

[4] Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). — К., 2000. — С. 39.

і упорядником археографічних видань з цієї проблематики. Натомість співавтори «допущені» в іншу сферу моїх наукових зацікавлень. Сферу, пов'язану з історією Північного Приазов'я.

Ще працюючи над докторською дисертацією (а загалом було опрацьовано фонди більше сорока архівних і музейних установ України, Російської Федерації та Польщі), паралельно з цим я фіксував наявність матеріалів, які стосувались історії Північного Приазов'я та безпосередньо міста Бердянська. Спочатку це було чимось на кшталт хобі, даниною моїй «малій батьківщині». Логічним продовженням цього стало утворення Бердянського осередку Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького і видання у 2002 р. праць у співавторстві «Начала истории Бердянска»[5] і «Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники»[6]. Тут основними аргументами на користь співавторства послужили надання в моє розпорядження першоджерел та організаційна і фінансова допомога у публікації цих книг. Разом із тим, я отримав перший реальний досвід підготовки видання в контакті зі співавтором. Хоча і цей контакт був певною мірою обмеженим: при підготовці передмови після попереднього обговорення я написав те, про що вважав за потрібне написати, потім мій співавтор доповнив цей текст своїм, після чого вже спільно був дещо уніфікований стиль.

Згодом цей варіант співпраці частково був повторений, але тепер уже в «дзеркальному відображенні», при підготовці книги «"Вольный Бердянск": місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки)»[7]. Як фахівець з історії махновського руху, В.М. Чоп взяв на себе опрацювання накопиченого в його власному архіві й головне — написання чорнового варіанту монографії. Я ж зайнявся пошуком матеріалів безпосередньо з проблематики книги в архівних, музейних та бібліотечних зібраннях, у приватних колекціях, проведенням зустрічей зі свідками подій у Бердянську 1918 – 1921 рр.; я же виконав наукове редагування книги, здійснив додаткову перевірку наведених фактів, доповнив текст та коментарі до нього, підготував додатки. Врешті-решт, узяв на себе організаційну сторону видання книги. Співпрацю з В.М. Чопом суттєво полегшувала та обставина, що він належить до тієї самої наукової

[5] Бастрыга И., Лыман И. Начала истории Бердянска. — Запорожье, 2002.

[6] Баханов К.А., Лыман И.И. Бердянск в дневниках титулярного советника В.К.Кры-жановского. Крыжановский В.К. Дневники. — Запорожье, 2002.

[7] Чоп В.М., Лиман І.І. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки). — Запоріжжя, 2007.

школи А.В. Бойка, а головне, є моїм старим товаришем, близьким другом ще з часів абітурієнтства при вступі до тоді ще Запорізького державного університету. Ідея ж створення книги сформувалась, коли її майбутні автори перебували в Києві, опрацьовуючи матеріали тамтешніх архівів і бібліотек. Один — працюючи над докторською дисертацією, яка присвячена повстанському руху на півдні України, інший — відшукуючи джерела для чергового археографічного видання з історії Бердянська. Під час обговорення довгими зимовими вечорами віднайдених матеріалів і виникла думка, що було б цікаво поєднати в одному проекті багаторічні напрацювання з історії махновського руху та з історії «Азовської Пальміри».

Спільна робота з В.М. Чопом лише укріпила мене в думці, що найбільш плодотворною і такою, що приносить моральне задоволення, є співпраця з тими, хто близький тобі як за поглядами, так і в «повсякденному житті». Адже на той час я вже кілька років мав іншого постійного співавтора в дослідженні історії Північного Приазов'я — В.М. Константінову. Мою дружину. І в той же час — ще одну вихованку А.В. Бойка.

Саме з нею я їздив по архівах, музеях і бібліотеках, коли працював над докторською, а вона — над кандидатською. Причому остання була присвячена джерелам з соціально-економічної історії південноукраїнських міст XVIII – XIX століть, а отже, напряму стосувалась і Північного Приазов'я, і безпосередньо Бердянська.

Тоді нами був задуманий спільний проект п'ятитомної археографічної праці, присвяченої минулому навчальних установ-попередниць сьогоднішнього Бердянського державного педагогічного університету, де на той момент вже працював я і де невдовзі стала працювати Вікторія Константінова. Ми свідомо обрали формою саме археографічне, а не монографічне видання. Адже якою розлогою не була б монографія, скільки б томів не мала, вона все одно не може висвітлити з однаковою повнотою всі аспекти минулого. Інформативні ж можливості джерел є невичерпними, і кожен науковець, який звертається до першоджерела, має потенційну можливість побачити в ньому те, що було випущене з поля зору його попередниками.

Мушу зізнатись, що коли кілька років тому була сформульована ідея цього проекту, в її успішну реалізацію до кінця не вірили навіть самі ми, його автори. Складність полягала не лише в тому, що подібних видань такого формату не має абсолютна більшість інших університетів України. Не менша складність полягала в тому, що ми не були впевнені, чи збереглося достатньо документів, які б могли різнопланово висвітлити кожен етап історії нашого навчального закладу. Дещо лякали сама грандіозність задуму

і обсяги пошукової, організаційної, археографічної роботи, що мала бути проведена. І, звичайно ж, вельми проблематичним здавалось вирішення банального, але надзвичайно важливого питання фінансування проекту. Втім, наші побоювання виявились марними.

Щодо організації самого дослідження, то вона зазнавала певних змін. Перший том готувався виключно силами двох осіб. Спочатку нами були визначені архіви, у яких малась потенційна можливість виявити документи з історії Бердянської чоловічої гімназії. Цілісних комплексів таких джерел не збереглося, оскільки фонди Бердянської гімназії свого часу знаходились у Мелітопольській філії Запорізького облархіву, де, за переказами, і згоріли. Тож нам довелось їздити, відшукувати і переписувати документи, розпорошені по численним фондам Російського державного історичного архіву, Державного архіву в Автономній Республіці Крим, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Харківської області, Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського тощо.

Пошук матеріалів нами вівся і безпосередньо у Бердянську. Досить плідною виявилась співпраця з місцевим краєзнавчим музеєм. Не була проігнорована потенційна можливість збереження документів, які мають відношення до історії гімназії у XIX ст., у місцевих мешканців. У пошуках матеріалів були проведені десятки зустрічей з бердянцями. Витяги із вже виявлених джерел було опубліковано в бердянській пресі разом із запрошенням всіх, хто має будь-яку інформацію з проблематики, звертатись до упорядників. Відповідне запрошення розміщено й наприкінці статті про підготовку археографічного видання з історії гімназії, надрукованої у журналі «Рідна школа».

Звичайно, мали місце і розчарування, коли нитки пошуку обривалися, вже обіцяні документи виявлялись втраченими або не стосувались гімназії чи відносились не до останньої третини XIX ст., а до більш пізнього періоду в історії навчального закладу. Втім, тим ціннішими є матеріали, включені до першого тому[8].

Наприкінці 2006 року відбулась презентація книги „Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття)”. Після проведення презентації першого тому, його розсилки по всім обласним і багатьом університетським бібліотекам України, архівам, розміщення електронної версії книги на сайті БДПУ це археографічне видання викликало чималий

[8] Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І. — К., 2006.

читацький інтерес. Причому — не тільки з боку викладачів та студентів БДПУ і в цілому бердянців, для багатьох з яких історія університету є частиною їхнього життя та життя їхніх предків. Інтерес виявили і провідні вітчизняні, ряд закордонних науковців, засоби масової інформації. Запорізька обласна державна телерадіокомпанія зняла фільм «Бердянська чоловіча гімназія»...

Все це стало додатковим стимулом у роботі над другим томом[9].

Складно визначити, чи був процес підготовки цього тому простішим або складнішим за процес підготовки тому першого. З одного боку, працюючи за вже випробуваною схемою, нам не довелось шукати шляхи вирішення цілого ряду організаційних і технічних моментів, з якими ми зіткнулися раніше. Крім того, евристичну роботу полегшувала та обставина, що ми мали справу з матеріалами про все ту ж гімназію, підпорядкування якої тривалий час залишалося без суттєвих змін і специфіка руху документів якої нами вже була вивчена. Нарешті, працівники архівних, музейних та бібліотечних установ, власники приватних колекцій ще з більшою готовністю йшли нам на зустріч, адже тепер бачили не лише наміри, але й реальний результат — перший том книги. З іншого боку, обсяг матеріалів, які довелося опрацьовати, виявився значно більшим, аніж при написанні першого тому. А «планка», поставлена книгою «Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І», вимагала, аби другий том був як мінімум не гірший за перший.

Смію думати, що така задача виконана. Адже другий том за обсягом виявився помітно ширшим за перший, причому переважно — за рахунок саме архівних документів. В ньому більше ілюстрацій; ширшим є видовий спектр опублікованих джерел, який включає, зокрема, і матеріали усної історії. Важливим нововведенням є включення до тому ряду вступних аналітичних статей, які висвітлюють різні аспекти історії гімназії перших десятиліть XX століття. Авторами цих статей стали магістранти соціально-гуманітарного факультету БДПУ. Саме вони були залучені до пошуку матеріалів для книги. Адже в якості експерименту шестеро магістрантів писали магістерські роботи на теми, які стосувались різних аспектів історії освіти на Бердянщині в перші два десятиліття XX століття. Тож документи, виявлені кожним з них, могли стати джерелом не лише для

[9] Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том ІІ. — К., 2007.

його магістерської роботи, але і для робіт його одногрупників. Відповідно посилювалась і відповідальність за рівень евристичної та археографічної роботи кожного з учасників проекту.

При тому, що ряд архівів і бібліотек був опрацьований виключно мною та В. Константіновою, до двох архівів були здійснені своєрідні „колективні експедиції". З шести магістрантів троє під моїм керівництвом впродовж двох тижнів вели пошуки в Державному архіві Одеської області. Ще троє магістрантів, також під керівництвом упорядника першого тому, були відряджені до Державного архіву в Автономній Республіці Крим, у Сімферополь.

Якщо евристична робота в архівах, бібліотеках та музеях збагатила нас сотнями копій документів з історії Бердянської чоловічої гімназії, то приватні особи подарували раритети, які свого часу знаходились в стінах цієї навчальної установи.

Кожну книгу супроводжує науково-довідковий апарат, який включає коментарі, словник застарілих та рідковживаних слів, іменний та географічний покажчики, хронологічний перелік архівних документів, список скорочень. Обов'язки з підготовки цих структурних складових книг я розподілив зі своєю співупорядницею.

Таким чином, на сьогодні ми вже маємо два опублікованих томи з історії БДПУ, третій том вже підготовлений до друку і переданий до типографії.

Іншим проектом, який також реалізовувався мною у співавторстві, стала публікація трьохтомного археографічного видання, до якого увійшли статті найпопулярнішої у XIX столітті на просторах від Молдови до Кавказу регіональної газети «Одеський Вісник», які стали своєрідною хронікою історії Бердянська 1827 – 1893 років[10].

Додаткової актуальності публікації цього джерельного комплексу надавав той факт, що у світі збереглось лише кілька повних (або більш-менш повних) комплектів підшивок цієї газети, і можливості доступу до них є обмеженими. І не лише для бердянців, для яких кожне тривале відвідання Одеси, Санкт-Петербурга чи Москви пов'язане з чималими

[10] «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1827 – 1860 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, А.М. Піменов. — Бердянськ – Ростов-на-Дону, 2007; «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова.— Бердянськ – Таганрог, 2007; «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876 – 1893 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ – Невинномиськ, 2007.

фінансовими тратами. У тій самій Одесі в обох бібліотеках, де збереглася газета (йдеться про Одеську державну наукову бібліотеку ім. М. Горького і Наукову бібліотеку Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова), робота з матеріалами «Одеського Вісника» дозволяється лише за наявності спеціального відношення, кожне з яких індивідуально розглядається дирекцією. Популярність серед сьогоднішніх читачів неминуче негативно впливає на фізичний стан примірників газети. А це, в свою чергу, змушує бібліотеки поступово ще більше обмежувати доступ до раритетного видання. Серед кроків на шляху цього обмеження варто згадати вже кількарічну заборону видавати читачам Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького підшивки газети за 1891 – 1893 рр. і поширення цієї заборони на ряд підшивок за 1880-і рр. А про можливість копіювати матеріали «Одеського Вісника» тут годі й казати! Не те що газети XIX ст., а й будь-які книги, видані до 1945 р., в обох бібліотеках Одеси копіювати суворо заборонено. Свого часу, отримавши від Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України доручення зняти копію однієї з книг Д. Яворницького для її перевидання у двадцятитомному зібранні творів Дмитра Івановича, я безрезультатно витратив кілька днів, намагаючись одержати відповідний дозвіл керівництва Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького. Не допомагали ніякі «зв’язки», ніякі дзвінки. Тоді все ж вдалося позитивно вирішити питання, але лише після направлення до бібліотеки факсу безпосередньо з Академії Наук. Підкреслю, що мова йшла лише про одну книгу обсягом близько 200 сторінок. Мріяти ж про отримання дозволу зняти копії з більш ніж півтисячі статей у великих підшивках, загальна кількість яких наближається до ста, не доводилось.

Перефразовуючи одного з бердянських кореспондентів одеської газети В. Крижанівського, скажу щодо обмеженості доступу до цього періодичного видання: «Пишу це, бо сам був свідком подій». Адже до публікацій «Одеського Вісника» я та В. Константінова зверталися (саме в Одесі) і при підготовці книги про того самого «бердянського літописця» Василя Костянтиновича Крижанівського[11], і про Бердянську чоловічу гімназію останньої третини XIX століття. Причому не обмежуючись переписуванням лише тих статей, які безпосередньо стосувались тематики і хронологічних меж вищезгаданих книг. Упродовж кількох років самому та

[11] «Бердянський літописець» Василь Крижанівський // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. — Бердянськ –Київ – Едмонтон, 2007.

разом з В.М. Константіновою довелось здійснити з півдюжини відряджень до Одеси, аби опрацювати публікації «Одеського Вісника» за кілька десятиліть.

До проекту був залучений такий, що подає надії, студент-історик Андрій Піменов. Вже на початку осені 2006 р. він два тижні пропрацював в одеській бібліотеці. Але при напруженій роботі (пізніше і самі бібліотечні працівники, і знайомі мені читачі висловлювали захват усидливістю молодого науковця) Андрію вдалося опрацювати газетні підшивки лише за п'ять років. При таких темпах проект «обіцяв» розтягнутись надовго.

Аж тут з'явилась чудова можливість зробити «прорив», заощадивши масу часу та зусиль. Ця «можливість» з'явилась в особі професора Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова О. Бачинської. Досліджуючи історію Південної України, ми з В. Константіновою вже кілька років були знайомі з Оленою Анатоліївною, неодноразово зустрічались з нею на захистах дисертацій і наукових конференціях. І ось, дізнавшись про наш проект і про складності в його реалізації, пані Олена пообіцяла спробувати скористатись своїм тривалим партнерством з Науковою бібліотекою свого університету у написанні книжок і отримати дозвіл на фотографування всіх потрібних нам публікацій «Одеського Вісника».

Сказано — зроблено. І керівництво Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова люб'язно пішло нам назустріч, зробивши жаданий виняток і давши потрібний дозвіл. Залишалось тільки перегорнути кожну сторінку ще не опрацьованих підшивок газет і відмітити номери, в яких містилась інформація про Бердянськ.

А далі — справа техніки. І в прямому, і в переносному сенсі. Озброївшись університетськими цифровим фотоапаратом і ноутбуком, ми впродовж чотирьох днів зробили більше тисячі знімків. При цьому залишалось лише співчувати і дякувати тендітним дівчатам-співробітницям бібліотеки, яким доводилось носити з віддалених сховищ десятки товстенних газетних підшивок (порядок є порядок — до службових приміщень читачам, навіть для надання допомоги в перенесенні літератури, входити забороняється).

Звичайно, оскільки підшивки «Одеського Вісника» за кілька років у Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова відсутні, мені з Андрієм Піменовим довелось таки попереписувати відповідні статті у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

Далі — майже півроку копіткої роботи з опрацювання привезених із Одеси матеріалів. В рутинному «чорновому» комп'ютерному наборі тексту

крім мене, В. Константінової і А. Піменова взяли участь ще п'ять студентів БДПУ. Після цього я вже сам звіряв кожне набране слово з газетним текстом. Так що всі можливі огріхи повністю лежать на моїй совісті.

Аби археографічна культура кожної книги мала належний рівень, публікації супроводжуються науково-довідковим апаратом, який включає коментарі, словники застарілих та рідковживаних слів, іменні та географічні покажчики, списки скорочень. Причому в кожному випадку всі згада-ні частини науково-довідкового апарату складались індивідуально, відповідно до текстів того чи іншого тому, і не дублюють одна одну.

Звісно, найбільш копіткою виявилась підготовка коментарів. Аби провести хоча б часткову верифікацію інформації, поданої в «Одеському Віснику», мною спільно з В. Константіновою була проведена евристична робота в Державному архіві Одеської області, Державному архіві в Автономній Республіці Крим, Державному архіві Запорізької області, в Петербурзьких архівах. Крім того, опрацьовувались документи «Полного собрания законов Российской империи», матеріали ряду довідкових видань XIX ст., видань Бердянського повітового земства тощо.

На завершальному етапі до участі в проекті мною (стала таки у нагоді посада проректора з міжнародних зв'язків) були запрошені вищі навчальні заклади — партнери Бердянського державного педагогічного університету: Ростовський педагогічний інститут Південного Федерального університету, Таганрозький державний педагогічний інститут, Невинномисський державний гуманітарно-технічний інститут. Їх науковцям (професору Р. Ситько, доцентам О. Волвенку, Ж. Абрековій) була надана можливість взяти участь у написанні вступних статей до трьох томів. По-перше, оскільки всі міста, в яких розташовані згадані навчальні установи, у XIX ст. належали до регіону «Південної Росії» і мали давні зв'язки із Бердянськом, а Ростов-на-Дону і Таганрог — конкурували з ним за першість на Азовському морі. По-друге — аби бердянці переконалися, що, здавалось би, вузькокраєзнавчі, локальні проблеми історії Бердянська можуть бути цікавими і далеко за межами цього приморського міста. Нарешті, по-третє, аби ще раз підкреслити невичерпні інформативні можливості опублікованих джерел: кожен, залежно від своїх світоглядних імперативів, політичної чи іншої заангажованості, рівня професіоналізму, особистих уподобань, життєвого досвіду, врешті-решт, залежно від часу, витраченого на написання статті, може акцентувати увагу на тих аспектах, які ближче саме йому (їй), зробити висновки, які, виходячи далеко за межі запропонованої проблематики, можуть викликати заперечення, що будуть базуватись на тих самих джерелах.

Якщо раніше я набув досвід написання у співавторстві монографій та упорядкування археографічних видань, в яких зібрані переважно писемні джерела, то наразі завершується реалізація проекту з виявлення, опрацювання та публікації джерел усної історії. І тут не обійшлося без колективної роботи. Хоча вже в іншій формі.

А. Бойко вже багато років «підбивав» мене започаткувати проведення археографічних експедицій на базі Бердянського державного педагогічного університету, де я працюю. Ця ідея почала втілюватись у життя з 2005 року, коли на роботу до БДПУ перейшла все та ж доцент В. Константінова — досвідчена учасниця запорозьких експедицій починаючи з 2000 року.

У тому ж 2005 році ми з В. Константіновою вже записали кілька інтерв'ю. Тоді і не малось на увазі проведення широкомасштабних експедицій, оскільки інтерв'ю проводились в рамках збору джерел для мого з Вікторією Миколаївною археографічного видання «Бердянська чоловіча гімназія (1901 – 1919 роки)» і написаної разом з В. Чопом монографії «"Вольный Бердянск": місто в період анархістського соціального експерименту (1918 – 1921 роки)». З огляду на тематику і хронологію цих робіт нами були опитані лише уродженки та мешканки Бердянська та Бердянського району, які були старшими за 100 років.

Для того ж, аби вийти за рамки окремих мініекспедицій і розпочати систематичні експедиції із залученням студентів, нам з В. Константіновою ще належало переконати університетське керівництво в тому, що ці експедиції будуть цікавими і корисними не лише для нас самих. Були потрібні вагомі аргументи. У тому числі — фінансова зовнішня підтримка.

Тож коли в 2006 році в Internet було натраплено на оголошення про конкурс на одержання короткотермінового ґранту в сфері гуманітарних наук Американської Ради Наукових Товариств (ACLS), я у аплікації виклав проект, в основі реалізації якого мало лежати саме проведення експедицій.

Назва проекту тоді була сформульована як «Трансформації релігійності населення в умовах полікультурного регіону (за матеріалами експедицій селами півдня України)». Звичайно, тема виникла не спонтанно і обдумувалась вже досить давно. Фактично, вона є логічним продовженням тих досліджень релігійної історії, які я проводжу починаючи з кінця 1980-х років. Щоправда, з двома важливими відмінностями. По-перше, тепер акцент мав бути зроблений не на писемних, як раніше, а на усних джерелах. По-друге, тепер я, що називається, «піднімався по хронології», маючи справу з масивом джерел, що стосуються переважно першої половини XX

століття. Втім, тоді я вже не був новачком у цьому періоді, маючи досвід підготовки і двох згадуваних вище книг, і ряду інших праць, проблематика яких стосувалась саме XX століття. З іншого боку, небезпідставно передбачалось, що експедиції дадуть можливість зібрати матеріали і щодо більш віддаленого від нас періоду історії Південної України, того ж XIX а то й XVIII століття. Адже старожили могли повідомити родинні перекази, розповіді, почуті ними в дитинстві від їхніх дідів і бабусь, інших старих людей. Тож існувала потенційна можливість доповнити джерельну базу з історії православної Церкви на півдні України XVIII – середини XIX століття. Безумовно, я був і залишаюсь цілком свідомий того, що така інформація перш за все не відбиває об'єктивну картину минулого, а більше каже про самого респондента (його духовний світ, систему цінностей тощо) і має використовуватись вкрай обережно, критично порівнюватися з даними, одержаними з інших джерел.

Викладений у 2006 році у заявці на ґрант проект був розрахований принаймні на кілька років і передбачав вирішення наступних завдань:

визначення найбільш перспективних з точку зору можливостей виявлення джерел з проблематики проекту населених пунктів;

підготовка та проведення експедицій;

підготовка за результатами експедицій археографічних збірників;

створення синтетичної праці щодо трансформацій релігійності населення в умовах полікультурного регіону.

Передбачалось, що безпосередньо ґрант ACLS дасть можливість реалізувати впродовж року наступні складові зазначеного проекту:

організація та проведення археографічних експедицій серед старожилів сіл Південної України;

підготовка тому археографічного видання «Трансформації релігійності населення в умовах полікультурного регіону (матеріали експедицій селами Південної України)».

Отже, одним з головних результатів проекту мало стати виявлення нових комплексів джерел з духовної історії Південної України.

І ось у травні 2007 року я одержав бажаний грант. З'явились і підтримка, і стимул для роботи. Настав час діяти.

Однією з найважливіших складових підготовчо-організаційного етапу реалізації наміченого стало формулювання можливих запитань усного опитування учасників археографічних експедицій.

Тут неабияк прислужився досвід, накопичений в ході археографічних експедицій Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України та Запорізького

наукового товариства ім. Я. Новицького. А. Бойко та В. Константінова допомогли підкорегувати і розширити складений мною перелік запитань. До запитальника були включені цілі блоки, які вже були апробовані на практиці учасниками запорізьких експедицій. Маю надію, що і мої напрацювання виявились корисними для колег, адже ряд сформульованих мною запитань увійшов до «Напрямків можливих зовнішніх запитань усного опитування учасника археографічної експедиції»[12].

Важливо, що і сам запитальник, і в цілому хід реалізації проекту неодноразово обговорювався на ряді наукових зібрань, що дало змогу вносити певні корективи, уникати або виправляти деякі організаційні та методичні помилки.

Втім, якими б важливими не були контакти з фахівцями з історії Церкви, усної історії та апробація проекту на різноманітних наукових зібраннях, основна робота все ж велася в стінах Бердянського державного педагогічного університету і безпосередньо в хатах та на квартирах респондентів.

Вже на підготовчо-організаційному етапі реалізації проекту було прийнято рішення про звуження географічних рамок дослідження. Адже під терміном «Південна Україна» в історіографії традиційно розуміється територія трьох степових губерній — Катеринославської, Херсонської і Таврійської в кордонах 1805 р., яка сьогодні включає землі Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Запорізької, Дніпропетровської, Донецької областей, Автономної Республіки Крим і південно-східної частини Луганської області. А це — майже третина сучасної України! Тому, аби матеріали інтерв'ю були якомога більш репрезентативними, аби мати змогу сформувати представницький комплекс джерел усної історії з наміченої проблематики, було вирішено зосередитись на такому специфічному підрегіоні Південної України, яким є Північне Приазов'я.

Крім територіальних рамок дослідження, належало визначитись із колом інтерв'юерів. Звичайно, ще на стадії подання заявки на ґрант декларувалось, що до реалізації проекту будуть залучені студенти БДПУ. Питання полягало в тому, кого саме зі студентів університету задіювати. Беззаперечно, що це мали бути лише студенти-історики, причому такі, що вже мають якщо не практичну, то хоча б теоретичну підготовку до проведення інтерв'ю.

[12] Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя: АА Тандем, 2008.— Т. 1. — С. XXXIX – LIII; Усна історія: теорія та практика / Упорядники А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головко та інші. — Запоріжжя, 2008. — С. 47 – 76.

Я мав у розпорядженні магістрантів і студентів-старшокурсників, які були повинні у 2007 – 2008 навчальному році писати під моїм керівництвом дипломні роботи. Аби підвищити зацікавленість цих інтерв'юерів у проекті, за спільною домовленістю їм були підібрані теми магістерських і дипломних, пов'язані саме з усною історією. Між іншим, для Бердянська, віддаленого від архівів і великих бібліотек, формування архіву матеріалів усної історії, яким могли б користуватись студенти при написанні своїх наукових та кваліфікаційних праць, є досить прийнятним виходом, який дозволяє при правильному підході забезпечити підготовку студентських робіт належної якості, що відзначаються і актуальністю, і новизною.

Аби розширити коло інтерв'юерів і покращити рівень їхньої підготовки, я об'єднав зусилля з В. Константіновою, яка в цей же час працювала над проектом «Феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (за матеріалами польових експедицій по селах Північного Приазов'я)». Вікторія Миколаївна мала своїх магістрантів і дипломників, які займались усною історією; до того ж, вона керувала практикою студентів-істориків. Задля досягнення найоптимальнішого результату було налагоджене взаємовигідне співробітництво. Домовлено, що спільними зусиллями формується архів, до якого мають доступ всі зацікавлені студенти. А головне, учасники обох проектів беруть за основу проведення інтерв'ю запитальник, який включатиме і блоки, які стосуються трансформацій релігійності населення в умовах полікультурного регіону, і блоки, які мають відношення до феномену сприйняття урбанізаційних процесів в селянській традиції. Таким чином, кожен з нас отримав можливість вдвічі розширити коло охоплених населених пунктів і респондентів.

Безумовно, перед тим, як приступити до проведення самих експедицій, нам з Вікторією Миколаївною ще належало узгодити не тільки запитальники, але й методику організації та проведення опитування.

Важливо було визначитись з генеральною сукупною групою, з критеріями вибору респондентів. З огляду на завдання, які ставились кожним із нас, на територіальні рамки досліджень було вирішено опитувати лише осіб не молодших за 75 років, які народились у Північному Приазов'ї або переселились сюди в дитинстві чи юнацтві. В останньому випадку при задаванні питань слід було тактовно пояснювати респонденту, що нас цікавлять в першу чергу розповіді про той період, коли ця людина вже жила в Північному Приазов'ї, а її спогади про інші краї для нас важливі тоді, коли людина порівнює обряди, події, ставлення і т.д., які мали місце до і після її переїзду сюди. Причому при опитуванні слід

зосередитись на подіях і спогадах, які стосуються періоду до 1945 року. Задля гендерної репрезентативності, з огляду на сучасну демографічну ситуацію із суттєвим переважання серед старожилів жінок, було домовлено, що серед опитаних кожним інтерв'юером мають бути присутні чоловіки. Специфіка тематики В. Константінової передбачала, що міські мешканці підходять для опитування лише в тому випадку, коли вони дитинство та молодість провели в селі, а вже потім переїхали до міста. Втім, для моєї проблематики цей критерій не був обов'язковим. Натомість для мене було вкрай важливо, аби серед респондентів були присутні представники якомога більшої кількості конфесій і національностей.

З останнім критерієм тісно пов'язані критерії вибору населених пунктів, у яких мали збиратись усно-історичні свідчення. Крім очевидної необхідності приналежності цих сіл, селищ, міст до Північного Приазов'я (хоча в кількох випадках цей критерій порушений, що зумовлено переселенням респондента за межі підрегіону вже в зрілому віці), повинні були бути представлені поселення не лише з українським населенням, але і такі, в яких переважають ті чи інші національні меншини. Разом із тим важливо, аби були представлені населені пункти різних типів, оскільки заради репрезентативності я вирішив змінити початковий намір проводити опутування лише селян. Репрезентативність мала бути забезпечена і широкою географією охоплених населених пунктів у межах підрегіону.

Слід було визначитись і з методами пошуку респондентів. Тут було вирішено віддати перевагу приватному, а не архівно-документальному чи інституційному методу, хоча і останній у ряді випадків застосовувався також. Такий вибір був зумовлений тим, що ми свідомо зробили ставку переважно на проведення мобільних міні-експедицій, коли, як правило, одним-двома інтерв'юерами в одному населеному пункті опитувалось до двадцяти респондентів. Причому опитування в абсолютній більшості випадків доручались тим студентам, які самі були вихідцями з цього ж населеного пункту (тут добре прислужилась специфіка контингенту студентів БДПУ, яка полягає як раз у переважанні представників сіл, поселень та міст Північного Приазов'я). Тим самим певною мірою вирішувалась проблема довіри респондента до інтерв'юера: люди почували себе набагато впевненіше і розкутіше, були набагато відвертіші з молодими хлопцями та дівчатами, які були, що називається, «своїми», які фактично зростали на їх очах, з чиїми родичами вони були знайомі впродовж десятків років. В ряді випадків студенти брали інтерв'ю у своїх бабусь, дідів, прабабусь і прадідів. Попри побоювання, що родичі не захочуть розповідати членам своєї родини деякі подробиці свого життя, саме ці

інтерв'ю виявились одними з найбільш докладних і відвертих. Зовсім не так приязно ставились сільські старожили до «чужих», за яких вони часто сприймали заїжджих не відомих їм раніше городян.

При виборі типу інтерв'ю було вирішено віддати перевагу інтерв'ю одноосібному, коли одночасно велося спілкування лише з одним респондентом. За кількома виключеннями, інтерв'ю проводились саме віч-на-віч, без присутності третіх осіб. Виключенням стали кілька опитувань, яке потребували присутності перекладача з болгарської. Опитувались одразу двоє респондентів лише в тих випадках, коли вони категорично відмовлялись спілкуватись по одному. Разом із тим, досить скоро ми відмовились від поширеної практики проведення кожного інтерв'ю групою з двох осіб. За умови проведення опитування родичем або знайомим це сприяло досягненню в ряді випадків ефекту задушевної розмови, коли наявність третього може лише відволікати, насторожувати та заважати, а не допомогти знайти підхід до людини і створити сприятливий мікроклімат. Аргументи ж прибічників інтерв'ювання саме двома особами[13] не є вельми переконливими. Адже передбачається, що один веде опитування і виконує, власне, функцію співрозмовника, до якого, в основному, і звертаються опитувані, а інший стежить за якістю аудіозапису, робить необхідні записи у блокноті (наприклад, прізвища або географічні назви, які можуть нечітко прозвучати в аудіозапису)[14]. Втім, при наявності пристойних цифрових диктофонів завдання стеження за якістю аудіозапису і загроза «нечіткого звучання» останніх не є актуальними. Тож проведення інтерв'ю групою з двох осіб є доречним переважно в тих випадках, коли один із інтерв'юерів є досвідченим учасником експедицій і має на меті «продемонструвати клас» і одночасно «побачити в ділі» свого недосвідченого напарника.

За іншою типологією інтерв'ю, які планувалось проводити, мали відноситись до проблемних, тобто спрямованих на вивчення «переживання» людиною окремих історичних подій, ситуацій та явищ.

Нарешті, за характером питань інтерв'ю мали бути напівструктурованими, тобто при наявності запитальника вони містили відкриту фазу вільного оповідання. Причому інтерв'юери націлювались на те, щоб ця відкрита фаза охоплювала якомога більше компонентів інтерв'ю.

Отже, узгодивши таким чином методику організації та проведення опитування, ми з В. Константіновою вирішили не відкладати справу і вже в липні – серпні 2007 року скористатись студентською практикою аби

[13] Головко Ю. Настанови до проведення експедиційних опитувань // Усна історія Степової України / Запорізький край. — Запоріжжя, 2008. — Т. 1. — С. XXXII.
[14] Там само.

одержати перші інтерв'ю і, головне, апробувати і запитальник, і випрацювані підходи. І перший, і останні в цілому виявились достатньо адекватними і такими, що «спрацьовували». У той же час за результатами літньої апробації нами був внесений ряд коректив і в формулювання запитань, і в методи проведення інтерв'ю. А головне, що аудіозаписи й транскрипти перших інтерв'ю прислужились в якості матеріалу, на якому студенти вчились не повторювати помилки своїх попередників. А таких виявилось ой як багато! Тому, перш ніж розгортати широкомасштабні опитування, ми зосередились на інтенсивній теоретичній підготовці інтерв'юерів, що зайняло весь перший семестр 2007 – 2008 навчального року.

Тут не було достатньо знань з історії України, спеціальних історичних дисциплін та інших предметів, які студенти вчили раніше. Не було достатньо і кількаденного «масованого» інструктажу. Тому і при проведенні консультацій з дипломниками й магістрантами, і в рамках курсів «Історія Південної України», «Методологія та методи наукових досліджень», «Джерелознавство історії України» ми з Вікторією Миколаївною зробили акцент саме на методиці організації та проведення інтерв'ювання. Фактично, чотири-шість академічних годин кожного тижня в університетських аудиторіях проходило обговорення напрацювань вітчизняних і закордонних фахівців з усної історії. Була сформована і постійно продовжує поповнюватись відповідна база даних. В її основу покладено література (і на електронних, і на паперових носіях), люб'язно надана колегами із Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, фахівцями секції усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських, Інституту Історії Церкви Українського Католицького Університету; матеріали, виявлені в результаті систематичного пошуку в мережі Internet.

А після того, як наприкінці грудня ми почали направляти наших інтерв'юерів у експедиції, вивчення літератури стало поєднуватись з практикою обговорення результатів цих експедицій, коли не лише їх учасники, але і всі, залучені до проектів, аналізують транскрипти, слухають аудіозаписи проведених інтерв'ю, обговорюють, що можна було б зробити (або, навпаки, не зробити), аби одержати більш повну інформацію, допомогти респонденту краще «розкритися», пригадати давно підзабуті подробиці.

Щодо технічного забезпечення проведення інтерв'ювання, то учасники експедицій користувались як власними, так і придбаними нами диктофонами. Те, що різні міні-експедиції проводились не одночасно, дало

можливість якомога ефективніше використовувати наявний «технічний парк».

Їдучи в експедицію, кожен її учасник одержував роздруковану складену мною разом із В. Константіновою «Пам'ятку», в якій містяться рекомендації щодо проведення опитування з усної історії. «Пам'ятка» включає широкий спектр порад починаючи з суто технічних, організаційних і завершуючи психологічними.

Безумовно, ми цілком усвідомлювали, що попри наявність цієї «Пам'ятки», як і попри всю проведену підготовку, в процесі роботи інтерв'юери будуть стикатись з цілим рядом складностей, причини чого полягають, між іншим, і в самій природі інтерв'ю, адже кожне з них є унікальною, неповторною двосторонньою комунікацією, творчим процесом, хід якого не можна точно «прорахувати» наперед, як не можна і наперед визначити, користування якими конкретно техніками, прийомами і стратегіями призведе до одержання оптимального результату у випадку з кожним респондентом.

Оскільки записане на аудіоносії інтерв'ю є об'єктом спільного авторського права оповідача, інтерв'юера та установи, яку він представляє, кожний опитувач мав пропонувати кожному респонденту підписати угоду про зберігання та використання в наукових цілях матеріалів інтерв'ю. Її текст був складений за прикладом тексту угод, що використовуються секцією усної історії Східного інституту українознавства ім. Ковальських[15]:

Відмічу, що при підписанні таких угод вже вкотре прислужилась практика проведення інтерв'ю з односельцями та родичами, адже відомо, з якою підозрою ставляться старі люди до підписання будь яких документів, а особливо тих, які пропонуються невідомими їм особами.

Принципово важливо, що кожен інтерв'юер був зобов'язаний власноруч невідкладно, «по гарячих слідах», по свіжій пам'яті набрати транскрипт проведеного ним інтерв'ю. Загалом же по завершенню експедиції (або експедицій, оскільки в багатьох випадках студенти проводили опитування впродовж кількох приїздів до населеного пункту) кожен мав здати по кожному проведеному інтерв'ю папку, яка включає:

1. Касети (диск) із аудіозаписом інтерв'ю.

2. Дискету (диск) з дослівним транскриптом інтерв'ю (правила транскрибування кожен одержує заздалегідь, разом із «Пам'яткою»).

3. Щоденник інтерв'юера (складається після кожного опитування в той же день; в щоденнику інтерв'юер зазначає, як він дізнався про

[15] Грінченко Г.Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. — Х., 2007. — С. 26.

респондента; хто його з ним познайомив; як респондент зустрів (радісно, з готовністю відповідати, насторожено, вороже тощо); чи був хтось ще присутній під час інтерв'ю; в якій обстановці проходило інтерв'ю; які враження у студента залишились після інтерв'ю тощо).

1. Угоду про зберігання та використання в наукових цілях матеріалів інтерв'ю.

2. Фотографії респондентів.

3. Мемуари, щоденники, інші документи, надані респондентом (по можливості).

Після одержання кожної такої папки вже наступала черга моя і В. Константінової звіряти відповідність аудіозаписам кожного слова в набраних транскриптах.

В результаті на квітень 2008 року в розпорядженні учасників обох проектів вже був сформований комплекс джерел усної історії. Студенти, магістранти тепер могли завершувати свої дипломні та магістерські, а я — приступити безпосередньо до підготовки інтерв'ю до публікації. Адже хоча одержаний ґрант і не передбачав видання книги, я планував взяти участь у конкурсі на ґрант ACLS в підтримку публікацій, аби завершити розпочату справу виявлення та введення до наукового обігу комплексу джерел усної історії з тематики «Трансформації релігійності населення в умовах полікультурного регіону».

Знову ж таки разом із В.М. Константіновою нам довелося вирішувати проблему уніфікації археографічного оформлення текстів-транскрипцій зібраних джерел усної історії, адже ми мали визначитись, який саме з «паралельно існуючих» на сьогодні підходів до передачі текстів і археографічного освоєння джерел найбільш відповідає завданням, що поставлені перед нашими проектами.

На сьогодні обидві книги — «Трансформації релігійності населення в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям)» і «Феномен сприйняття урбанізаційних процесів у селянській традиції (матеріали історико-археографічних експедицій населеними пунктами Північного Приазов'я)» вже готові до друку.

На завершення зазначу, що задля всебічного вивчення тієї чи іншої проблеми корисно не лише звертатись до неї на рівні широких узагальнень і теоретизування, але і розглядати конкретні прояви, приклади відповідних явищ та процесів. Сказане в повній мірі стосується і проблем наукових співтовариств, співавторства. Саме тому я так докладно зупинився на відвертому викладенні перипетій історії моєї роботи з підготовки книг у співавторстві, на фіксації етапів пройденого при цій підготовці шляху.

Шляху, вельми симптоматичного для сучасної історіографічної ситуації. Гадаю, що цей «науковий екзібіціоналізм» може стати у нагоді і історіографам, які вивчають все ту ж проблематику співавторства, і історикам, які тільки розмірковують над можливістю створення колективних праць.

АНТРОПОЛОГІЯ АКАДЕМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сергей Маловичко
Москва

М.В. Ломоносов и Г.Ф. Миллер: спор разных историографических культур

Внимание историков до сих пор привлекает спор, возникший между М.В. Ломоносовым и Г.Ф. Миллером, однако разговор о нём чаще всего переводится к традиционному, так называемому, "норманнскому вопросу", а автора этих строк последний интересует менее всего, из-за своей непродуктивности. Моя собственная позиция относительно спора "норманистов" и "антинорманистов" близка известному мнению В.О. Ключевского, высказанному более столетия назад: тягу к "антинорманистской" теории можно рассматривать как "симптом общественной патологии"[1].

Историография довольно давно стала интересоваться не спором самим по себе (с наборами приводимых аргументов), а соответствием оппонентов требованиям дисциплинарного профессионализма, комплект которого подбирался в соответствии в тем или иным настоящим исторической науки. Поэтому, С.М. Соловьев подчеркивая, что Ломоносов "смотрит на неё [историю] только со стороны искусства", назвал его "отцом" литературного или риторического направления[2]. П.Н. Милюков, заметив о Миллере как о

---

[1] См.: Ключевский В.О. Наброски по варяжскому вопросу // Ключевский В.О. Неопубликованные произведения / отв. ред. М.В. Нечкина. - Москва, 1983. - С. 113.

[2] См.: Соловьёв С.М. Писатели русской истории XVIII века // Соловьёв С.М. Сочинения

самом русском из немецких историков, усмотрел в его работах “точку зрения профессиональной немецкой науки”, а Ломоносова назвал представителем “патриотическо-панегирического направления”[3]. С.Л. Пештич в 60-х гг. XX в. указал, что Миллер хороший историк, но не способный “к широким обобщениям и глубокому анализу исторических событий”. Несмотря на определённое отношение советской историографии к “норманистам” и “антинорманистам”, Пештич вполне принципиально написал, что не следует “преувеличивать зрелость критического подхода Ломоносова к источникам отечественной истории”[4].

Более десяти лет назад Д.Н. Шанский, также обративший внимание на отношение спорящих сторон к историческим источникам, заметил, что в основе спора лежали различные источники по древнерусской истории[5]. Еще более определенно в передаче “Не так” на радиостанции “Эхо Москвы” высказался известный специалист по русской истории XVIII в. А.Б. Каменский, отметивший, что труды Ломоносова основаны, в основном, на сочинениях других авторов и никаких данных в пользу того, что он “тщательно изучал источники русской истории, в частности, летописи, у нас нет”[6].

Конечно, исследования приёмов и методов работы историков с историческими источниками может предоставить интересный путь изучения историографии XVIII в. Источниковое пространство даёт каждому исследователю возможность на множественность принимаемых решений. Однако эта множественность лежит между полюсами: “более достоверные” и “менее достоверные” исторические источники. Поэтому, выбор историка зависит уже от профессионализма, который, во многом, формируется целеполаганием. Таким образом, мы подходим к проблеме исторической науки и этапов её профессионализации, которая в последние десятилетия вызывает дисциплинарную рефлексию.

в восемнадцати книгах. Кн. XVI. - Москва, 1995.- С. 221-237, 251-256.
[3] См.: Милюков П. Главные течения русской исторической мысли. - С.-Петербург, 1913.- С. 87, 109.
[4] См.: Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. В 3 ч. Ч. 2. - Ленинград, 1965. - С. 213, 205.
[5] Шанский Д.Н. Запальчивая полемика: Герард Фридрих Миллер, Готлиб Зигфрид Байер и Михаил Васильевич Ломоносов // Историки России. XVIII – начало XX века. - Москва,, 1996. - С.33-34.
[6] Каменский А. Михайло Ломоносов // Радиостанция «Эхо Москвы». 15. 10. 2005 // http://www.echo.msk.ru/programs/netak/39324/ (14. 01. 2009).

Предлагаются концепты: “додисциплинарное” и “дисциплинарное” или “допрофессиональное”, “раннепрофессиональное” и “профессиональное” историческое знание или стили исторического мышления и т.д.[7]

Несомненно, историческая наука может похвалиться перед другими дисциплинами своим давним вниманием к собственному прошлому, которое в институциональном виде получило название “историография”. Последняя, как замечает украинский историк И.И. Колесник, традиционно была обращена к понятиям процессуальности и линейности, рассматривала формы развития, эволюции и прогресса исторической науки[8]. С конца XX в. мы наблюдаем отклонение от интерналистского подхода к истории науки (рациональный, прагматически направленный на иерархизацию знания), следуя которому при освоении историографической проблематики трудно было обратиться к реальному полю исторической мысли, следуя давно предначертанным этапам, сменяющимся направлениям и школам. Интерналистский подход отводил описательной историографии привилегированную роль в системе исторического знания и был связан с общенаучной идеей “критического рационализма”, получившего теоретическое обоснование в работах К. Поппера, где центральное место всех рассуждений о науке составляет “идея роста знания, или, иначе говоря, идея приближения к истине”[9]. Такой подход к истории науки подверг критике Томас Кун, справедливо заметивший, что мы пока не можем делать выводы о том “что такое научный прогресс и, следовательно, не можем надеяться объяснить его”[10]. Обращаясь к гуманитаристике, ученый подчеркивал, что если даже в точных науках “переходы к стадии зрелости редко бывают такими внезапными и такими явными”, то в гуманитарной области, “где книга наряду со статьями или без них остается по-прежнему средством коммуникации между исследователями, пути профессионализации обрисовываются столь расплывчато, что любитель может льстить себя надеждой, будто он следит за прогрессом, читая подлинные сообщения ученых-исследователей”[11].

---

[7] См., например: Ионов И.Н. Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм // Образы историографии: Сборник статей. - Москва,, 2001. - С. 60-61, 81; Orr, Linda. Intimate Images: Subjectivity and History – Stael, Michelet and Tocqueville // A New Philosophy of History / ed. by F. Ankersmit, H. Kellner. - L.,1995. - P. 89-107.

[8] Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Укр. іст. журн. - 2008. - № 1. - С. 169.

[9] См.: Поппер К. Логика и рост научного знания. - Москва, 1983. - С. 380-391.

[10] См.: Кун Т. Логика открытия или психология исследования?//Философия науки. - Вып. 3. Проблемы анализа знания. - Москва, 1997. - С. 20-48.

[11] Кун Т. Структура научных революций. - Москва, 2001. - С. 47.

Несмотря на то, что в последнем замечании Куна снова присутствует понятие “профессионализация”, нам следует обратить внимание на иное сказанное им слово – “расплывчато”. Дело в том, что оно отсылает к иной проблеме, - признания бытования не только “научного” знания, но одновременного (со)существования разных его уровней. О “расплывчатости” или “размытости” границ между разными уровнями знания задумываются рефлектирующие об исторической эпистемологии историки. Так, Ребекка Коллинз признает, что нельзя представлять в виде непримиримых оппозиций понятия миф (не-наука)/научная история. Если “научная” интерпретация не установила окончательных критериев “прав-ды” (их просто нет), то она неспособна окончательно освободить исторический дискурс от “скрытого” мифа. Миф не следует предлагать оппозицией истории, считает Коллинз, он предстаёт как “жидкий и временный участок”, который тайно договаривается с репрезентацией истории для поддержания исторического дискурса в его трудностях, он сглаживает возникающие проблемы исторической реконструкции[12].

Не являясь сторонником употребления понятия “миф” даже в виде метафоры по отношению к какому-либо знанию (в том числе принадлежащего общественному сознанию), бытовавшему в Европе начиная с Нового времени, я вижу в подходе Коллинз важный пример выхода исследования за дисциплинарные рамки “рациональной” историографии. Применение широкого надрационального подхода, соотносящего науку с современным ей обществом и сосредоточивающего внимание не только на феномене внутридисциплинарных, но и внедисциплинарных интеллектуальных практик, является ответом современной историографии на вызов времени. Поэтому, мне представляется важным, обратить внимание не на диахроническую линейность развития историографии, которая выстраивает периоды ее профессионализации, а на синхронные процессы, происходившие в практике историописания. Как по этому поводу писала О.М. Медушевская, историкам необходимо смещать акценты “исследований с традиционного диахронического подхода, рассматривавшего явления во времени, на синхроническое исследование системных связей исторического настоящего”[13].

[12] Collins, Rebecca. Concealing the Poverty of Traditional Historiography: Myth as Mystification in Historical Discourse // Rethinking History. - 2003. - Vol. 7. - No. 3. - P. 341-365.
[13] Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. – Москва, 2008. - С. 25.

Современную науку не могут удовлетворить исследовательские практики, не учитывающие компаративизм и контекстуализм. Личностный и глобальный аспекты в пространстве интеллектуальной истории, по мнению Л.П. Репиной, "имеют нечто существенно общее в своих теоретических основаниях – это, прежде всего, понимание социокультурного контекста интеллектуальной деятельности как культурно-исторической ситуации, задающей не только условия, но вызовы и проблемы, которые требуют своего разрешения"[14]. Современную компаративную историографию сложно представить без практики широкого контекстуализма, учитывающую взаимосвязь окружающей культуры и текстов или, как эту исследовательскую формулу назвал Ллойд Крамер, взаимосвязь "внешнего" и "внутреннего"[15]. Сама компаративная историография, уже становится определённым жанром, обращающим внимание на историографическую типологию; она помогает изучать теоретические вопросы историографии в пределах от общефилософского до частного и эмпирического[16]. Возможности компаративной историографии следует использовать как в изучении дискурсивных приёмов в рамках европейской историографической традиции, так и отдельных уровней исторического знания, а также типов исторического письма в национальной историографии.

В споре Ломоносова с Миллером нужно обратить внимание не столько на зависимость историков от тех или иных исторических источников, сколько представить их источниковедческие практики одним из инструментов для понимания историографических операций, производимых историками. Следует выявить их отношение к истории и связь с той или иной практикой конструирования прошлого.

Итак, если обратить внимание на исторические работы М.В. Ломоносова и Г.Ф. Миллера, то можно заметить, что первый использовал в основном позднесредневековые московские, украинские и польские сочинения, второй, в большей степени, древнерусские летописи и иностранные исторические источники. Рефлексируя над тем или иным памятником, Ломоносов полагался не на критерий возможной "достоверности", базирующийся на критике документа, а исходил из

[14] Репина Л.П. От личностного до глобального: Еще раз о пространстве интеллектуальной истории // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории.- Вып. 14. – Москва, 2005. - С. 10.

[15] Kramer, Lloyd. Intellectual history and philosophy // Modern Intellectual History. - 2004. - Vol. 1. - No. 1. - P. 94-95.

[16] Lorenz, Chris. Comparative Historiography: Problems and Perspectives // History and Theory. - 1999. - Vol. 38. - No.1. - P. 25-32.

“полезности” его сообщений для конструирования положительного исторического образа России. Он, мог заметить об источниковедческой процедуре, проведённой Г.Ф. Миллером: “…Господин Миллер сию летопись (Новгородский летописец XVII в. П.Н. Крекшина[17]. – С.М.) за бабьи басни почитает…”[18]. Как оказывается, это был его ответ на замечание Миллера о памятнике, который использовал Ломоносов: “Новгородскому летописцу, в котором написано, будто Новгород построен во времена Моисеева и Израильской работы (там указан 3099 г. от сотворения мира. – С.М.), никто поверить не может…”[19]

Следует отметить, что для Ломоносова было вполне очевидным сравнение современных исторических сочинений со средневековыми хрониками. О работе Миллера он заключил, что она неосновательнее сочинений “европейских славных авторов (авторов средневековых хроник. – С.М.)”. Ломоносов не старался отличить исторические источники от исторических сочинений, о чем свидетельствуют его замечания: “Христофор Целларий примечает”, “Страбон говорит”, “Несторово, Стриковского и других авторов свидетельство”, “Киевского Синопсиса автор упоминает” и т.д., а самого Миллера он противопоставил летописцу Нестору, Стрыйковскому (польский хронист XVI в.) и “Синопсису” (1674 г.)[20].

Иное мы наблюдаем в исследовательской практике Г.Ф. Миллера. Он делает попытку провести различие между средневековыми источниками и исторической литературой, называя авторов первых или “летописателями”, или “писателями средних времён”, но часто и позднесредневековых хронистов, и своих современников - собратьев по цеху именовал “историками”, например: “Стриковский, славный польский историк”[21]. Надо заметить, что и исследователи, писавшие позднее Миллера еще не всегда задавались вопросом о терминологическом значении типов историописательства. Так,

[17] См.: Лурье Я.С. История России в летописании и в восприятии Нового Времени // Лурье Я.С. Россия древняя и Россия новая. - С.-Петербург, 1997. - С. 43.

[18] Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера “Происхождение имени и народа Российского” // Для пользы общества… - Москва, 1990. - С.182.

[19] Миллер Г.Ф. Происхождение народа и имени Российскаго. - С.-Петербург, 1749. - С.14,52.

[20] Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера. - С.175-197. Подробнее о споре русских и немецких историков смотрите: Маловичко С.И. Дискуссия немецких и русских историков XVIII столетия о восточнославянских городах как спор двух методов исторического познания // “Наши” и “чужие” в российском историческом сознании: Материалы Междунар. науч. конф. / Под ред. С.Н. Полторака. - С.-Петербург, 2001. - С.128-131.

[21] Миллер Г.Ф. Сочинения по истории России. Избранное. - Москва, 1996. - С. 5, 16, 355; его же. О народах издревле в России обитавших. - С.-Петербург, 1788. - С. 32-36.

князь М.М. Щербатов в одном предложении мог назвать “летописателем” и позднесредневекового хрониста, и историков XVIII в. “Российские летописатели, – написал он, - последуя, что касается до хронологии, польскому летописателю Стриковскому…”[22]

Миллер применял приемы критики источников, определяя их “достоверность” не просто при помощи рациональной процедуры “возможности произошедшего”, но и исходя из определения времени возникновения источника, отдавая, например, предпочтение летописи Нестора[23], нежели более позднему сочинению московской поры, подчеркивая: “Новгородский летописец ошибочно называет Гостомысла Князем, так как Нестор пишет о нем как о старейшине”[24]. Применяемый Миллером подход к историческим источникам вполне вписывался в практику современной ему рационалистической историографии. Например, почти в эти же годы известный французский ученый Николай Фрере советовал больше доверять тем источникам, авторы которых были более близки ко времени описываемых исследователем событий[25].

Как можно заметить, была разница в *документальной фазе* историографических операций спорящих сторон. В их *объяснительных* стратегиях также есть черты отличия. Ломоносов не всегда следил за логикой своего объяснения и не сверял между собой те произвольные изменения, которым подвергал сообщения исторических источников, например, заменяя летописных “*старцев градских*” на “*старых городских начальников*”[26], т.е. на княжеских чиновников[27]. Пытаясь отстоять один из

[22] Щербатов М.М. История Российская от древнейших времен. - С.-Петербург, 1770. - Т.1. - С. 116.

[23] Как известно, уже после спора с Ломоносовым в 1755 Миллер опубликовал свою источниковедческую работу о летописи Нестора (см.: Миллер Г.Ф. О первом летописателе Российском преподобном Несторе, о его летописи и о продолжателях оныя // Сочинения и переводы, к пользе и увеселению служащие. - 1755. - Апрель. - С. 275-298).

[24] Миллер Г.Ф. Происхождение народа и имени Российского. - С. 52.

[25] См.: Fréret, Nicolas. Sur l’origine & le mélange des anciennes Nations, & sur la manière d’en étudier l’histoire // Histoire de l’Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres, avec les Mémoires de Littérature tirés des Registres de cette Académie, depuis l'année MDCCXLIV jusques et compris l’année MDCCXLVI. - Vol. XVIII. - Paris: de l’Imprimérie Royale, 1753.- P. 51.

[26] См.: Ломоносов М. Древняя Российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года // Ломоносов М. В. Для пользы общества… - С. 275.

[27] Подробнее об этом см.: Маловичко С.И. “Рациональные” процедуры произвольных фантазий в отечественной рационалистической историографии // Ставропольский альманах Общества интеллектуальной истории. - Вып.3. - Ставрополь, 2003. - С.58.

элементов старой московской культуры от нападок рационалистической историографии Ломоносов защищал и свою источниковую базу[28] голословным патриотизмом, заявляя: "сего древнего о Славенске (III тыс. до н.э. – С.М.) предания ничем опровергнуть нельзя", и, несмотря на то, что больше никакие исторические источники этого не подтверждают, подчеркивал, что сообщение о Славенске и Русе "само собою стоять может, и самовольно опровергать его в предосуждение древности славенороссийского народа не должно"[29].

Напротив, Миллер требовал точности в восстановлении исторических событий, стремился избегать всего того, что ни по каким историческим известиям доказано быть не может. Не создавая крупных обобщений, он обращал внимание на любое сообщение источников, подчинял свою работу описательности и подчеркивал: "Должность истории писателя требует, чтоб подлиннику своему в приведении всех… приключений верно последовать. Истина того, что в историях главнейшее есть, тем не затмевается, и здравое рассуждение у читателя вольности не отнимает"[30]. "Здравое рассуждение" позволяло Миллеру с рационалистических позиций объяснять некоторые места исторических источников, как например, летописное сообщение о "призвании варягов", которому он не стал полностью доверяться. Отказавшись от общепринятого взгляда, что варяжские князья были приглашены в Новгород на княжение, исследователь указал: "Но не безрассудно ли, что вольный народ недавно еще пред тем угнетение от чужой власти чувствовавший добровольно выбирает себе государя иностранца". Нет, братьев-варягов пригласили не властвовать, а для защиты от опасности[31].

У Миллера, мы находим рационалистическое объяснение процесса градостроительства; древнерусские города строили не легендарные герои, а конкретные славянские племена, которым они и принадлежали: "Дреговичи построили Дорогобуж", кривичи Смоленск, "полочане – Полоцк", "главный Древлянский город был Коростень" и т.д.[32] Напротив, Ломоносов, не

[28] Надо заметить, что уже В.Н. Татищев называл автора сочинения, на которое ссылается Ломоносов "сей сказатель, или паче враль" (см.: Татищев В.Н. История Российская. - Т.1.- Москва, 1994. - С. 311).

[29] Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера. - С.190-191.

[30] См.: Миллер Г.-Ф. Описание Сибирского царства и всех произшедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской державе по сии времена. - Кн. 1. - С.-Петербург, 1750. - С. 121.

[31] Миллер Г.Ф. О народах издревле в России обитавших. - С.-Петербург, 1788. - С.91,102.

[32] Миллер Г.Ф. Происхождение народа и имени Российского. - С.18.

редко, ход исторических событий воспринимал и объяснял обычными для общественного сознания антропоморфными категориями. Он упрекал Миллера за то, что тот "упомяновения не удостоил" первых легендарных градостроителей, добавив, что "надлежало бы ему, предложив о Славене, Русе, Болгаре, Комане, Истере… и купно сообщить свое мнение, а не так совсем без основания откинуть"[33]. Русский ученый критиковал Миллера за то, что тот "опровергает мнение о происхождении от Мосоха (внука библейского Ноя. – С.М.) Москвы"[34]. Через некоторое время даже А.П. Сумароков - литературный оппонент Ломоносова в VII явлении комедии "Ядовитый", высмеет писателей веривших в происхождение Москвы от Мосоха, написав, что они "разинув рот слушали те твои похождения, которые тебе пригрезилися во сне и историю о Мосохе, рассказываемою тобою так ясно и точно, как бы у него был наперсником"[35].

Таким образом, *фаза объяснения* в историографических операциях Ломоносова и Миллера была разной. То же можно сказать о *литературной фазе* историографической операции. Нарративная и риторическая обработка исторического дискурса подчинялись у них разным требованиям. У Миллера они служат объяснению исторических событий, у Ломоносова литературным, риторическим задачам. Он даже советует Миллеру "древних латинских историков необходимо читать должно, а следовательно и штилю их навыкнуть"[36] и труд историка не отделяет от труда писательского.

Ломоносов уделял пристальное внимание красочности своего рассказа, торжественности стиля описания важных событий. По некоторым примерам видно, что ученый использовал понравившиеся ему речевые обороты из чужих текстов, незначительно их обрабатывая и подчиняя нуждам своего письма истории. Так, сравнение Вступления к "Древней российской истории" Ломоносова и Prooemium (вступления) к "Методу легкого познания истории" Жана Бодена предоставляет возможность заметить такую дискурсивную операцию. Слова русского ученого "Когда вымышленные повествования производят движения в сердцах человечес-ких, то правдивая ли история побуждать к похвальным делам не имеет силы…?", ни что иное как перефразированная мысль

---

[33] Там же. - С.190-191.

[34] Ломоносов М. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера. - С.176.

[35] Ядовитый, комедия // Полное собрание всех сочинений в стихах и прозе, покойного Действительного Статского советника, Ордена Св. Анны Кавалера и Лейпцигского ученого собрания члена, Александра Петровича Сумарокова. - Изд. 2. - Ч. V. - Москва, 1787. - С.141-178.

[36] Ломоносов М.В. Полн. собр. соч. - Т.6. Труды по русской истории, общественно-экономическим вопросам и географии. - Москва; Ленинград, 1952. - С. 24.

французского историописателя второй половины XVI – начала XVII в. о том, что если люди, награжденные любознательностью наслаждаются даже баснословными рассказами, то какую радость они испытают перед правдивыми фактами?[37]

В этой связи, следует обратить внимание на интересный вывод Г. Гусейнова о риторике Ломоносова. По замечанию ученого, тот подходил к построению текста точно так, как к строительству своей химической лаборатории или физическому эксперименту, организуя текст в соответствии с точно поставленной целью. Это была система подготовки требуемого эффекта. Гусейнов замечает, что еще в своем учебнике "Риторика" (1748 г., на который историки не обращают должного внимания) Ломоносов настаивал на единых правилах повествования и для эпических поэм и для исторического сочинения, а после них он сразу дал правила построения притчи и басни[38].

Иной подход для выявления "риторичности" и "научности" в историческом письме XVIII в. предложили Г.В. Можаева и Н.А. Мишанкина. Проведя лингвистический анализ текстов двух историописателей М.В. Ломоносова ("Слово похвальное блаженныя памяти Государю Императору Петру Великому, говоренное апреля 26 дня 1755 года") и И.И. Голикова ("Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России"), они пришли к выводу, дополняющему мысль, высказанную Гусейновым. Если текст Голикова по функционально-стилистической отнесенности принадлежит к информативному научному стилю, то текст Ломоносова относится к публицистическому жанру, связанному с эмоциональным моделированием информации, где практически "все синтаксические единицы… носят оценочный характер"[39].

Итак, возвращаясь к историческому дискурсу Ломоносова и Миллера, следует отметить, что именно в историографической операции первого ярко проявилось сочинительское ego. Он превратил практику пропозиционных актов (отсылка на объекты – источники, историческую литературу и их авторов) в полемическую игру с оценочными высказываниями. Последнее наглядно показывает текст его известных "Замечаний" на работу

[37] См.: Bodini, Ioannis. Methodus ad facilem historiarum cognitionem. - Genevae: Apud Iacobum Stoer, M.DCX [1610]. - P. 17.

[38] Гусейнов, Гасан. Некоторые особенности риторической практики М.В. Ломоносова // Scando-Slavica. - 1994. - Т. 40. - P. 88-112.

[39] Можаева Г.В., Мишанкина Н.А. Русская историография второй половины XVIII века: опыт историко-лингвистического анализа // Гуманитарная информатика: Открытый междисциплинарный электронный журнал. - Вып. 3 / http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/3/moz_mish.htm (14. 01. 2009)

Г.Ф. Миллера: “Миллер свои мнения утверждает… весьма неприлично”, “весьма несправедливо и дерзновенно”, “без всякого успеху”, “весьма смешным образом”, “говорит весьма предерзостно и хулительно”, “равно как на показ для смеху”. О Байере русский учёный заметил, что тот “впал в превеликие и смешные погрешности”, “не умнее сказал он”, “сии Байеровы перевертки”, “он в таком своем исступлении или палоумстве”, похож на “некоторого идольского жреца, который окурив себя беленою и дурманом… дает сумнительные, темные, непонятные и совсем дикие советы” и т.д.[40] В письменной полемике он демонстрировал риторическую, отличную от научной, практику ведения спора. Например, замечая оппоненту, что описание Нестором древлян (которые, как известно по ПВЛ жили “звериным обычаем”) имеется “только в искаженной летописи Нестора”[41]. Кроме отношения к полемике, замечание Ломоносова демонстрирует еще и его стиль отбора сюжетов подлежащих “забвению”.

Практика пропозиционных актов его оппонента Миллера была для научного стиля вполне корректна. О средневековых книжниках он замечал: “… Многие списатели употребляли вольность по своему разсуждению иное прибавить, а иное выкинуть”. О сочинениях русских историописателей, историограф заключал: “…Преизрядныя сочинения покойнаго господина тайного советника Василия Никитича Татищева”, или “… Искусством и прилежанием подобной господину советнику Рычкову” и т.д.[42]

Таким образом, историографические операции оппонентов были разными, неодинаковой была и рефлексия об историческом письме (история положительных, воспитательных примеров – Ломоносов; история сама по себе, не зависимая от практических задач – Миллер). Оказались разными и типы внутридисциплинарной (социальной) коммуникации (слабо аргументированный дискурс с оценочными высказываниями в адрес референтов – Ломоносов; аргументированный дискурс с выявлением компетенции референтов – Миллер). В основе спора лежали разные эпистемологические порядки, которые демонстрировали исследователи. Они представляли из себя не просто разные “концептуальные каркасы” (воспитанные в рамках разных “каркасов” выразители знания, по мнению К. Поппера, недопонимают друг друга[43]), а разные историографические культуры.

[40] Ломоносов М. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера. - С. 175-197.

[41] Ломоносов М. В. Пол. собр. соч. - Т. 6. - С. 62.

[42] Миллер Г.Ф. Сочинения по истории России. Избранное. - Москва, 1996. - С. 5, 16, 355;его же. О народах издревле в России обитавших. - С. 32-36.

[43] Поппер К. Нормальная наука и опасности связанные с ней // Кун Т. Структура научных революций. - С.535.

В нашей литературе уже много писалось о том, что литературный стиль М.В. Ломоносова скорее следует отнести, не к начинающему господствовать на европейском, в том числе российском, культурном пространстве классицизму, а к предшествовавшему ему барокко. Еще известный советский литературовед Г.А. Гуковский отделил русского ученого от классицизма. Ломоносов был последним великим представителем европейской традиции культуры Возрождения. "Он воспринял традиции Ренессанса через немецкую литературу барокко, явившуюся в свою очередь наследницей итальянского искусства XV века и французского XVI века. Патетика ломоносовской оды, ее грандиозный размах, ее напряженно-образная, яркая метафорическая манера сближает ее именно с искусством Возрождения", писал ученый[44]. Этот вывод был поддержан Д.К. Мотольской, Дм. Чижевским[45] и др. Г.Н. Моисеева нашла в литературе Ломоносова черты "не свойственные рационалистической системе классицизма и сближающие с барочной усложненностью"[46].

Конечно, надо согласиться с указанными авторами, что в творчестве Ломоносова присутствовали черты барочной культуры. Эти черты несложно вычленить и в его письме истории. Можно (как это раньше делал автор этих строк), показать привязанность Ломоносова к московскому и польско-украинскому историческим текстам XVI – XVII вв. и на этом заключить, что русский ученый и некоторые другие писатели истории XVIII в. представляли иную историографическую культуру, нежели та, что получила название рационалистической[47]. Но сразу возникает вопрос: почему исторические работы Ломоносова пользовались определенной популярностью в обществе, которое уже переросло барокко и приучалось к вкусу классицизма, а также рационализма?

Если в литературе Ломоносов и был последним представителем европейского Возрождения, то в историческом дискурсе его голос был не одинок. Не только русский ученый с почтением относился к античной

[44] Гуковский Г.А. Русская литература XVIII века. Учебник для высших учебных заведений. - Москва, 1939. - С. 108.

[45] История русской литературы. - Т. III. Литература XVIII века. - Ч. 1. - Москва; Ленинград, 1941. - С. 285; Tschizewskij, Dmitrij. Die slawistische Barockforschung // Die Welt der Slaven.- Jg. 1. - 1956. - H. 4. - S. 435-441.

[46] См.: Моисеева Г.Н. Ломоносов // История русской литературы / Под ред. Д.С. Лихачева, Г.П. Макагоненко. - Ленинград, 1980. - С. 529-530.

[47] См.: Маловичко С.И. Коммуникативная практика и уровни исторического знания в XVIII – первой половине XIX в. // Наука и власть: научные школы и профессиональные сообщества в историческом измерении: Материалы научной конференции. - Москва, 2002.- С. 19-20.

историографии и советовал учиться у древних, но и некоторые другие европейские историописатели. Его французский современник маркиз Д'Аргенсон указывал, что у современных историков нет достаточного уважения к правде, в их сочинениях проявился "упадок (decadence) человеческого разума", поэтому идеалом историописательства должны являться древние – это Тацит, Ксенофонт, Полибий и др.[48] Под "упадок" французский историописатель подводил рационалистическую историографию и проникновение философских теорий в исторический дискурс. Вспомним, что почти в это самое время философ Вольтер связывал историческое письмо со временем и обстоятельствами его появления. Теоретизируя над историей, он указывал, что метод и стиль написания у Тита Ливия тяжел, его разумное красноречие соответствует величеству Римской республики, а "почти все, что рассказывает Геродот – баснословно (est fabuleux)"[49].

Доверие к древнегреческим и древнеримским авторам и, напротив, критика средневековых книжников и современных авторов являлись чертой культуры Возрождения. Например, кардинал Бароний – представитель позднего Возрождения подмечал, что средневековый автор "пишет не вполне беспристрастно", зато он прислушивался к словам античных историков, замечая: "… почти все историки греческие и римские рассказывают"[50]. Казалось бы, что эта связь как нельзя лучше говорит в пользу присутствия в историческом сознании Ломоносова барочных форм, но в этом и не надо сомневаться; мне представляется, что на его отношение к истории влияла не только культура барокко.

Приведенному выше маркизу Д'Аргенсону больше импонировал, как и Ломоносову, раскрашенный рассказ, он призывал смотреть на читателей как на учеников, нравиться им, одевшись в одежду педагога[51]. Именно такой рассказ Ломоносова под названием "Слово Похвальное блаженныя памяти Государю Императору Петру Великому", по просьбе автора (на французс-

---

[48] Argenson de, M., Le Marquis. Reflexions sur les historiens François et sur les qualités necessaries pour composer l'histoire // Memoires de l'Académie des Incriptions. - T. XXVIII.- Paris, 1761. - P. 628.

[49] [Voltaire de] Histoire // Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers, par une Société de Gens de Lettres. - T. 8 (H-IT). - Neufchastel: Samuel Faulche & Compagnie, Libraires & Imprimeurs, 1765. - P. 225, 222.

[50] L'abrégé des Annales ecclésiastiques de l'éminentissime Cardinal Baronius. Fait par l'illustrissime & révérendissime Messire Henry de Sponde, évesque de Pamiez. Mis en françois par Pierre Coppin Docteur en théologie. - 4 t. en 2 vol. - Vol. 1. - Paris, 1655. - P. 785, 478-479.

[51] Argenson de, M., Le Marquis. Reflexions sur les historiens François… - P. 338.

ком языке) был передан И.И. Шуваловым в качестве материала к написанию истории Петра Великого Вольтеру. В этом произведении как раз можно увидеть Ломоносова в качестве педагога, который, обращаясь к читателю, говорит, что при Петре "мы не токмо от утеснения, но и от презрения… свободились… Россияне, Россияне, Петра Великаго забыли!"[52] Текст Ломоносова наполнен историко-политической риторикой, ярко проявляется эмоциональная окрашенность хваления полумифического героя: "Других не употребляю примеров, кроме Рима. Но и тот недостаточен. Что в двести пятьдесят лет, от первой Пунической войны до Августа, Непоты, Сципионы, Маркеллы, Регулы, Метеллы, Катоны, Суллы произвели, то Петр зделал в краткое время своея жизни. Комуж я Героя нашего уподоблю?"[53]

Как указывает Ф.Я. Прийма, через некоторое время Вольтер вынужден был признаться в письме Шувалову, что "ему не было пользы от панегерика. Там только красноречие автора и похвала императору"[54]. Вольтеру нужна была история, а не риторическое произведение. Но французскому философу не понравилась и, казалось бы, историческая книга Ломоносова, - это "Краткий российский летописец". В 1761 г. Вольтер написал Шува-лову о книге Ломоносова: "Эта странная записка начинается рассказом о том, что древность славян простирается до Троянской войны и что король их Полимен ездил с Антенором на край Адриатического моря и т.д. Подобным образом у нас писали историю лет тысячу тому назад; подобным образом через Гектора выводили наше происхождение от Франкуса, и, по видимому, из-за этого хотят восстать против моего предисловия, в котором я указываю, как следует думать об этих жалких вымыслах"[55].

Вольтер, конечно, преувеличил количество лет, когда во Франции "подобным образом" писали историю. По крайней мере, ренессансное сознание французской элиты еще в XVI в. вполне активно конструировало свою национальную идентичность при помощи "легенды о Трое"[56]. Даже на

[52] На этот риторический пассаж потом откликнулся А.П. Сумароков, написавший: "Бредят люди, проповедовающие то, что мы до времен Петра Великого, варвары или паче скоты были; предки наши были не хуже нас…" (см.: Сумароков А.П. Первый и главный стрелецкий бунт бывший в Москве в 1682 году в месяце майи / Писал Александр Сумароков. - С.-Петербург, 1768. - С. 10).

[53] Ломоносов М.В. Слово Похвальное блаженныя памяти Государю Императору Петру Великому, говоренное Апреля 26 дня 1755 года // Ломоносов М. В. Полн. собр. соч. - Т. 8. - Москва; Ленинград, 1959. - С. 588, 611.

[54] Прийма Ф.Я. Ломоносов и "История Российской империи при Петре Великом" Вольтера. XVIII век. Сборник 3. - Москва; Ленинград, 1958. - С. 171-174.

[55] Там же. - С. 181.

[56] См.: Репина Л.П. Память и знание о прошлом в структуре идентичности // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. - № 21. - Спец. выпуск: Исторические

исходе этого столетия известный историописатель Этьен Паскуа замечал, что не осмеливается ни разрушать, ни поддерживать мнение о древнем происхождении французов, так как это очень щекотливая для общества тема[57]. Подобный подход демонстрировал и Ломоносов, написавший о славянах, что у них "древность самого народа даже до баснословных еллинских времен простирается и от троянской войны известна"[58].

Буквально через десять лет в 1771 г. в "Дополнениях к общей немецкой библиотеке" появилась рецензия Фридриха Николаи на другую работу русского ученого "Древнюю российскую историю", где немецкий просветитель отметил ту же черту исследовательской работы Ломоносова, что и французский философ, - несоответствие ее современным требованиям, предъявляемым к историческим трудам. В рецензии объявлялось, что профессор химии Михаил Ломоносов написал историю, которые у нас не пишут уже лет 200. Автор совершенно не знает критического подхода к русским летописям. Без знания исторических приемов он говорит о скифах, сарматах, славянах так, как о них писали еще до начала XVIII в.[59]

Итак, важно заметить, что критики находили, в первую очередь, несоответствие исторических опытов Ломоносова требованиям, которые предъявлялись к историческим работам в середине и третьей четверти XVIII в. Как тут не вспомнить замечание С.Л. Пештича, что "не освободился Ломоносов вполне от влияния историографических построений XVII в."[60] Иное отношение можно заметить к трудам Миллера. В 1761 г. другой ученый с европейским именем, пропагандист русской истории в немецких землях А.Ф. Бюшинг хвалит его. В рецензии в немецком журнале он указывает, что исправлял ошибки Вольтера по исследованию профессора Миллера и "этот ученый и знаменитый муж мог бы дать гораздо лучшую историю Петра Великого, чем все Вольтеры на свете"[61].

мифы и этнонациональная идентичность. - Москва, 2007. - С. 13.

[57] Les Oeuvres d'Estienne Pasquier, contenant ses Recherches de la France. - Vol. 2. - Amsterdam, 1723 [Réimpr. Genève, 1971]. - P. 48.

[58] Краткий Российский летописец с родословием. Сочинение Михаила Ломоносова // Ломоносов М. В. Полн. собр. соч. - Т. 6. - С. 293-294.

[59] Nk. Anhang zu dem ersten bis zwölften Bande der Allgemeinen Deutschen Bibliothek. - Berlin, Stetin: Verlagt Friedrich Nicolai,1771. - S. 231-236.

[60] Пештич С.Л. Русская историография XVIII в. - В 3 ч. - Ч. 2. - Ленинград, 1965. - С. 205.

[61] Цит. по статье: Гуковский Г.А. Русская литература в немецком журнале XVIII века // XVIII век. Сборник 3.- С. 412.

Миллера тоже критиковали и даже за отношение к “истине”. Примечательно, что на последнее ему указал отнюдь не историк, а носитель популярного исторического знания. Первый русский академик В.К. Тредиаковский, присутствовавший на скандальном собрании (когда разбирали “диссертацию” Миллера) в Академии наук осенью 1749 г. причину конфликта увидел совсем не в научных ошибках Миллера, а в том, что общество от него ожидало не “диссертации”, выполненной по правилам зарождавшейся науки, а “похвального” рассказа о прошлом. Тредиаковский указывал, что “благопристойность и предосторожность требуют, чтоб правда была предлагаема некоторым приятнейшим образом… нагая правда ненависть рождает…, а гибкая… приобретает множество другов и благодетелей”[62].

Нам следует вернуться к словам Вольтера, что после его критики древнего происхождения европейских народов им были недовольны. Кто они эти недовольные? Ответ есть – это писатели и антикварии, видевшие в истории совершенно иные задачи, нежели те, которые начинает ей предъявлять зарождающаяся классическая историография и философия. В период начала строительства национальных государств актуализируется историографическая культура, тесно связанная с общественным сознанием и выполнявшая практические задачи конструирования национального прошлого, а также контроля над национальной памятью. Ее истоки уходят в эпоху ренессанса в Западной Европе, а на ее востоке в то же самое время книжники подводят идеологический фундамент под строительство Московского государства. XVII – начале XVIII вв. у Ломоносова было не мало предшественников в западноевропейской, а также в западнославянской и даже южнославянской и восточнославянской (украинской) исторической мысли. Его европейские современники с чисто практическими целями создавали исторические нарративы. У Ломоносова оказались последователи (намного менее знаменитые) и в российской историографии. Таким образом, практика историписания, ориентированная на политические вкусы общества в XVIII в. распространяется по всей Европе[63].

---

[62] Пекарский П. П. История Императорской Академии наук. - Т. II.- С.-Петербург, 1873.- С. 239-47.

[63] См.: Whitttaker, Cynthia H. The Autocracy Among Eighteenth-Century Russian Historians// Historiography of Imperial Russia: The Profession and Writing of History in a Multinational State / ed. by Thomas Sanders. - NY: M.E. Sharpe, 1999. - P. 18.

Представители этой историографической культуры изучали историю не ради нее самой, а для объяснения настоящего и преследовали цель конструирования и/или “изобретения” национального прошлого[64]. Делая предметом своих изысканий прошлое, они транслировали его в современную им жизнь для поучения читателя.Так, в шотландской истории, как заме-чает В.Ю. Апрыщенко, первая половина XVIII в. – “это период национализма и антикваризма, точнее национализма принимающего форму антикваризма”[65]. Интересно отметить, что эту же тенденцию в русской культуре отмечал Н.П. Берков, подчеркнувший, что интерес к историческому прошлому России в XVIII в. был связан именно с развитием русского национализма[66].

В данном случае, национализм как культурная форма, присущая сознанию европейцев Нового времени, не несёт в себе никакой оценочной характеристики. В последнее время историки стараются более внимательно относиться к темам национализма и конструирования национальной специфики, оказавшимися доминирующими в исторической литературе XVIII в.[67] В России, первую очередь, именно у Ломоносова мы находим желание организовать определенную русскую национальную память. Он защищал и оберегал национальное прошлое от “хулительства”, заявляя, что в истории “не должно быть ничего такого, что бы российским слушателям было противно”[68]. Ломоносов конструировал прошлое при помощи блоков из древней и средневековой истории, выбирал примеры положительного образа России из московской, украинской и польской позднесредневековой литературы, чтобы “соблюсти похвальных дел должную славу”. Ломоносов не мог к прошлому подходить “нейтрально”, как того начинала требовать зарождающаяся историческая наука. Значит, спор с ее представителями был неминуем.

Риторичный стиль написания истории Ломоносовым – это лишь внешняя, борочная литературная обработка конструируемого им текста, а выбранная практика отношения к историческим источникам, не слу-

---

[64] Verschaffel, Tom. The Modernization of Historiography in 18th-century Belgium // History of European Ideas. – 2005. – Vol. 31. – No. 2. P. 135-146.

[65] Апрыщенко В.Ю. От Просвещения к романтизму: шотландская антикварная традиция и поиски национального прошлого // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред.Л.П. Репиной. - Москва, 2008. - С. 555-557.

[66] Берков Н.П. Материалы для истории русской литературы XVIII в. // XVIII век. Сборник статей и материалов. - Вып. 1. - Москва; Ленинград, 1935.- С. 366-367.

[67] См.: Sweet, Rosemary. Antiquaries in Eighteenth-Century England // Eighteenth-Century Studies. - 2001. - Vol. 34. - No. 2. - P. 181-206.

[68] Ломоносов М. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера. - С. 196-197.

чайная, а вполне отрефлексированная. Она совершенно не говорит о том, что Ломоносов, как писал Милюков, оказался "ниже" уровня, который демонстрировал Татищев[69]. Ведь даже имевший меньше отношения к практике занятий историей, чем Ломоносов, писатель Сумароков смог посмеяться над теми, кто уверовал в сообщения польских и украинских позднесредневековых сочинений о Мосохе и Москве.

Здесь уместно остановить внимание на нескольких примерах восприятия подходов описания прошлого Ломоносовым и Миллером неко-торыми современниками, российскими просвещенными читателями – авторами, людьми, не принадлежавшими к цеху историков, но попробовавшими своё перо на ниве историописательства. Так, академик В.К. Тредиаковский (1703-1769) раскритиковал один из исторических источников, который помогал Ломоносову выстраивать "доисторическое" прошлое славян (летопись Крекшина), написав, что сообщение о строительстве городов славянами в 3099 г. от сотворения мира "есть не право"[70]. Напротив, известный правовед (первый профессор права в Московском университете) Ф.Г. Дильтей (1723-1781, как видим, совершенно не русский и приглашенный в Россию хлопотами Миллера) российскую древность представил так же как Ломоносов, начав с легендарного князя Славена и со строительства славянами городов в III тыс. до н.э.[71] Отставной военный Ф.И. Дмитриев-Мамонов (1727-1805) свой исторический опыт, (так он сам указал) писал уже на основании сюжетов, как Ломоносова, так и Дильтея (правда, рядом с их именами он поставил еще имя летописца Нестора), поэтому древность славян он начал описывать с библейского Мосоха[72].

Скандально известный поэт И.С. Барков (1732-1768), одно время работавший переписчиком у Ломоносова и под его влиянием полюбивший исторические штудии, на основе его же "Древней российской истории", составил "Краткую российскую историю" (вошедшую в издание "Сокращенной универсальной истории" Г. Кураса), в которой не последовал за "баснословием" оригинала и начал изложение российского

[69] См.: Милюков П. Главные течения русской исторической мысли. - С. 108.

[70] См.: Тредиаковский В. Три разсуждения о трех главнейших древностях Российских. - С.-Петербург, 1773. - С. 119.

[71] См.: Дилтей Ф.Г. Первые основания Универсальной истории с сокращенною хронологиею в пользу обучающегося Российского дворянства. - В 2 ч. - Ч. 2. Москва, 1763. - С. 317.

[72] См.: [Дмитриев-Мамонов Ф.И.] Хронология переведенная тщанием сочинителя философа дворянина, из науки, которую сочинил г. де Шевиньи, с прибавлением Российской. - В 2 ч. - Ч. 2. - Москва, 1782. - С. 68-69.

прошлого с последних веков первого тыс. н.э.[73] Наконец, другой известный общественный деятель и архангелогородский историописатель (земляк Ломоносова) В.В. Крестинин (1729-1795), под влиянием рационализма описывая историю г. Холмогоры, критиковал за неточность "догадок" и Миллера, и Ломоносова[74]. Таким образом, не обязательно нужно было быть русским, чтобы принять патриотический настрой исторического письма Ломоносова и, напротив, можно было писать "срамные оды", пересыпанные русской ненормативной лексикой, любить свой край, посвящая ему все творческие силы и при этом сделать выбор в пользу рационалистической позиции в историческом дискурсе.

Совершенно справедливо о полемике Ломоносова и Миллера заметил А.Б. Каменский, что дело "было именно в понимании научной истины и её значения". Это спор не только о норманнской проблеме. Гораздо важнее, что это был спор о существе истории, о назначении истории, о роли историка. И позиции двух ученых в этом вопросе были диаметрально противоположными[75]. Действительно, не лишним будет припомнить, что еще до начала известного спора Ломоносов критиковал Миллера за некоторые места в его "Истории Сибири" (например, грабежи отрядом Ермака коренных сибирских народов[76]), которые, по отношению к героям национального прошлого "с несколькім похулением написаны"[77]. Русский ученый не мог допустить, чтобы такое прошлое помещалось в историю.

Мы подошли к проблеме целеполагания истории, которая, как уже можно догадаться, не обязательно связана с профессионализмом. Например, писателю Сумарокову импонировал тот подход к истории, который предлагала рационалистическая историография, и перед своими немногочисленными историческими опытами он ставил цель отличную от той,

---

[73] См.: [Барков И.С.] Краткая российская история // Сокращенная Универсальная история содержащая все достопамятные случаи, с приобщением краткой Российской истории. - С.-Петербург, 1762. - С. 337.

[74] См.: Крестинин В. Начертание истории города Холмогор. - С.-Петербург, 1790. - С. III-V.

[75] Каменский А.Б. Судьба и труды историографа Герарда Фридриха Миллера (1705 – 1783) // Миллер Г.Ф. Сочинения по истории России. Избранное / Отв. ред. В.И. Буганов.- Москва,,1996. - С.384; его же. Михайло Ломоносов // Радиостанция «Эхо Москвы». 15. 10. 2005.

[76] Интересно, но в советской историографии Миллера будут критиковать за то, что он пытался скрыть "жестокие методы колонизации" (см.: Бахрушин С.В. Г.Ф. Миллер как историк Сибири // Миллер Г.Ф. История Сибири. - Т. I. - Москва; Ленинград, 1937. - С. 54.

[77] См.: Протокол Исторического собрания 3 июня 1748 г. // Библиографические записки.- 1861. - Т. III. - № 17. - С. 515-517.

которую демонстрировали труды Ломоносова. Если практика изучения истории у Сумарокова несла в себе наивный рационализм, то его целеполагание близко к миллеровскому. Сумароков писал, что "...во всякой Истории надлежит писать истину; дабы человеки научалися от худа отвращаться и к добру прицепляться. Историк не праведно хулы и хвалы своему соплетающий отечеству, есть враг отечества своего; и бывшее худо и бывшее добро общему наставлению и общему благоденствию служит. Не полезно вымышленное повествование, о ком бы оно ни было. И вредоносна ложная История тому народу, о котором она: ежели она тем народом допущена или не опровержена, к ослеплению читателей"[78]. В конце прошлого века Ю.В. Стенник, в своем исследовании исторического творчества Сумарокова, привел опубликованное писателем в 1759 г. интересное замечание, словно специально заострённое против ломоносовской модели историописания: "Никто не будет охуждать сочинителя слова похвального в том, что он Героя своего всеми добродетелями, всеми дарованиями украшает, не упоминая его погрешностей. Напротив того, ежели историк, подражая сочинителю слова похвального, подобное употребит ласкательство или, последуя стихотворцу, станет рассказывать превращения, не будет ли сочинение его баснею, без стоп и без рифм составленною"[79].

Целеполагание Ломоносова иное. Что "соплетать", а что "не соплетать" у него подчинялось формуле "не предосудительно ли славе российского народа будет"[80]. Свою роль историописателя он оценивает как великий труд – "велико есть дело". Исследователь говорит прямо, что его задача не повествование о прошлом, а конструирование национальной идентичности посредством соединения прошлого и настоящего: "пренося минувшие деяния в потомство и в глубокую вечность, соединить тех, которых натура долготою времени разделила". У русского ученого присутствует полная уверенность, в том, какой он сконструирует историю своего отечества, такой она и будет.

Ломоносов, конечно, говорит об объективности: "твердо намеряюсь держаться истины и употреблять на то целую сил возможность", но его практическое отношение к истории ставило "истину" в зависимость от иного – "соблюсти похвальных дел должную славу"[81]. Ученый не считал

[78] Сумароков А.П.] Первый и главный стрелецкий бунт, бывший в Москве в 1682 году в месяце майи. Писал Александр Сумароков. - С.-Петербург, 1768. - С. 48.
[79] См.: Стенник Ю.В. Сумароков – историк // XVIII век. Сборник 20 /отв. ред. Н.Д. Кочеткова. - С.-Петербург, 1996. - С. 29.
[80] Ломоносов М. Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера. - С. 197.
[81] [Ломоносов М.В.] Древняя российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года, сочиненная Михайлом

приемлемым, чтобы русский читатель знакомился с периодами истории своего государства, разрушающегося под воздействием внутренних смут и, поэтому, привлекал сановников к запрету публикации такой истории[82]. Неслучайно, что при подготовке его работы "Древняя российская история" к изданию А.Л. Шлёцер вынужден был откорректировать обращение к "К читателю" и вместо слов, что Ломоносов собрал "*всё* (здесь и далее курсив мой – С.М.) к объяснению оныя служащее", поставил "*что ему полезно казалось* к познанию России прежде Рурика"[83].

Русский ученый возложил на себя определенную социальную функцию и ответственность за отбор, сохранение или забвение исторических сюжетов. По сути, Ломоносов реализовывал так называемую "политику памяти", которая определяла, "какое прошлое достойно сохранения, а какое – забвения"[84]. Подобное отношение к истории Бенедетто Кроче назвал "практическим", где история и доминирующая над ней практическая цель в итоге превращаются в единый практический акт историописания[85]. Реймон Арон, говоря о различных историях, базирующихся на интенции автора и на его отношении к конструируемому прошлому, в ряду других, выделил прагматическую историю[86]. И.М. Савельева и А.В. Полетаев прагматическую историю связывают с идеологией. Они пишут: "Прагматическая историография подходит к историческому знанию как к источнику исторических уроков, кладезю моральных и духовных ценностей, компендиуму примеров, пригодных для обоснования идеологических принципов и идеологических задач". По мнению современных историков, идеологизированная история "в Новое и новейшее время выступает как некая смесь двух разных типов знания – общественно-научного и идеологического…

Ломоносовым, статским советником, профессором химии и членом Санкт-Петербургской императорской и Королевской шведской академий наук. - С.-Петербург, 1766 [Репринт]. - С. 3-4.

[82] Речь идет о предпринятом Миллером опыте написания труда об истории Смутного времени (см.: Миллер Г.Ф. Опыт новейшей истории о России // Сочинения и переводы к пользе и увеселений служащие. - 1761. - Январь. - С. 3-63; - Февраль. - С. 99-154; - Март.- С. 195-244), публикация которого была прекращена после жалоб Ломоносова к К.Г. Разумовскому.

[83] См.: Вознесенский А.В. Неизвестный вариант издания «Древней Российской истории» М.В. Ломоносова // XVIII век. Сборник 16. Итоги и проблемы изучения русской литературы XVIII века / отв. ред. А. М. Панченко. - Ленинград, 1989. - С. 217.

[84] См.: Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. - В 2 т. - Т. 2. Образы прошлого. - С.-Петербург, 2006. - С. 412.

[85] См.: Кроче, Бенедетто. Теория и история историографии. - Москва, 1998. - С. 22.

[86] См.: Арон, Реймон. Введение в философию истории // Арон Р. Избранное. - С.-Петербург, 2000. - С. 493.

Идеологизированная история, размещающаяся в пространстве между наукой и идеологией, естественно может очень сильно варьироваться по степени соотношения "научных" и "идеологических" компонентов"[87].

Отношение Ломоносова к истории вполне отвечает характеристике практической/прагматической истории. Русский ученый, выполняя социальную функцию, пытался формировать уверенность в исторической славе, исконную исключительность в самосознании формирующейся нации. Для российской исторической памяти социально ориентированная практика историписания Ломоносова была не нова. Московские книжники находили славянскую "славу" еще в III тыс. до н.э., определили "сродство" императора Августа с князем Рюриком, которого вместе с варягами вывели от "своих" и т.д. В последней четверти XVII в. московская историческая конструкция приняла удары наукообразного польско-украинского исторического нарратива (с набором не менее героических сюжетов о славянах) и почти без сопротивления включила в себя ряд мифологем (происхождение название "москва" от библейского Мосоха и "руси" от "своих", строительство Киева в V в., династия Кия и т.д.), привнесённых многократно тиражируемым (типографским путём с 1674 г.) киевским "Синопсисом". Однако уже со второй четверти XVIII в. устои формирующейся русско-украинской социальной памяти с рационалистических позиций всё сильнее стали колебать Байер, Татищев, а затем и Миллер. Они, говоря словами Ницше, стали "оскорблять некоторые национальные святыни" ради нового знания[88], ради научной истории, рационально добивавшейся "истины".

Для власти и значительной части российской интеллектуальной элиты нужны были примеры "похвального" исторического опыта. В новом социокультурном пространстве возникла потребность создания "нужной" для Империи идентичности и, неслучайно, в России историописание становится государственным занятием. Но, поскольку никакая идентичность "не является естественно заданной, - замечает Л.П. Репина, - то она должна вырабатываться чрез усилия интеллектуалов, политиков и общественных активистов"[89]. Происходит актуализация барочных сюжетов московских, украинских и польских текстов. Эти тексты вносил в современность не только Ломоносов, но он стал последовательно проводить политику отбора уже известных и создания новых элементов

---

[87] Савельева И.М., Полетаев А.В. Указ. соч. - С. 533, 537.

[88] См.: Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. Сочинения. - В 2 т. - Т. 1. - Москва, 1990. - С. 175-176.

[89] Репина Л.П. Память и знание о прошлом в структуре идентичности. - С.11.

прошедшего. Тем самым, его работа над прошлым была иной, нежели того требовала зарождающаяся научная практика. Именно с ней он и развернул спор, в котором пытался отстоять старые московские, украинские и польские социальные представления и сконструировать новую “нужную” историческую память россиян.

Можно отметить, что дискурсивная практика Ломоносова носила не научный, а социальный характер. С такой практической историей, как подчеркнул Кроче, полемизировать нельзя[90]. Что имел ввиду известный итальянский ученый, вынося такой приговор? Конечно, отношение к самой истории и выбор цели, ради которой создается та или иная конструкция прошлого. Нельзя полемизировать с “другой” историей, так как принципы ее организации совершенно не соответствуют принципам “иной” истории. В XVIII в., пишет Джон Тош, в то время как социальная память продолжала создавать интерпретации, удовлетворяющие новые формы политических и социальных потребностей, развивается подход, состоящий в том, “что прошлое ценно само по себе и ученому следует, насколько это возможно, быть выше политической целесообразности”[91]. Эта “иная” история и становится со временем классической европейской историографией. Сложились две историографические культуры, которые формировались средой и разным пониманием ценностей. Каждая из них выполняла социальные функции, но если в историографической культуре, которую представлял Ломоносов, социальные функции историописания доминировали над научными, то историографическая культура, носителем которой выступил Миллер, признавала приоритет научной функции перед социальной.

Практика изучения истории у представителей научно ориентированной историографической культуры несла в себе черты рационализма, и именно она закладывала основы нормативного для того времени образца исторического исследования и комплекс правил оформления исторического письма. Реакция некоторых просвещенных читателей на историописание Ломоносова демонстрирует, что уже начиная с XVIII в. решение о “научности” и “ненаучности”, “рациональности” и “нерациональности” той или иной практики историописания стало принадлежать как раз научно ориентированной историографической культуре. Однако социально ориентированное историописание так и не было вытеснено сугубо научной историографией, поэтому здесь надо вспомнить меткое замечание

[90] Кроче, Бенедетто. Указ. соч. - С. 22.
[91] Тош, Джон. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. - Москва, 2000. - С. 15-16.

Арона, что разные отношения к истории могут “исчезнуть не скорее, чем интересы, которым они отвечают, или жизненные позиции, которые они выражают”[92].

Конечно, профессиональная историография продолжает (как это делает Тош) замечать, что историческое сознание “должно превалировать над социальной потребностью” и окончательно не расставшись с позитивизмом, призывает бороться с такой практикой историописания, подчеркивая: “Противостояние социально мотивированным ложным истолкованиям прошлого – одна из важнейших черт историка”[93]. Не нужно забывать, что та история, с которой Тош призывает бороться, если и не нужна науке (хотя в ней можно найти много интересного для историографа), то вполне востребована обществом. Вместе с профессионализацией исторического знания, начиная с XVIII в., историография, с одной стороны, начала борьбу с социально мотивированным “ложным” истолкованием прошлого, с другой стороны, она стала (и это вполне объективный процесс) отрываться от общественного исторического сознания. Как видим, уже в середине XVIII в. у нее наметились разрывы и с групповыми ожиданиями российского общества. Ведь отношение истории (как науки) и общества к прошлому не обязательно должны совпадать. Чаще всего они разные. Власть и общество всегда ждут определенную историческую литературу, а подобный заказ дискурса выполняет социально ориентированная историографическая культура.

Напрашивающийся вывод о (не)профессионализме Ломоносова в сравнении с Миллером надо оставить в стороне. Ломоносов не может быть “плохим” или “хорошим” историком, он просто был “другим” историком, - историком, принадлежавшим к историографической культуре, конструировавшей “похвальный” исторический опыт и служившей общественному сознанию. Ломоносов писал в духе времени, откликался на требования настоящего, выполняя заказ дискурса, шедший от современной ему власти, а также значительной части общества и в итоге, он оказался более востребованным властью и просвещенной элитой, нежели его современники-историки. Поэтому, если историческое работы Ломоносова не имели большого влияния на развитие историографии (исторической науки), то они были ”любознательны” как для августейшего, так и для обычного читателя, давая возможность видеть “бесспорную” славу своих предков в древности.

---

[92] Арон Р. Введение в философию истории. - С. 494.
[93] Тош, Джон. Указ. соч. - С. 31-32, 29.

Социально ориентированное видение прошлого служит массовому сознанию (оказывая определенное влияние на научное историческое знание), оно возникло даже не на стыке общественного сознания и историографии (такой “стык” трудно себе представить, т.к. их границы проницаемы), а появилось ранее самой научной истории. Для нормативной историографии эта историографическая культура представляется “другой” (“ненаучной”), не рациональной и не подчиняющейся правилам научного дискурса, но она поддерживается и/или актуализируется историческим сознанием общества и навязывающей обществу “нужный” образ прошлого властью.

Леонід Зашкільняк
Львів

Українське історіографічне середовище Галичини на початку ХХ століття: між наукою і політикою

Українське історіографічне середовище в Галичині формується тільки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Хоча історіографічна практика галицьких українців на той час вже мала певну історію, проте через дію насамперед політичних і соціальних чинників вона не мала ані українського забарвлення, ані сформованої історіографічної спільноти. Щоправда, ще в середині ХІХ ст. тут виникли та діяли перші русько-українські інституції (Ставропігійський інститут, Галицько-руська матиця, Народний дім) і працювала невелика група фахових істориків та істориків-аматорів (Д. Зубрицький А. Петрушевич, Б. Дідицький, І. Шараневич, Ю. Целевич та ін.), Але їхній науковий доробок, зокрема другої половини ХІХ ст., майже цілком визначався слов'янофільсько-романтичною доктриною «загальноруськості», що виникла в Галичині в умовах протистояння з польською та німецькою суспільно-політичною думкою. Ці аспекти формування і поширення русофільської (а не москвофільської) версії історичної свідомості в останній час переконливо показав Іван Куций[1].

Аналіз праць представників русофільської течії галицької історіографії засвідчує прагнення нав'язувати минуле галицьких русинів до княжого періоду давньої Русі і в ньому шукати коріння тогочасної ідентичності власного народу. Важливо підкреслити, що русофільська течія галицької історичної думки в умовах протистояння з польською історіографією ставила перед собою мету довести насамперед давність

[1] Куций І. Українська науково-історична думка Галичини (1830-1894 рр.): рецепція національної історії. Тернопіль, 2006.

і «культурність» русинів як спадкоємців здобутків східнослов'янського світу і Київської Русі, аби у підсумку заперечити твердження польської історіографії про «штучність» русинського етносу і його відгалуження від польського. І це завдання русофільським історикам загалом вдалося осягнути – показати окрему історичну долю русинів-українців, відмінну від поляків[2]. Натомість, протиставляючи русинів полякам, вони спочатку зазнали впливу «загальноруської» ідеї в її слов'янофільському забарвленні, а на початку XX ст. – російської ідеї в її великодержавній (панславістській) оправі.

Водночас українофільська версія минулого, що почала формуватися в Галичині працями діячів «Руської трійці» (М. Шашкевич, Я. Головацький, І. Вагилевич) першої половини XIX ст. і була продовжена працями істориків українофільського народовського табору, включала в історичний процес українське козацтво і малоросійську складову (Гетьманщину)[3]. Зіткнення двох історичних візій у Галичині в другій половині XIX ст. – русофільської та українофільської – стало визначальним чинником формування національної ідентичності галицько-руського населення та його суспільно-політичної свідомості. Воно визначало способи легітимації етно-національної окремішності і відповідним чином проектувалося в політичних програмах галицьких українських партій. Історія перетворювалася на головний елемент конструювання національної ідентичності і, таким чином, аргумент політичної боротьби. Розкол в історіографічному середовищі галицьких русинів-українців, що проявився в другій половині XIX ст., виступив серйозним гальмом для консолідації українсько-руської суспільності краю, ставив питання про подальшу її долю щодо збереження історичної пам'яті та етнічної ідентичності в умовах асиміляторських устремлінь з боку польського і російського чинників.

Переломове значення для формування в Галичині під владою Австро-Угорщини відповідної часові історіографічної спільноти й, як наслідок, історико-наукового середовища з усіма його модерними інституційними структурами – кадрами, кафедрами, часописами, археографічною базою тощо – мало створення у 1894 р. Кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом Східної Європи і «руською мовою викладання» у Львівському університеті й зайняття її М.С. Грушевським. Ця подія

---

[2] Зашкільняк Л. Формування новочасної української історіографії в Галичині у XIX столітті // Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. / pod red. Jerzego Maternickiego i Leonida Zaszkilniaka. Rzeszów, 2007. T. V. S. 42-53.

[3] Куций І. Вказ. пр, с. 62-69 та наст.

поклала початок формуванню загальноукраїнської спільноти істориків Галичини у ширшому розумінні й історичної школи М. Грушевського – у вужчому[4].

Приїзд М. Грушевського до Львова означав не тільки привнесення до краю новітніх засад організації історичних студій, а, насамперед, уявлень про те, що позитивне наукове історичне знання, здобуте за допомогою новітніх методів, спроможне розставити всі крапки над «і». Позитивістська віра в неспростовну силу наукового знання була в той час серед української інтелігенції майже фанатичною. М. Драгоманов, котрий чимало причинився до розбудови народовського українофільського напряму в Галичині, в одному з листів 80-х років XIX ст. наголошував на потребі всіляко «випирати церковщину, котра і несе москвофільські ідеї»[5]. А даючи 1885 р. рекомендації І. Франку щодо заснування нового часопису в Галичині, М. Драгоманов застерігав того від «політикування» і ставив головне завдання – «наукове вистудіювання нашого крайового життя й перенос в нашу країну здобутків Європи»[6]. Тому ще 1892 р. зусиллями київських громадівців і частини галицьких народовців Товариство імені Шевченка було перетворене на Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), яке планувалося як основа майбутньої української академії наук[7]. Один з конструкторів НТШ О. Кониський у листі до львів'янина професора О. Огоновського в травні 1893 р. з цього приводу писав: «От таки дожили ми, «доборолися» до того «краю», де зійде культурна наша зоря! Тепер, коли б ще й кафедру історії (майбутня кафедра М. Грушевського – *Л.З.*) обняв дотепний чоловік! Отепер нехай же молодече покоління візьме нашу спадщину та примножує її культурними працями!»[8]. А невдовзі, дізнавшись про призначення М. Грушевського на львівську кафедру, той же О. Кониський в листі до М. Дикарева від 19 квітня 1894 р. із захопленням писав: «Порадійте нашій вельми важній новині: на кафедрі історії у Львові

[4] Див. напр.: Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові. Івано-Франківськ, 1997.

[5] Возняк М. Драгоманов у відновленій «Правді». З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього // За сто літ. Харків; Київ, 1930. Кн.. 6. С. 232.

[6] Листування Ів. Франка і М. Драгоманова. Київ, 1928. С. 107.

[7] Докл. див.: Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX ст.) // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura. Studia z dziejów Lwowa pod red. H.W. Żalińskiego i K. Karolczaka. Kraków, 1998. T. 2. S. 388-402.

[8] Центральний державний історичний архів України у Львові. Фонд 309, опис 1, справа 2385, аркуш 41 зв.

цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особисто для мене – се невимовно велика радість! От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної осьвіти і культури…»[9].

Оптимістичні надії О. Кониського, В. Антоновича й представників українського громадівського руху значною мірою здійснилися. Всебічна організаційна і наукова праця М. Грушевського в Галичині дозволила рішуче активізувати українське культурне, наукове і громадсько-політичне життя, надавши йому загальноукраїнського характеру. Про діяльність історика у львівський період написано чимало. Ми спробуємо зупинитися лише на проблемі співвідношення науки і політики в діяльності українського історіографічного середовища на початку XX ст., оскільки русофільська течія, що перетворилася в той час на прозорий москвофільський політичний рух, не відіграла консолідуючої ролі. І в цьому відношенні важливе значення мають праці сучасного українського дослідника Володимира Ващенка, присвячені реконструкції світоглядних настанов М. Грушевського[10].

Насамперед треба підкреслити, що М. Грушевський прибув до Львова і розпочав свою дуже бурхливу наукову, педагогічну та організаційну діяльність, переслідуючи глибоко закорінену в його свідомості ідею «відродження» українського народу, який він розумів як малозмінну етнокультурну спільноту, що живе і розвивається у відповідних природно-географічних і культурно-цивілізаційних обставинах. Вихований на засадах позитивістського тлумачення історичної творчості, М. Грушевський привіз із собою до Галичини також і певне внутрішнє роздвоєння (амбівалентність), винесене із суперечливості між завданнями «чистої» науки в її позитивістському розумінні («скептицизм») й романтичним уявленням про суспільне покликання історика («служити народу»). Проте ця амбівалентність молодого вченого, яка показує В. Ващенко, була продовженням традицій української історіографії XIX ст., що змушувала поєднувати крайнощі романтизму з крайнощами скептицизму у т.зв. «золотій середині», яку В. Антонович обґрунтував як особливу форму «української національної ідентичності»[11]. Така настанова, винесена М. Грушевським з Києва і привнесена до галицького українського історіографічного

---

[9] У цитаті збережено лексику та орфографію автора. – Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (з додатком його листів до Митрофана Дикарева) // Записки НТШ. Львів, 1929. Т. 150. С. 375.

[10] Ващенко В. Від самопрезентації до методології: психобіоісторіографічний вимір простору історіописання М. Грушевського. Монографія. За загальною редакцією проф. І.І. Колесник. Дніпропетровськ, 2007.

[11] Там само, с. 72-78 і наст.

середовища, безперечно створювала друге, на цей раз дихотомічне коло: історія стоїть поза політикою, є наукою, яка служить самопізнанню народу і, водночас, обґрунтовує його політичні права. Історія робила оберт і знову поверталася до політики з іншого боку – не від влади і держави, а з боку науки і пізнання, зближувала науку і політику на ґрунті «золотої середини».

Вдавшись до активного формування галицького українського історіографічного середовища за взірцем київського, М. Грушевський порівняно швидко раціоналізував свої погляди стосовно головного об'єкту історичного пізнання – народу-нації, який вже сприймався ним не як носій особливого романтичного «духу», а як «біологічне» тіло, котре в процесі еволюції проходить різні стадії і видозміни. Генетичний метод став методологічною підставою для такої раціоналізації, яка тісно зв'язала між собою природничу, соціальну і культурну складові.

На початку XX ст. М. Грушевський пише свою знамениту роботу «Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства»[12], яка стала яскравим прикладом раціоналізації пізнання нового суб'єкта історичного процесу – українського народу і, водночас – його легітимацією. З цього часу, зокрема відтоді як почали з'являтися томи його «Історії України-Руси», історик все більше утверджувався в думці, що «справжнє» наукове знання не повинно залежати від політики, а політика від наукового знання. У 1897 р., невдовзі після того, як він став на чолі НТШ, у своєму виступі на зборах товариства вчений підкреслював: "Наукове товариство не може бути ареною політики, хоч з яких би похвальних почуть вона не виходила"[13]. У 1907 р. львівський професор написав цікавий документ "Меморіал послам [Галицького крайового сейму] у справі матеріального забезпечення Наукового Товариства ім.Шевченка у Львові". У ньому зазначалося, що тільки "животворний вплив науки на практичне життя цілої генерації українського народу, піднесення його морального почуття і самосвідомості… є запорукою досягнення ним рівноправного становища в ряді цивілізованих народів..."[14]. Таким чином, вчений відокремлював науку від політики, відводив науці

[12] Грушевський М. Звичайна схема "русской" історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства // Статьи по славяноведению. Санкт-Петербург, 1904. Выпуск І, С. 298-304.
[13] Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 58.
[14] Меморіал послам у справі матеріального забезпечення Наукового Товариства ім.Шевченка у Львові. Львів, 1907. С 15.

роль "освітнього" і "культурного" плану: вона повинна забезпечити цивілізований рівень орієнтації більшості народу у тогочасному світі. Водночас завдання політики він бачив у створенні умов для підвищення цивілізаційного рівня нації, її освіти та культури, а не прихід до влади з метою нав'язування спільноті своїх уявлень про суспільні стосунки. У зв'язку з цим М. Грушевський ставив спільноту, громаду вище від держави, відводячі останній службову роль по відношенню до першої.

Проте політика невідворотно входила в життя і М. Грушевського і галицького історіографічного середовища, змушуючи провадити постійну боротьбу за можливість розвивати українську освіту і науку як в Галичині, так і в Росії. Історична легітимація етносу-народу-нації вимагала забезпечення його політичних і культурних прав, які б вберігали його представників від національного гніту і асиміляції. У Галичині культурницька праця українських істориків зустрічала зростаючий опір польського істеблішменту і громадськості. Більш розвинута й інституціоналізована польська історіографія стояла на позиціях «історичної Польщі», вважаючи Галичину й українців неодмінним компонентом польської політичної нації.

У творчості українських істориків Львова, які згуртувалися навколо М. Грушевського та НТШ, наукові риси нерозривно поєднувалися з національно-патріотичними, часом набуваючи войовничого характеру, коли наштовхувалися на нерозуміння або навіть ворожість й зневагу з боку польських політиків, публіцистів та істориків. Українська історіографія розвивалася в Галичині значною мірою автономно від польської. Контакти і співпраця, які мали місце ще у 80 – 90-х роках XIX ст., поступово зійшли нанівець в перші десятиріччя XX ст. саме внаслідок рішучої постановки української ідеї в її історичному представленні. Діяльність М. Грушевського та інших українських науковців у Львівському університеті зустріла потужну протидію польських професорів. Після невдалих спроб у 1894–1896 рр. провести тут габілітацію кількох українських вчених (І. Франка, К. Студинського, І. Мільковича, М. Зобкова) і гострих конфліктів з польськими професорами М. Грушевський у листі до свого покровителя в Галичині О. Барвінського з болем писав про антиукраїнські настрої серед польських викладачів університету, додаючи, що "громада (українська – *Л.З.*) колись повинна буде зарахувати (Грушевському – *Л.З.*) місяць за рік у сему вовчому гнізді, [тут] як на війні"[15].

[15] Львівська наукова бібліотека ім.В. Стефаника. Відділ рукописів, фонд 11, справа 1026/п. 77, аркуш 47 зв.

Конфронтація з польською суспільністю Галичини на початку XX ст. набула рис політичного конфлікту, а взаємини українських і польських істориків вийшли за рамки наукової дискусії, перетворившись на ідеологічне і політичне протистояння. Особливо несприятливо на взаєминах двох національних наукових таборів – українського і польського – відбилася боротьба за створення у Львові українського університету, яка часом супроводжувалась численними студентськими заворушеннями, що закінчувалися кривавими сутичками[16]. Не менш напружено і конфліктно складалися взаємини між українськими і польськими вченими у Львівському університеті. Достатньо навести приклад із засідання "грона професорів філософського факультету" (ради факультету) від 16 липня 1901 р., коли проф. М. Грушевський був змушений залишити засідання на знак протесту проти заборони йому виступати українською мовою[17].

Конфронтація, здебільшого з політичним підтекстом або прямими політичними звинуваченнями, виливалася на сторінки наукових і публіцистичних видань. Від початку XX ст. польські історики все більше відходили від поміркованих оцінок українського козацтва, прагнучи представити його як ворожу азійську потугу, що прагнула знищити європейську цивілізацію, котра, на їхню думку, втілювалася у Речі Посполитій. Варшавський історик Т. Корзон гостро засуджував козаків, пов'язував з їхніми впливами усі антишляхетські рухи XVII–XVIII ст., що їх називав "бандитськими"[18]. Не менш різко висловлювався на адресу козацтва й українства загалом тодішній галичанин, публіцист і письменник Ф. Равіта-Ґавронський. У його працях козаки представлялися "злочинцями", "волоцюгами", "анархічним елементом" тощо, котрі є "ворогами будь-якої культури і цивілізації"[19]. Навіть більш поміркований польський

[16] Мудрий В. Боротьба за огнище української культури в західних землях України. Львів, 1923; Качмар В. За український університет у Львові. Львів, 1999; Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848-1914 // „Studia Historyczne". Kraków, 1984. Zeszyt 1. S. 35-59.

[17] Державний архів Львівської області (ДАЛО). - Ф. 26. - Оп. 13. - Спр. 46. - Арк. 3-3 зв.

[18] Korzon T. Historya nowożytna, Kraków, 1903. T. II. S. 75-77, 534-535.

[19] Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński wobec stosunków polsko-ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku (do 1914 r.) // Polska i Polacy. Studia z dziejów polskiej myśli i kultury politycznej XIX i XX wieku. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Romanowi Wapińskiemu, pod red. Jana Mroczki. Gdańsk, 2001. S. 172-173.

історик Л. Кубаля, який до початку XX ст. намагався зберігати наукову об'єктивність, у 1907 р. опублікував статтю "Занапащена країна", де звинувачував Б. Хмельницького і козаків у "руйнуванні України"[20].

Такі погляди на козацтво не могли залишити байдужими українських істориків, для яких козаччина XVII ст. була проявом національного і соціального протесту українських народних мас, а панування польської шляхти – підставою соціального і національного гніту. У численних рецензіях на праці польських авторів українські історики відкидали "націоналістичні" оцінки польської історіографії, наголошували на праві українського населення чинити опір поневолювачам. Учень М. Грушевського С. Томашівський у рецензії на збірку студій Ф. Равіти-Ґавронського зазначав, що пером польського автора водить "ненависть до України і всього українського"[21].

Конфронтація української і польської історіографічних спільнот в Галичині посилилась по мірі проникнення неоромантичних впливів, які різко посилили ірраціональні чинники оцінювання минулого, сприяли політизації історичних знань. Проте треба віддати належне українським історикам, котрі гуртувалися навколо М. Грушевського та НТШ, за те що вони не так енергійно реагували на неоромантичні виклики, як польські, продовжуючи робити акцент на джерелознавче вивчення минулого України, а не конструюванні нових історичних міфів.

Роблячи короткі висновки, треба відзначити, що на початку XX ст. в Галичині під владою Австро-Угорщини зусиллями українських інтелектуалів з Наддніпрянщини та їх представника в краю М. Грушевського, частини галицької інтелігенції народовського табору сформувалося модерне українське історіографічне середовище, в якому провідну роль відігравав автор «Історії України-Руси». Його погляди на історію, що склалися під впливом тогочасних уявлень про всемогутню силу наукового знання, акцентували увагу на генетичній версії минулого українців, яка конструювала окремого суб'єкта історичного процесу – український народ-націю, відокремлюючи його від сусідніх народів, насамперед від російського. Таке виокремлення не могло не мати політичних наслідків, оскільки воно узаконювало право цього суб'єкта на самостійний політичний розвиток і неминуче підштовхувало до політичних дій. В умовах Галичини додатковим стимулом до політизації української національної ідеї були

[20] Kubala L. Zaprzepaszczona kraina // Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1907. Rocz. XXI. S. 612-653.

[21] Томашівський С. [Рец. на]: F. Rawita-Gawroński, Studya i szkice historyczne. Serya II, Lwów, Warszawa, Poznań 1900, s. 241 // Записки НТШ. Львів, 1901. Т. 44.

гостре суперництво і конфронтація історичної свідомості та політичної ідеології з польським історіографічним й суспільно-політичним середовищем. Всупереч об'єктивістським ілюзіям М. Грушевського та його оточення наукове історичне знання містило в собі значну компоненту політичної заангажованості, виводячи на історичну арену нового політичного суб'єкта і виконуючи роль мобілізаційного чинника українського національного руху.

Олександр Коник
Херсон

Між університетською кафедрою та думським кріслом: українські професори-депутати в російській Думі. Харківська університетська репрезентація

Свого часу Марк Блок сформулював майже афористичне визначення: *«Система інституцій, яка управляє суспільством, може бути пояснена, в кінцевому підсумку, лише через пізнання людського середовища в усій його повноті»*[1]. Завдання складне, і без певної структуризації «повноти людського середовища», вочевидь, не обійтися, – що і роблять історики з більшим чи меншим успіхом, постійно вдосконалюючи методологічний інструментарій своєї роботи та пропонуючи нові способи розуміння і висвітлення історичного процесу. Роботи прихильників широкого спектру дослідницьких стратегій і методик, від мікроісторії до «гранднаративу», досить мирно й органічно уживаються на сторінках сучасних наукових видань. Це стосується і конкретно-історичних досліджень, і робіт, зорієнтованих на вирішення теоретичних проблем.

Тим часом в українському історіографічному просторі з'явилися нові пропозиції щодо повноти пізнання людського середовища, у тому числі використання з цією метою концепту *«інтелектуального співтовариства»*[2]. Цей підхід видається продуктивним і для вивчення нової, якщо говорити про суспільство пізньоімперської Росії початку XX століття, соціопрофесійної групи, що її формували депутати Державної думи. «Професорську складову» цієї групи, окрім інших характеристик,

[1] Блок М. Феодальне суспільство: Пер. з фр. – К., 2001. – С. 74.
[2] Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. XIX століття // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С.169-193.

можна за всіма притаманними цьому концепту ознаками трактувати як *«динамічну і гнучку мережеву структуру комунікаційних та інформаційних практик інтелектуалів»*[3]. За наведеною вище максимою Марка Блока і з застосуванням, серед іншого, також інструментарію дослідження і набору характеристик «інтелектуальних співтовариств», спробуємо наблизитись до розуміння нової ланки в системі інституцій, які управляли тодішнім російським суспільством, – Державної думи, – через людей, які творили цю інституцію і які її уособлювали.

Державна дума – установа парламентського типу, нове явище в реаліях російського політичного життя. Після відомого маніфесту 17 жовтня 1905 р. вона вписувалася в систему структури загальнодержавних інституцій імперії. Думське середовище, насамперед депутатський корпус, який є предметом нашої уваги, в його «інтелектуальній складовій» на початку XX ст. акумулює практично всі характерні для XIX ст. типи інтелектуальних співтовариств[4], (що зрозуміло, бо Думу створювали і формували покоління, виховані у XIX ст.), та репрезентує *нові* для політичного спектру Російської імперії XX ст. явища – створення партійних організацій, парламентських груп і фракцій, виборчих коаліцій та ін.

Парламентські інституції і парламентські партії, як відомо, – продукт розвитку західного суспільства, і зазвичай репрезентують демократичну течію в розвитку людської спільноти. Російська монархія пішла на створення Думи і легальної партійної мережі до певної міри вимушено, але цей сюжет наразі не є предметом нашого розгляду. Важливим для нас є те, що демократичні ідеї, вінцем здійснення яких в російських реаліях на той час стала Дума, значною мірою генерувалися і поширювалися в університетському середовищі (хоча й антидемократичні – також). Тобто люди цього середовища, не надто чисельного, що формувалося у професійному плані трьома університетами в тодішній Наддніпрянській Україні – Харківським, Київським і Новоросійським (Одеським), транслювали нові ідеї на ширший загал через своїх студентів, наукові публікації, масову пресу, а також через все розмаїття позаполітичних і позанаукових інтелектуальних співтовариств, до яких вони органічно входили і які до певної міри спричинилися також до появи і самої інституції, Державної думи, а з її появою в якійсь кількості увійшли до складу цієї інституції.

Дума створювалася, звичайно, не задля задоволення політичних амбіцій ліберально налаштованої буржуазії, до складу якої можна відносити й професорський корпус країни. Її завданням була, першою чергою,

[3] Там само. – С.172-173.
[4] Там само. – С. 188-189

стабілізація ситуації в імперії несиловими методами, другою (і, вочевидь, неосновною) – покращення іміджу Росії у світовому співтоваристві. Останнім часом активно розглядається вплив російсько-японської війни на перебіг як революції 1907-1907 рр. у Росії, так і започаткування парламентського процесу (не скажемо «парламентаризму», щоб не збитися на слизькі стежки теоретизування стосовно цього явища, навряд чи притаманного в той час, а то й до сьогодні, для суспільств, які мешкають на теренах, що входили колись до складу тієї імперії). Але західні демократії того часу досить сприятливо поставилися до цього заходу царської адміністрації: французи, як відомо, надали кредити, використані для боротьби з радикалами та зміцнення рубля і економічної стабілізації, англійці de facto ввели Росію до клубу парламентських країн. І от тут присутність в російській парламентській делегації на 14-й Міжпарламентській конференції в Лондоні в липні 1906 р. фігури такого масштабу, як професор Максим Ковалевський, видається дуже вагомим фактором у покращенні такого іміджу.

Таким чином, хоча це може прозвучати парадоксально, Дума не тільки руйнувала, але і підтримувала імперію, для чого, власне, і скликалася. Тут йдеться про динаміку розвитку історіографічної ситуації стосовно думського питання і суперечки стосовно дійсної ролі Думи в долі імперії: останнім часом все більше істориків схильні звинувачувати цю інституцію в тому, що вона зіграла руйнівну, революціонізуючу, роль, яка зрештою приведе до повалення монархії в Росії. Хоча широко представлені також інші оцінки. Число публікацій з думської тематики налічує вже близько шести тисяч[5], і воно постійно зростає. Одну з таких зовсім нових і дуже вагомих публікацій відзначимо спеціально, оскільки вона робить доступним мало відомий раніше широкому загалу матеріал, а саме біографії думських депутатів.

Масштабний державний видавничий проект під назвою «Государственная дума Российской империи: энциклопедия» побачив світ у 2008 р. у Москві[6]. Вочевидь, нова книга виходить за рамки просто довідкового видання, ця енциклопедія репрезентує сучасне бачення історії парламентаризму в Росії (як би до цього терміну не ставитися), до того ж, видання базоване значною мірою на архівному матеріалі з уже котрий рік закритого для вільного доступу Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, де міститься фонд Державної думи періоду 1906-

---

[5] Див.: Могилевский Т.И., Циунчук Р.А., Шелохаев В.В. Государственная дума России как историографическая проблема // Вопросы истории. – М., 2007. – № 11. – С. 3-17.

[6] Государственная дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия. – Москва, 2008. (Далі в посиланнях – Государственная дума …).

1917 рр. «Думська» енциклопедія значно полегшує життя дослід-никам цієї теми. Зокрема і тим, що дає можливість уточнити національну самоідентифікацію депутатів (саме так, оскільки графа «національність» базувалася на власноручному записі у відповідній анкеті, а в опублікованому вигляді, наприклад, в дореволюційних енциклопедичних словниках Брокгауза і Єфрона, братів Гранат та ін., не вказувалася взагалі. То ж за умови відсутності доступу до самих анкет, доводилося вишукувати ці дані в покажчиках до стенографічних звітів, де вони інколи були, а інколи ні, або в іншій літературі, неофіційного характеру). Тепер же, як підкреслено в передмові головного редактора видання професора Валентина Шелохаєва, всі статті звірені з архівними джерелами співробітниками РДІА, отже, до певної міри можуть використовуватися як, власне, джерельні публікації[7]. Доречним буде відзначити тут, принаймні, намагання коректного трактування упорядниками видання досить дражливого тепер визначення «малорос» – з точки зору джерельної можна було б просто скалькувати це самовизначення, що побутувало на початку ХХ ст. у значної частини українців, але все ж укладачі часто (хоча чомусь не завжди), подають паралельну назву «українець». Стосовно ж умовності такого самовизначення нам уже доводилося писати, як і щодо мотивів, що змушували того чи іншого депутата відносити себе до тієї чи іншої національності. Найбільш курйозним, хоч і характерним для еліти «національних околиць» імперії з її подвійною лояльністю, тут є випадок з братами Заболотними, вихідцями з села Чоботарки Ольвіопольського повіту на Поділлі. Один з них, Данило Кирилович, по закінченню Новоросійського університету стане професором-мікробіологом, академіком ВУАН, чий барельєф прикрашає один з київських будинків, а інший, Іван Кирилович, випускник Київського університету св. Володимира – адвокатом і депутатом Державної думи першого скликання. Професор Данило Заболотний залишиться до кінця свого життя українцем, а от його рідний брат адвокат Іван Заболотний– дивним чином стане росіянином – до слова, єдиним тоді росіянином у подільській, всуціль селянській і, відповідно, українській першодумській депутації[8].

[7] Там само. – С.4.

[8] Детальніше про це див.: Коник О.О. Селянські депутати з України в І і ІІ Державних думах Російської імперії // Укр. іст. журн. – 1995. – № 1. – С. 58-66. З'являється можливість верифікації також інших, досить вражаючих характеристик національного складу думських депутацій від українських губерній, що майже напряму корелювалося з присутністю там «українського питання» (в Думі першого скликання «українцями» назвалося 46 депутатів, «росіянами» 41. У другій Думі цей показник уже виглядає як

Суттєвим прирощенням інформативного потенціалу видання є те, що автори статей намагалися прослідкувати весь життєвий шлях депутатів, що їм значною мірою і вдалося. Бо до цього життєписи зазвичай обривалися на 1917 році, яким, далебі, життя взагалі не закінчилося. Гірша ситуація в цьому плані з депутатами «безмовної більшості», селянами. Але життєписи депутатів з професорської корпорації, задокументовані більш детально завдяки самому способу їх життя та діяльності, мають доволі повний характер, за невеликими виключеннями.

Загалом ґрунтовніший розгляд і оцінка справжнього значення цього непересічного видання, очевидно, ще попереду, бо політичні реалії за сто років суттєво змінилися, як і (може, не так суттєво) певні етичні норми функціонування наукового співтовариства. Але вже тепер ця нова спеціалізована енциклопедія активно входить в науковий обіг, і повідомлення, що тепер пропонується, ґрунтується в основному на приведеному в ній матеріалі[9].

Отже, до професорів-депутатів, обраних від українських губерній і міст Російської імперії[10], і до харківських зокрема. Загальна картина тут виглядає так.

У першій Думі українські губернії та міста в складі Російської імперії були представлені п'ятьма професорами, які мали офіційний професорський статус[11]. Це професори Микола Гредескул, депутат від міста

---

39 і 56, у третій – 21 і 71, четвертій – 10 і 85). – Підраховано за: Алфавитный (список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы М., 1906., а також за офіційними покажчиками до стенограм: Государственнаяная дума. Указатель к стенографическим отчетам. Второй созыв. 1907 г. СПб., 1907. Третий созыв. Сессия I. 1907-1908 гг.-СПб., 1908. Четвертый созыв. (Сессия I.) 1912-1913 гг.-СПб. 1913; Див.: Коник О.О. Селянські депутати з України в Державний думах Російської імперії / Українське питання в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колект. наук. моногр. В 3 ч./ Ред. В.Сарбей. – К., 1999. – Ч. ІІ. – С. 445-470.

[9] Біографічні матеріали стосовно депутатів-професорів, про яких піде мова далі, окрім випадків, позначених окремими посиланнями, запозичено нами саме з цього видання. Роботи українських авторів, дотичні до історії університетів чи окремих персоналій наразі не розглядаються, оскільки заслуговують на окреме висвітлення фахівцями.

[10] Як і у випадку з проблемою парламентаризму на імперському, постімперському і пострадянському просторі, так і в даному разі можна вважати недоречним тут вкотре доводити «українськість» територій, що складають нинішню Україну.

[11] Вірніше було б сказати про статус професора у суспільному сприйнятті, тобто людини з певним науковим ступенем, не нижче магістерського, і посадою не нижче приват-доцента, яка викладає певний курс у вищій школі. Характерний приклад такого сприйняття, інспірованого значною мірою політичним авторитетом та меркантильними інтересами книговидавців – професор Павло Мілюков, який був, власне, приват-доцентом за офіційним статусом.

Харкова; Максим Ковалевський, депутат від Харківської губернії; Тимофій Локоть, депутат від Чернігівської губернії; Павло Новгородцев, депутат від Катеринославської губернії; Євген Щепкін, депутат від міста Одеси.

Друга Дума матиме лише одного професора з українських теренів, що представляв Волинську губернію, – це був Георгій Рейн (обраний ще раз уже в Думу четвертого скликання, але змушений, в силу певних обставин, відмовитися від депутатського статусу).

У третю Думу потрапило четверо професорів – Михайло Алексєєнко, депутат від Катеринославської губернії, був також і депутатом четвертої Думи; Андрій Вязигін, представляв Харківську губернію, Іван Лучицький, від міста Києва та Сергій Богданов, обраний від Київської губернії (переобраний також в Думу четвертого скликання)

Нарешті, в Думі четвертої каденції, крім названих вже Алексєєнка, Богданова та Рейна, були ще професори Сергій Іванов від міста Києва, та Сергій Левашев (Левашов) від міста Одеси.

Всього дванадцять прізвищ. Люди всі відомі у своїх сферах знання і діяльності. Деякі більше, – як Ковалевський та Лучицький в історії та соціології, Гредескул і Новгородцев у правознавстві та філософії, Левашев і Рейн у медицині, відомі в Європі та світі фахівці; деякі менше, «тільки» з загальноросійською славою і авторитетом, як-от фахівець у сфері фінансового права Алексєєнко; ще хтось більш відомий тільки на локальному рівні. Всі на момент обрання в Думу були науковцями, але більший чи менший термін депутатської діяльності одним стимулював заняття науками і взагалі академічній кар'єрі, іншим відкрив нові напрямки роботи як «інтелектуалам-менеджерам», ще іншим – як політичним діячам чи ідеологам.

Розглянемо професорську репрезентацію в Думі 1906-1917 рр., чиї життєві долі і наукові кар'єри так чи інакше були пов'язані з Харківським університетом. До таких належало четверо з дванадцяти названих депутатів: професори Алексєєнко, Вязигін, Гредескул, Ковалевський. Обмежимося в цьому повідомленні насамперед суто науковим, «додумським» періодом їх життя і діяльності.

Витоки наукової кар'єри у всіх практично однакові: навчання в престижній гімназії–університет–диплом з відзнакою або без, але – залишення при певній кафедрі для підготовки до професорського звання. Далі за рік-два здача магістерського іспиту, захист магістерської дисертації, посада приват-доцента. До цього або після цього – закордонне відрядження до провідних європейських університетів, архівні дослідження чи робота в клініках відомих фахівців, вдома – захист докторської дисертації, посада

екстраординарного професора, далі ординарного, заслуженого ординарного; адміністративна кар'єра – декан факультету, ректор. Статус державного чиновника, іноді – дуже високий, V-III класу, тобто аж до таємного радника (такий ранг мав, зокрема, купецький син професор Алексєєнко).

Наукова кар'єра Алексєєнка може вважатися зразковою і доволі типовою. У викладі фахівця з проблем роботи Думи четвертого скликання Андрія Ніколаєва вона виглядає так:

Алексєєнко Михайло Мартинович (5.10.1848, Катеринослав – 18.2.1917, Петроград), депутат 3-ї, 4-ї Державної думи від Катеринославської губернії. Малорос, православного віросповідання, з купецької сім'ї, пожалуваний у потомственне дворянство. Таємний радник (з 1899). Закінчив Катеринославську гімназію з золотою медаллю і юридичний факультет Харківського університету (1868). Залишений при юридичному факультеті Харківського університету для підготовки до професорського звання; у 1868-69 його стипендіат, у 1870-72 приват-доцент, у 1872-79 доцент; у 1872-74 читав лекції з російського фінансового права; вивчав податкові системи і методику викладання в університетах Великобританії, Німеччини, Франції. З 1879 р. доктор фінансового права; у 1879-80 екстраординарний, у 1880-95 ординарний, з 1895 заслужений ординарний професор по кафедрі фінансового права. У 1886-91 декан юридичного факультету, в 1890-99 ректор Харківського університету. Зіграв важливу роль в розвитку Харківського університету: намагався зберігати університетську автономію, створив бібліотеку, обсерваторію і поліклініки, добився відновлення видання «Записок» університету (з 1893). Автор курсу лекцій з фінансового права. У 1899-1901 попечитель Казанського, у 1901-06 – Харківського округів. З лютого 1906 р. у відставці. ...[12]

«Типовою нетиповістю» для таємного радника можна вважати його самоідентифікацію «малорос» – втім, чиновник такого рангу вже міг собі дозволити, та це було і нормальним явищем для високопоставлених науков-ців Харківсього університету[13]. І, до речі, не тільки харківської локальної еліти. Додамо принагідно: Голова Державної Думи четвертого скликання Михайло Родзянко, що мав великі маєтності на Катеринослав-

[12] Николаев А.Б. Михаил Мартынович Алексеенко // Государственная дума … С. 13-14.
[13] Пор.: Богдашина О.М. Слобідський літописець історії України Д.І.Багалій // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1 . – С. 92-93.

щині, любив при нагоді підкреслити своє козацьке походження: досвідчений політик, вхожий у «вищі сфери», не робив би цього, якби це шкодило його кар'єрі[14].

Але типовою, як видається, була матриця curriculum vitae науковця, адміністратора і в подальшому думського посла Михайла Алексеєнка. Витоки наукової кар'єри інших професорів-депутатів відрізняються хіба в деталях. Приведемо їх за нейтральним рубрикатором – алфавітом. Отже,

Вязигін Андрій Сергійович (15.10.1867, Вовчанський повіт Харківської губернії – 1919), депутат 3-ї ДД від Харківської губ. Росіянин, православного віросповідання, з місцевих служилих дворян. У 1891 закінчив 3-ю Харківську гімназію та (так в тексті , О.К.) історико-філологічний факультет Харківського університету з дипломом 1-го ст.; залишений для підготовки до професорського звання по кафедрі загальної історії. У 1894 здав екзамен на ступінь магістра, з кінця 1894 приват-доцент. 19.12.1898 захистив дисертацію «Нариси з історії папства в XI віці». З 22.12.1901 в.о. екстраординарного, з травня 1913 в.о. ординарного професора загальної історії в Харківському університеті. Читав лекції з історії Середніх віків, історії Давнього Риму (річне жалування 2000 руб.). З весни 1913 також викладав на харківських Вищих жіночих курсах при Товаристві трудящих жінок. Регулярно виступав з доповідями в Історико-філософському товаристві при Харківському університеті. Член Харківської комісії народних читань. Публіцист. Наукові і публіцистичні роботи друкувалися в «Историческом обозрении», «Журнале Министерства народного просвещения», «Русской беседе», «Славянском обозрении». Редактор журналу «Мирный труд» (Харків, 1902-14). У 1906-09 гласний Харківської міської думи. Член попечительської ради Маріїнської і Вознесенської жіночої гімназій…[15]

Якщо порівнювати розвиток наукової кар'єри на основі тільки приведених тут уривків життєписів двох випускників Харківського університету, то поки що кидаються в очі скорочення «в.о.», якими рясніє

[14] «Неможливо заперечувати теплі почуття, з якими росіяни ставилися до відступництва від німецької, польської, української, литовської, латиської чи естонської націй і перехід до російської. Цих відступників не лише приймали як росіян, … але приймали із вдячністю» – пише Ева М.Томпсон. Див. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. / Пер. з англ.. М.Корчинської. – К., 2008.- С.49. Ці саркастичні в цілому вірні слова сказані в дещо іншому контексті; у випадку з Алексеєнком, людиною російської культури, про відступництво очевидно не йдеться, радше навпаки – він не вважав за потрібне змінювати свій gente, і так даючи повною мірою російській natione.

[15] Ромов Р.Б. Вязигин Андрей Сергеевич // Государственная дума. … С.116.

біографія Вязигіна. Що сприяло зростанню кар'єри одного і гальмуванню іншого? Те, що спеціалізація Алексєєнка (фінансове право) в суто практичному ключі була потрібніша імперії в той період, ніж історія папства Вязигіна? Чи у походженні – «з купців» та «зі служилого дворянства»? Чи в якості наукової продукції (про роботи Вязигіна існують діаметрально протилежні оцінки – від високих до закидів у, м'яко кажучи, компілятивному характері його творів)? Чи, дійсно, політична діяльність – Алексєєнко був досить поміркованим октябристом, а Вязигін – досить ортодоксальним чорносотенцем[16]? Чому Вязигін перейнявся чорносотенними настроями – чи не тому, що в його життєписі якраз відсутні дані про хоч якісь закордонні стажування чи відрядження, де він міг би ближче побачити ліберальні цінності? Чорносотенні і людиноненависницькі настрої загалом не дуже притаманні науковій спільноті, але, зазначимо між іншим, Вязигін в контексті всього професорського представництва, а не лише харківського, не був поодиноким виключенням. Але Харків, з його ліберальними традиціями місцевої впливової буржуазії, був не надто сприятливим, як на часи 1905-1906 рр., середовищем поширення такого роду поглядів. Радше навпаки, що підтверджує тріумфальна поява в Думі професора Гредескула:

Гредескул Микола Андрійович (20.4.1865, Харківська губ. – 1.1.1930, Ленінград?), Депутат 1-ї ДД від Харкова. Росіянин, православного віросповідання, дворянин. Закінчив з золотою медаллю 3-ю Харківську гімназію (1883), посупив на природниче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету, яке закінчив у 1887. У 1890 екстерном склав екзамени за курс юридичного факультету з дипломом 1-го ступеню. В лютому 1981 р. залишений при університеті для приготування до професорського звання по кафедрі цивільного права. У 1894 р. склав магістерські іспити і одержав звання приват-доцента, викладав на кафедрі цивільного права і судочинства Харківського університету, був деканом юридичного факультету. З 1904 р. член «Союза освобождения». У 1905 р. редактор газети «Мир» (Харків); за опозиційний характер матеріалів, що друкувалися, за розпорядженням міністра внутрішніх справ П.М.Дурново

[16] Вязигін і інші чорносотенці і монархісти з колишніх думців нині є популярними фігурами на право-монархічних російських Інтернет-сторінках. Про Вязигіна, див., наприклад:: А.Каплин А., А.Степанов А. «Только вера дает силу жить»: // http://www.rusk.ru/st.php?idar=103874, та ін.

арештований напередодні виборів у 1 ДД і засланий на 3 роки в Архангельську губернію, але після заочного обрання в депутати Думи звільнений. Член Конституційно-демократичної партії (з 1906 входив до складу її ЦК). …[17]

Історія Миколи Гредескула свого часу наробила в російській пресі чимало галасу: опозиційні уряду видання трактували його появу у Таврійському палаці прямо з «не надто віддалених від Сибіру» місць як перемогу над «старим режимом», який називали «бюрократичним ладом», що можна вважати евфемізмом. Натомість праві, а тим більше рептильні видання вимагали від тієї ж бюрократії перекрити доступ до «російської» Думи «інородцям». Гредескул, російський дворянин, вписаний у відповідні розділи родовідної книги дворянства Харківської губернії, трактувався як «інородець». До слова, письменник Олександр Солженіцин уже значно пізніше в своєму «Червоному колесі» дещо глузливо опише зовнішність Гредескула у квітні 1917 р.:

«Сошлись сегодня с утра в библиотеке Гессен и Гредескул, два профессора, два главных редактора – „Речи" и „Русской воли", – и, конечно же, не смогли сразу разойтись со своими книжными стопками, а зацепились спорить у прилавка. … У тщедушного маленького Гредескула, с нервной шеей в крахмальном воротнике, глаза за очками были беспокойные, цепкие, колкие…»[18].

Тут можемо бачити не тільки тяглість традиції протистояння праві-ліві в російському суспільстві, а і певний стереотип у сприйнятті професора. Зустріч, певна річ, у бібліотеці; на руках професорів стосики книжок; вони в окулярах і крохмальній білизні. Тоненька шия професора Гредескула (який і справді не відзначався монументальністю постави), колишнього харківського, а на той час уже петроградського професора, що еволюціонував до марксизму (чи то щиро, чи життя заради), як і неспокійні колючі очі, формують у читача образ негативний. Ліберали, інтелігенція, продали Росію… Правда, існуватимуть і інші стереотипи зовнішності і поведінки професорів, але то будуть оцінки з іншого табору, і стосуватимуться вже іншого харківського професора. Наразі ж звернемо увагу на підкреслення редакторських занять професорів. Вязигін і Гредескул приблизно в один час редагували два ідеологічно діаметрально

[17] Гредескул Николай Андреевич (стаття без підпису) // Государственная дума … С. 145.
[18] Цит. за : http://koleso.by.ru/4/4_11.htm

протилежні видання зі схожими назвами : «Мирный труд» у першого і «Мир» у другого; тобто, хоч вони й не була прямими суперниками в інтелектуальному плані, як різні за фахом, але як редактори і керівники відповідних колективів мали певний вплив на харківську спільноту і конкурували на цьому полі; Вязигін ще візьме своє, коли політична ситуація після червня 1907 р. різко зміниться. Правда, ця тимчасова перемога зрештою коштуватиме йому життя, якщо забігти наперед, оскільки професор в роки громадянської війни буде страчений більшовиками. Зарубаний шаблею як білий заручник.

Безумовно, знаковою фігурою в російському інтелектуальному середовищі кінця XIX – початку XX ст. був професор Максим Ковалевський. Присвячене йому гасло в словнику, чи не найоб'ємніше з-поміж інших персоналій і вельми змістовне, належить перу відомої московської дослідниці російського лібералізму Ніни Хайлової. «Додумський» період його життя і діяльності нею викладений так:

Ковалевський Максим Максимович (27.8.1851, Харків – 23.3.1916, Петроград), депутат 1-ї ДД від Харківської губернії. Росіянин, православного віросповідання, потомственний дворянин. У 1868 р. поступив на юридичний факультет Харківського університету, входив до гуртка Солнцевої, що займався культурно-просвітницькою роботою, пропагандою ідей мирного поступового прогресу. Після закінчення університету (1872) залишений при ньому для підготовки до магістерського екзамену. Продовжив освіту в Берліні, Парижі. Лондоні, Відні та ін. (до 1876); за кордоном познайомився з К.Марксом, Г.Спенсером, Г.-С.Меном, Дж.Льюїсом та ін. У 1877 захистив магістерську дисертацію «Історія поліцейської адміністрації в англійських графствах, з найдавніших часів до смерті Едуарда I», доцент. Після захисту докторської дисертації «Суспільний лад Англії в кінці Середніх віків» (1880) – ординарний професор кафедри державного права Європейських країн юридичного факультету Московського університету. Метою своєї наукової і викладацької діяльності вважав доказ ліберального характеру західноєвропейських порядків порівняно з російським самодержавством, «підготовку росіян до конституції». За своїм світоглядом – послідовний позитивіст, намагався вивчати історію в соціологічному зрізі, вбачав у соціології загальну теорію соціального розвитку. Вважав основним соціологічним законом закон прогресу, що полягав у зростанні соціальної солідарності. Класову боротьбу розглядав як ознаку незрілості або, навпаки, «виродження» того чи іншого ладу. За своїми політичними поглядами – прихильник конституційної або «народної» монархії, якій відводив роль верховного

посередника між класами і захисника інтересів народних мас шляхом рішучого втручання держави в економічну і соціальну сферу. Видавав у Москві (разом (з В.Ф.Міллером) журнал «Критическое обозрение» (1879-80) співробітничав у журналі «Юридический вестник», газетах «Порядок» (СПб., 1881-82) і «Земство» (М., 1880-82). Здійснив три етнографічні експедиції на Кавказ (1883, 1885, 1887), матеріали яких лягли в основу його досліджень про родові відносини і форми їх розпаду; нагороджений великою Костянтинівською медаллю Російського географічного товариства. Розробив програму реформ для Росії, в основі якої лежав пріоритет загальнолюдських цінностей і свобода особи. За наказом міністра народної освіти І.Д.Делянова у 1887 звільнений з Московського університету, виїхав за кордон, працював в архівах Франції, Італії, Іспанії та ін. В кінці 1880-х – на початку 1900-х читав лекції в Стокгольмі, Оксфорді, Брюсселі, Сан-Франциско, Чикаго та ін., за запрошеннями університетів та приватних фондів; викладав у «College libre des sociales» у Парижі (1901-05), в Російській вищій школі суспільних наук, організованій ним в Парижі спільно з професорами Ю.С.Гамбаровим, Є.В. де-Роберті та ін. Праці Ковалевського стали всесвітньовідомими, сам він обраний членом-кореспондентом Французької Академії по відділенню [нравственных и политических] наук; почесний член Академії законодавства в Тулузі, дійсний член Товариства історії Французької революції, почесний член італійського Товариства історії вітчизни, голова Міжранодного інституту соціології в Парижі. Співробітничав у «Revue internationale de sociologie» (надавав матеріальну підтримку цьому виданню), в «Nouvelle Revue Historoque de droit» (Париж), «Archaeological Review” (Лондон) та ін. Учасник з'їзду Британської асоціації істориків у Оксфорді, з'їзду орієнталістів у Лондоні, 1-го міжнародного конгресу порівняльної історії права, з'їзду Міжнародного інституту соціології в Парижі та ін. Повернувся в Росію в серпні 1905. Учасник з'їзду земських і міських діячів у Москві у вересні 1905 р. Один із творців і лідер Партії демократичних реформ. Активно співробітничав у газетах «Право», «Биржевые ведомости», «Речь», «Русские ведомости», «Русское слово», «Слово»; в журналах «Вестник Европы», «Минувшие годы», «Мир Божий», «Юридический вестник», «Русская мысль», «Московский еженедельник», «Самоуправление» та ін. Видавав газету «Страна» (1906-07). Володів великим маєтком, який продав селянам на льотних умовах, залишивши собі невелику ділянку землі. …[19]

[19] Н.Б.Хайлова. Ковалевский Максим Максимович // Государственная дума … С. 256/257

Як бачимо, інтелекту, енергії, інтересу до нового в житті цього харківського інтелектуала чи не бракувало: здобутків Максима Ковалевського вистачило б не на одного професора. І це тільки частина його наукової, організаційної і політичної діяльності. А ще треба мати на увазі і його бурхливу громадську діяльність: окрім роботи в Думі, а з 1907 р. у Державній раді, куди був обраний за академічною квотою, він брав участь у міжнародних і загальноросійських товариствах і об'єднаннях (поза іншим також членство в товаристві ім. Т.Г.Шевченка), у видавничих проектах, ініціативну участь у відродженні масонських лож в Росії («Полярна зоря» у Петербурзі і «Відродження» в Москві). Зрештою, постійну увагу до себе привертає романтична історія пізнього кохання Максима Ковалевського і Софії Ковалевської, в дівоцтві Корвін-Круковської. Одну з своїх найцікавіших для читання книжок він присвятив саме їй[20].

Ну й, звичайно, Максим Ковалевський був дуже колоритною постаттю. Як згадували його колишні студенти, їм дуже імпонував той романтичний шлейф, який тягнувся за професором. Його міжнародні знайомства, зокрема з Карлом Марксом. Його велична постава, манера рухатися і говорити. Важко сказати, чи не працювали тут також стереотипи у баченні професора, але в одному з таких описів читаємо про натовпи студентів біля 12-ї аудиторії, де він зазвичай читав свої лекції, неспішну появу професора. Він огрядний, з масивною головою, з густою бородою. Зовнішність солідна і навіть монументальна (згадаємо опис Гредескула Солженіциним, – О.К.). Широкий, досить зім'ятий і не дуже свіжий сюртук, недбало пов'язаний галстук: видно, професор не надто переймається своєю зовнішністю. При цьому виглядає імпозантно і приковує до себе увагу. Лекцію читає сидячи на стільці; поряд невеликий круглий столик, на якому графин з водою і склянка. Читає поволі, обличчя витирає великою червоною хусткою. Інтрига сюжету його лекції ні на мить не відпускає зачарованих слухачів, в аудиторії мертва тиша. Слухати подібну лекцію – означає запам'ятати її на все життя, – робить висновок автор спогадів[21].

Виклад можна продовжувати, але загалом зрозуміло. Суто індивідуальні характеристики, очевидно, співіснують з усталеним уявленням про те, яким має бути світило науки. Не виключено, що і сам Максим

[20] Див. присвяту у кн.: Ковалевский М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности: Лекции, читанные в Стокгольмском ун-те / Пер. с Фр. М.Иолшин. – С.-Петербург, 1893.

[21] Гуревич П.В. Максим Максимович Ковалевский. // http://law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1170290 Загалом пошукові системи видають безліч матеріалів про М.М.Ковалевського, у тому числі, як і у випадку з іншими харківськими професорами, харківських авторів.

Максимович десь підсвідомо вів себе відповідним чином. Усе це дає підстави стверджувати, що, попри досить добру висвітленість цієї постаті в літературі, навіть зі скупих рядків біографічного довідника видно, яка майже неорана ще дослідницька цілина ховається за цим іменем. Тим більше для прихильників біографічних і мікроісторичних досліджень та *синтезу конкуруючих дослідницьких стратегій*[22].

Те саме можна говорити про багатьох-багатьох інших депутатів Державної думи Російської імперії від українських губерній і міст, політичні зорі яких засвітилися на початку позаминулого століття з фактом обрання до тієї далеко неоднозначної інституції, як інтелектуалів, так і «простих» трудівників – селян і робітників, лікарів і вчителів, земських діячів і дворянських достойників. Усіх їх об'єднували різні речі, але одна інтегруюча складова була безсумнівною – це українська земля, *terra*, територія: тодішнім думським законодавством не передбачувалося партійного представництва, тільки за цензом, однією з головних складових якого було володіння землею або нерухомістю на ній.

Вивчення зв'язків депутатів – як інтелектуалів, так і представників інших соціальних груп – з українською землею ще тільки починається.

[22] Пор.: Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тисячелетия // Ейдос. Альманах теії та історії історичної науки / Головний редактор В.Смолій; відповідальний редактор І.Колесник. – Вип. 3. – К., 2007. – С. 24-25.

Олександр Музичко
Одеса

Інтелектуальне співтовариство одеських істориків наприкінці XIX –XX ст.: *Лінії суперництва та співпраці*

Висловлена у середині XX ст. Л. Февром теза «немає історії, є історики» й досі спонукає до дослідження внутрішнього світу істориків як головних творців уявлень про минуле та, власне, історії. Відмова сучасних історіографів від попередніх жорстких схем створила передумови для антропологічного прориву у галузі біоісторіографії, підвищення уваги до приватної сфери життя істориків. За нашими спостереженнями, одною з найбільш дискримінованих залишається царина міжособистих зв'язків істориків. Перевага віддається зображенню співпраці між ними, зокрема, по лінії «вчитель-учень». Конфліктні ситуації найчастіше не потрапляють у поле зору історіографів, як начебто нетипові та другорядні. Однак, на нашу думку, саме у цих екзистенційних ситуаціях найповніше розкривалась особистість учасників конфлікту. Біографії істориків-сучасників, навіть тих, які довгий час жили в одному і тому ж місті, часто постають у певній ізоляції, що унеможливлює реконструкцію особливостей існування певної інтелектуальної спільноти.

Звичайно, меншою мірою висловлені зауваження відображають стан досліджень біографій найвидатніших представників історичної науки України та провідних українських інтелектуальних співтовариств XIX-XX ст. (наприклад, школа М. Грушевського, Наукове товариство імені Т. Шевченка тощо). Однак, вочевидь, завдання створення комплексної картини розвитку української історіографії передбачає всебічну реконструкцію провінційних, другопланових інтелектуальних співтовариств, що були

підпорядковані розвитку магістральних історіографічних шкіл, напрямків та течій, і відповідно довгий час залишались на маргінесі історіографічних досліджень.

Одним з таких інтелектуальних співтовариств слід визнати «одеську школу істориків», один з важливих територіальних осередків розвитку історичної науки в Україні. Незважаючи на те, що це поняття з'явилось в історіографічній літературі ще на початку 1920-х років[1], подальші автори далеко не повною мірою використали потенціал історичних джерел для реконструкції одеської спільноти істориків у другій половині XIX – на початку XX ст., період інтенсифікації історичних досліджень та активізації у розвитку інфраструктури історичної науки в Одесі[2]. У цій статті на основі новітніх напрацювань провідних історіографів[3] здійснено спробу поглянути на розвиток історіографії в Одесі як на історію міжособистих взаємин інтелектуалів, складне поєднання елементів співпраці та конфліктності у справі організації історичних студій. У статті використано низку мало чи цілковито не відомих історичних джерел. У центрі дослідження перебувають постаті найбільш знакових одеських істориків: І. Линниченка, Є. Щєпкіна, О. Маркевича, Є. Тріфільєва, С. Аваліані, А. Скальковського.

На перший погляд, умови для праці історика в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. були сприятливими. Як одне з найзаселеніших міст Російської імперії, потужний промислово-торговельний та культурний центр, що у 1865 р. отримав власний університет, Одеса начебто мала всі передумови аби не вважатися історіографічною провінцією. Однак в епістолярній та мемуарній спадщині одеських науковців, і в першу чергу саме гуманітаріїв, Одеса постає як своєрідна пастка, з якої треба якнай-

[1] Пичета В.И. Введение в русскую историю. – Москва, 1922. – С. 201.

[2] Очерки развития науки в Одессе / В.Москва, Адамян, Л.А. Алексеева, Ю.А. Амброз и др. Отв. ред. С.А. Андронати. – Одесса, 1995. – С. 450-490.

[3] Колесник І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX ст. // Укр. іст. журн. – 2008. - № 1. – С. 169-193; Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007; Попова Т.Н. К проблеме формирования научного сообщества историков исторической науки: размышления на заданную тему // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. – Число 12. – Ч. 2. – К., 2005. – С. 94-117; Попова Т.Н. Биоисториографические исследования по материалам фондов ГАОО (теоретико-методологический аспект) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. Праці Державного архіву Одеської області. – Т. 4. - Одеса, 2001. – С. 302-305; Бухерт В.Г. С.Ф. Платонов и Кружок русских историков // Археографический ежегодник за 1999 г. – Москва, 2000. – С. 126-143; Брачев В.С. «Наша университетская школа русских историков» и ее судьба.– С.-Петербург, 2001; Антощенко А.В., Свешников А.В. Конфликт без скандала // Мир Клио. – Москва, 2007. – Т. 2. – С. 115-134.

швидше вирватись. Йдеться не лише про природне прагнення до столичних центрів. Одесі закидали меркантилізм, споживацтво, бездуховність, відсутність громадського інтересу до науки, дорожнечу життя, важкий клімат. «Наименее историческим городом» називав Одесу видатний єврейський історик С. Дубнов[4]. Кримчанин О. Бертьє-Делагард у 1909 р. так зустрів повідомлення І. Линниченка про ініціативу заснування в Одесі міського музею: «Город слишком ничтожен по духовным силам и времени в особенности, чтобы дать материал для такого музея. Если и можно, что-либо подобное то не более, как в виде отдельной комнаты при музее, нашем или при городской библиотеке. Там, где не было жизни, невозможно и воспоминание о ней»[5]. З «одеським духом» науковці пов'язували загальмування своєї творчої активності, наростання конфліктності з оточенням. Ситуацію для прибічників «чистої науки» погіршувало й те, що Одеса перетворилась на провідний центр суспільно-політичного життя. Це унеможливило спокійне функціонування Новоросійського університету (НУ), що на початку XX ст. потрапив у перманентну фінансову та моральну кризу. Науковці часто розглядали свою працю як життя в оточеній фортеці, з якої вони роблять вилазки з пропагандистсько-просвітницькою місією[6].

Найбільш специфічним із закидів було пояснення індиферентності одеситів щодо вітчизняної історії «нерусскостью» міста. Так, щойно потрапивши до Одеси у середині 1880-х р., І. Линниченко писав: «Одесса какой-то для меня малосимпатичный город – коммерция его santa. Совершенно иностранный отпечаток, по улицам встретишь одних жидов, греков да итальянцев»[7]. Майже через 30 років його ставлення лише радикалізувалось: «нет на Руси города, где было бы хуже»[8].

Тим не менш, деякі чинники, що були неприйнятними для прибічників «чистої науки», містили не лише негатив. Поліетнічність Одеси створювала передумови для співіснування в інтелектуальному середовищі міста принаймні трьох національних історичних концепцій: російсько-імперської, української та єврейської. Жвавість суспільно-політичного

---

[4] Дубнов С.М. Книга жизни. – Иерусалим-Москва, 2004. – С. 167-168.

[5] Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 255. – Арк. 8.

[6] Истрин В. Речь // Пятнадцатилетие Историко-филологического общества при НУ. – Одесса, 1905. – С. 5,6,9,8.

[7] Архів Російської академії наук (Москва) (АРАН). – Ф. 489. – Оп. 3. – Спр. 425. – Арк. 91-92; Порівн. з враженнями М. Мурзакевича: Відділ рукописів Інституту Російської літератури («Пушкинский дом»). – Ф. 603. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 76.

[8] Санкт-Петербурзька філія архіву РАН (СПБ ФАРАН). – Ф. 726. – Оп. 2. – Спр. 179. – Арк. 3-4.

життя відкривала широкі можливості для обрання шляху історика-пророка, трибуна, вождя, вчителя життя, провидця. Цю можливість сповна використали такі одеські історики як Л. Смоленський, О. Маркевич, С. Аваліані та Є. Щєпкін. Важливим чинником підвищення суспільного статусу істориків був бурхливий розвиток одеської журналістики. Власники та редактори газет залюбки приймали до редакційних колегій істориків, надавали свої шпальти для полеміки між ними, друкували статті на різні історичні сюжети.

Попри скарги прибічників «чистої науки» щодо неуваги одеської громадськості до історії, поряд з істориками-професіоналами, які зосереджувались здебільшого в НУ, у місті виник феномен історика-аматора. Їх умовним лідером можна вважати А. Скальковського. Головним осередком діяльності істориків-аматорів було Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС), не переобтяжене університетським статусом. Як і в інших культурних центрах, невід'ємною частиною інтелектуального співтовариства одеських істориків були не лише «чисті історики» (історики політичного, суспільного, соціально-економічного життя, тобто історії-події), але й юристи, літературознавці, богослови, які розвивали історико-правові, історико-літературні, історико-релігіознавчі напрямки історичних досліджень (Ф. Леонтович, О. Кірпічніков, В. Лазурський, О. Клітін). Ці інтеграційні соціокультурні процеси у середовищі гуманітаріїв інтенсифікували пошук моделей міждисциплінарних зв'язків.

За нашими підрахунками, приблизна чисельність уявного співтовариства одеських істориків коливалась у межах 100 осіб (це суттєво поступається кількості членів одеських історичних товариств - 100-200 осіб, але слід врахувати, що до їх складу входили не лише одесити). З них невелика кількість належала до корінних одеситів, що корелюється з думками сучасників про «молодість» міста, недостатнє оформлення його «культурного коду».

Надзвичайно строкатим було соціальне походження одеських істориків. Більшість продовжували традиції інтелігентних родин. Кількість вихідців з дворянського стану звелась до мінімуму, поступаючись вихідцям з родин православного духовенства. Чимало одеських істориків були одружені, проте деякі відмовились від сімейного життя заради науки та громадського служіння (І. Линниченко, Є. Щєпкін).

Прикметою часу була поява серед одеських істориків жінок (Д. Атлас), передусім завдяки заснуванню у 1906 р. Одеських вищих жіночих курсів (ОВЖК). ОВЖК мали значення не лише для діяльності

жінок. На курсах викладали деякі історики, що в силу різних обставин не мали можливості викладати в НУ.

Найбільш поширеними суспільно-політичними ідеалами серед одеських істориків були різні варіанти соціалізму та лібералізму, християнський консерватизм. Значно важче відповісти на питання про національну свідомість істориків. Більшість з них, напевно, усвідомлювали себе «русскими», у сенсі патріотами Російської імперії. Однак деякі відчували патріотизм й до «малої батьківщини» – України (Малоросії), Грузії тощо.

Реальних обрисів інтелектуальному співтовариству одеських істориків надає існування у місті мережі закладів, гуртків, товариств, як історико-наукового, так і просвітницького, громадського спрямування. Як і в інших великих містах Російської імперії, в Одесі не виникло мегатовариства, яке б об'єднало всіх істориків. Наприкінці XIX – на початку XX ст. при НУ виникли декілька товариств, що відображали підвищення потенціалу закладу: Історико-філологічне (ІФТ) та Бібліографічне (ОБТ). В Одесі також виникло відділення Імператорського військово-історичного товариства (головний діяч – П. Андріанов), яке втім не зацікавило провідних одеських істориків та не відзначалось великою науковою плідністю, оскільки було перейнято завданнями військово-патріотичної пропаганди. Роль своєрідних товариств виконували гуртки, організовані професорами та студентами НУ та ОВЖК. Фактично роль гуртків виконували неформальні зустрічі між студентами та професорами, на квартирах останніх. У джерелах є згадки про те, що такі зустрічі відбувались на квартирі В. Григоровича, О. Маркевича («четверги»), І. Линниченка («воскресники»), Є. Щєпкіна, Е. фон Штерна[9].

Про елементи формування школи істориків середньовічної та нової історії західноєвропейських країн можна говорити відносно діяльності професора кафедри всесвітньої історії Є. Щєпкіна, учнями якого були І. Бондаренко, П. Біциллі, О. Вайнштейн, К. Добролюбський та інші[10]. Однак уривчастість його викладання в НУ, активна суспільно-політична

[9] Левитский А. Из студенческих воспоминаний // Новороссийский университет в воспоминаниях современников /сост. Ф.А. Самойлов. – Одесса, 1999. – С. 51; Державний архів при Раді міністрів Автономної республіки Крим (ДААРК). - Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 86. – Арк. 137; Відділ рукописних фондів інституту української літератури ім. Т. Шевченка (ВРФ ІУЛ). – Спр. 490.- Арк. 2; Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. (ВР РНБ). – Ф. 1035. – Оп. 1. — Ф. 1035. – Оп. 1. - Спр. 40. – Арк. 15; Спр. 38.– Арк. 118-121, 136-137, 148; Спр. 39. – Арк. 12; Спр. 42. – Арк. 82; Спр. 45. – Арк. 15.

[10] Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007. – С. 458.

діяльність унеможливили формування більш класичного варіанту школи (лідер – осередок – спільна методологія та напрямок досліджень – друковане видання).

Більше підстав говорити про існування на базі НУ шкіл професорів Е. фон Штерна та І. Линниченка. Школа професора кафедри класичної філології Е. Штерна (Є. Кагаров, Б. Фармаковський, М. Болтенко, М. Мандес та ін.) була спрямована на дослідження давньої історії, здебільшого археології. Учні Е. фон Штерна розвивали дослідження вчителя. Окрім історико-філологічного факультету важливими складовими цієї школи були ОТІС та археологічний музей при ньому.

Більш широкою та цілеспрямованою була діяльність щодо створення школи на базі НУ, ОВЖК та ОБТ протягом перших десятиліть XX ст. професора кафедри руської історії І. Линниченка[11]. Ця школа була академічною за своєю сутністю (подібною до шкіл С. Платонова, М. Довнара-Запольського). Її члени не розробляли спільну наукову тему, не працювали у рамках певної концептуальної схеми, але переймали науковий досвід свого вчителя, привчались науково мислити та опрацьовувати літературу і джерела. Близькими учнями І. Линниченка були Б. Вахевич, М. Родзевич, С. Аваліані, М. Слабченко, П. Клепацький, В. Арнаутов, А. Флоровський, Є. Загоровський, Д. Блюменфельд та курсистки ОВЖК Д. Атлас, Л. Паппадато, С. Стратієвська-Гросман. Здебільшого вони працювали у рамках позитивістської парадигми та висвітлювали соціально-правові процеси. Певний вплив професор мав на становлення особистості та кар'єрне зростання історика літератури Л. Когана і медієвіста П. Біциллі.

НУ, ОВЖК та товариства при них у силу офіційного статусу, російсько центричності викладання та дослідження історії Східної Європи, не могли задовольнити потяг до історичних знань українських та єврейських інтелектуалів Одеси. Тому протягом другої половини XIX – початку XX ст. у місті функціонували неформальні об'єднання цих інтелектуалів, що виконували роль альтернативних історіографічних центрів. Така ситуація відповідала атомізованому, поділеному на низку національних громад, одеському суспільству[12].

[11] Музичко О.Є. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.: етапи, особливості, значення // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2007. – Вип. 4. – С. 167-190; Попова Т.Н. Заметки об изучении интеллектуальной истории А.В. Флоровского // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса-Ополє-Вроцлав, 2008. – С. 323-326.

[12] Ґерлігі П. Одеса. Історія міста, 1794-1914. – К., 1999. – С. 245.

Україноцентричну історіографічну концепцію у 1870-х р. презентували члени гуртка («воскресники») на квартирі Л. Смоленського (лідера українських громадівців, учня В. Антоновича), який читав лекції з історії України[13]. У 1907-1908 р. цю традицію продовжили лекції з історії України, організовані товариством «Просвіта» (провідний лектор – П. Клепацький)[14]. Лише за доби відносної лібералізації суспільного життя у 1905-1908 р. україноцентричний погляд на історію України, що спирався на праці В. Антоновича та М. Грушевського, зміг проникнути до стін НУ та ІФТ завдяки діяльності приват-доцентів О. Грушевського та П. Іванова.

У 1890-ті р. головним центром вивчення історії євреїв та одночасно місцем спілкування єврейських інтелектуалів в Одесі був гурток на квартирі видатного єврейського історика С. Дубнова[15]. Окрім С. Дубнова єврейську інтелектуальну традицію у дослідженні історії презентували М. Моргуліс, С. Пен, М. Лернер, Й. Клаузнер. Прикметно, що всі згадані єврейські дослідники були аматорами у галузі історичних досліджень. З 1917 р. роль альтернативного НУ осередку взяв на себе Одеський Народний університет, де мали можливість викладати українські та єврейські діячі, не лише історики-професіонали, але й аматори.

Співробітництво між істориками було здебільшого зумовлено спільною тематикою їх праць, близькістю суспільно-політичних позицій та національного світогляду. Але далеко не останню роль відігравали загальні моральні принципи. Так, І. Линниченко наголошував, що визнає в особистих відносинах «выше всего прямоту и откровенность»[16]. Напевно, випадком найбільш теплої дружби між одеськими істориками були взаємини між І. Линниченко та О. Маркевичем[17]. Після смерті О. Маркевича у 1903 році в одній з провідних одеських газет з'явилась невеличка замітка І. Линниченка, що є чи не найпрониклившим некрологом одного одеського історика іншому: «Дорогой милый друг! Я потерял тебя, моего искреннего, верного, старого, милого спутника в течении 20 лет. 20 лет самой тесной, самой нежной дружбы, не омраченной ни одной тучкой, 20 лет привычки устно и письменно сообщаться обо всем, советоваться, искать утешения

---

[13] Гордієвський М. Л.А. Смоленський // Шквал. – 1930. – № 35 (270). – С. 8-9.

[14] Звіт українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1908. – Одеса, 1909. – С. 4.

[15] Дубнов С.М. Книга жизни. – Иерусалим-Москва, 2004. – С. 167-252.

[16] Відділ писемних джерел Державного історичного музею (Москва). – Ф. 558. – Оп. 1.– Арк. 279.

[17] Див. також: Мирошниченко В.А. И.А. Линниченко о А.И. Маркевиче // Записки історичного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова. – Вип. 7. – 1998. – С. 146-151 та А.И. Маркевич (1847-1903). Биобиблиографический указатель / Сост. В.В. Самодурова, И.В. Максименко. Науч. ред. Т.Н. Попова. – Одесса, 1997.

в маленьких и больших горестях, вместе радоваться, вместе веселиться, вместе работать. Иметь такого друга великое, редкое счастье, и я его имел, и если тебя уже нет и не будет со мною, то я все же буду всю жизнь помнить тебя живого, живого человека, одного из лучших людей и друзей каких я встречал в жизни. Прощай мой дорогой, старый, верный и милый друг»[18].

Знайомство між істориками відбулося десь наприкінці 1870-х р., й на 1881 р. вони вже були друзями[19]. Саме О. Маркевич був основним промоутером влаштування свого колеги та друга в НУ. Творча співпраця між істориками здебільшого відбувалась в рамках роботи ОТІС. І. Линниченко перебував під сильним інтелектуальним впливом О. Маркевича, можливо, сам не помічаючи цього. Але поступово їх діяльність набула багато спільних рис: схильність до популяризації, читання публічних лекцій, участь у численних товариствах, інтерес до художньої літератури. Низка статей І. Линниченка, написаних в одеський період його життя, особливо біографічних характеристик, стилістично та змістовно перегукуються з працями О. Маркевича[20]. Тому й деякі характеристики І. Линниченка на адресу О. Маркевича виглядають як автобіографічні: «звичка до скептицизму призвела до того, що він не примкнув ні до якої школи, ні до якої наукової теорії… він не створив теорію, взяв на себе роль оповідача та бібліографа»[21].

Менш теплими, проте довготривалими та плідними, були взаємини між І. Линниченком та істориком літератури В. Лазурським, які не перервались і після від'їзду І. Линниченка до Криму у 1919 році. Головним чином співпраця між ними відбувалась у межах ОБТ, головою якого був І. Линниченко, а секретарем – В. Лазурський. З О. Маркевичем та В. Лазурським І. Линниченка об'єднував й принцип землятцва (всі троє походили з центральної України), певні українофільські сентименти, які втім не зачіпали політичну сферу україно-російських відносин.

У згадках учнів І. Линниченка переважає шанобливий та вдячний тон до свого вчителя, який всіляко підтримував їх наукову діяльність, сприяв кар'єрному зростанню[22]. Однак насправді у школі І. Линниченка існувало

---

[18] Линниченко И.А. Памяти старого друга // Одесский листок (ОЛ). – 1903. - 7 июня.
[19] ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 15-16.
[20] Линниченко И. Н.И. Костомаров. – Одесса, 1910.
[21] Линниченко И.А. А.И. Маркевич. – Одесса, 1904. – С. 10, 13, 16.
[22] Авалиани С.Л. Рец. на: Линниченко И.А. Н. Костомаров // Исторический вестник. – 1911. - № 7. – С. 298-299; Флоровский А. Памяти проф. И.А. Линниченко // АРАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 12. – 5 арк.

складне поєднання співпраці та конфліктності. Найбільш повне порозуміння встановилось у І. Линниченка з Б. Вахевичем та А. Флоровським. Першого з них він планував у прямі спадкоємці на кафедрі російської історії НУ, але ці плани перервала його рання смерть. А. Флоровському вдалося стати прямим спадкоємцем І. Линниченка як в силу наукових здібностей, так і співпадіння їх суспільно-політичних та національних ідеалів. Натомість саме останні були головним каменем спотикання у загалом добрих взаєминах професора зі М. Слабченко, С. Аваліані та М. Родзевичем. Професор заперечував як соціалістичні та антицентралістичні погляди М. Слабченка та С. Аваліані, так і чорносотенство М. Родзевича і загалом наполягав аби вони зосередились виключно на науці[23]. І. Линниченко мав дуже непростий характер і був у натягнутих, а іноді ворожих взаєминах з багатьма колегами (до прибуття в Одесу він встиг зіпсувати стосунки з Д. Багалієм та Д. Яворницьким). Проте наведені факти дозволяють твердити про занадто радикальний характер думки Д. Багалія про «безпринципність та антисоціальний характер» свого колеги[24].

Здатність до товариського ставлення до деяких колег мав й запальний та радикальний Є. Щєпкін. Так, незважаючи на те, що В. Лазурський аж ніяк не поділяв радикалізм Є. Щєпкіна і був другом одного з його найзапекліших ворогів І. Линниченка, між істориками встановились досить довірливі взаємини. Певний час вони жили разом на квартирі, співпрацювали на ОВЖК[25]. Зрештою, у 1919 році Є. Щєпкін врятував В. Лазурського від розправи одеського ЧК, хоча, за спогадами К. Добролюбського, на той час вважав його «недалекою людиною»[26].

Водночас, у середовищі одеських істориків не бракувало й відверто конфліктних, навіть скандальних ситуацій, що були зумовлені низкою чинників. В інтелектуальній спільноті одеських істориків існувала певна ієрархічність. Історики-професіонали, які здебільшого зосереджувались в НУ, відчували деяку зверхність щодо істориків-аматорів. Останні при нагоді намагались довести свою значущість, іноді у досить гострий спосіб. Передусім, саме через відсутність єдності між істориками, не мали успіху

[23] ДАОО. - Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 39; ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 18; ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 16.

[24] Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. - Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького /Упоряд.: С.В. Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 23.

[25] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 264. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 1-2.

[26] Добролюбский К. Воспоминания о прошлом и встречи. Мой пройденный путь (1885-1944) // Добролюбский К.П., Добролюбский А.О., Добролюбская Ю.О. Семейный архив. Очерки. – Одесса, 2004. – С.172.

ініціативи заснування в Одесі історичного архіву (до чиновників надійшли відразу два проекти – професорів-істориків НУ та А. Скальковського, при чому жодна зі сторін не сприймала іншу) та міського музею[27]. Досить відома в літературі полеміка між І. Линниченко та С. Шелухіним з приводу походження назви «Україна» мала не лише суспільно-політичний, але й відчутний соціокультурний аспект як прояв протистояння між одеськими істориками-фахівцями та істориками-аматорами[28]. Але і в середовищі істориків-професіоналів, професорів НУ, ще з перших десятиліть існування цього закладу намітились розходження між старожилами Одеси та новими, прийшлими зі сторони професорами[29].

У зв'язку з посиленням у суспільстві наприкінці XIX – початку XX ст. атеїстичних, нігілістичних тенденцій досить зверхнє, іноді просто підозріле та зневажливе ставлення, відчували до себе історики церкви[30]. Певні розходження існували у розумінні завдань історика та трактуванні історичного матеріалу між загальними істориками та істориками права. Ці, на перший погляд, непомітні тріщинки суттєво вплинули на функціонування одеських товариств історичного спрямування. Так, у силу власних амбіцій та конфліктів з деякими колегами (Е. фон Штерном, Є. Щєпкіним та М. Попруженко) від діяльності в ОТІС та ІФТ поступово відійшов І. Линниченком. У 1911 р. професор заснував ОБТ, у діяльності якого втім не брали участі деякі провідні одеські історики. Негативно вплинув на діяльність ОТІС конфлікт між одним з його засновників М. Мурзакевичем та А. Скальковським. Декілька конфліктів заслуговують на докладне висвітлення як найбільш виразні для виявлення зазначених тенденцій.

Першим за часом визрівання та найбільш тривалим був конфлікт між І. Линниченко та Є. Щєпкіним[31]. В Одесу обидва історики прибули у другій половині 1890-х р. з Москви, де вони певний час викладали на посаді

---

[27] Музичко О. Внесок професорів Новоросійського університету у розвиток архівної справи в Одесі у другій половині XIX - на початку XX ст. Південний архів: Зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 7. – Херсон, 2002. - С. 174-179; Музичко О., Солодова В. Справа заснування «Музею міста Одеси» на початку XX ст.: ініціатори, задуми та реалії // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – № 5. – 2008. – С. 31-40.

[28] Линниченко И.А. Что такое Украина // Одесские новости (ОН). – 1908. – 7 сентября.

[29] Модестов В.И. Отрывок из воспоминаний // Исторический вестник. – 1884. - Т. 18. – Вып. 11 (ноябрь). – С. 282-301.

[30] А-съ Лекции А. Клитина // ОН. – 1905. – 4-5 апреля; ВР РНБ. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 89-95; ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 10.

[31] Про діяльність Є. Щєпкіна в Одесі див.: Евгений Николаевич Щепкин (1860-1920): Биобиблиографический указатель / Сост. В.В. Самодурова, И.В. Максименко. Науч. ред. Т.Н. Попова. - Одесса, 1998.

приват-доцентів Московського університету. Ймовірно, вже у Москві між істориками виникла взаємна неприязнь. Принаймні невдовзі по-приїзді в Одесу Є. Щєпкін різко опонував І. Линниченку під час засідань ІФТ[32]. У 1903-1905 р. конфлікт вперше проявився у неприхованій формі. В одному з листів Є. Щєпкін зазначав, що «Линниченко прямо таки болен и бросается теперь не на меня, а на фон Штерна и других»[33]. Головним приводом для конфлікту було кадрове питання на історико-філологічному факультеті НУ. І. Линниченко намагався закріпити на кафедрі руської історії свого вихованця Б. Вахевича. Однак Є. Щєпкін висунув кандидатуру відомого історика М. Рожкова, близького йому своїми соціалістичними поглядами[34]. До Б. Вахевича він ставився негативно: «Экзамен у Вахевича был удовлетворителен, но все-таки его ответы отличались дерзостью и не изгладили впечатления незрелости, оставшегося от весны»[35]. Проте плани Є. Щєпкіна передусім загрожували одному з ветеранів НУ історику Г. Перетятковичу. З останнім І. Линниченко був у досить дружніх відносинах.

Відчуваючи побоювання за долю близьких йому людей, на засіданні факультету та Ради професорів НУ І. Линниченко різко заперечив кандидатуру М. Рожкова, поставивши під сумнів його фахові здібності[36]. «Всю зиму бились с японцем Свинниченкой. Он написал пасквиль на Рожкова. Я отвечал хаму», - писав Є. Щєпкін у липні 1904 року[37]. Однак цю боротьбу Є. Щєпкін програв. Напевно, від розпачу на початку 1905 р. у доповідній декану (яку І. Линниченко потрактував як «донос») він прямо звинуватив Г. Перетятковича у педагогічній неспроможності. Ображений старожил НУ відмовився від читання лекцій[38]. До 1911 р. І. Линниченко читав весь курс історії Росії та вів всі семінари, аби втримати посаду для свого учня А. Флоровського. Згадуючи про ці події у 1916 р., І. Линниченко так схарактеризував Є. Щєпкіна: «человек неуравновешенный, болезненно самолюбивый, способный на всевозможные выходки, менявший свою политическую физиономию как хамелеон и притом даже не из-за выгоды, а в силу своей вагабундной натуры, исключительной любви к рекламе, популярности, сценическим выступлениям под гром аплодисментов, необходимых ему, как хлеб насущный, настоящий эгоист, поочередно то устраивавший

---

[32] Летопись Историко-Филологического общества при НУ. – Т. 7. – 1899. – С. 35-36.
[33] ВРФ ІУЛ. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 2.
[34] ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2610. – Арк. 336, 349.
[35] ВРФ ІУЛ – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 1-2.
[36] ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 68. – 51 арк.
[37] ВРФ ІУЛ. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 1-2.
[38] ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 9. – Спр. 10. – Арк. 15.

блоки разных партий, то переругивающийся со всеми партиями, так как в действительности признавал только одну партию, исчерпывающеюся им одним»[39].

Не дивно, що у 1906 році він не підтримав ініціативу деяких колег про те, аби обраний до Державної думи Є. Щєпкін залишався професором НУ[40]. У 1916 р. І. Линниченко зірвав спробу повернення Є. Щєпкіна до НУ «по формальным и моральным мотивам»[41]. Проте Є. Щєпкіну вдалося взяти певний реванш на ОВЖК. У 1911 р. І. Линниченко хотів передати читання російської історії на ОВЖК А. Флоровському, але відкликав його кандидатуру, коли дізнався про те, що правління доручило Є. Щєпкіну та О. Доброклонському висловити свої міркування[42]. Коли ж у 1915 р. Є. Щєпкін став деканом історико-філологічного факультету ОВЖК, І. Линниченко припинив читання лекцій[43]. Чимдалі більшу роль у конфлікті відгравали суспільно-політичні розходження. Радикал Є. Щєпкін та ліберальний консерватор І. Линниченко не могли сприйняти один одного.

Недаремно приводом до переходу конфлікту у фазу апогею стала справа організації в Одесі Народного університету. І. Линниченко як голова одеського Слов'янського благодійного товариства Кирила та Мефодія, яке ще з 1880-х років організовувало читання для народу в Одесі, мав всі підстави претендувати на лідерство в цій справі. Саме на його квартирі відбулася нарада ініціативної групи, за його редакцією було підготовлене просвітницьке видання про сутність та історію народних університетів. Однак на початку березня 1917 р. у приватному листі професор скаржився: «К делу народного университета теперь примкнули элементы неизвестные. Мы думали дело народного универа, тщательно отрабатываемое, поставить на должную высоту, привлечь всех, действительно преданных делу народного образования, а не ищущих популярности дешевыми средствами. И вот нас, людей и знающих, и уважаемых, имя которых говорит всем, отстраняют потом те, несколько крикунов и рекламистов, хотят его захватить в свои руки. Мы собрались работать безпристрастно и честно, не нуждаясь в рекламе и популярности. И так везде у нас – личные интересы преобладают»[44]. Вже через два тижні його побоювання підтвердились. На сторінках газети «Власть народа» з'явилась вкрай безпардонна та хамська

[39] Линниченко И.А. Батенька Георгий Перетяткович. – Одесса, 1916. - С. 37.
[40] ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 17. – Арк. 41.
[41] СПБ ФАРАН. – Ф. 332. – Оп. 2. – Спр. 95. – Арк. 21-22.
[42] ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 3. – Спр. 7529. – Арк. 143-144.
[43] ДАОО. – Ф. 334. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 97-98.
[44] ДАОО. – Ф. 156. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 8.

за тоном стаття автора, який заховався під псевдонімом «Внук народа». Однак ні для кого не було секретом, що її авторство належало редактору газети Є. Щєпкіну. Стаття була переповнена лайкою, де І. Линниченка атестували як «хамелеона», «живого трупа» тощо. Є. Щєпкін зловісно резюмував: «Всегда будет время отдать заживо морально и умственно разложившихся профессоров на суд Совета Депутатов рабочих и солдат»[45].

Слід віддати належне І. Линниченку – його відповідь була витримана у значно коректнішому тоні[46]. Він навіть спромігся визнати Є. Щєпкіна автором «добротных трудов», хоча й цілковито аморальним. Конфлікт мав широке відлуння в одеській громаді. На бік Є. Щєпкіна пристали радикальні студенти та курсистки[47]. Однак більшість професорів НУ засудило стиль поведінки Є. Щєпкіна[48]. Колишній друг обох фігурантів конфлікту професор П. Мєлікішвілі невдовзі згадував, що І. Линниченко був «в душе добрый человек и при этом не без таланта», а Є. Щєпкін - «дрянной» та демагог[49].

І. Линниченко не переніс своє ставлення до Є. Щєпкіна на його учнів К. Добролюбського[50] та П. Біциллі. Зокрема, у 1918 році І. Линниченко згадував: «я всегда симпатизировал Бицилли, хотя выдающегося таланта у него не замечал. Но он работает, и мне нравится его стремление к изучению общих исторических вопросов. Несколько месяцев назад я устраивал публичную лекцию для студентов и Бицилли читал об Учредит. Собрании. Не оратор, но читал вполне прилично»[51]. Він підтримав його кандидатуру на посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії, але радив відкласти участь у конкурсі. Це викликало певне роздратування П. Біциллі, який збирався взагалі покинути НУ. Однак І. Линниченко відмовив молодого історика. Щоправда, наприкінці 1919 р., роздратований критичними висловлюваннями П. Біциллі щодо філософії російської історії та релігії, І. Линниченко занотував у щоденнику: «У Бицилли нет ни исторического чутья, ни политического также»[52].

---

[45] Внук народа. Спасайте народный университет (некролог при жизни проф. И.А. Линниченке) // Власть народа. – 1917. – 24 марта.

[46] Линниченко И. Письмо в редакцию // ОН. – 1917. – 25 марта.

[47] Линниченко Ответ на письмо курсистки // Сын народа. – 1917. – 31 марта.

[48] Письмо проф. Крусмана Щепкину // ОН. – 1917. – 11 апреля; В академическом союзе профессоров // ОЛ. – 1917. - 15 апреля.

[49] ВРФ ІУЛ. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 271. – Арк. 1.

[50] Добролюбский К. Вказ. праця. – С. 175.

[51] ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 25.

[52] ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 45.

За часів калейдоскопічних змін влад в Одесі у 1918-1919 р. І. Линниченко та Є. Щєпкін по-черзі брали один в одного реванш. У травні 1918 р. на квартирі І. Линниченка відбулися збори професорів НУ, на яких було вирішено вимагати заочного засудження Є. Щєпкіна за погромницькі статті[53]. Після повернення радянської влади до Одеси І. Линниченко не просто звільнили з НУ за наказом Є. Щєпкіна, але й намагались заарештувати і, ймовірно, розстріляти. До приходу добровольців він переховувався по квартирах різних знайомих. Остаточний тріумф Є. Щєпкіна відбувся наприкінці 1919 року, коли І. Линниченко назавжди покинув Одесу. Звістку про смерть Є. Щєпкіна І. Линниченко сприйняв іронічно спокійно: «брат В. Щепкина тоже скончался в Одессе, пошумел не мало. Оба были ненормальные»[54]. За іронією долі, вулиця Єлізаветинська, де майже весь одеський період свого життя прожив І. Линниченко, була названа іменем Є. Щєпкіна.

Не менш гострим, хоча й менш тривалим виявилось протистояння між І. Линниченко та Є. Тріфільєвим[55]. Вихованець Харківського університету був призначений на посаду екстраординарного професора НУ у 1911 році, коли І. Линниченко вже досяг значних успіхів у справі формування власної школи. Тому він гостро негативно сприйняв появу стороннього викладача: «Это назначение – личная месть мне Щербакова [попечитель Одеської навчальної округи] и некоторых правых. Обиднее всего, что я подготовил ряд учеников, которым и думал сдать мое дело, и учеников талантливых и дельных (Флоровский, Клепатский, Авалиани, Слабченко). Да, время подлое»[56]. Козирі в руки І. Линниченка додавало те, що наукові якості Є. Тріфільєва були аж ніяк не безсумнівними. Його магістерську дисертацію піддали нищівній критиці за відсутність критичного ставлення до джерел М. Павлов-Сильванський та деякі інші відомі історики. Негативний відгук, до якого приєднався й А. Флоровський, І. Линниченко підкріпив листом до міністра освіти Кассо. Слід зазначити, що враження більшості сучасників про науковий та викладацький потенціал Є. Тріфільєва цілком корелюються з негативними відгука-

[53] ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7.
[54] СПБ ФАРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 1.
[55] Про діяльність Є. Тріфільєва в Одесі див.: Попова Т.М. Из истории Новороссийского университета: Е.П. Трифильев. К 140-летию со дня рождения (биоисториографический контур) // Проблемы славяноведения. – Вып. 9. - Брянск, 2007. – С. 42-62.
[56] СПБ ФАРАН. – Ф. 113. – Оп. 3. – Спр. 223. – 1911 – Арк. 20-21.

ми І. Линниченка[57]. Однак Є. Тріфільєва затвердили новим викладачем НУ. На знак протесту І. Линниченко повністю припинив читання лекцій[58]. Так само він відреагував на обрання Є. Тріфільєва викладачем ОВЖК за сприяння М. Щєпкіна.

Є. Тріфільєв не залишився у боргу і завадив кар'єрі в НУ двох учнів І. Линниченка – П. Клепацького та С. Аваліані. Проте, якщо справа з першим минулася без резонансу, то з С. Аваліані вийшов справжній скандал. У першу чергу до цього призвів далеко неординарний масштаб особистості грузинського історика. На середину 1910-х років він був автором цілої низки якісних наукових статей, зокрема, у провідних журналах, учасником одного з археологічних з'їздів, викладачем декількох середніх навчальних закладів Одеси, членом низки наукових та громадських товариств, активним учасником ліберального руху[59]. Саме остання обставина завадила затвердженню С. Аваліані на посаді приват-доценту НУ у 1909 р. Тоді ж С. Аваліані задумав написати працю про один з аспектів історії селян в Російській імперії. Однак він не бажав перейти дорогу Є. Тріфільєву, який саме в цей час готував свою магістерську дисертацію. Тому молодий історик надіслав колезі листа, в якому висловив свої побоювання. Однак, Є. Тріфільєв, як повідомляв С. Аваліані у листі до В. Семевського, «дал мне сухой, чтобы не сказать більше, ответ»[60]. Невдовзі С. Аваліані видав свою працю. Коли ж у 1912 та 1914 р. С. Аваліані представив в історико-філологічний факультет свою магістерську дисертацію, Є. Тріфільєв затримав справу обговорення дисертації на максимально можливий термін та дав негативний відгук. С. Аваліані довелося захищати (до того ж успішно) свою дисертацію у Петрограді. У 1915 р. Є. Тріфільєв виступив проти кандидатури С. Аваліані на посаду приват-доцента кафедри російської історії, зокрема, наголосивши на «не коллегиальности» претендента. Після того як С. Аваліані у наступному році успішно виборов конкурс на аналогічну посаду у Петроградському університеті, в одній з провідних одеських газет у відкритому листі він звинуватив Є. Тріфільєва в упередженості[61].

[57] Рубинштейн Н. О путях развития исторического исследования // История СССР. – 1962. - № 6. – С. 90; Боровой С. Воспоминания. - Москва, 1993. – С. 99.

[58] СПБ ФАРАН. – Ф. 134. – Оп. 3. – Спр. 849. – Арк. 99-100.

[59] Музичко О. Грузини у суспільно-політичному та культурному житті Одеси у другій половині XIX – на початку XX ст. (1860-ті роки – 1920 рік) // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса-Ополє-Вроцлав, 2008. – С. 334-350.

[60] АРАН. – Ф. 489. – Оп. 3. – Спр. 64. – Арк. 1.

[61] Авалиани С.Л. Открытое письмо проф. Императорского Новороссийского университета Евгению Парфентьевичу Трифильеву // ОЛ. – 1916. – 9 мая.

Протягом декількох тижнів на шпальтах газети тривала полеміка, в якій аргументи Є. Тріфільєва виглядали непереконливо[62]. До того ж він відмовився від третейського суду, якого вимагав С. Аваліані. На бік С. Аваліані пристали й ліберальні одеські журналісти. Відлуння цієї полеміки пролунало на початку 1917 року, коли студентська сходка вирішила вимагати відставки Є. Тріфільєва, зокрема, за його «общественные выступления отрицательного характера», прикладом яких протестанти вважали як раз інцидент з С. Аваліані[63].

З огляду на ці обставини не дивно, що у 1917 році конфлікт між І. Линниченком та Є. Тріфільєвим спалахнув знову. Приводом був наказ міністерства освіти про звільнення з університетів всіх раніше незаконно призначених професорів. Загалом І. Линниченко піддав сумніву ступінь жорсткості цього наказу, вважаючи, що до справи звільнення колег треба підходити диференційовано[64]. Однак він рішуче наполягав на відставці Є. Тріфільєва[65]. На звинувачення ректора О. Доброклонського у розпалюванні пристрастей І. Линниченко відповів: «в академических делах я никогда не руководствовался личными симпатиями, а исключительно интересами университета»[66]. У повну об'єктивність цього зізнання важко повірити, адже у всіх зазначених конфліктах особисте та громадське тісно переплітались.

Отже, інтелектуальне співтовариство одеських істориків у другій половині XIX – на початку XX ст. складалось з мережі формальних та неформальних об'єднань:

Формальні

1. Історико-філологічний і юридичний факультети НУ та ОВЖК та товариства при них:

А) студентські при історико-філологічному факультеті НУ: науково-літературне товариство, історико-філологічний гурток (керівник І. Линниченко), історичні гуртки Є. Тріфільєва та А. Флоровського; при

[62] Трифильев Є.П. Ответ на открытое письмо С.Л. Авалиани // ОЛ. – 1916. – 11 мая; Авалиани С.Л. Мой ответ проф. Е.П. Трифильеву // ОЛ. – 1916. – 15 мая; Трифильев Е.П. Ответ С.Л. Авалиани // ОЛ. – 1916. – 17 мая; Авалиани С.Л. Последнее слово. Ответ проф. Е.П. Трифильеву // ОЛ. – 1916. – 24 мая.

[63] Сходки и собрания // Сын народа. – 1917. – 28 марта.

[64] Линниченко И.А. По-поводу министерского приказа об увольнении 27 профессоров// ОН. – 1917. – 19 марта; Линниченко И.А. По-поводу последнего заседания совета университета // ОЛ. – 1917. – 17 марта.

[65] Линниченко И.А. Письмо в редакцию // ОН. – 1917. – 23 марта.

[66] Доброклонский А. Письмо в редакцию // ОН. – 1917. – 25 марта; Линниченко И.А. Письмо в редакцию. Ответ Доброклонскому // ОН. – 1917. – 28 марта.

ОВЖК – гурток любителів літератури та історії (керівники І. Линниченко та В. Лазурський).

Б) наукові при НУ: Історико-філологічне та Бібліографічне

2. Одеське товариство історії та старожитностей

3. Одеське відділення Імператорського військово-історичного товариства

4. літературно-артистичний клуб.

Неформальні

1. вечори на квартирах В. Григоровича, О. Маркевича, І. Линниченка, Є. Щєпкіна, Е. фон Штерна

2. «воскресники» на квартирі Л. Смоленського

3. гурток для вивчення єврейської історії на квартирі С. Дубнова

4. школа істориків-русистів та україністів професора І. Линниченка

5.школа спеціалістів з античної історії, археологів Е. фон Штерна.

Інтелектуальне співтовариство одеських істориків, як і в інших містах, уявляло з себе складну суміш співпраці, що іноді переходила у дружбу, та конфліктів, що іноді з латентних перетворювались у відверті. Зовнішні чинники (специфіка Одеси, наростання суспільно-політичних протиріч у Російській імперії) загострювали ці конфлікти, але не були вирішальними для їх ґенези. Особливості взаємин між істориками неможливо роз'єднати з загальними особливостями феномену інтелігенції. Творчій особистості, інтелектуалу, властиве загострене почуття гідності, прагнення лідерства, амбітність. Специфіка діяльності історика, особливо в рамках фактографізму, позитивістської парадигми, посилювала конкуренцію між провідними одеськими істориками завдяки їх бажанню досягти першість у дослідженні певних тем, відкритті нових документів. Не менш важливою була специфіка суспільного статусу історика, на якого покладали місію пророка і, тим самим зіштовхували на слизький ґрунт суспільно-політичної полеміки.

Валентина Корзун
Омськ

Жизненный мир и наука: отец и сын Лаппо-Данилевские[1]

Желание написать на эту тему возникло у меня несколько лет назад, когда, работая в рукописном отделе Российской национальной библиотеки в Санкт-Петербурге, мне в руки попался уникальный документ – «Материалы к биографии И.А. Лаппо-Данилевского», составленные его матерью, Еленой Дмитриевной Лаппо-Данилевской. Это своего рода источник в источнике, первая часть которого представляет биографический очерк И.А. Лаппо-Данилевского, во второй размещены в хронологическом порядке выписки из писем самого Ивана Александровича и его близких, составляющих семейный круг. Мать выступает первым биографом своего сына – крупного математика - (хотя уточним, что к этому времени, кроме некрологов, уже была опубликована о нем краткая энциклопедическая справка)[2]. Особенностью рассматриваемого документа является пронзительный, личностный характер (мать, выстраивающая биографию тяжело больного сына, находившемся в ситуации постоянной угрозы и трагически рано ушедшем из жизни). Сознание человеческой и научной незаурядности Ивана Александровича («Вани») и нависшей над ним смертельной угрозы определяют характер документа (научная биография и вместе с тем человеческая трагедия). «Русский гений издавна венчает тех, которые мало живут».

В силу указанных обстоятельств этот документ не мог оставить равнодушным своего читателя. Его эмоциональная наполненность волновала и захватывала. Впервые за многие годы работы с архивными материалами я плакала над рукописью и не сколько этого не стыжусь.

[1] Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ, грант № 08-06-00272.

[2] Бол. сов. энц-дия. Москва, 1937. - Т. 31. - С. 757.

Там же в архиве у меня и появился замысел сравнить жизненные миры отца и сына и посмотреть на профессорскую семью как значимое звено интеллектуальной коммуникативной сети.

***

Имя Александра Сергеевича Лаппо-Данилевского (1863 – 1919) является знаковым в отечественной гуманитаристике. Он известен как выдающийся методолог, науковед, источниковед, исследователь социальной и «культурной » истории России, организатор науки, сделавший блестящую академическую карьеру. Его сын – Иван Александрович Лаппо-Данилевский (1896-1931 гг.). – математик с мировым именем – член-корреспондент АН СССР. Его выдающимся достижением были решение уравнения Риеманна-Пуанкаре, и разработка теории дифференциальных уравнений. Эти труды вписали его в пространство интеллектуального внимания научного сообщества.

На протяжении более чем полувека труды И.А. Лаппо-Данилевского признаются специалистами-математиками классическими, как и труды его знаменитого отца – специалистами-историками и вообще гуманитариями.

Время, на которое пришелся пик творчества этих ученых, и направления их деятельности были существенно отличными, тем не менее, поражает созвучие их представлений о науке, общность ценностных ориентиров, схожесть нравственных идеалов. Сближали двух ученых не только родственные связи, но и принадлежность к определенному типу культуры, которую мы называем профессорской, которая не исчезла в миг с крушением прежней старой жизни в послереволюционный период. Конечно, дух времени накладывает свой отпечаток и существенно ее трансформирует. Но для нас является принципиальным тезис Карла Мангейма об особенностях восприятия духа времени творческой личностью – «ее привлекают только те течения и тенденции времени, которые в качестве живой традиции сохраняются в ее специфической социальной среде»[3], в нашем случае, профессорской.

Схожесть идеалов не означает их тождественность, идеальные установки реализуются в определенной исторической ситуации, вписываются в наличный социокультурный контекст. Соответственно важной представляется постановка вопроса: что же составляет устойчивое ядро профессорской субкультуры, и что наиболее подвержено

[3] Цит. по: Репина Л.П. Персональная история и интеллектуальная биография.// Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. 8. Специальный выпуск: Персональная история и интеллектуальная биография. - Москва, 2002. - С. 8.

трансформациям? Понятно, что это глобальная проблема истории науки, требующая как конкретно исторической, так и теоретической разработки. Представляется, что определенным шагом в ее постижении может стать сравнение жизненных миров отца и сына Лаппо-Данилевских, что и стало предметом исследования в данной статье[4].

Опорной категорией в таком сравнении для нас является категория «жизненный мир». Понятие «жизненного мира» вводится в научный оборот и делается достоянием большой гуманитаристики благодаря исследованию Э. Гуссерля « Кризис европейских наук»[5]. «Жизненный мир» («дорефлективная данность», само собой разумеющийся мир смыслового опыта), является, по Гуссерлю, смысловым фундаментом всякого человеческого знания, общей почвой, на которой вырастают все науки. Обращение к понятию «жизненный мир», в соответствии с точкой зрения самого Гуссерля, позволяет включить в поле научного рассмотрения «жгучие» вопросы смысла или бессмысленности человеческого бытия, показать укорененность научной деятельности в окружающем ученого повседневном мире. Рассмотрение жизненного мира дает возможность исследователю субъективизировать деятельность ученого, соотнести ее с целеполаганием (мировоззренческими интенциями) деятеля науки, его мировосприятием, миром его повседневности. И, наконец, исследование жизненного мира в системе современного историко-антропологического подхода, позволяет соотнести сферу интеллектуально-научного и социокультурного и на конкретном материале предметно выявить возможности внедрения культурологического дискурса в интеллектуальную историю (не сводить, как это случается в новейших историографических исследованиях, историко-антропологический подход к биографии).

В рамках интеллектуальной истории все явственней вырисовываются возможности сетевого анализа, направленного на изучение интеллектуальных сообществ в коммуникативном пространстве культуры. Науко-

---

[4] Впервые эта тема была обозначена в моем докладе: Жизненный мир И.А. Лаппо-Данилевского в интерьере советской повседневности// Культура и интеллигенция меняющихся регионов России: XX- век. Интеллектуальные диалоги: XXI век. Россия–Сибирь – Казахстан: Мат. VI Всерос. науч. и науч.-практ. конф. с международным участием (Омск, 3-5 октября 2006 г.). Омск, 2006. - С.23-28. Данный доклад лег в основу предлагаемой статьи.

[5] Тексты, вошедшие в эту книгу были созданы автором в 1936-1937-м годах, сама же работа впервые вышла в свет в 1954г. и сразу получила широкий резонанс среди философов, историков, социологов. Об этом подробнее см.: Гайденко П.П. Научная рациональность и философский разум в интерпретации Эдмунда Гусерля / Вопросы философии. - 1992.- №7. - С. 125.

ведами в настоящее время признается, что сам концепт «научное сообщество» находится на стыке культурной и научной историографий, «аккумулирует много смыслов и кодов», может служить инструментом для изучения разнообразия практик представителей данного сообщества. В рамках научного сообщества, совокупности/ структуре коммуникативных практик, выделяются различные типы его представителей, и отец и сын Лаппо-Данилевские могут рассматриваться либо как интеллектуалы-одиночки (по П.Бурдье), с еще большим правом - как интеллектуальные герои или гении (по Р.Коллинзу). И все же в нашем случае такая типология не совсем убедительна, она слишком одностороння, хотя бы уже потому, что исследователь как бы ангажирован предпосылочным знанием, контекстом – наши герои члены одной семьи - и это обстоятельство провоцирует интерес к проблеме преемственности в науке и коммунитарности как сущностной характеристики феномена науки вообще.

Научная преемственность соответствует логике развития науки и осуществляется через различные каналы научной коммуникативности, в том числе через сеть личных связей и контактов. Выделим отмечаемые литературой классические, традиционные варианты коммуникативного общения, такие как «вертикальные» - учитель – ученик, «горизонтальные» - кружки единомышленников (и в первом и во втором вариантах речь идет, как правило, о коммуникациях в рамках одной профессии). Но коммуникативная реальность разнообразней и обращение к феномену Лаппо-Данилевских – «продленной гениальности» - дает нам возможность в исследовании интеллектуальной сети сместить акцент с трансляции научных идей и концепций в рамках научного сообщества в целом на преемственное усвоение научных ценностей в пространстве одной семьи и соответственно рассмотреть семью интеллектуалов, как ячейку сетевого общения. В нашем случае, и в этом его уникальность, семья Лаппо-Данилевских, может быть представлена как уникально концентрированная часть профессорской культуры, с присущими ей ритуалами и жизненным миром, соответствующими стереотипами поведения.

Начну с того, что сравнивая пути в науку отца и сына, не возможно не зафиксировать сложного (пожалуй даже парадоксального) сочетания сходных и различных черт. Конечно же, образ интеллектуала имеет культурно-национальные характеристики и в тоже время он является ситуативным, последнее явственно проявляется при смене научных поколений, а также в эпохи разломов и социальных потрясений. Путь отца можно назвать классическим для представителя дворянской культуры – хорошее домашнее образование, гимназия с золотой медалью, университет,

защита магистерской диссертации, педагогическая деятельность в Историко- филологическом институте и в Петроградском университете, раннее избрание в Академию наук, создание собственной научной школы. Хотя некоторые сбои на этом пути были – А.С. Лаппо-Данилевский не защищал докторскую диссертацию и почти до конца дней своих оставался в университете на приват- доцентской должности[6]. Научная известность А.С. Лаппо- Данилевского не вполне соответствовала его положению на служебной иерархической лестнице в университете и воспринималось некоторыми недоброжелателями, как формальное свидетельство того, что он «не оправдал надежд, которые на него возлагались… не дал таких трудов, которые от него ожидали»[7]. « Мне лично, - записывает в своем дневнике Н.Н.Платонова, откликаясь на смерть историка, - Лаппо-Данилевский

---

[6] Только в 18 ноября 1918 - на заседании профессоров 1- го Петроградского университета Лаппо-Данилевский был избран профессором сверх штата по кафедре русской истории вместе с Е.В.Тарле, О. Л. Добиаш - Рождественской (См.: ГИА С.-Петербург. - Ф.14. - Д. 8801. - Л. 56.). Эта процедура была инициирована И.М. Гревсом, который в своем отзыве отмечал, что ученая и профессорская квалификация Александра Сергеевича «стоит вне всякого сомнения», что он «первоклассный знаток», «двигатель науки русской истории» и известен не только как историк, но и как философ и юрист. Представители кафедры русской истории С.В. Рождественский, С.Ф. Платонов, А.Е. Пресняков также обратились с ходатайством об учреждении новой профессуры по русской истории и о возведении в звание ординарного профессора приват-доцента, академика А.С. Лаппо-Данилевского, в котором отмечалось, что «научная и преподавательская деятельность А.С. настолько тесно связана с нашим университетом и так хорошо известна всем членам факультета, что достаточно привести о ней лишь краткую справку» (ГИА С.-Петербург. - Ф.14. - Д.8801. - Л. 105). Приведем ее полностью в качестве альтернативной оценки Лаппо-Данилевского, данной Н.Н.Платоновой, которую мы воспроизводим в данной статье: «А.С. вступил в число приват-доцентов в 1890 г. по защищении магистерской диссертации « Организация прямого обложения в XVII веке» (так в документе – В.К.). С того времени и по сей год А.С. несет непрерывную и ответственную работу. Кроме прочитанных им на разные темы ряда специальных курсов он читает периодически по поручению факультета курс русской историографии. Из проведенных им, также в течение длинного ряда лет, практических занятий, особенно выделяется семинарий по дипломатике частных актов Московского государства. Этот семинарий по разработке неизданного актового материала, под руководством А.С. , выработался в своего рода специальную школу древнерусской дипломатики. Вне кафедры русской истории А.С. поставил и развил курс исторической методологии. В тоже время А.С. не переставал обогащать русскую историческую науку рядом исследований по социальной и экономической истории Московской Руси, по истории государственных учреждений и культуры XVIII века.

Привлечение А.С. в число полноправных профессоров не только явилось бы давно заслуженным им актом, но и способствовало бы большей широте и устойчивости преподавания по кафедре русской истории» (См.: ГИА С.-Петербург. - Ф.14. - Л.105).

[7] РО РНБ. - Ф. 585. - Оп.I. - Д. 5698. - Л.88-88 об.

представлялся всегда очень несчастным человеком: получив превосходное домашнее образование, зная много языков, обладая колоссальными знаниями и необыкновенной усидчивостью, он всю жизнь стремился воспарить в творческом порыве – и не мог, п[отому] ч[то] в сущности у него не было таланта, творчества, интуиции»[8]. Недоброжелательный отзыв супруги известного историка С.Ф. Платонова безусловно является отражением на повседневно обывательском уровне конфликта между двумя выдающимися представителями петербургской исторической школы[9].

Приведенная выше недоброжелательно-отстраненная, фрагментарная характеристика жизненного мира и личности Александра Сергеевича резко контрастирует с оценками людей, духовно близких ему, составлявших неизменный круг его дружеского общения. Показательна в этом плане попытка сочувственной и целостной реконструкции жизненного мира на-шего героя, предпринятая И.М. Гревсом. Иван Михайлович сознает сложность поставленной задачи - «Не буду слагать «панегирика», пред-взятого, отвлеченного, мертвенного восхваления; хочу восстановить живого человека, с плотью и кровью его, с духом, наполнявшим конкретную личность…дать реальный контур, чтобы выросла перед слушателями, читателями единичная фигура (идеографическим способом)»[10]. Бесконечно осложняет задачу,- указывает И.М.Гревс, «богатство индивидуализированности» Александра Сергеевича и, наконец, то, что « он был друг - от этого усиливается ответственность»[11]. К основным, определяющим структуру, «начертание жизни и личности», «всесвязующим чертам» конкретного лика (иначе говоря, личностным характеристикам – В.К.) А.С.Лаппо-Данилевского автор-друг относит прежде всего неизменную принципиальность: «всегда за идею и по идее - интеллектуально, в познании истины, и этически, в осуществлении добра»[12]. Эта незыблемая принципиальность, по Гревсу, выражала присущую его другу «высокую жажду бесконечного, постоянную мысль, упорную и властную, о вечном -

---

[8] Там же. - Л.89.

[9] Подробнее об этом см.: Ростовцев Е.А. А.С. Лаппо-Данилевский и С.Ф. Платонов (к истории личных и научных отношений)// Проблемы социального и гуманитарного знания: Сб. науч. работ. С.-Петербург, 1999. - Вып. 1. - С. 128-165; он же. А.С. Лаппо-Данилевский и петербургская историческая школа. Рязань, 2004. - С.61-89; Корзун В.П. Образы исторической науки на рубежеXIX-XX вв.(анализ отечественных историографических концепций). Екатеринбург-Омск, 2000. - С.93-99.

[10] Гревс И.М. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. (Опыт истолкования души)// Русский исторический журнал.1920. Кн. 6. С. 45.

[11] Там же. С. 44.

[12] Там же. С.46.

то, что одушевляло, одухотворяло, единило многообразные крупные начала его личности»[13]. К личностным особенностям своего друга Иван Михайлович относит и поразительную, прямо чудесную трудоспособность, трудолюбовь - «в работе пребывающий», мысль и стремление во всякую минуту бодрствования - бодрствования, эахватывающее почти все пространство и время жизни - таковы реальные признаки, характеризующие его духовную поступь».[14]

Сопоставление противостоящих точек зрения, выявление контекста их появления, приближает нас к постижению непростого образа интеллектуала. Мы безусловно соглашаемся с сочувственно-восхищенной оценкой И.М. Гревса научной и человеческой значимости А.С.Лаппо-Данилевского. Представляется, однако, что и точка зрения Н.Н.Платоновой отражает не только ее недоброжелательно-субъективное отношение к Александру Сергеевичу, но и некоторые особенности его позиционирования в современном ему научном мире. Как отмечает хорошо знавший историка А.Е.Пресняков, среди историков - ученых и педагогов - А.С.Лаппо-Данилевский занимал обособленное положение - «одинокий и замкнутый в напряженной личной работе, не примыкал к какой-либо школе, …так и остался…до конца дней своих на роли «приват-доцента».[15]

Путь в науку его сына Ивана Александровича Лаппо-Данилевского был иным, совсем не прямым как Невский проспект, хотя казалось, что судьбой он был предначертан именно таковым. Хорошее домашнее образование в атмосфере пиетета перед наукой, обучение в гимназии Л.Д.Лентовской, где стремительно стало расцветать его математическое дарование, к концу гимназии, по воспоминаниям матери - Е.Д. Лаппо-Данилевской, им уже пройден был полностью университетский курс математики математического факультета; поступление в 1914 году в Петербургский университет на физико-математический факультет, правда, не без колебания (музыка или математика?) и в том же году - отчисление из университета. «Новая университетская жизнь, обычно такая долгожданная и много обещающая, как замечает Елена Дмитриевна, не увлекла Ивана Александровича. Подорванный болезнью и душевными переживаниями организм [16] его не выдержал и началось длительное нервное заболевание,

[13] Там же. С.78.

[14] Там же. С. 46-47.

[15] Пресняков А.Е. Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский. С.-Петербург, 1922. - С. 22.

[16] В подготовленных Е.Д. Лаппо-Данилевской «Материалах к биографии Ивана Александровича Лаппо-Данилевского» сообщается о двух обстоятельствах, приведших к нервному срыву сына – перенесенном заболевании (стрептококковая ангина) и тяжелом

при котором всякая умственная работа была ему запрещена. Да и сам он не рвался к ней тогда, как впоследствии в таких случаях, когда напрасны бывали все угрозы докторов»[17]. Наступил длительный почти десятилетний период, в течение которого Иван Александрович если и думал о математике и интересовался ею, то, во всяком случае, был чрезвычайно далек от ученья вообще и от планомерных занятий математикой в частности. Уже упоминаемая нами Н.Н. Платонова в своем дневнике, ссылаясь на слухи, сообщает о его работе в Покровской гимназии в качестве преподавателя истории и заведующего хозяйственной частью, с возмущением пишет о его большевистских позициях и приводит слова якобы московского свойственника А.С.Лаппо-Данилевского, что оба его сына никчемные. Эта запись сделана в конце апреля 1919 года[18]. А буквально через несколько лет И.А. Лаппо-Данилевский предстанет как математическая звезда не только российского, но и мирового уровня.

В 1924 году он восстанавливается в университете. В 1925 оканчивает его и поступает в аспирантуру и заявляет о себе как о самобытном ученом, в 1927 году появились его первые печатные труды, в 1928г. опубликована «замечательная основоположная его работа»[19], в 1929 году он блестяще защищает диссертацию. За короткий срок - с лета 1927 по декабрь 1930 гг.,- как он сам подсчитал в своей автобиографии, им было опубликовано 17 работ. Труды И.А. Лаппо-Данилевского сразу нашли поддержку как в отечественном, так и в мировом научном сообществе, он печатается в Москве, Ленинграде, Париже, Гиссене, Берлине. В 1930 г. получает Рокфеллеровскую премию-стипендию (стажировка в Германию), для выдающихся деятелей науки, премию Главнауки Наркомпроса, 1 февраля 1931г. избирается членом-корреспондентом Академии Наук СССР[20].

Возвращению в науку Ивана Александровича трудно дать исчерпывающее объяснение. Во всяком случае, генетическая одаренность нашего героя, его принадлежность к определенному профессорскому типу культуры позволяют, как нам представляется, компенсировать воздействие социальной среды и преодолеть личный творческий кризис.

осложнении на сердце, и неудачей своих собственных математических исследований (некорректность доказательства, незамеченная его именитыми консультантами - акад. В.А. Стекловым и проф. Г.М. Фихтенгольцем, и обнаруженная несколько позже им самим.) См.: ОР РНБ. - Ф.419. - Оп.1. - Д.2. - Л.5об.

[17] Там же. - Л. 6.

[18] ОР РНБ. - Ф 585. - Оп.1. - Д.5699. - Л. 46-46 об.

[19] Resolution algorithmique des problemes reguliers de Poincare et de Riemann // Журнал Ленинградского физико- математического общества.1928. - Т.2. - Вып. 1.

[20] Л. Федоров. Памяти И.А. Лаппо-Данилевского// Природа. - 1931. - № 9. - С. 927.

Иван Александрович, у которого одаренность буквально в генах, активно работает над отбором средовых условий ее реализации. И хотя его, по собственному признанию, угнетает сознание «некоторой хозяйственной неустойчивости и обилия разнородных пакостей внешней жизни» (он уже муж и отец, работает домоуправом, «канителюсь с инженерами, рабочими, жильцами и т.д. и пишу», - сообщает в одном из писем своему дяде Д.Д. Бекарюкову), он вырабатывает в себе навыки абстрагироваться от социальных шумов – «за письменным столом от всего этого отвлекаюсь». В качестве таковых им воспринимаются не только «домовые пакости» (работа домоуправом ради элементарного выживания), но и необходимость следования идеологическим правилам игры, которые он иронически принимает. В письме к «дорогим друзьям», отправленном из традиционного семейного места отдыха - дачи родителей Ольги Алексеевны в подмосковной Благуше, он сообщает: «несколько свободных дней, выпавших на мою долю, придется посвятить весьма «безвкусному» занятию: на 2- ую половину сентября назначены испытания для аспирантов по «марксистскому минимуму» и для подготовки к ним следует прочитать 6 соответствующих «классических произведений». Ивану Александровичу остается утешаться самому и утешать своих адресатов тем, что естественно-позитивно для их жизненного мира - своими научными достижениями и ожидаемыми «общими радостями» наслаждения музыкой. «Будем надеяться, - пишет он, - что осенью мы снова откроем наш «сезон», займем наши традиционные места и будем слушать «нашего маэстро».[21] В период своего научного подъема, поглощенности занятиями наукой Иван Александрович с полным основанием пишет: «С внешним миром, за исключением деловых отношений, не имею почти никакого общения»[22].

Причем влияние самих средовых условий, социокультурного контекста середины 1920-х гг. на жизнь и творчество И.А. Лаппо-Данилевского было неоднозначным. Но именно на это время приходится возобновление его активной работы в науке, выдающиеся научные достижения, безусловно связанные с «Духом места» и «Духом времени» и особенностями его натуры. Наряду с борьбой за элементарное выживание в послереволюционном Петрограде деятели науки и культуры оказывались вовлеченными в «строительство» иного, нового интеллектуального ландшафта. В воздухе Петербурга носились идеи обновления и перемен, соединяясь со стремлением «длить» и защищать исчезающую культуру. «Наша воля к творчеству универсальна, она перехлестывает все виды

[21] ОР РНБ - Ф. 419. - Оп. 1. - Д 7.Л 1-2об.
[22] ОР РНБ Ф. - 419. - Оп.1. - Д.2. Л38.

искусства и врывается в жизнь, охватывая ее со всех сторон»[23]- так выразили свое умонастроение участники «Объединения реального искусства», центральной фигурой которого был 22- летний Д. Хармс. Мне представляется, что в этих словах манифеста группы ОБЭРИУ выражена психологическая доминанта молодых интеллектуалов 1920-х гг. – **воля к творчеству**, то, что, очевидно**,** помогло И. А. Лаппо-Данилевскому преодолеть психологический кризис и вернуться в науку в невероятно сложных жизненных условиях.

Характерным для обоих ученых, отца и сына, было стремление к глубинной самореализации. Для А.С. Лаппо-Данилевского служение науке и истине - неразрывный процесс: «Я хочу жить по правде и истине… Мне кажется, что я готов отдать все, чтобы на миг взглянуть прямо на солнце, увидеть истину»[24]. Эти максимы созвучны рассуждениям «приютинцев»[25], в сеть которых входил А.С. Лаппо-Данилевский. В письме к М.С. Гревс он цитирует близкую ему по духу мысль Платона, что добродетель одна и высшее знание есть вместе с тем и высшая добродетель. Служение науке ощущается и осмысливается как важнейшая ценность и одновременно долг, а жизненным кредо является «жить по правде и истине»[26] - отсюда очевидно проистекало мучительное сомнение в своих способностях. «Чувствую иногда неуверенность в себе. Во–первых, физически я слишком ничтожен, чтобы служить науке, во-вторых, и претензии очень большие: хочется быть не только простым добросовестным исследователем, но и ученым, который дает новое освещение не только некоторым новым проблемам

---

[23] Цит. по: Волков С. История культуры Санкт-Петербурга с основания до наших дней. Москва, 2003. - С.479.

[24] АРАН С.-Петербург. - Ф.113. - Оп.3. - Д. 4. - Л. 10.,39 об.

[25] Речь идёт о сообществе интеллектуалов - «Приютинском братстве», которое было основано в 1885 году «вчерашними универсантами и курсантами», которым было по 23-25 лет. Центр Братства чётко кристаллизован, периферия размыта, наиболее устойчивое, долговременное ядро Братства составили В.И. Вернадский, Д.И, Шаховской, братья Ф.Ф. и С.Ф. Ольденбурги, И.Н. Гревс, А.А. Корнилов. Они называли себя приютинцами по названию будущего общего имения, которое собирались купить (да так и не приобрели). Братство было пронизано личными дружескими связями и родственными отношениями. Хотя Лаппо-Данилевский не входил в ядро братства, но был связан с ним по-родственному (А.С. женился на двоюродной сестре И.М. Гревса Елене Дмитриевне, в девичестве Бекарюковой, а её сестра Мария стала женой Ф.Ф. Ольденбурга, через И.М. Гревса проходила и другая линия связи – его жена М.С. Зарудная состояла в родстве с Н.Е. Старицкой – женой В.И. Вернадского), но был связан и участвовал как в практических делах сообщества, так и в «общем духовном кровообращении», формирующем единое интеллектуальное поле.

[26] АРАН С.-Петербург, Ф. 113. Оп. 3.Д.4.Л. 7.

науки, но и основным принципам науки. Не думайте, - обращается он к М.С. Гревс, - что это самолюбие, это во всяком случае мои потребности и идеи»[27]. Подобные сомнения усиливались размышлениями о смертности человека, а из них вытекала очень рано осознанная цель – успеть сделать как можно больше. В 28-летнем возрасте в письме к своей жене Лаппо-Данилевский писал: «Личные чувства не должны мешать делу, которому служишь и которое выше всего частного. Только иной раз так страстно хотелось бы знать, долго ли будешь в состоянии служить этому делу. Если не долго, то надо бы поскорее свои теории обнародовать не для того, чтобы высказать цельную систему, а лишь для того, чтобы по крайней мере несколькими мыслями дать другим толчок, повод, быть может новую теорию. Если долго, если есть время, то можно еще многое-многое обдумать и все представить в лучшем виде. Итак, успех работы зависит в значительной мере от того, что не знаешь, и элемент случайности вносит-ся в такое дело, которое ничего случайного не должно было бы иметь»[28]. Можно предположить, что такая высокая планка, стремление «все представить в лучшем виде» могли стать причиной того, что многие работы А.С. Лаппо-Данилевского не были опубликованы при жизни.

Глубоко личностное восприятие науки (основа его жизненного мира) характерно и для младшего Лаппо-Данилевского, оно пронизывает все письма Ивана Александровича, адресованные жене и матери, и достигает степени пронзительности, свойственной высказываниям его отца. Он пишет: «Заснул с мыслью о том, что не страшна никакая жизненная ерунда, пока есть на свете прекрасные звуки и прекрасные алгоритмы»[29], или: «Никакую красоту мира эмпирического, конечно, нельзя сравнить с красотой мира математического»[30]. Его напряженная работа по отысканию этой красоты характеризуется матерью Е.Д. Лаппо-Данилевской как «изумительный, трепетный труд, сопровождаемый озарениями, колебаниями, торжеством новой упорной проверки»[31]. В следовании по этому пути он беспощаден, прежде всего, к самому себе. Высокие требования, в которых прочитывается его оценочная планка людей науки и искусства, он формулирует в одном из писем: «Люди искусства и науки, вымучивающие из себя новые формы и не вкладывающие в эти формы никакого нового содержания, за полным отсутствием оригинальных науч-

[27] Там же. .
[28] ОР РНБ Ф. - 934. - Оп. 5. - Д.222. - Л.5об.
[29] ОР РНБ. - Ф. 419. - Оп.1. - Д.2. - Л. 20.
[30] Там же. - Л.20 об.
[31] Там же. - Л 8.

ных или художественных мыслей, заслуживают сожаления, если они искренни, и презрения, если они шарлатаны»[32]. Научная формалистика (в любом ее варианте), пусть даже вытекающая из правил игры научного сообщества, его запросов, внутренне не принимается И.А. Лаппо-Данилевским. В командировке в Гиссене за полтора месяца до кончины он напишет, что «от меня постоянно чего-то требуют, чего-то ждут и надо быть очень осторожным, чтобы не ограничиваться удовлетворением этих требований, а делать также настоящее свое дело»[33].

Право на такой суровый критицизм дает Ивану Александровичу его собственное отношенние к науке, степень его личной самоотдачи, самопожертвования, трагической поглощенности научным творчеством («полной гибели всерьез»). «Ваня,- свидетельствует Е.Д. Бекарюкова в письме к брату, по большей части в невменяемом состоянии благодаря невероятной умственной работе. Пишет ноту за нотой (научный жанр краткого сообщения о результатах исследования – В.К.), очевидно, просто уже не может справиться со своими мыслями».[34] Сам Иван Александрович так определяет свое повседневно-нормальное состояние: «вообще видимо начинается запой (работой- В.К.)…настолько разволновался своей работой, что до 3-х часов ночи не мог заснуть»[35]. Поражает и объем его педагогической работы. Вот как Ольга Алексеевна передает ее ритм: «воскресенье – 6 лекций, понедельник-11, во вторник – 7, в среду – 8, в четверг – 6, в пятницу – 8, в субботу - 11, причем два последних часа свою теорию перед избранной аудиторией. Но это не все: в те дни, в которые он возвращается не позднее 8-ми часов вечера, он спит часа три и потом еще пишет свой мемуар (научный жанр развернутого доказательства «ноты» - В.К.) до двух часов ночи. Вот и приходится его всячески ублажать и нянчиться с ним как с грудным ребенком»[36].

Поглощенность творчеством Ивана Александровича в сочетании со слабым здоровьем - источник постоянных тревог и мрачных предчувствий для близких ему людей, сочувственные, сопереживательные свидетельства которых отражены в семейной переписке. В ткань житейской конкретики вплетается катастрофичность прогнозов и оценок общего плана. В письмах матери и жены к Д.Д.Бекарюкову, информативных и исповедально-жалобных одновременно, присутствует постоянный сюжет - текущее

[32] Там же. - Л.17.
[33] Там же. - Д.3. - Л.42.
[34] Там же. - Л.84 об. – 85.
[35] Там же. Л. 90.
[36] Там же. - Л.

состояние здоровья и «расположение духа» Ивана Александровича. Так, Елена Дмитриевна жалуется брату на то, что « у Вани вчера определилось крупозное воспаление левого легкого…доктора смущает сердце, в котором он находит чрезвычайно сложный порок, при наличии которого ни за что нельзя поручиться», на то, что у сына « постоянная бессонница, прописаны какие-то снотворные, которых я так боюсь»[37]. Обращаясь к тому же адресату, Ольга Алексеевна информирует его о том, что «Ваня был в очень мрачном расположении духа», так как, в соответствии с рекомендацией невропатолога «уменьшить потребление папирос…он выкурил вчера всего 11 папирос вместо обычных 45…, не дает себе отдыха, потерял сон и аппетит, а разговаривать с ним я уже давно разучилась».[38] Ольга Алексеевна предвидит возможность скорого трагического конца-«если Ваня будет жить по-прежнему, его хватит на 1-1,5 года» и отчаянно пытается понять «что же делать?». С одной стороны, на ней «большая доля ответственности» за жизнь и здоровье мужа, с другой - «какое насилие можно применить по отношению к взрослому человеку? А авторитетов для него, по-видимому, не существует»[39]. Близким людям Ивана Александровича приходится нести тяжелый крест жизни с трагически уязвимым гением. «Наша жизнь,- свидетельствует Елена Дмитриевна, - идет каким-то нервным темпом, который обыкновенно придает ей Ваня своей напряженной работой, выводящей и его и нас из должного равновесия».[40] «Вся обыденная жизнь проходит мимо него и он совершенно игнорирует все житейские и материальные осложнения, которые систематически так и сыпятся на нас»[41] - дополняет уже Ольга Алексеевна. «За него всегда страшно» - чувство тревоги зримо присутствует в большинстве писем родных и близких Ивана Александровича (незримо, между строк едва ли ни во всех).

Вместе с другими житейскими, главным образом, материальными трудностями (например, трагикомическим вопросом об «аспирантских булках» - на какие деньги купить их для сопровождающихся чаепитиями занятиях с аспирантами на дому) такая ситуация способна была спровоцировать нервный срыв у людей, искренне сопереживающих Ивану Александровичу. В одном из писем Ольга Алексеевна повествует о неудачной новогодней ночи, с которой начался для нее 1928 год: «решено

[37] ОР РНБ - Ф 419. - Д.2. - Л.Л 68об., 84—84об.
[38] Там же. - Ф. 419. - Д.2. - Л 82 об.
[39] Там же. - Л 28-28об.
[40] Там же. -Л 82.
[41] Там же. -Л 71.

было остаться дома, Ваня сел заниматься, а я легла, но заснуть до утра не могла, полная мрачных мыслей, злых и жалких, которые, цепляясь одна за другую, ширятся и разрастаются до невероятных размеров, захватывая полностью в свой круговорот человека с расшатанными нервами, измученного бессонницей[42].

Но с другой стороны, глубина сопереживания позволяет Елене Дмитриевне (да, как свидетельствует переписка, и Ольге Алексеевне) испытать « что-то вроде счастья на душе» по поводу возвращения Ивана Александровича в «большую науку». Речь идет об оставлении его при университете и рекомендации в аспирантуру. Поистине пронзительно формулирует свои ожидания в связи с этим возвращением Елена Дмитриевна - «теперь мне кажется, что он пойдет по своей прямой дороге и не погибнут все его дарования и надежды, ведь это висело на волоске, вся его жизнь[43].

Роль семьи, ближайшего сопереживающего житейского и интеллектуального окружения осознается и самим Иваном Александровичем, который в письме к жене афористично заявляет: «мои результаты - то в сущности наши общие результаты,.. твое главное дело-это я»[44], хотя и отдает себе отчет в том, что такое положение может не устраивать Ольгу Алексеевну. При всей высокой, фанатической одержимости собственным научным творчеством он вовсе не эгоцентрически ограничен, безусловно, способен на глубокое сопереживание, стремится, в свою очередь, играть роль поддерживающего фактора по отношению к супруге. Ей он пробует прописать такую же одержимость творчеством, которая была свойственна и ему самому - «тебе нужно бросить все «посторонние увлечения» и заняться специально Wagner´овской музыкой, изучением литературы о Wagnere,… с осени можно будет наладить Wagner´овский кружок – вот тебе настоящая большая серьезная работа»[45].

Как видим, представителям «профессорской культуры» не просто дается совмещение жизненных миров, «возвышенного и земного» даже в рамках одной семьи. И на этом уровне полнота совмещения достигается не только уважением к научной истине (что было свойственно, пожалуй, всем членам семьи), но и профессиональной принадлежностью отца и сына к ученой корпорации, задающей образ жизни в целом и стиль научного мышления, своего рода интеллектуальную моду (Вспомним рефлексию на

[42] Там же - Л 83об.
[43] Там же. - Л55-55 об.
[44] ОР РНБ. - Ф.419. - ОП.1. - Д.3. Л.4.
[45] Там же. - 2 Л.

сей счет одного известнейшего «профессорского сынка» рубежа веков А. Белого: «Я всосал это все еще с карачек: на то «мы» - профессорский круг, чтоб младенцы у «нас» не так ползали как у прочих, а конституционно и позитивистически»[46]).

Научным построениям А.С. Лаппо-Данилевского, как отмечают современные исследователи, была свойственна почти математическая логичность. Он живо интересовался математикой, самостоятельно постигал ее, сожалел, что не избрал ее делом своей жизни. Весьма показательно, что в «Методологии истории» А.С. Лаппо-Данилевский обосновывал само значение рефлексии в историческом познании, ссылаясь на разработку методологических проблем в математике, физике, химии, других отраслях естествознания. Даже математики отмечали его сильную склонность к симметричным схемам и приемам именно математического мышления[47]. Сциентизм и строгость петербургской культуры составляли тот контекст, который стимулировал подобные поиски.

Откликаясь на раннюю смерть И. А. Лаппо-Данилевского, крупный французский математик Жак Адамар отметил, что Иван Александрович решил не только конкретную математическую задачу, но и обосновал новые аналитические методы, «создание и применение которых может быть делом только совершенного математика»[48], его труд произвел переворот в области теории, он разработал классическую теорию дифференциальных уравнений. На эту же особенность его мышления обращает внимание и Л. Федоров: «И.А. питал неукротимое влечение к широким обобщающим теориям и всячески стремился их высказать»[49].

Таким образом, сын как и отец, весьма успешно работал на поле методологии. Для обоих Лаппо-Данилевских свойственно соединение логической строгости картезианского идеала науки с многообразием способов постижения/понимания мира как единого целого. Такое устремление предполагало энциклопедизм, как стиль мышления, как основу для междисциплинарного синтеза. Об этой особенности мышления А.С. Лаппо-Данилевского И.М. Гревс писал: «Энциклопедизм, …. могучий по захвату и цельности, и по организованности, настоящая нерушимая база для объединяющего построения мира… Но этот энциклопедизм… был

[46] Белый А. На рубеже двух столетий. Москва, 1989. - С.107.

[47] Федоров Л. Указ. соч. - С. 926. Хотя с другим утверждением автора, о том, что А.С. «чуждался широких обобщающих трудов и отдавал свои выдающиеся силы… отдельным, частным и мелким вопросам»невозможно согласиться.

[48] ОР РНБ. - Ф. 419. - ОП.1. - Д.3. - Л.47.

[49] Федоров Л. Указ. соч. - С.926.

совершенно чужд почти неизбежных недостатков всякого энциклопедизма – поверхности и эклектичной бесхарактерности: у него же чувствовалось повсюду, и в элементах знаний, и в орудиях их синтеза самостоятельная, глубокая и сильная, именно научная мысль»[50]. Энциклопедически образованным был и Иван Александрович – в сферу его интересов, наряду с математикой входили философия, история науки, литература, музыка.

Научность подхода являлась жизненной позицией наших героев, условием и непременной составляющей реализации их творческой субъективности. Они живут для науки и окружающий мир воспринимается ими в качестве всеобщего носителя научной и философско-мировоззренческой (миросозерцательной) информации. Показательны в этом плане письма А.С.Лаппо- Данилевского жене, в которых он под впечатлением посещения Британского музея излагает гипотезу о «положительном» и «отрицательном» регрессе. Эти наблюдения послужили отправной точкой для создания рукописи «О теории развития: прогресс и регресс» и соответствующего университетского курса. Даже восприятие природы Александром Сергеевичем неразрывно связано с мировоззренческими проблемами, образом науки: «я ужасно люблю степь и море, в них я вижу конкретный образ отвлеченной формулы бесконечности. Их горизонт мне представляется как бы зияющей пропастью с вечным вопросом, который встает перед пробуждающимся сознанием каждого из нас, и который так жутко и так хорошо чувствовать перед собой ».[51]

Более неожиданные «преобразования» действительности в «научный продукт» мы находим у Ивана Александровича. Его сознание работает круглые сутки, озарения приходят к нему часто во сне, то в виде таинственных формул, составленных из ярко красных товарных вагонов (по дороге из Москвы в Ленинград), то в виде заявлений одного из жильцов вверенного ему дома (в бытность его домоуправом), «с просьбой дифференцировать такие-то и такие-то параметрические интегралы». И эти интегралы по утру оказываются ни чем иным «как базой моих характеристических функций, операции сложения, умножения и дифференцирования» [52]– сообщает он в одном из писем к жене.

Хотя можно заметить и некоторые универсальные практики получения «информации для размышления», к которым прибегали и старший и младший Лаппо-Данилевские, практики, которые вытекали из сетевых коммуникаций с представителями других наук. Показательным в этом пла-

[50] Гревс И.М. Указ. соч. - С.62.
[51] АРАН С.-Петербург. - Ф. 113. - Оп.3. - Д4. - Л.13-13об.
[52] ОР РНБ. - Ф.419. - Д.2. - Л.18.

не являются размышления А.С. Лаппо-Данилевского после московских встреч с его другом В.И. Вернадским: « Мы интересно провели с ним время, я, по крайней мере. Так от него я узнал о сочинениях по истории математики и физики, к которым я думаю со временем обратиться. После его ухода, я занялся немного своей методологией и много мыслей пришло в голову, мелких и более крупных, так что они не дали мне спать до 3-х часов. Я думаю о том, что первая часть моей методологии должна сильно разви-вать способности студентов к анализу. К анализу сейчас стремятся все науки, он не только важен как орудие мысли, которым мы рассекаем непроницаемый для нашего сознания и в целом массы грубого материала, но имеет громадное значение и потому, что из этих мелких частей (и чем меньше, тем лучше) можно построить здание, логически гораздо более цельное»[53]. Его «Методология» рождалась в междисциплинарном поле, которое познавалось не только из книг, но и благодаря личным коммуникациям с учеными из иных научных дисциплинарных сообществ.

Да и Иван Александрович содержательно контактирует не только с коллегами математиками. Так, в одном из писем он сообщает о беседе с отцом жены - профессором геологии А.А. Петровским, в результате которой им фиксируется методологическая пересекаемость математики и геологии, практическая применимость математических методов в геологических исследованиях: «беседовал больше часа о геофизических методах исследования. Эти методы изящны с той точки зрения, что дают возможность заключать об объекте (полезном ископаемом) на основании весьма незначительных признаков этого объекта, укладывающихся в рамки математических интенсивностей»[54].

Жизненный мир ученого естественно включает и так называемые экзистенциальные вопросы, в числе которых, вопросы о Боге и смысле жизни относятся к важнейшим. В этих вопросах отец и сын расходились. Вера в науку и вера в Бога составляли основу мировоззрения А.С. Лаппо-Данилевского. «Как ум наш не может постигнуть абсолютной бесконечности вселенной, так душа не может осознать абсолютного Божества Бога. И в то, и другое мы должны верить»[55]. Он считал, что «благоразумный человек хранит веру не только в то, что доказано опытом, но и в то, что несет в себе божественный отпечаток, проявление высшего разума... Песчинка в громадной пустыне, атом в неизмеримом теле, - вот что человек

[53] АРАН С.-Петербург. - Ф.113. - Оп.3. - Д.10. - Л.32об.
[54] ОР РНБ. - Ф.419. - Д.2. - Л.15.
[55] ОР РНБ. - Ф.419. - Д. 2. - Л.11.

материальный перед Вселенной и человек духовный перед Богом»[56]. Мне уже приходилось в связи с этим говорить о том, что этот постоянный, глубоко интимный интерес к идеальному способствовал формированию его как историка – неокантианца[57].

Отношение к Богу у Ивана Александровича более рационализировано и менее эмоционально окрашено. Позволю сказать себе даже, профессорски схоластично. В письмах к жене (где личностно-семейное переплетается с научно-мировоззренческим) молодой ученый употребляет следующий оборот: «имею возражения Евангелию». Евангельские тексты рассматриваются им не как хранилища вечных истин, которые никогда «не портятся», а как реальности идеального порядка (только в таких реальностях,- отмечает он, - может осуществляться абсолютная гармония и красота). В качестве таковых они противопоставляются эмпирическим реальностям, которые характеризуются некоторым моментом условности или относительности[58]. И.А. Лаппо-Данилевский не придает особого значения религиозно-обрядовой стороне религии, вера его деперсонифицирована, ему трудно принять «личного Бога», «которого просят, благодарят, или которым восхищаются. Мой же бог, ты знаешь,- пишет он жене,- есть принцип, как я могу просить что-нибудь у этого принципа, или благодарить его? Этот принцип находится за границей моего постижения, я не могу ни с чем сравнить его, я не могу применять к нему моих субъективных оценочных норм, а следовательно, не могу восхищаться им. Единственно на что я способен около этой области – это твердое фиксированное желание, резкий волевой импульс, который неизбежно исходит из самоутверждения ибо, если я хочу чего-нибудь, то я почти всегда сознаю, что я могу это. (Не утверждаю, что такое сознание всегда соответствует действительности)[59].

Скорее всего приведенный выше текст может быть интерпретирован как подтверждение глубинного стремления автора к самоутверждению в науке, максимальной сближенности жизненного мира и поиска научной истины. В пользу такой трактовки, как представляется, свидетельствует его размышления о различиях между религией и суевериями в связи с прочтением книги А. Лемана « История колдовства и суеверия». Суеверие рассматривается И.А. Лаппо-Данилевским не в догматически-религиозном плане (как несоответствующее истинной религии), а в историко-научном

---

[56] Там же. - Д.1. - Л.11.
[57] Корзун В.П. Указ. соч. - С. 40.
[58] ОР РНБ. - Ф.419. - Л. 22.
[59] Там же. - Л. 27.

плане, как гипотеза, не имеющая на момент ее появления необходимого подтверждения. В дальнейшем, по Лаппо-Данилевскому, эта гипотеза должна либо подтверждаться и легитимизироваться, либо признаваться абсурдом. Ученый не отрицает существования настоящего религиозного чувства. Но позволим себе усомниться в том, что для него, нацеленного на поиск научной истины, оно является основой жизненного мира. «Настоящее же религиозное суждение, так или иначе затрагивающее «множество всех вещей», всегда будет находиться по ту сторону истины или абсурда; «суеверность» суждения указывает на неприменимость в данный момент гносеологических категорий «абсурд - истина»; «религиозность суждения » предполагает неприменимость вообще, в принципе, этих категорий, ибо религия есть система метафизики + система этики: первая никогда не может быть наукой, так как претендует на слишком широкое (абсолютное) объективное содержание (т. е. касается всех объектов), вторая вовсе не претендует на объективное содержание, так как трактует о том, как должно быть, а не о том, что есть»[60].

Средством гармонизации «жизненного мира» у двух ученых выступала не только наука, но и искусство. Они целенаправленно и логически последовательно работали над формированием такого мира. Общей страстью отца и сына была любовь к музыке, в частности к великому Вагнеру – самому философичному композитору XIX века. Деятельность такого плана, по строительству жизненного мира, С. Франк сравнивал с работой художника, создающего великие произведения, или верующего, спасающего душу. И отцу и сыну в высокой степени была присуща воля к творчеству, или, если воспользоваться определением М. Цветаевой, «наваждение творчеством». Это наваждение находит выражение в нереализованных до конца грандиозных замыслах А.С. Лаппо-Данилевского. Как указывает И.М. Гревс: «А.С. считал возможным выступать в печати по главным темам своей работы лишь тогда, когда собственное сознание говорило: Да! Дело закончено, истина найдена и получила должное (т. е. совершенное, полное) воплощение. Но сознание почти никогда ему этого не говорило, и труды оставались в папках, рукописных листах, испещренных вставками и исправлениями»[61]. Творческому горению Ивана Александровича, не сопровождавшемуся такими постоянными сомнениями в своих силах, беспокойство об объекте исследования, порабощенность творчеством свойственны были не в меньшей мере.

[60] Там же. - Л..32-32об.
[61] Гревс И.М. Указ. соч. - С 68.

Великие замыслы стимулирует волю. «Нужно, непременно нужно, непременно, непременно нужно», такими записями препровождает Цветаева в своих тетрадях предстоящее рождение новой вещи. И как отмечает исследователь творчества поэта О. Ревзина[62], Цветаева определяет замысел как «явная воля к…». Вполне возможно предположить, что именно такая внутренняя работа по организации воли подпитывалась у наших героев музыкой Вагнера, полагавшего, что она (музыка) дает доступ к воле как вещи в себе (влияние идей Шопенгауэра). Напомним, что согласно Р.Коллинзу, был период, когда Вагнер и Шопенгауэр входили в одну интеллектуальную сеть, По свидетельству Е.Д. Лаппо-Данилевской, для Ивана Александровича «математика, в которую душа его вплетала и музыку с Вагнером, были… не отвлеченной наукой, а целым миром абстрактной гармонии и красоты, всецело его захватившем»[63]. С позиций абстрактной гармонии красоты с неизбежной сциентистской окраской, он подходит, как мы могли убедиться, и к религии.

С этих же позиций оценивается им и художественная литература, в отличие от эмоциональных оценок произведений искусства, характерных для отца,[64] он руководствуется критериями по преимуществу логически рациональными. Критерием оценки философской системы для него выступает логическая завершенность, критерием оценки произведения литературы - художественно эстетическая автономность. Интересна для нас в этом плане его высокая оценка такого произведения как «Война и мир» А.Н. Толстого: «не смотря на то, что за ним стоит совершенно нелепая (здесь и далее подчеркнуто Иваном Александровичем – В.К.) толстовская философия истории. Секрет в том, что «Война и мир» совершенно не связана с дурацкой историко-философской точкой зрения органическим отношением формы и содержания. Мне всегда очень досадно за тех, кто тратит время и силы на расшифровывание символов, имеющих за собой некую неоформленную тину, вместо того, чтобы заняться изучением настоящих философских систем»…[65]

---

[62] Резина О. Творчество и замысел// Творчество вне традиционных классификиций гуманитарных наук: Мат. Конф./ Под ред. Ю.С. Степанова, В.В. Фещенко. Москва-Калуга, 2008. - С.17.

[63] ОР РНБ. - Ф, 419. - Оп. 1. - Д.2. - Л.8 об.

[64] Об этом см.: Русский историк в мире путешествий. Письма А.С. Лаппо-Данилевского Е.Д. Лаппо-Данилевской.// Мир историка. XX век: Монография/ Под ред. А.Н. Сахарова. Москва, 2002. - С. 390-409.

[65] ОР РНБ. - Ф. 419. - Оп.1. - Д.2 Л. 43.

Как представляется, особую роль в складывании жизненного мира двух выдающихся ученых играл этос науки, в трансляции которого в семье-исключительно заслуга А.С. Лаппо-Данилевского, который в известном смысле соединял несколько интеллектуальных сетей в петербургском научном ландшафте - историков, философов, социологов и математиков. Под влиянием отца у Ивана Александровича рано проявился интерес к математике, философии, музыке. Он же ввел сына в круг общения со знаковыми фигурами среди математиков, которые выступили первыми экспертами его самостоятельных построений и ориентировали Ивана Александровича на научную работу. С раннего детства, по воспоминаниям матери, их сыновья научились понимать силу, высоту и значение умственного труда.

Возвращаясь к задачам данной статьи, и пытаясь определить степень устойчивости и возможности трансформации профессорской культуры, сравнить жизненные миры отца и сына Лаппо-Данилевских, мы можем констатировать, что устойчиво традиционным является отношение наших героев к научному творчеству и организующая, определяющая роль этого творчества в формировании/ конструировании/завершении их жизненного мира. Несомненна и общность их культурных пристрастий и культурных привычек (Вагнер как знаковая фигура и своего рода культурный пароль для всей семьи). Устойчивыми являются не только научные и культурные идеалы, но и свойственные профессорской культуре ритуалы (защиты диссертаций, как способ вхождения в научное сообщество, борьба за научное признание и т.д.), хотя определенная трансформация наблюдается и здесь – вхождение в науку обставляется ритуалами новой эпохи – рекомендация акгруппы (академической группы) при поступлении в аспирантуру, обязательная сдача экзамена по «марксистскому минимуму». Происходит сужение поля научных коммуникаций – возможности заграничных командировок ограничиваются. Со второй половины 1920-х гг. среди инстанций, ведавших делом заграничных командировок, помимо НКИД, по замечанию современного исследователя А.Н.Дмитриева, возросло влияние ОГПУ и его Иностранного отдела, представители которого возглавляли и Комиссию ЦК партии по выездам[66].

Существенно трансформируемым оказывается уровень житейской повседневности. Борьба за выживание, занимавшая немалое место в жизни Ивана Александровича на протяжении 1920- нач. 1930-х гг., была

[66] См.: Дмитриев А.Н. От академического интернационализма к системе национально-государственной науки //Наука, техника и общество России и Германия во время первой мировой войны. Отв. Редакторы Э.И. Колчинский и Д. Байрау. С.-Петербург, 2007. - 49.

не знакома его отцу вплоть до последних лет жизни – периода революции и гражданской войны.

Но наиболее существенные изменения происходят на мировоззренческом (миросозерцательном) уровне. Научное творчество сына в отличие от отца не связано с религиозной мотивацией. Объясняется это, на наш взгляд, не только внешним давлением советской социальности, но и внутринаучными факторами, продолжающимися процессами автономизации науки, возрастающей «верой в моральную добродетель рациональности», которую Р. Мертон считал существенной характеристикой этоса науки. Эти процессы преломлялись, разумеется, через личность ученого, его индивидуальность. Отметим, что для ряда известных деятелей науки, современников Ивана Александровича, была свойственна глубокая внутренняя религиозность.

Этос науки, как известно, склонен к экспансии, часть экспансионистского потенциала в данном случае, безусловно, представляют ученые – «рыцари науки», отличающиеся бескорыстным отношением к ней, готовностью к интеллектуальной самоотдаче, жестким максимализмом в определении цели науки и ее норм. Для такого типа ученых в периоды социальных потрясений поглощенность научным, стремление к слитности и нераздельности научного и жизненного миров (Отдай себя духу, сожги себя делом…)[67], объясняется не только принадлежностью к определенному культурному полю и личностными пристрастиями, но и не всегда осознанным стремлением противопоставить социально-хаотичному миру гармонический мир науки.

[67] Жданов Ю.А. Отдай себя духу…(Из поэтических тетрадей). Ростов н/Д., 2006. - С. 37.

Світлана Абросимова
Дніпропетровськ

Д. Яворницький: мережі інтелектуальних зв'язків

Поглиблення історіографічних досліджень потребує удосконалення існуючих і застосування нових дослідницьких методів і підходів до вирішення актуалізованих наукових проблем. Перспективним і ефективним, передусім у розробці персоніфікованої історії історичної науки, у відтворенні просопографічного портрету діячів науки, у царині інтелектуальної історії є метод мережевих систем, який в українській історіографії досить рельєфно репрезентований в концептуальній статті І.Колесник[1].

Життєдіяльність людини розгортається у трьох основних формах людської активності: діяльності, поведінки і спілкування. Інтелектуальна історія вивчає духовну діяльність в історичному контексті, фокусує увагу на особистості в усіх проявах її соціальності. Аналіз інтелектуальної діяльності особистості потребує реконструкції широкого контексту (поліконтексту), в якому вона діяла. У свою чергу, цей поліконтекст (мережа) складається з безлічі мікроконтекстів – творчих та дружніх стосунків, одні з яких були визначальними, доленосними, інші мали лише «фоновий» характер, але усі вони утворюють «пульсуючу мозаїку» (мережу) певного співтовариства.

У такий спосіб увага дослідника зосереджується на вивченні людських взаємин (мікроконтекстів), процесах інтеграції (соціалізації) особистості в суспільство, в той чи інший контекст (співтовариство, установу, заклад, наукове, культурне, видавниче чи громадське товариство, гурток тощо). Дослідження цих взаємовідносин (складання соціальної, культурної, інтелектуальної та ін. мережі) дасть можливість «відчути»

[1] Колесник І.І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття // Укр. істор. журн. – К., 2008. – № 1. – С.169-193.

оригінальний «подих» соціуму, глибше висвітлити суспільно-політичні й культурні процеси в Україні того чи іншого періоду. Мережевий підхід дозволить дослідити актуальну для сучасної історіографії проблему «історіографічного побуту», а саме: способів отримання наукового знання, засобів наукової комунікації, непрофесійного самовираження як самоцінних історико-наукових об'єктів. Вивчення «історіографічного побуту» епохи дозволяє сприймати історичну науку як феномен культури[2].

У цій статті спробуємо на підставі мережевого аналізу висвітлити механізм входження (інтеграції) академіка Д.Яворницького (1855-1940) в українське інтелектуальне співтовариство кінця XIX – першої третини XX ст. і визначити місце вченого в даному співтоваристві. При цьому використовуємо термінологічний регістр, запропонований у вище зазначеній статті І.Колесник[3], керуючись тим, що культура наукового дослідження та ефективність отриманих результатів у чималій мірі визначаються термінологією, яку використовує дослідник[4].

Д.Яворницький належав до інтелектуальної еліти українського суспільства, для якої характерним була відкритість до творчих контактів, про що свідчить і приватне листування. Листування істориків розглядається як важливий елемент розвитку самосвідомості історичної науки, пов'язаний з особливим світом наукових співтовариств, що мали свій життєвий каркас, традиції, цінності і «правила гри»[5]. У такий спосіб листування виступає не тільки історичним джерелом, але й однією з форм письмової міжособистісної комунікації в інтелектуальному співтоваристві[6].

Основним джерелом у висвітленні заявленої теми слугує епістолярна спадщина Д.Яворницького, більша частина якої (понад 6 000 листів) зберігається в Дніпропетровському історичному музеї, який вчений очолював понад 30 років (1902-1933). Частина цього епістолярного масиву вже опублікована[7] і активно використовується в наукових практиках. Окрім

[2] Корзун В.П. Московская и петербургская школы русских историков в письмах П.Н.Милюкова С.Ф.Платонову // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С.171.

[3] Колесник І.І. Вказ. праця.

[4] Про це див.: Блинова О.И. Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. – Москва, 1981. – С.28.

[5] Колесник І.І. Вказ. праця. – С.179.

[6] Там само. – С.186.

[7] Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького (далі – ЕСЯ). Вип.1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – Дн-ськ, 1997. – 888 с.; Вип.2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького. – Дн-ськ, 1999. – 460 с.: Вип.3: Листи музейних діячів до Д.І.Яворницького. – Дн-ськ, 2005. – 740 с.; Вип.4: Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. – Дн-ськ, 2005. – 500 с.

епістолярної, використовується мемуарна література[8].

Необхідним елементом розгляду культурних і наукових контактів є біографічні дані людини. Тому, як зазначила І.Колесник, механізм взаємодії вченого з інтелектуальним співтовариством варто розглядати крізь призму наукової кар'єри. На сьогодні бібліографія праць Д.Яворницького містить репрезентативний індекс монографій, дисертацій і статей, в яких висвітлюються різні аспекти творчої діяльності вченого-енциклопедиста (історик, етнограф, фольклорист, археолог, лексикограф, археограф, архівіст, музейний діяч, письменник)[9]. Знайшли висвітлення контакти Д.Яворницького з діячами науки, культури, суспільно-політичного

[8] Чабан М. Сучасники про Д.І.Яворницького: Спогади. – Дн-ськ, 1995; Вид. 2-е, допов. – К., 2006; Шаповал І. Козацький батько: Образ Д.І.Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки. – Кривий Ріг, 1998; Костюк М. Поруч з Яворницьким: Спогади писаря козацького батька / Упорядкування, передмова та примітки М.Чабана. – Дн-ськ, 2008.

[9] Шаповал І. В пошуках скарбів. – К., 1963; 1966; 1983; Дн-ськ, 1990; Його ж. В поисках сокровищ. – Москва, 1989; Гапусенко І.М. Дмитро Іванович Яворницький. – К., 1969; Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність.– К., 1972; Абросимова С.В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997; Яременко І.І. Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д.І.Яворницького: Автореф. дис… канд.. іст. наук. – Дн-ськ, 1994: Руснак І.Є. Літературна творчість Д.І.Яворницького і розвиток української прози початку ХХ століття: Автореф. дис… канд. філолог. наук. – К., 1995; Вчений-подвижник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького: (Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого). 26-27 жовтня 1990 р. – Дн-ськ, 1991; Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. – Запоріжжя, 1993; Заруба В.М. Академік Дмитро Іванович Яворницький // Заруба В.М. Постаті: (Студії з історії України).– Дн-ськ, 1993. – С.3-42; Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дн-ськ, 1995; Академік Д.І.Яворницький і перша вища школа України. Документи і матеріали / За заг. ред. проф. Г.К.Швидько. – Дн-ськ, 2004; Постать Д.І.Яворницького на тлі історичної епохи // Грані. – Дн-ськ, 2005. – №5 (43). – С.3-87; Академік Д.І.Яворницький: український історик Наддніпрянщини в контексті епохи // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С.І.Світланко (від. ред.) та ін. – Дн-ськ, 2005. – Вип.3. – С.5-79; Академік Д.І.Яворницький і Наддніпрянщина в контексті епохи // Там само. – 2007. – Вип.5. – С.5-125; Д.І.Яворницький та дослідження археологічних старожитностей // Там само. – С.252-296.

і національно-визвольного рухів, участь вченого в різних наукових, культурних і громадських товариствах і починах тощо[10]. Не залишилися поза увагою дослідників особисте життя вченого та його родовід[11].

Ще за життя Д.Яворницького виникли два контраверсійні образи історика: «загально-історіографічний» (критичний) та «регіональний» (апологетичний)[12]. О.Журба підкреслив, з одного боку, виключне місце Д.Яворницького в регіональному історіографічному просторі як «батька-

[10] Абросимова С.В. Д.І.Яворницький і українська колонія в Петербурзі // Скарбниця рідно краю. – Дн-ськ, 1993. – С.10-14; Її ж. Д.І.Яворницький і харківські вчені // З минувшини Подніпров'я. – Дн-ськ, 1995. – С.46-51; Її ж. Д.І.Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: С.І.Світленко та ін. – Дн-ськ, 2003. – С.106-121; Її ж. Д.І.Яворницький в соціальному контексті Наддніпрянщини кінця XIX – початку XX ст. // Там само. – Вип.5. – Дн-ськ, 2007. – С.20-31; Її ж. Д.І.Яворницький в музейному співтоваристві свого часу // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: стан, проблеми, перспективи розвитку музейної галузі. – Дн-ськ, 2009. – Вип.11. – С.146-156; Ковальова І. Стосунки Д.І.Яворницького з Московським археологічним товариством // Осягнення історії: Збірник наук. пр. на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.311-318; Савчук В.С. В.В.Курилов і Д.І.Яворницький: спектр взаємовідносин на тлі культурного життя Катеринослава // Академік Д.І.Яворницький і перша вища гірнича школа України: Документи і матеріали / За заг. ред. проф. Г.К.Швидько. – Дн-ськ, 2004. – С.3-13-35; Єлінов І.М. Стосунки академіка Д.І.Яворницького з працівниками і студентами гірничого вузу (за листами і спогадами) // Там само. – С.51-51-80; Кочергін І.О. Д.І.Яворницький і О.М.Поль: долі, пов'язані з історією // Грані. – Дн-ськ, 2005. – №5.– С.32-33; Руденко Г.Г. Дослідник та меценат (до історії стосунків Д.І.Яворницького та Г.П.Алексєєва) // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Дн-ськ, 2007. – Вип.4. – С.82-90; та ін.

[11] Тимофеєва І.М. Деякі відомості про родину Д.Яворницького з його епістолярної спадщини // З минулого Подніпров'я. – Дн-ськ, 1995. – С.41-45; Тележняк К.О. «Милий дядечко» (З історії приватного життя академіка Д.І.Яворницького) // Гуманітарний журнал.– Дн-ськ, 2004. – №1-2. – С.185-187; Її ж. Д.І.Яворницький у стосунках з батьками // Грані. – Дн-ськ, 2005. – №5. – С.29-31; Її ж. З особистого життя академіка Д.І.Яворницького // Скарби музеїв. – Дн-ськ, 2005. – С.102-106; Парамонов А.Ф. К истории рода Яворницких // Харьковский исторический альманах. 2004. Весна-лето. – С.110-113; Кочергін І.О. Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького // Січеславський альманах: Зб. наук. пр. з історії українського козацтва / Гол. ред. Г.К.Швидько. Дн-ськ, 2006. – Вип.2. – С.59-64; Її ж. Д.И.Яворницкий: Жизнь без грима // Экспедиция XXI. – Дн-ськ, 2007. – №1 (63). – С.6-7; Абросимова С.В. Біографія Д.Яворницького в родинному та дружньому контекстах // Абросимова С.В., Парамонов А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід. – Харків, 2009. – С.7-55.

[12] Колпакова О.О. Образи Дмитра Івановича Яворницького в історіографії // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень.– Дн-ськ, 2008. – С.93, 101.

засновника» цеху професійних катеринославських істориків, «канонізація» якого почалася ще за його життя; а з іншого боку – жорстку фахову критику праць Д.Яворницького провідними українськими істориками (В.Антоновичем, Д.Багалієм, О.Лазаревським та ін.)[13].

Дмитро Яворницький народився 7.11 (26.10 за старим стилем[14]) 1855 р. в селі Сонцівка Харківського пов. Харківської губ. (нині – с. Борисівка Харківського р-ну Харківської обл.) у родині сільського дяка і простої селянки. З боку батька рід Яворницьких походив із збіднілого дворянського роду, родоначальник якого належав до козацької старшини. Батько, дід і прадід Д.Яворницького належали до духовного стану. Проте Дмитру Івановичу вдалося зробити «прорив» і вирватись з уготованої для нього, за сімейною традицією, стезі сільського священика. Стартовий «культурний капітал» Д.Яворницького на момент вступу (1877 р.) до історико-філологічного факультету Харківського університету[15] був досить скромний і складався зі знань, здобутих в Харківському повітовому училищі і трьохрічному (1874-1877) перебуванні в Харківській духовній семінарії.

Час навчання Д.Яворницького в Харківському університеті (1877-1881) припав на сумний період в історії української культури, коли почав діяти Емський указ 1876 р. Відтак небезпечно було виявляти симпатії до української мови, літератури, історії, популяризувати їх[16].

Утім, видатний український філолог і лінгвіст академік Олександр Потебня залучив Д.Яворницького до участі в студентському гуртку з вивчення історії, побуту та звичаїв народу, заохочував до збору етнографічного й фольклорного матеріалу. Декілька записаних Д.Яворницьким в рідному

[13] Журба О.І. Історіографічна доля Д.І.Яворницького // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Розвідки з теорії та методології досліджень. – Дн-ськ, 2008. – С.222.

[14] За іншими даними – 25 жовтня за ст. ст.

[15] Історію цього факультету див.: Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805 – 1905) / Под ред. М.Г.Халанского и Д.И.Багалея; Вступ. ст. Т.Г.Павловой. – Харьков, 2007. – С.100-137.

[16] Про харківський період в житті й творчості Д.Яворницького див.: Олійник-Шубравська М.М. Харківський період життя Д.І.Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» // Яворницький Д.І. За чужий гріх. – Харків, 1993. – С.5-26; Її ж. Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорожжя // Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – Ч.1. – С.5-26; Абросимова С.В. Д.І.Яворницький і харківські вчені // З минувшини Подніпров'я (збірник матеріалів наук. конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Дн-ськ, 1995. – С.46-51.

селі в студентські роки пісень були опубліковані[17] його сокурсником майбутнім професором Харківського університету М.Халанським (1857-1910). Зібраний фольклорний матеріал Д.Яворницький давав на розгляд О.Потебні, який всіляко підтримував творчий запал студента. Між учителем та учнем встановилися теплі стосунки. Д.Яворницький був частим гостем в родині О.Потебні. Для Д.Яворницького О.Потебня назавжди залишився взірцем чесної і високоморальної людини[18].

Тяжіння Д.Яворницького до дослідницької роботи не залишилося поза увагою й молодого викладача, етнографа, Миколи Сумцова, який тільки-но (1878 р.) розпочав читання лекцій в університеті. Згодом вони стали колегами і друзями, підтримували і допомагали один одному в житті й творчості. Їх пов'язували спільні наукові інтереси, співпадали й дослідницькі методи.

Образи своїх університетських вчителів вчений втілив в автобіографічному романі «За чужий гріх» (1907)[19]. М.Сумцову до того ж присвятив вірш «Працівнику за Україну», який ввійшов до збірки поезій Д.Яворницького «Вечірні зорі» (1910).

Від своїх вчителів перейняв вчений захоплення фольклором, нахил до збирання та публікації пам'яток усної народної творчості. Особливо приваблював його козацький епос і запорозькі звичаї. У студентські роки в нього знов сполохнуло «полум'я пристрасті» до запорозького козацтва, котре ще у дитинстві кинуло у серце Дмитра батьківське читання гоголівського «Тараса Бульби». Уже на 2-му курсі Д.Яворницький почав студіювати історію Запорожжя. Й тут, ймовірно, не обійшлося без впливу вчителів, оскільки свого часу й науковий шлях О.Потебні починався саме з козацької тематики[20].

---

17 [Эварницкий Д.И. Песни из Харьковской губернии]. Халанский М. Образцы народного говора южной части Курской и северной – Харьковской губернии. Песни сообщены из Курской губ. г. Зиборовским, учителем народного училища, из Харьковской – студентом университета г. Эварницким // Русский филологический вестник. – Варшава, 1882. – Т.7.– С.78-85.

18 ЕСЯ. – Вип.4. – С.20.

19 Олійник-Шубравська М.М. Харківський період життя Д.І.Яворницького та його автобіографічний роман «За чужий гріх» // Яворницький Д.І. За чужий гріх. – Харків, 1993. – С.5-26.

20 У 1856 р. О.Потебня захистив дипломну роботу «Перші роки війни Богдана Хмельницького», в якій використав козацькі літописи і народні пісні, див.: Дмитренко М.К. Видатний дослідник і збирач фольклору (до 150-річчя з дня народження О.О.Потебні) // Народна творчість та етнографія. – 1985. – №5. – С.25.

По закінченні університету (1881 р.) Д.Яворницький, як обдарований студент, був залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Обрана Д.Яворницьким тема «Виникнення та устрій Запорозького коша» належала до крамольних. Невипадково попечитель Харківського навчального округу генерал-лейтенант Максимович категорично заявив йому, що «ваші запорожці нам не потрібні», «пишіть про Фінляндію».

Проте Д.Яворницький не відмовився від обраної теми, за що був позбавлений стипендії. На допомогу прийшов професор О.Потебня, завдяки котрому Дмитро Іванович влаштувався викладачем історії у 3-ю харківську чоловічу гімназію, а пізніше почав також викладати в жіночій гімназії Н.Григорцевич. Викладання в цих навчальних закладах значно поширило коло знайомих Д.Яворницького.

За порадою О.Потебні та М.Сумцова, у 1882 р. дослідник розпочав наукові подорожі по місцях колишнього Запорожжя. Протягом півстоліття майже кожного року вчений мандрував землями колишніх запорозьких вольностей, записував пісні, думи, перекази нащадків запорозьких козаків, провадив археологічні розкопки, досліджував ландшафт, природні умови, топоніміку Запорозького краю, передусім його окрасу – Дніпрові пороги, знайомився з місцевими можновладцями, міською та сільською інтелігенцією, оглядав приватні колекції місцевих діячів, залучав до своїх досліджень старожилів, заприятелював з впливовими особами, шукаючи їхнього сприяння. Д.Яворницький з таким великим ентузіазмом і натхненням віддавався улюбленій справі, що нехтував елементарною обережністю, внаслідок чого неодноразово ламав руки, тонув у Дніпрі, провалювався у кургани тощо. Так, під час розкопок влітку 1885 р. він ледве не загинув, притиснутий землею, і над ним вже почали читати молитву.

Спочатку, Д.Яворницький сконцентрував увагу саме на фольклорно-етнографічних та топографічних дослідженнях Запорожжя. Незабаром, розпочав і археологічні розкопки курганів, якими була усіяна територія козацького краю. У цьому йому сприяв великий знавець і дослідник історії й фольклору Південної України, педагог з Олександрівська (сучасне Запоріжжя) Яків Новицький[21]. В особі останнього вчений здобув найвідданішого й найщирішого друга, однодумця, колегу[22].

[21] Про Я.П.Новицького див.: Бровко А.С., Бровко Б.А. Яків Новицький та його імениті предки. Запоріжжя, 1997; Бойко А., Бровко А., Бровко Б., Іваннікова Л. Яків Новицький – видатний дослідник і громадський діяч Запорізького краю // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Т.1. – Запоріжжя, 2007. – С.10-47.

[22] Про стосунки між Я.Новицьким та Д.Яворницьким див.: Олійник-Шубравська М.М.

За роботу «Виникнення та устрій Запорозького коша» (1881-1882) Д.Яворницький був обраний членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті (січень 1883 р.). У тому ж 1883 р. з'являються перші його наукові публікації в українському історичному журналі «Киевская старина», який щойно (з 1882 р.) почав видаватися[23].

На думку М.Шубравської, 1883 р. був якісно новим етапом в творчості Д.Яворницького. Вчений включився у культурно-громадське життя Харкова, познайомився з відомими діячами харківської Громади Д.Пильчиковим, М.Лободовським та ін. На «вечорах» у них Д.Яворницький зустрічався з представниками українського національно-визвольного руху, зокрема Євгеном Чикаленком (1861-1929)[24].

На харківський період припадає дружба Д.Яворницького з відомим харківським поетом-ліриком Яковом Щоголєвим, в дочку якого – Єлизавету– історик був закоханий[25]. Серед харківських друзів, колег і знайомих Д.Яворницького у різні часи були: університетські приятелі М.Халанський, М.Липенський, природознавець М.Срединський, мистецтвознавець Є.Рєдін, мистецтвознавець і музеєзнавець професор С.Таранушенко, літературознавець І.Айзеншток, бібліограф В.Барвінський, етнограф В.Білецька, музеєзнавець В.Дубровський, літературознавець М.Плевако, мовознавець О.Синявський, археолог і палеонтолог О.Федоровський, композитор, етнограф і диригент В.Ступицький та ін.

Участь Д.Яворницького в VI Археологічному з'їзді в Одесі (1884), де він представив два реферати («Поїздка по Запорожжю» та «Дослідження Січі») та виставкову колекцію, викликала сенсацію. З цього приводу вчений писав Я.Новицькому: «Газеты курят фимиам, графы, князья и профессора ищут знакомства. По совести сказать, я и не понимаю, почему

Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорожжя // Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – Ч.1. – С.5-26; Іваннікова Л.В. Д.І.Яворницький та Я.П.Новицький: До проблеми взаємин // Регіональне та загальне в історії. – Дн-ськ, 1995.– С.14-16; Новицький Я. Твори в 5-ти томах. – Т.1. – Запоріжжя, 2007. – С.40-46.

[23] Эварницкий Д. Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца // Киевская старина. – 1883. – Т.VII. – №11. – С.497-510.

[24] Сучасники про Д. І. Яворницького / Упорядник М.Чабан. – К., 2006. – С.26.

[25] Згодом між Д.Яворницьким і Я.Щоголєвим стався розрив з-за дочки Я.Щоголєва Єлизавети, яка була високоталановитою, музично обдарованою людиною, чудово грала на арфі. Д.Яворницький і Є.Щоголєва покохали одне одного. Проте Я.Щоголєв віддав дочку, проти її волі, за князя Шаховського, з яким Єлизавета не вжилася і покинула його заради Д.Яворницького. Я.Щоголєв прокляв і дочку, і Д.Яворницького. Однак через короткий час між Дмитром Івановичем і Єлизаветою також стався розрив. Про це див. лист Д.Яворницького до К.Біliловського від 30.06.1896 р.: ЕСЯ. – Вип.4. – С.20.

так понравился другим. Вообще считаю, что я далеко ниже похвал, расточаемых мне, что я подаю едва слабые намёки на что-то»[26]. На з’їзді Д.Яворницький познайомився і з професором київського університету В.Антоновичем.

Енергійне дослідження і популяризація крамольної історії запорозького козацтва, активна громадська діяльність Д.Яворницького викликали вороже ставлення до нього з боку влади. Восени 1884 р. він був обвинувачений в «українофільстві» й «сепаратизмі». В листі до катеринославського приятеля, Г.Маркевича, Дмитро Іванович скаржився: «Меня считают ярым украинофилом и даже сепаратистом, изыскивающим все средства к тому, чтобы внедрять свои тенденции в юные сердца молодёжи»[27].

Звільнення з університету стало для Д.Яворницького справжньою трагедією. Без науки він не уявляв свого життя, до того ж опинився у скрутному матеріальному стані – треба було утримувати свою родину, допомагати батькам і родині сестри. Тоді його рятували лише приватні уроки. До цього додалися й фізичні страждання – у вересні 1884 р. Д.Яворницький знову зламав ліву руку (вперше це сталося на розкопках влітку 1884 р.).

За порадою харківських друзів і на запрошення московських приятелів, діячів українського громадського руху Г.Россолімо та В.Головацького, з якими познайомився на археологічному з’їзді в Одесі, Д.Яворницький у грудні 1884 р. виїхав до Москви, щоб дослідити московські архіви, де зберігалися документи з історії запорозького козацтва. Тут він зупинився у Г.Россолимо і за два місяці нав’язав численні контакти, відвідав відомих вчених-істориків Д.Анучина, І.Забєліна, Д.Іловайського, В.Ключевського, М.Ковалевського, С.Усова та ін., встановив стосунки з Московським археологічним товариством, оглянув музеї, бібліотеки, собори, монастирі.

У січні 1885 р. приїздить до Петербурга, де вчений був представлений міністрові народної освіти І.Делянову. Тут таки Д.Яворницький познайомився з Миколою Івановичем Костомаровим, який справив на нього надзвичайне враження. «На меня он произвёл необыкновенно чарующее впечатление. Правда, он уже представляет из себя развалину [через три місяці після їхньої зустрічі М. Костомаров помер. – *С.А.*]: правая рука совсем отнялась, ходит согнувшись, шамкает, но всё же это сила и на закате дней, всё же это лев, хотя и умирающий. Видимо, я ему очень полюбился:

[26] ЕСЯ. – Вип.4. – С.150.
[27] ЕСЯ. – Вип.4. – С.111-112.

по целым вечерам не выпускал от себя, приглашал хлеба-соли откушать и на прощание дал свою карточку»[28].

М.Костомаров радив Д.Яворницькому перш, ніж писати історію, обійти усю запорозьку країну, після того «заритися» в архівний матеріал, який зберігся від запорожців у різних музеях, не проминути і тих козацьких дум та історичних пісень, які збереглися в головах старих людей, а найпаче у бандуристів та кобзарів[29]. На «вівторках» у М.Костомарова відбулося знайомство Д.Яворницького з відомими діячами українського культурно-національного руху Д.Мордовцем (Мордовцевим), В.Тарновським та його дружиною, П.Пелехіним, В.Котельниковим, Г.Вашкевичем, П.Саладиловим, В.Беренштамом та ін.

Перебуваючи в Москві Д.Яворницький обговорював з новими друзями можливість свого переїзду до Москви (де «свій земляк – Ковалевський»)[30] й захисту магістерської дисертації в Московському університеті під патронатом професора В.Ключевського. Переїзд був прискорений розривом з дружиною Варварою Петрівною взимку 1885 р. і смертю батька у квітні того ж року. Проте замість Москви Д.Яворницький на початку серпня 1885 р. опинився в Петербурзі.

Тут він спочатку квартирував у Г.Вашкевича (1837-1923) – активного українського громадського діяча, приятеля Т.Шевченка (останніх років життя поета)[31]. 17 травня 1885 р. Г.Вашкевич писав Д.Яворницькому: «Приезжайте – работа найдётся. […] Обещаю Вам, многоуважаемый Дмитрий Иванович, приложить все мои, к сожалению, пигмейские силы к устройству Вам здесь возможностей работать. Сегодня же буду видеться с Даниилом Лукичем [письменник Д.Мордовець. – *С.А.*] и сочувствующими Вам учителями»[32]. Друзі допомогли Д.Яворницькому влаштуватися до Миколаївського інституту шляхетних панянок, другого кадетського корпусу, царської капели[33], налагодженню стосунків із співробітниками Публічної бібліотеки[34]. У Петербурзі Д.Яворницький також користувався

[28] ЕСЯ. – Вип.4. – С.160-161. Під впливом від зустрічі з М.Костомаровим Д.Яворницький тоді ж написав два вірші: «Матері М.Костомарова, Т.П.Костомаровій» і «До М.І.Костомарова», які пізніше ввійшли до його збірки поезій «Вечірні зорі» (Катеринослав, 1910. – С.7-13).

[29] Яворницький Д. В.В.Тарновський // Хроніка – 2000. – К., 1996. – Вип.16. – С.140.

[30] ДІМ. ВР. – Ф.10. – Арх.-19699.

[31] Про Г.Вашкевича див.: Смілянська В.Л. Вашкевич Григорій Станіславович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т.1. – С.280.

[32] ЕСЯ. – Вип.3. – С.95.

[33] ДІМ. – Ф.10. – Арх.-12464.

[34] ДІМ. – Ф.10. – Арх.-19210.

бібліотекою М.Костомарова, якою після смерті останнього (1885 р.) опікувалася його удова А.Крагельська[35].

За словами самого вченого, в Петербурзі він працював так, як ще ніколи в житті. Творчий доробок Д.Яворницького петербурзького періоду (1885-1892) складають 7 монографій і 56 статей. 1888 р., вчений надіслав В.Антоновичу свою першу велику монографію «Запорожье в остатках старины и преданиях народа», яку збирався подати на захист як магістерську дисертацію. Монографія Д.Яворницького була піддана критиці з боку відомих істориків, в тому числі В.Антоновича, Д.Багалія, О.Лазаревського. Сам автор вважав цю критику надто суворою. У листі до Д. Багалія (10.09.1888 р.) він писав, що майже вісім років працював над «Запорожьем» і «теперь за это самое «Запорожье» Антонович меня бранит, Лазаревский костит, а Вы ругаетесь»[36].

Через вісім років він знову відправив на суд В.Антоновичу свою нову працю – 3-й том «Истории запорожских козаков» (СПб., 1897), яку планував захищати як магістерську дисертацію в Київському університеті. Однак знову не судилося. Як сповістив Д.Яворницького професор цього університету П.Голубовський, Антонович «считает для себя невозможным заняться Вашим трудом, чувствуя себя больным, вследствие чего на днях уезжает в Италию на неопределённое время»[37].

У Петербурзі вчений обертався в адміністративних колах, з-поміж бюрократичної еліти, як-от княгиня Ю.Хілкова, барон О.Гершау, Г.Алексєєв – гофмейстер Двору, катеринославський губернський маршал і нащадок гетьмана Д.Апостола. Д.Яворницький був завсідником петербурзьких вітальнях генерала О.Синельникова і його сестри С. фон-Таль, М.Комстадіуса (сина С. фон-Таль від 1-го шлюбу) в Царському Селі, у гуртку В.Осиповського, на обідах у Є.Корбута (зятя В.Тарновського), у А.Рейніке, був присутній на товариських обідах в ресторані Понсе. Згодом Д.Яворницький почав сам влаштовувати «суботки», на які збиралися діячі науки, культури, студенти, передусім земляки-українці. Так, в листі до Я.Новицького (18.11.1886 р.) він описував одну таку «суботню» зустріч, на якій була трупа М.Кропивницького та людей 40 петербурзьких українців[38].

---

[35] К.К. [Кивлицький Є]. Библиотека и собрание рукописей Н.И.Костомарова // Киевская старина. – 1895. – Т.49. – №4. – Отд.2. – С.2-5.
[36] ЕСЯ. – Вип.4. – С.300.
[37] ЕСЯ. – Вип.2. – С.136, 137.
[38] ЕСЯ. – Вип.4. – С.174.

До петербурзького оточення Д.Яворницького належали Г.С.Вашкевич (незабаром виїхав з Петербурга), поет К.Біліловський, письменник Д.Мордовець, високопосадовець Генерального штабу П.Саладилов, вчений-медик П.Пелехін, живописець О.Сластьон, видавець П.Бабкін, чиновник міністерства фінансів В.Котельников, В.Васютинський, П.Стебницький, викладачі Ю.Цвітковський, В.Беренштам та ін. У 1886 р. під час панахиди по Т.Шевченкові у Казанському соборі вчений познайомився із своїм земляком, російським живописцем І.Рєпіним. Їх знайомство швидко перетворилося на міцну дружбу, що сприяла творчості обох митців, зокрема появі картини І.Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», для якої Д.Яворницький позував в образі козака-писаря[39]. Серед знайомих вченого були художники М.Мікешин, І.Шишкін, К.Маковський, мистецтвознавець В.Стасов.

Однією з форм «спілкування» в українському співтоваристві кінця XIX – початку XX ст. був обмін світлинами, а також колективне фотографування. У вересні 1896 р. К.Біліловський запропонував Д.Яворницькому зробити спільну світлину. Вчений з ентузіазмом підтримав цю ідею. «Це тобі добра мисль прийшла, – писав він другові, – дуже добра!»[40] і радив запросити на фотографування ще Д.Мордовця, П.Саладилова та В.Алексєєва (не плутати з Г.Алексєєвим). З цього стає відомим, хто були найближчими друзями Д.Яворницького поміж петербурзьких українців.

У 1887 р., за розпорядженням міністра народної освіти І.Делянова, Д.Яворницького, як неблагонадійного, було звільнено з викладацької роботи. Проте впливові петербурзькі друзі допомогли йому поновити викладацьку діяльність і влаштуватися до одного з найкращих навчальних закладів Петербурга – приватної гімназії М.Стоюніної. Утім нагляд за «неблагонадійним» істориком тривав і в 1891 р. за наказом І.Делянова Д.Яворницькому вже у категоричній формі заборонялося викладати в навчальних закладах імперії «за тенденциозное проявление в лекциях антипатии к московской истории и правительству и пристрастие к истории Малороссии».

Й знову на допомогу прийшли впливові друзі, передусім Г.Алексєєв, В.Васютинський, П.Пелехін, П.Саладилов та ін. Г.Алексєєв та В.Васютинський звернулися до свого приятеля в Ташкенті – голови

---

[39] Про стосунки Д.Яворницького з І.Рєпіним див.: Яворницький Д.И. Как создавалась картина «Запорожцы» // Художественное наследство. И.Е.Репин. Т. П. – Москва; Ленинград, 1949. – С.57-106; Шубравська М.М. Історик і митець // Вітчизна. – 1968. – № 9.

[40] ЕСЯ. – Вип.4. – С.23.

обласного суду С.Сукачова, який приятелював з туркестанським генерал-губернатором бароном О.Вревським. 5 квітня 1892 р. Д.Яворницький був призначений на посаду молодшого чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі із затвердженням у чині колезького секретаря з утриманням 2000 руб. на рік і відряджений на 3 роки (1892-1895) у Туркестан з метою вивчення місцевого краю і створення там музею[41].

Це відрядження, яке сам історик і дослідники його творчості вважають засланням, виявилося корисним для його наукової роботи. За 2 роки (замість призначених 3-х) перебування спочатку в Ташкенті, а потім в Самарканді Д.Яворницький здійснив наукову подорож, внаслідок якої написав «Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях» (Ташкент, 1893), за який одержав орден Станіслава III ступеня (1893), орден Бухарської Золотої Зірки III ступеня (1894) і чин колезького асесора (чин 8-го класу). Гроші від продажу «Путеводителя» він віддав на користь сиріт, які втратили батьків під час епідемії холери в Ташкенті.

Д.Яворницький був у добрих стосунках з туркестанським генерал-губернатором бароном О.Вревським, П.Апрелєвим, М.Петровим, із земляками-українцями, як-от: правитель губернаторської канцелярії К.Нестеровський, археолог-аматор і колекціонер капітан Л.Борщевський, банківський службовець, толстовець і аматор-шевченкознавець Ю.Якубовський, голова обласного суду в Ташкенті С.Сукачов та ін.

Петербурзька українська громада (П.Бабкін, П.Пелехін, П.Саладилов та ін.) допомогла вченому «вирватися» з Середньої Азії (у квітні 1894 р.). Навесні 1894 р. він познайомився з впливовим князем і сенатором М.Урусовим (зятем свого катеринославського друга гофмейстера Двору Г.Алексєєва, в маєтку котрого в Котовці на Катеринославщині Дмитро Іванович був частим гостем, користувався тут унікальною колекцією запорозької старовини, великою бібліотекою, провадив археологічні розкопки тощо). Завдяки М.Урусову – владимирському віце-губернатору – був надрукований у Владимирі (на Клязьмі) двотомний збірник Д.Яворницького «Источники к истории запорожских козаков» (1903).

За допомогою Г.Алексєєва (який звернувся з проханням до ректора Варшавського університету, вченого-психіатра, земляка-катеринославця П.Ковалевського) та голови Варшавської казенної палати І.Рудченка (рідного брата Панаса Мирного) Яворницький склав 4 магістерських іспити на

[41] Абросимова С., Перкова А. Д.І.Яворницький у Середній Азії // Борисфен. – Дн-ськ, 1991. – №5. – С.3.

історико-філологічному факультеті Варшавського університету (у вересні 1895 – січні 1896 рр.)[42]. Проте під час іспитів Д.Яворницького полишив посаду ректора П.Ковалевський, змінилося і факультетське керівництво. Новий декан Г.Зенгер і особливо учений секретар І.Філевич були вороже налаштовані до Д.Яворницького, тому захист його магістерської дисертації у Варшаві не відбувся.

Восени 1896 р. вчений переїхав до Москви, де, за сприяння професора В.Ключевського, влаштувався приват-доцентом на історико-філологічному факультеті Московського університету. За правилами, приват-доцент мав читати курс, розроблений за власною тематикою, тобто приват-доцентство потенційно виступало елементом інституалізації української науки[43]. Д.Яворницький читав історію козаччини часів Б. Хмельницького. Окрім того, вчений влаштувався викладачем історії в Строгановському училищі живопису. Улітку він також здійснював археологічні та фольклорно-етнографічні дослідження на півдні України.

Актуальною залишалася проблема магістерського захисту. У лютому 1901 р. Д.Яворницький звернувся до М.Грушевського з проханням допомогти йому захиститися у Львівському університеті й залишитися там на викладацьку роботу[44]. Але не судилося.

На допомогу прийшов Г.Алексєєв, який звернувся (у жовтні 1899 р.) до попечителя Казанського учбового округу М.Алексеєнка. Врешті, 29 квітня 1901 р. на історико-філологічному факультеті Казанського університету відбувся магістерський захист, на який Д.Яворницький подав 2-е видання 1-го тому «Истории запорожских козаков» (СПб., 1900). Захист супроводжувався гострою дискусією, негативним відгуком проф. Д.Корсакова, навіть його «особливою думкою» у протоколі захисту. Однак 7 голосами проти 2-х вчена рада присвоїла Д.Яворницькому учений ступінь магістра російської історії. Моральну підтримку і допомогу у справі магістерського захисту надав вченому земляк-українець професор Казанського університету Ф.Міщенко.

Проте Д.Яворницькому не вдалося увійти в російську університетську еліту. Він так і залишився приват-доцентом Московського університету. Не

---

[42] Ковальський М.П., Абросимова С.В. Магістерські іспити Д.І.Яворницького і Варшавський університет // Український археографічний щорічник. – К., 2001. – Вип.5-6.– С.313-333.
[43] Зайцева З. Приват-доцентство і проблеми українознавства в університетських курсах на зламі XIX-XX століть // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Історія. – Ч.2. – Одеса; К.; Львів, 1999. – С.162.
[44] ЕСЯ. – Вип.4. – С.61.

склалися його стосунки ані з В.Антоновичем, ані з Д.Багалієм, який дав негативний відзив на 1-й том «Истории запорожских козаков».

У Москві, як і в Петербурзі, Д.Яворницький опинився у гущині української громади. Міцними були його стосунки з Ф.Сваричевським, С.Вагановим, А.Кримським. Особливо імпонував йому професор Московського університету Ф.Корш (1843-1915). Приятелював Д.Яворницький і з письменником і репортером В.Гіляровським. Відвідував московський літературно-художній гурток, учасниками якого були І.Білоусов, В.Вересаєв, В.Гольцев, В.Лавров, Д.Мамін-Сибіряк, В.Немирович-Данченко, М.Соловйов-Несмєлов, К.Станюкович, М.Телешов, педагог і видавець Д.Тихомиров.

Разом з тим негативні рецензії В.Антоновича, Д.Багалія, О.Лазаревського, В.Ястребова, Г.Житецького на його монографії, важкий захист магістерської дисертації, невизначена посада приват-доцента (що не передбачала утримання), стан здоров'я – все це призвело Д.Яворницького до зневіри у власні сили, розпачу, бажання покинути Москву і повернутися в Україну.

У 1902 р. здійснилася мрія Д.Яворницького осісти «хуторцем» в Україні. Катеринославське наукове товариство, до складу якого вченого обрали у 1902 р., запросило його на посаду директора Катеринославського музею ім. О.Поля, який лише створювався.

На Д.Яворницького було покладено роботу у справі формування музейного зібрання, проведення археологічних досліджень і влаштування виставки до XIII Археологічного з'їзду, який мав відбутися 1905 р. у Катеринославі. Вчений був обраний до складу Підготовчого комітету, який очолювала голова Московського археологічного товариства гр. П.Уварова (1840-1924). Готуючись до з'їзду, він три роки (1903-1905) провадив широкомасштабні археологічні дослідження.

Становлення Д.Яворницького-археолога, як вважає І.Ковальова, відбулося саме через його участь в археологічних з'їздах: VI (Одеса, 1884), VII (Ярославль, 1887), VIII (Москва, 1890), XI (Київ, 1899) та XIII (Катеринослав, 1905)[45]. У 1885 р. його обрали членом-кореспондентом, а у 1906 р. – дійсним членом Московського археологічного товариства. 1886 р. він став дійсним членом Імператорського Російського археологічного товариства. Вчений також співпрацював з Імператорською археологічною комісією, Російським географічним товариством, Туркестанським

[45] Ковальова І. Стосунки Д.І.Яворницького з Московським археологічним товариством// Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.311-318.

товариством природознавства, антропології та етнографії, був почесним членом Ростовського-на-Дону товариства історії, старожитностей і природи (1910), членом Українського наукового товариства (1913), дійсним членом Товариства шанувальників вивчення Кубанської області (1914).

Д.Яворницький брав активну участь у підготовці Південноросійської обласної сільськогосподарської, промислової та кустарної виставки у Катеринославі (1.07. – 10.10.1910 р.). Завдяки йому в експозиції виставки був збудований хутір з українською хатою, в якій експонувалися вироби кустарних промислів, співав кобзар.

У Катеринославі Д.Яворницький зосередився передусім на археологічних та етнографічних дослідженнях, що були необхідні для формування музейних колекцій і створення експозицій. Окрім того, він працював над літературними творами і продовжив упорядкування фольклорної збірки[46] і «Словника української мови»[47].

Вчений брав активну участь в діяльності Катеринославської вченої архівної комісії (1903-1916). З 1909 р. був почесним членом цієї комісії, де співпрацював з відомими дослідниками, як-от: В.Біднов, В.Данилов, Д.Дорошенко, В.Машуков, Я.Новицький, В.Пічета, А.Синявський. Д.Яворницький був також обраний дійсним членом Вітебської, Владимирської, Рязанської, Псковської, Таврійської архівних комісій і почесним членом Полтавської (1903) та Чернігівської (1905) архівних комісій. Вчений зрештою стояв у витоків катеринославського відділення культурно-освітнього товариства «Просвіта» (1905-1916, 1917), членом якого він був обраний 1906 р.[48].

Д.Яворницький співпрацював з відомими діячами просвітянського руху, як-от: В.Біднов, Л.Біднова, Є.Вировий, А.Кащенко, І.Труба, Т.Сулима-Бичихина, Д.Дорошенко, Н.Дорошенко, О.Косач-Кривинюк (молодша сестра Лесі Українки; яка за допомогою Д.Яворницького влаштувалася в Катеринославі), М.Кривинюк та ін. Коштом одного з провідних катеринославських просвітян і українських меценатів В.Хрінникова була надрукована збірка Д.Яворницького «Матеріали до біографії Т.Шевченка» (Катеринослав, 1909).

---

[46] Яворницкий Д.И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878-1905 гг. Екатеринослав, 1906.

[47] Яворницький Д.І. Словник української мови. Т.1. А-К. – Катеринослав, 1920.

[48] Журба О.І. Діяльність Д.І.Яворницького в катеринославській «Просвіті» // Питання історії України: Історико-культурні аспекти. – Дн-ськ, 1992. – С.104-112; Його ж. Сторінками катеринославської «Просвіти» // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дн-ськ, 2001. – Вип.1. – С.133-153.

Д.Яворницький чимало зробив для кубанських українців. Тут він підтримував творчі й дружні стосунки з фольклористом, головою Катеринодарського музичного товариства Я.Бігдаєм; письменником, директором катеринодарської публічної бібліотеки ім. О.Пушкіна Г.Доброскоком; істориком Кубані, кубанським військовим архіваріусом П.Короленком; письменником і актором, видавцем катеринодарської газети «Новая заря» В.Потапенком та ін.[49]. Особливо треба відзначити стосунки Д.Яворницького з видатним українським діячем на Кубані Степаном Ерастовим (1856-1933), який заснував у Катеринодарі українську «Громаду», відділення РУП (1902), «Просвіту» (1906), а переїхавши до Новоросійська організував Товариство взаємного кредиту і активно виступав з ідеєю створення цілком українського акціонерного банку.

Під час революційних подій 1905-1907 рр. Дмитро Іванович, на запрошення свого приятеля М.Родзянка, взяв участь у засіданнях катеринославського відділення партії октябристів[50], переклав українською мовою «Маніфест 17 жовтня» (виданий М.Родзянком у Катеринославі)[51].

Після Лютневої революції 1917 р. Д.Яворницький продовжував музеєзнавчу та пам'яткоохоронну роботу, читав лекції[52]. У березні 1918 р. він здійснив ще одну спробу здобути докторат[53], звернувись до свого учителя і друга професора Харківського університету М.Сумцова. Проте питання було не на часі, бо на факультеті відношення до українського занадто вороже, а позаяк Д.Яворницький – щирий українець («шила в мішку не можна заховати», – писав М.Сумцов), то воно стане йому «поперек дороги»[54].

---

[49] Абросимова С. І на Кубані друзів мав // Зоря [Дніпропетровськ]. – 1993. – 5 серпня; Її ж. Кубань в эпистолярном наследии академіка Д.И.Яворницького // Кубань литературная. Новые доклады и сообщения: Мат. научно-теорет. конф. – Краснодар, 1994. – С.13-20.

[50] ДІМ. – Ф.10. – Арх.-24897.

[51] ДІМ. – Ф.10. – Арх.-21351.

[52] Колпакова О. Наукова діяльність Д.І.Яворницького у 1917-1918 рр. // Гуманітарний журнал. – Дн-ськ, 2002. – №2 (14). – С.65-67; Її ж. Історик у вирі історії: Дмитро Іванович Яворницький в революційну і пост революційну добу // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дн-ськ, 2005. – Вип.3. – С.43-53.

[53] Перша спроба здобути докторат була зроблена Д.Яворницьким у 1916 р., коли він звернувся з цього питання до професора Новоросійського (Одеського) університету Б.Варнеке, який відповів, що є одна «зачіпка» – професор І.Винниченко, котрий перешкоджатиме Д.Яворницькому в цій справі. Це змусило Дмитра Івановича відмовитися від цього плану. Див.: ЕСЯ. – Вип.3. – С.570, 571.

[54] ЕСЯ. – Вип.1. – С.538, 539.

29 липня 1918 р. Д.Яворницький був обраний професором кафедри історії України в Катеринославському університеті (з 1920 р. – ІНО), а у жовтні того ж року – лектором з історії та археології місцевого краю. Він також читав лекції в гірничому інституті, викладав у 1-й реальній школі, розробив курс історії місцевого краю.

У 1921-1930 рр. Д.Яворницький керував науково-дослідною кафедрою українознавства[55], на якій співпрацював з професорами П.Єфремовим, М.Золотниковим, М.Бречкевичем, В.Пархоменком, науковцями І.Степановим, А.Новаком, аспірантами К.Гуслистим[56], П.Козарем, П.Матвієвським та ін. Роботу кафедри координувала Комісія з розробки питань історії Полудневої України (голова М.Ткаченко). При цій кафедрі планувалося створити Комісію топографії Запорожжя[57]. Проте, в зв'язку з репресіями наприкінці 1920-х рр., даний план не був реалізований.

У 1924 р. Д.Яворницького обрано членом-кореспондентом, а 1929 р. – дійсним членом УАН. 19 травня 1937 р. Президія АН УРСР присудила йому учений ступінь доктора суспільних наук. У 1927-1932 рр. він керував комплексною науково-дослідною експедицією на Дніпробуді[58], видав історико-географічний нарис «Дніпрові пороги» (Харків, 1928), збірку документів «До історії Степової України» (Дн-ськ, 1929), написав спогади про Л.Толстого, І.Рєпіна, М.Костомарова, В.Тарновського. І в останні роки життя Д.Яворницький працював над «Словником української мови», фольклорною збіркою, листувався з друзями та колегами, консультував з історії Запорожжя, гостинно приймав усіх, хто відвідував його затишну оселю.

Таким чином, з 2-ї половини 1890-х рр. вчений став досить відомим в інтелектуальному середовищі України і обох столиць Російської імперії, виступав своєрідним «зв'язковим» між українським і російським

---

[55] Швидько Г.К. Д.І.Яворницький і дослідження історії України в Катеринославському ІНО // З минувшини Подніпров'я. – Дн-ськ, 1995. – С.33-36; Ченцова Н.В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920–30-х рр.// Історія і культура Придніпров'я. – Дн-ськ, 2004. – Вип.1. – С.134-142; Портнов А. Дніпропетровські історики 1920-х – 1930-х років та радянська влада // Молода нація. – 2004. – №3 (32). – С.31-51.

[56] Удод О.А. К.Г.Гуслистий – учень і послідовник академіка Д.І.Яворницького // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва. – Запоріжжя, 1993. – С.33-42.

[57] Верменич Я. Асоціація історичного краєзнавства і наукові здобутки і доля спадщини// Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.37.

[58] Ковальова І.Ф. Д.І.Яворницький – організатор та керівник першої новобудовної археологічної експедиції // Вчений-подвижник. – Дн-ськ, 1991. – С.42-44.

культурними світами. Він підтримував стосунки з галичанами: вченими К.Студинським, К.Паньківським, письменником А.Чайковським, видавцями Л.Ільницьким, А.Крушельницьким, В.Левицьким. У 1914 р. був обраний дійсним членом історико-філософічної секції НТШ.

Мережа зв'язків Д.Яворницького була строката: сенатори, гофмейстери, губернатори, міністри, голова Державної думи (М.Родзянко), предводителі дворянства, князі, графи, барони, високі чиновники різних міністерств, видатні вчені, письменники, митці, представники технічної і гуманітарної інтелігенції, земці, лікарі, службовці, вчителі, священики, робочі, селяни та ін. За висловом кн. В.Урусової, Дмитро Іванович знав усіх людей у світі[59]. Є.Чикаленко вважав, що Д.Яворницький міг агітувати за ту чи іншу громадську справу і «поштурхати» за неї своїх вельможних знайомих[60].

Вчений напрочуд органічно входив в будь-яке товариство. З першого знайомства ставав «своєю людиною», «дотепним, безтурботним і добрим козаком», природженим співрозмовником, володарем бесіди, якому потрібно було, щоб його слухали[61]. Письменник Микола Телешов, згадуючи суботні вечори в редакції московських часописів «Детское чтение» и «Педагогический листок», в яких у 1898-1903 рр. співпрацював і Д.Яворницький, згадував, що «читців було чимало, але в пам'яті зостався лише один, професор Еварницький Дмитро Іванович, щирий українець, з веселими запорозькими оповіданнями»[62]. Друзі й знайомі зверталися до вченого словами: «добрий козаче». Звичайним в українському співтоваристві було звернення: «земляче»[63]. Взагалі «земляк» було синонімом поняття – «українець», «свідомий українець».

Процес входження Д.Яворницького в інтелектуальне співтовариство відбувався через його участь у розгалуженій мережі різних союзів та інститутів, через викладацьку, лекційну, музейну діяльність, збирання, колекціонування і охорону пам'яток, участь в наукових форумах, наукових, культурних, громадських та благодійницьких товариствах, ювілеях, відкритті пам'ятників та інших культурних і громадських починах. Важливу роль в його творчому і професійному зростанні відіграли між-

[59] ДІМ. – Ф.10. – Арх.-20635.

[60] ЕСЯ. – Вип.1. – С.604; Вип.2. – С.218.

[61] Таким, наприклад, «генієм розмови» сучасники вважали В.Ключевського. Див.: Айхенвальд Ю. Ключевский мыслитель и художник // В.О.Ключевский. Характеристики и воспоминания. – Москва, 1912. – С.120.

[62] Сучасники про Д.І.Яворницького. Вид. 2-е, допов. / Упорядник М.Чабан. – К., 2006. – С.29.

[63] ДІМ. – Ф.10. – Арх.-11846, 12013, 14053, 17473, 18238.

особистісні стосунки, підтримка з боку впливових приятелів, знайомих та неформальних співтовариств як в Україні, так й за її межами (зокрема, українських громад Петербурга, Москви, Кубані, Варшави, Ташкента, Самарканда).

Застосування мережевого аналізу щодо діяльності Д.Яворницького дозволило оцінити певні події в житті та творчості вченого, висвітлити форми функціонування українського інтелектуального співтовариства кінця XIX – початку XX ст. і визначити місце Д.Яворницького в ньому. Діапазон та інтенсивність міжособистісних стосунків вченого і його контактів з інтелектуальним співтовариством безпосередньо залежали від власної творчої і культурно-громадської активності, цілеспрямованості, мобільності, комунікабельності, розмаїття інтересів, дослідницьких методів, а також якостей характеру і, навіть, стану здоров'я.

Українське інтелектуальне співтовариство не відрізняло Яворницького-вченого від Яворницького-громадянина, вбачало в його особі дослідника і популяризатора вітчизняної історії, оборонця рідної культури, активного діяча українського національного руху. Можна констатувати, що Д.Яворницький відіграв значну роль у формуванні й зміцненні інтелектуального співтовариства України наприкінці XIX – на початку XX ст. Окрім того, досить активною була співпраця вченого з інтелектуальною спільнотою Росії. Діяльність Д.Яворницького та інших українських інтелектуалів, їх співпраця і спілкування в різних типах об'єднань, а також міжособистісні стосунки – все це сприяло збиранню, дослідженню, осмисленню та популяризації національної історичної спадщини серед широкого громадського загалу, збереженню «ядра» української культури.

БИОГРАФИЯ В ИСТОРИИ/ИСТОРИЯ В БИОГРАФИИ

Лорина Репина
Москва

Историческая биография и интеллектуальная история

«Мы суть только то, что мы суть,
только вместе со всем своим прошлым.
Мы не можем оттолкнуть его, не потеряв самих себя.
Мы должны как можно глубже понять и усвоить его
для того чтобы стать самими собой»[1].

Историческая биография, подразумевающая исследование и описание жизни выдающейся исторической личности, является неотъемлемой составляющей европейской историографии со времен Плутарха. Однако на протяжении многих веков положение исторической биографии в семье «старших» и «младших» историографических жанров менялось. Она утратила позиции с крушением античного мира, но после длительного «прозябания» в своей средневековой инкарнации — житиях святых, возродилась в эпоху Ренессанса, а затем достигла невиданного разнообразия форм в Новое время, став самым популярным жанром исторических сочинений. В XIX — первой половине XX века историческая биография получила широкое распространение в традиционной политической истории, значительная часть которой состояла из жизнеописаний государственных деятелей. Впрочем, постепенно в них все больше

[1] Ясперс, Карл. Всемирная история философии. Введение. С.-Петербург., 2000. - С. 84.

внимания стало уделяться частной и внутренней жизни героев, а не только их карьере.

Несмотря на суровую критику, которая нередко звучала в адрес историко-биографического жанра с разных сторон (особенно в XX столетии), он неизменно пользовался успехом как среди историков-профессионалов, которым предоставлял максимальную возможность для самовыражения (хотя бы в выборе героя), так и у широкой читающей публики, движимой не только обывательским любопытством, но и неистребимым стремлением к самопознанию. Биографии известных людей прошлых эпох — идеализирующие или «раздевающие», в форме морального наставления или каталога подвигов, адвокатской речи или обвинительного приговора, наградного листа или заключения психиатра,— помимо прочего, всегда служат своеобразным зеркалом (вопрос о степени его «кривизны» без устали дебатируется), глядя в которое читатель может многое узнать и о себе.

Конечно, профессиональный историк, придерживаясь корпоративных норм и конвенций, рассматривает и пытается понять своего героя (или антигероя) в контексте той эпохи, в которой тот жил, но не случайно главной среди обсуждаемых методологических проблем биографии как жанра исторического исследования была и остается проблема взаимодействия этих двух субъектов: с одной стороны, «герой биографии, вписанный в свое время и неразрывно связанный с ним, с другой — автор, биограф, испытывающий столь же глубокую и разностороннюю зависимость от своей эпохи, своего времени. Это диалектическое противоречие и определяет особенности жанра биографии. В биографии как ни в каком ином жанре автор выражает самого себя через того героя, которому посвящено его исследование, а через себя — и особенности, и требования, и сущность своего времени»[2].

Нельзя не согласиться с тем, что историческая биография не ограничивается повествованием о жизненном пути исторического персонажа, а представляет собой историческое *исследование*: «это сама история, показанная через историческую личность». Но исторической биографией в полном смысле слова принято считать лишь «такое жизнеописание, где в центре внимания находится развитие неповторимой человеческой личности, раскрытие ее внутреннего мира, — разумеется, в тесной связи с эпохой и делом, которому эта личность себя

[2] Павлова Т. А. Психологическое и социальное в исторической биографии // Политическая история на пороге XXI века: традиции и новации. Москва, 1995. - С. 86.

посвятила»[3]. В связи с этим, нередко ставится под вопрос жанровая определенность «социально-исторических биографий», авторов которых историческая личность интересует не сама по себе, а в зависимости от ее общественного положения и роли в исторических событиях.

Ясно, что под «биографией в полном смысле слова» понимается исследование и описание жизни выдающейся личности (включая ее психологическое измерение), что вполне соответствует сложившемуся историко-биографическому канону. «Классическим» определением *объекта* исторической биографии можно считать следующее: «В истории человечества встречаются такие личности, которые, некогда появившись, проходят затем через века, через тысячелетия, через всю доступную нашему умственному взору смену эпох и поколений. Такие люди поистине "вечные спутники" человечества… Речь может идти о политических и государственных деятелях, о представителях науки, культуры, искусства. В этом смысле нет никаких ограничений, никаких условий. Вернее, условие лишь одно: ощутимый вклад, внесенный в развитие человеческого общества, его материального и духовного бытия»[4].

Однако в последней четверти XX века пространство применения биографического метода существенно расшилось и изменило свою конфигурацию: наряду с размахом коллективных биографий возросло число индивидуальных жизнеописаний людей, которых никак не назовешь выдающимися историческими деятелями. В большой мере это объясняется общим изменением отношения к человеческой индивидуальности и тенденцией к персонализации предмета истории. Но при этом также обнаруживается, что биографии, казалось бы, ничем не примечательных «простых», «рядовых» людей могут, при наличии достаточно богатой документальной базы, пролить свет на неизученные аспекты прошлого.

В последние десятилетия прошедшего века методологические поиски мировой историографии стали все более сосредотачиваться в направлении микроистории, и, пожалуй, именно в истории индивида наиболее остро и наглядно была поставлена ключевая методологическая проблема о соотношении и совместимости микро- и макроанализа. Долгое время «новая историческая наука» оставляла за кадром проблему самоидентификации личности, личного интереса, целеполагания, индивидуального рационального выбора и инициативы, но, в конечном счете, ответ на вопрос, каким образом унаследованные культурные традиции, обычаи, представления

[3] Там же. - С. 87.
[4] Утченко С. Л. Цицерон и его время. Москва, 1973. - С. 3.

определяли поведение людей в специфических исторических обстоятельствах (а тем самым и весь ход событий и их последствия) потребовал выхода на уровень анализа индивидуального сознания, индивидуального опыта и индивидуальной деятельности.

В результате закономерного поворота интереса историков от «человека типичного» к конкретному индивиду историческая биография вернула себе авторитет и в среде тех профессиональных историков, которые прежде отводили ей лишь маргинальную роль (как в так называемой социально-научной историографии, так и в историко-антропологических исследованиях, ориентированных на изучение «простого», «рядового», «среднего человека»). Этот поворот повлек за собой серьезные последствия методологического плана: в контексте современных микроисторических подходов веками устоявшаяся форма историко-биографических исследований наполнилась новым содержанием, их предметное поле существенно расширилось, а «номенклатура» неизмеримо выросла за счет жизнеописаний людей, которые выступали как «реальные агенты», «акторы», т. е. *действующие лица* истории, отнюдь не на главных ролях и не могут быть формально причислены к выдающимся историческим деятелям.

В начале третьего тысячелетия, когда проблемы самосознания личности и индивидуального выбора вновь прочно заняли место в фокусе социально-гуманитарного знания, вопрос о том, зачем нужна так называемая биографическая или персональная история и в чем состоит ее эвристическая ценность, похоже, уже не ставится. Анализ индивидуального сознания и индивидуальной деятельности стал важнейшей составляющей многочисленных микроисторических исследований, максимально приближенных и непосредственно обращенных к человеку, к его *персональной истории*. Биографический элемент в истории не только повысил свой статус, но и обрел новое качество: не забывая о «внешней», «публичной», «профессиональной», или «карьерной», биографии, историки стали все больше внимания уделять изучению частной, приватной, интимной, эмоционально-чувственной, внутренней жизни — «истории души» своего героя. С этим связан и возросший интерес к жанру собственно духовной биографии, в фокусе которой — духовное развитие личности, религиозные искания героя[5].

[5] См., в частности: Павлова Т. А. Опыт духовной биографии: Джон Вулман // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып. 5. Москва, 2001. С. 279–296. См. также: Парсамов В. С. Декабрист М. С. Лунин и католицизм // Там же. С. 297–316; Грушко К. П. Homo Quakerus: мировоззрение Стивена Греллета // Там же. С. 317–339.

Основным исследовательским объектом персональной истории являются персональные тексты, а предметом исследования — «история одной жизни» во всей ее уникальности и полноте. Несмотря на определенный методологический эклектизм, ориентацию на принципиально различные исследовательские стратегии (от моделей рационального выбора до теорий культурной и гендерной идентичности или до психоистории), общая установка этого направления состоит в том, что реконструкция личной жизни и неповторимых судеб отдельных исторических индивидов, изучение формирования и развития их внутреннего мира рассматриваются *одновременно* – и как главная цель исследования, и как одно из эффективных средств познания того исторического социума, в котором они жили и творили, радовались и страдали, мыслили и действовали[6].

Размышляя над проблематикой и формулируя задачи и принципы такого рода исследований, Ю. Л. Бессмертный писал: «…на первом плане нашего поиска — конкретный человек, его индивидуальное поведение, его собственный *выбор*. Мы исследуем эти сюжеты отнюдь не только потому, что хотим знать, насколько *типичны* (или нетипичны) поступки этого человека, но ради понимания его как такового, ибо он интересует нас сам по себе. Пусть этот человек окажется из ряда вон выходящим. И в этом случае мы признаем его заслуживающим внимания. Ведь самая его уникальность раскроет нечто от уникальности его времени»[7].

Речь идет о концентрации внимания на частном, индивидуальном, уникальном в конкретных человеческих судьбах и, одновременно, — об изначально заданной принципиальной установке на выявление специфики и вариативности разноуровневого социального пространства, полного спектра и пределов тех возможностей, которыми располагает индивид в рамках данного культурно-исторического контекста. В исследованиях подобного рода привлекает исключительно взвешенное сочетание двух познавательных стратегий. С одной стороны, они сосредоточивают внимание на так называемом культурном принуждении, а также на тех понятиях, с помощью которых люди постигают окружающий мир. С другой стороны, в них достаточно последовательно выявляется активная роль

[6] Подробно о становлении и развитии этого направления в западной историографии в 1990-е годы, о его методологических стратегиях, достижениях и нерешенных проблемах см.: Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. 1999. Москва, 1999. С. 76-100.

[7] Бессмертный Ю. Л. Метод // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени // Под ред. Ю. Л. Бессмертного. Москва, 2000. - С. 23.

действующих лиц истории и тот — специфичный для каждого социума — способ, которым исторический индивид, в заданных и не полностью контролируемых им обстоятельствах, «творит историю», даже если результаты этой деятельности не всегда и не во всем соответствуют его намерениям. В формулировке социального теоретика Энтони Гидденса, действия индивида, «локализованные в одном пространственно-временном контексте, способствуют тому, что постепенно (в ситуациях, удаленных в пространстве и времени непредвиденные (с точки зрения включенных в изначальную деятельность акторов) последствия становятся упорядоченными и стандартными… Непреднамеренные последствия возникают постоянно, являясь своеобразным “побочным продуктом” традиционного поведения, рефлексивно поддерживаемого субъектами деятельности»[8].

В наиболее интересных работах, выполненных в русле персональной, или «новой биографической» истории, яркие достоинства исторической биографии, позволившие ей в течение многих столетий оставаться популярнейшим жанром историописания, оказываются вполне релевантными задачам современной историографии, которая, с учетом уроков «лингвистического поворота» и его критического осмысления, стремится отойти от крайностей сциентизма и добиться воссоединения истории и литературы на новом уровне понимания специфики исторического знания.

Разумеется, основное внимание уделяется анализу персональных текстов, или источников личного происхождения, в которых оказывается запечатленным индивидуальный опыт, его эмоциональное переживание и тот или иной уровень осмысления. Но «новая биографическая история», или «персональная история в широком смысле слова», использует в качестве источников самые разные материалы, содержащие как прямые высказывания личного характера (письма, дневники, мемуары, автобиографии), так и косвенные свидетельства, фиксирующие взгляд со стороны, или так называемую объективную информацию. Конечно, на биографические работы, посвященные древности и средневековью, за исключением тех, которые касаются немногих представителей элиты, отсутствие документов личного характера накладывает существенные ограничения. Физическая недостача подобных текстов создает для исследователей не менее солидные препятствия, чем те, которые связаны с трудностями герменевтического понимания. Часто такой исторический персонаж, лишенный своего

[8] Гидденс, Энтони. Устроение общества: очерк теории структурации. 2 изд. Москва, 2005. - С. 55.

голоса (и визуального образа) выступает как силуэт на фоне эпохи, больше проявляя ее характер, чем свой собственный. Поэтому столь понятен и правомерен особый интерес историков к более разнообразным материалам личных архивов и многочисленным литературным памятникам Возрождения и Просвещения, хотя и тут ученые вынуждены главным образом обращаться к немногочисленным представителям культурной элиты. Но и здесь многое ускользает от исследователя: «Жизнь каждой личности состоит из бесконечного множества моментов, состояний ума, мыслей и фантазий, исчезающих в беспросветном и бездонном колодце времени. Мы можем лишь попытаться раскрыть — через сохранившиеся письма, сочинения, документы и воспоминания — некоторые фрагменты жизни этой личности, которую мы хотим спасти от забвения. К несчастью, неизбежно, то, что получается в результате, имеет несовершенный сюжет с неустановленным ритмом развития. Но даже короткое мгновение жизни, вырванное из пасти времени, бесценно»[9].

Тем не менее, самоценность такого «вырванного» свидетельства не отменяет его «сюжетной» ограниченности, вытекающей из невозможности включить фрагмент в последовательную темпоральную траекторию развития личности и, таким образом, задействовать категорию «индивидуального прошлого», которая играет интегрирующую роль, фиксируя все непосредственно пережитое индивидом и так или иначе отложившееся в его сознании к данному моменту, а значит его собственное «Я». Ведь каждый человек отличается не только от другого — он меняется сам и с каждым новым днем своей жизни отличается от прежнего себя.

Такие «ненадежные», «субъективные» источники, как дневники, письма, мемуары, автобиографические материалы, продукты творческой деятельности индивида, в которых запечатлен его эмоционально-психический и интеллектуальный мир, его самосознание и индивидуальный жизненный опыт, вышли на первый план не вопреки, а именно благодаря своей субъективности. Как тут не вспомнить Н. Я. Грота: «... Относительно многих исторических личностей можно сказать, что живым памятником их психической жизни являются произведения их мысли и слова, особенно художественные и философские»[10]. Собственно, пони-

---

[9] Viroli, Maurizio. Niccolo's Smile: A Biography of Machiavelli. N. Y., 2000. P. 87.

[10] Грот Н. Я. Жизненные задачи психологии // Вопросы философии и психологии. - 1890. - Кн. 4. - С. 184.

мание неразрывности связи между жизнью и творчеством личности, между фактами психологической и интеллектуальной биографии является краеугольным камнем биографического подхода в современной интеллектуальной истории.

Вместе с тем, — и это не менее важно — в так называемых эго-документах (источниках личного происхождения) личность предстает перед нами не изолированной, а взаимодействующей с другими личностями, со своей социальной средой, с окружающим миром в самых разных его проявлениях, с культурными и интеллектуальными традициями. И без анализа этого взаимодействия невозможна никакая «персональная история», главным предметом исследования которой является «история одной жизни» не только во всей ее уникальности, но и в достижимой полноте. Изъятие неотъемлемой социокультурной составляющей из истории индивида неизбежно нанесло бы непоправимый ущерб пониманию последнего. Впрочем, эта методологическая проблема относится в историографии к числу вечных. О ней размышляли, хотя и по-разному, практически все теоретически мыслящие историки.

Указывая на противоречие между «индивидуалистической» и «коллективистской» историографией, Б. Кроче подчеркивал, что «индивид и идея, взятые в отдельности, есть две разнозначные абстракции и как таковые не пригодны для того, чтобы составить предмет истории, а подлинная история – это история индивидуального в его всеобщности и всеобщего в его индивидуальности. Вопрос не в том, чтобы забыть о Перикле ради политики, о Платоне – ради философии или о Софокле – ради трагедии, а в том, чтобы осмыслить и представить политику, философию и трагедию через Перикла, Платона и Софокла, а последних, напротив, как воплощение политики, философии и трагедии в определенный исторический момент… Если существование Перикла, Софокла и Платона нам безразлично, разве не станет нам от этого безразличным и существование Идеи? А кто выбрасывает из истории индивида, пусть хорошенько приглядится – он непременно заметит, что либо, вопреки своим намерениям, никого не выбросил, либо вместе с индивидом выбросил и саму историю»[11].

Выдающийся русский историк Л.П. Карсавин, рассуждая о типах исторического исследования, писал в своей «Философии истории»: «Есть две “преимущественно” или “собственно” исторических области: область развития отдельной личности и область развития человечества... Автобиография является одним из наиболее ярких примеров и наиболее

[11] Кроче Б. Теория и история историографии. Москва, 1998. - С. 65.

удачных применений исторического метода... Равным образом, к историческим исследованиям надо отнести и биографию, как историю индивидуальной души. Третий вид истории души дается нам художественной литературой... Историческое познание своей или чужой личности в ее развитии и достоверно и ценно, как в автобиографии и биографии, так и в художественном опознании ее через символическое построение и в обычном жизненном понимании. Однако надо считаться с тем, что нет личности, качествующей только собою, отъединенной от других таких же, как она, личностей, от высших индивидуальностей: общества, культуры, человечества... История индивидуальности неуловимо и неизбежно переходит в историю вообще»[12].

Между тем, именно разногласия по вопросу об отношении персональной истории к «истории вообще» легли в основу формирования в отечественной историографии двух версий («социальной» и «экзистенциальной»), или платформ персональной истории, ориентирующихся на принципиально различные исследовательские стратегии. В рамках первого направления реконструкция личной жизни отдельных исторических индивидов рассматривается одновременно и как главная цель исследования, и как одна из необходимых предпосылок познания включавшего их исторического социума (то есть не только как личностная история, а шире – как история через личность), Нельзя не признать, что при всех своих естественных ограничениях и, несмотря на наличие серьезных эпистемологических трудностей, обновленный и обогащенный принципами микроистории биографический метод может быть очень продуктивным. Одно из преимуществ такого «персонального» подхода состоит именно в том, что он «работает» на экспериментальной площадке, максимально приспособленной для практического решения тех сложных теоретических проблем, которые ставит перед исследователем современная историографическая ситуация. Постоянно возникающая необходимость ответить на ключевые вопросы: чем обуславливался, ограничивался, направлялся выбор решений, каковы были его внутренние мотивы и обоснования, как соотносились массовые стереотипы и реальные действия индивида, как воспринималось расхождение между ними, насколько сильны и устойчивы были внешние факторы и внутренние импульсы – настоятельно «выталкивает» историка из уютного гнездышка микроанализа в то исследовательское пространство, где царит макроистория.

[12] Карсавин Л.П. Философия истории. С.-Петербург, 1993. - С. 82–86.

Вторая версия персональной истории[13], подчеркивая «автономию и самоценность исторической личности», ставит в центр внимания изучение ее психологических характеристик и сознательно ограничивается «несоциальными» видами биографизма. В этой перспективе «…годится биография индивидуума любого калибра.., лишь бы источники давали возможность по-настоящему глубоко заглянуть в его внутренний мир... Но если для разработки выбрана личность масштаба Наполеона, то это, скорее всего, должен быть Наполеон без Ваграма, Аустерлица и Ватерлоо»[14].

Между двумя платформами персональной истории, при определенном сходстве (помимо базового объекта и жанровой близости, это – отсутствие установки на исчерпывающее объяснение, признание уникальности человеческой личности и неповторимости индивидуального опыта, понимание невозможности до конца раскрыть «тайну индивида» и т.п.), существуют различия принципиального характера. Они относятся к целевым установкам исследования и предполагаемому уровню обобщения его результатов (хотя следует заметить, что и в «социальной персональной истории» речь идет не об экстраполяции выявленных биографических характеристик личности на микрогруппу или социум, а о раскрытии всего разнообразия возможностей их взаимодействия). Различие в целевых установках состоит в том, что если первый подход исходит из равной значимости и взаимосвязанности социокультурного и личностно-психологического аспектов в анализе прошлого, то второй намеренно подчеркивает автономию последнего: ментальная оснастка и социальный фон получают только незначительный статус «антуража», «поправки», а события понимаются лишь в качестве «фактологического каркаса».

Остается, однако, непонятным, как может быть «построена» история индивида без кульминационных моментов его жизни, структурирующих весь его личный опыт. В идеальном варианте мысль исследователя начинает свое движение от единичного и уникального факта, от индивида. Но индивид – это не *tabula rasa*, он имеет не только настоящее и будущее, но и свое собственное прошлое, более того он сформирован этим прошлым: как своим индивидуальным опытом, так и коллективной, социально-исторической памятью, запечатленной в культуре. Здесь нельзя не отметить

[13] Идейно-теоретические основания ее «экзистенциального» варианта изложены Д.М. Володихиным во вступительной статье к сборнику: Персональная история // Под ред. Д.М. Володихина. Москва, 1999. См. также: Володихин Д.М. Две версии микроисторической платформы в отечественной историографии // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып. 8. Москва, 2002. - С. 445-447.

[14] Персональная история. Москва, 1999. - С.5-6.

то особое значение, которое придается в «новой биографической истории» выявлению автобиографической составляющей разного рода эго-документов, анализу именно *персональной* «истории жизни» – автобиографических повествований в самом широком смысле этого слова[15].

Если же взять пример, приведенный Д.М. Володихиным, то будет правомерным поставить вопрос таким образом: как может быть понят Наполеон без его переживания, восприятия и осмысления «Ваграма, Аустерлица и Ватерлоо», без тех исторических событий, которые были также и событиями его жизненного пути, стали важными вехами в его памяти – и опыт которых пронизывал все его *межличностные* коммуникации. Разве динамика внутреннего мира индивида никак не соотносится – причем самым последовательным образом – с его жизненными обстоятельствами, с перипетиями личной судьбы, с его собственной деятельностью, наконец, с существенными изменениями во включающей его конфигурации социальных взаимосвязей? Элиминировать все эти и многие другие факторы становления и развития личности – значит до предела сужать диапазон возможностей исследователя, который и так чрезвычайно ограничен теми следами прошлого, которые он пытается «расшифровать», особенно в отнюдь не изобильных персональных текстах более или менее отдаленных эпох.

Впрочем, несмотря на указанное противоречие, экзистенциальный подход к персональной истории заслуживает самого пристального внимания: его оценка роли воспоминаний в обретении смысла жизни, в выборе жизненной стратегии и в активизации личностного потенциала, а также решающий акцент на психологии личности способен эффективно дополнить социокультурный, в своей основе, анализ, свойственный «новой биографической истории», как одному из направлений микроисторических штудий, подразумевающих возможность комбинации различных перспектив видения прошлого.

Биография может по праву называться исторической, только будучи помещенной в исторический контекст, причем взятый во всех его пересекающихся аспектах. Вот почему, например, обстоятельный анализ интеллектуального контекста является всего лишь необходимым, но отнюдь не достаточным для создания полноценной интеллектуальной биографии: она требует более глубокого погружения в социокультурную

---

[15] Об этом подробно см.: Безрогов В.Г. Историческое осмысление персонального опыта в автобиографии // Формы исторического сознания от поздней античности до эпохи Возрождения (Исследования и тексты). Сб. науч. тр. памяти К.Д. Авдеевой. Иваново, 2000. - С.130-174.

среду и выяснения динамики изменений на всех ее уровнях и направлениях. Как показали многочисленные исследования, формирование в обществе новых ценностных ориентиров и нравственных идеалов не только отражается на исходных предпосылках и постановке проблем, но и во многом определяет результаты когнитивной и рефлексивной деятельности. Биография крупного мыслителя, хотя она, как правило, лучше обеспечена источниками, наталкивается на те же трудности, что и любая другая, и требует не меньшей точности в социальных характеристиках: «Личность формируется главным образом, благодаря современным интеллектуальным веяниям и течениям, свойственным специфической социальной группе, к которой она принадлежит. Иными словами, она никоим образом не подвержена влиянию духа времени в целом, ее привлекают только те течения и тенденции времени, которые в качестве живой традиции сохраняются в ее специфической социальной среде. Но даже и эти частные традиции, а не другие, укореняются и утверждаются во внутреннем мире в конечном счете благодаря тому, что дают наиболее адекватное выражение характерным “возможностям” его жизненной ситуации»[16].

Более того, для создания развернутой биографии личности необходимо знание эмоционально-психологического, социального и интеллектуального опыта индивида, то есть предшествовавшей истории его жизни, его прошлого, из которого складывается состояние, обусловливающее его мысли и действия в текущий момент времени, на данной стадии его жизненного цикла, в определенной конфигурации межличностного взаимодействия. Основная идея состоит в погружении как в жизнь героя, так и в конкретную ситуацию. Историк должен найти ответ на вопрос: «Если бы я был этой другой личностью с соответствующим индивидуальным жизненным опытом и культурной памятью, взглядами и убеждениями, представлениями и ценностями, желаниями и слабостями, как бы мог я себя чувствовать, рассуждать и действовать при таких же обстоятельствах, в том же пространстве времени и места?».

Вполне естественно, что в фокусе биографического исследования оказывается внутренний мир человека, его эмоциональная жизнь, искания ума и духа, отношения с родными и близкими в семье и вне ее. При этом индивид выступает и как субъект деятельности и как объект контроля со стороны семейно-родственной группы, круга близких, формальных и неформальных сообществ, социальных институтов и властных структур разного уровня. В центр внимания многих исследователей, как правило,

[16] Мангейм, Карл. Проблема поколений // Его же. Очерки социологии знания. Москва, 2000. - С. 51.

попадает нестандартное, отклоняющееся поведение, выходящее за пределы освященных традицией норм и социально признанных альтернативных моделей, действия, предполагающие волевое усилие субъекта в ситуации осознанного выбора.

Конечно, непосредственным объектом любой биографии является жизнь отдельного человека от момента рождения до смерти. Однако разные типы биографического анализа отличаются своими исследовательскими задачами. Несмотря на привлекательность такой исторической биографии, которая «представляет собой сочетание психологического проникновения автора в мир героя с социальным анализом действительности, окружающей этого героя»[17], методологические предпочтения исследователя обычно более дифференцированы. Если мыслить дихотомически, то предметом, на который направлено основное исследовательское усилие биографа, может быть либо реконструкция психологического мира, его динамики, уникального экзистенциального опыта индивида («экзистенциальный биографизм»), либо социальная и культурная ситуация, по отношению к которой описываемая жизнь приобретает значение истории («новая биографическая история»). Но для исследователя, ориентированного на мультиперспективный подход, в открытом для экспериментов пространстве между этими двумя «полюсами» обнаруживается немало интересного.

***

Между идеей и порождающими ее условиями
стоит личность мыслителя
с ее субъективно пережитой проблемой,
целеполаганием, выбором индивидуального призвания[18].

Возрождение интеллектуальной истории на рубеже 1980-х и 1990-х гг. оказалось связано с лингвистическим поворотом, но облик этого постоянно набирающего силу междисциплинарного направления определяется и всем предшествующим историографическим опытом – как «обезлюдевшей» истории идей, так и социальной истории интеллектуалов, которая поставила во главу угла изучение самого́ мыслящего человека и его межличностных связей. В течение десятилетий (до 1980-х гг.) «история идей» исследовала их как некие автономные сущности, безотносительно к другим видам человеческой активности (как, впрочем, и к социальному контексту), а

[17] Павлова Т.А. Указ. соч. - С. 88.

[18] Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования. Статья вторая // Вопросы философии. - 1981. - № 9. - С. 145.

иногда и к их носителям и творцам. Хотя в целом историографическая традиция, ориентированная на создание биографий великих мыслителей и писателей прошлого, разумеется, не прерывалась[19], все же цель исследования в истории идей состояла в том, чтобы представить максимально полную *биографию самой изучаемой идеи*, описать ее манифестации на всех стадиях исторического развития и в разных сферах интеллектуальной жизни. И совершенно забытым оказалось одно из программных заявлений классика интеллектуальной истории, американского ученого Артура Лавджоя, который, говоря, в частности, об истории литературы, включающей в свою сферу изучение идей и чувств, двигавших людьми прошлых эпох, призывал обращать особое внимание на «писателей *второго и третьего плана* (курсив мой – *Л.Р.*), произведения которых не представляют ценности с точки зрения современных эстетических и интеллектуальных стандартов», но могут быть (именно с этой точки зрения) «еще более важны, чем шедевры признанных сегодня великими авторов»[20].

Однако, с одной стороны, экспансия новой социальной истории, приведшая – среди прочего – к становлению так называемой «истории интеллектуалов»[21] и, с другой стороны, влияние доминировавшей в 1980-е годы исторической антропологии, актуализировали интерес к «человеческому измерению» в интеллектуальной истории. Этот интерес уже в последующее десятилетие нашел свое продолжение и наиболее рельефное выражение в «новой биографической истории» с акцентом на изучение тех *задач* и *проблем*, с которыми сталкивался и которые ставил перед собой мыслитель или ученый прошлого, осмысляя реальность своего настоящего и отвечая на вопросы и вызовы времени. Речь идет не просто о воссоздании перипетий индивидуальной судьбы, а об историческом исследовании

---

[19] Историческая биография как литературная форма всегда была важным средством для понимания тех сил, которые движут действиями людей. Сама же привлекательность этого жанра, как подчеркивают психологи, опирается «на наш устойчивый интерес к жизни других людей, в которых мы можем найти отражения нас самих, предостережения об опасностях и просто удовлетворение нашего любопытства относительно опыта других людей…» (Shore M.F. Biography in the 1980s. A Psychoanalytic Perspective // Journal of Interdisciplinary History. 1981. V. XII. № 1. P. 113).

[20] Lovejoy A.O. The Great Chain of Being. A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936. Introduction. P. 3-20.

[21] Во Франции «история интеллектуалов» получает институциональное оформление в середине 1980-х гг. в созданной по инициативе Ж.-Ф. Сиринелли междисциплинарной Группе по изучению истории интеллектуалов (1985). В группе Сиринелли активно сотрудничали историки, политологи, социологи, литературоведы. См.: Trebitsch M. Le Groupe de Recherche sur l’Histoire des Intellectuels // Intellectual News. 1997. № 2. P. 55-59.

непрерывного движения индивида по своему жизненному пути и о его многообразных интеракциях в меняющемся социально-интеллектуальном пространстве[22]. Сегодня исследовательские контексты интеллектуальной истории разнообразны и очень подвижны, они варьируются между полюсами личностного и глобального, а порой их проблематизация оказывается направленной на перспективное сближение и даже взаимодействие. Совершенно закономерно и особенно остро в текущей историографической ситуации возникает проблема масштаба исторического пространства, в котором действует и проявляется рассматриваемая личность, проблема соотнесения ее статуса в локальной, национальной и всеобщей (мировой) истории.

Вопрос о роли биографического анализа в интеллектуальной истории и в 1980-е годы оставался дискуссионным. В этом смысле показательна оживленная и весьма содержательная полемика по поводу места биографического анализа в изучении истории экономической мысли, а в действительности – значительно шире, в истории мысли и интеллектуальной истории в целом. Речь идет о споре между двумя выдающимися учеными – Джорджем Стиглером (лауреат Нобелевской премии 1982 г. за новаторские исследования функционирования рынков) и историком экономической мысли Уильямом Жаффе, которые исходили в оценке возможностей использования биографической информации в истории экономической науки из противоположных установок[23]. И если Стиглер отрицал познавательную ценность биографических сведений (за рамками понимания процесса «трансмиссии» или «диффузии» идей, а также и взаимоотношений внутри научного сообщества), то Жаффе, напротив, считал, что без этих сведений, раскрывающих «личную ментальную историю» создателя идеи или кон-цепции, невозможно составить полноценное представление о генезисе теоретической работы ученого, «идеологическом субстрате» его мышления, социальном и интеллектуальном контексте его творчества, значении его трудов

[22] Согласно известному итальянскому историку Джованни Леви, «между биографией и контекстом существует постоянная обратная связь, а всякое изменение является результатом множества их взаимодействий». (Levy G. Les usages de la biographie // Annales E.S.C. 1989. A. 44. № 6. P. 1334-1335.

[23] Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып. 8. Москва, 2002. - С. 11-31.

для развития науки и принятия его теории научным сообществом[24]. Интересно, что другой известный ученый Дональд Уокер даже разработал типологию биографического жанра в историко-экономических исследованиях, опять же – вполне применимую к интеллектуальной истории в целом. В эту типологию входят: 1) *биография личности* (сведения о времени и месте рождения, образовании, семейных корнях и влияниях, чертах характера и личной жизни ученого); 2) *профессиональная биография* (о позициях ученого в академической системе, его профессиональной деятельности и отношениях внутри научного сообщества); 3) *библиографическая биография* (анализ трудов автора, истории их создания, источниковой базы, техники и методологии исследования, понятийного аппарата и междисциплинарных связей; 4) *ситуационная биография*, или *биография среды* (события и условия социально-экономической и политической жизни общества и эпохи, в которых жил и работал ученый)[25]. Таким образом, вся совокупность фактов личностного, профессионального, ситуационного и библиографического характера образует то, что можно назвать научной биографией.

Примечательно, что аналогичная дискуссия имела место и среди философов[26], большинство из которых всегда считали, что биографические детали о жизни философов, важные для социальной истории интеллектуалов, не имеют никакого значения для изучения истории философской мысли как таковой. Однако многочисленные биографии философов, написанные в конце XX века, похоже, доказывают обратное: вспомним хотя бы книги Рея Монка о Людвиге Витгенштейне[27], Гэри Кука о Джордже Герберте Миде[28]

[24] Сходные посылки заложены в осуществляемом Международным обществом интеллектуальной истории грандиозном проекте Международного словаря интеллектуальных историков. Подробнее об этом проекте см.: Шнайдер У. Словарь интеллектуальной истории: презентация проекта // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып. 14. Москва, 2005. - С. 52-65.

[25] См.: Нейман А.М. Биографии в истории экономической мысли… С. 13-14.

[26] Впрочем, Э.Ю. Соловьев еще в самом начале 1980-х годов писал: «История философии – это не только обобщающая картина многовекового развития человеческой мысли. Это еще история отдельных философских течений, школ и проблем. Это, наконец, и история самих выдающихся мыслителей, драматичных творческих судеб, скрытых за великими концепциями и идеями. Самостоятельной и незаменимой формой научного исследования, с помощью которой постигается эта история, является биографический анализ». Соловьев Э.Ю. Биографический анализ… Статья первая // Вопросы философии.- 1981. - № 7. - С. 115.

[27] Monk R. Ludwig Wittgenstein: The Duty of Genius. N.Y., 1990.

[28] Cook G.A. George Herbert Mead: The Making of a Social Pragmatist. Chicago, 1993.

и Стивена Надлера о Спинозе[29] и др. Специалисты видят в этой тенденции прямой результат концептуальных сдвигов в философии и в интеллектуальной жизни в целом и утверждают, что такие работы способствуют лучшему пониманию *идей* философов, а не только рассказывают об их индивидуальных судьбах. Центральным в полемике оказывается вопрос об *отношении между идеями и жизнью*, «между тем, как мы думаем, и тем, как мы живем»[30].

Поразительно точно выразился о связи идей и личностей Карл Ясперс: «…Мысль целиком жива для нас только вместе с человеком, который ее мыслил. В философской мысли мы ощущаем личное существо, для которого она имела значение. Поэтому в историческом созерцании мы ищем философов, а не только свободно парящие мысли»[31]. И далее: «История философии – это проявление людей, живущих мысля. Что такое человек и каким образом он существует, неотделимо от того, как он понимает мир, себя самое, бытие. Философские мысли получают свое значение благодаря отношению к действительности мыслящего, благодаря ее проясняющей, формирующей, сообщающей уверенность и веру и удостоверяющей их силе»[32]. «В истории философии мы сквозь мысли направляем внимание на личность, личность, пусть только невысказанно, живет в осуществлении своих мыслей»[33].

Собственно, понимание неразрывности связи между жизнью и творчеством личности, между фактами психологической и интеллектуальной биографии является краеугольным камнем биографического подхода в интеллектуальной истории.

В связи со сказанным уместно вспомнить исключительно точное определение объекта и предмета биографии, данное в свое время Э.Ю. Соловьевым: «Непосредственным объектом биографии является жизнь отдельного человека от момента рождения до момента смерти. Однако предметом, на который направлено основное исследовательское усилие биографа, каждый раз оказывается *социальная и культурная ситуация*. Только по отношению к последней описываемая жизнь приобретает значение истории, особой смысло-временной целостности, к которой применимы понятия уникальности, событийности, развития, самоосуществления»[34].

---

[29] Nadler S. Spinoza: A Life. Cambridge, 1999.
[30] Postel D. The Life and the Mind. // http://chronicle.com.
[31] Ясперс К. Всемирная история философии. - С. 159.
[32] Там же. - С. 184.
[33] Там же. - С. 187.
[34] Соловьев Э.Ю. Биографический анализ… Статья вторая. - С. 138.

Хотя биографический жанр, несомненно, поощряет последовательно-линейное истолкование событий, следует помнить о том, что связь одной социокультурной ситуации с другой имеет более сложный характер и сопряжено с действием многообразных факторов. По словам историка философии Т. Мура, философы – не просто «гиганты, стоящие на плечах друг друга». Они существуют в определенных идейных и социальных контекстах; «они реагируют на *фигуры, которые выпали из нашего поля зрения* (курсив мой – *Л.Р.*)», но которые, однако, *помогли сформировать целостное интеллектуальное пространство* философской мысли[35]. По существу, без биографического измерения интеллектуальной жизни понимание самих идей оказывается неполным. И, добавим, это понимание оказывается неполным и, более того, существенно искаженным, также без фигур «второго плана», тех, кто делает свое дело, пребывая в тени гениев: без них невозможно – ни в статике, ни в исторической динамике – представить себе само пространство интеллектуальной жизни, пронизанное множеством связей и опосредований.

Репертуар известных и становящихся все более распространенными биографических исследований в интеллектуальной истории весьма широк и разнообразен. Они достаточно далеко продвинулись в методологическом плане, оперируя концептуальными разработками микроистории, дискурсивного анализа и персональной («новой биографической») истории. В целом, можно в настоящее время, на мой взгляд, говорить о заметном «биографическом повороте» в интеллектуальной и культурной истории, который, несомненно, способствует приращению нового знания. Приведу здесь только несколько примеров из обширного комплекса интеллектуальных биографий, вышедших в свет в начале нового столетия.

Обращает на себя внимание книга Ч. Сенгупта об Отто Вайнингере, в которой автор, детально анализируя тексты и выделяя в них различные дискурсы, параллельно выясняет биографический, культурный, научный и идеологический контексты, породившие эти тексты, а также влияние последних в свое время и в последующие периоды. Примечательно, что исследователь всегда видит за каждым текстом биографию и личность его создателя, интеллектуальную традицию и эпоху[36]. С. Стуурман в своей книге о Франсуа Пулен де ла Барре блестяще реализует исследовательскую

---

[35] The Chronicle of Higher Education: 6/7/2002. // http://chronicle.com.

[36] Sengoopta, Chandak. Otto Weininger. Sex, Science and Self in Imperial Vienna. Chicago – L., 2000.

установку на последовательное вписывание интеллектуальной траектории мыслителя в многообразные макроисторические контексты разной временной протяженности – социальные, политические, духовные[37].

Похоже, что подобный синтез биографического, текстуального и социокультурного анализа, уже составляет характерную черту современной интеллектуальной биографии[38] и именно с ним связываются наиболее оптимистические оценки ее перспектив, особенно те, которые исходят из максимально расширительного понимания задач современной интеллектуальной истории. Так, известный американский историк Джозеф Ливайн подчеркивает, что, «прежде чем определить место, например, Томаса Мора в интеллектуальной истории, нужно сначала обратиться к тому,

чем он занимался, когда создавал «Утопию», а это невозможно сделать, опираясь только на его текст, или даже в контексте предшествующих сочинений, касавшихся, как кажется, того же предмета… Я показал, как это могло бы быть сделано… при помощи обращения к обстоятельствам жизни Мора и политической ситуации на момент написания текста – то есть того, что я назвал *"обычной историей"* (курсив мой – *Л.Р.*)»[39].

Поскольку любая биография может называться исторической, только будучи помещена в исторический контекст, причем взятый во всех его аспектах, обстоятельный анализ интеллектуального контекста является всего лишь необходимым, но отнюдь не достаточным для создания полноценной интеллектуальной биографии. Такая биография требует более глубокого погружения в социокультурную среду и выяснения динамики изменений

---

[37] Stuurman, Siep. Francois Poulain de la Barre and the Invention of Modern Equality. Cambridge (Mass.), 2004.

[38] См., например: Johnson, Barry V. Pitirim A. Sorokin. An Intellectual Biography. Lawrence, 1995; Aguirre Rojas, Carlos Antonio. Fernand Braudel y las ciencias humanas. Montesinos; Barcelone, 1996; Berg M. A Woman in History: Eileen Power, 1889-1940. Cambridge, 1996; Ignatieff M. Isaiah Berlin: A Life. L., 1998; Stafford, Andy. Roland Barthes, Phenomenon and Myth: An Intellectual Biography. Edinburgh, 1998; Viroli, Maurizio. Niccolo's Smile: A Biography of Machiavelli. N. Y., 2000. P. 87; Miller P. Peiresc's Europe: Learning and Virtue in the Seventeenth Century. New Haven; L., 2000; Gerhardt, Uta. Talcott Parsons. An Intellectual Biography. N.Y., 2002; Capaldi N. John Stuart Mill: A Biography. Cambridge, 2004; Schneider, Ulrich Johannes. Michel Foucault. Frankfurt a. M., 2004; Tanguay, Daniel. Leo Strauss: une biographie intellectuelle. Paris, 2005; Caldwell, Bruce. Hayek's Challenge: An Intellectual Biography of F.A. Hayek. Chicago, 2005; Brown, David S. Richard Hofstadter: An Intellectual Biography. Chicago, 2006; как и многие другие работы последнего десятилетия.

[39] Ливайн Дж. Интеллектуальная история как история // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып. 14. Москва, 2005. - С. 38.

на всех ее уровнях и направлениях. Эти уровни тесно взаимосвязаны. Действительно, «история индивидуальности *неуловимо и неизбежно переходит в историю вообще* (курсив мой – *Л.Р.*)»[40].

Можно, конечно, продолжать спорить по вопросу об отношении персональной истории к *истории вообще*. Однако такое сопоставление вовсе не кажется парадоксальным, причем не только в свете нынешних острых дискуссий о месте и задачах интеллектуальной истории в эпоху глобализации[41], но также при общей постановке и предлагаемых конкретных решениях проблемы влияния разнообразных вненаучных факторов на процессы мышления и, в частности, на исследовательский процесс[42], и шире – в разработке принципов соотнесения творческого потенциала личности с социокультурными условиями, которые определяют саму возможность, ресурсы и полноту реализации этого потенциала. Знание контекста позволяет понять действующие силы, управлявшие индивидом в конкретной ситуации и формировавшие его поведение, однако на пути осознания и репрезентации взаимосвязанности условий, поступков, идей, интеллектуальных задач и способов их разрешения исследователя-биографа ждут немалые трудности.

К этому надо добавить новые проблемы, связанные с выходом из границ пантеона «канонических фигур», с наметившимся вниманием к авторам «второго и третьего плана», к распространению и бытованию идей, а не только к их рождению, к практической стороне интеллектуальной деятельности и повседневной жизни конкретных интеллектуальных

---

[40] Карсавин Л.П. Философия истории. - С. 86.

[41] См. публикации в альманахе «Диалог со временем» под специальной рубрикой «Интеллектуальная история в глобальный век» (Вып. 14. Москва, 2005).

[42] См., например, новаторские исследования «историографического быта» представителями Омской школы истории отечественной историографии, и в том числе: Корзун В.П. Путешествия русских историков конца XIX – начала XX века как культурная традиция // Историческое знание и интеллектуальная культура. Москва, 2001. - С. 230-233. «Рассмотрение науки как определенной культурной традиции, не исключающее, впрочем, возможности иных рассмотрений, позволяет зафиксировать не просто сам процесс выработки научного знания, но и определенные внешние факторы, в той или иной степени влияющие на этот процесс». (Свешников А.В. Парижские путешествия русских историков начала XX века // Там же. - С. 233). См. также: Свешников А.В., Корзун В.П., Мамонтова М.А. «Жизни наши… протекли… врозь» (к истории личных взаимоотношений И.М. Гревса и С.Ф. Платонова) // Диалог со временем: альманах интеллектуальной истории. Вып. 12. Москва, 2004. - С. 313-332; Крих С.Б. М.И. Ростовцев и М. Финли: два типа ученого // Мир историка: историографический сборник / Под ред. Г.К. Садретдинова, В.П. Корзун. Вып. 2. Омск, 2006; и многие другие научные публикации последнего десятилетия, в том числе на страницах ежегодника «Мир историка».

сообществ, что требует особой осторожности в социальных характеристиках. Карл Мангейм справедливо подчеркивал: «Личность формируется главным образом благодаря современным интеллектуальным веяниям и течениям, свойственным специфической социальной группе, к которой она принадлежит. Иными словами, она никоим образом не подвержена влиянию духа времени в целом, ее привлекают только те течения и тенденции времени, которые в качестве живой традиции сохраняются в ее специфической социальной среде. Но даже и эти частные традиции, а не другие, укореняются и утверждаются во внутреннем мире в конечном счете благодаря тому, что дают наиболее адекватное выражение характерным “возможностям” его жизненной ситуации»[43]. Но социальное неразрывно переплетается с темпоральным: социальное измерение биологического времени человеческой жизни (время биографии) не совпадает со временем истории, ритмы которого по-разному накладываются на отдельные стадии его жизненного цикла[44]. Их сложное переплетение охватывается категорией *индивидуального прошлого*, или *индивидуального опыта*, всего непосредственно пережитого индивидом и так или иначе отложившегося в его сознании.

Разумеется, этот трехуровневый комплекс «индивидуальное – социальное – всеобщее» требует адекватной интерпретации как в биографиях выдающихся исторических деятелей, так и в жизненных историях тех, кто играл в драме истории отнюдь не главную роль. Но именно в последних он проявляется, пожалуй, наиболее рельефно. Сегодня, когда начатый в 2003 г. проект «Человек второго плана в истории»[45], существенно продвинул исследования проблематики «персональной истории» в российской историографии, стала вполне очевидной плодотворность исходной установки на изучение уникального человеческого содержания истории и «неоднозначных взаимодействий человека и социума… как раз в жизни и судьбе так называемого человека второго плана»[46]. Нельзя не согласиться с тем, что «человек второго плана» занял

---

[43] Мангейм К. Проблема поколений // Мангейм К. Очерки социологии знания. Москва, 2000. - С. 51.

[44] Подробнее об этом см.: Le Goff J. Saint Louis. P., 1995. P. 23-24.

[45] Данный проект осуществляется на основании методологических разработок и на научно-организационной базе Ростовского регионального отделения Общества интеллектуальной истории с привлечением широкого круга исследователей из многих университетов и академических институтов России. См.: Человек второго плана в истории / Отв. ред Н. А. Мининков. Вып. 1. Ростов-на-Дону, 2004; Вып. 2. 2005; Вып. 3. 2006; Вып. 4. 2007; Вып. 5. 2008.

[46] От редакции // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. - С. 3.

в фокусе современного гуманитарного познания «стратегически важный “плацдарм” между “безмолвствующим (и безымянным) большинством”, “типичным человеком” и “акторами”, “творцами истории”»[47]. Отрадно и то, что в первом же выпуске сборника «Человек второго плана в истории», в целом поддерживая тезис насчет «обезлюдевшей истории» в советской историографии, Н.А. Мининков, тем не менее, вовсе не абсолютизировал его, указав и на противоположную тенденцию – вплоть до создания ярчайших образцов в историко-биографическом жанре, таких как «Наполеон» Е. Тарле и А. Манфреда и др.[48].

Определяя типологические признаки человека второго ряда, Н.А. Мининков очень точно отделяет его как от главных действующих лиц истории, так и от ее «статистов», подчеркивая, что «роль его в том деле, с которым он связан, весьма значительна», и в этом смысле «такой персонаж далеко не является второстепенным или случайным лицом»[49]. Это положение имеет ключевое значение для идентификации исследовательского пространства нового направления биографической истории. Однако, как мне кажется, не совсем корректно была поставлена проблема источниковой базы. Здесь, видимо, надо делать акцент не на ее неполноту (количественную характеристику), а на ее *качественную специфику*. Речь ведь идет не просто о том, что обычно не хватает источников для создания полной биографии человека второго плана (в том числе по значимым периодам жизни и особенно относительно людей далекого прошлого) и биография воссоздается в виде фрагментов. Дело в полноте или, напротив, ограниченности *видового спектра* имеющегося комплекса источников, что определяет наличие или отсутствие важнейшей информации относительно эмоциональной и когнитивно-рефлексивной составляющих деятельности индивида, а также доступность или недоступность для исследователя необходимых сведений о мотивации принимаемых им решений в ситуациях личностного и исторического выбора.

Также весьма важным представляется наблюдение Н.А. Мининкова о том, что «изучение второго ряда сближается в определенной степени с процессом исторического познания методами художественного творчест-

[47] Мининков Н.А., Кореневский А.В., Иванеско А.Е. Человек второго плана в контексте современной историографии // Человек второго плана в истории. - Вып. 2. - С. 6.

[48] Мининков Н.А. Человек второго ряда как исследовательская проблема // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. Ростов-на-Дону, 2004. С. 5-6. В этой связи можно также вспомнить замечательные биографии Оливера Кромвеля и Джерарда Уинстенли, созданные Т.А. Павловой, не говоря уже о шедеврах Натана Эйдельмана.

[49] Там же. - С. 7.

ва», и о значении в связи с этим аксиологического подхода, который соотносит дела героя «с определенной системой ценностей»[50]. Это очень верно – и такое соотнесение является одним из методов создания полноценной биографии из известных фрагментов жизни индивида. Но здесь также важно историческое воображение и интуиция, которые сближают историка и романиста, не отменяя различия в главном – в четком осознании границ домысливаемого, его гипотетического характера, а также в требовании достаточно сложных критических процедур. Согласно Джованни Леви, благодаря контекстуальному подходу к исторической биографии, который использует общий культурно-исторический контекст для реконструкции (по имеющимся параллелям) утраченных фрагментов биографии своего героя, большей частью удается не растворить в нем индивидуальные черты, «сохранить равновесие между специфичностью каждой судьбы и совокупностью общественных условий»[51]. И хотя в основном этот метод применяется в историко-антропологических исследованиях[52], в которых воссоздание так называемых *биографий простых людей* занимает некоторое промежуточное положение между целью и средством, его аналог может помочь «возместить» утраченные фрагменты и в биографии человека «второго» плана.

«Человек второго ряда» – это метафора: по существу, речь идет практически о любом индивиде, не зафиксированном на историческом экране «самым крупным планом», о переносе исследовательского интереса на человека, который находится за пределами круга первых лиц исторической драмы, вне известной номенклатуры великих исторических личностей, играющих главные роли и заполняющих собой пространство так называемой Большой истории. Но это, конечно, научная метафора[53], она имеет значимый эвристический потенциал, который не случайно оказался востребованным.

---

[50] Там же. - С. 10-11.

[51] Levi G. Les usages de la biographie // Annales E.S.C. 1989. A. 44. № 6. P. 1325-1336.

[52] Достаточно напомнить ставшие уже классическими книги Натали Земон Дэвис о Мартене Герре (Davis N.Z. The Return of Martin Guerre. Harmondsworth, 1985), Даниэля Роша о стекольщике Менетра (Roche D. Journal de ma vie. Jacques-Louis Menetra, companion vitrier au 18e siecle. Paris, 1982), Алана Макфарлейна о священнике Ральфе Джосселине (Macfarlane A. The Family Life of Ralph Josselin, a Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology. Cambridge, 1970) и многие другие.

[53] О роли метафор в историческом познании см., в частности, широко известные работы Войцеха Вжозека: Вжозек В. Историография как игра метафор: судьбы “новой исторической науки” //Одиссей. Человек в истории. 1991. - С. 60-74; Он же. Метафора как эпистемологическая категория (соображения по поводу дефиниции) // Одиссей. Человек в истории. 1994. - С. 257-264.

В этой связи интересна дефиниция «человека второго плана» как «личности незаурядной, но не претендующей на движущую роль в истории, не обгоняющей время, но, тем не менее, *как никто другой отражающей в делах и мыслях основные коллизии своей эпохи* (курсив мой – *Л.Р.*)»[54]. Именно такой смысл, независимо от формы его выражения, обнаруживается в концептуальной базе целого ряда историко-биографических исследований подобного рода. Вот, например, красноречивое заключение (звучащее как эпитафия) к одному из них: «Таким был Франческо Соранцо, венецианский патриций, служивший своему государству на дипломатическом поприще. Можно сказать, что Франческо Соранцо – это обыкновенный *нобиль*, шагающий, как и все представители патрицианского сословия по служебной лестнице, добросовестно и профессионально выполняющий свой гражданский долг, вносящий посильную лепту в дело процветания Светлейшей, что он своего рода маленькая частица огромного механизма венецианского государства. А можно сказать, что Франческо Соранцо – это *обыкновенный* нобиль, который своей обыкновенностью, типичностью как раз и представляет необычайный интерес как человек XVI века»[55].

Типологические признаки «человека второго плана» нередко формулируются ситуативно или в зависимости от контекста, в который биограф помещает и рассматривает своего героя: этот контекст может быть общественно-политическим, интеллектуальным, повседневным и т.д. Недостаточное внимание к этой проблеме может привести к неоправданной экстраполяции частного признака на всю совокупность. Ситуативно,

[54] Кореневский А.В. Неукротимый ересиарх (штрихи к портрету Н.С. Ильина // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. - С. 80. Чаще всего дефиниции строятся «от противного»: люди второго ряда – это те, которые не вписываются в понятие «людей первого ряда»; они «далеко не всегда являются самыми заметными фигурами общественной жизни, далеко не всегда они занимают первые места среди политической элиты, пользуются признанием и авторитетом в обществе», человек второго плана «не относится к числу людей, с чьим именем связаны глобальные изменения» в жизни общества и государства, но тем не менее является «немаловажной фигурой», «оказывая незримое, но, в то же время, значительное влияние на общественно-политическую жизнь страны» (Крот М.Н. Князь В.П. Мещерский – консервативный политик и общественный деятель // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. - С. 89-90, 99).

[55] Третьякова М.В. Франческо Соранцо – венецианский патриций XVI века // Человек XVI столетия. Москва, 2000. - С. 45. См. также очень близкую по смыслу (и даже по словесной форме) характеристику Томаса Бодлея (1544-1613), основателя знаменитой Бодлеянской библиотеки в Оксфорде: он «воплощал в себе тип блестящего елизаветинца» (Дмитриева О.В. "Полезный член государства": Томас Бодлей на государственной службе и вне ее // Человек XVII столетия. Москва, 2005. В 2-х частях. Часть 1. - С. 88.).

например, такое обобщение: «Люди второго плана не стремятся к лидерству, однако на их плечах стоят "исторические личности" и великие исторические свершения»[56]. Превращение в политического лидера и, соответственно, переход на «первый план», как правило, подразумевает такое стремление, а вот обратный результат может определяться вовсе не отсутствием стремления к лидерству, а сугубо внешними обстоятельствами, включая как устойчивые структуры и основные условия деятельности, так и фактор случайности. Что касается выбора того или иного контекста для интерпретации (между прочим, этот выбор исследователя вовсе не должен непременно совпадать с основной или же наиболее успешной сферой деятельности его персонажа), то в соответствии с ним нередко строятся одномерные образы «человека политического», «человека рационального» и т.п., при этом все или почти все «непрофильные» измерения остаются в тени.

Биографии историков занимают достойное место в зарубежной и в отечественной историографии: в последнее десятилетие появилось немало книг, не говоря уже о многочисленных очерках[57]. Они могут иметь как функциональное (в контексте историко-историографического анализа), так и самостоятельное значение. Но в любом случае разграничение «первого» и «второго плана» (если эта задача вообще ставится) создает биографам немалые трудности и оказывается достаточно противоречивым. С одной стороны, в качестве «историка второго плана» берется Герман Аубин, который «не принадлежит к числу самых знаменитых историков Германии XX века»[58], а с другой в том же качестве выступает один из «отцов-основателей» и несомненных лидеров «русской исторической школы» М.М. Ковалевский[59]. Эта противоречивость лишь отчасти может быть объяснена подвижностью «шкалы величин» в контекстах различных национальных научных школ[60].

---

[56] Шандулин Е.В. П.А. Гейден. Штрихи к политическому портрету // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. - С. 89.

[57] Здесь было бы уместно упомянуть первый коллективный труд, специально посвященный биографиям крупных историков XX столетия: Диалог со временем: историки в меняющемся мире / Под ред. Л.П. Репиной. Москва, 1996. См. также: Каганович Б.С. Русские медиевисты первой половины XX века. С.-Петербург., 2007.

[58] Савчук В.С. Герман Аубин и его место в исторической науке Германии XX века // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. - С. 133.

59 Апрыщенко В.Ю. "Надо любить Бога, свободу, равенство… и прогресс": к портрету М.М. Ковалевского // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. - С. 99-120.

[60] Яковкина Е.В. Флориан Знанецкий (1882–1958): от студента Варшавского университета до президента Американского социологического общества // Человек второго плана в истории. - Вып. 3. - С. 153.

В биографическом очерке об одном из крупнейших представителей эрудитской историографии Франции XVI века Этьене Пакье И.Я. Эльфонд писала: «…Он как бы был затенен (в глазах исследователей – *Л.Р.*) своими блистательными и более энергичными современниками, хотя и являлся признанным историком-эрудитом… Современники высоко ценили Пакье как эрудированнейшего гуманиста: он был *одним из* (курсив мой – *Л.Р.*) ведущих специалистов в сфере права, крупнейшим историком, писателем и поэтом и одним из наиболее пылких защитников французского языка, …его личность привлекала внимание современников, а творчество было широко известно»[61]. Ключевые слова здесь, конечно, «один из…»: именно они, несмотря на эпитеты в превосходной степени, отводят героя биографического повествования на второй план.

Как справедливо отметил А.В. Кореневский, «опознание исторического персонажа как “человека второго плана” зависит от выбора угла зрения и того социокультурного контекста, в соотнесении с которым осмысливается историческая роль данной конкретной личности»[62]. Важно подчеркнуть, что этот выбор угла зрения не должен оставаться, если можно так выразиться, одноразовым. Фигура исторического персонажа станет рельефной и даже объемной, только будучи рассмотрена “крупным планом” в различных перспективах и проекциях, в представлениях и оценках единомышленников и противников, в ряду современников и в сменяющих друг друга пространствах социальной и интеллектуальной жизни разных эпох, включая, разумеется, актуальную культурную ситуацию самого исследователя. Результаты такой экспериментальной “смены рамки” не замедлят сказаться.

Особый интерес вызывает попытка в более общем виде определить место «историка второго плана» в структуре профессионального сообщества, опираясь не на его творческие достижения, «объективная оценка которых, как правило, осуществляется в ходе дальнейшего развития научного знания», а посредством комплексного анализа «социокультурной ситуации, в рамках которой осуществлялась его практическая деятельность»[63]. С этим можно, в принципе, согласиться, но лишь в том случае, если исследователя интересует только синхрония, так называемый *план современности*. А с точки зрения диахронии, смены ситуаций в историческом времени, т.е. в

[61] Эльфонд И.Я. Кабинетный ученый и бури гражданских войн // Человек XVI столетия. Москва, 2000. - С. 72-73.

[62] Кореневский А.В. Три Тойнби // Человек второго плана в истории. - Вып. 4. - С. 84.

[63] Трапш Н.А. “Историк второго плана” в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки) // Человек второго плана в истории. - Вып. 1. - С. 14-15.

контексте *истории* историографии? Здесь на первый план выходит проблема исторической перспективы и специфики восприятия предшественников (и в целом прошлого науки) из той точки на шкале времен, которая принимается за *настоящее*. Для истории науки этот аспект имеет самостоятельное значение. Изучая какой-либо конкретный период в истории науки, нам важно знать не только то, что было «там и тогда», но и то, как *именно в то время* рассматриваемая отрасль знания выстраивала свою генеалогию, как *именно тогда* оценивалось то, что было сделано предшественниками, и как виделась их персональная иерархия в *динамическом* плане. Что касается социальной истории науки, то она, безусловно, предполагает характеристику «участия отдельного исследователя в научном дискурсе, выяснение реального соотношения избранной им проблематики и магистрального направления в рамках современной ему системы историописания, а также определение уровня общественного восприятия его творческих достижений» [64].

В интереснейшем и обстоятельном очерке В.С. Савчука о Рудольфе Кечке эта проблема сопряжения двух перспектив, казалось бы, снимается самой спецификой конкретного биографического материала: «Громкой славой его имя не было окружено ни при жизни историка, ни после его кончины, так что он всегда оставался ученым "второго плана"»[65]. Но умело выстроенная автором траектория творческой жизни своего персонажа – на самых разных ее отрезках – настоятельно возвращает читателя к необходимости последовательного сопоставления результатов деятельности ученого в разных интеллектуальных контекстах, включая предшествующее этой деятельности состояние науки, *современность* – с позиции героя биографии, актуальность – с точки зрения самого биографа, а также видение им перспектив дальнейшего развития науки.

Возвращаясь к более общим проблемам «новой биографической истории», было бы целесообразно для оптимального использования ее возможностей, сосредоточить внимание именно на интерпретации поступков, всех форм деятельности человека. Центральное место следовало бы, на мой взгляд, отвести ситуациям выбора, принятия решений, в которых наиболее ярко проявляется как свобода и креативность индивида, так и давление материальных условий, общественных норм, правил и стереотипов, рутинных поведенческих моделей, шаблонов мышления, груз предрассудков, известных прецедентов, накопленного жизненного

---

[64] Там же. - С. 15.

[65] Савчук В.С. Немецкий историк Рудольф Кечке: долгий путь к признанию // Человек второго плана в истории. - Вып. 2. Ростов-на-Дону, 2005. - С. 297-321. (С. 298).

опыта и сети межличностных связей, растраченных сил, несбывшихся желаний и надежд. Интерпретация подобных ситуаций выбора требует сложной цепочки рассуждений, учитывающих и внешние ограничения, и рациональную стратегию индивида, и его эмоциональную составляющую, и другие – более скрытые, не эксплицированные и не до конца осознанные цели.

Томаш Вісліч
Варшава

Прикроювання історії до розміру людини: про інтерпретацію ранньомодерних свідчень автобіографічних т.зв. звичайних людей

Пашеко заревів люто і так озвався:
Народився я в Кордові, де мій батько
жив у стані вищому за середній…
Ян Потоцький.
«Рукопис знайдений у Сарагосі»

Відколи історія окреслилася як наука суспільна, одною з підставових турбот істориків став пошук дослідницького методу, відповідального дослідженням історії суспільства і разом з тим співставного зі знаряддям інших суспільних наук. Методу такого історія, втім, не опрацювала, натомість прийняла взірець міждисциплінарності досліджень, котрий став показником наукової якості і модерності історичного твору. На практиці міждисциплінарність означала прийняття методології іншої науки, або навіть кількох суспільних наук відразу, і застосування її до історичного матеріалу.

Критики такого підходу підкреслювали, що призвело це до розбиття історії на чимало спеціалізованих доменів, тісно пов'язаних із відповідними суспільними науками, їх методами і проблематикою. Натомість ті історики, які, користаючи з доробку інших наук для конструювання щонайбільш всебічного образу минулого, намагаються зберегти відрубність історичного пізнання, прирікаються на методологічну самітність. Бо спосіб, у який історик перекидає мости між різними областями знання у своїх дослідженнях

нях, мусить доконечно лишитися його особистою справою, а результати його праць не можна по-справжньому співвідносити з висновками інших опрацювань.

Широке застосування взірця міждисциплінарності призвело до методологічного пошматування історії та загублення її тожсамості. Явище це було тим сильніше, що відкриття історії щодо інших наук трапилося в період, коли дисципліни, що цікавили істориків найбільше – соціологія, економіка чи культурна антропологія – переживали антиісторичний поворот. Вони відкинули історизм XIX століття, діахронічні підходи, з'ясування за допомогою причинно-наслідкових зв'язків, зацікавлення неповторюваним випадком. Замість пропонували підходи синхронічні, особливо структурні, підперті детально опрацьованими дослідницькими методами сцієнтистського характеру. Засвоюючи це, історія поривала з тим, що віками будувало її тожсамість – з рефлексією над змінами у часі, з хронологічною організацією матеріалу, насамкінець – з одиничною подією як елементарною часткою історичного знання.

Така історія – як одна із суспільних наук, що використовує методології всіх інших – відзначалася зосередженням на явищах масових, статичних або повторюваних. Користувалася напередвизначеними поняттями груп або класів соціальних, охоче покликалася на поняття кількісні, надаючи надмірне значення деяким явищам тільки тому, що останні давалися до порахування. Натомість, зростаючий вплив культурної антропології в її структуралістському виданні уподібнював дослідження історичні до етнологічних.

Одним з результатів тих змін було відвернення істориків від занять життєписами окремих осіб. У значенні втрачали біографії т.зв. великих людей, оскільки соціальна історія перестала вважати їх діяння двигуном історичного процесу. Поціновувано роль біографістики в популяризації знання, але відповіді на найважливіші питання історики шукали деінде – аналізуючи історію крізь призму соціальних груп. Таким дослідженням ліпше слугували поняття демографічні або просопографічні, аніж біографічні. Адже людський індивід і його діяння мали бути детерміновані ззовні через належність до окресленої соціальної групи або через такі самі аісторичні структури.

Поза тим історія ментальності чи історична антропологія чимало спричинилися до пізнання тих людей з минулого, котрим традиційна історіографія не присвячувала багато уваги, або т.зв. звичайних людей[1]. Не

[1] Під поняттям «звичайні люди» розуміємо представників нижчих верств суспільних. У кожному випадку не йдеться тут про «пересічну» людину, оскільки вона є винятково

містилися вони доти в історичних «героїчних» нараціях – щонайбільше в подаваній заокруглено кількості полеглих. Однак і історію соціальну, чи антропологізуючу, доля «звичайної людини» цікавила тільки оскільки вона репрезентувала типовий випадок, або навпаки – настільки нетиповий, що на її тлі вигідно було типовість показати. Припускаю, що то власне повторюваність особистих історій «звичайних людей», їх монотонність і дрібність запевнювали дослідника в переконанні, що «справжня» історія твориться на рівні соціальних груп. Призводило це до деперсоналізації акторів історії, або забуття, що групи складаються з одиниць.

Надзвичайне розширення дослідницького поля історії, яке здійснилося завдяки адаптації дослідницьких методик суспільних наук, дозволяло припускати, що вона зробила значущий крок на шляху свого розвитку до щораз ліпшого пізнання минулого. Віру в можливість «унауковлення» історії такими засобами підважила постструктуралістська критика (звана часом ще й постмодерністською). Покликалася вона на погляди таких авторів, як Роланд Барт, Гайден Вайт або Поль Рікер, котрі працю історика вважали за більш літературне, аніж наукове зусилля. Бо історик – у перпективі постструктуралістській – не має доступу до історичних фактів, він оперує самими лінгвістичними одиницями змісту, що позначають ці факти. Не є вони жодним чином структуризованими, аж поки історик не надасть їм сенсу, укладаючи в нарацію, котру називаємо історією. У цьому світлі історія як наука є не пошуком історичної правди, але способом творення істориком переконливого оповідання, згідного зі стандартами, прийнятими в його середовищі. Аби осягнути цю мету, історик послуговується як класичними літературними тропами, так і методами «увірогіднюючими». До них належить, наприклад, оточення історіографічних текстів коментарями, чи також наповнення їх таблицями або кількісними зіставленнями, котрі є для гуманістів винятково сильним засобом умовляння.

Не всі історики хочуть погодитися з роллю творців «літературних артефактів», якими мали б бути історичні опрацювання із відсилкою історії знову до грона мистецтв. Бо було б це – на їх думку – тотожне із визнанням, що історія не здатна оповісти нічого на тему дійсності, а відтак не може претендувати на ім’я науки. Однак, чи дійсно визнання нараційного «літературного» характеру історії означає епістемологічну капітуляцію? Питання це я спробую розглянути, покликаючись на вищезгадану проблему пізнання життя т.зв. звичайних людей, ігнорованих класичною історією та деперсоналізованих історією соціальною чи антропологічною.

конструкцією статичного аналізу. Кожна людина, котра в ранньомодерні часи з’явилася в джерелах нараційного характеру, була, поза сумнівом, якимось чином непересічна.

Почнемо із з'ясування, який є сенс занять для історика життям «нічого не значущих» індивідів. Хіба вже для всіх сучасних дослідників очевидно, що до історичних подій належить зараховувати й події поточні, що узагальнені як типи масових досвідів, належать до категорії «щоденності» чи «повсякденності». Адже не можна забувати, що «щоденне життя» це сума одиничних діянь, індивідуальних уявлень і суб'єктивних людських відчуттів. Ясна річ, кожна людина є під певним кутом зору така сама як усі інші люди, під другим же кутом така, як деякі інші люди, але під ще іншим кутом зору є винятковою[2]. Тому життя кожної людини, хоч банальне і монотонне, становить неповторні, індивідуальні досвіди історичні. Проблемою історика є наукове пізнання цього досвіду.

Класична історія навчилася досліджувати біографії сильних цього світу. Через дріб'язкові порівняння численних документів і переказів, у яких виступав його герой, історик конструював вірогідний життєпис, укладав у послідовність діяння героя і домислював його інтенції. Цього типу праця можлива була тільки при достатку доступних історичних джерел. Таким чином, вона могла стосуватись тільки володарів, вождів, політиків, реформаторів чи видатних мислителів.

Натомість застосування методів інших суспільних наук дозволило усталити певні факти на тему життя людей, значно слабше присутніх у джерельних свідченнях – історики отримали можливість пізнання багатьох деталей, що стосувалися об'єктивних умов екзистенції людей, доти позбавлених історії. Бо отримано вірогідні інформації на тему харчування, умов проживання, праці, родинної структури, і навіть групової ментальності «звичайних людей».

Черговим кроком мав бути пошук слідів особистого сприйняття ними свого життя. Й існують джерела, котрі про це мовлять – розмаїті, звичайно уривчасті та фрагментарні, оповідання на тему власних досвідів[3]. Для ранньомодерних часів можна їх знайти скрізь там, де дозволялося «звичайним людям» висловлюватися: у судових актах, у книгах чудес, що писалися в прочанських місцях поклоніння, зрештою, у дуже рідких спробах автобіографії. З огляду на свою розпорошеність не придатні вони, однак, для

[2] Runyan W. Idiographic goals and methods in the study of lives// «Journal of Personality». – 51 (1983). – №3. – S.416.

[3] Називаю їх для спрощення «автобіографічними переказами», хоч з автобіографією як літературним жанром не мають вони майже нічого спільного. Нерідко в записі вони набирають навіть третьої особи одиничного числа – тоді примітним стає писар, котрий виконував функції посередника між оповіддю та її реєстрацією на письмі. Див. цікаві завваги на цю тему: Farge A. Le cours ordinaire des choses dans la cité du XVIIIe siècle. – Paris, 1994. – S.12-13.

проведення традиційних біографічних досліджень – нема змоги їх взаємно верифікувати, і звичайно є вони єдиними згадками на тему даної особи[4]. Якщо будемо наполягати, що історія є відбиттям якоїсь дійсності, до котрої дійти за допомогою критичного аналізу джерел, то в цьому випадку стаємо безпорадними. Бо не можемо застосовувати наукові процедури, що узасаднили б наші тези (якщо наважимось узагалі їх сформувати).

Однак постановимо, що – як хочуть постмодерністичні критики історіографії – джерельний текст не відноситься до жодної позаджерельної дійсності і може лише сам собі служити контекстом. Автобіографічні записи, котрі ми збиралися аналізувати, перестануть бути для нас історією у значенні «минувших процесів і подій», а стануть історією як «оповідання про якійсь випадок». Потрактовані як нарація, вони преставляють дуже цікаву дослідницьку перспективу. Чи означає це, що заохочуємо до прийняття оптики історика літератури? І так, і ні. Так – оскільки це «літературні» риси тих оповідань будуть предметом аналізу. Ні – адже не можна їх уважати за плід свідомого творчого акту. Відтак, не є вони автономним «твором», котрий можна б розглядати у відриві від особи, якої він стосується.

Теоретичну підставу для історичного аналізу автобіографічних нарацій надає сучасна психологія, що обговорює проблеми досвіду і пам'яті людського індивіда. Згідно психологічної дефініції досвід якоїсь ситуації то «нічого іншого, як розуміння її в спосіб особистий і безпосередній, найчастіше за участі емоцій і повного сенсорного апарату»[5]. Досвіди, що надходять, є організовані в структури – пізнавчі схеми, відповідальні за розуміння і забування явищ та об'єктів. Схеми ці стають по черзі підставою інтерпретації даних, що надходять[6]. Відтак, підставовою проблемою для питання розуміння світу людиною є засада, котра порядкує структуризуванням досвідів. Психологія пізнання зауважила, що конвенціональною і культурно переказуваною формою організації людських досвідів є нарація[7]. Означає це, що людина якоюсь мірою природно відчитує події, що надходять, у т.ч. також і власну поведінку і стани емоційні, як почергові епізоди історії, що розгортається[8]. Тому її загальне знання про світ

[4] У міркуваннях проминаю вельми складне питання підставової критики цього типу джерел, особливо проблему, до якого ступеня запис передає «вихідну» історію, котру переповів її задекларований наратор.

[5] Trzebiński J. Narracyjne konstruowanie rzeczywistości// Narracja jako sposób rozumienia świata/ red. його ж. – Gdańsk, 2002. – S.27.

[6] Ibidem. – S.19-20.

[7] Bruner J. The narrative construction of reality// «Critical Inquiry». – 18 (1991/1992). – №1.– S.4.

[8] Trzebiński J. Op. cit. – S.27.

моделює дійсність як сцену оповідання. Її героєм є вона сама, а оточуючі її люди – це постаті з того самого оповідання[9]. Відтак, можна сказати, що випробовувана людиною дійсність є конструйована нараційно – mundus hominis це оповідання.

Що випливає з цього для історика, який прагне пізнати життя «звичайних людей», які залишили після себе єдино залишкові та неверифікувальні біографічні інформації? Отож, рішуче розширюється наше дослідницьке поле і збільшується каталог питань, на які можемо дати наукову відповідь. У подальшому не є ми в стані сказати, ЩО властиве трапилося з нашим героєм, можемо однак констатувати, В ЯКИЙ СПОСІБ цей досвід став елементом дійсності.

Показуючи далі на прикладах, як життєві досвіди є включені в нараційну структуру дійсності, покличу на допомогу каталог рис нарації, які організують дійсність, усталений Джеромом Брюнером[10]. З-поміж поданих ним хотів би виділити п'ять рис, що знаходять, на мою думку, детальне відбиття в автобіографічних нараціях «звичайних людей» з ранньомодерного періоду.

Передусім належить звернути увагу на нараційну діахронічність біографічних оповідей. Це є справа очевидна для історика, підставовим завданням якого завжди є усталення послідовності подій. Цей науковий метод пізнання історії знаходить просте відбиття в рудиментарній автобіографічній рефлексії. Коли наших героїв примушувано складати реляцію про своє життя, їх звіт також набирав характер вузько діахронічний – їх життя являлося як шерег подій і станів, котрі надходять у докладно окресленій послідовності. Послухаємо, наприклад, історію Кристини Яжвінської, яка склала зізнання перед нурським судом гродським у 1748 р.: «Я, Кристина, бувшого п.Яна Твароговського з Тваруг Ляцьких дідича дочка, залишившися малою у сирітстві по батьках своїх, вдалася на службу, насамперед иастушкою, і випасала було в селі Роблях у Високому Мазовецькому два роки, звідти відправившись, пішла на службу до Донброви-Мочидлув до п.Якуба Донбровського, у якого за дівчинку служила один рік, поштиво. Звідти ж, скінчивши свою службу, пішла до Шепетова-Жакув до хлопа і там була два роки також за дівчинку, після закінчення ж тих двох років намовили мене до Люнева до їхмості пані Люневської, вдови, за дівку і там була п'ять років. Служила там поштиво; де оженився зі мною йогомосць п.Якуб Яжвінський і жила з ним три з половиною роки і господарство тримали добре. По смерті ж того бувшого

[9] Його ж. Wstęp// Narracja jako sposób… – S.13.
[10] Див.: Bruner J. Op. cit.

чоловіка свого була в сирітстві вдовою на господарстві з двома дітьми, також три з половиною роки, живучи в тяжкому сирітстві моєму» і т.д.[11]. Не маємо можливості верифікувати ці дані – згаданих прізвищ чи тривалості перелічених періодів, ба навіть їх послідовності. Однак, кидається у вічі конструкція цього життєпису – ніби намистинки, нанизувані на нитку, наступні стадії життя Кристини Яжвінської приростають лінійно, вони не накладаються одна на одну і не терплять пусток між собою, поза тим що йдеться про події різних типів (сирітство, служба, шлюб).

Більш того, хронологічне вишикування подій призводить до їх з'єднання в причинно-наслідкові зв'язки згідно із послідовністю подій. Якійсь Анджей Домбровський у 1701 р. «у Запусну П'ятницю до лісу поїхавши, дуже важке дерево вантажив на віз», далі, «вже слабким від вантаження будучи, охоче танцював; з тих оказій тяжко захворівши лежав аж до Господнего Входу, втративши в тій хворобі відчуття. Далі, оскільки вже здавався помираючим, жінка офірувала його до образу Матері Божої Студжянської, після чого (тобто від чого) «відразу чудесно здоровим став»[12]. Вишикування цих подій у пам'яті Домбровського накинуло йому однозначну інтерпретацію значення тієї послідовності в категоріях причин і наслідків. Такі само природні з'ясування підсовуються і читачеві цього зізнання. Бо особливою цехою нарацій, що творять дійсність, є їх «герменевтична композиційність» (hermeneutic composability) або здатність накидання споживачу «очевидного» способу їх розуміння.

Іншою ознакою є дріб'язковість опису, що підкреслює його індивідуальні риси, і це з метою осягнення щонайбільшої правдоподібності. Наприклад, Регина Вержбіцька, одна з чарівниць, яких судили в Бохні в 1679 р., увірогіднила свій звіт з польотів на шабаш за допомогою деталей, котрі можна би навіть назвати гротесковими: «і те визнає, що у перший раз, коли та Марина прилітала до Борутиної і з іншими, казали мені вийти до сіней, а вони намазувалися [чародійською маз'ю] і намазавшися полетіли, одна на кочерзі, друга на помелі, третя на кочерзі, а четверта на шаблі; та Марина була на кочерзі, я ж тільки вчитись почала, не полетіла, аж тільки за три тижня полетіла з ними; і казали мені всісти на мотику і півтори милі не долетіла; Борутина мені сказала, що я не домастилася; впала на Скварчовських полях, а вони були на кордонах, аж тільки Борутина прилетіла з тією Мариною і взяли мене між себе і так долетіла з ними»[13]. Настільки

[11] Видання: Turska Z. Oskarżeni oskarżają. Wieś osiemnastowieczna w mrokach kronik sądowuch. – Warszawa, 1960. – S.64.

[12] Potocki T. Zrzodło cudów i łask Przenajdostojniejszej Maryi Panny z Cudotwórnego Studziańskiego Jej Obrazu. – Warszawa, 1729. – S.49.

[13] Видання: Kaczmarczyk K. Ze starych aktów. Proces o czary w Bochni 1679 r.// «Lud». –

сильна індивідуалізація шляху на шабаш могла бути відповіддю тортурованої жінки на жадання суддів, аби окреслила деталі своєї злочинної діяльності. Однак, могла бути також і допоміжним елементом в автокреації Вержбіцької як чарівниці. Бо процес про чари можна трактувати як спробу накидання оскарженій жінці тожсамості відьми, що – коли вдалося – прзводило до визнання провини і дачі відповідних зізнань, на підставі яких суд міг винести карний вирок.

Нарації, що організували дійсність, поза тим що вони часткові і індивідуальні, мають однак завжди нормативний характер. Співвіднесення із нормою може набувати розмаїтих форм – мотивом провідним оповідання буває ламання норми, свідоме або ні, її обминання або об'єктивна неможливість її виконання. У кожному випадку доходить до підтвердження норми як пануючої абсолютно. Винятковими є, однак, випадки, коли автобіографічна оповідь супроводжена мораллю – назагал-то сам опис перебігу подій є достатньо умовляючим, згідно із засадами «герменевтичної композиційності». До цих винятків належить історія Антка Мазурка з Сулошової, який у липні 1781 р. вбив у сварці свого швагра. Нажаханий своїм вчинком, він втік із села, покинувши дім і родину. Його жінка не дала собі ради з веденням господарства, отже опинилася на краю банкрутства. Сам Мазурек «не тільки ж, що нічого вислужити не зміг, хоч служив, але понад це і те, що забрав з одягу і в грошах з дому, і з цього обікрали його, бо гріх скрізь за ним ходив». Насамкінець, втративши надії, повернувся він навесні до села і віддався в руки суду, «з покірністю прохаючи кари, на яку заслужив»[14].

Остання цеха нарацій, що організовують дійсність, на котру я хотів би звернути увагу, є жанрове наслідування. Оповідаючи історію свого життя, люди несвідомо надають їй літературної форми. У залежності від обраного жанру оповідання, вони роблять вибори та ієрархізації фактів, а також подають їх інтерпретацію, відповідно до форми. Палітра жанрового вибору мусить бути, ясна річ, відбитком індивідуального знання, вміння, смаку і норм, середовища. З цієї точки зору небагато можна сподіватись від наших героїв із радше невеликою літературною компетенцією. Історії їх життя набирають зазвичай трагічної форми, яку можна визнати до певної міри за природну, зваживши обставини (зазвичай драматичні) складання автобіографічних реляцій. Тим не менш трапляються оповіді, що нав'язують до інших літературних жанрів. Ось хотів би навести історію, виразно стилізовану як

T.16. – 1910. – S.51.

[14] Księga sądowa wsi Pieskowa Skała z lat 1597-1791// Biblioteka PAU i PAN w Krakowie, rkps 1875, розрізнені аркуші наприкінці тому, k.5a.

народну байку, незважаючи (а може швидше завдяки) на драматичні події, що в ній описані. В 1755 р. волоський (молдавський?) піп Пантелеймон під впливом особистого набожного почуття до образу св.Антонія в Красном на Поділлі покинув православ'я заради Унії. Означало це, очевидно, необхідність покинути парафію і розірвати зі своїм середовищем. Нове життя він хотів розпочати на землях Речі Посполитої, прагнув лише жінку вивезти до себе із Задністров'я. Послав по неї, «але та його зрадила, бо замість прибуття до чоловіка, видала його секрет і розповіла про наміри чоловіка свого перед батьком своїм та іншими родичами, котрі їй порадили, щоб – звабила його [приїхати] до себе тим наміром, що піде з ним на той бік до Польщі. Згаданий отець Пантелеймон, довіряючи слову жінки своєї, переправився через Дністер на Волощину, – де, як швидко опинився, так відразу тяжко в кайдани закутий і на віз із дружиною всаджений, під вартою до владики волоського був везений. Побачивши себе в такій небезпеці та неволі, згаданий о.Пантелеймон увізвав сердечно до св.Антонія Падуанського в образі краснянськім чудесного; аж тієї миті ті кайдани самі добровільно з ніг його спали. Що бачачи, тесть його, за погане окуття або випадковість визнав, сам своїми руками міцно і твердо понову його закував. Отець же Пантелеймон, який уже не раз зазнав ласки св.Антонія, намовив дружину свою, аби разом з ним вручила себе св.Антонію краснянському. Від молитви гарячої обох знову, по-друге, кайдани з ніг його спали. Побачивши це тесть його, не чудесній ласці св.Антонія, але чарам отця Пантелеймона і дружини його те чудо приписав, і тому жінку його відлучити від нього наказав. Але коли той таки о.Пантелеймон показав йому образок паперовий або малюнок образу краснянського, дивлячись пильно на нього той тесть отця Пантелеймона, вражений внутрішнім інстинктом св.Антонія, ще умову подав зятеві своєму – що накаже третій раз його закувати, і якщо кайдани з нього спадуть, то його вільно і з жінкою до Польщі пустить. І так сталося, третій раз міцно і щільно закутий о.Пантелеймон, коли з плачем і живою вірою, разом із жінкою своєю до св.Антонія про порятунок заволав, у той самий час на очах усіх ті кайдани так спішно з ніг його спали, що аж забряжчали». Побачивши це, відпустив його тесть на волю і дозволив їхати разом з дружиною до Польщі[15]. Оповідь цю з легкістю можна розписати на функції, усталені Владіміром Проппом для байки магічної. Його теорія допускала, зрештою, можливість актуалізації байки під впливом історичної дійсності

[15] Cuda św. Antoniego w obrazie kraśniańskim w diec. łuckiej, dekanacie bracławskim, pow. Winnickim// Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України, колекція Ossolineum (ф.5, оп.1), рукопис 3683/I, s.55-56.

при збереженні сталості функції[16]. У цьому випадку маємо, однак, справу із використанням її структури для організації власних досвідів наратора. Може то бути цікавою вихідною точкою для міркувань, яким чином герой цього переказу розумів історію свого навернення на уніатський католицизм і як інтерпретував події, що це супроводжували.

Розвідка ця дозволяє зробити висновок, що розгляд ранньомодерних автобіографічних переказів т.зв. звичайних людей крізь призму нараційного конструювання дійсності уможливила інтерпретацію індивідуальних і особистих пластів досвідів людини. Відтак, такий підхід веде історію до її гуманістичного виміру, до того чим історія є у своїй найглибшій основі– рефлексією над буттям людини в часі.

Попереджаючи питання про пізнавчу цінність аналізу автобіографічних нарацій, хотів би наприкінці повернутися до проблеми нараційного характеру історії взагалі. Постструктуралістично налаштовані критики історіографії схильні твердити, що історія є специфічним літературним жанром, зв'язок якого з минулою дійсністю – мізерний або й цілком відсутній, а все залежить від особи історика, який, надаючи т.зв. фактам структуру, є справжнім творцем історії. Або, іншими словами, не існує жодного зв'язку між двома значеннями слова «історія» – між історією як «минулими процесами і подіями» і історією як «наукою про діяння». Гадаю, однак, що можна дошукуватись зв'язку між цими двома пластами, а посередником тут є – згідно із підказками Девіда Карра[17] – третє значення слова «історія» – «оповідання про якусь подію». Карр виходив, власне, з того самого положення, що реферовані – у зв'язку з аналізом автобіографічних переказів – досвіди світа мають нараційні властивості. Усе, що випробовує людина, він розуміє як частки, певної цілості, що розвивається в часі. Сенс досвіду випливає із часових конфігурацій, відтак, сам світ є історичним. Історичні твори у своєму нараційному пласті не є, отже, ані «літературним артефактом», ані деформацією людського досвіду, але є розгортанням нараційної природи цього досвіду, як індивідуального, так і суспільного[18]. Історичне минуле становить дійсність конструйовану, однак, не історикам, але людьми, котрі її випробовували. Завдання історика обмежуються тільки до реінтерпретації такого минулого, про яке нам оповіли.

З польської переклав Дмитро Вирський

[16] Пропп В. Морфология «волшебной» сказки. – Москва, 1998. – S.83-85.

[17] Carr D. Time, Narrative, and History. – Bloomington-Indianapolis, 1986. Його теорію широко оглянула Катаржина Роснер, див.: Rosner K. Narracja, tożsamość i czas. – Kraków, 2003. – S.91-100.

[18] Carr D. Op. cit. – S.169.

Володимир Ващенко
Дніпропетровськ

Концепція "інтелектуальної біографії" та проблема конструювання "наукових біографій" в українській історіографії

"Наукова біографістика": зародження дисципліни в Україні та міжнародний контекст

За останні 400 років за підрахунками бібліографів було опубліковано близько 4-5 тисяч монографій у жанрі "наукової біографії" головними європейськими мовами та латиною. Динаміка зростання такого роду публікацій з XIX ст. виглядає просто вражаючою (наприкінці XIX ст. – 10 назв щорічно, друга половина 40-х рр. XX ст. – 20 назв щорічно, а у 90-х рр. кількість опублікованих наукових біографій складала 75 біографій кожного року). Проте, число теоретичних досліджень, які б суцільно присвячувалися даній проблематиці, залишається порівняно невеликим. Натомість, на сьогодні розповсюдження отримали три різновиди так званих парабіографічних текстів, інтегрованих у загальну канву біографій окремих науковців на правах теоретичних відступів: а) передмови, в яких автори життєписів, як правило, декларують вихідні позиції; б) рецензії на наукові біографії, в яких рецензенти часто орієнтуються на "ідеальний тип" "ідеальної біографії", який доводиться конструювати власними ж руками та в) коментарі до посилань. На такому фоні публікація кожної спеціалізованої теоретичної монографії виглядає справжньою інтелектуальною подією.

Становлення "біографістики" як окремої історичної дисципліни в Україні пов'язують з діяльністю президента українського біографічного товариства та першого директора Інституту біографічних досліджень НБУВ

проф. В. С. Чишка. Поява у 1996 р. монографії цього автора, назва якої – «Біографічна традиція і наукова біографія в історії і сучасності України»[1]– апелює до семантичного простору концепту "наукова біографія".

У цій роботі, та інших своїх статтях, В. С. Чишко сформулював алгоритм створення "наукової біографії", виокремивши три стадії цього дослідницького процесу[2]. Як пише В. І. Онопрієнко – один з рецензентів вищеназваної монографії: "Автор [В. С. Чишко – В. В.] виокремлює три процедурні стадії біографічного дослідження: перша – емпірична, що грунтується на евристичних та джерелознавчих методиках, друга – реконструкція життя та діяльності, психічного складу особистості, яка грунтується на методах історичної та психологічної реконструкції, третя – репрезентація особи, що вивчається в усій сукупності внутрішніх та зовнішніх зв'язків"[3].

Після передчасної смерті В. Чишка відбулася подальша інституалізація галузі в Україні. За ініціативи Інституту біографічних досліджень України з 2005 року починаючи, щорічно, у червні місяці відбуваються Чишківські читання з "історичної біографістики", яких до 2008 році відбулося чотири.

Проте, навряд чи можна сказати, що з 2005 року українська біографістика отримала значне пришвидчення й набула суттєвого теоретичного досвіду, який би дозволив наново переосмислити концепт "наукова біографія" у межах українських гуманітарних реалій. До рідкісних виключень належить доповідь 2007 р., яку зробила у рамках Третіх Чишківських читань ст. наук. співр. Інституту біографічних досліджень НБУВ Н. І. Любовець «Наукова біографія вченого: до історіографії проблеми». Попри назву, ця доповідь містить не лише історіографічний аналіз, але й певне теоретико-концептуальну складову.

Провівши аналіз наукової дискусії, що точилася протягом 60-х – 70-х рр. XX ст. у євроатлантичному просторі з приводу сутності терміну "наукова біографя", Н. І. Любовець дійшла кількох висновків.

По-перше, на її думку у Європі та Америці в 60-ті-70-ті рр. відбулося дисциплінарне формування галузі наукової біографії як самостійної проблеми й відповідно було опрацьовано методологічний апарат.

---

[1] Чишко В.С. Біографічна традиція і наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996.

[2] Див., напр.: Чишко В.С. Загальні проблеми біографістики // Українська біографістика.– К., 1999.– Вип. 2.

[3] Онопрієнко В. І. Рец. на: Віталій Чишко. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 240 с. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С.141-142.

По-друге, Н. І. Любовець фактично було визначено основні критерії, які мають лежати в основі конструювання дослідником наукової біографії. Їх можна звести до чотирьох принципів:

а) компетентність – обов'язковість того, щоб автор наукової біографії вченого був фахово підготовленим у галузі тієї науки, до яких належать основні праці вченого;

б) інтердисциплінарність – визнання комплексності біографістики, що вимагає взаємодії психологів, філософів, істориків, соціологів, репрезентантів природничих наук та гуманітаріїв;

в) наукознавчий контекст методології – усвідомлення, що “наукова біографія” досліджує людину науки методами самої науки;

г) соціо-історичний контекст – визнання, що біографія вченого має містити такі необхідні компоненти, як характеристику основних етапів його життя, історичний контекст, включаючи вузьке коло інтелектуальних мереж, в які вписувався науковець.

Лише дотримання цих принципових засад, на думку дослідниці, гарантує можливість написання такої наукової біографії вченого, яка буде корисною як з точки зору біографістики, так і взагалі історії науки.

Власне, і концептуальне осмислення “наукової біографії” В. С. Чишком, і відповідні рефлексії Н. І. Любовець можуть розглядатися як індуковані хвилі потужних євроатлантичних інтелектуальних імпульсів з визнання виняткового статусу “біографістики” у галузі гуманітарних знань, які докотилися в Україну з часовим лагом у 10-20-ть років. Принаймні, якщо взяти за вихідний пункт класичну працю Роберта М. Янга (R. M. Young) “Біографія: основна дисципліна гуманітарної науки”[4] (1988), в якій автор оголосив “біографію основною дисципліною гуманітарної науки в силу її здатності вводити контекстуалізм та історіцизм у розуміння людських справ, включаючи науку”[5].

До теоретичних надбань, які суттєво вплинули на розвиток напряму “наукової біографії” з другої половини 70-х (нагадаємо, що саме 70-ті рр. були кінцевим хронологічним пунктом історіографічного аналізу Н. І. Любовець) до сьогодні належать праці Д. Оутрем[6] (Д. Outrem, 1976),

---

[4] Young R. M. Biography: the basic discipline for human science // Free associations. – 1988.– № 11. – P. 108-130.

[5] Ibid.

[6] Outram D. Scientific biography and the case of Georges Cuvier: With a critical bibliography// History of Science. – 1976. – 14. – P. 101–37.

Т. Ханкінс[7] (T. Hankins, 1979), М. Маршал[8] (M. E. Marshall, 1980), С. Шітс-Пейнсон[9] (S. Sheets-Pyenson, 1990), А. Р. Баченен[10] (A. R. Buchenen, 1996) та ін. Ці праці кардинально змінили уявлення про суть "наукової біографії", запропонувавши кілька суттєвих теоретичних інновацій, всю сукупність яких можна узагальнити у вигляді кількох бінарних опозицій:

а) на зміну позитивістській моделі побудови "наукової біографії" як безсторонньому колекціонуванню фактів життя науковця прийшла (пост) модерністська парадигма "кінематографічної біографії", де автор виступає у своєрідній ролі "режисера-постановника" фільму про його життя;

б) замість "біографії-агіографії" актуальності набула "біографія-контекстуалізація", що робить акцент на наявності всіляких контекстів–інтелектуальних, політичних, ідеологічних, які визначають зовнішні контури життя науковця, за які він не може вибратися;

в) настання ери "життя як наративу", який у своєму конструюванні підкоряється наративним жанрам – у випадку з науковим підприємством–найчастіше трагедії.

Проблема рецепції існуючої західної традиції концептуалізації "наукової біографії" разом з усіма її інноваціями полягає у тому, що вживання цього терміну в україномовному гуманітарному просторі, являє собою приклад "некоректного запозичення" – демонструє проблему не лише перекладу, але й не розробленості української історіографічної термінології. Як вважає на сьогодні більшість сучасних дослідників (й це виступає консенсусом щодо даного поняття у євроатлантичному наукознавстві) термін "наукова біографія" ("scientific biography") є синонімічним "жанру біографії науковця" ("genre of biography of scientist")[11]. Власне такий сенс вкладав у це поняття, наприклад, найбільш впливовий на сьогодні комментатор з предмету Томас Хенкінз (Thomas L. Hankins), який, у програмовій статті з промовистою назвою "На захист біографії: використання біографії в історії науки" поставив за мету звільнити жанр наукової біографії від

[7] Hankins, T. L. In defence of biography: The use of biography in the history of science // History of Science. – 1979. – № 17. – P. 1–16.
[8] Marshall M. E. Biographical genre and biographical archetype: Five studies of gustav Theodor fechner', Storia e critica della psicologia. – 1980. – № 1. – P. 197–210.
[9] Sheets-Pyenson S. New directions for scientific biography: The case of sir William Dawson // History of Science. – 1990. – № 28. – P. 399–440.
[10] Buchanan R. A. Theoretical aspects of engineering biography // ICON: Journal of the International Committee for the History of Technology. – 1996. – № 2 – P. 53–58.
[11] Щодо зміни парадигм протягом XX ст. у вивченні наукової біографії див., наприклад: Sheets-Pyenson S. T. New directions for scientific biography: the case of Sir William Dawson// History of science. – 1990. – № 28. – P. 399 – 440.

"принижень", продемонструвавши її корисність для контекстуальних історичних досліджень. Як наголосив Т. Хенкінз, життєпис науковця "надає засіб пов'язати разом паралельні течії історії на рівні, де відбуваються події та ідеї…Ми маємо, у випадку особистості, її наукові, філософські, соціальні та політичні ідеї, загорнуті в один пакет…"[12]. Відомо, що іменник "scientist" ("науковець") у його широкому сенсі вживається у відповідній англомовній літературі на означення фізиків, хіміків, математиків, біологів, теоретико-орієнтованих інженерів, навіть лікарів і філософів та істориків природи. Проте він точно залишає поза власним сенсовним простором істориків, соціологів, правників, теологів, економістів, тобто тіх, кого, за звичай, називають гуманітаріями. Парадоксальність ситуації полягає у тому, що українські історики не лише запозичили термін й відповідний "не сродний" гуманітарним наукам шлейф інтелектуальної традиції, яку він за собою тягне, термін, який, in definition, мав би виключати власне біографії істориків. В україномовному контексті вони підмінили також саму суть терміна, при цьому, навряд чи усвідомлюючи підміну.

У євроатлантичному інтелектуальному просторі метафора "наукова біографія" вказує на того, чия фахова біографія пишеться ("науковця"), у той час як в українському використовується на означення того, як, у який спосіб пишеться ("науковий"). Тут і виникає перед українськими історіографами суто теоретичне питання - накреслення ліній демаркації, які б дозволили відрізнити "наукову" біографію від "не наукової". А для такого розрізнення, без жодного докору сумління й використовуються теоретико-методологічний досвід, напрацьований у галузі не сродної гуманітаріям "наукової біографії". Яка ж можлива альтернатива цьому замкненому колу?

"Інтелектуальна біографія" замість "біографії наукової": завдання та сенс

У розпал дискусій у євроатлантичному інтелектуальному просторі раціоналістська концепція "наукової біографії", принаймні, з 60-х рр. XX ст., зазнає суттєвої критики. Суть критики, що прозвучала у бік цього концепту, може бути зведена до зауважень, які у 1968 р. висловив хімік Ервін Чаргаф (E. Charggaff). Він розглядав "наукову біографію як таку, що належить до "найбільш незграбних літературних жанрів", які пишуться людьми, що зазвичай ведуть "життя не насичене подіями" та пропонують "звіт про кар'єру, а не про життя." Е. Чаргаф додав, що кар'єрі зазвичай

[12] Hankins T. L. In defence of biography: the use of biography in the history of science // History of science. – 1979. – № 17. – P. 5.

бракує особистого інтересу, тому що, на противагу ситуації у мистецтвах, "йдеться не про людей, що роблять науку, а про науку, що робить людей"[13]. Або, як писала з цього приводу одна з провідних критиків початку 60-х рр. Шерлін (Sharlin) те, "...що наукові біографії були головним чином написані іншими науковцями мало наслідок, що результат також являв собою не біографію, а лабораторний звіт про екземпляр, який, здавалося б, ніколи й не був живим"[14].

Замість "наукової біографії" у фаховому корпоративному обігу істориків науки набув загального вжитку термін "інтелектуальна біографія", який робить наголос не на зовнішній кар'єрі науковця, а на динаміці "внутрішнього" інтелектуального становлення особистості.

Так, С. Гаукрогер (S. Gaukroger) у праці, присвяченій осмисленню логіки становлення наукової раціональності Р. Декарта, у такий спосіб розкрив власне бачення цього концепту: "…інтелектуальна біографія є чимось, що кидає світло на інтелектуальні переконання суб'єкта не просто через спробу встановити послідовність або хронологічний порядок цих переконань, але через намагання встановити раціональність… у термінах мотивацій суб'єкта та у термінах специфічного культурного та інтелектуального контексту, у межах якого ті мотивації сформовані й плодоносять"[15]. З цих перспектив визначальною рисою інтелектуальної біографії виступає дослідження присутності мотивації суб'єкта у полі його раціональності. Такий погляд на інтелектуальну біографію є доволі розповсюдженим у євроатлантичному просторі. Принаймні, не далеко від контекстуального визначення "інтелектуальної біографії" С. Гаукрогера відійшов й інший фахівець у галузі біографістики – Е. Хенней (A. Hannay), дослідницький інтерес якого зосереджено на постаті С. Кіркергарда: "Інтелектуальна біографія не є… просто біографією інтелектуала. Виглядало б доволі дивним, якби такі засновки було покладено для класифікації, наприклад, скажімо, біографії Бетховена чи Вордсворта, ми мали б очікувати в їх поважних випадках "музичної" чи "поетичної" біографії… Називання біографії письменника "інтелектуальною" сигналізує факт того, що ми отримали у спадщину будинок думки… Ми можемо сказати, що біографія є інтелектуальною не просто тому, що її суб'єкт був також таким, а тому

[13] Telling Lives in Science: Essays on Scientific Biography / Ed. by Shortland M. and Yeo R. – Cambridge University Press, 1996. – P. 8.
[14] Sharlin H. I. The scientist in biography // Bulletin of the Atomic Scientists. – 1963 – № 19 (November). – P. 27.
[15] Gaukroger S. Descartes: An Intellectual Biography. – Clarendon Press, 1997. – 506 p. – P.8.

що через самий факт відповідно співзвучних (налаштованих) читачів відповідно ерудовиний біограф допомагає схопити у резюме ґенезу та сутність інтелектуального досягнення суб'єкту…"[16].

Таким чином, перед дослідником, що ставить за мету конструювання "інтелектуальної біографії" певного науковця, мають стояти, принаймні, два взаємопов'язаних завдання.

Перше – це "…схопити ґенезу та сутність інтелектуального досягнення суб'єкту…" (Е. Хенней). Така постановка питання дозволяє інтерпретувати, наприклад, "наукову методологію" як сутність "інтелектуального досягнення" науковця, а "ґенезу" цих "досягнень" трактувати як "зміну" однієї наукової парадигми іншою протягом кар'єри науковця.

Друге – "…встановити раціональність суб'єкта у термінах його мотивацій" (С. Гаукрогер). Й оскільки "раціональність суб'єкта" у "науці" проявляється, не в останню чергу, у "науковій методології", то це завдання може бути редуковане до з'ясування наявності мотиваційних рядів у її, методології, просторі.

Кінцевою метою, у такому випадку, буде дослідження тієї мотивації або "внутрішньої логіки", якій слідував вчений протягом певного тривалого періоду його життя й яка визначала обрання істориком певних методів та "генези" його "методологічних підходів". У такому випадку зміна наукових методологій, прив'язана до певних подій внутрішнього (психічного) та зовнішнього (соціокультурного) життя вченого може розглядатися як "віхи" його інтелектуальної біографії.

З того моменту, коли "психоісторія" як окрема дисципліна у фундаментальній праці свого засновника – Ллойда де Моза – проголосила своє виключне право на володіння "територією" будь-якої мотивації[17], в тому числі й "наукової", написання "інтелектуальної біографії" без залучення концепцій цієї дисципліни стало фактично неможливим й перетворило її, de facto, на різновид "психобіографії". А з настанням ери "наратології" наприкінці 60-х рр. XX ст. – з початком усвідомлення у європейському інтелектуальному полі наративної природи сенсу ремесла історика як "конструктора наративів", що претендують бути "істинними" (чи йдеться про (авто)біографії, чи, власне, про "наукові" історії), стало неможливим проведення такого роду біографічних досліджень без використання "наративної психології".

[16] Hannay A. Kierkegaard: A Biography. – Cambridge University Press, 2001. – p. viii.
[17] Демоз Л. Психоистория. – Р / н–Д.:Феникс, 2000.

Потреба у такого роду систематичних дослідженнях інтелектуальних біографій істориків, здебільшого з перспектив наратології, почала усвідомлюватися представниками міжнародної корпорації музи Кліо порівняно недавно, коли на початку 80-х рр. XX ст., з ініціативи двох провідних французьких істориків П'єра Нора (P. Nora) та Філіпа Арієса (P. Aries), було сформовано каркас окремої дисципліни, що отримала назву "ego-histoires". Сенс цього нового наукового проекту полягав у тому, щоб розробити теоретико-методологічні конструкції, які дозволили б відстежити зв'язок між власним життям істориків та їх "науковою лабораторією", або, іншими словами, між конструкціями їх "життєвих наративів" та способами конструювання ними "історичних (мета)наративів", до чого, власне, й зводиться на сьогодні наукова діяльність фахівця-історика. Плідний розвиток цієї дисципліни забезпечили дослідження кількох поколінь істориків, найвідоміші з яких – Дж. Попкін (J. Popkin)[18], Дж. Мітчел (J. Mitchell)[19], С. Коген (S. Cohen)[20], К. Вейнтрауба (K. Weintraub)[21] та ін.

Таким чином, сучасна біографістика розвивається у просторі двох євроатлантичних традицій: модернізованої сцієнтистської "наукової біографії" та орієнтованої на гуманітарні науки "інтелектуальної біографії", що, у випадку з історіописанням відсилає до дисциплінарних "ego-histoires". У якому ж теоретичному руслі рухаються ті українські гуманітарії, які обрали сферою власних фахових зацікавлень біографії своїх попередників.

"Біографії українських істориків" у лещатах конкуруючих парадигм

Створення теоретичних засад та інституалізація "історичної біографістики" в Україні дозволило перейти до завдань написання "синтетичної біографії" М. Грушевського, які усвідомлюються сучасними дослідниками спадщини історика як актуальні. Причому сама реалізація цих завдань формально (на рівні декларацій) й фактично (на стадії здійснення) відбувається у межах парадигми "наукової біографії". Так,

---

[18] Popkin J. D. Ego-histoire and Beyond: Contemporary French Historian-Autobiographers // French Historical Studies. –1996. – № 19. – P. 1139-1167; Popkin J. D. History, Historians, & Autobiography. – Chicago and London: University of Chicago Press, 2005. – 271 p.

[19] Mitchell J. B. Popular Autobiography as Historiography: The Reality Effect of Frank McCourt's Angela's Ashes // Biography. – 2003. - Vol. 26 (4). - P. 607-624.

[20] Cohen S. An Essay In The Aid Of Writing History: Fictions Of Historiography // Studies in Philosophy and Education. – Vol. 23. – № 5. – 2004. – P. 317-332.

[21] Weintraub R. The Sceptical Challenge. – London and New York: Routledge, 1997.

Р. Пиріг у програмовій статті "Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського" з цього приводу писав: "Необхідність підготовки грунтовної біографії Грушевського була задекларована вже на початку 1990-х рр. Поряд з усвідомленням актуальності підготовки біографії М. Грушевського як завдання наукового, політичного і морального вимірів, прийшло й розуміння того, що швидко здійснити цей задум не вдасться"[22].

Той довгий шлях, який пройшла українська історіографія за кордоном та в Україні – від спроб Л. Винара, присвячених історіографічному аналізу "автобіографічного" доробку М. Грушевського, через праці О. Оглоблина[23], О. Пріцака[24], І. Гирича[25], В. Ульяновського[26], В. Потульницького[27], С. Плохія[28] та ін., в яких під тим чи іншим кутом зору розглядалися окремі аспекти життєдіяльності Михайла Сергійовича, до докладної "хроніки життя" вченого, написаної у співавторстві Р. Пирога та В. Верстюка[29], в якій життя визначного українського історика було "подрібнено" на "дрібні" хронологічні періоди з прив'язкою до "подій" особистого та наукового плану. Це дозволило поставити на порядок денний завдання написання "наукової біографії" вченого, в якій його інтелектуальні (в тому числі й "методологічні") пошуки були б органічно вписані у структуру його "біографії".

Поява у 2005 р. монографії І. Верби та Ю. Шаповала "Михайло Грушевський"[30], здавалося б, повинна була реалізувати амбітний дослідницький сценарій, що з'явився за рік до її публікації у вищезна-

[22] Пиріг Р. Я. Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського // Укр. іст. журн. – 2005. – №4. – С. 178.

[23] Оглоблин О. Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) // Укр. історик. – 1996. – № 1/4; Оглоблин О. Михайло Сергійович Грушевський. 1866 — 1934 // Укр. історик. — 1966. — №1 — 2 (9 — 10)

[24] Пріцак О. Історіософія та історіографія М. Грушевського. – Київ–Кембрідж, 1991; Пріцак О. У століття народин М. Грушевського // Україна модерна. – 2007. – № 12.

[25] Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора В. Антоновича. – К., 1994. – С. 133-160; Гирич І. Б. М. Грушевський і І. Франко: до історії взаємин // УІЖ. – 2006. – N 5. – С. 35-67.

[26] Ульяновський В. І. Незнана рання праця М. Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2.– С. 263-280.

[27] Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919-1924 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 48-58.

[28] Plokhy S. Unmaking Imperial Russia. Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History. – Toronto: University of Toronto Press, 2005.

[29] Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.

[30] Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К., 2005. – 352 с.

ченій програмній статті Р. Пирога. Принаймні, на рівні завдань автори монографії висловили недвозначне переконання у тому, що з оприлюдненням їхнього дослідження проект створення синтетичної "наукової біографії" М. Грушевського до певної міри, якщо не взагалі, було завершено: "... головне завдання, що перед нами стояло, – створення синтетичної наукової біографії відомого українця, яка б охоплювала переважно весь спектр його життя та діяльності"[31]. На наш погляд, публікація тексту І. Верби та Ю. Шаповала, підбивши риску під позитивістським "накопичувальним" періодом створення "наукової біографії" М. Грушевського, що забезпечив історіографів докладною картиною "фактів" його життя, зовсім не поставила завершальну крапку, а лише підготувала відповідний ґрунт для початку розробки саме "інтелектуальної біографії" вченого.

Ні Р. Пиріг, ні І. Верба та Ю. Шаповал, ні будь-які інші дослідники в дисциплінарних межах "грушевськознавства" не розгорнули жодної термінологічної рефлексії навколо концепту "наукова" чи "інтелектуальна біографія", що свідчить не на користь теоретичної зрілості цієї дисципліни й говорить про її відстороненість від інтелектуальних викликів сучасності.

Ці дослідники, якщо користуватися концепцією трьох стадій "наукової біографії" В. Чишка фактично завершили перший "емпіричний етап" створення життєпису М. Грушевського, що базується на джерелознавчому аналізі й дозволили перейти до другого, який включає в себе методи "психологічної реконструкції".

В українській гуманітаристиці є вдалі приклади того, як зміни в галузі європейської біографістики, зокрема, перехід у галузі "наукової біографії" від "біографії-агіографії" до акценту на "біографії-контекстуалізації", оголошеної у поданій раніше цитаті М. Янга. Серед поміркованих наукових парадигм, які, здається, дозволяють щасливо здійснити цей перехід популярністю користуються концепції, запропоновані П'єром Бурдьє. Власне його концепції й були народжені, як він сам пише, з намагання "уникнути заразом і об'єктивізму дії, що розуміється як механічна реакція "без агента" і суб'єктивізму, який зображає дію як навмисне переслідування свідомого наміру"[32]. Результатом такої стратегії уникання стала, як відомо, розробка теорії П. Бурдьє, ключову роль в якій відіграє концепт "habitus". Коротко кажучи, П. Бурдьє розробив "теорію практики як продукту практичного сенсу (practical sense), соціально конституйованого "сенсу гри"[33].

[31] Там само. – С. 7.
[32] Bourdieu P., Wacquant L.J.D. An invitation to reflexive sociologie. – Cambridge: Polity press, 1992. – P. 121.
[33] Ibid. – P. 120-121.

Цей практичний сенс, або те, що Бурдьє й називає "habitus" чи інакше "тривкі та здатні до транспонування системи проекцій сприйняття, оцінки та дії, що випливають з установ соціального в тіло (чи в біологічних індивідів)"[34]. Інакше кажучи, "habitus" **є певним різновидом соціалізованої** суб'єктивності, який вказує на те, що індивідуальність є соціальною цілісністю. Як наслідок йде висновок, що аналіз соціального середовища, в якому продукується "habitus", повинен стати відправним майданчиком, з якого має розпочатися кожне дослідження наукової біографії. Ці соціальні настанови Бурдьє визначає як "поле": "мережу об'єктивних стосунків між позиціями, які є об'єктивно визначеними їх теперішньою та потенційною ситуацією у структурі розподілу різновидів влади (чи капіталу)"[35]. Хоч Бурдьє і фокусує власну увагу на конструкції поля, проте не проводить повної анігіляції індивіда. Навпаки, знання поля, в якому індивід існує як агент, лише й може допомогти зрозуміти його, індивіда, сингулярність, тому що кожен окремий погляд світу конструюється з місця, яке кожен посідає в межах заданого поля. Відповідно до таких підходів, науковець (інтелектуал) повинен досліджуватися через його позицію в академічному полі, яка вимагає реконструкцію його структури та логіки. Бурдьє розмічає академічне поле через детальне біографічне дослідження всіх агентів, таким чином розрізняючи різні форми капіталу, такі як успадкований та набутий економічний, культурний та соціальний капітал, капітал інтелектуального статусу, наукової влади і т. ін.

Стосовно написання наукових біографій представників української інтелектуальної еліти XIX – початку XX ст., то теорії Теорії Бурдьє були вдало інтегровані у простір української історичної науки двома фаховими історикам – Я. Грицаком (щодо І. Франка) та С. Біленьким (стосовно М. Максимовича). Хоч стаття С. Бєлєнького хронологічно виступає першою, дослідження Я. Грицака виглядає більш фундаментальним.

У вступі до "Пророка у своїй вітчизні: Франко та його спільнота" Я. Грицак серед багатьох методів та методик, які були задіяні ним при створенні життєпису І. Франка докладно зупиняється лише на одному з них (що виглядає показовим): "Досвідчений читач може легко відчитати суму тих методик і методологій… застосованих у цій книжці. Тут вважаю за потрібне зупинитися лише на одній, яка найбільше вплинула на загальний дизайн дослідження: на теорії полів відомого французького соціолога П'єра Бурдьє. Бурдьє вводить поняття поля гри (jeu), правила якої не цілком ясні й скодифіковані. Головне у цій грі – це ставки (enjeux), які здебільшого

[34] Ibid. – P. 126-127.
[35] Ibid. – P. 97.

виникають під час змагання між гравцями. Гравці сходяться в тому, що у цю гру варто грати, й інвестують у неї свої зусилля. Існують також козирні карти (економічний, соціальний, культурний, символічний капітал), вартість й ієрархія яких може мінятися у процесі самої гри. В емпіричному дослідженні треба визначити, що є полем гри, де пролягають його межі і які типи капіталу в ньому задіяно. Найтяжче визначити межі самого поля, оскільки вони самі є об'єктом і ставкою гри"[36].

У 1999 р. побачила світ монографія В.А. Короткого та С. Г. Біленького, в якій також була застосована методологія П. Бурдьє[37]. Власне, постать українського історика М. Максимовича, його біографія репрезентована через калейдоскопічну зміну інтелектуальних контекстів, мережевих співтовариств, гуртків.

Відтак, українська історіографія у галузі біографістики розвивається під впливом двох парадигм, одна з яких концентрується у концепті "наукова біографія" й несе в собі суму імплікацій, що так чи інакше відсилають до позитивістських практик XIX ст. У такому вигляді історична біографістика й утвердилася в Україні як окрема дисципліна. Натомість інша модель, що орієнтується на наукову метафору "інтелектуальна біографія", апелює до різноманітних постмодерністських технік.

---

[36] Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. – К., 2006. – С. 19.

[37] С.Г.Короткий В.А., Біленький С.Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття . - К., 1999. – 388 с.

МОВА НАУКИ/МИСЛЕННЯ ІСТОРИКА

Геннадій Виноградов
Дніпропетровськ

Давньоруська інтелектуальна еліта: культура мовчазної меншості

В назву статті автор свідомо включив алюзію на фрагмент назви класичної праці Арона Гуревича «Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства» (1990); проте, до складу запропонованої алюзії входить і відверта, так би мовити, «інтелектуальна провокація», адже у російського вченого під мовчазною більшістю малося на увазі перш за все середньовічне селянство, яке не залишило (і в принципі не могло залишити в силу суцільної неписьменності) про себе інформації у вигляді письмових джерел. Освічене ж духівництво в текстах щодо селян демонструвало вкрай фрагментарне, необ'єктивне та упереджене ставлення. З огляду на це зрозумілим є подив читача: чи доцільно та виправдано використовувати характеристику «мовчазна» щодо інтелектуальної еліти (безсумнівно – соціальної «меншості» і як у далекому минулому, так і зараз) доби Середньовіччя, адже саме її представники в силу освіченості та професійних обов'язків відповідали за письмове фіксування інформації, необхідної для функціонування суспільства?

По-перше, далі мова піде про власне давньоруську інтелектуальну еліту, яка, попри численні спільні риси зі своїми західними колегами, мала принципові типологічні відмінності, що визначалися насамперед належністю до унікального феномену Pax Slavia Orthodoxa – так, після

відомих праць італійського славіста Рікардо Піккіо, прийнято називати середньовічний православний слов'янський світ. По-друге, «мовчазність» у даному випаду означає не неписьменність, а свідоме приховування від непосвячених, говорячи сучасною мовою, методів збирання, осмислення, кодування, фіксування, транслювання та використовування історичної інформації, моделювання за допомогою переважно богословських та лінгвістичних засобів ідеальних історичних явищ.

Виходячи зі сформульованих вище пояснень, визначається і основна *мета* даної розвідки: визначення провідних принципів, згідно яких давньоруська інтелектуальна еліта здійснювала один зі своїх основних функціональних обов'язків у справі збереження та активного використовування необхідної для успішного розвитку Давньоруської державності інформації, а також, з одного боку, максимально гармонійного адаптування Русі до ієрархічної структури християнської спільноти, з іншого – обґрунтування унікальності країни як ідеального державного утворення відповідно до християнських догматичних стандартів. З огляду на це варто визначити місце та роль інтелектуалів в суспільній структурі православного Середньовіччя в цілому і слов'янському та давньоруському його сегментах зокрема; проаналізувати причини формування та практик свідомої ізольованості «касти» давньоруської інтелектуальної еліти в організаційному, освітньому та інших вимірах; охарактеризувати провідні наративно-семіологічні принципи обробки інформації, що значною мірою впливали на «мовчазний» характер суспільної активності давньоруської інтелектуальної еліти.

Разом з тим чи не найскладнішою методологічною проблемою було те, що переважна більшість положень даної розвідки в силу об'єктивних обставин мусили обґрунтовуватися не на інформації письмових джерел, в яких практично відсутні дані про способи діяльності давньоруської інтелектуальної еліти, а на логічних, порівняльно-історичних, аналогічно-типологічних та інших подібних засадах. Автор цілком усвідомлює підкреслену гіпотетичність зазначених положень, покладаючись на суд шановного компетентного читача.

Тривала наукова традиція, завдяки зусиллям істориків, мовознавців, літературознавців, філософів, може бути визначена встановленням імен більшості представників давньоруської інтелектуальної еліти, які знайшли відображення в історичних джерелах, змістовним (палеографічним, графологічним тощо) аналізом їх автентичних чи гіпотетичних творів. Один тільки загальний історіографічний аналіз досягнень і провідних тенденцій в розвитку історичних і літературознавчих щодо вивчення життя та творчості давньоруських інтелектуалів зайняв би чимало місця, тому ми

змушені відіслати зацікавлених до узагальнюючих праць, що регулярно з'являються в межах русистики та славістики. Спеціальних же робіт, в яких йдеться про давньоруську інтелектуальну еліту під запропонованим кутом зору, нам виявити не вдалося.

Утім, тематично наближеними тут є розробки Жака Ле Гоффа про середньовічних західноєвропейських інтелектуалів, Ігоря Шевченка про пізньовізантійське інтелектуальне середовище, Бернара Гене про історію та історичну культуру середньовічного Заходу (багато уваги французький дослідник присвітив контурним портретам істориків, принципам обробки інформації, жанровій специфіці історичних творів тощо). Безпосередньо давньоруським книжникам останніми роками присвячено праці М.Кисельової та О.Канівської, крім того, заслуговують на увагу численні високофахові, з доволі повною бібліографією, статті відомих русистів, що увійшли до І-го випуску авторитетної кількатомної енциклопедичної збірки про книжників и книжність Давньої Русі[1].

Розглянемо особливу роль інтелектуалів в східноправославній складовій середньовічної християнської цивілізації, оскільки саме ця роль визначила і принципове тяжіння щодо концептуальної ізольованості, доведеної до своєрідної логічної досконалості на слов'янських і – у першу чергу – руських теренах. На відміну від західного, католицького варіанту, православно-східний компонент християнства мав, крім відомих догматичних відмінностей, одну особливість, що визначалася об'єктивними історичними передумовами. Якщо західне християнство, історично та географічно більш тісно пов'язане з римськими (республіканськими та імперськими) державними традиціями, від самого початку утвердження

[1] Le Goff J. Les intellectuels du Moyen Age. – Paris, 1957. – 156 p. (див. рос. пер. А.М.Руткевич: Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века. – С.-Петербург, 2003. – 160 с.); Ševčenko I. Intellectual repercussions of the Council of Florence// Church History. – 1955. – Vol.24. – P.291-323; Ševčenko I. The Decline of Byzantium seen through the Eyes of its Intellectuals// Dumbarton Oaks Papers. – 1961. – Vol.15. – P.168-196; Ševčenko I. Society and Intellectual Life in the XIVth Century// Actes du XIVe Congress International des Etudes Byzantine. – Bucarest, 1974.– Vol.I. – P.69-92; Ševčenko I. Society and Intellectual Life in Late Byzantine: Variorum Reprint.– London, 1981. – 56 p.; Guené B. Histoire et culture historique dans l'occident medieval. – Paris, 1990. – 480 p. (див. рос. пер. О.Баєвської та Е.Береговської: Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада. – Москва, 2002. – 496 с.); Киселева М.С. Учение книжное: Текст и контекст древнерусской книжности. – Москва, 2000. – 256 с.; Конявская Е.Л. Авторское самосознание древнерусского книжника (X – середина XV в.). – Москва, 2000. – 278 с.; Словарь книжников и книжности Древней Руси/ Отв. ред. Д.С.Лихачев. – Ленинград, 1987. – Вып. I (XI – первая половина XIV в.). – 494 с.

християнства як офіційної релігії, максимально повно адаптувало принципи римського права, римської політично-бюрократичної системи до нових монотеїстичних умов, що проявилися в активній ролі світського законодавства в становленні та розвитку західно-римської християнської державності в цілому та окремих католицьких країн зокрема, то східне християнство вважало єдиним законом тільки Закон Божий, розглядаючи земні закони виключно як проекції та втілення останнього. У такий спосіб функціональні обов'язки православних священників та монахів поповнювалися відповідальністю щодо утворення на підвладних їм територіях таких суспільних відносин і на таких релігійно-етичних і правових засадах, які б відповідали ідеальному та досконалому Божому Творінню.

Середньовічна християнська цивілізація була свідомо орієнтована на практики стилізування під авторитетні абстрактні та історичні взірці, імітування вчинків міфологічних та історичних персонажів, етапів розвитку еталонних і конкретно-історичних державних утворень. У цей час символічне цінувалося більше, ніж реальне, оскільки перше фіксувало найтиповіше, найвластивіше та найхарактерніше, адже Середньовіччя все, без винятку, не тільки осмислювало та оцінювало під богословським кутом зору, але й фіксувало інформацію за допомогою переважно біблійних і патристичних символів, користуючись послугами (а до середини IX ст., тобто до початку використання церковнослов'янської, виключно) виразних можливостей трьох Святих Мов – давньоєврейської, давньогрецької та латини.

Мова ж як така, а особливо Свята (згідно Святого Письма, Бог творив усе суще Словом і Сам є Слово), розглядалася як модель Божого Творіння, а окремі сегменти мови (морфологія, семантика, фрази, словосполучення, слова, окремі літери та навіть звуки) сприймалися як «будівельний матеріал» й інтерпретувалися в першу чергу як богословські, і тільки потім як світські категорії. Зазначимо, що світська інтерпретація середньовічних джерел протягом останніх кількох століть, поряд з безперечними дослідницькими здобутками, у багатьох випадках спотворила сутність первинного задуму, що вкладався в семантику слів і зміст текстів їх середньовічними авторами. Останні, як теологи-професіонали, вкладали в слова виключно богословський смисл. Крім того, протягом Середньовіччя аж до середини XVII ст. була відсутня категорія «поняття», тобто у семантиці слова зосереджувався весь, без винятку, смисл як часка Божого Творіння (за словами Мішеля Фуко, «слова» та «речі» співпадали[2]).

[2] Foucault M. Les mots et les choses: Un archéologie des sciences humaines. – Paris, 1966. – 356 p. (див. рос. пер. В.Візгіна та Н.Автономової: Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – С.-Петербург, 1994. – 406 с.); Колесов В.В. Мир человека в слове

Зрозуміло, яких інтелектуальних зусиль вимагала як справа власне створення теоретичної моделі державно-суспільного розвитку згідно існуючих вимог, так і практичного втілення зазначеної моделі. Остання ж мала відповідати суто богословській вимозі: прагнути абсолютної тотожності з уявленнями про четверте, ідеальне царство, яке б втілювало уявлення про Царство Небесне.

В основі цієї тези лежала складна система старозавітних переконань, сформованих в результаті глибокого осмислення подій з тривалої історії єврейського народу, що в історії людства має бути тільки чотири великих царства. Бо ж саме зі стількома мали трагічні, проте повчальні відносини давні іудеї, потрапляючи в полон чи під окупацію: Єгипетське, Вавилонське, Перське та власне Іудейське. Останнє, акумулювавши позитивний і негативний державний досвід попередніх, загартувавшись в процесі випробовувань, відповідало найприскіпливішим вимогам про максимально можливе ідеальне земне царство, будучи у такий спосіб своєрідною проекцією Царства Небесного на богообраний народ та священну територію.

Високі інтелектуальні вимоги щодо Іудейського царства посилювалися ще й тому, що, згідно попереджень ветхозавітних пророків, які сформулювали свої вимоги у вигляді символічних пророцтв під час вавилонського полону, четверте царство мало відрізнятися особливою жорстокістю, беззаконням, аморальним падінням тощо. Тому священним обов'язком іудеїв – богообраного народу – є створення ідеальної державності, щоб перейняти на себе право створити саме четверте царство на ґрунті високих релігійних і моральних стандартів.

Невипадково, окупація Іудейського царства язичницьким Римом у 63 р. до Р.Х. сприяла цілій низці інтелектуальних революцій. По-перше, іудейські мислителі отримали підстави вважати реальним Рим втіленням згаданих песимістичних пророцтв, а трагедію єврейської державності вкотре розцінювати як чергову Кару Господню за гріхи, яка, втім, мала сприяти духовному очищенню, осмисленню причин помилок та, в результаті, черговому духовному та державного відродженню. На думку численних християнських теологів і світських дослідників, саме зазначена глибока державна та світоглядна криза спричинила появу в монолітному іудаїзмі єресі, яка сприяла ґенезі ідеї Боговтілення та, зрештою, формуванню християнства. По-друге, ранньохристиянські мислителі отримали чудову нагоду застосувати старозавітну богословську спадщину в питанні державної тяглості стосовно Римської імперії, котра і стала, за аналогією з Іудейським

Древней Руси. – Ленинград, 1986. – С.9-17.

царством, вважатися ідеальним втіленням біблійних чеснот. А оскільки практично до середини VII ст. саме Візантія володіла теренами колишніх чотирьох царств і в юридичному плані цілком законно претендувала на римську імперську спадщину, то перед візантійськими інтелектуалами вже з II – III ст. постало надзвичайно складне завдання адаптувати до потреб християнської мети іудейську та римську (якщо ширше – східну та західну) духовно-релігійну та суспільно-державну спадщини.

Для розуміння формування специфіки давньоруської інтелектуальної еліти необхідно, бодай у загальних рисах, зупинитися на регіональних особливостях середньовічної християнської цивілізації в цілому та її візантійських (європейських та азійських), поліетнічних, але значною мірою слов'янських теренах. Справа в тому, що задовго до початку історичного періоду, який у XV ст. італійський мислитель Флавіо Біондо (Блондус) назвав Medii Aevi, тобто «посередницькі віки» (прозорий натяк на ангельський, посередницький чин; світська назва «*середні віки*» спотворює первинний смисл поняття). І ранньохристиянськими мислителями III-IV ст. було ретельно обґрунтовано його часові (тисячоліття з 492 по 1492 рр. від Р.Х., що відповідало Сьомому Дню Творіння, якщо рахувати від Творення Світу) та територіальні межі.

Ця теза дозволяє апріорно стверджувати, що християнське Середньовіччя є штучним інтелектуальним конструктом, результатом «мозкової атаки» найкращих інтелектуалів свого часу, які сконцентрували навколо ідеї створення ідеальної державно-суспільної моделі потужні розумові досягнення та практичний державотворчий досвід цивілізацій Сходу та Заходу. Цей факт засвідчує безпрецедентно високий статус інтелектуальних еліт як у католицькому, так і особливо у східному православному світі, оскільки саме представники останнього заклали підвалини християнської ойкумени.

Неважко переконатися, яке складне завдання стояло перед ранньохристиянськими інтелектуалами (Орігеном, Лактанцієм, Євсевієм Кесарійським, Сократом Схоластиком, Ермієм Созоменом та іншими). Їм необхідно було фрагментарну та стислу, проте абсолютно авторитетну старозавітну інформацію про розподіл частини територій Азії, Африки та Європи між синами Ноя Сімом, Хамом та Яфетом максимально гармонійно зв'язати з географічними знаннями римського імперського періоду, узагальненого в працях Клавдія Птоломея, Страбона та ін.

Нас тут найбільше цікавлять «нащадки» Яфета, якому «дісталися» північні, по відношенню до Ізраїлю, терени. Відтак, азійська та частково європейська територія Візантії стали спочатку місцями розподілу земель

між Яфетовими синами й онуками (Ашкузом, Мешехом, Гомером, Могогом та ін.). Пізніше, внаслідок поширення традицій римської державності та християнства на Північ, Схід та Захід від Анатолійського півострова як згадані, так і інші біблійні герої ставали небесними покровителями нових народів і територій[3].

Крім того, бажаний синтез старо- та новозавітних інтелектуальних здобутків був посилений ефективним поєднанням зазначених персонально-територіальних феноменів з напрямками місій апостолів, які понесли Віру Христову за межі Ізраїлю та єврейського етнічного середовища, посприявши у такий спосіб поступовому набуттю реальними Ізраїлем, Єрусалимом та іншими культовими (спочатку для іудеїв, а потім для християн та мусульман) місцями символічного, а отже – позачасового та позатериторіального (вічного) статусу. В ієрархії християнських держав та народів на особливий статус могли претендувати ті, які стали пов'язані з авторитетними іменами апостолів-братів Петра, Павла та Андрія, в першу чергу Анатолійський та Балканський півострови, а також терени Південно-Східної Європи – майбутньої Русі.

Давньоруським інтелектуалам несказанно «пощастило», оскільки, задовго до становлення Давньоруської державності та виходу на історичну арену, її територія й етноси, прямо чи опосередковано з нею пов'язані, в рамках християнської ойкумени вважалися престижними, неварварськими і такими, що не поступалися статусом «Базілеї ромеїв», тобто Візантії (перша з наведених назв автентична, а крім того точно відображає оригінальну семантику, в якій зосереджено зміст обґрунтованих претензій на абсолютну вже християнську владу над римською державною спадщиною). Слов'янські, германські, тюркські, фінно-угорські народи, історична доля яких протягом перших століть нашої ери була тісно пов'язана з Південно-Східною Європою, синхронно із їх потраплянням до сфери інтересів римської та візантійської дипломатії, розвідки та контррозвідки, бізнесових структур та християнських богословів, міцно «сполучалися» зі згаданими Гомером, Ашкузом, Мешехом, Могогом.

---

[3] Див.: Чичуров И.С. «Хождение апостола Андрея» в византийской и древнерусской церковно-идеологической традиции// Церковь, общество и государство в феодальной России: Сб. статей. – Москва, 1990. – С.7-23; Кривушин И.В. Рождеие церковной историографии: Евсевий Кесарийский. – Иваново, 1995. – 240 с.; Його ж. Ранневизантийская церковная историография. – С.-Петербург, 1998. – 266 с.; Тюленев В.М. Лактанций: Христианский историк на перекрестке эпох. – С.-Петербург, 2000. – 276 с.; Ващева И.Ю. Евсевий Кесарийский и становление раннесредневекового историзма. – С.-Петербург, 2006. – 272 с. та ін.

Крім того, що було особливо престижно, знаходився зв'язок із Рошом з пророцтв Єзекіїля. Від цього імені давньоруські мислителі виводили і саму назву «Русь» (як, до речі, виводилися етноніми «кіммерійці» – від Гомера, «скіфи» – від Ашкуза, «мосхи» (московіти) та Москва – від Мешеха (Мосха грецькою мовою), поляки та поляни – дослівний переклад на слов'янські мови іудейського значення назви Ханаан – «поле», «рівнина» тощо). Не дивно, що у Середньовіччі та у ранньомодерні часи від скіфів (як символічних нащадків Ашкуза) виводилися і германці, і слов'яни, а пізніше навіть деякі з тюркських народів. Кримських татар польські хроністи аж до XVII ст. включно називали «скіфами». Звідси стає зрозумілою поширена практика дублювання етнонімів і топонімів у різних частинах християнської ойкумени[4].

З метою отримати підстави законно використовувати для місіонерської діяльності та богослужіння серед православних слов'янських народів особливу мову, що не входила до класичного набору Святих Мов, необхідно було провести серйозну інтелектуальну підготовку та використати сприятливі історичні обставини. Адже, по-перше, на середину IX ст. остаточно закінчився перемогою іконопочитання тривалий період так званого іконоборства (що не вирішило – семіологічною мовою – проблему співвідношення символу та його референта, означуючого та означуваного, зрештою «слів» та «речей»).

По-друге, тривалий дипломатичний та місіонерський досвід довів, що з точки зору лінгвістики германські і слов'янські народи не можуть вважатися варварськими та недорозвинутими, адже їх мови відрізнялися граматичною складністю, семантичним багатством, а своїми виразними можливостями вони практично не поступалися святим – давньоєврейській і давньогрецькій. До того ж, ці народи і з богословських позицій не могли вважатися варварськими. Наведені разом, ці фактори можуть пояснити, чому керівні православні структури, з одного боку, та компетентні ентузіасти, з іншого, саме з середини IX ст. розпочали безпрецедентний за складністю процес створення спеціальної штучної мови для слов'янського православного богослужіння.

---

[4] Див.: Виноградов Г.М. Ґенеза давньоруської державності: теоретико-методологічні аспекти вивчення // Вісник Дніпропетровського університету. – Дн-ськ, 2003. – Вип.11: Історія та археологія. – С. 3-22; Його ж. Символічна інтерпретація прецедентів з історії Візантії, Першого Болгарського царства та Хозарського каганату для юридичного обґрунтування становлення Давньоруської державності // Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г.К.Швидько. – Дн-ськ, 2004. – С.26-46 та ін.

Унікальність церковнослов'янської мови (далі – ЦСМ) як знакової системи полягає в тому, що її спеціально було створено, з урахуванням попереднього теологічного та мовознавчого досвіду, як символічну модель Творіння Божого. Хоча ЦСМ не мала канонічного статусу, проте ця обставина «компенсувалася» теоретико-методологічною бездоганністю задуму та тим фактом, що канонічними мовами до певного часу користувалися язичники. Працю над новою мовою розпочали рівноапостольні Кирило та Мефодій, а продовжили найкращі представники православної слов'янської інтелектуальної еліти.

Структурно ЦСМ була штучним витвором, спеціально спрямованим на обслуговування надзвичайно складних в символічно-семантичному відношеннях богословсько-літургійних потреб та завдань опрацювання, кодування в символічній формі та трансляції історичної інформації. Такого можна було досягти в результаті грандіозного за складністю обсягу робіт, коли за допомогою переважно південнослов'янських мовних компонентів (префіксів, коренів, суфіксів тощо) комбінувалися принципово нові слова, до цього відсутні в слов'янських мовах, за зразком давньоєврейської мови та койне́.

Але це був тільки перший етап у створенні нової мови. Більш складним було завдання утворення мовних фрагментів (синтагм, топосів, комунікативних фрагментів, лексій тощо), які б максимально точно відповідали тим чи іншим фразеологічним відповідникам Святого Письма в першу чергу давньоєврейською мовою.

Оскільки за християнською доктриною, розробленою Аврелієм Августином та Псевдо-Діонісієм Ареопагітом, про відповідність земної ієрархії небесній усі без винятку обмежені у часі та просторі відносини на землі для свого виправдання перед Творцем мали відповідати своїм абстрактно-містичним біблійним зразкам, то і ЦСМ, згідно принциповому задуму, мала також максимально орієнтуватися на ідеальні мовні зразки. Давньоєврейська мова, зокрема її елітарний рабинський варіант, спрямований на фіксування та передавання складних абстрактних понять про «вічне», була ідеальним об'єктом для імітації, тому невипадково ЦСМ було запозичено, крім чотирьох літер, навіть формальні ознаки давньоєврейської – написання суцільним текстом без розбивки на слова, використання титлів та оригінальної системи скорочень тощо.

Але найоригінальнішим та, без перебільшення, неперевершеним досягненням творців нової мови було моделювання граматичної структури ЦСМ у відповідності з тричленною схемою небесної та земної ієрархії (згідно основного християнського догмату про Трійцю). Богу-Творцю на

рівні мови не могло ніщо відповідати (слід нагадати, що в давньоєврейській мові навіть було відсутнє слово «Бог», а всі його позначення носили виключно умовний характер). Тому, найвища цінність зосереджувалася на рівні святості, чому відповідав ангельський (посередницький між вічним і тимчасовим, абстрактним і конкретним) чин вісника, а в лінгвістичній сфері – чоловічий рід, число однини, категорія імені та аорист (остання форма дієслова, нехарактерна для слов'янських мов, була запозичена з грецької).

Серединній сфері відповідав статус людини як істоти, утвореної Творцем за своїм «образом і подобою», подвійне число, середній рід, прикметник та імперфект. До речі, прикметник називався «причастием» (ця мовна категорія закріплена, як відомо, і в сучасній російській мові), що має важливе ритуальне значення в християнській догматиці, оскільки імітує Тайну Вечерю, а саме причащання до крові та плоті Христа, коли віруючий стає частиною Церкви як Тіла Христового.

Третя сфера («что падшо») асоціюється з сатаною, множиною (атрибут язичеського політеїзму, в ЦСМ – до початку XVIII ст. включно – принципово неможливо було змінювати за відмінками слово «Бог», що з дидактичними цілями практикувалося на латині та, зазначимо побіжно, на україно-білоруських землях в межах так званої «простої руської мови»), жіночим родом, дієсловом та перфектом. Таким чином, давньоруський книжник міг вкласти в текст певний смисл, що лежав на поверхні та був зрозумілий читачу з достатньо невисоким рівнем освіти, але, залежно від вживання тих чи інших мовних категорій, «підказати» компетентному читачеві свій справжній задум і ставлення до конкретної події, вчинків історичних осіб і т.ін.

Велике значення мав також і відмінок іменників, оскільки, зумовлено із ним, можна було висловити своє ставлення до події, про яку іде мова в тексті. Відмінок («падение»; «падеж» у сучасній російській мові) був моделлю місця тієї чи іншої особи (символом якої виступав іменник) – в просторі від ідеалу святості до межі повного «падіння».

Крім того, в класичній ЦСМ до кінця XVI ст. не існувало орудного відмінка («творительного падежа»), оскільки справжнім «творцем» був тільки Бог, а функцію творення в теологічному розумінні імітувати було неможливо навіть на рівні мови. Орудний відмінок вперше був зафіксований українським богословом і лінгвістом Лаврентієм Зизанієм у 1596 р., тобто вже за формальними межами Середньовіччя, а якщо він і зустрічався в текстах раніше, то це була зрозуміла компетентному читачеві підказка

автора про своє вкрай негативне ставлення до предмету висловлювання[5].

Активне використання мовних наративно-семіологічних, конотаційних та інших можливостей у давньоруському літописанні, як показано в кількох наших розвідках[6], знову в «мовчазному режимі», без розкриття відповідних теоретико-методологічних і методичних принципів, також було притаманно місцевим інтелектуалам. Воно демонструє колосальний дослідницький потенціал руських книжників, до кінця не оцінений і до сьогодні (в силу розриву, який з об'єктивних причин утворився між богословським і світським сегментами в процесі європейського наукового поступу).

На прикладі функціонування ЦСМ на Русі ми могли переконатися у свідомому створенні давньоруськими книжниками складної системи штучних перешкод і випробовувань, з метою унеможливлення потрапляння до інтелектуальної еліти некомпетентних у розумовому та негідних у моральному сенсах осіб. Унікальні накопичені знання передавалися усно, навіть таємно, що дозволяє порівняти середовище давньоруських інтелектуалів з відомою «касталією» з роману Германа Гессе «Гра в бісер».

Підкреслена анонімність більшості з відомих давньоруських творів, свідоме замовчування авторства також має переконливе, з точки зору середньовічної, глибоко віруючої людини, пояснення: одна з біблійних заповідей забороняє створювати кумирів, а відтак, робити культ з себе вважається гординею, що теж для християнина неприпустимо. Тому авторство більшості творів стало відомим виключно завдяки учням і послідовникам конкретних творців, які особисто утримувалися від фіксування своїх імен.

Таким чином, властиве давньоруській еліті «мовчання» щодо авторства, методології та методики обробки, кодування, транслювання та використовування інформації, а також моделювання історичних процесів

[5] Колесов В.В. Гносеологические основы восточнославянской грамматической мысли в эпоху средневековья // Східнослов'янські граматики XVI-XVII ст. – К., 1982. – С.25-28; Його ж. Мир человека в слове Древней Руси. – Ленинград, 1986. – 312 с.; Його ж. Древнерусский литературный язык. – Ленинград, 1989. – 296 с.; Його ж. Древняя Русь: Наследие в слове: Мир человека. – С.-Петербург, 2000. – 326 с.; Вендина Т.И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка. – Москва, 2002. – 336 с. та ін.

[6] Виноградов Г.М. Давньоруський наративний дискурс: критерії та теоретико-методологічне підґрунтя // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог, 2004. – Вип.4: Історичні науки. – С.84-95; Його ж. Конотативна природа давньоруських наративів: постановка проблеми// Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Історія та археологія». – Вип.16. – Дн-ськ, 2008. – Т.16. – № 1/1. – С.179-191; Його ж. Давньоруська державність як метанаратив // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2008. – Вип.3. – Ч.1. – С.106-119.

мовними наративно-семіологічними засобами, згідно авторитетних біблійних, патристичних чи власних історичних взірців і т.ін., було цілком об'єктивним феноменом. Останній на давньоруських теренах склався (на підґрунті тривалих політичних, етнокультурних, соціальних та інших процесів) поступово, проте у тісному взаємозв'язку з аналогічними процесами в християнській ойкумені в цілому.

Властива Середньовіччю тенденція до свідомої символізації, стилізації під авторитетні зразки, а також прагнення докласти максимум розумових і фізичних зусиль до формування різноманітних людських відносин як ідеальної моделі, зорієнтованої на абсолютний ідеал Царства Небесного, була доведена руськими книжниками до певної логічної завершеності. Цей амбіційний проект ґрунтувався на глибокому творчому осмисленні та обережному адаптуванні до конкретних історичних умов попереднього іудейського, візантійського, римського, германського, тюркського та іншого практичного й інтелектуального досвіду. Як ми переконалися, у Русі було достатньо підстав свідомо орієнтуватися не стільки на новозавітній, скільки на старозавітній досвід, не стільки на канонічну, скільки на святоотецьку традицію, що дозволяло уникати творчої обмеженості, створювало підґрунтя для історичного експерименту та виправданого інтелектуального ризику.

Хінчевська-Геннель Тереза
Варшава

Найясніша про Найяснішу: Річ Посполита у венеціанській історичній літературі XVII століття

«Під чарами Венеції» давня Польща, поза сумнівом, залишалася як у XVI, так і XVII століттях, хоч більше устрій Республіки, аніж її мальовничість чи пишнота архітектури та інших мистецтв, мали тут значення[1].

Захоплювалися передусім республіканським устроєм, системою управління, виборністю дожів – бо усе це мало слугувати шляхті в аргументації на користь досконалості моделі устрою Речі Посполитої Обох Народів. Дивувалися також багатством міста, торгівлею, фінансами, а передусім військовою потугою. *Serenissima*[2], описувана Станіславом

---

1 Перші слова цієї статті почерпнуті з гарного есе Мечислава Брахмера, що міститься в книжці: *Brahmer M.* Powinowactwa polsko-włoskie. Z dziejów wzajemnych stosunków kulturalnych. – Warszawa, 1980. – S.206 (rozdział XIII, s.206-236); Тематики зацікавлень поляків Венецією торкалося чимало дослідників: *Kot S.* Wenecja w oczach Polaków na przestrzeni dziejów// *Його ж.* Polska Złotego Wieku a Europa. Studia i szkice/ wyboru dokonał, przygotował do druku i wstępem opatrzył H.Barycz. – Warszawa, 1987. – S.307-322; *Його ж.* Saggio sulla costituzione di Venezia nel pensiero politico della Polonia. – Milano, 1938; *Koranyi K.* La costituzione di Venezia nel pensiero politico della Polonia// Italia, Venezia e Polonia tra Umanesimo e Rinascimento/ pod red. M.Brahmera. – Wrocław, 1967. – P.206-214; *Biliński B.* I viaggiatori polacchi a Venezia nei secoli XVII-XIX// Venezia e la Polonia nei secoli dal XVII al XIX/ a cura di L.Cini. – Venezia, 1965. – P.341-417; *Brogi Bercoff G.* L'imagine di Venezia nella memorialistica polacca fra Settecento e primo Ottocento// Polonia 1795 – Venezia 1797. Morte ed ereditá di due Repubbliche/ a cura di H.Osiecka-Samsonowicz in collaborazione con A.Rabińska. – Warszawa, 2002. – P.49-79; про Венецію в контексті сприйняття Риму поляками згадує також: *Litwornia A.* W Rzymie zwyciężonym Rzym niezwyciężony. Spory o Wieczne Miasto (1575-1630). – Warszawa, 2003; огляд вищезгаданої позиції див.: *Chynczewska-Hennel T.* «Pamiętnik Literacki». – XCV. – Wrocław, 2004. – Z.3. – S.217-222.

2 Найясніша *(лат.)*.

Оріховським, Лукашем Гірницьким, Павлом Палчовським і багатьма іншими, заслуговувала на подив. Споглядав той стан справ венеціанський посол Джироламо Ліппомано, який у своєму звіті про перебування в Польщі – «Relazione di Polonia» (1575 р.) – підкреслював, що поляки дуже поціновують Венецію, з огляду на подібність устрою, а також мирні стосунки між обома Республіками[3].

Натомість, заглядання на Венецію критично оцінював Пйотр Скарга, який у своїх «Kazaniach sejmowych» з 1597 р. написав отакі слова: «На Венецію не треба дивитись, що так довго, себто 1100 років стоїть. Бо там люд посполитий не урядує, тільки у справах малих і неважливих думки його питають, але справи поважні у трьох при володарі вирішують і оті всім владарюють»[4].

Критикував Скарга венеціанські порядки, оскільки марив він сильною владою монаршою, що прямувала більше у напрямку абсолютизму, панівного на Заході, а не до республіканської моделі.

У свою чергу зі зворотного боку, або у баченні Речі Посполитої Венецією, також справи устрою знаходилися на важливому місці у проявах цікавості. Устроєва проблематика пов'язувалася тут тісно з питанням великої ваги для венеціанських спостерігачів і політиків, а саме – зі справою зацікавлення Польщі війною проти Туреччини.

Підкреслювали, щоправда, вищість венеціанського устрою над іншими. «Вільність, що панує у Венеції, не існує, певна річ, у ступені настільки ж великому, у жодному іншому місці на світі», – писалося у цікавому творі XVII ст., під назвою «Trattato sulla precedenza de Principi»/ «Трактат про першість між володарями»[5].

Уже цитований Ліппомано твердив, у попередньому столітті – якщо полякам здається, що в них є республіка, то вони помиляються, бо тут репрезентований мішаний лад, який є радше поміркованою монархією[6].

---

[3] *Relacja* o Polsce z roku 1575 przez posła weneckiego, Hieronima Lippomano// Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690/ wyd. E.Rykaczewskiю– T.I. – Berlin-Poznań, 1864. – S.238-287; *Ferraccioli M.M., Giraudo G.* Respublica versus imperium. Morte di due Repubbliche (manoscritti riguardanti la Polonia nella Biblioteca Del Museo Correr di Venezia)// Polonia 1795 – Venezia 1797… – P.289-409.

[4] *Skarga P.* Kazania sejmowe/ opracował J.Tazbir przy współudziale M.Korolki. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1995. – *Kazanie szóste.* – S.123

[5] «[…] che non só con che maggiori parole si potesse spiegare una piena, e perfetta libertà come questa di Venezia, che la sicoro non se troverà alcuna al Mondo di questo grado»; Цит. за: Ferraccioli M.M., Giraudo G. Op. cit. – P.296.

[6] Relacia o Polsce z roku 1575… – S.257.

Ознайомлення зі способами урядування Річчю Посполитою слугувала прагматичній меті – йшлося про вміння впливати на публічну опінію та переконання найбільш впливових осіб щодо доцільності оголошення війни Півмісяцю. Особливим чином виявлялася зацікавленість у козаччині. Про її роль на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним і про доблесть під Хотином 1621 р. знано добре у тогочасній Європі; що «люд це християнський», підтверджували й історики першої половини XVII ст. Франческо Олмо, мандрівник і лікар, стверджував, що козаки – суть віровизнання грецького або руського і що відзначаються доблестю[7].

Джованні Т'єполо, розмірковуючи над поразкою своєї місії в Речі Посполитій у 1645 р., дійшов висновку, що у майбутньому варто б передусім досягти порозуміння з «народом» у широкому сенсі чи то агітувати за війну перед королем разом із народом, а не лишень перед самим монархом. Варто також ще раніше вплинути на королівське оточення, переконати відповідними винагородами важливих сенаторів та воєначальників[8].

Ті й інші спостереження дипломатів відіграли свою неостанню роль у формуванні опінії про наш край. Бо їх реляції ставали доступними венеціанським історикам. Деякі посланці самі бралися описувати спостереження з побуту в «нашій» Речі Посполитій, з думкою про їх пізнішу публікацію.

Добрим прикладом тут може бути кореспонденція венеціанського посла Джироламо Кавази (Cavazza, 1588-1681) до сенату Республіки Венеції з періоду його побуту в Речі Посполитій за роки 1650-1652[9].

Каваза прибув як офіційний представник сенату Венеції, а водночас, із таємною місією до Богдана Хмельницького, вдався Альберто Віміна, автор цікавої книжки про Річ Посполиту часів повстання Хмельницького, про яку буде мова далі[10]. Місія Кавази і Віміни була черговою спробою

---

[7] Francesco Olmo]. Relazione del Regno di Polonia del Si. Giovanni Francesco Olmo, scritta l'anno 1623. – Venetia 1628. – P.37 і наступна. [це частина видання: Olmo Gio.Fr. Relationi della di Venetia del Regno di Polonia et del Regno di Boemia. – Venezia, 1628. – Ред.]

[8] [Tiepolo G.]. Il Carteggio di Giovanni Tiepolo ambasciatore Veneto in Polonia (1645-1647)/ a cura di D.Caccamo, Giuffré Editore. – Roma, 1984. – P.565-566.

[9] Benzoni G. Cavazza Girolamo// Dizionario Biografico degli Italiani (DBI). – T.XXIII. – Roma, 1979. – S.42-47; Chynczewska-Hennel T. Girolamo Cavazza (1588-1681), poseł wenecki w Polsce// Afrika, Orient, Polska. Prace ofiarowane Profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin/ red. Stefan K. Kuczyński, Andrzej Rachuba, Michał Tymowski. – Warszawa, 2007. – S.155-168.

[10] Caccamo D. Alberto Vimina e «parti settentrionali» diplomasia e cultura nel Seicento veneto// «Europa Orientalis». – №5. – 1986. – P.223-283 (література предмету); у польській історіографії: Chynczewska-Hennel T., Salwa P. Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu

схилити Річ Посполиту до участі в війні проти Півмісяця[11]. Дуже важка ситуація, в якій знаходилася Республіка Венеціанська, була викликана війною за Крит, що розпочалася 1645 р., за цей найбільш висунутий на схід бастіон західних територій, котрий мав боронити Європу перед турецькою загрозою. Двадцятьма чотирма роками пізніше, в 1669 р., його втрачено на користь Туреччини.

Від самого початку змагань за острів, Венеція розпочала широку дипломатичну акцію з метою пошуку підтримки проти спільного ворога, який загрожував християнській Європі. Венеціанські дипломати вдавалися до Англії, Франції, Іспанії, Швеції, Данії, Польщі, Москви, а також до Персії, для якої Туреччина становила на той час поважну загрозу.

Незважаючи на початок «громадянської війни», бо так інтерпретовано в Венеції повстання Хмельницького, вирішено було реалізувати плани втягнення козаччини до боротьби проти Туреччини. Надії на вигідне закінчення цих старань ожили, коли після зборовської угоди, підписаної 18 серпня 1649 року, розвиток подій в Речі Посполитій було оцінено позитив-но. Прагнення Венеції збігалися тут із планами Апостольської столиці (Риму) і мали прихильників у Польщі[12]. До Хмельницького прибув наприкінці травня 1650 року з таємною місією посланець венеціанського посла у Відні Ніколо Сагредо – Альберто Віміна[13]. Відтак, рішення надіслати офіційного посла –резидента до Варшави було прийняте вже після відсилки Віміни.

i zwyczajach Kozaków// «Odrodzenie i Reformacja w Polsce». – T.XXX. – 1985. – S.207-222; останніми роками Віміною зацікавилися литовські історики, див.: Michele Bianchi (Alberto Vimina), Trumpas Pasakojimas Apie Lietuvos ir Lenkijos karę su Maskva XVII a. viduryje. Breve Racconto della Guerra di Lithuania e Polonia contro Mosca alla metà del XVII secolo, Traduzione dall'italiano del XVII sec. A cura di Guido Michelini, note a cura di Atanas Tyla, volume a cura di Vydas Dolinskas, Museo d'arte della Lituania. – Vilnius, 2004.

[11] У польській літературі предмету на тему турецьких військових планів: Czermak W. Plany wojny tureckiej Władysława IV. – Kraków 1895; Wisner H. Litwa i plany wojny tureckiej Władysława IV. Rok 1646// «Kwartalnik Historyczny». – LXXXIV. – 1978. – nr2. – S.255-268; Szyszkowski W. Wenecja. Dzieje Republiki 726-1797. – S.224-231; в італійській літературі: Cessi R. Storia della Repubblica di Venezia. – Firenze, 1981. – P.620-645; Zorzi A. La Repubblica del Leone. Storia di Venezia. – Milano, 2005. – P.409-423 (література предмету).

[12] Напр. біскупа Миколая-Войтеха Гневоша, який у грудні 1649 р. мав у Венеції розмовляти про воєнні плани з використанням польських сил: Caccamo D. Alberto Vimina in Ukraina.– P.237-238.

[13] Про місію Віміни, підтриманої королем і канцлером Єжі Оссолінським: Korduba M. Венецьке посольство до Хмельницького (1650)// «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка». – XVI. – T.LXXVIII. – 1907, IV. – C.51-89; Caccamo D. Alberto Vimina in Ucraina. – P.240-241, 265-271.

Кореспонденція Кавази містить копії різноманітних документів, угод, листів третіх осіб, умов миру між Польщею та Військом Запорізьким, що пересилалися до Венеції в італійській або латинській версіях[14].

Заходи венеціанської дипломатії зазнали фіаско. Однак, це не означає, що плани ті «висіли у порожнечі». Як гадає професор Збігнев Вуйцик, тільки звитяжна війна з Кримом і Туреччиною уможливила б для Польщі ліквідацію південно-східних татарських набігів, а також несла із собою перспективу перетворення збройної і грізної козаччини в елемент осілий і менш небезпечний[15]. Пам'ятаємо також, що козаки за кілька років до цього були зацікавлені в планах війни з Туреччиною, однак тоді дипломатія венеціанська належно не оцінила, як видається, сили цього війська. Парадоксально, але тільки виступ козаччини проти Речі Посполитої звернув увагу Європи на силу Хмельницького та його вояків.

Невдача місій Кавази і Віміни сталася, що очевидно, не з вини дипломатії Найяснішої Республіки; потрапила вона і на сторінки венеціанської історіографії. Належить підкреслити, що Річ Посполита XVII ст. зайняла дуже суттєве місце в історії, яка записувалася в той період найліпшими пір'ями венеціанських історіографів.

Андреа Вал'єро (Valiero) в розлогій, бо лічить на понад 750 сторінок, книжці, що присвячена історії війни за Кандію – «Historia della guerra di Candia»/ «Історія про війну за Кандію», чимало місця присвятив Речі Посполитій у важкий для неї період громадської війни, як він окреслює повстання Хмельницького[16]. Рамки твору обіймають 1644-1669 рр. Автор вичерпно показав старання венеціанської дипломатії у пошуках допомоги інших європейських дворів, аби послабити турецький натиск на Крит. Писав Вал'єро і як багато Венеція ставила на Польщу та Козаччину, співпрацюючи при цьому з дипломатією Апостольської Столиці.

Описував місію Альберто Віміна, що зазнала фіаско; оглядав побут Джироламо Кавази в Польщі. Оцінюючи місію офіційного посланця, наводив його думку на тему причин, які визначили неможливість реалізації венеціанських планів.

---

[14] Напр.: Puncti della Pace et Regolatione de'Soldati Zaporoviensi accordati l'Anno 1651, a 28 Settembre; Archivio di Stato di Venezia, G.Cavazza, Dispacci, f. 422-424v. (Polonia 1650, 1651, 1652, Senato III (Secreta F. 6)).

[15] Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1968. – S.152 і наступна.

[16] Valiero A. Historia della Guerra di Candia di Andrea Valiero, Senatore Veneto. – In Venetia, 1679; Jöcher C.G. Allgmernes Gelehrten Lexikon. – Bd.3. – Leipzig, 1750-1751. – kol.1420.

«Видно було, – висновує автор «Історії», – що ані поляки, ані козаки не мали волі провадити військові дії проти Туреччини»[17].

Високо оцінив венеціанський історик Богдана Хмельницького, наводячи тут опінію самого Віміни. Вважав він вождя повстання обдарованим видатним розумом, якого Річ Посполита, – писав він із жалем, – позбавила права на вживання шляхетського титулу[18]. Венеція чудово орієнтувалася у ситуації та настроях, що панували в Польщі. Валієрі писав, між іншим, про те, що канцлер великий коронний, а також маршалок великий були палкими прихильниками війни проти Туреччини та використання з цією метою козацьких сил. Але інші були проти війни. Венеціанський історик висловлював жаль з приводу неможливості реалізації військових планів. Указував, якою важливою для Венеції була б результативна співпраця із Річчю Посполитою в межах спільного антитурецького фронту. Бо заходи Джироламо Кавази у Варшаві збіглися в часі з іншими дипломатичними місіями Венеціанської республіки в Леванті[19].

Східно оцінив місію Кавази в Польщі також й інший венеціанський історик, Батиста Нані (Nani), у книжці присвяченій історії Венеціанської республіки, передусім у першим півстолітті XVII ст., меншою мірою – попереднього століття. Нані був дуже добре обізнаний з дипломатією, виконував функцію посла Венеціанської республіки в Римі та Відні, а в пізнішому періоді займав високі посади в структурах Республіки. Його «Historia della Republica Veneta di Battista Nani, Cavaliere e Procuratore di San Marco»/ «Історія про Республіку Венеції Батиста Нані, кавалера і прокуратора Сан-Марко» складається з двох томів; перший, виданий в 1676 р., налічує понад 900 сторінок і розпочинається з проблематики пов'язаної з XVI ст. Однак, по суті перші події, описані ним, починаються в 1613 р., а закінчуються в 1644 р. Другий том, виданий у 1679 р. на майже 800 сторінках, містить опис 1644-1671 рр.[20] У цьому томі проблематика польська, і передусім козаччина, займає чимало місця. Хмельницький вихваляється в ньому за мужність, відвагу, вміння здійснення великого впливу на своїх солдат, але передусім поціновує автор вождівський талант гетьмана запорізького. Про козаків написав, що є вони призвичаєні до

---

[17] Valiero A. Op. cit. – P.285 («Dal che si vide, che nè Polacchi nè Cosacchi havevano volontà d'operare contro i Turchi»).

[18] Ibidem. – P.251 («Era dal Vimina rappresentato il Chielmineschi [sic] per huomo di grand'attitudine, e d'ingegno eccellente, come sono tutti quelli, che sanno fabricarsi eccedenti fortune, essendo egli nato bensi di Padre Nobile, ma che dalla giustitia era stato privo dell'uso della Nobiltà»).

[19] Ibidem. – P.273-285 (місія інквізитора Республіки Венеції, Брагадіні).

[20] Nani Battista (нар. 1616), див.: Jöcher G.C. Op. cit. – t.M-R, kol.809-810.

«негод і розбоїв, на своїх човнах стільки скільки їх є – це веслярі та солдати. [...] б'ються, перемагаючи кількістю, втікають блискавично, заводячи супротивника так, що потрапляє той у пастку і загрузає на мілинах»[21].

Жалкував Нані, що не вдалося примирити козаччину з Річчю Посполитою. Адже занурилася вона в «летаргію», чого крайнім прикладом була остання криза держави, котру можна було спостерігати з 1648 р.[22]

Венеціанці, – писав Нані, – не жалкували грошей на боротьбу з неприятелем, утім, у Польщі небагато вдалося зробити. Сейми дуже довго засідали та розходились без постанов. Поляки намагалися вибити гроші від Республіки на свої поточні потреби. Діялося так тому, позаяк шляхта, виставляючи своє військо за власний кошт, воліла зберегати мир. Не все, однак, вдалося витлумачити раціонально. Батіста Нані добачав також причини поразок у злій «фортуні», яка тяжіла над перебігом подій[23].

Офіційні венеціанські історики, як їх окреслює Доменіко Цакамо (Caccamo), пробували зрозуміти поразку венеціанської дипломатії[24]. З іншого боку маємо також проникливий образ Речі Посполитої, що змагається із козаччиною під керівництвом гетьмана Богдана Хиельницького, який залишив по собі цитований вище Альберто Віміна, автор книжки під назвою «Historia delle guerre civili in Polonia divisa in cinque libri progressi dell'armi Moscovite contro Polacchi. Relatione della Moscovia e Svetia e loro governi»/ «Історія про громадянську війну в Польщі...» (Венеція, 1671).

Альберто Віміна насправді звався Michele Bianchi. Жив у 1603-1667 рр. і був пов'язаний з Венецією та сусідніми П'єве д'Альпаго і Беллуно. Не місце тут для детального опису його таємної і захоплюючої місії до Польщі і на Україну. Однак, треба підкреслити, що особистий візит дипломата надісланого Венецією до Богдана Хмельницького в Чигирин у червні 1650 р. отримав чудовий опис, вміщений до книжки цього посланця. Віміна повернувся наприкінці цього самого року до Венеції, оскільки надії на швидке закінчення конфлікту в Речі Посполитій послабилися. Плани залучення козаччини ожили наново після Переяслава (1654 р.). Венеціанського посла спрямували до Москви. І цим разом його місія не досягла успіху. Царя, з яким він мав зустрітись у Смоленську (з причини хвороби Віміни, не дійшло до аудієнції), не вдалося заохотити до воєнних

[21] Historia della Republica Veneta di Battista Nani, Cavaliere e Procuratore di San Marco, Terza impressione, In Venetia 1679, Parte seconda, p.309.

[22] Ibidem. – P.311 і наступна.

[23] Ibidem, – P.335-337; «Traspare veramente liramente lintezione de'Polacchi di cavar danari della Republica per supplier a'loro presenti bisogni, con ciosiache tra le opulenze de'provati oltre modo esausto è l'erario, e perciò con le contributioni de'popoli»; Цит. фрагмент: P.336.

[24] Caccamo D. Introduzione// Il Carteggio di Giovanni Tiepolo. – P.48, коментар 204.

планів. Після повернення до Італії, Альберто Віміна написав свою «Historia delle guerre civili in Polonia», котра так і не вийшла друком за його життя. Опублікував її через чотири роки по смерті автора Джованні Батіста Казотті (Casotti), каноник з Беллуно, в друкарні Джованні П'єтро Пінеллі (Pinelli), одного з численних спадкових друкарів і видавців другої половини XVII ст. Поруч із Пінеллі на ринку видавничому в Венеції знані Гуеріглio (Guериglio), Ц'єра (Ciera), Трамонтін (Tramontin), Просдоцімо (Prosdocimo) і Албріззі (Albrizzi)[25].

Віміна спирався у своїй праці переважно на власний досвід, але користав також і з багатого матеріалу польської історіографії, передусім з творів Мартина Кромера і Павла Пясецького, особливо у тих фрагментах, у яких характеризував загальний стан Речі Посполитої. На сторінках своєї історії навів чимало цікавих розмов з чільними представниками урядової еліти Речі Посполитої. Поза сумнівом, був зачарований постаттю Хмельницького, з яким розмовляв підчас зустрічі в Чигирині.

«Його мова і спосіб сповнення влади вказують, що відзначається він зрілими судженнями та швидким розумом, і хоча, здається мені, що сильно віддається пияцтву, не перестає, однак, пектися про публічні справи»[26].

Твір Альберто Віміни вирізняється з-поміж інших праць істориків, які займалися Річчю Посполитою в період надлому її значення в Європі XVII століття. Бо автор знайомить читача не лише з перебігом подій, але намагається також зрозуміти їх ґенезу, а також причини. Надає голос представником обох сторін, що борються між собою, і розглядає весь конфлікт у контексті європейських справ. Повстання Хмельницького не було, на його думку, тільки боротьбою за національні та соціальні права України, але конфліктом Слов'янщини православної з римокатолицькою. Критична оцінка Речі Посполитої примітна в багатьох місцях. Віміна висловлював жаль, що Річ Посполита не змогла розв'язати багато проблем, у т.ч. найістотнішої – укладення мирної угоди з козаччиною та її ватажком гетьманом Хмельницьким.

З Венецією якійсь час пов'язаний був також цікавий історик і дипломат П'єтро Гацотті (Gazzotti)[27]. Народився він у Модені 1635 р., помер у цьому самому місці в 1701 р., але доля закидала його в різні місця. На по-

[25] Zorzi M. La produzione e circolazione del libro// Storia di Venezia dale origini alla caduta della Serenissima, vol.VII, La Venezia barocca, a cura di G.Benzoni e G.Cozzi. – Roma, 1997.– P.945-946.
[26] Chynczewska-Hennel T., Salwa P. Alberta Viminy Relacja o pochodzeniu i zwyczajach Kozaków. – S.220.
[27] Merlotti A. Gazzotti Pietro// DBI. – T.LII. – Roma, 1999. – P.782-786.

чатку своєї професійної кар'єри зв'язався з Вітторіо Сірі (Siri), якому надавав допомогу в праці над черговими томами «Mercuria». Сірі залишив Венецію і в Модені знайшов покровительство князя Франческо I. Разом з ним Гацотті перебував у Франції, де мав оказію попрацювати в бібліотеці кардинала Мазаріні. З поверненням із Франції зайшов патронів з-поміж дипломатів з кола Апостольської Столиці, між іншим працював для кардинала Фабриція Спади (Spada), нунція при дворі герцога Савойї Карла-Емануеля II в Турині. У 1674 р. доля привела його до Венеції, потім до Парижу, Мадриду і знову до Турину. Пов'язаний з різними особами, які репрезентували різнорідні інтереси і опції політичні, Гацотті мав клопоти з публікацією своєї книжки. У результаті отримав дозвіл на друк у Венеції в 1681 р. Варто підкреслити тут, що згоду на друк книжки мусила видати комісія, представники влад Найяснішої Республіки Венеції, а також «особа духовна з Трибуналу Інквізиції», котра мала прочитати рукопис, приготований до друку, маючи на увазі згідність тексту з католицькою доктриною. «Публічний лектор», професор університету в Падуї або представник Scuola di San Marco або Rialto мав дослідити, чи автор не виступає проти влади, у т.ч. і закордонної, і чи не суперечить добрим звичаям[28].

Гацотті, отримавши «Licenza de'Superiori e Privilegio», видав у двох томах своїй розлогий твір, що містив історію війн в Європі від 1643 до 1680 рр.: «Historia delle guerre d'Europa arrivate dall'Anno 1643 fino al 1680»/ «Історія війн в Європі, почавши роком 1643 і закінчуючи 1680» (descritta da D.Pietro Gazzotti, consecrata all'Altezza Serenissima del Signor Duca Francesco II di Modana, Venetia 1681).

Обидва томи налічують 1132 сторінки. Відомості про Польщу розпочинаються згадкою про шлюб Владислава IV з Людвігою-Марією Гонзага, рішуче переважає історія початку війни за Кандію, а також змагань Венеції з Туреччиною за узбережжя Далмації. Події кінця 40-х років XVII ст., пов'язані із англійською революцією, та міркування про Кромвеля були прив'язані до величезного значення, на думку автора, подій у Речі Посполитій Обох Народів: «Бо Англія не була єдиним театром, в якому розігрувалися подібні події – бунт сповнений ненависті, Польща, як можна завважити, ще через себе саму роздерта і знищена зухвальством козаків»[29].

[28] Zorzi M. La censura, la stampa e la circolazione del libro// Storia di Venezia dale origini alla caduta della Serenissima. – P.951-970.

[29] [Gazzotti P.] Historia delle guerre d'Europa. – Vol.I. – P.305; «Ma l'Inghilterra non era il solo teatro, dove si atteggiassero accidenti di detestanda ribellione; la Polonia ancora si vidde in se stessa squarciata, e distrutta per la protervia de'Cosacchi».

Описав Гацотті далі ґенезу козаччини, перші спроби Речі Посполитої взяти її карби, роль Стефана Баторія, місця пов'язані із козацтвом – такі як Терехтемирів, Кодак, Чигирин та інші. Показав також відмінність між козаками реєстровими і нереєстровими, що була на думку італійського спостерігача однією з причин пізніших поважних конфліктів. Як у книжці Гацотті, так і в творах інших істориків, звертає на себе увагу чимала ретельність в описі чергових битв, а також умов перемир'я та миру. З великим задоволенням переказує він перемоги Речі Посполитої над «ребелізантами», майже так само як перемоги Венеції у війні за Кандію («Secesse della Guerra di Candia e del Re Polaccho contra i ribelli»)[30].

Жалкує Гацотті, що шляхта Речі Посполитої не спромоглася отримати зиск з одержаних перемог. Тут вочевидь встає питання про функціонування стереотипу в цих міркуваннях, але, з іншого боку, варто зауважити, що при умовиводах такого роду розглядаються і конкретні перемоги та їх наслідки[31].

Гацотті не зміг у своїй книжці описати віденської вікторії, але перемога гетьмана Собеського (званого генералом) під Хотином 1673 р. додавала Венеції втіхи. Велика поразка у Кандії та здобуття турками Криту в 1669 р. надломили, що очевидно, венеціанських істориків[32].

Галеаццо Гуальдо Пріорато (1606-1678) вів, як і Гацотті, життя сповнене дипломатичними місіями, студіями, але також і війною[33]. Його біографія є однією великою нескінченою пригодою – перебував при багатьох європейських дворах, на полях битв і в університетах. Був Гуальдо між іншим в Англії, Франції, Голландії, Німеччині, Австрії, Швейцарії, у багатьох містах Апеннінського півострова, на північних узбережжях Африки, на Криті. Повсюди, де перебував, робив спостереження, які потім, доповнені з книг, описував. Таким чином постали його книжки присвячені історії війн в Європі, історії міст, а також біографії видатних постатей епохи, до яких він зарахував і Яна-Казимира[34]. Останньому власне і дедикував свою книжку «Dell'Historie del conte Galeazzo Gualdo Priorato. Parte Quarta. Nelle quale si contengono tutte le cose universalmante occorse dall Anno 1645 fino all'Anno 1649, consacrata alla Maestą Augustissima di Giovanni Casimiro di Polonia, e Sveria etc.»/ «Історія графа Галеаццо Гуальдо

[30] Ibidem. – P.394.
[31] Ibidem. – P.401.
[32] Ibidem. – Vol.II. – P.293.
[33] Gulino G. Gualdo Priorato Galeazzo// DBI. – T.LX. – Roma, 2003. – P.163-167.
[34] Твори Гуальдо Пріорато див.: Gulino G. Op. cit. – P.166-167.

Пріорато. У 4-х частинах, які в собі містять усі речі загальнокорисні, від року 1645 до 1649; посвячена Яну-Казимиру августішому монарху Польщі, Швеції і т.д» (Венеція, 1651).

На зворотному боці титульної сторінки бачимо малюнок, що представляє Яна-Казимира на коні, під яким видно труп сарацина в тюрбані. У правому куті на горі два янголятка несуть герб з короною. На чотирьох полях бачимо орла, три корони, Погоню і грифа. У посвяті автор написав, що «Корона та є найбільш войовнича в християнському світі», король же запевняє щастя всім християнам через свою діяльність на користь Святого Костьола.

Галеаццо Гуальдо Пріорато також описує невдалу місію Тьєполо і так як і всі історики того періоду вболіває над фактом, що Річ Посполита, населена такою багатою і сильною чисельно шляхтою, побоювалась війни, завдяки якій могла б зрости сила країни, а Королівство було б порятоване[35].

У книжці Гуальдо, так само як і в інших творах, що описували події середини XVII ст., історія Польщі перепліталася з історією Англії. Так само як і у Віміни нещастя та муки, котрі спали на християнські держави в середині XVII ст., провіщені мали бути в знаках на небі[36].

Автор книжки оглядає перебіг подій на Україні, вибух повстання Хмельницького, смерть короля, котрому не жаліє слів подиву, описує королівський погреб, вибір на трон Речі Посполитої Яна-Казимира та його величну коронацію. «Theatrum ceremoniale» зв'язані з придворними урочистостями, коронацією, шлюбами, похованнями – це тема що охоче піднімалася іноземцями. Гуальдо описуючи коронацію короля, твердив з певним подивом, «що той релігійний народ ніколи не коронує свого короля, допоки його попередник не буде похований»[37].

В іншій книжці опублікованій у Відні 1670 р. і присвяченій імператору Леопольду I (1640-1705), перебуваючи, напевно, під тиском опінії віденського двору, при якому він знаходився, історик сильно критикував спосіб, яким урядувалась Річ Посполита[38]. Бо вважав, що польська шляхта

[35] [Galeazzo Gualdo Priorato]. Dell'Historie del conte Galeazzo Gualdo Priorato […]. – Venetia, 1651. – P.207.

[36] Ibidem. – P.611.

[37] Ibidem. – P.620.

[38] [Galeazzo Gualdo Priorato]. Historia di Leopoldo Cesare continente le cose più memorabilia successe in Europa dal 1656 fino al 1670, descritta dal conte Galeazzo Gualdo Priorato […]. In Vienna, d'Austria 1670; див.: Marchesani P. Polska w historiografii włoskiej XVI i XVII wieku (stereotypy ideologiczne i ich ewolucja)// Od «Lamentu świętokrzyskiego» do «Adona». Włoskie studia o literaturze staropolskiej/ pod red. G.Brogi Bercoff i T.Michałowskiej. –

живе незгідно з правом, є заздрісна щодо всього, що стосується короля і могло б загрожувати її авторитету. Постійно зростаючі шляхетські амбіції призводять до того, що підчас сеймів сваряться вони між собою, протестують, здіймають галас замість того, щоб у спокої обговорювати. Таким чином сейми розходяться без жодної ухвали[39]. Автор боронить також точку зору козаків, пишучи, що не могли вони далі зносити терор шляхти. Піднімав також ще один привід, котрий призвів до напруги між Річчю Посполитою і козаччиною – поділ на оплачуваних державою козаків і тих, які залишалися без жалування[40]. Венеціанські чи італійські спостерігачі Речі Посполитої XVII ст. окреслювали короля Владислава IV іменем – Великий («Grand'Vladislao»)[41].

Майоліно Бізаччіоні (1582-1663) був людиною, життя якої можна порівняти з долею Гуальдо Пріорато[42]. Бізаччіоні був солдатом у війську Венеціанської республіки, студіював право в Болоньї, бився на різних фронтах, працював у Модені і в Триденні, де написав перший свій твір «Statuti e privilegi della sacra religione constantiana», опублікований 1624 р. У зв'язку з вибухом тридцятилітньої війни Бізаччіоні вирішив продовжити свою військову кар'єру. Після воєнних поневірянь повернувся до Італії й осів спочатку в Римі, де працював як дипломат папи Григорія XV. Покинув і цю працю та поселився аж до смерті у Венеції, аби присвятити себе цілком історії та літературі.

Бізаччіоні був редактором різноманітних збірок новел венеціанських академіків і автором творів пригодницького характеру, причому деякі з них не були позбавлені певної дози пікантності («La nave, L'isola, Il porto»)[43]. Тут треба підкреслити, що Академія Венеціанська у цей період мала сильний вплив на розвиток італійського письменства, і особливо повісті. Бізаччіоні, як підкреслюють історики літератури, залишався під сильним впливом естетичних течій, що розвивалися тоді в Академії.

Літературні здібності проявилися також у його історіографічній творчості. Літературні замилування Бізаччіоні виразно проглядають у

Warszawa, 1995. – S.177-213; Caccamo D. Osservatori italiani della crisi polacca a metà del Seicento. La Relazioni di S.Cefali e le Replicazioni di C.Masini// «Archivio Storico Italiano».– T.LXXXI. – 1974. – P.309-370.

[39] [Galeazzo Gualdo Priorato]. Historia di Leopoldo. – P. 597-598.

[40] Ibidem. – P.599.

[41] Ibidem. – P.607.

[42] Castronovo V. Bisaccioni Maiolino// DBI. – T.X. – Roma, 1968. – P.639-643; Pompeo L. Maiolino Bisaccioni i Alberto Vimina// Op. cit.; Id. Maiolino Bisaccioni i jego polskie źródła// «Barok. Historia – Literatura – Sztuka». – V/2 (10). – 1998. – S.109-125.

[43] Усі згадані тут твори виходили у Венеції в 1638-1664 рр.

його творі «Demetrio Moscovita» (Венеція, 1643; 2-е видання з 1649 р.). Зацікавлення Польщею і добра обізнаність із польською історіографією найбільше оприявнилися, ясна річ, у його книжці «Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi»/ «Історія громадянських війн отих останніх часів», котра отримала величезну популярність, про що може свідчити кількість видань: Венеція 1653, 1655, 1664, а також Болонья 1654, 1663.

Поруч із багатьма творами цього венеціанського історика варто пригадати «Memorie storiche delle mosse d'armi di Gustavo Adolfo re di Svetia in Germania dal 1630»/ «Історичні мемуари про рух армії Густава-Адольфа, короля Швеції, в Німеччині 1630 р.» (Болонья, 1653), «Istoria universale dell'origine, guerre e imperio de'Turchi»/ «Історія загальна про походження, війни і імперію Турків» (Венеція, 1654) та ін. Річ Посполиту, і особливо Україну, зустрічаємо також і на сторінках цих книжок.

У «Історії громадських війн», що описує події в Англії, Каталонії, Португалії, Палермо, Неаполі, Феррарі, у Молдові, Швейцарії, Франції, а також Туреччині, Речі Посполитій він присвятив розлогу частину праці, під назвою «Historia delle guerre civili in Polonia»/ «Історія громадянської війни в Польщі[44].

Історія Речі Посполитої розпочинається з показу ґенези Козаччини, першого реєстру і перших виступів за панування Сигізмунта III Вази. Бізаччіоні, подібно до багатьох інших італійських історіографів, у Польщі не був, не означає це однак, що не поглибив він теми іншим способом. Ґрунтом для цього історика, як показав Лоренцо Помпео, був передусім Йоахим Пасторій і його твір «Bellum Scythico-Cosaciccum seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebes Russiae contra Regnum Poloniae» (Гданськ, 1652)[45].

Поза Пасторієм, користав, напевно, Бізаччіоні з інформацій, що переказувалися венеціанськими дипломатами, а також посланцями Апостольської Столиці. Перше видання його «Historii» з року 1653 містить інформації до 1652 р., пізніше – з року 1655 – закінчується на підписанні переяславського трактату. Зверніть увагу, Пасторій закінчив свій твір на трактаті, укладеному в Білій Церкві в 1651 р.

Бізаччіоні жодного разу не згадує Кавази чи Віміни і, судячи по всьому, не мав доступу до звітів чи листів цих, власне, офіційних посланців Республіки. Автор книжки представляє розвиток подій, оглядає почергові битви й угоди, описує смерть Владислава IV, вибори на трон Яна-Казимира,

[44] Користувалася виданням 1655 р., згаданий розділ міститься тут на стор.272-397.
[45] Pompeo L. Maiolino Bisaccioni i jego polskie źródła// Op. cit.; порівняння вибраних фрагментів обох творів, див.: S.120-123.

перебіг сеймів. Події ці часто коментує. Повстання Хмельницького є для історика, пов'язаного із Венецією, передусім бунтом підданих проти королівської і державної влади. Завважує він, справді, відрубність України, зупиняється також на причинах вибуху повстання Хмельницького, уважаючи, що провина лежить на боці шляхти, котра трактувала селян гірше ніж невільників. Коли описує боротьбу, жорстокість зіткнень «бунтівників» зі шляхтою і євреями, робить акцент на конфлікті віровизнань. У різних міс-цях книжки автор підкреслив, що питання релігійне призводить до найбільш жорстокої, у порівнянні з іншими війнами, громадянської війни[46].

У сприйнятті Бізаччіоні провідник повстання не дочекався на високі оцінки, бо окрім певного враження, справленого на автора, його трактовано як бунтівника і тирана, котрий умів лише використати свої військові успіхи, а також смерть польського короля на власну користь. Не бачив Бізаччіоні можливості осягнення Хмельницьким далекосяжних, політичних планів. Усі угоди гетьмана з Річчю Посполитою чи спроби укладання союзів з іншими державами венеціанський історик трактував як звичайні хитрощі, що слугували для продовження надалі військових дій.

Варто також зауважити, що у багатьох місцях, в «Історії війн» Бізаччіоні, примітний кордон між літературною формою представлення та історичною нарацією. Це виразно помітно в описі знаків на небі, що провіщували нещастя, котрі спали на Річ Посполиту[47]. Несприятлива конфігурація зірок, зловорожа комета і випереджуюча оті астральні явища страшна пошесть, яка дясяткувала мешканців сіл і міст – явища описані пером Бізаччіоні – виразно нагадують нам також і іншого повістяра з пізнішої доби – Генрика Сенкевича.

Венеціанська історіографія другої половини XVII ст. зосередилася передусім на турецькому питанні, бо боротьба проти Туреччини була для Венеціанської республіки найважливішою справою. Тому цікавилися й станом Речі Посполитої, пильно відслідковували події середини XVII ст., маючи надію, що повстання Хмельницького буде швидко закінчене і козаччина прилучиться до спільних дій на антитурецькому фронті. При аналізі ситуації концентрувалися на причинах слабкості Речі Посполитої. Майже всі венеціанські історики, почінаючи від Альберта Віміни і до Вітторіо Сірі, який також мав свого часу працю в Венеції, бачили хиби Речі Посполитої, її економічну відсталість, повільність сеймових засідань, брак авторитету королівської влади чи, зрештою, критично оцінювали поставу шляхетських еліт у середині XVII ст.

---

[46] [M.Bisaccioni]. Historia… – P.377.

[47] Ibidem. – P.373.

Книжки і їх автори, тут представлені, виконали завдання, ознайомити італійську громадську думку з важкою ситуацією, в якій опинилася Венеція – самотня в боротьбі із своїм ворогом. Тому, як треба розуміти, постали квазірепортажні, що писалися майже по гарячих слідах. Дистанція, що відділяла деякі події від дати друку є не надто віддалена за часом. Одні описують військові події, в інших більше місця відведено авторами аналізу політичної ситуації. У майже всіх історичних творах занепад Речі Посполитої викликав здивування та неспокій. Такий стан речей можна спостерігати також і наприкінці XVII ст., коли складали оди на честь Яна III Собеського та його великої перемоги під Віднем і водночас добачали брак можливостей проведення реформ, що підсилили б польсько-литовську державу. Але проблема зміцнення держави стосувалася також і Найяснішої Венеціанської республіки. Обидві «Найясніші» у наступному столітті не спромоглися зберегти свої вольності (1795, 1797).

З польської переклав Дмитро Вирський

ΕΪΔΟΣ.
4'2009

Wojciech Wrzosek
Poznań

O niektórych strategiach historycznego myślenia o zjawiskach religijnych.

Pojęcie religii w dyskursie akademickim występuje w polu problemowym wielu dyscyplin. Historiografia jest jedną z nich. Ponadto, co szczególnie ważkie, religia znajduje swoje miejsce w pozanaukowym dyskursie publicznym i świadomości potocznej. Sytuacja ta powoduje, że tzw. naukowe wizje religii i te pozanaukowe pozostają w nieustannym dialogu. Im historiografia bardziej stara się suwerennie reflektować nad religią, tym skuteczniej odcina się od politycznych i religijnych kontekstów, które ze względu na swoje bezpośrednie uwikłania w wartości stanowi często bastion odporny na zakusy jakoby zdystansowanych i neutralnych aksjologicznie orzeczeń zracjonalizowanej nauki.

Problematyka religijna uwikłana jest bardzo silnie w konteksty kulturowe, które rzutują na społeczny odbiór dyskursów akademickich. Dodatkowo, nawet ci badacze, którzy uznają potrzebę zdystansowania się narracji naukowej od innych dyskursów nie są wolni od wpływu dyskursu pozanaukowego na orzeczenia historii.

Przypominam sobie mój studencki spór z szacowną panią profesor mediewistką. Spór ten – jak powiedziałbym dzisiaj – dotyczył statusu cudu będącego przedmiotem opisów w źródłach średniowiecznych. Pani profesor twierdziła, że historyk może i powinien ustalać czy zdarzenie, które opisywane było czy to w tekstach hagiograficznych, czy też exemplach kazań faktycznie miało miejsce, czy nie. Co więcej, utrzymywała pani profesor, że fakt, że historyk, tak jak ona sama, jest osobą wierzącą skłaniać go powinien do tego, aby takimi «faktami» zająć się tak, aby dzięki swej wiedzy legitymizować miraculum. Utwierdzać czytelnika o prawdomówności źródeł i prawdziwości/autentyczności miraculum.

Ja z kolei utrzymywałem, że historyk mediewista, czy nawet specjalista od historii religii i kościoła nie posiada stosownej metody, aby rozstrzygać czy owe zdarzenie\zjawisko cudowne miało miejsce czy nie. Co więcej, taka metoda rozstrzygająca nie tylko nie istnieje w arsenale metod krytycznych badania historycznego, ale w ogóle nie istnieje. Ontologia zjawisk religijnych jest niewspółmierna ze zjawiskami, z którymi ma do czynienia nowożytny racjonalny naukowy umysł. Dlatego właśnie nie istnieje sposób na weryfikację fenomenów zwanych miraculum co najmniej w obszarze kartezjańskiej nauki. Tak opisałbym dzisiaj moje ówczesne stanowisko. Trzydzieści lat temu zaś mówiłem, że zjawiska te istnieją, zachodzą czy stają się INACZEJ niż przywykliśmy sądzić. Stąd ich status określany jako «nadzwyczajne, cudowne» nie pozwala przy pomocy nie-nadzwyczajnych i nie-cudownych tj. «zwyczajnych sposobów», je weryfikować. Pamiętam jak dzisiaj, jakie piorunujące wrażenie wywarła na mnie teza mediewistki, że ponieważ ona silnie wierzy, że cud dokonał się, to nie może inaczej twierdzić w swych pracach historycznych. Doceniam swój ówczesny refleks. Twierdziłem, bowiem, że dla historyka weryfikowalnym faktem jest wiara w cuda ówczesnych ludzi. Utrzymywałem nie tyle, że owe zdarzenia nie miały miejsca, ile, że nie znamy sposobu, aby tę sprawę rozstrzygać. Dzisiaj dodałbym, że bezcelowe jest zajmowanie się tym, czy owe zdarzenia cudowne miały miejsce czy nie, bowiem system przekonań religijnych jest niewspółmierny pojęciowo względem nauki. Nieuchwytny empirycznie dla współczesnej nauki.

Skądinąd wiemy, że takie postawy poznawcze, – jakie prezentowała pani profesor, utrzymywane są i dzisiaj, najczęściej w środowiskach historiografii konfesyjnej, ale nie tylko. Wiem, że niektórzy studenci historii a także koledzy historycy, których wizja świata i człowieka jest konglomeratem religii i wiedzy świeckiej bronią jak swej suwerenności wyznawanej przez siebie ontologii, która pomieszcza byty i wartości postulowane religijnie z ontologią historii nauczanej i żywiołowo nabywanej – w sumie «medialnej» – wizji tego, co historyczne.

Postawa wspominanej pani profesor, jest świadectwem głębokiego uwikłania naszego myślenia w elementy kulturowo ustanowionej, ontologii świata historycznego.

I tak, słynny mieszkaniec Strasbourga, Marc Bloch jest jednym z prekursorów nowoczesnego myślenia historycznego o religii. Jego podejście dobrze charakteryzuje diagnoza Langlois i Vauchez: «L' Histoire religieuse est passee

d'une histoire des institutions et des doctrines a une histoire vecue du peuple chretien»[1]. Podobnie określał Alphonse Dupront: antropologia religii to «la connaissance – ou science – de l'homme religieux»[2].

Nowoczesny, wspaniały socjologiczno-antropologiczny sposób postrzegania zjawisk religijnych, postrzegania ich jako zjawisk kulturowych zaprezento -wał Bloch w Królach Cudotwórcach. Zawiera on jednak ślad po – prezentystycznym myśleniu. Rozważając genezę, upowszechnianie się i społeczne legitymizowanie się wiary w uzdrowicielskie moce królów Francji i Anglii, poszukuje on uzasadnień socjo-kulturowych religijno-magicznych składowych ówczesnej mentalności. Z drugiej strony zaś kwalifikuje owe przeświadczenia o cudownych mocach sprawczych monarchów jako złudzenia, czy fałszywe przekonania[3]. Przyznaję, że ta ostatnia perspektywa wzięta jest z nowoczesno-racjonalistycznego świata i być może wynika także z przywiązania do oświeceniowej, laickiej retoryki, jaka cechowała i cechuje część myślicieli i badaczy francuskich.

W czym tkwi tu problem? Marc Bloch nie do końca jest konsekwentny w swym godnym – przynajmniej mojej pochwały – relatywizmie historycznym. Autor Królów Cudotwórców powinien był, moim zdaniem postawić kropkę nad *i* swych analiz i powiedzieć, że w czasach, o których pisze niemożliwe było stawianie w cudzysłów, poddawanie w wątpliwość zjawisk, co, do których nie było podstaw, aby w nie wątpić. Tak zdawał się sądzić Lucien Febvre wtedy gdy w swoim dziele o Rabelais przekonywał, że nie możliwy był ateizm w późnym średniowieczu[4]. Wizja tego, co możliwe, a co nie, była na tyle jeszcze niekrytyczna, że nie pozwalała naszym przodkom odnosić się sceptyczne do zjawisk dla nich oczywistych. Uważam, że niepotrzebnie Marc Bloch przemycił – nawet, jeśli zrobił to dyskretnie – przekonanie, że wiara ta była złudna i zabobonna. Utrzymanie konsekwentne dyskursu w perspektywie historycznej, tj. unikanie

---

[1] *Nation* et religion. Sur trois approaches methodologiques aux phenomenes religieux, (en:) Religion et nation. Entre l`universel et les particularismes. Actes du XIVe Collogue Poznań-Strasbourg 28-29 septembre 2006. Textes réunis et publiés par Maciej Forycki et Maciej Serwański, Instytut Historii UAM, Poznań 2008, pp.15-18.)

[2] *Dupront A.,* Anthropologie religieuse, dans P. Nora et J. Le Goff, 1974, Faire de l'histoire, t.II, p.105.

[3] *Bloch M.,* Królowie Cudotwórcy. Studium na temat nadprzyrodzonego charakteru przypisywanego władzy królewskiej zwłaszcza we Francji w Anglii, sł. Wstępne J. Le Goff, przeł. J.M.Kłoczowski, Volumen, Warszawa 1998, ss.332-335.

[4] *Febvre L.,* Le problème de l`incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais. Paris 1942, 2d éd. 1968, s.1. Zdaniem Guriewicza wymowa tezy Febvre`a słabnie w kontekście jego pracy: *Origène* et Des Périers ou l`énigme du Cumbalum Mundi, Paris 1942. Nie podtrzymuje on mocnej opinii o niemożliwości «ateizmu» w czasach Rabelais, *Guriewicz A.,* Istoriceskij sintiez i szkola «Annalow», Moskwa „Indrik" 1993, s.46.

aktualizujących ocen, jak to – w większości przypadków – czyni mediewista francuski w swym arcydziele, byłoby milej widziane przez czytelnika – dodajmy takiego czytelnika, jak ja – i nie jawiłoby się mu jako banalne zaskoczenie.

Wielkim osiągnięciem poznania historycznego jest skierowanie uwagi historyków na myślenie ludzi w przeszłości. I to nie dlatego, że myślenie owo nie było przedmiotem namysłu historyków w przeszłości. Chodzi o to, że przedmiotem zainteresowania badaczy stały się nie tyle i nie tylko intencje, motywy jednostek lub, jak zwykłem podkreślać Jednostkowych Podmiotów Sprawczych, lecz przede wszystkim systemy myśli, konglomeraty przekonań i wartości, struktury mentalne, świadomość kolektywna itp. ponadindywidualne cechy minionej rzeczywistości myślowej, czyli kultury w przyjmowanym przeze mnie rozumieniu tego pojęcia. Odkrywanie mentalności zbiorowej oraz tej jej składowej, która przesądza co brane jest za istniejące, realne. Godnymi analizy badaczy mentalité, religijności ludowej, kultury średniowiecznej stały się więc między innymi wyobrażenia o życiu pozagrobowym, byty/istoty w rodzaju: duchy, powrotnicy, diabły, piekło, niebo, czyściec, zjawiska takie jak: cuda, widzenia, uzdrowicielskie zdolności monarchów i wiele innych. Powiadamy, że pomieszkiwały one w świecie wyobrażonym ówczesnych ludzi jako obecne/istniejące po prostu. Stały się elementami wyznawanego przez nich ładu świata, bez którego nie sposób rozumieć ich postawy i działania. Najważniejszą sprawą dla historyka stało się to, że niezależnie od tego czy owe religijnie postulowane byty uznaje ktoś pochodzący tak jak Marc Bloch i my wszyscy ze świata nowoczesnego, za realne, lecz to, że za realne, rzeczywiste, prawdziwe były one dla np. średniowiecznych ludzi. Jean-Claude Schmitt tak oto rzecz tę ujmuje:

«Tak, więc średniowiecze, o jakim tutaj mowa, mniej różni się od naszej kultury, niż można się spodziewać. Jednakże dla ludzi tej odległej od nas epoki duchy naprawdę “istniały” i trzeba przyznać, że tworzy to między nami a nimi istotną różnicę. Kiedy święty Augustyn utrzymuje, że umarli nie mogą wracać na ziemię, to stwierdza tylko tyle, że taka jest wola Boga, natomiast nie przeczy bynajmniej, że dusze bytują rzeczywiście w zaświatach»[5].

Zauważmy, że w przytoczonej wypowiedzi znajdujemy termin «istniały» w cudzysłowie. Owo «istnienie» nie jest tylko wyrazem sceptycyzmu Schmitta, co do istnienia duchów. W drugiej części zdania przecież wyraźnie stwierdza, że stanowi ona – tj. wiara w ich istnienie – istotną między nami a nimi różnicę. W podejściu tym znajdujemy zbieżność ze stanowiskiem Blocha. Jednak w sformułowaniach Schmitta chcemy dostrzec coś więcej. «Istnienie» duchów wyrażone w cudzysłowie jest nade wszystko wątpliwością czy aby wtedy, gdy

[5] *Schmitt J.-C.,* Duchy. Żywi i umarli w społeczeństwie średniowiecznym, Gdańsk-Warszawa 2002, s.19.

mowa o «istnieniu» idzie o parę sensów: istnienie/nieistnienie, jaką my skłonni bylibyśmy pojmować dzisiaj, np. wtedy, gdy powiadamy, że «duchy nie istnieją». W przypadku konkretnego kontekstowego sądu o istnieniu określonego bytu chodzić może o trudne do pojęcia dla nas – operujących współczesną parą wykluczających się zasadniczo stanów istnienie\nieistnienie – rodzaje istnienia. Może przecież chodzić o jakieś nieznane nam wyobrażenie istnienia (coś przejściowego między zrozumiałymi dla nas rodzajami istnienia lub stany istnienia/nieistnienia, czy «istnienia w nieistnieniu» w rodzaju metamorfozy in statu nascendi). Swoisty pluralizm istnienia na podobieństwo naszego współczesnego wieloznacznego rozumienia istnienia. Przyjmujemy na przykład, że jeśli istnieje Bóg, to istnieje inaczej niż dobro, i stół istnieje jeszcze inaczej niż istniał system feudalny. Inaczej dla nas istnieje Hamlet czy Ludwik XIV, czy raczej, jak kto woli, nie istniał Hamlet, czy, nie istnieje, ale istniał (żył) Ludwik XIV. Zauważmy, że w ostatnich zdaniach udało mi się serio twierdzić zarówno, że Hamlet istnieje, jak i to, że nie istnieje. Radzimy sobie z tą kwestią wtedy, gdy odnosimy ją do stosownej sfery «prawdziwości», w której dzięki kontekstowi językowemu (lub sytuacyjnemu) orzekać nam wolno raz to, że Hamlet istniał jako bohater dramatu Szekspira, i istnieje jako archetyp kultury światowej, raz to, że nie istniał jako tzw. postać realna/historyczna. Radzimy sobie z tym wiedząc w jakim sensie istniał, a w jakim nie, kiedy o tym orzekamy.

Aron Guriewicz tak oto ujmuje kwestię kłopotów z istnieniem w możliwym rozumieniu tego stanu w kontekście analizy mentalności średniowiecznej, na kanwie analizy exemplów:

«W jakiejś krótkiej chwili, nieskończenie odległej, legendarnej, lub odwrotnie – jak najbliższej momentowi kazania, w jakiejś przestrzeni, znów albo nieokreślonej albo zupełnie konkretnej i znanej dobrze wszystkim, zachodzi niezwykłe, cudowne wydarzenie. To wydarzenie jest wynikiem zetknięcia się, spotkania dwóch światów: ziemskiego (...) ze światem pozaziemskim, nie podlegającym prawom czasu ziemskiego (...) W tym powstałym na moment specyficznym chronotopie (termin M.Bachtina oznaczający jedność czaso-przestrzenną utworu – *przyp. A.G.*) następuje radykalne przeobrażenie świata ludzi (...) To spotkanie dwóch światów, skrzyżowanie się różnych sposobów istnienia czasu i sprzecznych przestrzeni stwarza sytuację, w której wydarzenie dzieje się i tam, i tu, a więc ani tam, ani tu, lecz na jakimś zupełnie innym przestrzenno-czasowym poziomie, w nowym chronotopie»[6].

[6] *Guriewicz A.,* Kultura i społeczeństwo średniowiecznej Europy. Exempla XIII wieku, Oficyna Wydawnicza Volumen, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1997, przekł. Z.Dobrzyniecki, s.18.

I dodaje:

«Dochodzimy do przekonania, że oba światy – ziemski i pozaziemski – rzeczywiście stykają się ściśle i utrzymują ze sobą intensywne kontakty. Ich splot jest do tego stopnia zwarty, że rodzi się pytanie: czy w średniowieczu uważano je za dwa światy, czy za różne aspekty jednej całości? W swoim czasie wyrażano opinię, że w tej religijno-kulturalnej tradycji uważano zmarłych za oddzielnie istniejącą klasę społeczną. O ile można sądzić z exemplów, nie istniało pojęcie „tamten świat" czy „pozaziemski świat", „inny świat". Mamy przed sobą raczej wszechobejmujące, zhierarchizowane uniwersum, które zawiera w sobie zarówno świat żywych, jak i świat zmarłych»[7].

Jasności i pewności co do tego, z jakimi to rodzajami «istnienia» mamy do czynienia w minionym ludzkim myśleniu mieć nie możemy. Ówczesne wyobrażenia świata i człowieka to jak się wydaje splot magicznych, ludowych przekonań trwających od pokoleń i popularnych zwulgaryzowanych (we francuskim rozumieniu tego słowa) przez odruchy mentalne tradycji, wersji doktryny katolickiej. Wszystko to «spaja» «antynomijność» przekonań. Znakomicie dowodzą tego rozterki Guriewicza co do tego jak rozwiązać problem tzw. przez niego «wielkiej» i «małej» eschatologii. Próżno w nich szukać konsekwentnych przekonań filozoficzno-teologicznych traktatów, ani zdrowego rozsądku nowożytnego czy nowoczesnego myślenia.

Nie powinniśmy bez daleko idącej ostrożności ulegać współczesnej nam oczywistości i imputować naszym przodkom myślenia, które nie mogło – jak podpowiadają historyczne świadectwa – wchodzić w grę. Wysubtelnione podejście do tego zagadnienia proponuje nam Jean-Claude Szmitt. Koncepcja «aktu wierzeniowego» zakłada uwzględnienie złożoności sensu aktu wiary zwykłego śmiertelnika, w odróżnieniu od sądu wyrażającego akt wiary, formułowany przez wytrenowanego przez logikę Arystotelesa średniowiecznego teologa. «Istnienie» w rozumieniu świadomości nieelitarnej pozostaje w kontekście poręcznościowych sensów kultury ludowej; zarządzane jej synkretyzmem, pozostaje w niewoli metamorfozy. Jest niewspółmierne z nowożytnym, nie daj bóg empirycystycznym statusem «istnienia», o jakie podejrzewamy Marca Blocha wtedy, gdy powiada, że uzdrowicielskie zdolności monarchów są złudzeniem myślenia człowieka średniowiecznego. Jest niewspółmierne z takim rozumieniem istnienia, które ma na myśli Jean-Claude Schmitt kiedy wskazuje

[7] Tamże, s.79, Guriewicz cytuje opinię o tym, że zmarli to specyficzna klasa za: *Varagnac A.*, Civilisation traditionelle et genre de la vie, Paris 1948, s.212-245.

na istotną różnicę między nimi a nami: oni w to wierzą, a my nie. «Od czasów epoki oświecenia dla większości ludzi Zachodu cały ten system wierzeń stał się obcy», powiada historyk francuski[8].

Badania nad mentalnością zdają się wskazywać, że jasności, co do tego jak «istnieją» w świadomości zbiorowej człowieka średniowiecznego postulowane przez nich byty nie mamy, dlatego słusznym wydaje się nacechowana ostrożnością i subtelnością historyka akceptacja przez Schmitta koncepcja «aktu wierzeniowego» jako aktu zmiennego i chwiejnego stanu wierzenia. Idea wzięta między innymi od Michela de Certeau i Jeana Wirtha uwzględnia ostrzeżenia etnologów przed reifikacją i unieruchamianiem sensu wierzeń[9].

Ponadto dostęp do sensu wiary w duchy bronią konwencje gatunkowe narracji w jakich opowieści o nich utrwalono[10]. Trzeba je więc traktować jako stylizujące sens i rozpoznać jak modyfikująco wpływają na żywione przekonania.

W skrótowym tym sformułowaniu kryje się wiele delikatnych kwestii. Pierwsza z nich to pytanie, czy prezentowane w tekstach średniowiecznych «realia życia codziennego» wolno brać za zwierciadlane odbicie realiów ówczesnych jak czynili dawni badacze, w szczególności ci, którzy od połowy XIX do połowy XX wieku z zapałem publikowali kazania skupiając swą uwagę na exemplach. Mediewista rosyjski Aron Guriewicz, tak oto odnosi się do kwestii istnienia i realizmu przedstawień w źródłach historycznych:

«E.Auerbach mówi o średniowiecznym „realizmie codzienności", o realizmie „odzwierciedlonym w niezmiennej wieczności" lub o realizmie obrazowym" (przez „obrazowy" rozumie się jakiś „prototyp", który jest odwzorowany za pomocą tego, co jest przedstawione) i „realizmie obrazowo-chrześcijańskim" średniowiecza. Owst, który bardziej fachowo niż inni badacze rozpatruje to zagadnienie w odniesieniu do kazania, twierdzi, że właśnie z niego, a nie z odrodzenia klasycznego antyku, bierze swój początek literatura realizmu. Pisze on o „naiwnym sakralnym realizmie" kazania, o „realistycznym widzeniu" życia przez kaznodziejów, dzięki którym krótkie ustne opowieści z życia codziennego zostały podniesione do poziomu literatury (...) Rozważania o „realizmie średniowiecznym" – komentuje Guriewicz – wydają się bezprzedmiotowe i niewiele warte z tego powodu, że „rzeczywistość subiektywna" ludzi, którzy byli autorami i odbiorcami exemplów, miała specyficzną strukturę, z gruntu różniącą się od struktury „rzeczywistości subiektywnej" ludzi epoki nowożytnej»[11].

---

8 Schmitt J.-C., Tamże...

9 Tamże, s.17.

10 Tamże.

11 *Guriewicz A.,* Kultura i społeczeństwo..., s.353, 354. Guriewicz odnosi się do pracy *Auerbacha*

Zaprezentowane powyżej trzy postawy metodologiczne wobec badań zjawisk religijnych ukazują, że interwencja wizji świata badacza w materiał badawczy może być bezpośrednia wtedy, gdy badacz imputuje wprost światu badanemu status ontologiczny zjawiska. Bierze go z własnej potocznej wiedzy (żywiołowej ontologii) historycznej lub wiedzy (ontologii) legitymizowanej wiarą. Pośrednia ingerencja świata uznawanego przez badacza miałaby miejsce wtedy, kiedy biorąc wyznawaną przez siebie wiedzę o zjawiskach religijnych kieruje się sądami pozareligijnymi o statusie zjawisk religijnych. W tym ostatnim przypadku, interpretacja może posiłkować się kontekstem historyczno-kulturowym towarzyszącym owym fenomenom lub\i po drugie, kontekstem wiedzy współczesnej badaczowi, którą bierze za «obiektywny\naukowy» punkt odniesienia. Tak zdaje się być najczęściej[12]. I nie jest tak tylko dlatego, że współczesny badacz przekonany jest, że posiadł wraz z innymi reprezentantami swej kultury pewność co do tego, jaki jest «obiektywny» stan rzeczy. Jest tak, jak sądzę nade wszystko dlatego, że «skłaniany» jest on przez wspólnotę badawczą do której należy, do respektowania uznanych w jej obrębie «kulturowych wymiarów badanego świata obiektywnego», w tym lieux conotations potentiels. Badacz, który nie respektowałby ich w jakimś stopniu, narażałby się na brak uznania dla stawianych przez siebie tez przez «wpływowych przedstawicieli wspólnoty badawczej», lub/i na przekwalifikowanie przez oponentów jego dyskursu na reprezentujący inną dyscyplinę nauki lub dziedzinę kultury[13]. W

E., Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu, t.I-II, tłum. Z.Zabicki, Warszawa 1968, s.114, 124, 156, 207, oraz opinii Owsta w *Owst G. R.,* Literature and Pulpit in Medieval England. A neglected chapter in the history of English letters and of the English people, New Zork 1933, 2 wyd. 1961, s.21.

[12] *Pałubicka A.,* Kulturowy wymiar ludzkiego świata obiektywnego, wyd. UAM, Poznań 1990. Na kanwie analizy idei doświadczenia R.Rorty`ego, Jerzy Kmita i Anna Pałubicka tak jego intencję między innymi diagnozują: «(...) mówić należy tak, aby to, co uważa się za „rzeczywistość obiektywną", czy też to, co nasi bliźni należący do zbiorowości, do której i my należymy, uważają za „rzeczywistość obiektywną" zostało w minimalnym stopniu zakwestionowane» *Kmita J., Pałubicka A.,* Problem użyteczności pojęcia doświadczenia, (w:) Poszukiwanie pewności i jego postmodernistyczna dyskwalifikacja, Wydawnictwo Naukowe IF UAM, Poznań, 1992, s.161. Na stronie tej znajduję wklejoną uwagę moją z 1994 r.: «skoro myślimy, że świat jest taki (TAKI), to widocznie potrzebujemy, żeby taki był! Dlaczego chcemy „obiektywnej rzeczywistości"? Bo daje nam ona powód do poznawania jej, przeobrażania i wykorzystywania jej i wymieniania się tym wszystkim między sobą. Taki, dany nam świat funduje komunikowanie dotychczasowe lub komunikowanie zastane zawiera (oferuje nam) Taki właśnie świat».

[13] Michel Foucault ujmował tę kwestię tak: W obrębie swych granic każda dyscyplina uznaje zdania za prawdziwe i fałszywe, jednak wypycha poza swoje obrzeża wszelką teratologię wiedzy. Zewnętrze nauki jest zarazem bardziej i mniej zaludnione, niż sądziliśmy. Oczywiście znajduje się tam doświadczenie bezpośrednie, przedmioty wyobrażeniowe, które nieustannie

przypadku dużej rozbieżności między wyznawanymi «wizjami świata obiektywnego» badacza i wspólnoty badawczej dojść może do zakłócenia/zniesienia intersubiektywnej komunikowalności między nimi. Przejawem tego stanu jest ignorowanie dyskursów nie spełniających określonych standardów poznawczych (warsztatowych).

Historyk, taki jak szacowna moja pani profesor i dajmy na to Marc Bloch nie dojdą do porozumienia wtedy, gdy zechcą – ona i on – obstawać przy tym, że ważne jest ustalenie w kategoriach współczesnych założeń ontologicznych o istnieniu, udowodnienie istnienia, bądź nie istnienia miraculum jako takiego lub konkretnego jego casusu. Gdy natomiast oboje skupią się na historycznych, kulturowych kontekstach zjawiska wiary w miracula przez ludzi średniowiecza, mogą pozostawać w owocnym dialogu profesjonalnym.

Sposobem uzyskiwania consensusu wśród «bliźnich w profesji» w sytuacji sporu o status «rzeczywistości obiektywnej» jest przeniesienie sporu/dialogu z poziomu przedmiotowego na poziom co najmniej metodologiczny. Na nim to lub nawet na poziomie epistemologicznym może dojść do zdiagnozowania sytuacji braku wzajemnego porozumienia. Wskazana być może kategorialna różnica między uznawanymi wymiarami świata obiektywnego, polegająca na wzięciu ich w cudzysłów i podjęciu dialogu o statusie różnicy między wspólnotą a aspirującym do jej uznania dyskursem. W tym także jak się okaże, o roli respektowanych wartości pozapoznawczych, przez pozostające poza intersubiektywną komunikowalnością przedmiotową strony. Wartości decydujących o tym, jakie wizje świata uznaje się za godne akceptowania.

Spór mój sprzed lat z panią profesor, jakkolwiek trudno uznać z powodów oczywistych, za «spór kolegów z branży», zasadzał się na różnicy w uznawaniu tego co realne. Pani profesor uznawała, że czyny cudowne miały miejsce, ja zaś nie uznawałem ich za realne. Oboje zgadzaliśmy się co do tego, że średniowieczni ludzie, co najmniej wielu spośród nich, uznawało «realność» miraculum. Przy czym, pani profesor termin realność nie brałaby w cudzysłów, jak uczyniłem ja w poprzednim zdaniu. Różnica ta wyszła na jaw w trakcie pogłębiania wymiany poglądów. Ujawniłyby się w szczególności wtedy, gdy stanęłaby na porządku dziennym kwestia: jakiego rodzaju realność zakładali wierzący w cuda, jako

podejmują i wypędzają przekonania pozbawione pamięci, zdaje się jednak, że nie ma tam błędów w sensie ścisłym, jako że błąd może pojawić się i być orzeczony jedynie w obrębie określonej praktyki. Krążą jednak monstra, których forma zmienia się w ciągu dziejów wiedzy. Krótko mówiąc, zdanie sprostać musi ciężkimi złożonym wymaganiom, aby móc należeć do zbioru dyscypliny. Zanim zostanie nazwane prawdziwym lub fałszywym, musi znaleźć się – jak by powiedział Canguilhem – «w prawdziwości». *Faucault Michel,* Porządek dyskursu. Wykład inauguracyjny wygłoszony w Collège de France 2 grudnia 1970, przeł. Michał Kozłowski, Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2002, s.24-25.

pytanie wyższej rangi argumentacyjnej niż pytanie o to czy cudowne akty miały miejsce. Aby to pierwsze pytanie w ogóle stawiać, trzeba by postawić w cudzysłów de facto wyznanie wiary w cuda lub oczekiwać, że respektowane będą standardy niekonfesyjnej historiografii. Postawić to pytanie mogliby jednak tylko myślący tak jak ja, a nie mogli ci, którzy myśleli jak pani profesor. Nie mieli oni bowiem potrzeby, aby wątpić w to, co było (jest) dla nich oczywiste.

Олексій Ясь
Київ

Три візії українського органіцизму: тіло-ідеал, органічна сполука й організм-конструкція (кілька думок щодо інструментальних трансформацій історичної термінології)

Ідея органіцизму, себто уподібнення людського суспільства до природного організму / тіла, походить з давніх часів, принаймні, від доби античності. Зазвичай її пов'язують з конструкціями т. зв. життєвих циклів та функцій організму у сенсі їхньої повторюваності та неодмінною інваріантністю – конечністю природного і заразом соціального буття, що, звісно, постулює телеологічність історичного руху.

Приміром, циклічну модель споглядаємо у базовій тричленній формулі – народження, становлення, вмирання чи у вигляді її багатоманітних проекцій з різною кількістю складових.

Властиво, що різноманітні циклічні візії побутують в творах багатьох авторів класичної давнини – Юлія Анея Флора, Марка Тулія Цицерона, Марка Терренція Варрона та ін.

Врешті, в часи античності з'явилася думка, котру здебільшого приписують Платону, за якою ціле є чимось більшим, аніж звичайна сума його складових.

Ця теза є наріжною ідеєю в конструкціях органіцизму як натуралістичної програми пізнання на обширах соціогуманітаристики, в межах якої суспільство розглядається як частина світу природи, а соціальне буття як різновид природного життя.

До циклічних / органічних мотивів історичного руху апелювали і пізніше. Зокрема, у ранньомодерні часи цю ідею обстоював італійський філософ Джамбаттиста Віко.

Та справжній злам в європейській соціогуманітаристиці щодо побутування уявлень, пов'язаних з органіцизмом, стався протягом модерної доби, особливо впродовж XIX ст. Засадні трансформації наукової картини тогочасного світу зумовили гостре змагання між механіцизмом й органіцизмом.

Здавалося, що зазначений інтелектуальний конфлікт спиравсь, майже виключно на розвій природничих та математичних наук, а відтак транслювався в соціогуманітаристику опосередковано. Проте нечуваний, до того часу, соціальний і політичний динамізм XIX ст. творив власні терени конфронтації аксіоматичних і механістичних взірців світосприйняття з органічними конструкціями, в яких прагнули відобразити мінливість, часто-густо невпорядкованість, стихійність, імпульсивність, ба навіть хаотичність людського буття.

Невипадково провідниками своєрідного «натурфілософського бунту» супроти канонів механістичного природознавства стали німецькі класики-ідеалісти Георг Вільгельм Фрідріх Гегель та Фрідріх Вільгельм Йозеф фон Шеллінг.

Наприклад, Г.Гегель пов'язував різноманітні стани «природного духу» як окремих індивідів, так і націй з віковою різницею їхнього життя[1]. Звідси і походить його знаменита теза про чотири вікові стани всесвітньої історії (дитячий, юнацький, зрілий та старечий)[2]. Відтак американський учений Гейден Вайт уважає, що, за модусом аргументації, філософія історії Г.Гегеля незаперечно є органіцистською[3].

Схоже представлення соціального світу обстоював і Ф. фон Шеллінг, який наголошував на органічному розумінні самої природи історичного часу[4]. Ба більше, в його працях йдеться про органічний спосіб відчуття мислення і дії[5].

Вважають, що органіцизм чи органологія (термін, який запропонував німецький філософ Е.Трьольч)[6] постала у модерну добу як спосіб осягнення своєрідного зв'язку між ідеальним і реальним. Заразом вона

[1] Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. – Москва, 1977. – Т.3: Философия духа. – С.80.
[2] Его же. Философия истории. – Москва, 1993. – С.147-152.
[3] Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Пер. с англ. под ред. Е.Г.Трубиной и В.В.Харитонова. – Екатеринбург, 2002. – С.108.
[4] Шеллинг Ф.В.И. Сочинения: В 2 т. – Москва, 1989. – Т.2. – С.359.
[5] Шеллінг Ф. В. Й. фон. Із праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Ів.-Франківськ, 2003. – С.359.
[6] Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Отв. ред. и авт. послесловия Л.Т.Мильская. – Москва, 1994. – С.238.

стала інтелектуальною опозицією до раціональних, універсальних і нормативних конструкцій, з якими ототожнювали ідеали Французької революції кінця XVIII ст.

Натомість ідея органічного розвитку, яка повсюдно панувала в романтичному історіописаннні XIX ст., мала своїм вислідом думку про унікальність історичного буття, зокрема неповторність національного / народного духу та його різноманітних перевтілень. Адже плин історії можливо відчути тільки один-єдиний раз, себто вловити певний його момент або стан.

Такі романтичні уявлення, вочевидь, підважували і кінець-кінцем звели нанівець моралізаторські і механістичні мотиви, які належали до неодмінних атрибутів пізньопросвітницького історіописання.

Зрештою, органіцизм посів чільне місце не тільки в німецькій класичній філософії та романтичних системах світобачення, а і в позитивістських доктринах.

Проте в позитивістській органології практично не залишалося жодного місця для побутування духу народу / нації. Натомість впроваджувалися безпосередні біологічні аналогії з матеріальним організмом / тілом, які дозволяли тотально генералізувати емпіричний матеріал.

Приміром, англійський філософ Герберт Спенсер, якого вважають фундатором соціал-органіцизму, уподібнював суспільство до «соціального тіла», котре схоже за будовою та функціями до живого організму. Відтак історичний процес тлумачився як органічна еволюція суспільства.

Більше того, Г.Спенсер впроваджував органічні аналогії до дрібних, інколи навіть вульгаризованих деталей. Зокрема, він порівнював дроти телеграфного зв'язку з нервовою системою природного організму[7].

Серед прихильників позитивістських візій ширилися й інші натуралістичні уподібнення, іноді доведені до надмірних крайнощів: окремий індивід або родина як соціальна клітина, торгівля – кровоносна система, уряд – головний мозок і т.п.

Водночас науковці XIX ст. прагнули віднайти та формалізувати соціальні й історичні закони на засадах органології.

До органіцизму зверталися й правники. Зокрема, відомий німецький учений Рудольф фон Ієринг уподібнював право, тобто функціонування правничої системи до організму.

Такі соціогуманітарні уявлення XIX ст. й спричинилися до виникнення низки біоорганічних теорій суспільства як своєрідного надорганізму в

[7] Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Пер. с англ. под. ред. Н.А.Рубакина. – Минск, 1998. – С.305-306.

інтелектуальному дусі еволюційної біології (Р.Вормс, П.Ф.Ліліенфельд-Толль, А.Е.Ф.Шеффле та ін.).

Будь-що-будь, але з присмерком позитивізму ідея органіцизму все ж таки не зникає з соціогуманітаристики. Натомість ця методологічна стратегія потрапляє в «силові поля» неокантіанського та соціологічного поворотів, які творять з «органічними» концептами разючі й цікаві інтелектуальні мутації, спричиняють їхнє перетікання в інші предметні області, продукують інструментальні трансформації тощо.

Зокрема, на теренах соціогуманітаристика на межі XIX-XX ст. шириться соціально-психологічна та структурна-функціональна органологія як дослідницькі стратегії.

У таких візіях цілісність людського суспільства виводиться з ідеї колективної свідомості чи загального розуму як самостійної реальності, що є чимось іншим, аніж звичайна сума чи сполучена свідомість усіх індивідів і т.п.

Крім того, суспільство часто-густо розглядається як надорганізм, головною метою якого є підтримання соціальних інститутів та їхніх функцій, тобто органіцизм перетворюється в функціоналізм чи структурно-функціональну парадигму гуманітарного пізнання (Е.Дюркгайм, А.Редкліфф-Браун, Б.Малиновський та ін.).

Зрештою, видозмінені ідеї органології побутують у численних концепціях гештальтпсихології (М.Вертхеймер, В.Кьоллер, К.Коффка), емерджентної еволюції (С.Александер, К.Ллойд Морган), органічного індетермінізму (Ф.Веллс, О.Рейзер) тощо.

Заразом вони циркулюють у візіях адептів філософії життя чи віталізму, котрі трактували саме поняття «життя» як первісну реальність – цілісний органічний простір у біологічній, космологічній чи історико-антропологічній варіаціях, який передує поділу світу на реальне та ідеальне (А.Бергсон, В.Дільтей, Г.Зіммель, Ф.Ніцше та ін.).

Самостійне призначення у світовій соціогуманітаристиці здобуває й циклічна органологія. Вона репрезентована в різноманітних теоріях культурно-історичних типів чи цивілізацій (М. Данилевський, А.Тойнбі та ін.), в яких антитеза органічного та механічного, іноді представлена як конфлікт культури й цивілізації (О.Шпенглер).

Виглядає, що масштабні, іноді планетарно всеосяжні історіософські або соціологічні конструкції фундаторів органіцизму побутували, переважно, поза межами дослідницьких практик учених, які репрезентували національні версії історіописання. Тим паче, що практикуючі історики, за

влучним виразом Робіна Коллінгвуда, здебільшого відкидали домагання, наприклад, позитивістської соціології та вважали для себе вповні достатнім відкривати і встановлювати факти самі по собі[8].

Втім, таке враження є оманливою аберацією, позаяк історичні візії з обсягу органіцизму суттєво розширювали інструментальні можливості вчених-гуманітаріїв, зокрема дозволяли досить вільно мігрувати з одного дослідницького поля на інше.

Зауважимо, що органіцизм мислення продукував конструкції, розраховані на динамічність, мінливість світосприйняття, яке адсорбувало численні зміни й трансформації світу історії. Відтак органічне представлення фактографічного матеріалу було зорієнтоване на те, щоб зловити та зафіксувати певний стан історичного руху в його незчисленних виявах.

Ці інструментальні властивості органіцизму як методологічної стратегії видавалися вельми привабливими багатьом історикам, особливо тим, які прагнули повніше відобразити складну просторово-часову конфігурацію історичної сцени та шукали адекватні засоби для її мовної репрезентації у своїх текстах.

Однак, скерованістю на тотальну мінливість соціального / національного буття в жодному разі не вичерпується неабияка привабливість органічних візій історії.

Органіцизм виступав як специфічна аксіологічна настанова в практиках ученого-гуманітарія, яка дозволяла йому зберегти цілісність та забезпечити межі освітлення відповідної дослідницької перспективи у неосяжному морі фактографії, котре стрімко розширювалося в XIX, а тим більше в XX ст.!

У такому сенсі різноманітні конструкції з обсягу органології були однією з інтелектуальною предтеч холізму, себто ідеї конструювання суспільства як цілісної системи, хоч, звичайно у спрощеному, почасти навіть примітивному вигляді.

Такі інструментальні спокуси були аж надто звабливими, щоб утриматися від багатоманітних форм органіцизму, які циркулювали в тому чи іншому полі національної історіографії. Не залишалися вони поза увагою й відомих репрезентантів українського історіописання XIX-XX ст.

---

[8] Коллингувд Р.Дж. Идея истории. Автобиография / Пер. и ком. Ю.А.Асеева; авт. ст. М.А.Киссель. – Москва, 1980. – С.126.

***

Одним з них був український і заразом російський учений-романтик Микола Костомаров, який ще за життя здобув поважну репутацію історика-художника. Зокрема, традиційними в українській та російській історіографії (В.Антонович, Б.Крупницький, О.Пипін, В.Семевський та ін.) є порівняння М.Костомарова з відомим французьким істориком Огюстом Т'єррі, котрий вирізнявся серед когорти європейських істориків-романтиків витонченим художнім викладом[9].

На сцені українського історіописання М.Костомаров уславився героїко-художнім представленням минувшини, яке спиралося на інтуїтивний, ірраціональний спосіб мислення, хоч і включало великий обсяг попередньої евристичної роботи. Вочевидь, його дослідницькі практики не передбачали авторських рефлексій щодо власної методологічної стратегії з огляду на домінування ірраціональних мисленнєвих конструкцій.

Проте романтичне світобачення М.Костомарова, хоч і з домішками пізньопросвітницьких уявлень та елементів класицизму, звичайно тяжіло до ідеалістичного / метафізичного органіцизму. Тому його уявлення про національне тіло / організм вирізняються неабиякою самобутністю й виявляють специфічні інтенції.

М.Костомаров, як яскравий і колоритний представник романтичного історіописання, винятково чутливо схоплював мінливість та динамічність історії, зокрема акцентував увагу на якісних вимірах певного явища або процесу в той чи інший час.

Передусім, важливою інтелектуальною прикметою М.Костомарова як історика є усвідомлення, точніше осягнення, народного буття як певної морально-етичної та мистецько-естетичної системи, яка раптово постає то у вигляді хаосу незчисленних фрагментів-мозаїк, то стрункого, впорядкованого організму («тіла») громадського життя.

Зокрема, він виходив з того, що будь-яке суспільство у своїй історії переживає періоди виникнення, розквіту та занепаду.

Приміром, відому органічну тріаду молодість–зрілість–старість споглядаємо і в «Книзі буття українського народу», зокрема щодо означення різних стадій існування людства[10].

---

[9] Антонович В. Н.И.Костомаров как историк // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С.XXVII; Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С.88; Пыпин А.Н. Н.И.Костомаров, 1817-1885 (некролог) // Вестник Европы. – 1885. – № 5. – С.423; Семевский В.И. Николай Иванович Костомаров, 1817-1885 // Русская старина. – 1886. - № 1. – С.200.

[10] Козак С. Українська змова і месіанізм. Кирило-Мефодіївське братство. – Ів.-Франківськ,

Невипадково добу зародження чи молодості історик характеризує як часи варварства та хаосу в суспільному устрої. Відтак хаос, жадобу до грабунку та війни, наплив авантюристів він трактує як основні риси «героїчних віків народу» у своїй першій, забороненій магістерській дисертації (1841/42)[11].

Цю ідею М.Костомаров обстоює і пізніше. Зокрема, полемізуючи з П.Кулішем у другій половині 1870-х років історик підкреслює, що «... *будь-яке громадянське суспільство, перш ніж утворити струнке державне тіло, несе на собі, більше чи менше, відбиток хаосу* (курсив наш. – *Авт.*), в якому легко розшукати риси, властиві, за нашими спостереженнями розбійникам, себто людям, котрі шукають можливості впровадити в суспільстві хаос»[12].

Варто відмітити, що термін «хаос» належить до ключових понять-інструментів романтичного мислення, позаяк ця дефініція відображає неповторність, суперечливість, багатоманітність, урешті-решт певний стан історичного руху.

У відомій студії «Две русские народности» (1861) М.Костомаров безпосередньо пов'язує побутування народу як певної духовної субстанції з темпоральними характеристиками, які уподібнюють націю до організму. Причому віковий стан цього «тіла», на його думку, значною мірою визначає феноменологічні риси народу / нації, які простежуються на авансцені минувшини.

«*Народність може виroблятися за ріжні часи людського розвитку, тільки що виріб справлятиметься лекше за дитинного часу, ніж у дозрілому віку духового життя людського. Переміну народности можуть викликати протилежні причини, як: потреба дальшої цивілізації, зубожіння й підупад попередньої, свіжа жива молодість народу і старезний його вік із його немічью* (курсив наш. – *Авт.*). З другого боку, розвиток цивілізації може зберігати народність, коли народ надбав собі доволі чого такого, що веде його до дальшої духової праці в тій самій сфері, або коли він має на запас доволі інтересів, щоб виробити з них нові прояви освіти, або коли він задовольняється заведеним у себе ладом і не посувається наперед», – наголошує історик[13].

2004. – С.172.

[11] Костомаров Н. О причинах и характере унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. акад. М. Грушевського. – [К.,] 1928. – С.28.

[12] Костомаров Н. О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк // Русская старина. – 1878.– Т. 21, № 3. – С.399.

[13] Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О.Кониський; з переднім словом

Такі погляди М.Костомарова, стверджує Дмитро Чижевський, спиралися на уявлення про те, що «*життя народу виникає із* внутрішньої глибини *його духа* (курсив наш. – *Авт.*), що повстала вже в найдавнішій минувшині, з утворенням самого плем'я»[14].

Зауважимо, що уявлення М.Костомарова про «організм» («народне тіло»), як і багатьох інших європейських романтиків, мали підпорою давню ідею тотального одухотворення суспільства і природи, врешті-решт усього макрокосмічного порядку.

Власне, це – тіло-ідеал, «органічне» втілення ідеї-задуму Божого Провидіння у просторі і часі, яке набуває різних образів у ту чи іншу історичну добу.

У цьому суттєва відмінність уявлень романтиків від конструкцій позитивістів, які часто-густо тлумачили суспільство як надорганізм за безпосередньою аналогією з природним організмом або як соціальне утворення в сенсі еволюційних біологічних теорій.

Недаремно М.Костомаров досить промовисто висловився про призначення духу народу / нації, що формує його тіло-ідеал з неповторними морально-етичними і мистецько-естетичними прикметами. «*Духовий склад, ступінь почуття, характер розуму, напрям волі, погляд на громадське й духове життя, все, що виробляє вдачу й характер народу, все оце й — заховані внутрішні причини народньої відрубности. Оці основи надають дихання життю й суцільність тілу. Все оце*, що належить до цього духового народнього складу, не показується поодинці, відрубно одне від другого, а вкупі, нероздільно, спільно одне другого піддержує, спільно одне другого, доповнює, й, таким побитом, усе заразом укупі *становить єдиний гармонійний образ народности* (курсив наш. – *Авт.*)», – відзначає історик[15].

Отож, народний / національний дух є найважливішим ірраціональним, ідеалістичним включенням у романтичних конструкціях М.Костомарова, який визначає обриси минувшини та, властиво, і спрямованість метаморфоз у світі історії.

Саме цей дух є тотальним і фактично єдиним суб'єктом історичного руху. Відтак колективний / масовий герой представлений у працях М.Костомарова, переважно, як єдина сконструйована палітра, цілісне полотно з безліччю хаотичних фрагментів, мозаїк-частинок, що пензлем

Д.Дорошенка. – Київ–Лейпциг,[1923]. – С.13-14

[14] Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.1: Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С.Сковороди. – С.115.

[15] Костомаров М. Дві руські народності. – С.15.

автора організовуються в єдине і струнке тіло-ідеал у вигляді унікальної множинності образів національного / народного організму.

На цьому місці, постає питання: якими ж є авторські канони представлення історії?

За візією М.Костомарова, народ / нація побутує в єдиній морально-естетичній системі, яку конструює Божий дух за особливими мистецькими та духовними канонами.

Зауважимо, що загострена романтична рецепція поступово підводила історика до цілісного, системного розуміння етнокультурного феномену народного організму, який утворював своєрідну систему символів і духовних прикмет.

«*Народні символи, розміщені в системі, складають символіку народу, яка слугує нам важливим джерелом для розуміння його духовного життя* (курсив наш. – *Авт.*). У загальному сенсі, символіка природи є продовженням природної релігії. Творець розкривається в творінні; серце людини любить в явищах світу фізичного Всюдисущий Дух», – стверджує автор[16].

Ця система уявлень з помітним наголосом на пантеїзмі зумовлює та генералізує мотиваційні устремління М.Костомарова як історика, визначальним вектором яких є народна маса, тобто історіописання від її основ – історія знизу. Тому народ / нація чи масовий, колективний герой у його сприйнятті виступає як єдине, недиференційоване органічне ціле («тіло») зі своїм особливим духом, творчість якого має надіндивідуальний характер[17].

Таке духовне / ідеалістичне уподібнення народу / нації до «організму» сучасні дослідники знаходять уже в «Книзі буття українського народу»[18].

Схильність М.Костомарова до «органічного» прочитання російської історії помітили на початку 1860-х років деякі рецензенти його праць, зокрема у відгуках на монографію «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород-Псков-Вятка» (1863)[19].

Отже, в працях М.Костомарова органічне представлення світу минувшини посідає чільне місце, позаяк воно виступає як основа на-

---

[16] Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843.– С.26.

[17] Комаринець Т.І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального). – Львів, 1983. – С.109-110.

[18] Артюх В. «Книга буття українського народу» М.Костомарова: сакральні виміри національної самосвідомості // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С.133-134.

[19] Григорьев А. Рец. на кн.: Костомаров Н. Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. – С.-Петербург, 1863. – Т.1-2 // Время (СПб). – 1863. – № 1. – С.129-130.

ціональної характерології і навіть як специфічна риса історичного буття східнослов'янських народів.

Такою, приміром, є його теза про утвердження єдиновладдя на теренах Московщини / Росії.

«*Москва*, поневолюючи князів і підгортаючи їх під свою кормигу, тим самим *обновляла ідею спільної батьківщини, тільки вже не в тій формі, як колись, не в федеративній, а в єдиновладній.* Отак склалася московська монархія, отак *із неї виросло згодом російське державне тіло* (курсив наш. – *Авт.*). Громадською стихією Москви є загальність («общинность»), знищення особистости, навпаки тому як на Україні і в Новгороді, де принцип особистости раз-у-раз виявляв свою живучість», – наголошує історик [20].

Варто підкреслити, що з єдинодержавним укладом М.Костомаров пов'язував не тільки Московське царство на Сході, а й Велике князівство Литовське на Заході[21].

Відзначимо, що він досить часто вживає дефініції «державне», «політичне» та «народне тіло», хоч засади цього розрізнення не вповні окреслені й зрозумілі.

Наприклад, у своєму лекційному курсі з російської історії на початку 1860-х років М.Костомаров висловлюється про «політичний організм» в сенсі означення цивілізаційного контуру минувшини. «Якщо ми говоримо: *історія руського народу*, то вживаємо це слово *у збірному сенсі, як маси народів*, пов'язаних єдністю однієї цивілізації, *які складають політичне тіло* (курсив наш. – *Авт.*)», – підкреслює вчений[22].

Дефініцію «тіло» («організм ») М.Костомаров вживав і щодо означення політичного стану українських земель за часів Руїни. «*Відірвавшись від Польщі*, *Україна* ще *не з'єдналася з Московією в одне тіло* (курсив наш. – *Авт.*) і залишалася зі своєю окремішністю, слугувала предметом розбратів між сусідами, які хотіли нею заволодіти», – зазначає автор[23].

Врешті, в ієрархії романтичного світосприйняття М.Костомарова державні, політичні чинники і навіть цивілізаційні впливи («державний організм», «політичне тіло») виступають як «зовнішні» вияви існування народу / нації. Натомість Боже Провидіння творить засадні, «внутрішні» прикмети, властиво, тіло-ідеал, що є сутністю «національного духу»,

[20] Костомаров М. Дві руські народності. – С.61.
[21] Костомаров Н. Лекции по русской истории / Сост. по запискам слушателей П.Г-вым [Гайдебуровым]. – С.-Петербург, 1861. – Ч.1: Источники русской истории. – С.17.
[22] Там же. – С.14.
[23] Костомаров Н. Гетманство Выговского // Основа. – 1861. – № 4. – С.1.

Ця авторська опозиція зовнішнє / внутрішнє нагадує відому і досить поширену на обширах української соціогуманітаристики контраверсію розум / серце, яка нав'язує до інтелектуальної традиції неоплатонізму.

Невипадково в одній зі студій М.Костомаров упроваджує поділ на зовнішні / внутрішні чинники (складові) історії.

«Не станемо говорити про наші суспільні, державні, економічні форми: ці предмети мають увійти до області наукових досліджень. Але всі взагалі форми складають *зовнішній світ*, котрий може приймати той чи інший образ, *залежно від духу, що надав йому життя та рух*. Залишимо поки що цей зовнішній світ життєвих явищ, і поглянемо на свої *внутрішні, моральні сили* (курсив наш. – *Авт.*), на спосіб їх застосування, на прийоми, з якими ми справляємося з нашими загальними устремліннями, переконаннями та бажаннями», – підкреслює автор[24].

Однак, відома теза про суттєву відмінність історичного буття двох східнослов'янських народів, яку М.Костомаров, на перший погляд, формулює у царині «зовнішніх явищ», зокрема, як співвідношення чи змагання між єдиновладдям і народоправством, спирається на більш глибинний конфлікт.

Його природа стає більш зрозумілою, коли взяти до уваги авторське означення терміна «народоправство». Зокрема, М.Костомаров тлумачить народоправство як певний динамічний стан суспільної рівноваги, якому властиве «*роздроблення цілого без його повного знищення* (курсив наш. – *Авт.*), самобутнє життя частин без порушення взаємної схожості, перевага звичаю над настановою, імпульсу над законом, дії над установою, особистої свободи над становістю, почуття над обов'язком, родинності над державністю, слабість влади, невизначеність форм…»[25].

Зазначимо, що М.Грушевський трактував цей термін як своєрідне авторське «перехрещення» дефініції «республіка» з огляду на утиски тогочасної російської цензури[26].

Проте «зовнішні» ознаки «єдиновладдя» чи «народоправства» виявляють сутнісні риси екзистенції «народного духу», себто виходять за межі означення, власне, державного устрою.

Виглядає, що терміни «народоправство» та «єдиновладдя» вживаються історикoм в інструментальному сенсі, зокрема, як специфічні маркери

---

[24] Его же. Тысячелетие // Науково-публіцистичні і полемічні писання... – С.126.
[25] Его же. Лекции по русской истории. – С.14.
[26] Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров: (пам'яті М.Костомарова в двадцять п'яті роковини його смерті, помер 7.IV.1885) // Літературно-науковий вістник.– 1910. – Т.50, Кн.5. – С.221.

того чи іншого національного / народного організму. Відтак послуговуючись цими дефініціями М.Костомаров окреслює засадний конфлікт між двома різними тілами-ідеалами на авансцені історії.

Властиво те, що безпосередньо з конфлікту народоправства та єдиновладдя постає федеративна концепція М.Костомарова, яку вельми суперечливо оцінювали як сучасники, так і наступники.

Наприклад, російський історик та літературознавець О.Пипін тлумачив федеративну теорію М.Костомарова як репрезентацію «потоку народного життя» в історії, який не завжди зливається з «плином державного розвитку»[27]. Водночас О.Пипін апелював до традиційних уявленнях мислителів-романтиків, котрі представляли історичний час у вигляді органічного річища, яке неможливо формалізувати, себто вкласти в певні логічні межі, а лише відчути й осягнути його дух.

Відомий поет та слов'янофіл Іван Аксаков у листі до російської письменниці Кохановської (псевдонім Надії Степанівни Соханської) висловлював підозру, що за мріями «малоросійських патріотів» у С.-Петербурзі про федерацію переховуються їхні прагнення до сепарації від Росії[28].

Російський історик Володимир Іллерицький обстоював думку, що вся періодизація минувшини, вибудована М.Костомаровим, спирається на протиставленні федеративних, удільно-вічевих засад, котрі панували у домонгольській Русі, єдинодержавній основі, яка остаточно утвердилася в XVII ст.[29]

Інший російський учений Олексій Цамуталі вважав, що федеративна теорія вченого продовжувала давню дискусію, розпочату ще в середовищі декабристів між прибічниками централізації та федералізму[30].

Схожу думку обстоював і американський історик Денис Папазіян, який наголошував, що на федеративну візію М.Костомарова справили помітний вплив інтелектуальні пошуки декабристів[31].

---

[27] Пыпин А.Н. Характеристики литературных мнений от двадцатых до пятидесятых годов: Исторические очерки / 3-е изд. – С.-Петербург,1906. – С.229.

[28] Барсуков Н. Жизнь и труды М.П.Погодина. – С.-Петербург, 1904. – Кн.18. – С.141; Переписка Аксаковых с Н.С.Соханской (Кохановской) // Русское обозрение. – 1897. – Т.45, № 5. – С.88.

[29] Иллерицкий В.Е. Русская историография второй половины XIX века (Лекции для студентов Московского государственного историко-архивного института) / Ред. И.А.Кудрявцев. – Москва, 1957. – С.41.

[30] Цамутали А.Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине XIX века/ Отв. ред. Б.В.Ананьич. – Ленинград, 1977. – С.132.

[31] Papazian D. N.I.Kostomarov and the Cyril-Methodian Ideology // Russian Review. – 1970.– Vol. 29, No.1. – P.70-71.

Натомість один з найстаріших російських істориків-марксистів М.Покровський уважав, що федералізм М.Костомарова та М.Грушевського руйнує саме поняття «російський історичний процес»[32].

Зауважимо, що визначальним, трансцендентним мірилом вартості в світосприйнятті М.Костомарова є ідея правди, яку репрезентує народне «тіло» («організм»). Його устремління є домінуючими щодо формулювання того чи іншого вердикту історика щодо визначних особистостей минулого, певних явищ, процесів і т.п.

Саме в такому органічно-ідеалістичному контексті постає змагання між народоправством та єдиновладдям, яке є не стільки конфліктом у матеріально-фізичній площині, скільки протистоянням у духовній царині як двох відмінних організмів-ідеалів, двох «правд» історичного буття!

«Корінний зачин руського державного устрою йшов двома шляхами: з одного боку, до *з'єднання всієї Руської Землі в єдинодержавне тіло*, а з іншого – до *виникнення в ньому політичних суспільств, які, зберігаючи свою самобутність, не втрачали між собою зв'язку та єдності*, що виражалися в їхній сукупності. *Ця основа федерації* (курсив наш. – *Авт.*) не є в нашій історії чимось виключно властивим Слов'янському племені…», – зазначає історик[33].

Варто наголосити, що М.Костомаров, як і російській учений М.Полєвой[34], відводив виняткову роль монголо-татарській навалі в історії Московщини / Росії. На його думку, це іноземне завоювання визначило ключові риси формування Московської держави (єдинодержавність) та пригнітило удільно-вічовий (федеративний) уклад, тобто народоправство.

Звідси і походить той засадний конфлікт в українській історії, який М.Костомаров представляє досить відрефлектовано: «…*Україна цілі віки берегла старосвітські погляди; вони перейшли в її кров і тіло, несвідомо для самого народу, й Україна, зорганізувавши козацький устрій, – форму, що зародилася ще в далеку давнину, – шукала тої федерації у спілці з Московщиною, де вже давно зникли ці федеративні основи* (курсив наш.– *Авт.*)»[35].

---

[32] Покровский М.Н. Борьба классов и русская историческая литература: Лекции, читанные в Коммунистическом университете имени тов. Зиновьева, 3-7 мая 1923 г. / 2-е испр. изд.– Ленинград, 1927. – С.94.

[33] Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. – 1861. – № 1. – С.121.

[34] Полевой Н. История русского народа: В 6 т. – Москва, 1829. – Т.1: От древнейших времен до разделения России на уделы (до 1055-го года). – С.XLI-XLII.

[35] Костомаров М. Дві руські народності. – С.42.

Ще більш гострі зауваги історика щодо сполучення з Москвою споглядаємо в його текстах, написаних за часів кирило-мефодіївських братчиків, зокрема в «Книзі буття українського народу».

«Але скоро побачила Україна, що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а *цар московський значе усе рівно, що ідол і мучитель* (курсив наш. – *Авт.*)», – відзначає М.Костомаров[36].

Відзначимо, що федералістські ідеї вчений обстоює і на схилі свого життя. «*…незалежність України у федеративному зв'язку з іншим політичним тілом залишилася лише ідеалом і Хмельницького, і після нього у долі всіх його співвітчизників* (курсив наш. – *Авт.*), котрим дозволяв їх розумовий кругозір мислити про політичний устрій їхньої батьківщини. Хмельницький робив спроби влаштувати федеративний зв'язок, то з Туреччиною, то з Московською державою, то навіть з тією ж Польщею, якщо б тільки ця Польща, могла б скільки-небудь змінитися», – стверджує історик на сторінках своєї відомої розвідки «Мазепинцы» (1884)[37].

Врешті, два відмінні способи державного і суспільного устрою – федерація / єдиновладдя часто-густо виглядають в авторських текстах не стільки як взаємодоповнюючі, а як контраверсійні ідеї. Властиво, вони відображають індивідуальність і загальність історичного буття, що представляють різні тіла-ідеали!

Про те наскільки важливими є зазначенні ідеали у світосприйнятті М.Костомарова свідчить його типологія «двох руських народностей», яку він розкриває у вигляді кількох опозицій: особиста воля малороса та загальність великоросіянина[38], українська громада як «добровільне товариство людей» і російський «мір» («община») як «абстрактний вислів загальної волі», що нав'язує «громадську й державну єдність»[39].

Отож, 1861 р. з ідеалістичної / метафізичної типології «організмів» («тіл») народилася знаменита формула М.Костомарова про дві руські народності, що мала неабиякий вплив на українську соціогуманітаристику.

Невипадково його студію «Две русские народности» українські науковці називали «євангелієм українського сепаратизму»[40] чи «євангелієм

---

[36] Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко; гол. ред. П.С.Сохань. – К., 1990. – Т.1. – С.257.

[37] Костомаров Н. Мазепинцы // Русская мысль. – 1884. – № 1. – С.3.

[38] Костомаров М. Дві руські народності. – С.77-78.

[39] Там само. – С.94-95.

[40] Грушевський М. Українська історіографія… – С.223.

українського націоналізму»[41] і т.п. Більше того, вважають, що з низки публікацій М.Костомарова, вміщених у журналі «Основа» (1861-1862), постала українська етнопсихологія[42].

***

Органіцизм посідає неабияке місце й у творчій спадщині В.Липинського, яскравого репрезентанта неоромантичної хвилі[43] та одного з фундаторів українського консерватизму першої третини XX ст.

Зазвичай наголошують, що він не належав до «фахового цеху» істориків (С.Томашівський)[44], а був приватним або «незалежним ученим» (Я.Пеленський)[45], «натхненим аматором» (І.Лисяк-Рудницький)[46] і т.п.

Утім, масштабні творчі експерименти В.Липинського плекалися та розгорталися саме на полі українського історіописання, хоч і продукували більш широкі соціологічні, політологічні, філософські, психологічні рефлексії.

Органіцизм, як і традиціоналізм, елітаризм, ірраціоналізм, здебільшого відносять до неодмінних компонентів, ба навіть засадних ознак консервативного стилю мислення[47].

Властиво, що в консервативних доктринах органічні мотиви, як правило, протистоять ідеям індивідуального атомізму чи механістичної соціалізації, які пов'язують з ліберальними та демократичними ідеалами.

---

[41] Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Упорядк. та вступн. ст. Ю.Пінчука, Л.Гриневич. – 3–е вид., репринт. – К., 1996. – С.100.

[42] Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Матеріали упорядкував і підготовив до друку д-р М.Шафовал. – Мюнхен, 1993. – С.8; Балагутрак М.П. Українська етнопсихологія XIX ст.: Автореф. дис. ... к.і.н.: 07.00.05 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознавства. – Львів, 2004. – С.9-13.

[43] Ясь О.В. В.Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) // Укр. іст. журн. – 2007. – № 5. – С.75-95.

[44] Томашівський С. Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В.Липинського «Україна на Переломі» // Хліборобська Україна (Відень). – 1921. – Кн.3, Зб.5/6. – С.169.

[45] Пеленський Я. Передмова: В'ячеслав Липинський і його «Україна на переломі» // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Філадельфія, 1991. – Т.3: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – С.XI.

[46] Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. / Відп. ред. Ф.Сисин; упоряд. Я.Грицак. – К., 1994. – Т.2. – С.154, 156.

[47] Тукаленко І.А. Проблема держави в історіософській концепції В.Липинського в контексті європейської консервативної думки: Автореф. дис. ... к.ф.н.: 09.00.05 / Київський університет ім. Т.Шевченка. К., 1998. – С.11-13.

Сенс органіцизму в консервативних візіях, переважно, виводять з системи рівноваги, в якій розглядаються окремі особистості, речі, явища, ідеологічні й політичні вартості тощо. Відтак органічний ідеал консерватизму початку XX ст. вбачали в ідеї чіткого станового поділу або, принаймні, в добре вибудованій соціальній ієрархії суспільства.

Такі консервативні виміри світогляду В.Липинського, здавалося, незаперечно торують шлях до ірраціональних мисленнєвих конструкцій, які рясно відчитуємо в його студіях. Однак, ірраціоналізм та органіцизм цього українського мислителя мають не тільки консервативне підґрунтя, а й неоромантичне походження.

Інтуїтивний спосіб мислення В.Липинського незаперечно нав'язує аналогії з романтизмом. Тим більше, що семантика його текстів часто-густо нагадує старі або класичні романтичні канони історіописання XIX ст.

Недаремно «органічні» метафори В.Липинського, іноді виглядають справжнісінько так як у текстах М.Костомарова.

Приміром, у такому сенсі можуть бути прочитані його вислови «*народний організм* (курсив наш. – *Авт.*), звихнений віковою неволею, роз'ярений багатолітнім терпінням приниження»[48], або «приплив нових сил у виді молодого й сильного козацтва влив до ослабленого й розкладаючогося *національного організму* (курсив наш. – *Авт.*) нове, відроджене життя»[49].

Схожі мотиви простежуємо і в інших авторських заувагах та коментарях. Зокрема, в сентенції В.Липинського про Гадяцьку унію (угоду) 1658 р., що характеризує Велике князівство Руське як «політично незалежний державний організм»[50], побутує навіть його федералістське означення, майже як у дусі М.Костомарова.

Проте, на відміну від адептів романтичного історіописання, передусім, вищезгаданого М.Костомарова, В.Липинський упроваджує тотальну соціалізацію авансцени минувшини. Тож навіть «жертвенні герої» чи «велика людина» на сторінках його довоєнних праць постають не тільки в контексті ірраціональних хотінь (волі, волюнтаризму) або культу героїзму, а й як вислід соціальних, політичних теренів, які окреслили їхнє призначення в світі історії.

---

[48] Липинський В. Твори. Архів. Студії / Загальна ред. Р.Залуцький, Є.Зиблікевич. – Філадельфія, 1980. – Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С.129.

[49] Там само. – С.77.

[50] Там само. – С.41.

Ця засадна риса світосприйняття В.Липинського вводить у його стильовий профіль аналітичні складники, що сполучаються з інтуїтивним осягненням. Отаке поєднання найповніше виявляється у його творчості протягом 1920-х років, зокрема у відомій концепції «класократичної монархії». Відтак органологія В.Липинського в світлі поєднання розмаїтих мисленнєвих елементів набуває іншого сенсу і продукує нові інструментальні можливості!

Власне, у його повоєнних текстах простежуємо давню схильність уподібнювати поняття «нація» та «держава» до «організму» («державний організм», «український національний організм», «національне тіло» і т.п.)[51]. Ці аналогії не є ані чисто натуралістичними у позитивістському сенсі, ані повністю ідеальними у розумінні старих романтичних настанов.

Зауважимо, що в авторському представленні вони пов'язуються як і з ірраціональними («воля однієї людини») чи метафізичними («дух нації») компонентами, так і з географічними, природними, зрештою соціокультурними та геополітичними обширами побутування «організму» (ідея Землі, культурного перехрестя між Сходом і Заходом), «фізичною силою» держави, зокрема її здатністю до захисту («відпорности») і.т.п.

«Розуміється перш за все *грав тут ролю момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до з'єднання в одно тіло цілого національного організму* (курсив наш. – *Авт.*)», – відзначав автор монографії «Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (1920)[52].

Пізніше, в «Листах до братів-хліборобів» (1920-26), В.Липинський наголошує, що в основі «поняття нації лежить містичне ядро»[53], але сполучає цю ідеалістичну основу з природно-фізичним світом. Відтак нація постає як реалізоване, здійснене «хотіння» бути й жити, що спирається на «територіальній патріотизм», себто на ідею відданості певному простору!

На цьому місці зауважимо, що органічна візія В.Липинського отримує міцну матеріально-фізичну площину – Землю з її етно- та соціокультурним, геополітичним та природним ландшафтом! Причому концепт

---

[51] Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Філадельфія, 1991.– Т.3. – С.40, 67, 182.

[52] Там само. – С.172.

[53] Липинський В. Повн. зібр. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Київ–Філадельфія, 1995. – Т.6, Кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – С.83.

«територіального патріотизму» продукує не лише ідею осілості, а й тезу про органічну спільноту, що має власну ієрархію і, практично, колективну свідомість.

Більше того, в текстах українського мислителя проступає досить цікаве потрактування «козацької організації» як «органічного колективу»[54]. В іншій студії В.Липинський обстоює думку про наявність у суспільному житті різних «органічних сполучень» – родових, класових, територіальних[55].

Отож, у його представленні нація постає як «органічна сполука» духовних і матеріальних сил, активних і пасивних елементів, урешті як добре впорядкована й окреслена ієрархія взаємин і соціальних ролей.

Втім, ієрархія, яка виникає в межах «органічного колективу» чи «органічної сполуки», в жодному разі не є вислідом ані чисто аналітичної, ані вповні ірраціональної стратегії авторського мислення.

«Хлібороб, співпрацюючи й співжиючи з природою, має виразне *почуття ріжності й ієрархії всесвіту* та присутності у всесвіті невідомих сил, які людина своїм розумом може відчувати, але керувати якими не в стані... *Звідціль ірраціональна, метафізична релігійність* (курсив наш. – *Авт.*) і віра в Бога у хлібороба...», – відзначає вчений[56].

Власне, з віри як позачасового мірила вартості, мабуть, походить містичність та релігійність філософії історії В.Липинського. Адже в його візії релігія та церква виступають як соціальні й моральні чинники, що дисциплінують, упорядковують людські хотіння й інстинкти[57].

Проте «духовна природа» ірраціоналізму, як осягнення ієрархії Всесвіту, є тільки одним із наріжних каменів світосприйняття «хлібороба-консерватора», з яким ототожнює себе автор.

Іншою засадною рисою цього світогляду є універсалізм або «універсалістичний спосіб думання європейських лицарів-хліборобів»[58], який скерований на осмислення й творення соціальних, національних відносин, зрештою самої «суспільної природи» буття та громадських вартостей.

---

[54] Там само. – С.21.
[55] Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Львів, 1933. – С.35.
[56] Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – К., 1998. – С.121
[57] Липинський В. Релігія і церква в історії України. – С.25.
[58] Його ж. Універсалізм... – С.128.

Така органологія значною мірою трансформує ідеалістичне чи метафізичне уподібнення суспільства або нації до «тіла» в структурно-фукціональний метод організації історичного матеріалу, зокрема сполучає інтуїтивний та аналітичний способи мислення.

Д.Чижевський уважає, що «на цій *органічності нації будує Липинський усю свою теорію клясократії* (курсив наш. – *Авт.*)»[59].

І дійсно, в «Листах до братів-хліборобів», автор підносить і трансформує концепт «організму» в органічний тип взаємин соціуму чи метод побудови «класократичного» громадського життя. Невипадково він обстоює думку про побутування «органічного взаємовідношення» між активною й пасивною расою, що утворює «класократичний» устрій[60].

Такий тип взаємовідносин, за його візією, передбачає збройне завоювання активною расою пасивної. Автор характеризує його як завоювання «зверху», «по-лицарськи».

У подальшому відбувається «органічне співробітництво» на основі інстинкту осілості та персонального проводу, внутрішньої єдності та організованості активної раси, що призводить до вироблення спільних інстинктів (сусідства, території та родини). Відтак творяться нові громадські і політичні вартості, формується відповідна суспільна ієрархія тощо.

Запорукою «органічної співпраці», на думку автора, є обмеження релігійною мораллю «класократичної сили і авторитету», що реалізується через відокремлення духовної влади від світської[61].

Зрештою, схематизація минувшини подається В.Липинським як понятійна тріада, відповідно до трьох способів організації національної аристократії. Проте автор формулює свої установчі концепти у вигляді трьох циклів державного правління та трьох станів існування нації – класократія (органічний спосіб утворення), демократія (хаотичний спосіб) та охлократія (механічний спосіб).

Ця конструкція нагадує циклічні теорії М.Данилевського, А.Дж. Тойнбі, О.Шпенглера та ін. Однак, вона суттєво відрізняється в інструментальному плані, позаяк зазначені мислителі оперують іншими поняттями– культурно-історичний тип (М.Данилевський), цивілізація (А.Дж.Тойнбі), культура (О.Шпенглер).

---

[59] Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Чижевський Д. Філософські твори: У 4 т. / Під загальною ред. В.Лісового. – К., 2005. – Т.2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. – С.229.

[60] Липинський В. Повн. зібр. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. – Київ–Філадельфія, 1995. – Т.6, Кн.1. – С.216.

[61] Там само. – С.216-230.

Натомість провідним операційним інструментом В.Липинського є поняття «нація», яке досить помітно корелюється з циркуляцією «провідної верстви» чи національної аристократії (еліти) в дусі концепцій В.Парето, Г.Моски та ін.

Більше того, В.Липинський уводить три основні соціальні типи, які формалізує стовно їхніх суспільних функцій до продукції, ідеології та меча: войовник-продуцент, войовник-непродуцент та невойовник-продуцент (непродуцент)[62]. Вони відповідають трьом методам здобування та організації влади: класократії, охлократії та демократії.

Зауважимо, що відомі метафори В.Парето стосовно означення еліти– «леви» (репрезентанти ідеалів та традицій) та «лиси» (плутократія чи плутодемократія – торгівці, лихварі, спекулянти, зрадливі парламентарі й чиновники), які походять від інтелектуальної традиції, започаткованої ще Н.Макіавеллі, напрочуд добре співвідносяться з дефініціями В.Липинського – продуцент / непродуцент.

Водночас у межах візії В.Липинського споглядаємо представлення давньої опозиції органіцизм / механіцизм, як різних типів соціальних взаємовідносин, властивих класократії та охлократії.

Отже, в текстах В.Липинського органіцизм репрезентований як методологічна стратегія, яка вирізняється багатоманітністю інструментального застосування.

Передусім, органічність – це природній спосіб творення ієрархії / структури соціуму. В авторському представленні цей спосіб випливає з двоїстої природи самого Всесвіту та дуалізму людського буття – природного і заразом соціального, реального й ідеального, тобто виказує інтелектуальні впливи віталізму чи філософії життя.

Отже, похідні метафори «органічний колектив», «органічне сполучення», «органічний» і т.п. часто-густо уживаються саме для підкреслення ієрархічності соціального / національного буття.

Та, попри свою природність, органічність не є тотально детермінованою.

Натомість вона є одним (хоч і найліпшим!) із трьох конкуруючих способів (методів) організації громадського життя нації, який упорядковує й спрямовує «стихійні хотіння» до державного буття. Відтак органіцизм виступає як своєрідна формація, що виробляє, спрямовує колективну свідомість, тобто кристалізує ідеальне, ірраціональне й містичне в межах «органічної сполуки».

[62] Там само. – С.408.

Врешті, органологія В.Липинського плавно перетікає в циклічне представлення світу минувшини, як коловороту націй у пошуках вічного шляху до Бога, себто релігійно-морального сенсу історичного буття.

***

Поважну роль відіграють ідеї органології і в працях українського історика О.Оглоблина. На авансцені української історіографії 1920-х років він з'явився як репрезентант і поборник «масової» візії історії з обсягу економічно-соціальної минувшини, хоч і в достатньо специфічній радянській варіації.

Цю потужну інтелектуальну хвилю, що постала під впливом соціологізації історії, М.Слабченко охрестив як засадну зміну дослідницької перспективи висвітлення, яка від «історії героїв та театральних подій» повертається до «буденного життя, маленького, *масового сірого героя*, переходить на студію господарства, економічної, політичної й громадської думки *стає історією процесів* (курсив наш. – *Авт.*)»[63].

Проте неменший вплив, щоправда більш латентний, на світосприйняття й погляди О.Оглоблина справляло й неоромантичне історіописання. Невипадково ще 1926 р. молодий історик висловив думку, що студія В.Липинського «Україна на переломі» спричинилася до «справжньої *революції в нашій історіографії* (курсив наш. – *Авт.*)»[64].

Власне, між соціологічною та неоромантичною парадигмами історичного знання, завуальованими оболонкою марксистської семантики й революційного романтизму, яку, іноді називають «новою революційною школою»[65], протягом 1920-х – початку 1930-х формувалася візія О.Оглоблина, зокрема його представлення концепту органіцизму.

Зауважимо, що тогочасні дослідницькі інтенції юного й вельми амбітного вченого були досить складними.

---

[63] Слабченко М. Рец. на кн.: Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.7/8. – С.557

[64] Оглоблін О. До питання про автора Літопису Самовидця До питання про автора Літопису Самовидця // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн.7/8. – С.181.

[65] Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957): (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука) // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріяли / За ред. Л.Винара. – Нью-Йорк–Київ–Торонто, 1995. – С.256.

Зокрема, О.Оглоблин прагнув підважити «звичайну» схему російської історії в економічній царині та заразом доповнити і суттєво скорегувати «стару схему» української історіографії, особливо щодо XIX–XX ст. Це відразу ставило його в досить очевидну інтелектуальну опозицію, як до адептів марксизму та російського великодержавництва, так і щодо низки українських істориків, які тою чи іншою мірою пов'язували себе зі школою М.Грушевського.

Крім того, О.Оглоблин був змушений шукати більш-менш адекватні поняття-інструменти щодо упорядкування величезного масиву історико-економічної фактографії, позаяк його студії вирізнялися неабиякими обсягами архівної та джерелознавчої евристики. До того ж, інструментальні й концептуальні пошуки вченого ускладнювалися ще й тим, що царина української економічної історії на той час уявлялася як дике й зовсім неоране поле, майже без жодних межових віх!

На початку 1920-х років О.Оглоблин формулює масштабний й амбітний дослідницький проект з обсягу економічної історії України, який планує розробляти в шеститомній серії монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (Т.1), кріпацька фабрика (Т.2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (Т.3), внутрішня організація фабрики (Т.4), капіталістична фабрика (Т.5-6)[66].

З цього проекту О.Оглоблину пощастило видати тільки першу та третю монографії. Праця про кріпосницьку фабрику (друга за хронологією), так і не була видана в 1920-х роках.

Наклад цієї доповненої й переробленої монографії, надрукований 1931 р., був знищений радянською цензурою[67]. Всі три монографії О.Оглоблина були опубліковані лише в мюнхенському виданні 1971 р.[68]

Авторське звернення до органіциму, вірогідно, випливало як з його мотиваційних устремлінь, так і з особливостей пізнавальної ситуації 1920-х років на обширах радянської соціогуманітаристики.

---

[66] Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // Укр. історик. – 1970.– № 1/3. – С.10.

[67] Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтсь¬¬¬кої доби та доля істориків: Додаток Ч.3. Список видань Академії Наук, знищених в 1930-их роках // ЗНТШ. – Париж–Чикаго, 1962. – Т.173: Зб. на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою / Ред. М.Овчаренко. – С.107.

[68] Ohloblyn O. A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München, 1971. – XIX, 270, 285, 311 p.

Передусім, з’явилося усвідомлення непридатності існуючої схеми української історіографії до студіювання економічної історії, особливо XIX – початку XX ст. «Якщо *до цього часу* українська історична наука могла проводити свою роботу в межах тієї *схеми,* яка була створена *ще в старій українській історіографії* другої половини XVIII століття, то наступний розвиток України (з кінця XVIII віку), зазвичай уміщується в формах науки російської історії, примушує нашу історіографію *виробити схему українського історичного процесу XIX-XX вв. на нових наукових засадах* (курсив наш. – *Авт*.). Дослідник історії української промисловості першої половини XIX віку, у процесі своєї праці, виразно усвідомлює всю складність спеціальних студій, без встановлених історіографічних меж і віх», – зазначає О.Оглоблин у передмові до монографії про передкапіталістичну фабрику[69].

Зазначимо, що наприкінці 1920-х років історик уже не тільки наголошував на філософських, соціологічних, соціальних (класових) та національних підвалинах тієї чи іншої історичної схеми (російської, польської), а й обстоював думки про змагання, конфронтацію різних концептуальних побудов. «Тим-то *схема історичного процесу*, – підкреслює О.Оглоблин, – *не є якесь стале поняття: змінюються й зміст і форма тої схеми*, *отже маємо фактично кілька схем* (курсив наш. – *Авт*.), що їх створили відповідні історичні епохи»[70].

Ця авторська заувага демонструє важливу метаморфозу, яка сталася в поглядах ученого. Адже концептуальні настанови безпосередньо пов’язувалися з інструментальними можливостями самого поняття «схема», зокрема з тими смислами, які продукувалися в різних концептуальних представленнях української історії.

Приміром, «звичайна схема “руської” історії», на думку історика «“науково” підпирала колоніяльну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури»[71].

«В наслідок цієї наукової аберації, поняття України, як самостійного громадського організму (розбив О.Оглоблина. – *Авт*.),

---

[69] Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика.– [К.], 1925. – С.3.

[70] Оглоблін О.П. «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). ІІ-й курс соц.-істор. Відділу Ф.П.О. [факультету партійної освіти] у 1929/30 академічного року. Т.2 [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.] // ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.292, арк.2.

[71] Там само. – Арк.13.

зникає. Замість єдиної України виступають окремі губернії Імперії, чи то генерал-губернаторства», – стверджує О.Оглоблин[72].

Отож, авторські спроби демонтувати «звичайну» схему, мабуть і спричинилися до введення поняття «організму» як способу представлення української соціально-економічної історії як певної цілісності.

Вочевидь, давалися взнаки й різноманітні педагогічні й освітні практики О.Оглоблина протягом 1920-х років, які підштовхували, мотивували його до систематизації не тільки фактографічного матеріалу, а й відповідних схем концептуалізації й інтерпретації.

Невипадково в текстах лекцій з історії України, читаних ученим 1929/30 академічного року, обстоюється думка, що засилля схем російської та польської історії спричинилося до «зникнення поняття України, як ЄДИНОГО ГРОМАДСЬКОГО ОРГАНІЗМУ (виділення О.Оглоблина. – *Авт.*)»[73].

Наразі поступове фактографічне опрацювання економічної (господарської) площини української минувшини дедалі гостріше висувало перед ученим проблеми концептуальні й інструментальні.

Приміром, постала проблема не тільки нових установчих концептів, а й мірил вартості економічної минувшини.

У такому контексті «принцип господарської автономії України»[74], проголошений ученим як вихідна теза монографії про передкапіталістичну фабрику, виглядає як уповні вмотивований.

Більше того, такий підхід до української економічної історії докорінно трансформує не тільки масштаб цього дослідження О.Оглоблина, а й логіку розгортання і репрезентації емпіричного матеріалу. «*Слід оцінювати різні факти та чинники* господарського розвитку України у першій половині XIX віку, *виходячи* не з Великоросії, не з руського господарства, а насамперед *з українського* господарства, його *масштабу* (курсив наш. – *Авт.*), його інтересів, його розвитку», – відзначає вчений[75].

Варто згадати, що в рецензії на три випуски «Записок Одеського наукового при УАН товариства» (1927-1928. Ч.1-3) автор, передусім, наголошує на ідеї «одноцільности українського економічного терену»[76].

---

[72] Оглоблін О. Рец. на кн.: Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX століття. – Харків, 1925. – Т.1. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С.560.

[73] Його ж. «Історія України»… – Арк.3.

[74] Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. – С.4.

[75] Там же. – С.18.

[76] Оглоблін О. Рец. на вид.: Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства секція

Властиво, пошук адекватних інструментів та масштабів висвітлення і підвів О.Оглоблина до думки про потребу органічного представлення економічної історії України. Причому терміни-метафори «організм» та «органічний» в текстах історика вживаються не тільки для позначення української економічної минувшини як певної цілісності, а й для специфічного розрізнення процесів та явищ щодо ступеня їх належності до національного господарства.

Наприклад, автор наголошує, що мануфактура першої половини XVIII ст. на українських землях не була «органічним явищем», а завозилася ззовні, як російська казенна установа, хоч поступово входила зі своїми потребами (сировина, робоча сила, земля, на якій вона розміщувалася) до місцевої господарської системи[77].

Натомість в одній із рецензій О.Оглоблин обстоює думку про «органічний зв'язок» гутництва з місцевим народним господарством[78].

Водночас, «органічна» репрезентація стала одним із інструментів історика в його спробах формалізувати сам термін «українська економіка».

Це розуміння проступає в текстах історика досить відрефлектовано. Недаремно О.Оглоблин в розвідці 1928 р. відзначає, що в «розвиткові науки історії українського господарства основне, центральне питання – це *процес витворення поняття української економіки* (курсив наш. – *Авт.*)»[79].

Врешті, О.Оглоблин формулює цю конструкцію у вигляді своєрідної тріади: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення».

Попри істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії масової історії початку XX ст., і низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму, ця схема давала певні концептуальні орієнтири.

Більше того, вона відкривала солідні, як на ті часи, інструментальні можливості, позаяк дозволяла широко залучати матеріал з історії суспільної та наукової думки, культурної минувшини, зокрема для розкриття тих чи інших трансформацій колективної (класової, соціальної) свідомості. По-

соціальна-історична. ДВУ. 1927. Ч.1. 99 с; ДВУ. 1928. Ч.2. 92 с; ДВУ. 1928. Ч.3. 102 с. [автограф та машинопис рецензії] // ЦДАВО України, ф.3561, оп.1, спр.200, арк.42.

[77] Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине. – [К., 1925]. – С.209.

[78] Оглоблін О. Рец. на кн.: Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. – К.: УАН, 1926. – 191с. //Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн.10. – С.374-375.

[79] Його ж. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – XX в. // Червоний шлях. – 1928. – № 9/10. – С.166.

тенційно така дослідницька пропозиція відкривала шлях до повноцінного та взаємодоповнюючого представлення українського минулого в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній та політичній площинах.

Про це свідчить досить цікава авторська критика поглядів провідника українських істориків-марксистів М.Яворського. Зокрема, О.Оглоблин рішуче виступає супроти відомої тези цього історика про «єдиний східноєвропейський організм», який начебто відображав цілковиту «гармонію» інтересів російського й українського капіталу[80].

Ще цікавішою виглядає його рецензія на студію М.Яворського, в якій автор поширює свою тезу на царину суспільної і наукової думки. «Досліди останніх років накопичили величезний матеріял, – пише О.Оглоблин, – що переконливо стверджує *органічний контакт української громадської думки на всенькому просторі землі Української* (курсив наш. – *Авт.*)»[81].

Властиво, «український громадський організм» у такому світлі постає не тільки як поняття-інструмент з обсягу економічної історії, а й як конструкція, яка шириться на інші площини минувшини, зокрема суспільної думки.

Будь-що-будь, варто взяти до уваги й авторські інтенції на ниві політичної минувшини та історії громадської думки, зокрема з огляду на задекларовану О.Оглоблиним мету-орієнтир тогочасних наукових студій: «неодмінно *треба зв'язати Руїну, з одного боку – з революційними часами Хмельниччини, з другого боку – з добою Мазепинського ренесансу, господарчого та культурного* (курсив наш. – *Авт.*); треба з хаотичного матеріялу виділити окремі процеси; в тій невиразній купі «людей Руїни» роздивитися живі обличчя діячів тогочасної України, вивчити їхнє громадське й особисте життя на тлі великих подій того часу»[82].

Ці дослідницькі устремління, вочевидь, обіцяли у найближчому майбутті перетворення позитивістського органіцизму й економічного детермінізму О.Оглоблина в якусь із стильових версій соціологізму з багатоплановим і добре структурованим представленням минувшини, з широкими інструментальними можливостями щодо студіювання культурної, соціальної й інтелектуальної історії України тощо. Адже до соціально-психологіч-

[80] Його ж. Нариси з історії капіталізму на Україні / Передмова С.Гуревича. – Харків–Київ, 1931. – Вип.1: Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини XIX століття. – С.119.

[81] Оглоблін О. Рец. на кн.: Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Український Інститут Марксизму. ДВУ. 1928. Т.2, Ч.1. – 167 с. // Прапор марксизму. – 1929. – № 3. – С.149.

[82] Оглоблін О. До історії Руїни // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн.16. – С.200.

ного потрактування «організму» як конструкції, яка представляє історію нації з власною колективною свідомістю, в текстах історика, залишалося кілька невеликих кроків!

Та не так сталося, як гадалося! Інтелектуальна еволюція О.Оглоблина були обірвана на найцікавішому місці, що сталося після його арешту в грудні 1930 р.

Почасти уявлення про авторські задуми щодо конструкції «українського громадського організму» можемо скласти з його еміграційних текстів.

Однак, складні обставини й умови діаспорного життя, недоступність левової частки архівної україніки, що істотно ускладнювало наукові студії О.Оглоблина як історика, який завжди працював від джерел і скептично ставився до філософських «спекуляцій», урешті вже досить поважний вік, не дозволили вченому докладно розробити й представити свою візію. Відтак ідеї органіцизму в його працях побутують досить епізодично та схематично.

Приміром, згадки про «державне тіло» («організм»), органічний зв'язок і спадкоємність Київської Русі («Київської імперії») та козацької України[83] неодноразово зустрічаємо в його текстах.

Інколи в його роботах проступають риси антропоморфного порівняння національного «організму» з певною особистістю.

Наприклад, такою є авторська замальовка Д.Багалія, якого він означує як особистість з вдачею «органічного українця»[84]. Причому О.Оглоблин уважає, що це найповніше виявилося у його дивовижній здатності пристосовуватися до складних і мінливих соціокультурних умов та політичних обставин.

Та найповніше ідеї органіцизму проступають у відомій розвідці «Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року)» (1971). В цій праці О.Оглоблин висловлює думку про «процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, політичного – в *єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України,* а принаймні того, що іноді – мабуть, не зовсім точно – зветься *Великою Україною* (курсив О.Оглоблина. – *Авт.*)»[85].

---

[83] Оглоблин О. «Золотий спокій» // Арка (Мюнхен). – 1948. – № 3/4. – С.4.
[84] Його ж. Пам'яті Дмитра Багалія (1857-1932-1957): Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука // Його ж. Студії з історії України. – С.253.
[85] Його ж. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року). – Мюнхен-Нью-Йорк, 1973. – С.8.

В іншому місці він згадує про процес консолідації «українських земель з відмінною історичною та економічною долею в *єдиний національно-господарський організм* (курсив О.Оглоблина. – *Авт.*)»[86]. Зокрема, неодмінною складовою в розробці цієї проблеми, на його думку, є висвітлення становища «українського господарського організму в оточенні чужого економічного світу»[87].

Врешті, навіть саму еміграцію вчений розглядає як органічну частину «своєї батьківщини, того *національного організму* (курсив О.Оглоблина. – *Авт.*), в якому вона виросла й з якого вийшла на чужину» [88].

Варто відмітити, що такі думки виказують авторське потрактування українського суспільства як «організму-конструкції», в якому синтезовані культурні, соціальні, національно-політичні, господарсько-економічні, ідеологічно-державні, територіальні та інші складові, що виразно нав'язує інтелектуальний зв'язок з соціологічними компонентами його схеми масової історії кінця 1920-х – початку 1930-х років.

***

Три візії українського органіцизму виникнули за відмінних соціокультурних передумов, політичних обставин та пізнавальних ситуацій. Вони були інтелектуальними продуктами різних парадигм історіописання– романтичного, неоромантичного та, з певними застереженнями, соціологічного чи «масового».

Ба більше, ці версії органічного представлення української минувшини спиралися на самобутні стильові профілі М.Костомарова, В.Липинського та О.Оглоблина, на різні сполучення інтелектуальних і культурних компонентів, дослідницьких, освітніх, громадських і навіть повсякденних практик кожного з істориків. Відтак вони кардинально різняться рівнем відрефлектованості та концептуальної довершеності, а візія О.Оглоблина, вочевидь, є незавершеною.

Однак, попри істотні відмінності, зокрема в термінологічній площині, представлені варіації органіцизму мають і чимало спільного.

Виглядає, що їх об'єднує концептуальне й інструментальне призначення, спрямоване на виокремлення предметного поля українського історіописання. У метафоричному сенсі йдеться про ту чи іншу форму ін-

[86] Там само. – С.9.
[87] Там само. – С.9.
[88] Оглоблин О. Завдання української історіографії на еміграції // Оглоблин О. Студії з історії України. – С.287.

телектуальної сепарації, точніше самоусвідомлення, в східнослов'янському, загальноєвропейському чи навіть (як у В.Липинського!) світовому контексті.

Таким терміном-інструментом, приміром, є метафізичне «тіло-ідеал», котре М.Костомаров уживає для побудови своєї федеративної концепції, вислідом якої стала знаменита формула «дві руські народності».

Багатоманітним операційним поняттям слугує В.Липинському й дефініція «органічна сполука», яка не тільки є основою його циклічної органології, а й способом переосмислення «травматичного та шокового досвіду» національно-визвольних змагань. Властиво, цей термін є наріжним каменем в концепції «класократичної монархії» В.Липинського, що представлена як своєрідний інтелектуальний й практично-політичний рецепт для української еліти й суспільства 1920-х років.

Ідея сепарації від російської та польської схеми, на теренах масової історії, побутує і в «організмі-конструкції» чи «громадському організмі» О.Оглоблина, що вживається як інструментальний засіб.

Втім, є й інша інтелектуальна прикмета, яка сполучає наведені візії. Це – проблема репрезентації української минувшини як певної цілісності.

В романтично-ідеалістичній версії М.Костомарова вона реалізована в образі / образах «народного тіла».

У неоромантичній і заразом консервативній візії В.Липинського цілісність представлена як «органічне сполучення» чи «органічний колектив» у критичні, переломні моменти історичного буття (Хмельниччина, українська революція 1917-1920 рр.).

У схемі О.Оглоблина цю тенденцію помічаємо у спробах піднести поняття «громадський організм» та «українська економіка» до операційних термінів міжнаціонального, міжнародного значення. Зокрема, варто звернути увагу на авторську репрезентацію «господарської минувшини» України не як низки різнорідних, роздільних економічних сегментів, а як окремої одиниці в європейському масштабі!

Видається, що саме проблеми цілісної та самостійної репрезентації національної історії значною мірою спричинилися до неабиякої популярності й тривалого побутування ідей організму серед визначних представників українського історіописання XIX-XX ст.

РЕВ'Ю

Георгій Папакін
Київ

Сучасна археографія: виклики інформаційної ери та російська/радянська традиція
(роздуми з приводу книги В.П.Козлова «Основы теоретической и практической археографии». М., 2008)

Уперше термін "археографія (archaeography)" вжив французький лікар та археолог-аматор Шарль Спон у праці про свої подорожі Грецією та Малою Азією "Muscellanea eruditae antiquitatis" (1685). Ця назва була штучно сконструйована автором з двох грецьких слів (αρχαίς – давній, первісний та γράφο – пишу), і мала б означати "описування старожитностей", але вживалася для визначення науки, завданням якої є розповідь про всі "залишки минувшини" (рухомі та нерухомі). Така традиція називати "археографією" науку про "пояснення пам'яток або старожитностей", що дуже близька до археології, пам'яткознавства, історії архітектури, закоренилася у Франції. Звідти цей термін у значенні "дослідження (описування) старожитностей" у перекладі праці французького історика Обена Луї Міллена (1752–1818) "Руководство к познанию древностей", здійсненого 1807 року професором Московського університету Н. Ф. Кошанським, потрапив на терени Російської імперії. Сам Міллен під "археографією" розумів будь-яке "пояснення" будь-яких старожитностей, що мають матеріальний вимір, тобто лише обряди, побут та звичаї минулого залишалися поза такою наукою.

Відтоді термін "археографія" в Росії зажив своїм самостійним життям, що не пересікалося з його французьким (західноєвропейським) прототипом. 1832 року цей термін уперше був застосований молодим науковцем П. М. Строєвим щодо виключно писемних пам'яток (під час відомого виступу в Імператорському товаристві історії та старожитностей російських з викладом програми збирання, описування та видання історичних пам'яток Росії). Згодом археографія на теренах Російської імперії набула розвитку і виділилася як наука, що займається питаннями публікації письмових історичних джерел, та/або їх пошуком й описуванням. У російській традиції – це "вузьке" та "широке" розуміння археографії.

Таким чином, археографію в ранзі окремої науки (хоча і несамостійної, допоміжної, або ж спеціальної) можна вважати за своїм походженням російською (радянською). Західна традиція не знала її, і досі не визнає за нею такого статусу. Нагадаємо, що навіть останнє видання Вебстерівського словника англійської мови подає таке: *Archaeography – A description of, or a treatise on, antiquity or antiquities*, тобто "описання, або наука про старожитність чи старожитності". Для позначення сфери наукових досліджень, аналогічних російській археографії, там плідно користуються такими поняттями, як "публікація історичних джерел", "описування архівних документів" тощо (*edition of documents, edition des documents, Quellenausgabe, wydawanie tekstów ets*). Світова наукова спільнота у 1970-х – на початку 1990-х років створила в результаті багаторічних дискусій відповідні настанови у цій царині – "Міжнародні правила видання середньовічних документів, писаних латиною"; "Міжнародні правила видання листів та кореспонденції", "Міжнародні правила видання фінансової, адміністративної та доменіальної документації", Правила архівного описування (RAD); Міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) та ін. Натомість радянська система історичного наукознавства, засвоївши здобутки російської археографії, що від часу виникнення знаходилася на службі імперської політики (вислів відомої американської дослідниці Патриції К. Грімстед щодо стрижня діяльності Київської археографічної комісії[1]), поставила питання "правильної публікації

[1] Див.: Grimsted P. K. Archeography in the Service of Imperial Policy: The Foundation of the Kiev Archeographic Commission and the Kiev Central Archive of the Early Record Books// Harvard Ukrainian Studies/ – Vol. 17, No. 1–2 (1993). – P. 27–42; укр. варіант: Грімстед Патриція К. Археографія на службі імперської політики: Київська археографічна комісія та утворення Київського центрального архіву давніх актів // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С. 11–34.

потрібних джерел", і досить активно розвивала цей напрямок. Недарма одним з провідних археографів-теоретиків радянської доби вважається Сигізмунд Валк, головний публікатор творів В. Леніна.

Разом з тим так само вірно, що західна (українська в тому числі) традиція друкування історичних джерел з науковою, практичною чи політичною метою є значно старшою за російську. Західна Європа розпочала досліджувати і публікувати античні та ранньосередньовічні рукописи фактично з початком ери книгодрукування, інакше "епохи Гуттенберга" (XV ст.). Найбільше у розвитку теоретичних засад публікації історичних пам'яток в XVII ст. прислужилися французькі мавристи (ченці-бенедиктинці, члени вченої конгрегації, названої на честь Марка, одного з учнів св. Бенедикта). Вони приділяли основну увагу мовознавчому та палеографічному дослідженню пам'яток патристики, критичному звірянню різних текстів та редакцій у хронологічній послідовності, створенню системи довідково-пошукового апарату і коментарів. Ними здійснена підготовка до друку більше 40 томів цінних пам'яток церковної та регіональної історії, які досі лишаються досконалими зразками наукової публікації історичних рукописів.

В Україні перші видання збірок церковних документів часів запровадження Унії датуються XVII ст. У XVII–XVIII ст., поширення набула публікація світських правових та міжнародно-правових пам'яток (хоча традиція зберігання і розповсюдження рукописних пам'яток, насамперед козацьких літописів, публіцистичних творів патріотичного спрямування та правових актів збереглася у нас ще на початку XIX ст.). Не дивлячись на суто ідеологічні причини, що викликали перші публікації історичних пам'яток, вони були підготовлені сумлінно, і досі ті видання українських друкарень використовуються вченими як абсолютно достеменне археографічне джерело[2].

[2] Першими археографічними публікаціями в Україні можуть вважатися такі публікації документів: 1584, Острозька друкарня: добірка з 12-ти листів константинопольського патріарха Єремії; 1593, Друк. Львів. братства: полемічне послання александрійського патріарха Мелетія Пігаса, написане у 80-х роках XVI ст.; 1598, Острозька друкарня: "Книжиця" – сім листів Мелетія Пігаса 1593–1597 рр., лист кн. Костянтина Острозького 1595 р. та лист Івана Вишенського; 1605 Дерманська друкарня: Лист Мелетія Пігаса до Іпатія Потія 1599 р. з Єгипту у перекладі на укр. літературну мову Івана Борецького; 1605 Друкарня Мамоничів, Вільно: грамота київського митрополита Мисаїла 1476 р. до папи римського Сікста IV (публікацію здійснено з примітками Іпатія Потія археографічного характеру про ймовірні помилки в тексті); бл. 1614, друкарня Львів. братства: Текст ухвали Віленського собору 1519 р.; др. пол. 1660 р., Друкарня Києво-Печерської Лаври – перша публікація світських документів: статей Богдана Хмельницького 1654, Переяславських статей 1659, текст присяги Юрія Хмельницького. – Див.: Ісаєвич Я.

У Росії планомірна публікація офіційних джерел розпочалася лише XVIII ст., а наукове видавання історичних пам’яток – взагалі наприкінці згаданого століття[3]. З XIX ст. у річище російської археографії потрапила й українська, яка змогла лише частково зберегти власні попередні здобутки. Таким чином, розвиток науки і практики публікації й описування історичних джерел на теренах Російської імперії, згодом СРСР, потім усього “соціалістичного табору” визначався археографічною думкою Москви і Санкт-Петербурга. Прийнятною точкою зору стало вести історію української археографії від створення Тимчасової комісії для розбору давніх актів (Київської археографічної комісії, 1843); литовсько-білоруської–Віленської (1864), і так далі. Не варто забувати, що згадані комісії були напівдержавними інституціями, що діяли під патронатом і за завданням відповідних генерал-губернаторів з метою оприлюднення тих історичних джерел, які доводили історичну тривалість та закономірність російського панування в Україні, Білорусі, Литві тощо. Разом з тим нелогічно зневажати здобутком провідних українських археографів того часу (Володимира Антоновича, Митрофана Довнар-Запольського, Миколи Іванишева, Володимира Іконникова, Івана Каманіна, Олександра Лазаревського, Ореста Левицького, Віктора Романовського та ін.), які навіть в умовах політико-ідеологічного тиску публікували зразки високонаукових документальних видань, що на багато років і навіть століть пережили свій час.

Реальним фактом стало певне відокремлення (“обособление”) від магістрального світового розвитку публікаційно-описових процесів російської/радянської археографії, яка перетворилася на унікальний феномен ідеологічно заполітизованої наукової дисципліни. Яскравим підтвердженням цього стає остання монографія відомого російського археографа, члена-кореспондента РАН і одночасно керівника Федеральної архівної служби Росії Владіміра Козлова[4].

Він авторитетно засвідчує, що у світове річище публікації історичних джерел російська (радянська – Г. П.) археографія вступила лише наприкінці XX ст. завдяки двом факторам: появі “трансграничных документальных

С. Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 176–182; Його ж. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів , 2002.

[3] Див.: Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М. : РГГУ, 1999. – 416 с.

[4] Его же. Основы теоретической и прикладной археографии. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2008.

публикаций" (за авторською термінологією) та реформуванню архівної справи в Росії[5] (вірніше, колапсу радянської системи). Перший фактор видається нам штучним, адже публікації архівних документів з історії радянсько-американських, радянсько-польських дипломатичних взаємин здійснювалися і раніше, впродовж 1980-х років. Можна навіть згадати тут тримовний збірник документів з історії польського повстання 1863 р., підготовлений польськими та українськими археографами на початку 1960-х років[6] У період "перебудови" кількість таких багатосторонніх документальних видань значно зросла, міждержавні збірники почали готувати не тільки дипломатичне відомство, але навряд чи їх дійсно можна вважати археографічним фактором, що "перевернули" російську археографічну науку. Більшість з таких збірників не були насправді двох- чи трьохсторонніми публікаціями, із спільними рівноправними редколегіями, інтернаціональними колективами упорядників тощо. А використання у публікації документів іноземних архівів, отриманих від іншої сторони, недостатньо для отримання статусу насправді "трансграничной публикации". Другий фактор лише підкреслює нашу думку: потрібний був повний колапс радянської архівної системи, щоб виникла ідея адаптації в російських умовах західних засад видавання історичних джерел. Проте, на наш погляд, така адаптація не стала доконаним фактом. Адже російські археографи тоді готували документальні збірники за іноземні кошти та гранти, на закордонні замовлення і за темами, актуальними у діалозі зі Заходом, але повністю спиралися при цьому на власну едиційну традицію. Іншими словами, тимчасово (адже нині відбувається потужний зворотній процес) змінилися лише критерії "потрібності" джерел, а не методи і підходи до їх "належного" оприлюднення.

Говорячи про нову працю відомого російського археографа взагалі, слід підкреслити, що вона народилася з узагальнення російської археографічної практики останніх 15–20 років. Спочатку це був курс лекцій, читаних В. П. Козловим в Московському історико-архівному інституті. Потім основна частина праці під назвою "Теоретические основы археографии с позиции современности" була оприлюднена

---

[5] Там саме. – С. 37 – 38.

6 Общественно-политическое движение на Украине. 1856–1852. – Т. 1: Суспільно-політичний рух на Україні. Ruch spoieczno-polityczny na Ukrainie. (Серія "Восстание 1863: Материалы и документы: Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty). – К., 1963.– 388 с.

на сторінках відомчого журналу Росархіву "Отечественные архивы"[7], згодом, вже разом з матеріалами дискусії навколо неї та підсумковою статтею її призвідника – окремою брошурою[8]. Один з фрагментів праці був опублікований також в українській науковій періодиці[9]. Зрештою, після всебічного обмірковування дискусійних виступів pro et contra інших відомих археографів (С. М. Каштанова, Г. І. Королева, В. А. Черних) народилися перше та друге видання згаданої монографії.

Одразу хотілося б виразно підкреслити деякі розбіжності між назвою праці та її змістом. Насамперед, у книзі йдеться не про археографію як цілісну науку про пошук, описування та видавання історичних пам'яток (російське широке розуміння), а лише про останню частину згаданої тріади, тобто виключно про археографію едиційну (російське ж вузьке розуміння). Польова, евристична та камеральна сфери науки блискуче проігноровані автором, який навіть не згадує про них, ніби їх зовсім не існує. Така ігнорація природно випливає з авторської концепції даної науки, її предмету та об'єкту. За В. Козловим, ці напрями діяльності не належать археографії, а виключно архівознавству (комплектування архівів та науково-технічна обробка). Принаймні жодного відношення до археографічної науки, на авторське переконання, вони не мають. Російська наука, як стверджує автор, успішно подолала "широке" розуміння археографії. Отже, В. Козлов наполягає, що "под *археографией* мы вправе понимать **научную дисциплину, занимающуюся изучением документальных публикаций как одного из проявлений человеческого духа, разработкой принципов, методов, способов их подготовки** *(теоретическая археография),* **а также их реализацией** *(прикладная археография)*"[10] – (всі виділення належать В. Козлову).

Але в такому випадку чи варто говорити про археографію навіть в її російському/радянському розумінні? В ході дискусії на сторінках "Отечественных архивов" керівник Археографічної комісії РАН, член-кореспондент РАН С. М. Каштанов абсолютно слушно зауважив, що

[7] Козлов В. П. Теоретические основы археографии с позиций современности // Отечественные архивы. – 2001. – № 1. – С. 10–33.

[8] Теоретические основы археографии с позиций современности: Материалы дискуссии.– Москва, 2003.

[9] Див.: Козлов В. П. Взаимодействие документальной публикации и общественного сознания // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 4.: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 401–408.

[10] Он же. Основы теоретической и прикладной археографии. – С. 26.

насправді це відома на Заході наука "публікацієзнавство" (публикациеведение, Editionskunde). В Україні за нею міцно закріпилася назва "едиційна археографія"[11].

В авторському розумінні, *об'єктом* археографії є *документальна публікація*, а *предметом – документ*. Таке твердження викликало низку абсолютно справедливих зауважень інших російських археографів; проте вони, на жаль, не змогли чітко сформулювати власні визначення об'єкту та предмету згаданої науки. Так, за В. А. Черних, документ є, навпаки, об'єктом, а предметом археографії – вивчення кожного окремого документа як самоцінної пам'ятки культури[12]. С. М. Каштанов у відгуку на першу публікацію В. Козлова стверджував, що "объектом археографии-публикациеведения являются документы различных видов и разновидностей, в том числе и сами документальные публикации, а предмет ее составляет история, теория, методика и практика подготовки к печати отдельных документов и документальных сборников", але підкреслив, що правильніше говорити не про "документ", а про "джерело"[13].

Нам здається вартим нагадати про ті визначення об'єкту та предмету археографії, що дав свого часу відомий український науковець Геннадій Боряк, а саме: "*Об'єктом археографії є "архівні документальні інформаційні ресурси", що охоплюють документальні фонди (власне, первинні ретроспективні архівні та рукописні джерела) та інформацію про них, що базується на описанні джерел (документальні джерела другого документального рівня).* Предметом археографії як науки є система залучення документально-архівного фонду до наукового та культурологічного обігу, що має на меті цілеспрямоване інформування про архівні джерела різного інформаційного та джерелознавчого рівня на етапі збирання (польова археографія), пошуку в документних системах (евристична археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія)"[14]. Саме таке, досить широке й ємне визначення нам здається більш прийнятним і відповідним самому духові згаданої науки. Адже, якщо йти слідом за В. Козловим, то, власне, чим археографія

---

[11] Див.: Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка": Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 70–103.

[12] Див.: Черных В. А. Еще раз об объекте и предмете археографии // Теоретические основы археографии с позиций современности: Материалы дискуссии. –С. 39.

[13] Каштанов С. М. О предмете и объекте археографии (некоторые замечания по поводу статьи В. П. Козлова) // Там же. – С. 67.

[14] Боряк Г. В. Цит. праця. – С. 80.

як окрема наука відрізняється за своїм предметом від документознавства, архівознавства, джерелознавства, текстології, які так само досліджують документ в усіх його іпостасях та на різних метаморфозних стадіях?

Для підсилення такої аргументації автор вимальовує навіть власну порівняльну таблицю об'єктів та предметів ряду наукових дисциплін[15](щоправда, документознавства він не вважає за потрібне навіть згадати, хоча воно серед усіх наук про документ відіграє, мабуть, не останню роль). Але визнати таку компаративну таблицю переконливим аргументом нам заважає певна поверховість авторського вторгнення у сфери інших наук, специфічного авторського визначення їх предмету та об'єкту. Так, об'єктом архівознавства в ній визнаний документ, а предметом – архівний документ (?); джерелознавства – відповідно історичне джерело та історичний факт (?).

Інший важливий аспект сучасної едиційної археографії, теоретичне дослідження якого не встигає за практикою, на жаль, так само свідомо винесений В. Козловим за межі свого дослідження. Йдеться про нові електронні форми публікації документів з паперовими та плівковими носіями (у вигляді компакт-дисків, Інтернет-публікацій) та публікація та-кого нового виду документів, як електронні. Незаслужено обійденими виявилися і публікації документів у вигляді мікрофільмів/мікрофішів. Це легко можна пояснити повною нерозвиненістю згаданого сегменту публікацієзнавства в СРСР/Росії; з іншого боку, такі видання, що мали надзвичайне поширення в Європі та Америці, саме за матеріалами колишніх радянських архівів активно розвивалися з кінця 1980-х років. Тому, на наш погляд, їх варто було хоча б згадати як своєрідне археографічне явище.

По-друге, всупереч заявленій назві, В. Козлов зробив об'єктом дослідження у своїй монографії не всю сучасну російську едиційну археографію, а лише публікації за 15 років (1991–2006), причому хронологічні межі документів, опублікованих у цих збірниках, окреслюються переважно XX ст. Про це неодноразово згадується в самій монографії. Лише один чи два рази (очевидно, суто випадково) автор згадав публікацію російського перекладу щоденника генерала П. Гордона (друга половина XVII – початок XVIII ст.). Так само увагу автора практично не привернули питання оприлюднення інших, крім архівних документів службового походження, рукописних джерел (актових книг, окремих пам'яток історико-юридичного характеру, особових паперів тощо), а також

[15] Козлов В. П. Основы теоретической и прикладной археографии. – С. 42.

кінофотофонодокументів. У праці авторитетного фахівця з історії російської археографії кінця XVIII–XIX ст., яким зарекомендував себе В. Козлов у циклі попередніх наукових досліджень, це викликає щирий подив.

Таким чином, у нас є всі підстави стверджувати, що дана монографія присвячена виключно проблемам традиційної публікації документів у СРСР/Росії наприкінці XX ст. та винятково з радянської історії. Більш того, навіть не весь археографічний комплекс, окреслений таким чином, привернув до себе авторську увагу. В порівняльній таблиці, наведеній на с. 50–52, названі тільки 20 документальних збірників, що були видані 1996–2003 років. У тексті монографії згадуються ще більше десятка інших збірників, не включених до таблиці. Таким чином, В. Козлов піддав аналізу і використав лише понад тридцять російських збірників документів, переважно виданих у Москві та частково у Санкт-Петербурзі. Регіональна едиційна археографія практично не представлена у монографії (за винятком збірника "Султан-Галиев М. Избранные труды", опублікованого у Казані). Якщо порівняти це з наведеною загальною кількістю документальних видань минулого 15-річчя в Росії (всього 268 збірників за 1992–1998; 88 видань федерального рівня та 135 – суб'єктів федерації[16]), то стає зрозумілим, що праця В. Козлова, на жаль, не може претендувати на узагальнення всієї російської едиційної практики останніх років.

Монографія московського археографа, на наш погляд, перенасичена елементами наукової дискусії, адже цілі сторінки присвячені спростуванню позиції та аргументації незгодних з автором науковців, котрі висловлювалися ще стосовно його журнальних публікацій. Така полемічність робить честь авторові, але здебільшого заважає цілісному сприйняттю позиції самого В. Козлова. Очевидно, доцільніше було б присвятити такій дискусії окрему главу, а не вплітати до тексту всієї книги.

Ще один закид адресований уже не автору, а видавництву "РОССПЭН", відомому своїми науковими публікаціями, словниками, енциклопедіями. Одним словом, це потужне наукове видавництво, яке спеціалізується на здійсненні солідних наукових проектів. Тому надзвичайно прикро, коли в тексті монографії В. Козлова, виданої РОССПЭНом, зустрічаються наявні друкарські помилки, що спотворюють авторську думку. Як два приклади можна згадати с. 3, де надруковано "историография" замість "археография", с. 74, де згадано "комиссию Андреевой" замість комісії, очолюваної членом Політбюро ЦК ВКП(б) А. А. Андреєвим. Є аналогічні помилки і на деяких інших сторінках.

[16] Там же. – С. 5.

Разом з тим не хотілося б, щоби всі наші зауваження були сприйняті як повна негоція тих пропозицій, що висуваються В. Козловим, та взагалі його позиції науковця. У свої численних попередніх книгах він довів свою високу кваліфікацію та науковий досвід. Не стало винятком і дана монографія. Безумовно, всі авторські пропозиції є підсумком багаторічних спостережень небайдужого сучасника за російською едиційною практикою, намаганням теоретично усвідомити нові явища й сучасні виклики в цій царині. Взагалі не варто зводити зміст новаторської роботи лише до "термінологічної інтервенції" або суперечок навколо "об'єкту-предмету", як це часто-густо робили учасники дискусії на сторінках "Отечественных архивов". Термінологічні неологізми, які автор сміливо запозичує практично з багатьох відомих йому наук та сфер практичної діяльності, на наш погляд, не складають основний зміст монографії. Ми, як і автори більшості рецензій на першу публікацію тез монографії, могли б навести багато аргументів не на користь такої докорінної зміни усталеної терміносистеми археографії. Перенасиченість праці авторськими термінами та описаннями публікаційних процесів часто-густо просто заважають сприйняттю концепції, заявленій В. Козловим і, на нашу думку, є необґрунтованою.

Для прикладу зупинімося лише на двох таких моментах. Перший – авторські роздуми щодо "неопознанных пробелов" у документах. В. Козлов стверджує, що з часом відбувається "угасание не только текста документа, но и его информации"[17]. Насправді ж в аргументації наведені застарілі, маловживані на сьогодні або іншомовні слова, майже на 90 % зрозумілі сучасним читачам. Отже, побоювання автора щодо "згасання інформації документа" видаються нам перебільшеними.

Автор вважає "возбуждение документа" основною метою документальної публікації[18]. Але чому не можна вважати таким само "возбуждением документа" публікацію інформації про документ, його описання, іншу інформацію, що зазвичай наводиться у путівниках та довідкових виданнях? Як вважати, приміром, чи відбулося "возбуждение" одного з щоденників Павла Скоропадського, який зберігається у Російському державному архіві давніх актів, після публікації нашої інформації про його винайдення, адже на сторінках "Архівів України" текст самого щоденника не був опублікованим[19]? На мій погляд, таке "збудження

[17] Там же. – С. 48.
[18] Там же. – С. 56.
[19] Див.: Папакін Г. Невідомий щоденник Павла Скоропадського періоду російсько-японської війни 1904 – 1905 років // Архіви України. – 2006. – № 1– 6. – С. 412–418.

документа" все ж такі мало місце, і тому ми знову повертаємося до проблем евристичної археографії, яку В. Козлов цілковито зневажає.

Узагалі у нас створюється враження, що застосуванням нових термінів на кшталт "зондирование", "фильтрация", "диффузный пучок", "конденсированные документные отложения" тощо автор намагався надати едиційній археографії хоча б зовнішнього вигляду точної науки. Вочевидь такі спроби засвідчують усвідомлення неможливості існування археографії у тому вигляді, який створився впродовж XIX–XX ст., необхідності докорінного оновлення понятійного апарату та основного змісту цієї науки відповідно до тих вимог, які висуваються сучасними документаційними, інформаційними й гуманітарними процесами у суспільстві.

Автор широко виходить за вузькі для нього межі суто археографії, вільно розмірковуючи над засадничими поняттями та процесами архівознавства, документознавства, евристики, починаючи від ключових понять *документ*, *архівний документ*, *формування документних комплексів*, *життєвий цикл документа* тощо. На наш погляд, саме ці сторінки видання, як і весь розділ "Феноменология документальных публикаций", належать до найцікавіших місць праці.

У монографії простежується бажання насамперед відшукати відповіді на ті суспільні виклики, що постали перед російською археографією після її відокремлення від радянської. Наскільки В. Козлову вдалося це зробити– питання іншого порядку, але чи варто критикувати першопрохідця лише за те, що він узяв на себе відповідальність піти неторованим шляхом?

Усе сказане вище свідчить, що нова монографія В. Козлова, безумовно, стала помітним явищем в теоретичному розвиткові не лише російської археографії. На високому науковому рівні осмислений майже двадцятирічний досвід едиційної практики "перебудовної" доби в країні з багатими архівами, що були довгий час закритими для світу, та зі значним досвідом видавання історичних джерел.

Наші замітки не претендують на всебічне висвітлення змісту монографії російського науковця, розкриття всіх без винятку аспектів нового прояву його плідної наукової діяльності. Ми свідомо залишаємо поза обговоренням такі важливі (і водночас дискусійні) аспекти висновків ученого, як описана ним взаємодія документальної публікації та суспільної свідомості, моделі публікацій, правові, етичні та методологічні основи підготовки збірників документів тощо. Детальний розгляд цих сторінок монографії не став предметом даної статті, адже це не є наукова рецензія.

Для нас найголовнішим стало те, що уважне вивчення праці відомого російського археографа є корисним з точки зору виокремлення "фігур замовчування": тих тем, які В. Козлов не став або не схотів розкрити.

Більш того, нас, власне, бентежить насамперед доля археографії української. Понад 20 років тому, виступаючи на республіканській нараді "Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку", відомий історик та археограф Наталя Яковенко змушено констатувала її істотне відставання від російської та зарубіжної як у практичній, так і теоретичній площинах[20]. На жаль, минулі роки не змінили накресленої нею сумної картини. У практичній археографії наявні очевидні, але поодинокі досягнення (початок корпусного видання "Архіву Коша Нової Запорозької Січі", серія "Український дипломатарій", здійснення кількох археографічних проектів доби "відлиги" тощо), але й їх не можна назвати повністю бездоганними археографічними проектами. Натомість жодної ж теоретичної праці з археографії, не дивлячись на існування спеціального академічного Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, в Україні не народилося. Ми свідомо виносимо за дужки згадану вже змістовну монографію Геннадія Боряка, оскільки вона присвячена переважно камеральному розділу археографії, і не охоплює інші складові цієї науки. Так само праці Любові Дубровіної та її учнів трактують питання кодикології як одного із спеціальних розділів науки про описування та публікацію історичних пам'яток, а саме – рукописних книг. Комплексного ж дослідження з археографії, яке б узагальнило едиційні, камеральні, евристичні підсумки останнього бурхливого двадцятиріччя, містило б теоретичний аналіз сучасного стану згаданої науки та перспектив її розвитку в XXI ст., вочевидь бракує.

Думаю, не буде занадто нескромним висловити власні думки щодо тих проблем, які вкрай необхідно висвітлити в згаданому дослідженні.

Урахуємо, що наприкінці XX – на початку XXI ст. в Україні друком вийшли сотні документальних публікацій: збірників архівних документів різних типів, листування відомих діячів, їх щоденники, мемуари, окремі пам'ятки всіх історичних епох (від середньовіччя до найновітнішого часу); відбувся справжній прорив у публікації путівників державних та галузевих архівів нового покоління, інших документальних зібрань, довідників, каталогів, реєстрів, описів та різноманітної довідкової літератури, один

---

[20] Яковенко Н. М. Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії// Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 151–156.

перелік яких займає кілька сторінок тексту[21]. Всі вони потребують вивчення, узагальнення, об'єктивного науково-критичного розбору з метою виокремити справжні досягнення української археографії останнього двадцятиліття, а також визначити ті її недоліки, яких варто позбутися.

Обов'язковим елементом згаданого дослідження має стати також висвітлення досвіду та провідних тенденцій світової публікацієзнавчої практики, її теоретичних напрацювань. У сучасному глобалізованому світі просто неможливо розвивати відповідну науку, не спираючись на досягнення міжнародної спільноти істориків, джерелознавців, архівістів, та інших вчених, причетних до публікації історичних пам'яток.

Лише на підставі компаративного дослідження національної практики і світових тенденцій в археографії можливо здійснити прогнозний аналіз згаданих процесів, пошук адекватних відповідей на ті виклики, що висуваються нині й висуватимуться у найближчому майбутньому перед археографією як наукою про пошук, описування та публікацію історичних пам'яток.

Потребують надзвичайної уваги археографічні проблеми, пов'язані з оприлюдненням історичних джерел доби раннього та розвинутого середньовіччя, увага до яких останнім часом помітно знизилася. Описування та публікація актових джерел, гродських та замкових книг, матеріалів люстрацій, копіаріїв потребує надзвичайної уваги від видавців, тому згадана праця так само має в окремому своєму розділі описати цей складний та наукомісткій процес з позицій сьогодення.

Теоретичного аналізу потребує таке явище, як республікація історичних пам'яток (насамперед щоденників, спогадів, листування, творчих матеріалів та наукових праць, уже опублікованих раніше). Вона набула великого поширення наприкінці XX ст., коли до української громадськості повернулися імена та ідейна спадщина політиків, науковців, культурних діячів, раніш табуїзованих радянськими ідеологічними органами та офіційною наукою. Досить назвати нове видання багатотомові “Історії України – Руси” Михайла Грушевського, творчої спадщини Дмитра Дорошенка, Олександра Оглоблина, Наталії Полянської-Василенко, В'ячеслава Липинського тощо. Але наукові принципи, методи та засади такої республікації не були навіть приблизно сформульовані, здійснювалися кожним упорядником на власний розсуд, унаслідок чого маємо значний різнобій в археографічному оформленні таких республікацій пам'яток

[21] Див. найдокладніший, але не вичерпний перелік (лише з 2001 р.) таких документальних видань на офіційному веб-порталі Державного комітету архівів України: http://www.archives.gov.ua/Publicat/publications-new.php

історичної, політичної, культурної думки, епістолярної та мемуарної спадщини. Видаванню таких пам'яток варто було б присвятити окремий розділ майбутньої праці. Досі ані в правилах публікації історичних документів, ані в теоретичних дослідженнях до них навіть не ставилися як до особливого виду археографічних об'єктів, хоча вони вочевидь заслуговують на це з огляду на особливості їх підготовки до друку, складання науково-довідкового апарату, передмови тощо.

Останнім часом простежується майже непомітна, але все більш вагома тенденція щодо органічного вплетення документальних публікацій до текстів монографій, тематичних збірників та інших видань. У них історичні пам'ятки друкуються або у вигляді додатків, що є важливою і невід'ємною складовою частиною видання, або як окремі розділи основного тексту. Як на приклад можна послатися на останній величезний документальний проект – Національну книгу пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років, де в усіх 19 томах (18 регіональних та зведеному) розділ "Документи" став обов'язковим і дуже інформаційно насиченим. Фактично завдяки цьому опублікований масив документів про Голодомор зріс приблизно на порядок. Таке явище обов'язково потребує теоретичного розгляду й узагальнення.

Варто проаналізувати набутий досвід у царині камеральної археографії, насамперед у сфері видання путівників та інших довідкових видань за архівними фондами. Після виходу в світ уже згаданої монографії Геннадія Боряка відбулася в значній мірі спровокована нею революція у підготовці архівних інформаторів. Практично всі центральні державні архіви, значна кількість держархівів областей, деякі академічні архівосховища здійснили видання путівники, анотовані реєстри описів, інші довідники про склад і зміст своїх фондів; у процесі підготовці ще значна кількість таких довідкових видань. Така титанічна праця, безумовно, потребує прискіпливого наукового узагальнення, демонстрації сильних і слабих сторін цього процесу, накреслення шляхів наступного наукового прогресу в такій важливій сфері археографії.

Крім згаданого вище, обов'язковим елементом комплексного дослідження сучасної української археографії має стати аналіз електронних публікацій та веб-археографії взагалі. Оприлюднення окремих документів, документальних комплексів та баз даних на архівні фонди, колекції та

окремі документи в мережі Інтернет, особливо в останні роки, носить лавиноподібний характер. Таких веб-сторінок навіть в українському сегменті Всесвітнього павутиння нараховується вже кілька десятків[22]. Але належний науковий аналіз їх змісту, форми, тенденцій поки відсутній. Немає також жодних теоретичних розвідок щодо можливостей і перспектив розвитку цього нового розділу археографії (польової, камеральної та едиційної в їх комплексі).

Окремий сюжет, який потребує обов'язкового розкриття – археографія електронних (цифрових) документів. Такі документи від моменту свого народження проходять інший шлях, ніж документи з паперовими носіями, та існують в принципово іншому середовищі. По-іншому вирішуються щодо них питання автентичності, підписання, копійності, навіть самої їх форми, не кажучи вже про їх зберігання та актуалізацію. Власне, на відміну від звичних для нас документів, писаних або друкованих на папері, з бланком, підписом, печатками, резолюціями тощо, які підшиваються в справу і зберігаються в ній, є доступними для візуального вивчення у будь-який момент, електронний документ – лише своєрідна цифрова комбінація, яка живе власним життям у специфічному електронному середовищі, й ознайомлення з нею можливо лише за допомогою відповідних технічних засобів. Зрозуміло, що вже тому пошук таких документів, їх публікація в електронній та друкарській формах має свої суттєві особливості, абсолютно не розкриті в існуючій науковій літературі.

Розділ згаданого дослідження має бути присвячений і публікації історичних джерел у вигляді мікрофільмів. Хоча "золота доба" таких специфічних видань завдяки наступу надсучасних інформаційних технологій, вочевидь, позаду (вони широко побутували на Заході впродовж 1960–1990-х років), але й досі на мікрофільмових публікаціях спеціалізуються знані видавничі фірми США, які не планують згортати своєї діяльності.

Повертаючись до праці Владіміра Козлова, хочеться додати, що вона є надзвичайно корисною і дуже вдалою насамперед тим, що надихає на роздуми, пробуджує думку, не намагається поховати читача під глибами аргументів, а, навпаки, примушує шукати власні відповіді на всі поставлені та ще більше – на непоставлені її автором питання.

І насамкінець – стосовно назви науки, про яку ми нині говорили. Чи в дійсності вона має право називатися "археографією", якщо

---

[22] Назвемо лише деякі з них, зокрема, державних інституцій: http://www.archives.gov.ua/Sections/; http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=49757&cat_id=53076; приватні та аматорські http://izbornyk.org.ua/; http://www.haidamaka.org.ua/page_archivum.html. та ін.

об'єктом її стають все більше не давні документи, а історичні пам'ятки позавчорашнього і навіть вчорашнього дня? Член-кореспондент НАН Василь Німчук свого часу запропонував для розділу науки видавання сучасних документів ввести термін "кайнографія", або "новографія", на відміну від публікації старожитностей. Така пропозиція не знайшла підтримки інших археографів. Але раціональне зерно в ній є. Можливо, варто пристати до загальноєвропейської думки і говорити про публікаціознавство, що автоматично знімає хронологічні проблеми у назві науки?

Одним словом, стара наука археографія потребує модернізації, починаючи від своєї назви та понятійного апарату. Справа честі українських археографів узяти участь у цьому процесі.

Валентина Корзун, Антон Свешников
Омск

«Мир историка» – кредо Школы
(Мир историка. Историографический сборник. Вып. 1-4. Омск: ОмГУ, 2005-2008)[1]

В режиме периодического издания «Мир историка» выходит с 2005 г[2]. Всего на сегодняшний день вышло четыре выпуска ежегодника, пятый находится в печати.

Среди авторов альманаха – ученые (историки, социологи, философы, культурологи) из Москвы, Санкт-Петербурга, Омска, Казани, Петрозаводска, Челябинска, Новосибирска, Сыктывкара, Новокузнецка, Череповца, Праги и Киева.

Каждый выпуск «Мира историка» состоит из комплекса статей, разбитого на тематические блоки, и раздела публикаций материалов и архивных документов по истории отечественной исторической науки. Разбивка статей на блоки определяется, с одной стороны, общей концепцией издания, что обуславливает наличие неких «сквозных» тем, а с другой, «темой» номера, при помощи которой редакционная коллегия пытается актуализировать новые аспекты проблемного поля издания. Эволюция тематических блоков позволяет, как нам представляется, зафиксировать каким образом развивалась и трансформировалась намеченная редакционной коллегией программа и стратегия издания. Следует отметить, что альманах опирается не столько на жесткое и четко определенное видение

---

[1] Исследование выполнено при финансовой поддержке Федерального агентства по науке и инновациям в рамках федеральной целевой программы «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России на 2009-2013 гг.», государственный контракт 02.740.11.0350.

[2] Следует в качестве своего рода пилотных выпусков отметить вышедший в 1999 г. сборник «Мир историка: идеалы, традиции, творчество» и опубликованную в 2002 г. коллективную монографию «Мир историка. XX век».

программы, с четко формализованным определением базовых понятий и концептов, сколько на некую открытую и трансформирующуюся модель своего проблемного поля.

В первом выпуске ежегодника редколлегия прояснили интенцию своих поисков теоретических новаций – *«чувство тесноты в рамках традиционной историографии»*, которая не питает сколько-нибудь заметного интереса к истории науки как деятельности «живых людей»: *«именно тогда и была взята на вооружение метафора "мир историка". Метафора туманная»*, но *«достаточно верно указывающая на общее направление работы»*[3]. Это была реакция историографов на обезлюдевшую историю науки, особенно это касалось историографии советского периода. Обращение к «миру историка» подпитывалось уже сложившейся традицией в рамках омской историографической школы исследования научного сообщества отечественных историков на рубеже XIX- XX вв. с выявлением стиля научного общения, ценностных норм внутри корпорации, к индивидуальным личностным качествам её членов. С другой стороны, общий контекст развития истории науки именно к этому времени уже обогатился интересными находками и построениями в области теории и философии науки, связанными с именами П. Бурдье, Р. Коллинза, Р. Шартье, К. Гирца, Х. Гастерсона и др. Антропология академической жизни как научная проблема только намечалась.

Авторы проекта исходили из того, что наука – это определенная культурная форма, в рамках которой принимая или до конца не принимая «правила игры» научного сообщества, только и живет историк. Форма, с одной стороны, ставит перед историком, своим носителем, определенные проблемы, которые он в своей деятельности пытается разрешить, тем самым её развивая, а с другой стороны, сама по себе форма может существовать только благодаря деятельности этого самого историка. На эту деятельность как таковую в первую очередь авторы и попытались посмотреть. Если историк изучает прошлое, стремясь в конце концов найти «живого человека», то почему подобный подход не применить к изучению самой исторической науки, обратившись к «миру историка»?

Именно такой озабоченностью и направленностью на человека науки авторы проекта и соблазнили своих коллег, создав определенную площадку для исследовательских опытов в данном направлении. Метафора, как известно, выполняет двойную коммуникативную функцию, на что обращает внимание польский методолог В. Вжозек, выделяя риторический

[3] Мир историка: историографический сборник / под ред. В.П. Корзун, Г.К. Садретдинова. Вып. 1. Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. С. 3.

и логический её смыслы. Метафора создаёт определенное напряжение в постижении смысла того или иного историко-научного процесса[4]. В связи с этим важно ещё одно наблюдение: высказывание становится метафорой, когда оно даёт толчок процессу создания комплекса ассоциативных импликаций между семантиками субъектов.

Представляется, что в нашем случае метафора сыграла именно такую роль. И как результат – создание сети единомышленников, работающих в рамках данной стратегии.

Это был романтический период, как «новой историографии», так и нашего проекта. Постепенно метафора «мир историка» стала общеупотребляемой, ей были преданы очертания более строгой дефиниции, структурирующей исследовательскую практику. Под «миром историка» стало пониматься определенная совокупность культурно-профессиональных ценностей, вытекающих из них форм и правил поведения, социальных ролей историка профессионала от ученика до исследователя-творца, производящего и транслирующего историческое знание. В этой связи оказываются важными и ожидания общества в отношении историка, и ожидания историка по отношению к обществу и самому себе, понимание им своей социальной функции. Историк (как и всякий человек) в постоянных поисках смысла своей деятельности, ответа на вопрос: «Что такое история и для чего нужен историк?», живет одновременно в нескольких временах и смысловых пространствах, постоянно сталкиваясь с проблемой соотнесения прошлого и настоящего. Историк осознает включенность в историю, историчность мира, и это, безусловно, составляет основной конфликт его профессиональной деятельности. В этой связи авторы намеренно актуализируют проблемность деятельности историка как неотъемлемую черту.

Первый выпуск (2005 г.) состоит из трех блоков статей. Первый из них посвящен теоретическому обоснованию «антропологического поворота» в историографических исследованиях[5]. Некая тематическая неоднородность блока позволяет сконструировать контекст, в рамках которого оказывается

---

[4] Вжозек В. Метафора как эпистемологическая категория// Одиссей. Человек в истории. 1994. Москва, 1994. - С.259.

[5] См. Мамонтова М.А. Антропологические поиски современной отечественной историографии // Мир историка. Историографический сборник. Вып. 1. Омск: ОмГУ, 2005.- С. 6 – 21; Ким С.Г. История общества и история человека: конфликты и компромиссы в современной историографии ФРГ // Там же. - С. 22 – 43; Сабурова Т.А. Интеллектуальная интеграция в современных исторических исследованиях: формирование новых парадигм и историографических стратегий // Там же. - С. 44 – 62; Чеканцева З.А. Методология истории в формировании современного профессионального историка // Там же. - С. 63– 74.

возможен поворот к изучению исторически обусловленных социокультурных практик деятельности человека по получению профессионального исторического знания.

Второй блок статей был связан со сквозной, как потом оказалась, темой «Историк и власть». Достаточно традиционная, но при этом неизменно вызывающая интерес, тематика получает новый поворот за счет принципиальной установки за выявления сложности и неоднозначности взаимоотношений научного сообщества историков и политической элиты в определенной конкретно-исторической ситуации. В этот блок включены статьи, посвященные анализу идеологических, административных, социально-политических факторов, определяющих профессиональную жизнь советских[6] и германских[7] историков в 1940-е гг.

Третий блок статей первого выпуска был выстроен вокруг вызвавшего впоследствии определенный резонанс понятия «историографический быт»[8]. Этот раздел сборника, пожалуй, оказался наиболее «антропологически» ориентирован. Включенные в него статьи рассматривали взаимоотношение частного и публичного в профессиональной жизни ученого-историка[9], проблему адаптации историка в новой социокультурной среде[10], феномен конфликта в профессиональном научном сообществе[11], влияние профессиональных (и идеологических) установок на стратегию поведения ученого в тех или иных конкретных ситуациях[12].

---

[6] См. Корзун В.П., Колеватов Д.М. Социальный заказ и историческая память (научное сообщество сибирских историков в годы Великой Отечественной войны) // Там же. - С. 75 – 94; Колеватов Д.М. Научное сообщество как социальный фильтр («репрессивное давление» в научной судьбе М.А. Гудошникова и М.К. Азадовского) // Там же. - С. 121– 141.

[7] Хряков А.В. «Сотрудничество с Ваалом»: немецкие историки и нацизм // Там же. С. 95 – 120.

[8] См. Алеврас Н.Н. Что такое «историографический быт»: из опыта разработки и внедрения историографической дефиниции // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории (в печати). Выражаем благодарность автору за предоставленную возможность познакомиться с материалом в рукописи.

[9] См. Умбрашко К.Б. Частная жизнь и «ученые занятия» университетского интеллектуала 19 в. // Мир историка. Вып. 1. - С. 142 – 197; Шаханов А.Н. Историк С.М. Соловьев и его семья // Там же. - С. 198 – 230.

[10] Волошина В.Ю. «Мы с тобой одной крови»: межличностное взаимоотношение как фактор психологической адаптации ученых в эмиграции // Там же. - С. 262 – 274.

[11] Свешников А.В. «Вот Вам история нашей истории». К проблеме типологии научных скандалов второй половины 19 – начала XX в. // Там же. С. 231 – 261.

[12] Свешникова О.С. «Впечатления путешественника, побывавшего в новом Китае». Взгляд официального советского археолога // Там же. С. 275 – 289.

В разделе публикации были представлены письма одной из первых в России женщин-историков М.А. Островской С.Ф. Платонову[13], переписка А.В. Карташева и С.П. Каблукова[14], С.Г. Пушкарева и А.А. Кизеветтера[15], воспоминания известного советского историка А.Л. Сидорова о годах обучения в Институте Красной профессуры[16] и омского ученого В.Т. Фоменко о деятельности И.М. Разгона в Томском университете[17], а также перевод статьи известного антиковеда А. Момильяно о М.И. Ростовцеве[18].

Второй выпуск «Мира историка» был преимущественно ориентирован на изучение «жизненного мира « историка в контексте, как обычно достаточно «мягко» сформулированной темы, «историк и время». Тема номера определила компановку блоков статей. Первый блок был ориентирован на изучение «стилей жизни и творчества» профессиональных ученых второй половины 19 – XX веков. В статьях этого блока рассматривались как индивидуальные «стили» и стратегии профессионального поведения в различных политических, социальных и культурных контекстах[19], так и специфические особенности таких форм профессиональных сообществ как научные школы[20].

Второй блок был организован вокруг ставшей уже традиционной и сквозной для издания проблемы «историк и власть». Статьи этого блока преимущественно анализировали влияние политических процессов на советскую историческую науку 1930 – 1940-х гг.[21].

---

13 См. Письма М.А. Островской С.Ф. Платонову (1906 – 1914). Под. публикации, предисловие и комментарии М.А. Мамонтовой // Там же. - С. 290 – 311.

14 Жизнь историка в переписке с другом (А.В. Карташев – С.П. Каблуков, 1909 – 1917) Подготовка к публикации, предисловие и комментарии С.П. Бычкова // Там же. - С. 312 – 358.

15 Переписка С.Г. Пушкарева и А.А. Кизеветтера . Публикация В.Ю. Волошиной // Там же. - С. 359 – 362.

16 Сидоров А.Л. Институт Красной профессуры. Публикация и комментарии Б.А. Осадченко // Там же. - С. 363 – 408.

17 Фоменко В.Т. Воспоминания об Израиле Менделевиче Разгоне. Публикация С.В. Фоменко // Там же. - С. 409 – 432.

18 Момильяно А. М.И. Ростовцев. Перевод и комментарии С.Б. Криха // Там же. - С. 433 – 457.

19 См. Крих С.Б. М.И. Ростовцев и М. Финли: два типа ученого // Мир историка. Историографический сборник. Вып. 2. Омск, 2006. - С. 6 – 26; Волкова Ю.С. Историк А.М. Ону в России и Великобритании // Там же - С. 27 – 36; Савицкий И.П. Архистратиг русской археологии // Там же. - С. 37 – 43; Базанов П.Н. Историк Н.И. Ульянов: ученый, заключенный, эмигрант // Там же. - С. 58 – 77.

20 См. Воробьева Н.Н. К характеристике отечественных церковно-исторических школ второй половины 19 – начала XX в. // Там же. С. 44 – 57.

21 См. Свешников А.В. Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930–

Довольно любопытный поворот темы обозначил третий блок - «Историк как очевидец события и его интерпретатор». Сделав акцент на ситуации «включенности» историка в качестве участника или очевидца в исторический процесс авторы статей этого блока, попытались показать как профессиональные нормы влияют на поведение ученого или предпринимаемые им «по ходу дела» в этом случае попытки рефлексии[22]. Эта же проблема является общей и для раздела «Материалы и документы», в котором наряду с архивными документами[23] помешены и тексты интервью видных советских историков, размышлявших о «времени и о себе»[24].

Третий выпуск вывел на «первый план» еще одну, ставшую впоследствии сквозной тему - коммуникации в системе исторического знания. Значительная часть статей третьего выпуска, а в след за ни м четвертого и готовящегося к печати пятого, была посвящена анализу различных форм профессиональных (и не только профессиональных) коммуникативных связей, их специфики и функциям в процессе конструирования и трансформации знаний о прошлом[25]. Кроме того, коммуникативный фон оказался

1940-х гг. // Там же. - С. 78 – 111; Володьков О.П. Место и роль М.Н. Покровского в советской исторической науке: основные противоречия // Там же. - С. 112 – 178; Рыженко В.Г. «Просмотрено – исключить …» (о переходе к идеологическому наступлению на историков в провинции в начале 1930-х гг.) // Там же. - С. 179 – 198; Корзун В.П., Колеватов Д.М. Социальный заказ и трансформация образа исторической науки в первое послевоенное десятилетие («На классиков, ровняйсь!») // Там же. - С. 225 – 248.

[22] См. Мухина Г.А. Как писали историю французские просветители // Там же. С. 248–273; Волошина В.Ю. Повседневность гражданской войны глазами ученых // Там же.- С. 274– 292; Пучкова И.С. П.Б. Струве о России (по материалам журнала «Русская мысль»)// Там же. - С. 293 – 315; Георгиев П.В., Чиглинцев Е.А. Российские историки в поисках политичес-кого идеала: В.П. Бузескул и Р.Ю. Виппер об афинской демократии // Там же. - С. 316 – 325.

[23] Восемь писем Я.М. Захера А.В. Адо. Публикация и комментарии В.П. Золотарева и С.С. Канашкиной // Там же. - С. 326 – 341; Доклад А. Д. Александрова «Наука и коммунизм». Вступительная статья, публикация и комментарии М.А. Мамонтовой // Там же. - С. 342 – 376; «Семь лет я непрерывно борюсь за свое существование …» Письма В.А. Левашевой и Л. А. Евтуховой. Публикация, вступительная статья и комментарии О.С. Свешниковой// Там же. - С. 472 – 483.

[24] См. Историки послевоенного поколения о времени и о себе: интервью В.И. Матющенко, Б.Г. Могильницкого, В.Л. Соскина. Вступительная статья и комментарии Н.В. Кефнер // Там же. - С. 377 – 429.

[25] См. Рыженко В.Г. «Территория для диалогов» – особая миссия альманаха «Диалог со временем» в интеллектуальном пространстве конца XX - начала XX вв. // Мир историка. Историографический сборник. Вып. 3. Омск, 2007. - С. 42 – 63; Якуб А.В. «Жизнь Карла Великого» Эйнхарда: прошлое и настоящее внешней политики франкских императоров// Там же. - С. 64 – 73; Еремеева С.А. Забыть, чтобы помнить … // Там же. - С. 74 – 94; Чиглинцев Е. А. «Лебединая песня революции?»: политическая актуалиазция античной

значим и для включенного в третий выпуск «биографического блока»[26], а так же содержательно «скрепил» раздел публикаций[27].

Четвертый выпуск был приурочен в двойному юбилею, профессоров В.П. Корзун (создателя «Мира историка») и В.Г. Рыженко, и, воспользовавшись случаем, редколлегия решила попробовать еще один новый тематический ракурс – гендерный. По словам авторов предисловия этого выпуска, речь идет в данном случае о попытках изучения научного сообщества как «гетерогенной динамичной структуры диалогического взаимодействия различных половозрастных ролей и статусов». Подобный подход проявился в первую очередь в статьях, включенных в первый раздел выпуска[28]. Гендер-

истории в творчестве А. Блока после октября 1917 г. // Там же. - С. 95 – 106; Кучурин В.В. Религиозный мир С.М. Соловьева // Там же. - С. 107 – 126; Мамонтова М.А. Формы контроля общественно-популяризаторской деятельности провинциального историка в первое послевоенное десятилетие // Там же. - С. 137 – 156; Свешникова О.С. Как написать историю вместе? Из опыта работы над коллективными монографиями Института истории материальной культуры // Там же. - С. 157 – 168.

[26] См. Макарова Н.И. Опыт деконструкции историографического образа ученого: В.И. Григорович // Там же. - С. 169 – 181; Антощенко А.В. Павел Гаврилович Виноградов: становление преподавателем // Там же. - С. 181 – 212; Бамбизова К.В. Образ историка и его ремесла глазами историка-медиевиста И.М. Гревса (конец 19 – начало XX века) // Там же. - С. 213 – 243; Волошина В.Ю, Историк Борис Алексеевич Евреинов и его семья в эмиграции // Там же -. С. 244 – 258; Мягков Г.П., Хамматов Ш. С. Н.П. Грацианский: путь в науку // Там же. - С. 259 – 289.

[27] См. Перевод «Энеиды» Вергилия в социокультурном контексте России конца 19 века (25 писем А.А. Фета Д.И. Нагулевскому) // Там же. - С. 290 – 333; Письма П.Г. Виноградова ученикам. Публикация и комментарий А.В. Антощенко // Там же. - С. 334 – 375; Переписка А.Е. Преснякова с друзьями. Публикация и комментарий Т.Н. Жуковской// Там же. - С. 376 – 438; Письма П.П. Митрофанова С.Ф. Платонову 1901 – 1910 гг. Публикация и комментарии И.С. Пучковой, А.В. Свешникова, В.А. Филимонова// Там же. - С. 439 – 459; Интервью Л.Т. Мильской. Публикация Н.В. Кефнер // Там же. - С. 478 – 489.

[28] Гришина Н.В. Ученицы, слушательницы, почитательницы … Женщины в мире «мужской» науки (в конце 19 – начале XX в.) // Мир историка. Историографический сборник. Вып. 4. Омск, 2008. С. 8 - 28; Иванова Т.Н. Женщины в судьбе В.И. Герье // Там же. - С. 29 – 49; Антощенко А.В. Трагедия любви (Путь Г.П. Федотова к Истории)// Там же. С. 50 – 75; Шевелева П.В. Молодость историка (начало жизненного и профессионального пути М.В. Нечкиной) // Там же. - С. 76 – 118; Дребушевская Г.А. Е.В. Гутнова о средневековом представительстве и проблемах демократии // Там же. - С. 199–140; Бикеева Н.Ю. «Осветившая темную меровингскую эпоху»: мирское и сакральное в агиографическом образе королевы Радегунды // Там же. - С. 141 – 152; Гуржий А.И., Юсов С.Л. Научная деятельность Екатерины Стецюк в Институте истории Украины // Там же. - С. 153 – 170; Хряков А.В. Немецкий историк Хильдегард Шедер: ресурсы научной карьеры // Там же. - С. 171 – 196; Зезина М.Р., കознова И.Е., Рогалина Н.Л., Рыженко В.Г., Сивохина Т.А. Вспоминая уроки гармонии «ученого» и «женского»: к образу советского

ной проблематике посвящена и большая часть публикуемых источников[29]. Второй вновь строится вокруг проблемы научных коммуникаций[30].

Таким образом, подводя некоторые итоги нашего обзора, можно констатировать следующее. Во-первых, теоретические поиски коллектива «Мира историка» оказались созвучные определенным тенденция развития современной историко-научной мысли[31]. Во-вторых, некая «мягкость» в формулировке исследовательской программы, отсутствие «манифеста», в котором эта программа была бы четко прописана, сделала сборник, с одной стороны, несколько аморфным и эклектичным, а с другой стороны, динамичным и открытым, лишенным имплицитного догматизма. В-третьих, тематика статей при ретроспективном обзоре достаточно наглядно отражает тенденцию усиления внимания к «внутренней социальности»

историка В.М. Солунской // Там же. - С. 197 – 221; Свешникова О.С. Женский взгляд. Археологическая экспедиция в гендерном измерении // Там же. С. - 222 – 237.

[29] Мягков Г.П., Хамматов Ш.С. «Остаюсь любящая мать и самый искренний друг Софья Корсакова», или «Обратная семантика» жизни и творчества историка Дмитрия Корсакова// Мир историка. Историографический сборник. Вып. 4. 2008. - С 412- 439; Мамонтова М.А. Первая русская женщина – магистр русской истории (подборка документов, посвященная М.А. Островский) //Там же. - С. 449-454; Корзун В.П. «Теперь мне кажется, что он пойдет по своей прямой дороге и не погибнут его дарования и надежды…» (материалы к биографии Ивана Александровича Лаппо-Данилевского, подготовленные его матерью Еленой Дмитриевной) // Там же. - С. 455-499; Гутнов Д.А. Е.В. Гутнова в характеристиках Е.А. Косминского (Публикация из архива наследников Е.В. Гутновой её четырех официальных характеристик, составленных учителем, членом-корреспондентом Академии наук СССР Е.А. Косминским) // Там же. - С. 512-520.

[30] См. Алеврас Н.Н. «Своя игра»: историк вне «школьной « традиции или опыт персонального выбора в пространстве историографического быта // Там же. - С. 238 – 267; Солодянкина О.Ю. Как знали и преподавали историю иностранные гувернеры и гувернантки в России (18 – первая половина 19 в.) // Там же. - С. 268 – 284; Краснова Ю.В. Университет как коммуникативное пространство (на примере столичных университетов России конца 19 – начала XX в.) // Там же. - С. 285 – 303; Бычков С.П. Трансформация коммуникаций русского церковного академического сообщества на рубеже 19 – XX вв. // Там же. - С. 304 – 321; Волошина В.Ю. Коммуникативная практика научного сообщества русского зарубежья в контексте «профессорской культуры» (по материалам переписки А.А. Кизеветтера) // Там же. - С. 322 – 331; Кныш Н.А. Образ советской исторической ануки и историка в газете «Культура и жизнь» (к вопросу об особенностях коммуникативного пространства) // Там же. - С. 332 – 364; Воробьева О.В. Тойнби и тойнбиана второй половины 50-х – начала 60-х гг. XX в. как феномены «духа времени»// Там же. - С. 365 – 386; Свешников А.В., Степанов Б.Е. Коммуникативные стратегии постсоветских исторических альманахов // Там же. - С. 387 – 411.

[31] См. Например, Антропология академической жизни: адаптационные процессы и адаптивные стратегии. Москва, 2008; Наука и научность в исторической перспективе. С.-Петербург, 2007.

науки (от влияния политики до анализа коммуникаций, социальных ролей и конструирования профессиональной идентичности в рамках исторической науки как социокультурной традиции). В четвертых, у издания сформировался круг своих более менее постоянных авторов, что вовсе не означает, что оно «закрыто» для всех остальных. Мы всегда открыты для сотрудничества. Мы ждем новых авторов, новые материалы и новые идеи и надеемся на сотрудничество.

Галина Січкаренко
Київ

Сучасні рецепції ідеї університету

Поляков Н.В., Савчук В.С. **Классический университет: от идеи античности к идеям Болонского процесса. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.**

Вища освіта, як один з базових соціальних інститутів, привертає значну увагу вчених і освітян. Однак, узагальнюючих, фундаментальних праць явно бракує. Девальвація вищої освіти, академічних цінностей на тлі жорсткого прагматичного підходу до освітньо-наукової сфери породжує проблеми, з якими раніше університети не стикались. Тим цінніша довгоочікувана, ґрунтовна робота відомих вчених Н.В.Полякова і В.С.Савчука, присвячена 90-річчю рідного Дніпропетровського національного університету, яка відразу стала бібліографічною рідкістю.

Спочатку дозволимо собі невеликий відступ. У наших умовах особливо складно отримати роботи, що видаються колегами в регіонах. У пострадянській Україні все ще бракує інтелектуальної комунікації між вченими, Інтернет – комунікації та ін. Справа не тільки в статусі науки й науковій діяльності в суспільстві, проблемі фінансування тощо. Це пов'язано також зі зміною характеру соціальних ресурсів науковця, рівнем його професійної кваліфікації. Автори, особливо молоді, не знайомі з роботами колег, які друкуються в „своїх" регіональних виданнях і фахових журналах, що мають невеликі наклади, і яких не знайти ні в Інтернеті, ні в бібліотеках, навіть столичних.

Прикро, але набагато більше знаєш про наукові публікації, наприклад, в Росії, ніж в України. Це свідчить про територіальну (і, як наслідок, інтелектуальну) відірваність, внутрішню розпорошеність нашої наукової

спільноти, про загрозу самомаргіналізації, самоізоляції нашого власного інтелектуального простору.

Монографія Н.В.Полякова і В.С.Савчука охоплює історію розвитку університетської освіти від античності до Болонського процесу. Половина обсягу книги присвячена аналізу української вищої школи як складової європейського культурного поступу. Монографія містить чимало таблиць і малюнків, що структурує й робить наочною викладену інформацію.

Дослідження починається з історії протоуніверситетської античної освіти (співтовариство Піфагора, Академія Платона, лікей Аристотеля, мусейон Птоломея, Олександрійська бібліотека), її поступового оснащення інструментами збереження та передачі знання, диференціації й класифікації дисциплін в межах виховного процесу, спрямованого на піклування про душу вихованця. При аналізі пріоритетів і традицій середньовічних університетів уважно розглядаються їх права, устрій, функції, відносини з владою, церквою й суспільством, а також склад студентів, механізми визнання дипломів, надання наукових ступенів та ін. Події Нового часу викликали відхід від єдиної європейської схеми університетської освіти, розвиток її нових моделей.

Завданням класичного університету було формування людської особи як духовної істоти. В контексті такого розуміння сутності університету однозначно негативною буде відповідь на актуальні сьогодні запитання: чи може університет існувати виключно як комерційна структура, що орієнтується на швидкозмінні ринки праці, і чи може ринок бути справжнім мірилом для розвитку університету? Тому з інтересом знайомишся з аналізом класичних моделей „ідеального" університету В.Гумбольдта, Дж.Ньюмена, з формотворчім і критичним осмисленням ідеї Університету Х.Ортегі-і-Гассета, К.Ясперса, В.Хатчінса, С.І.Гессена, К.Керра та інших, а також можливостями втілення їх на практиці.

Визначальні принципи університетського життя (органічна єдність викладання й дослідження, незалежність від зовнішнього тиску, принцип автономії) були покладені в основу всіх стратегічних міжнародних документів, що окреслюють ідеологію сучасного університету. Це – Magna Charta Universitatum, Лімська декларація про академічну свободу і автономію вищих навчальних закладів, Ерфуртська декларація до відповідального університету XXI століття, Декларація Глазго про сильні університети для сильної Європи. Данні документи поряд з іншими наводяться у додатку до книги.

Автори рецензованої монографії ретельно розглядають традиції та практику діяльності відомих систем університетської освіти Франції,

Німеччини, Великої Британії, досягнення й проблеми університетської системи США й Канади. Чільне місце відведено аналізу моделі класичного університету, а також сучасних моделей „підприємницького”, „академічного”, „корпоративного” університетів, „регіонального університетського комплексу” та моделі „відкритого університету”.

Простежені досить міцні зв’язки України із західноєвропейським університетським рухом, значний внесок вітчизняних університетів у духовне життя українського народу, незважаючи на адміністративні та національні утиски. Багато професорів і вихованців брали участь у суспільно-політичному житті України, виборюючи автономність університетського життя та академічні свободи. Особливо актуальні два останні розділи монографії, присвячені процесам трансформації класичного університету в Україні в роки Незалежності та входження України до Болонського процесу. Аналізуються питання визначення типу вищого навчального закладу, модель національного університету в умовах модернізації освіти, специфіка розвитку університетів в регіонах.

Аналіз входження України в Болонський процес, проведений авторами не формально, а „зсередини”, з боку безпосередніх учасників впровадження європейських вимог до навчально-виховного процесу, споживачів освітніх послуг. Це робить поданий матеріал оригінальним і конче потрібним для широкого кола освітян, науковців, керівників вищої освіти.

Розглядаючи динаміку розвитку Болонського процесу у вищій школі України, автори зосереджують увагу на „болючих точках” цього процесу, зокрема, готовності української системи вищої освіти до *неформального* переходу на „рейки” Болонського процесу.

У монографії цілком слушно зазначається, що принципи Болонського процесу, не підкріплені, не наповнені змістовною частиною, не матимуть позитивного впливу на результат реформування освіти в Україні. Поки що державою не створюються достатні необхідні умови для дійсно ефективного переходу до європейських засад вищої освіти. Взяти, наприклад, виконання одного з найважливіших принципів Болонського процесу: доступність вищої освіти. У Франції, наприклад, існує плата лише за записування до університету, а саме навчання безкоштовне. В Голландії та Німеччині навчання практично безоплатне. У ряді інших європейських країн воно не перевищує 10-20% від середньої заробітної плати, піднімаючись до 38-40% у США. В Україні оплата за навчання у ВНЗ коливається від 40 до 190% від середньої зарплати. Це робить недоступною якісну вищу освіту для широкого прошарку нашого населення, сприяє соціальній нерівності. Якщо не імітувати, а реально слідувати Болонським угодам, то потрібна реальна

національна освітня політика, погоджені дії державних органів, місцевого самоврядування та вищих навчальних закладів.

На відміну від європейських країн, в Україні немає цільового фінансування на проведення болонських реформ взагалі. Це означає, що в вищих освітніх закладах опрацювання необхідної документації, планів, програм, навчально-методичних матеріалів, перебудова всієї освітньої системи здійснюється за рахунок інтелектуального ресурсу й часу професорсько-викладацького складу, який і так перевантажений поточною навчальною роботою. Педагогічне навантаження викладачів надмірно зросло й через перевірку письмових завдань, творчих робіт, багаторазові прийоми заборгованостей у студентів по модулях, при збереженні попереднього рівня заробітної плати. Більше того, як показано в роботі, під час реалізації вимог Болонського процесу фінансування вищої школи у відсотковому відношенні з року в рік досить суттєво зменшувалось. Між тим у заявах європейських організацій підкреслюється, що ініціативи „з гори" до бажаних результатів не приведуть, оскільки якість навчання, програми, стандарти – це результат ключових компетенцій професорсько-викладацького складу, а не чиновників. Виказується „чимала стурбованість з приводу відсутності прямого представництва викладацького складу і наукових співробітників у ході Болонського процесу" (с. 506).

Автори монографії справедливо зазначають, що помилково сприймати Болонський процес як панацею від всіх бід. Країни, які стали на шлях цього процесу багато раніше за нас, продовжують відчувати значні проблеми в сфері підготовки сучасних фахівців. Елітні ВНЗ (Кембридж, Паризький інститут політичних наук та ін.) взагалі відмовились брати участь у Болонському процесі. Це означає, що його принципи будуть регламентовані й застосовані тільки для „пересічних" людей.

В українському освітньому дискурсі до появи монографії М.В.Полякова й В.С.Савчука фактично не було досліджено перетворення вищої освіти в суб'єкта торгівельних відносин в рамках генеральної угоди по торговим послугам (ГАТС). Між тим, ця проблема виникла ще на початку 1990-х рр. і, накладаючись на процес впровадження Болонського процесу, здатна суттєво вплинути на освітню практику, змінити її пріоритети, встановити нові принципи міжнародних відносин. Каменем спотикання тут виступає дилема: чим є сьогодні знання – товаром чи суспільним благом.

Автори, вперше в нашій літературі, комплексно розглядають плюси й мінуси приєднання до ВТО (ГАТС) як системи, що узаконює ринкові відносини в вищій освіті. Висвітлюються дискусійні питання освітніх зобов'язань держави перед своїми громадянами та включення освіти в

ринкові механізми. Уряди низки країн і такі міжнародні організації, як ЮНЕСКО, Асоціація європейських університетів, Міжнародна організація університетів, Національний союз студентів Європи, Американська асоціація університетів та інші, виступають проти включення освіти до торгових договорів у рамках ВТО. Експерти країн, що розвиваються, виступаючи з позиції „освітнього імперіалізму", стверджують, що угоди, пов'язані з ВТО й ГАТС, розроблені для захисту продавців і постачальників, а не користувачів і покупців освітніх послуг. Згадується цікавий досвід Німеччини, яка змінила свої принципи відносно торгівлі освітніми послугами. „Тепер вона прагне виступати на в якості жертви глобалізації, а в якості дієвої особи світового рівня" (с. 538).

Питання, які піднімаються в монографії безпосередньо стосуються формування національної освітньої політики. Зазначається, що без узгодження „правил гри", прорахунку й відстоювання національних інтересів партнерство України з Європою в рамках Болонського процесу не буде рівноправним, а отже й взаємовигідним. Лейтмотивом у критиці Болонського процесу є те, що він не враховує специфіку досвіду і надбань конкретної національної освітньої чи наукової системи. На чимало принципових запитань ще треба знайти відповіді, пишуть автори, зокрема: чому в переговорному процесі по ГАТС провідну роль відіграють державні структури, що відповідають за торгівлю, а не за вищу освіту? Як узгодити положення ГАТС, що студент – це споживач, а не партнер, з вимогами й правами студентів? Якими повинні бути механізми забезпечення якості освіти, виходячи з формули ГАТС, що вони не повинні бути „більш обтяжливим, ніж необхідно"? і т.д.

Автори приходять до висновку, що Боннський процес незворотній, але він складає лише верхівку „айсбергу" нової освітньої політики, яка так необхідна Україні. Позитивний ефект від реалізації ідей Болонського процесу в Україні буде багато в чому залежати від того, чи хочемо ми їх дійсно втілити в життя чи зупинимось на віртуальному рівні їх здійснення. В останньому випадку певний час таку віртуальну „картинку" можна буде демонструвати Європі, але наслідки для української вищої освіти будуть тяжкими.

Характерною рисою рецензованої праці, яка за спектром висвітлюваних проблем буде корисною широкому колу науковців і освітян, є її відповідний методологічний і загальнокультурний рівень. Цінність роботи полягає у створенні цілісної, об'ємної картини виникнення, функціонування, розвитку такого складного феномену європейської культури, як класичний університет.

Відповідь класичного університету на дегуманізуючий виклик технократичного та ринково-комерційного світу варто шукати в багатовіковий історії їх діяльності. Як казав Конфуцій, той, хто, звертаючись до старого, здатний відкривати нове, гідний бути вчителем.

Дійсно, сьогодні класичний університет повинен розв'язати справді важке завдання – зуміти втримати крихкий баланс між тиском ззовні та дотримуванням валідності внутрішніх академічних цінностей. Тим важче це завдання, якщо показником суспільного визнання сьогодні вважаються гроші. Проте, внутрішній ритм класичного університету як єдиного цілого, зберігає певну незалежність від часу, забезпечуючи дорогоцінну свободу думок і дій. Наскільки творчою і адекватною буде відповідь університету на сучасні виклики багато в чому залежить від нього самого...

Ірина Колесник
Київ

«Український гранд-наратив. Ретроспективи та перспективи» – 2

У розпорядженні сучасних істориків існує декілька конкуруючих схем описання минулого України: формаційна (від якої вже стали відвикати), відома схема М.Грушевського (Київська доба, Литовська, Козацька, Гетьманщина тощо) та цивілізаційна (радше генетична) схема (Середньовіччя, Ранньомодерна доба, Модерна, Новітня, Сучасність). У численних монографіях і підручниках існують гібриди даних схем. Усі вони мають лінійну, хронологічну спрямованість, а сутність їх (за винятком формаційної) становить творення держави та нації. Українська історія у таких схемах зазвичай виглядає «бідною родичкою» Європи, «равликом», жертвою численних «окупацій», «інкорпорацій», неісторичною, провінційної, із купою комплексів другорядності, меншовартості, яка тільки і робить, що наздоганяє європейські країни, прагне наслідувати їх зразкам націо- та державотворення.

Якщо на хвилинку позбутися цих комплексів, остраху порушити усталені традиції вітчизняної історіографії, то можна уявити не хронологічну, а структурну модель минулого України. В умовах численних сучасних «поворотів», «викликів», відсутності гегемонії однієї теорії/схеми (хіба що націоналізмів) минуле України можна уявити як сукупність етносоціокультурних світів (в середині яких відбуваються закономірні процеси, зміна історичних форм політичного, економічного, духовного та усіх інших форм життя). Утім ці культурні світи можуть існувати автономно, самодостатньо, і не обов'язково від епохи до епохи передавати естафету єдиного державного життя, культурної тяглості і навіть мови.

Теоретичним підмурком структурної моделі української історії, як показано у нашій статті «Український гранд-наратив. Ретроспективи та перспективи»[1], що була опублікована у попередньому числі альманаху «Ейдос», слугують дві синергетичні метафори. Перша – суспільство, як саморегульована система, тобто така, що сама змінює свої функції, зберігає життєздатність, система, якій властиві саморозвиток, саморегуляція, а механізмом її самоорганізації виступає навколишнє середовище. Друга метафора – це принцип нелінійних динамік, який означає чергування еволюційної (історичні закони, причинно-наслідковий зв'язок) та біфуркаційної (розриви, катастрофи, історичні мутації) стадій існування будь-якої системи. Фаза біфуркації (розщеплення) містить ціле віяло альтернатив, можливість вибору, множинність субкультур і означає вивищення ролі лідера-мас та харизматичних ідей.

Структурна модель передбачає:

1. Погляд на минуле не як хронологію подій чи процесів, а як розмаїття різних форм суспільства, яке постійно ускладнюється: від родини до країни, від людності, спільноти до суспільства;

2. Ідею цілісності історичного буття. Історія постає як багатовимірна система, усі складові якої: економічна, політична, соціальна, природна, культурна, релігійна мають свою конфігурацію та ритм/темпоральність, котрі можуть бути синхронні, чи навпаки не співпадати;

3. Відмову втиснути українську історію у «Прокрустове ложе» національно-державницької схеми, неодмінно вписати її у всесвітній чи європейський процес, натомість історію сусідніх країн розгляди у контексті української історії. Зміна історичної оптики – це насамперед психологічна проблема конкретного дослідника;

4. Не протиставлення українського Сходу і Заходу, а усвідомлення особливостей їх історичного шляху, зокрема того, чому вектори їх розвитку то зближувалися, то «розбігалися», наслідки чого відчутні й по сьогодні у соціокультурному та ментальному вимірах, розмаїтті їх політичних культур і свідомості;

5. В ідеалі через структури повсякденності сприймати людину як елемент соціокультурної системи, що сама змінює свої функції і зберігає життєздатність.

Наскрізною, ключовою ідеєю структурно-синергетичної схеми є самодостатність, самоунормованість української історії, у просторі якої

[1] Колесник І. Український гранд-наратив. Ретроспективи та перспективи. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2008. – Вип.3. – С.153-177.

періоди закономірного еволюційного розвитку перериваються історичними катастрофами і розривами, а самоорганізація суспільства відбувається внаслідок взаємодії його внутрішніх ресурсів та викликів навколишнього середовища (природних умов, воєн, завоювань, революцій) як механізму саморегуляції.

Україна: Культура. Історія. Суспільство

Структурно-синергетична модель

І. Цивілізаційний трикутник: Південь – Північ – Центр: шляхи освоєння східнослов'янського культурного простору

ІІ. Виникнення української спільноти: конструювання кордонів та власної ідентичності (XIV – XVII ст.)

ІІІ. Східноукраїнський соціокультурний простір: структура та динаміка (XVII – XIX ст.)

IV. Західноукраїнський культурний світ. Еволюція та розриви (XVIII – XX ст.)

V. Українське суспільство як самоорганізуюча система (XX ст.)

Нами пропонується структурно-синергетична модель української історії як певна гіпотеза, що може бути верифікована (як дослідницький експеримент або інтелектуальна провокація, привід до обговорення у професійному середовищі) на конкретному фактографічному матеріалі у вигляді плану-проспекту двох перших пунктів наведеної схеми.

І. Цивілізаційний трикутник: Південь – Північ – Центр: шляхи освоєння східнослов'янського культурного простору

Історія територій та людності

1.Природний ландшафт. Давне населення

Південь: початок цивілізаційного руху

Грецька колонізація Причорномор'я. Ольвія. Пантікапея, Танаіс. Херсонес

Населення Степу

Степова колонізація
Скіфи
Сарматські орди
Алани
Підкарпаття. Фракійський елемент: карпи, костобоки

Північ: зворотній цивілізаційний рух

Германо-балто-слов'янська спільнота
Слов'янська колонізація

Центри розселення східнослов'янських племен

Поляни
Сіверяни
Дреговичі
Деревляни
Дулеби
Уличі
Тиверці
Бужани
Волиняни

2. Психофізичні риси та спосіб життя східних слов'ян

Антропологічні мапи
Типи: Степ. Лісостеп. Полісся. Степовики, поліщуки тощо
Родина
Вірування. Язичництво
Культ природи. Культ предків
Слов'янський пантеон

3. Структури повсякденності

Агрикультура
Знаряддя праці
Ремесла
Домівки
Одяг
Харчі, напої
Звичаї. Обряди весільні, поховальні. Святкові церемонії

4. Соціальна організація

Рід/дворище
Громада/вервь

Племенні об’єднання

5. Система міст

Перехід від родової до територіальної організації

Князівства-землі

Торговельні центри та вузли

«Путь із Варяг в Греки» – основна торговельна магістраль

Київ – торговельний і політичний центр

6. Політичний устрій східного слов’янства

Політична консолідація антських племен. Боротьба з готами (IV ст.)

Аморфний політичний побут VI ст. Племінна роздробленість

Віче – найвищій орган правління

Спроби державних утворень слов’ян

Давньоруська державність. Форми. Еволюція. Розриви

1.Початки державності IX ст.

Русь – клас «воїнів-купців»

Воєнно-торговельна модель виникнення Київської держави

2. Політична та господарська консолідація Київської держави X ст.

Система княжої влади

Дружина: військова організація держави

Контакти з Візантією та країнами Сходу

3. Київська держава: розквіт та криза XI ст.

Володимир. Династичний принцип організації княжої влади

Перша і друга релігійні реформи Володимира

Християнство на Русі

Організація руської церкви: митрополія, єпископи

Ярослав. Кодифікація права

Ознаки кризи: розмаїття життя провінцій

Утворення місцевих князівських династій

Криза княжо-дружинного режиму

Занепад Києва

4. Нові політичні і територіальні комбінації XII ст.
Місцеві княжі династії
Вивищення нових політичних центрів
Конфлікт Півдня і Півночі

5. Монгольській світ і давньоруські землі XIII ст.
Русь і номади
Воєнні катастрофи слов'янських князів
Монголи у Подніпров'ї
Відплив культурного і громадського життя на Північ і Захід

6. *Галичина – альтернативний Київському Подніпров'ю політичний центр XIII –XIV ст.*
Передісторія. Галицько-Волинська земля – форпост слов'янської колонізації на Заході
Стосунки з Угорщиною і Польщею
Галицьке боярство
Галицько-Волинська держава як наступниця державних і культурних традицій Київської держави
Політика Данила Галицького
Кристалізація українського народного елементу
Даниловичі. Династична криза

Давньоруське суспільство як саморегульована система

1.Політичний устрій
Династична ідея і система князівств
Структура політичної влади Київської держави
Віче і княже-дружинне управління
Князь
Дружина/боярство як суб'єкт управління
Княжий двір – орган центрального управління
Органи місцевого управління
Суд княжий, домініальний, церковний
Общинне самоврядування

2.Соціальна історія
Заміна родової аристократії майновою
Від «купців-воїнів» до земельної аристократії
Боярство – земельна аристократія

Вертикальна ієрархія суспільства: правлячий клас, духовенство, людність

Соціальна стратифікація: лipші/менші, міські/повітові

Диференціація селянства. Групи залежних

Категорії «церковних людей»

Населення міст. Міський патриціат

3. Економічний побут

Велике землеволодіння/боярське господарство

Княже господарство

Церковне землеволодіння

Форми селянського землеволодіння . Село (Сіверщина). Земля (Київщина). Дворище (Галицько-Волинська земля)

Ремесла

Промисли

Міста і торгівля

4. Повсякденне життя

Колонізаційні струси

Воєнні погроми

Юридичні кодекси XI – XIIст. Руська Правда. Три редакції

Форми власності

Грошовий обіг

Юридичні права жінок вищих станів

Роль жінки у громадському житті і політичних конфліктах (Галичина)

Родина. Шлюб. Діти

Свята. Народні звичаї

5. Релігійна історія

Зв'язки з Константинопольським патріархатом

Київська митрополія

Галицька митрополія

Система територіальних єпархій

Релігійна догматика.

Християнська мораль і етика

Печерський монастир як паттерн чернецтва

Зовнішня обрядовість (пости, будівлі, церковна благочинність)

6. Культурно-інтелектуальна історія

Усна і книжна культура

Візантія і Болгарія – джерело культурних впливів

Монастирі – осередки культури та освіти. Скрипторії. Книгозбірні

Система шкіл: монастирські, кафедральні

Вища освіта: школи Візантії

Іларіон – представник першого покоління київських інтелектуалів

Учительна література: повчання, проповіді

Агіографічна література

Історіописання: київське і місцеве. Традиції. Специфіка.

«Слово о полку Ігореві» – оригінальна пам'ятка поетичної творчості

Архітектура

Живопис

Музика

Декоративно-ужиткове мистецтво

7. Системна криза давньоруського суспільства

Руйнування державних форм

Занепад міського патриціату та боярства

Внутрішня культурна криза

II.Виникнення української спільноти: конструювання кордонів та власної ідентичності (XIV – XVII ст.)

1. Конструювання кордонів української спільноти політичними елітами

Східна Україна:

Нова литовська династія

Початок збирання земель старої Руської держави

Західно-українські землі:

Входження Галичини до складу Польської держави (з XIV ст.)

Боротьба за Підляшшя (1. пол. XIV ст.)

Претензії Угорщини на частину Волині та Галичини (як джерело «історичних прав» Австрійської імперії на Галичину під час поділів Польщі у XVIII ст.)

Центрально-українські землі:

Розподіл Східного і Західного Поділля між польською та литовською елітами

Волинь – у сфері впливу Литви

Північно-українські землі та Московське князівство (кін. XV ст.)

Імперський (польський) проект:

Об'єднання усіх українських територій (окрім Закарпаття і Буковини) в кін. XVI – поч. XVII ст.

2. Форми державності та історія еліт в українських землях: еволюція і розриви

Латентні форми української державності у ВКЛ (суспільно-політична схема, мова, право)

Асиміляція литовських князів, перетворення їх на українську православну еліту (до сер. XV ст.)

Форми Литовської державності і права

Автономістична програма литовської аристократії

Кревська унія. Роздвоєність еліти ВКЛ: литовська і руська

Магнати Волині

Православна аристократична фронда. Глинські (кін. XV – поч. XVI ст.)

Польська державна модель. Польське право

Династичні комбінації польської еліти.

Унійна політика.

Культурна, релігійна, політична експансія в українські землі-території

3. Політико-адміністративний устрій українських територій: від давньоруської до польської політичної моделі

Західні українські землі

Галичина XIV – XV ст.: руські та польські впливи

Виникнення системи старост (кін. XIV ст.)

Введення польської адміністративної схеми (суди гродські й суди виборні шляхетські) 1434 р.

Введення земської автономії

Східні українські території

Система князівств з литовською династією (асимільовані Ґедиміновичі)

Політика невтручання литовської влади у суспільно-правовий

устрій слов'янських територій

Політична система Київської Русі – основа земського устрою (до сер. XV ст.)

Унії XIV – XV ст. та нова адміністративна система. Перетворення східно-українських князівств на провінції ВКЛ.

Система повітів XVI ст.

Центрально-українські землі:

Волинь, Брацлавщина з XVI ст. – польська модель адміністративно-політичного укладу і права

Особливості суспільно-політичного устрою Київського Подніпров'я

Нова система управляння українських земель. Загальна характеристика:

Воєводства

Сеймики

Загальнодержавний сейм

4. Соціальна структура української спільноти. Історія права

Західні українські землі

Галичина, Белзька земля, Поділля. Полонізація місцевої шляхти (2 пол. XV ст.)

Селянство залежне

Чиншова система

Заборона селянських переходів 1505 р.

Населення міст. Магдебурзьке право.

Поширення Магдебурзького права з Заходу на Схід.

Литовсько-українські землі

Виникнення нових класів. Аристократичний клас князів і панів. Шляхта

Селянство: перехід вільного селянства у категорію тяглих

Памя'ятки права. Русская Правда. Судебник Казимира 1468. Литовські статути 1529, 1566, 1588

Поширення польського права на все українське селянство (з 2 пол. XVI ст.)

Центрально-українські землі

Волинь – Литовський/Волинський статут 1566

Київщина, Полісся: осіла колонізація. Зберігається вільне селянство

5. Економічна історія українських земель. Піки та спади

Західно-українські землі

Панування натурального господарства XIV – XV ст.

Фольварки у межах домашнього вжитку

«Поволовщина»

Галичина. Статті експорту. Збільшення хлібного експорту

Південно-Західна Волинь. Попит на балтійський хліб

Фольварочне господарство

Заміна чиншу барщиною

Інтенсифікація сільського виробництва. Грошові відносини

Обезземелення селянства

Соціальні наслідки економічного перевороту: пролетаризація селянства, втечі/протести

Східно-українські землі

Масові втечі на схід (остання чверть XVI ст.)

Осіла колонізація Східної України

Пожвавлення економічного життя

Виникнення мережі сіл та містечок

6. Козацтво як саморегульована система

Умови формування українського козацтва

Розбій. Промисли. Війна

Д.Вишневецький-Байда – фундатор козацької ідеології

Січ – осередок нової козацької організації

Етапи формування козацтва

Кін. XV – поч. XVI ст.

2 пол. XVI ст.

Кін. XVI ст. Масове і територіальне зростання.

Трансформація козацтва у суспільний стан

Соціальна диференціація козацьких мас

Козацький побут

Козацьке господарство

Козацькі повстання

Козацтво як військова організація

Реформи козацтва

Військова організація

Морські походи. Морські походи П.Сагайдачного – зеніт козацької слави

Участь у воєнних операціях. Поразка під Цецорою. Перемога під

Хотином
Козацтво і Кримське ханство. Султанат
Козацько-польські війни
Козацтво – інтегруючий чинник життя української спільноти
Східна Україна – цитадель козацтва
Козацтво – оборонець Православної віри
Союз козацтва з православною шляхтою і духовенством

7. Українські ідентичності та релігійна історія
Типи ідентичностей:
Родова
Земельна
Територіальна
Етнічна
Конфесійна
Західна Україна
Галичина. Наступ на православну віру
Обмеження прав православних (приватних і громадянських)
Утворення католицької єпархії
Галицьке боярство – носій руської ідентичності (XIV ст.)
Волинь: православне магнатство. Кн. Острозькі
Львівське міщанство – носій руської ідентичності (1 пол. XVI ст.)
Окатоличення руської аристократії і шляхти
Литовсько-українські землі
Православна церква на правах державної (XIV ст.)
Кревська унія. Початок окатоличення литовської православної аристократії
Протестантські рухи (гуситство, зажидовілі, антитринітарії)
Соцініанство: культурні практики
Братський рух: український реформаційний проект
Львівське братство (1540) як паттерн братського руху
Покатоличена литовська аристократія – носій польської ідентичності (2 пол. XVI ст.)
Криза Православної церкви в українських землях
Занепад Православної церкви 80-90 рр. XVI ст.
Церковні конфлікти українських ієрархів з Константинопольським патріархом
«Заколот владик»

Берестейська унія: Розкол Православ'я
Наступ уряду на православні кафедри
Релігійна полеміка 1596-1604 рр.
Іван Вишенський – ідеолог православного консерватизму
Іпатій Потій – полеміст-уніат
«Пересторога» як історіософія церковної боротьби (Д.Чижевський)

Східна Україна

Київ – оплот Православ'я
Козацтво – носій українсько-православної ідентичності
Переворот у церковному житті України: відновлення самостійної православної ієрархії
Боротьба за легітимацію православної ієрархії. Йов Борецький
Посольства до Москви 1624, 1625 рр.
Легалізація православної ієрархії: «Пункти заспокоєння руського народу» 1632 р.
Петро Могила – модернізатор українського церковного життя

8. Культурно-інтелектуальна історія української спільноти

Західна Україна

Галичина – культурний центр українства
Візантійсько-болгарські впливи. Ісіхазм. Тирновська школа «справщиків»
Галицькі інтелектуали та європейські університети
Волинь – культурно-освітній центр українства
Система шкіл: монастирські, соборні
Вищі школи. Острозький тримовний ліцей
Львівська братська школа 1586 р.
Єзуїтські колегіуми
Гурток острозьких інтелектуалів
Протистояння православно-грецької та католицько-латинської культур.
Культурна поразка західного українства. Міграція львівських інтелектуалів на Схід (кін. XVI – поч. XVII ст.)

Східна Україна

Культурні зв'язки українського Сходу і Заходу
Київ – осередок культурного життя українства (поч. XVII ст.)
Лаврський культурний центр: Типографія (Гедеона Балабана), паперова фабрика, майстерня живописців, граверів

Гурток освіченого духовенства Єлісея Плетенецького (З.Копистенський, Л.Зизаній, П.Беринда, Й.Борецький)

Київське братство очолює дидаскал львівської школи Йов Борецький (1615 р.)

Колегіум П.Могили (1632 р.)

Культурна діяльність українських інтелектуалів

Друкарська справа: від Ш.Фіоля, І.Федорова до Є Плетенецького

Навчальна література

Полемічна література

Переклади. Лексікони

Історіописання …

Свідомо не ставимо крапки. Запропонований фрагмент ідеї-проекту структурної моделі української історії у будь-який момент можна надолужити й переплавити у наратив заданого формату (великий, стислий, короткий, монографію, підручник чи популярне видання). Це можливо лише за наявності двох умов – інтелектуальної волі й творчої свободи конкретного співтовариства однодумців.

АГОН

Ігор Верба
Київ

Viva Professor!
Чи про міфи оглоблинознавства

У свій час давній грек Герострат, який за будь-яку ціну бажав увіковічнити своє ім'я, у 356 р. до нашої ери спалив храм Артеміди в Ефесі. З того часу ім'я Герострата стало символом ганебної слави.

Подібні герострати є й сьогодні, які прагнуть увіковічнити свої імена на святих речах. Вже й великий Тарас Шевченко із під пера таких геростратів став «вурдалаком», із геніальної Лесі Українки зробили лесбіянку, а Великий Українець професор Михайло Грушевський удостоївся найменування «злочинця» (*О. Бузина*).

Ймовірно, черга докотилася і до блискучого українського історика та громадського діяча Олександра Оглоблина (1899–1992). Маю на увазі огидну статтю якогось Олександра Каревіна[1], яка присвячена важкому і драматичному періоду у житті та діяльності Олександра Оглоблина у період більшовицької тиранії і нацистської окупації м. Києва у 1941–1943 рр.

[1] Каревін О. Viva Professor? Портрет хамелеона на фоне эпохи // Киевский телеграф - № 20 (418) від 23–29 травня 2008 р. – С. 17

Основні факти для написання фальшованої статті О. Каревіна були вихвачені із моєї монографії[2] та із деяких праць видного українського дослідника, голови Українського історичного товариства Любомира Винара.

Сьогодні Олександр Оглоблин в зарубіжному українознавстві вважається другим після Михайла Грушевського українським істориком, тому увага до його особистості неспівмірно велика.

Натомість О. Каревін використав дані із моєї монографії із однією метою – зганьбити О. Оглоблина, показати його затятим кар'єристом, запроданцем і зрадником українського народу. Смію завірити, що стаття написана в кращих традиціях радянської ідеологічної традиції, коли будь-якого дослідника-патріота записували у списки українських буржуазних націоналістів.

О. Каревін зігнорував всім відомий принцип діалектичного взаємозв'язку джерел, принцип наукової критики документів і брав тільки ті відомості, які працювали на його ідею. При цьому підтасовуючи факти, виривав їх із контексту часу, а то й просто фальшував, наголошуючи на своїй об'єтивності (звісно мені і відомому оглоблинознавцю Л. Винару в об'єктивності було відмовлено).

Отже, портрет Олександра Оглоблина із під пера О. Каревіна вийшов однобоким і явно малоправдивим. З таким успіхом можна із всесвітньо відомого роману Лева Толстого «Анна Каринина» зробити еротичний бестселлер.

О. Каревін знехтував і всім відомий <u>принцип дослідника</u> – діяча треба оцінювати в рамках того часу, в якому він жив і творив, і будь-які оцінки із сьогодення будуть неповними, а то й не правдивими. Не судіть і не будете осудженими – говорить давня поговірка.

Маю завірити, що О. Каревін не прочитав жодної класичної праці О. Оглоблина (у статті вони не згадуються), та й студії самого О. Каревіна, присвячені О. Оглоблину, мені не відомі. Таким чином, мова йде про звичайний дилетантизм у науці, який приносить більше шкоди, ніж користі. Отже, щоб відновити об'єктивну правду, побудую свою відповідь за принципом побудови статті О. Каревіна.

Походження О. Оглоблина

Дійсно, Олександр Оглоблин по лінії матері належав до давнього й знатного українського козацького роду Лашкевичів, посвояченого з ба-

[2] Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999.

гатьма відомими старшинськими родами Гетьманщини, серед яких є й гетьманські (П. Тетері). Лашкевичі зробили великий внесок насамперед в політичний, релігійний та духовний розвиток України. О. Оглоблин пишався своїми предками, і це наклало сильний відбиток на його становлення як історика. Від своєї матері Катерини Платонівни Лашкевич він ніколи не відрікався (як зазначає О. Каревін, її непролетарське походження заважало його кар'єрі). За таким принципом він повинен був би відмовитися і від дружини Ганни Фролової, яка походила із багатої купецької родини, теж не пролетарської, за О. Каревіним. Але стосунки матері і сина були й справді прохолодними. Пов'язано це з родинною трагедією. Річ у тім, що Олександр був позашлюбною дитиною. Довгий час матір і родичі Катерини Лашкевич скривали від нього його справжнього батька – правника Михайла Мезька.

Друге, Катерина Лашкевич була глухонімою і не виховувала сина. Отже, Олександр не мав з матір'ю спільної мови. Очевидно, все це наклало відбиток на його взаємини з мамою. Матір, в силу свого фізичного недугу постійно вимагала опіки, тому на початку 1920-х років вона разом із дочками (Євгенією і Марією), які одружилися з білорусами, переїхали із голодного Києва у білоруське місто Речиця. Олександр, як міг, допомагав матері і сестрам (відправляв гроші, коштовності, ікони), але з часом зв'язок припинився.

На початку 1930-х років матеріальне становище Олександра Оглоблина було катастрофічним. Сім'я ледве зводила кінці з кінцем. На деякий час він втратив роботу і заробіток, був заарештований органами ДПУ УСРР, почалася його ідеологічна проробка. Сестри й надалі вимагали від нього допомоги, якої він не міг надати у зв'язку з цим. На похоронах матері у 1932 році Олександр Петрович не був. Наприкінці 1930-х років він допомагав дітям сестер, які гостювали у нього у Києві. Вже по війні, в еміграції в США вчений робив спроби відновити стосунки із сестрами, відправляв в Україну людей встановити родинні зв'язки, але марно, Сліди сестер загубилися. В Людлові, де історик проживав, на видному місці тримав фото матері і сестер. Звичайно, це є тонка морально-етична проблема, яку без знання справи годі й драматизувати.

Освіта і кар'єра

Справді, як пише О. Каревін, О. Оглоблин не закінчив Київський університет. І це була не його вина. О. Оглоблина не виганяли з університету за провини і не відраховували за неуспішність. Просто у 1919 р. через 6 семестрів, прослухавши скорочений (через війну) курс, він як і тисячі ін-

ших студентів, наказом тодішнього наркома просвіти УСРР В. Затонського був відправлений викладати. Час був важкий, бракувало педагогічних кадрів. На 1919 р. вважалося, що він мав вищу освіту. Звісно, пізніше це принесло йому певні незручності. Заздрісники дорікали вченому, що він не має закінченої вищої освіти. О. Оглоблин замість диплома мав посвідчення про закінчення університету. Такі посвідчення на початку 1920-х років мали тисячі викладачів. Це була прикмета часу.

О. Каревін стверджує, що О. Оглоблин був членом комуністичної партії і на схилі літ цей факт приховував. Це абсолютна брехня. Не збереглося жодного свідчення, що Олександр Петрович був членом не тільки комуністичної, а й інших партій. В листах за 1920-ті рр. відомий українознавець, на той час професор, а згодом академік ВУАН М. Слабченко дорікав йому: «Ми в Одесі знаємо, що Ви були членом партії, тільки не знаємо, коли Ви вийшли з неї». О. Оглоблин на це відповів: «Членом партії я ніколи не був»[3].

На початку 1920-х рр. О. Оглоблин брав участь у реорганізації вищої школи в Україні. Ця більшовицька реорганізація від нього не залежала, а була прикметою часу. Від такої «насильницької реорганізації» постраждало чимало старих і заслужених спеціалістів. Це не вина О. Оглоблина. Разом з тим О. Оглоблин і група викладачів (професори Г. Павлуцький, Л. Беркут, Д. Белінг) у 1922 р. поставили і вперто добивалися від Наркомату профосвіти УСРР реорганізувати проросійські налаштований і пробільшовицький Вищий інститут народної освіти, який заступив Київський університет в Український університет. О. Оглоблин написав статут Українського університету. Виник конфлікт між українською і російською лінією у викладанні предметів у вищій школі. Національно свідомі викладачі програли. Більшовикам не потрібна була українська університетська освіта. Їх цілком влаштовувала лінія на педагогізацію вищої освіти з обов'язковим «трудовим вихованням». Звинувачувати в цьому О. Оглоблина аж ніяк не варто.

Арешт

Арешт історика наприкінці 1930 р. – один із найдраматичніших епізодів у його житті, який довгі роки був засекречений від дослідників. У свій час мені вдалося ознайомитися з його архівно-слідчою справою і навіть надрукувати протоколи допиту[4]. Справді, коли читаєш протоколи

[3] Див. листи М. Слабченка до О. Оглоблина // ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 3. – Спр. 7.

[4] Див.: Невідомі сторінки життя О.П. Оглоблина в архівних документах (Публ. О. Пшеннікова, Д. Вєдєнєєва, І. Верби, Г. Смирнова) // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1999. – ½ (10/11). – С. 260–315.

допиту О. Оглоблина, то розумієш, що за будь-яку ціну він хотів вижити. Він дав в'їдливі свідчення на братів своєї дружини, колишніх військових Олександра та Івана Фролових, намалював неправдиві портрети людей, з якими працював. І тут О. Каревін правий, коли це ставить в вину О. Оглоблину. Замовчує він інше.

Братів Фролових взяли по так званій справі «Весна», яку провело ДПУ УСРР наприкінці 1920-х рр. Це була чергова зачистка чекістів м. Києва. Як відомо, м. Київ ще з революційних часів був одним із найбільших монархічних центрів колишньої Росії, і тут зосередилося чимало колишніх російських військових. За даними ДПУ УСРР, на початку 1930-х рр. в Польщі планувався наступ на Україну, і колишні військові могли стати «п'ятою колоною» у цьому наступі. Тоді й була проведена операція «Весна». В одному м. Києві було заарештовано сотні колишніх офіцерів і їх родичів, а по Україні рахунок заарештованих сягав на багато тисяч. Всього, по суті справи, проходило до 30 тис. чоловік. Братів Фролових взяли, щоб вже не випустити. Така була сувора дійсність. Грати з ДПУ було небезпечно. Олександр Петрович розумів, що треба себе рятувати. Просила про це і його дружина – Ганна Фролова. В цій ситуації він і дав на братів Фролових «свідчення», які ледве чи могли щось додати до зібраного компромату на них. Свідчення О. Оглоблина в основному торкалися побутових проблем. Звісно, про їх так звану «контрреволюційну діяльність» він не знав. Натомість Олександр Фролов розповів слідчому Брігге, що Олександр Оглоблин теж був втягнений у цю справу. Йому приписали буцімто участь у контрреволюційній змові, з метою повалення радянської влади. Над ним нависла загроза розстрілу. Слідчий вченого цим шантажував.

Важко сказати, які методи слідчі застосували до Олександра Петровича, щоб витягнути «зізнання», бо це нам не відомо. О. Каревін, не знайомий з справою О. Оглоблина, не читаючи протоколів його допитів, впевнено говорить, що слідчі не застосовували до нього жодних методів тиску. Звідки це він знає? Невже був присутнім на допитах історика? Відомо, що моральний тиск на історика був сильним. Як би там не було, але пройшовши ідеологічну проробку, через декілька місяців вчений отримав свободу і прищеплене на все життя відчуття страху.

«Чистильщик»

Так називається один із розділів статті О. Каревіна. В ній автор торкається розгляду праці Олександра Оглоблина про історичну школу М. Довнар-Запольського, надруковану на початку зловісного 1934 р. О. Каревін стверджує, що Олександр Петрович «расправился» зі своїми колишнім

університетським керівником М. Довнар-Запольським. Справді, в цій талановитій роботі, з домішками спогадів про школу М, Довнар-Запольського, є чимало ідеологічних і класових висновків про багатьох діячів Київської історико-економічної школи М. Довнар-Запольського. Вона є свідченням кривавої епохи і такою залишиться назавжди. Створювалося стаття в дуже складний період життя О. Оглоблина, коли він пройшов випробування арештом 1930–1931 рр., витримав ідеологічне цькування і критику своєї концепції історії України, влаштованою Київською філією Українського товариства істориків-марксистів у травні 1931 р., пізнав довгі місяці безробіття.

В цій обстановці і з'явилася стаття «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українські історіографії)». Це не було бажання Олександра Петровича, але це була директивна вимога партійного керівництва історичного циклу ВУАН (О. Камишан, А. Артемський). Ця робота повинна була «реабілітувати» О. Оглоблина в очах наукових представників і повернути його в лави ВУАН. Його талант в котрий раз був насильницьки поставлений на обслуговування класових інтересів більшовиків На вибір запропонували декілька тем, зокрема, написати про школи М. Грушевського і М. Слабченка. О. Оглоблин відмовлявся – М. Грушевський був його ворогом, а М. Слабченко – другом. Тоді й виникла ідея написати нейтральну студію про школу М. Довнар-Запольського. Про це він писав у своїх спогадах «Мій творчий шлях українського історика»[5].

Нашкодити сильно він не міг. Сам М. Довнар-Запольський був далеко поза межами України – в Москві. Практично всі його учні зазнали репресій і були відсторонені від справ, а дехто був далеко від батьківщини, частина засуджена і відбувала покарання (П. Смірнов, Д. Дорошенко, О. Гермайзе, О. Романовський, П. Клименко, Н. Полонська-Василенко). В роботі О. Оглоблин використав публічні характеристики на цих людей, які були вже відомі і фігурували у пресі. Отже, нічого нового він не додав, а тільки ствердив загальновідомі факти. Тим не менше на історичному циклі ВУАН було влаштовано декілька засідань щодо обговорення статті О. Оглоблина. Це був прямий ідеологічний тиск на нього. На О. Оглоблина постійно тиснули, вимагали давати в'їдливі характеристики представникам школи. За непослух карали, погрожували новим арештом.

[5] Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф.. д-ра Олександра Оглоблина. – УВАН у США. – Нью-Йорк, 1977. – С. 44–45.

Стаття про школу М. Довнар-Запольського вийшла критичною і аж занадто ідеологічно-загостреною. О. Оглоблин розумів, що його талант більшовицька влада використовує з неблагородною метою, але нічого зробити не міг. Щоб вижити, доводилося пристосовуватися і жити подвійними стандартами. Поза сумнівом, Олександр Петрович у душі переживав, що написав цю працю, і, коли настали більш сприятливі обставини, у 1944 р. в окупованому Львові у храмі св. Юра покаявся, що написав цю студію.

На еміграції він не цурався цієї статті, завжди вставляв у бібліографію своїх праць і наголошував, що це було свідчення його важкого життя за більшовиків.

«Війна»

Цілковитою нісенітницею у статті О. Каревіна показаний період окупації у житті О. Оглоблина. «Самоук-оглоблинознавець» наголошує, що Олександр Петрович хлібом-сіллю зустрічав гітлерівців у стін м. Києва, за наполяганням нацистів став бургомістром, вказав окупантам місце розстрілу євреїв у Бабиному яру, займався махінаціями квартир знищених євреїв і взагалі не був вченим. Щоб так стверджувати, треба бути великим знавцем біографії О. Оглоблина, чи мати велику сміливість. А, може О. Каревін відкрив якісь нові документи? В його опусі я цього не побачив. В жодному достовірному джерелі не має згадки, що історик зустрічав 19 вересня 1941 р. окупантів хлібом-сіллю. Ця брехня виникла десь у 1970-х рр., коли з'явився художній роман І. Головченка і О. Мусієнка «Чорне сонце». Один із авторів цієї книжки Іван Головченко, в той час – міністр внутрішніх справ УРСР, генерал-полковник. Мета роману, при всіх його художніх перевагах, показати українських патріотів як посібників окупантів. У романі О. Оглоблин карикатурно виведений під прізвищем Гоноблін, з групою діячів біля сучасного Бессарабського ринку у м. Києві вітає гітлерівців хлібом-сіллю. Цей сфальсифікований епізод потім увійшов навіть у деякі солідні наукові праці.

Це по-перше. По-друге, німецькі окупанти не висували О. Оглоблина на посаду голови Київської міської управи (КМУ). Це зробили діячі ОУН (м), які ще напередодні вступу до м. Києва німців розглядали декілька відомих кандидатур на посаду київського голови. Тоді фігурували прізвища колишнього українського гетьмана П. Скоропадського, акад. А. Кримського, діяча ОУН (б) В. Багазія. Найпридатнішою кандидатурою, з їх точки зору, виявився О. Оглоблин. А й справді, це був щирий українець, відомий і авторитетний вчений, жертва більшовицького терору. О. Оглоблин на цю пропозицію погодився нерадо, але відмовитися не зміг. Одночасно він

став і членом Української національної ради (УН рада), яка працювала під сильним впливом заступника голови Провода українських націоналістів (ПУН) О. Ольжича.

Мета УНради - створювати максимально сприятливі умови для проголошення самостійності України. Очолювана О. Оглоблиним КМУ діяла як українська влада. За ті, майже півтора місяця, що О. Оглоблин її очолював, було налагоджено роботу міського транспорту, вирішена проблема палива, запрацювали практично всі промислові підприємства, відкривалися школи і вищі учбові заклади, на дахах будинків з'явилася українська символіка. За короткий час йому і групі діячів вдалося підготувати м. Київ до холодної зими 1941–1942 рр., а отже врятувати життя тисячам киян. Це був короткий, так званий період українського ренесансу, коли гітлерівці практично не втручалися у життя громади м. Києва. Згодом, це відродження зазнало краху. Окупантам не подобалася українська влада. Наприкінці жовтня 1941 р. почалася перша хвиля арештів. О. Оглоблина викликали у гестапо. О. Каревін стверджує, що оглоблинознавці всіляко обходять стороною питання про зняття О. Оглоблина з поста бургомістра, і доводить, що німці його зняли за те, що в КМУ маніпулювали майном розстріляних євреїв.

Це брехлива теза, яка не витримує наукової критики. В гестапо О. Оглоблина і справді викликали, але зовсім з іншого питання. Окупанти почали від нього вимагати, щоб він влаштував у м. Києві публічні будинки з українськими дівчатами. Вчений категорично відмовився і заявив, що цього не вміє робити. Гестапівці погрожували йому розстрілом, і це був не жарт. В цій ситуації історик втратив свідомість. Переляк був сильним. Через декілька днів окупанти звільнили Олександра Петровича з посади голови КМУ. Цей епізод яскраво описав у своїх спогадах політичний діяч і свідок тих подій Ярослав Гайвас[6].

Цінічним виглядає твердження О. Каревіна, що буцімто О. Оглоблин підготував списки київських євреїв для масових страт і підсказав окупантам зручне місце розстрілу – Бабин Яр.

Бабин Яр – це величезна трагедія не тільки єврейського населення всього світу, і й для багатьох народів України. І грати на цьому ризиковано. Як відомо, знищення єврейської людності було одним із головних завдань вирішення єврейського питання гітлерівцями. У м. Києві це набрало величезних розмахів. Справді, окремі дослідники (В. Король, І. Мошик) пов'язують цю трагедію з діяльністю О. Оглоблина на посту голови КМУ[7].

---

[6] Гайвас Я. Осінь 1941 у Києві // Український історик, 2000. – № 1–3 (144–146). – С. 252.

[7] Див.: Король В. Бабин Яр: відоме і невідоме // Голос України. – 1991. – 14 серпня; Король В., Мошик І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції //

Однак, публікації цих науковців позбавлені посилань на будь-які джерела і невідомо, де вони взяли цю інформацію. Проте знаємо інше. В Ізраїлі, де питанню Бабиного Яру присвячено тисячі праць, жодного разу не згадано ім'я О. Оглоблина як учасника тих подій. Думається, якщо б ізраїльські вчені оперували цими даними, вони обов'язково б їх оприлюднили. Натомість, наше розслідування теж нічого не дало. У свій час мені багато доводилося працювати у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ), і я просив співробітників видати мені будь-які матеріали про наклепи на О. Оглоблина, пов'язані з Бабиним Яром. Як повідомили мене в ДА СБУ, таких матеріалів не має. Натомість відомо інше. Як мені розповідав у свій час дослідник М. Коваль, О. Оглоблин врятував життя історику-єврею Іллі Премислеру. Коли той з'явився в окупованому Києві, Олександр Петрович порадив йому негайно зникнути з міста. Це був героїчний вчинок, адже було відомо, що окупанти розстрілювали жителів міста, які не доносили на євреїв.

Звичайно, виправляти всю фальш, яка містилася у статті О. Каревіна,– справа не вдячна. Сфальсифіковано так багато, що слід було написати вдвічі більше, ніж я написав. Краще пораджу О. Каревіну почитати класич-ні студії чудового українського історика Олександра Оглоблина. Думаю, цей «лікнеп» принесе йому набагато більше користі, ніж написання брехливих праць.

Трибуна. – 1997. – № 9/10. – С. 34.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абросимова Світлана – к.і.н., провідний науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І. Яворницького.
Андрєєв Віталій – к.і.н., завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.
Атаманенко Алла – к.і.н., директор Інституту дослідження української діаспори Національного університету „Острозька академія".
Богдашина Олена – к.і.н., доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди.
Ващенко Володимир – к.і.н., старший науковий співробітник лабораторії комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара.
Верба Ігор – д.і.н., професор Київського національного університету ім. Т. Шевченка.
Вжосек Войцєх – доктор габілітований, професор Університету ім. А. Міцкевича, м. Познань.
Виноградов Геннадій – к.і.н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара.
Вісліч Томаш – доктор, співробітник Інституту Історичного Варшавського університету.
Єрємєєва Свєтлана – кандидат культурології, старший викладач Російського державного гуманітарного університету, м. Москва.
Зашкільняк Леонід – д.і.н., професор, заступник директора Інституту українознавства ім. І.П.Крип'якевича НАН України.
Калакура Ярослав – д.і.н., професор, кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Т. Шевченка.
Колесник Ірина – д.і.н., професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
Коник Олександр – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного педагогічного університету.
Корзун Валентина – д.і.н., професор, завідувач кафедри сучасної вітчизняної історії та історіографії Омського державного університету ім. Ф.М.Достоєвського.
Лиман Ігор – д.і.н., професор, проректор з міжнародних зв'язків Бердянського державного педагогічного університету.
Лубский Анатолій – д.філос.н, професор ІППК Південного федерального університету, м. Ростов-на-Дону.

Маловічко Сергєй – д.і.н., завідувач кафедри історії Російського державного аграрного університету – МСХА ім. К.А.Тимірязєва м. Москва.
Малишева Свєтлана – д.і.н., професор кафедри історіографії та джерелознавства Казанського державного університету.
Музичко Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.
Оноприєнко Валентин – д.філос.н., професор, завідувач відділу методології та соціології науки Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М.Доброва НАН України.
Осін Вадим – к.політ.н., доцент кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін Академії митної служби України, м. Дніпропетровськ.
Осіпян Олександр – к.і.н., доцент кафедри історії та культурології Краматорського економіко-гуманітарного інституту.
Павленко Юрій – д.філос.н., к.і.н., професор, головний науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.
Папакін Георгій – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.
Попова Тетяна – к.і.н., професор кафедри історії нового та новітнього часу Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.
Посохов Сергій – д.і.н., професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна.
Прігарін Олександр – к.і.н., доцент кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.
Рєпіна Лоріна – д.і.н., професор, заступник директора Інституту загальної історії Російської Академії наук, президент Товариства інтелектуальної історії.
Савчук Варфоломій – д.і.н., професор Дніпропетровського національного університету ім. О.Гончара.
Сальнікова Алла – д.і.н., професор, завідувач кафедри історіографії Казанського державного університету.
Свєшніков Антон – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Омського державного університету ім. Ф.М.Достоєвського.
Січкаренко Галина – к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України та зарубіжних країн Київського національного лінгвістичного університету.
Хінчевська-Геннель Тереза – доктор габілітований, завідувач кафедри українознавства Варшавського університету.
Ясь Олексій – к.і.н., старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

SUMMARIES

Yurii Pavlenko. ***The hierarchical network structures of intellectual communities of the Antiquity: China, India, the Classical antiquity***

In paper concepts "intellectual community", "intellectual environment", "intellectual school" on materials of cultural history of Ancient China, India, Antique Greece are characterised. The intellectual communities are considered as network or strictly hierarchical structures.

Anatolii Lubsky. ***A scientific communities of the historians: formation of the*** *cognitive* ***subjectivity and network's structures***

In paper are compared cognitive strategy in informative activity of the historian of an epoch of the Modern and the Postmodern, and also Neoclassics. Change of hierarchical systems of relations by network structures in modern scientific community of historians is analyzed.

Iryna Kolesnyk. ***Network Model of Science (A New project of Ukrainian Historiography?)***

The author offers new network model for research of historical science. This model includes such components, as intellectual communities, professional identity and culture, ideological conflicts, scientific biography, historical ideas, methods, schemes, academic schools, discussions, universities, academic everyday life, career of a historian**,** 'historiographic life', status and role of historian in contemporary scholar's corporation etc., etc., which are connected by the information and a communications. This network model of science is verified on a facts base of the Ukrainian historiography.

Vadim Osin. ***Scientific communities at the age of the Big Science: rationalizing centrifugal forces in the social sciences***

The social sciences are considered as the whole complex of scientific communities in this article. The attempt to explain their institutional characteristics by means of big science conception of D. Price is undertaken. According to the suggested hypothesis, the problem of relations between scientific communities is analogous to the problem of people's communication in modern societies. The implications of validity concept are analyzed. It is understood as one of the way of overcoming the centrifugal forces produced by the scientific communities themselves.

Serhii Posokhov. ***University as an intellectual community: reasoning on "university spirit"***

The opinions of the East European researchers about university as an intellectual commonwealth are analyzed in the article. In particular, the evolution of their views on "corporation" concept is fixed. The author comes to the conclusion that gradually researchers have passed from the analysis of professors' and students' rights, to studying value system and ideals, which dominated in university environment. However, the study of the "university spirit" can be successful only through the understanding of mission and tasks of university at certain stages of its history.

Valentin Onoprienko. ***Scientific Schools: problem of traditions and innovations***

Term "scientific school" always had metaphorical impress what stimulates attempts to find specific constructive sense in such metaphor. It may be done on the base of scientific association conception elaborated in sociology of science.

Varfolomii Savchuk. ***A socially & scientific associations: a procedures of the typology.***

A paper devoted a procedures of the typology (on example socially-scientific associations of the Russian empire of the second half XIX – beginnings of the XXth centuries).

Svetlana Eremeeva. ***Priyutinskoe brotherhood: Thinking to live. Living to think***

The establishment of the "circles" was a widespread phenomenon among the intellectuals at the end of the 19th century in Russia. In the eighties within the walls of St. Petersburg University was formed another union of friends. It was soon named "Priyutinskoe brotherhood". The core of the brotherhood was made up of S. and F. Oldenburgs, V. Vernadskij, D. Shachovskoy, I. Grevs, A. Kornilov.

Time and again the members of the brotherhood took part in the social activities, starting from the elimination of the 1981-1892 hungers' aftermath to the establishment of the Cadet party in 1905 and participation in the Provisional government in 1917. But the main power that united the brotherhood was not shared activities but shared thoughts about life. These processes of shared thinking lead to the conclusion that science was a main priority (even for those who in the real life preferred working for the people to research activities).

Science in this context was understood not just as a knowledge system, but as a way of learning about the world and mankind in the world, the way that makes possible unrestricted and unbiased judgment about everything.

Olena Bogdashina. ***A mikroscientific groups in the structure of the Ukrainian historical science of the second half of the XIX – beginning XX centuries.***

In the article shown different types of scientific contacts in mikroscientific groups, primarily between the schools and the "invisible colleges". This article contains a classification of mikroscientific contacts. The author concludes to the great role of scientific contacts for the development of historiography of the second half of the XIX – early XX century.

Alla Atamanenko. ***Ukrainian intellectual communities in Western Diaspora: typological attempt***

In this article author made an attempt to systematize Ukrainian intellectual communities in Western Diaspora. Major attention was paid to systematization of Ukrainian scientific institutions, periodization of their activity and to the peculiarities of interrelation between representatives of certain professional trends.

Tatyana Popova. ***Disciplinary Community of historiographers on the end of Post-modern (fragments of reflections)***

The problem of the modern state of disciplinary community of historiographers is considered in the article. An author makes the comparative analysis of views for the historical science as scientific discipline and prospects of its development of P.Bicilli, A.Shlezinger and F.R.Ankersmit.

Svetlana Malytsheva, Alla Salnikova. ***University Corporation in the XXth Century Russia as a Social and Cultural Phenomenon: Traditions and Innovations, Continuity and Ruptures***

The article investigates the Russian university culture as a complicated, multicomponent phenomenon. During the whole XXth century period of its existence it could be studied in the conceptual frames of "longue duree". But besides (or better to say, inside) the general tendency of the gradual evolutional transformation there were some outbreaks that changed the university life radically and immediately. The most prominent of them took place after 1917 and 1991. The authors try to trace the common and the different between them.

As a research model Kazan State University, one of the oldest classic universities in Russia, founded in 1804, is taken.

Jaroslav Kalakura. ***Intellectual community of the Ukrainian historians: a heredity of generations or the conflict methodology***

A paper devoted of the modern historiographic situation and a condition corporations of the Ukrainian historians.

Olexandr Prigarin. ***The fact(or) in Ethnological research: about variability of strategy in anthropological corporation***

In this article questions of variety of methodological receptions among ethnographers are considered. On the basis of it it is offered to allocate three types of the relation to the fact as elements units of scientific knowledge. These three models are characterised in a context of the theory of the information and modern historiographic landscapes. Affirms, what without the decision of a logic problem on an essence "The ethnographic fact" not probably effective development ethnology in the further.

Vitalii Andreev. ***The "backstage" historian in the personal hierarchy of the Ukrainian historical company in the XIX – the beginning of the XX-th centuries***

The article takes up the inner hierarchy of the historical scientific company, hallmarks the "forefront" and "backstage" historians' determination. The author covers the personal hierarchy of the Ukrainian historical company in the XIX – the beginning of the XXth centuries.

Alexandr Osipian. ***An Academic Career of an American Historian: Current Trends and Perspectives***

This article is devoted to the social dimension of the so-called history crisis. The main attention is given to such issues as: to what extent are the job market and historiography market interdependent? In what ways are research methodology and topics influenced by the perspectives of the academic career? How is historical profession connected with the growth of the heritage industry, educational and cultural tourism?

Ihor Lyman. ***Working in co-authorship: a look on a creation of collective «scientific product»***

The author of the article on the basis of his own experience in co-authorship offers a look "from inside" on the problem "how individual is a process of making of «scientific product»" and "in what way is changing the

role of scientists' associations in this process". The peripeteias of history of preparation of books in a co-authorship are shows in details, the stages of the process are fixed.

Sergei Malovichko. ***M.V. Lomonosov and G.F. Müller: A Structural Rivalry of Historiographic Cultures***

This article considers dispute of two historians of XVIII century: M.V. Lomonosov and G.F. Müller (on Russian – Miller). The author has suggested to take out studying of this dispute for narrow frameworks of historical discipline and to pay attention to cultural contexts of public consciousness and arising European classical historiography. The carried out research gives possibility to say, that the writing of history of Müller is entered in a rationalistic, academical historiography of XVIII century, and the writing of history of Lomonosov was "another", socially focused, carrying out the discourse order, going from the power. It allows to draw a conclusion that both historians represented different historiographic cultures.

Leonid Zashkilnyak. ***Ukrainian Historiography Community of Halychyna at the Beginning of 20th century: Between Science and Politics***

At the beginning of 20th century thanks to efforts of Ukrainian intellectuals from Central Ukraine and its representative in Halychyna Mychajlo Hrushevsky the community of modern historiography was formed. The Hrushevsky's point of view on the history of Ukraine accented attention on the genetic version of Ukrainian past, which constructed the individual subject of historical process – Ukrainian nation separated from the neighboring nation, the Russian first of all. In the Halychyna's condition the historical knowledge was one more factor of political influences on the national idea and it was the confrontation with the Polish historiography and social political community. Against the Hrushevsky's illusions of objectivity the historical knowledge included the considerable part of political intentions and serves the goal of Ukrainian national movement's mobilization.

Olexandr Konyk. ***Professors-deputies of Russian State Duma from Ukrainian provinces: between university chair and Duma's arm-chair. Kharkiv university representation.***

The article examines life strategies of the four professors who were members of Russian State Duma. They had different scientific interests and achievements but all of them were pupils and workers of Kharkiv university

and each of them had their own idea of intellectual elite of Ukrainian society as it was in the political and intellectual space of the Russian Empire at the beginning of the XX century.

Olexandr Muzychko. ***Intellectual community of the Odessa historians of the late XIXth –early XXth centuries: rivalry and cooperation lines***

In this article on the basis of the newest operating times of leading historiographians the attempt to investigate the development of historiography in Odessa as history between personal relations of intellectuals, difficult association of cooperation elements and a conflictness in business of the organisation of historical studies is carried out. In article a number of skillfully actualised or a little known to historiographians historical sources is used. In the centre of research there are figures of the most sign Odessa historians of that time: I. Linnychenko, E. Shchepkin, O. Markevich, E. Trifilev, S. Avaliani, A. Skalkovsky.

Valentina Korzun. ***The vital world and science: The father and the son Lappo-Danilevsky***

In article is considered "the vital world" two outstanding scientists connected by related bonds. In the field of attention questions of the relation to a science, religion, the literature and art, everyday daily occurrence. The family is presented as a link of an intellectual network in which values in relation to a science were cultivated and were defined horizons of interdisciplinary synthesis.

Svitlana Abrosymowa. ***D. Javornitsky: a networks of the intellectual kontakts***

In article process of integration of the historian of the Zaporizhzhia Cossacks of academician D. Javornitsky (1855-1940) in intellectual community of end XIX – the beginnings of the XXth century and to definition of its place in it is investigated. In article the method of the network analysis is applied and as the basic source the epistolary heritage of the D. Javornitsky is used.

Lorina Repina. ***Historical biography and intellectual history***

The subject of the paper is methodological principles, achievements, difficulties and differences of approach revealed within "new biographical history", or "personal" history, the trend of micro-historical studies that is studying private lives and fates of individual historical persons, the formation and development of their inner world, the "traces" of their activities, both as the goal of research and an adequate means of learning their social context.

Individual biographies are studied as a special measuring of historical process, as its subjective personal aspect. And an important instrument of research here is a manifold situational analysis allowing the historian to reconstruct the individual phenomenon in its integrity (including the mechanism of making a decision). The author also attracts special attention to the role of biographical approach in intellectual history.

Tomasz Wiślicz. ***The trimming of history to the size of man. Interpretation of Early Modern autobiographic records of so called "common people"***

Modernist version of historiography took for granted that historical process can be explained only in terms of social groups and classes. Consequently, history lost its interest in biographies of main historical agents. On the other hand, adoption of anthropological methods let historians introduce so called "common people" to the description and interpretation of the past. However, these common people remained important only as members of a social class and their life course mattered only if was a typical one. During the 70s and 80s postmodernism undermined scientific claims of modernist historiography revealing its narrative character and imputing to it an epistemic ineffectuality. Nevertheless, the admission of narrative character of history may form a base for historical interpretation of life courses of people deprived of history in pre-modernist and modernist metanarratives. Cognitive psychology shows that reality is being constituted by personal narratives which can be interpreted in terms of literary theory and historiography. Exploration of Early Modern autobiographic records of so called «common people» reveals features attributed to the narrative construction of reality by Jerome Brunner, such as: narrative diachronicity, hermeneutic composability, normativeness and conventionality. Moreover, despite the fact that these autobiographic records cannot be historically confirmed, their key feature is referentiality to the experienced reality in the way which has been theorized by David Carr.

Volodymyr Vashchenko. ***The concept of the "Intellectual biography" and the problem of constructing of the "Scientific biographies" in the Ukrainian historiography***

The stages of formation of discipline "scientific biography" in the Ukrainian historiography science are considered. Formation of semantic spatium of categories "the intellectual biography" and "the scientific biography" in European and American intellectual communities are investigated.

Hennadii Vynogradov. ***The Oldrus' intellectual elite: the culture of the taciturn minority***

The article describes some theoretical and methodological spects of the oldrus' intellectual elite acrivities in the theological, political and literature spheres. The author is trying to reconstruct the oldrus' intellectual elites' life as a creative work in medieval semiological context.

Teresa Chynczewska-Hennel. Serenissima sulla Serenissima. La Repubblica Polacca nella letteratura storica veneziana del sec. XVII

La Repubblica di Venezia, a causa della guerra che dal 1645 essa portava avanti con i Turchi per il possesso di Candia, cercava aiuto presso le corti europee. Missioni diplomatiche vennero inviate nella Repubblica Polacca, mentre Alberto Vimina si recò presso Bohdan Chmielnicki con una missione non ufficiale. Venezia osservava con crescente inquietudine il sorgere di un'entità statale cosacca, che avrebbe ancor di più aggravato la crisi della Repubblica Polacca, che fino a pochi anni prima era stata una grande potenza.

Andrea Valiero, Battista Nani, Alberto Vimina, Pietro Gazzotti, Galeazzo Gualdo Priorato, Maiolino Bisaccioni. Sono questi i nomi dei principali storici veneziani, che dedicarono alla Repubblica Polacca una parte rilevante delle loro opere, che videro la luce verso la metà del XVII secolo. In esse venivano descritte le condizioni dello stato, il suo sistema di governo, la sua forza – o piuttosto la mancanza di forza – in campo economico; vi veniva criticata la *szlachta,* il suo disdicevole comportamento durante le diete, la sua mancanza di interesse per la guerra, l'incapacità di affrontare i cosacchi. L'insurrezione di Chmielnicki veniva paragonata alla rivoluzione inglese. Ma soprattutto ci si doleva del fatto di non essere riusciti ad acquisire nella lotta con i Turchi – la Polonia ed i cosacchi.

Gli autori delle opera sulla guerra civile in Europa mettevano al corrente i loro lettori della difficilissima situazione nella quale si era venuta a trovare Venezia nella sua solitaria lotta.

Wojciech Wrzosek. ***About some strategy of historical thinking about the religious phenomena***

In paper it is analysed modern approaches in studying of the religious phenomena (miracles i etc.), in particular, characteristic for Middle Ages epoch. The main attention is turned on offers from under a sign on "Annales school". Possibility to find partial mutual understanding between positions confessional and unconfessional historiographies, at least at methodological level (proceeding from "reality" of miracles for the medieval person) is noted.

Olexii Yas'. *Three visions of Ukrainian organisism: body-ideal, organic amalgamation and organism-construction: (a few ideas on the instrumental transformations of historical terminology)*

The article reveals three ways of "organic" presentations of the past in the visions of M. Kostomarov, V. Lypyns'ky and O. Ohloblyn, analyses the instrumental transformations of organisism within the context of Ukrainian history-writing.

CONTENTS

4. Antropology of the Academic Activity

5. Biography in History / History in Biography

6. Language of Science / Thinking of Historian

7. Reviews

8. Agon

Наукове видання

ЕЙДОС. АЛЬМАНАХ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Головний редактор *Валерій Смолій*
Відповідальний редактор *Ірина Колесник*

Тексти подаються в авторській редакції

Дизайн-контент *Ксенія Вдовиченко*

Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І . Колесник. - Вип. 4. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - 620 с.

Четвертий випуск "Ейдосу" презентує можливості застосування мережевого аналізу щодо історичної науки. Складовою мережевої моделі науки є інтелектуальне співтовариство. Проаналізовано такі типи інтелектуальних співтовариств, як університет, наукові школи, формальні і неформальні об'єднання інтелектуалів. Охарактеризовано особливості корпорації істориків, її атрибути: наукова кар'єра, академічний конфлікт, феномен співавторства, політичні практики, інтелектуальна біографія та мова історика.

Для науковців, викладачів, студентів гуманітарних вузів, у центрі уваги яких знаходиться академічне повсякдення та інтелектуальна робітня історика.

Підписано до друку. 22.12.2009. Формат 70х100/16
Ум. друк. арк. . Обл. вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам.
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ 1. вул. М.Грушевського, 4